

**The Academy of Management
and Administration in Opole**

**IMPROVING LIVING STANDARDS
IN A GLOBALIZED WORLD:
OPPORTUNITIES AND CHALLENGES**

Opole 2021

The Academy of Management and Administration in Opole

Improving living standards in a globalized world: opportunities and challenges

Monograph

Edited by Tetyana Nestorenko

Tadeusz Pokusa

Opole 2021

ISBN 978-83-66-567-40-5

Improving living standards in a globalized world: opportunities and challenges.
Monograph. Editors: Tetyana Nestorenko, Tadeusz Pokusa. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2021; pp. 844.

Reviewers

prof. dr hab. Valentyna Smachylo – O. M. Beketov National University of Urban Economy
in Kharkiv, Ukraine

dr Sławomir Śliwa – The Academy of Management and Administration in Opole

Editorial Board

prof. dr hab. Marian Duczmal – The Academy of Management and Administration in Opole
Galyna Buchkivska – Doctor of Education, Professor, Honored Artist of Ukraine,
Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Ukraine

Olena Chukurna – Doctor of Economic Sciences, Professor, Odessa Polytechnic National
University, Ukraine

Nadiya Dubrovina – CSc., PhD, Associate Professor, Bratislava University of Economics
and Management, Slovakia

dr hab. Wojciech Duczmal – Academy of Management and Administration in Opole

Yuliia Kholostenko – PhD in Education, Associate Professor, Izmail State Humanitarian
University, Ukraine

Olena Kolhan – PhD in Philological Sciences, Associate Professor, SHEI «Donbas State
Pedagogical University», Ukraine

prof. WST dr Tetyana Nestorenko – Associate Professor, Berdyansk State Pedagogical
University, Ukraine

prof. WSZiA, dr Tadeusz Pokusa – The Academy of Management and Administration
in Opole

dr Jadwiga Ratajczak – The Academy of Management and Administration in Opole

Olha Shevchenko – PhD, Associate Professor, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian
State Pedagogical University, Ukraine

Natalia Ryzhikova – Doctor of Economic Sciences, Professor, State Biotechnological
University, Ukraine

Oksana Vdovichenko – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, South
Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Ukraine

Editorial Office:

The Academy of Management and Administration in Opole

45-085 Poland, Opole, 18 Niedziałkowskiego Str.

tel. 77 402-19-00/01

E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

Publishing House:

The Academy of Management and Administration in Opole

45-085 Poland, Opole, 18 Niedziałkowskiego Str.

tel. 77 402-19-00/01

Authors are responsible for content of the materials.

© Authors of articles, 2021

© Publishing House WSZiA, 2021

TABLE OF CONTENTS

Preface	7
Part 1. Study of the "life quality" phenomenon: philosophical and psychological aspects	9
1.1. Social and psychological determinants of academic mobility of university students of socioeconomic profile.....	9
1.2. Cost analysis as a tool for the analysis of effectiveness and efficiency of health care system.....	23
1.3. Conceptual bases of an estimation of the basic components of a standard of living of the population of Ukraine.....	34
1.4. Means of professional self-determination in career planning.....	44
1.5. Features of the introduction of immersive technologies as components of auxiliary and alternative communication in the psychological support of children with autism spectrum disorder.....	54
1.6. Features of socio-psychological adaptation of entrepreneurs in quarantine.....	68
1.7. Personal development of elderly people in the aspect of activities of public organizations.....	78
1.8. Improving the quality of life and rehabilitation against the background of post-COVID-19 syndrome: the use of biosuggestive therapy.....	86
1.9. The phenomenon of quality of life in modern society: quality of life – how to measure and achieve.....	95
1.10. The quality of education as one of the factors of the «quality of life» of a person.....	106
1.11. Features of the emotional sphere of teachers in the period of professional activity in the conditions of distance learning.....	114
Part 2. Financial and economic instruments to improve the life quality	125
2.1. Formation of agrarian entrepreneurship in the liberated territories of Azerbaijan.....	125
2.2. Features of HR management digitalization as the basis of the modern enterprise development.....	137
2.3. Challenges and factors of mergers and acquisitions to improve quality of life.....	146
2.4. Monitoring of natural capital indicators as tool for achieving sustainable development goals.....	156

2.5. Managing a partnership to raise funds for an international research and development project – a case study.....	167
2.6. Components of quality of life of the population of Ukraine as a tool for formation of management decisions on safe operation of trade enterprises..	177
2.7. The main features of the foreign trade policy of small open economies.....	189
2.8. Cross-border cooperation of local government administration – the essence and manifestations.....	199
2.9. Quality of working life of teachers in the conditions of coronavirus COVID-19: organizational and economic aspect.....	218
2.10. Business modeling with the application of UML.....	228
2.11. Accounting models and control of the turnover of economic assets.....	249
2.12. Improving the organization of marketing activities at the enterprise: researching the level of customer satisfaction.....	263
2.13. Banking risks and the need for crisis management.....	273
2.14. Priorities of regional development in the context of ensuring the quality of life of the population.....	281
2.15. Calculation method of production cost (works and services) as an element of accounting policy of agrarian enterprises.....	290
2.16. The role of social responsibility of business in improving the quality of life of the population of the region.....	300
2.17. The impact of territorial production systems on the quality of life.....	307
2.18. The role of labeling on food packaging in ensuring quality of life.....	318
2.19. The innovative orientation concept of agro-industrial production enterprises and associations investment activities.....	329
2.20. Principles and strategy of pricing in a new digital era.....	342

Part 3. The physical culture and sports role in the healthy lifestyle formation..... 351

3.1. Activity and physical education of young people as a way of quality of life.....	351
3.2. The influence of sports tape on the formation of a healthy lifestyle.....	362
3.3. Formation of a healthy lifestyle of pupils in hierarchy of life's values.....	372
3.4. Justification of the effectiveness of the student's own health program.....	383
3.5. Peculiarities of reactions of adaptation of cardiovascular system of schoolchildren to physical loading.....	391
3.6. The use of means of physical culture in ensuring a healthy lifestyle of students in secondary schools.....	399
3.7. Health orientation in education preschool children.....	406
3.8. Scientific and methodological fundamentals of the organization of health classes by physical culture on production.....	416

Part 4. Humanism and spirituality as factors of strengthening personal resources and improving the life quality	425
4.1. Socio-cultural identity of the community as a basis for the individual labour potential' formation and embodiment.....	425
4.2. Development of creative potential of personality in the space of education as a factor of strengthening personal resource and improving the quality of life.....	436
4.3. Freedom as self-determination in the European philosophy of the early twentieth century.....	448
4.4. «Civilization of love» vs «anti-civilization» in the modern globalized world.....	461
4.5. Activities of supported housing in Ukraine.....	472
Part 5. Legal responsibility mechanisms in the context of globalization	479
5.1. Legal bases of realization of legal regulation of business activity in the conditions of globalization.....	479
5.2. Globalization processes and their influence on the development of criminal liability legislation.....	487
5.3. Digital communications management in virtual teams.....	494
5.4. Guarantees of providing of human rights in criminal realization in the conditions of globalization.....	505
5.5. International experience of legal and regulatory regimentation of the heritage of traditional knowledge.....	512
Part 6. Interdisciplinary approach to solving the problem of improving the life quality	525
6.1. Decision support system in the diagnosis of diseases.....	525
6.2. Quality of life: challenges of globalization.....	536
6.3. Socio-economic effects related to improving quality of life in a digital economy: enterprise and society levels.....	546
6.4. Peculiarities of organization of educational space on the basis of integration of immersive technologies in the conditions of mixed learning	556
6.5. Practice-oriented aspects of providing personalization of professional training of future it-specialists in the conditions of blended learning.....	584
6.6. The meaning of existing and intended local bypasses.....	622
6.7. Formation of inclusive and health-preserving competence of pedagogical workers (analysis of monitoring research).....	631

6.8. Health as a key aspect of improving the quality of life.....	639
6.9. Healthy approaches to the use of ICT in the New Ukrainian School.....	647
6.10. Theoretical and methodical bases of creative self-realization of future teacher-musician.....	656
6.11. Methodical tools for analyzing the processes of development of public quality management of higher education.....	665
6.12. Assessment of everyday activity of patients after laparoscopic cholecystectomy in the subacute stage of rehabilitation.....	673
6.13. Economic base of volunteering: the economic motivation of volunteers among higher education students in Ukraine.....	680
6.14. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting.....	690
6.15. Peculiarities of the professional orientation of students .of the pedagogical university.....	705
6.16. Interdisciplinary approach to the formation of digital culture of a future music teacher.....	714
6.17. Pedagogical communication in the structure of professional training of the future teachers in the class of trumpet.....	724
6.18. Ensuring continuity in speech development of children with intellectual disabilities of primary school age.....	735
6.19. Strategy for minimizing the jellyfish aggregations influence to improve the life quality and rest in resort cities.....	753
6.20. Characteristics of the way of life for ninth grade students of a comprehensive school.....	761
6.21. Directions for improving public management of primary medicine at the local level.....	772
6.22. Mental health as a component of quality of life in an unstable environment.....	783
6.23. Ways of research of ethnic stereotypes of youth self-consciousness.....	797
6.24. Peculiarities of interrelation of vitality and coping-defense mechanisms of students in educational activity.....	807
Annotation.....	816
About the authors.....	837

PREFACE

Ensuring sustainable development (of the country, its regions, businesses, and individuals) is closely correlated with the formation of conditions necessary to improve the life quality. Understanding this phenomenon, assessing its level, development, and implementation of appropriate mechanisms at different levels of the socio-economic system is an important scientific task. This task not only does not lose its relevance but on the contrary – increases due to the rapid transformation and challenges.

The monograph consists of six parts. It highlights the results of research on philosophical and psychological aspects of the phenomenon of life quality, financial and economic tools to improve life quality, the role of physical culture and sports in shaping a healthy lifestyle as a guarantee of quality factors of strengthening personal resources and improving the life quality, mechanisms of legal responsibility in the globalization context, as well as an interdisciplinary approach to solving the problem of improving the life quality.

The first part of the monograph is devoted to determining the nature and level of life quality at different levels of the hierarchy of socio-economic systems and socio-psychological adaptation of various groups to rapid transformations, mobility, and consequences of the COVID-19 pandemic.

The second part of the monograph contains the research results on the impact of entrepreneurship in management, administration, and other financial and economic instruments on the quality of life of different groups.

The third part of the monograph highlights the achievements concerning the role of physical culture and sports in shaping the life quality of different groups of the population, among which special attention is paid to applicants for educational institutions.

The fourth part of the monograph reveals the development of personal potentials and other complex systemic formations, the influence of spiritual and humanistic factors on the creation of life quality.

The fifth part of the monograph is devoted to the issues related to the formation and implementation of mechanisms of legal liability in the context of globalization, namely: regulation of business, development of legislation on criminal liability in the context of globalization, and others.

The sixth part contains the results of solving problems of improving the life quality, which are based on an interdisciplinary approach in public administration, medicine, education, tourism, etc.

The authors' team hopes that the monograph contains information relevant to scientists, students, and anyone interested in various aspects of improving the quality of life.

Editorial Board

Part 1. STUDY OF THE "LIFE QUALITY" PHENOMENON: PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

1.1. Social and psychological determinants of academic mobility of university students of socio-economic profile

Соціально-психологічні детермінанти академічної мобільності здобувачів вищої освіти соціономічного профілю

In modern world, the level of quality of higher education, among other social aspects, determines the competitiveness of the country as a whole. Today, we can no longer ignore the processes of globalization that can be traced in all spheres of social life. Effective international activity of higher education institutions is one of the priority indicators of high quality of their educational services. The level of internationalization of higher education institutions is monitored both during the accreditation of individual educational programs and in the ratings of the higher education institutions' activities in particular.

The study of the issue of formation and development of academic mobility of educational process participants is a relevant one. Domestic and foreign scholars study various aspects of academic mobility, and it gives grounds to say that this issue has a multi-vector nature and belongs to different areas of human sciences.

The notion of "academic mobility" should be considered together with such notion as mobility and personal mobility, in the context of defining the types of mobility. In general, mobility (from the Latin mobilis – movable) is defined as movement, ability to move quickly, action.

The concept of social mobility was introduced by P. Sorokin in 1927 and was interpreted as the transition of an individual, social object or value, created or modified through human activity, from one social position to another. These definitions allow us to distinguish two main approaches to the concept of "mobility": the feature of personality and the process of direct movement. Initially, mobility was presented in a spatio-temporal, topological sense, as an ability of the object to move quickly and act.

In our study, mobility is preferably viewed as a quality of personality, as a personal characteristic of activity, readiness for quick changes or ability to perform any action.

The scientific works of K. Abulkhanova-Slavskaya, P. Gornostai, I. Zymna, O. Leontiev, A. Markova, and other scholars are devoted to the study of the issue of a specialist's readiness for personal and professional self-realization and mobility. The structure of academic mobility is studied by N. Kovalisko, J. Talanova, A. Tatarnikova, I. Shpektorenko, G. Shchokin, etc. Theoretical and practical principles of formation of professional mobility of future specialists are researched by L. Sushentseva and V. Trindyuk. Peculiarities of academic mobility of students are the subject of scientific research done by V. Astakhova, S. Verbytska, etc. O. Lysak, V. Kapustnyk, I. Zavhorodniy, and other scientists study academic mobility as a means of integration into the international educational space.

From the standpoint of internationalization processes, the scientific works of a large number of foreign scholars such as F. Altbach, M. Bayrem, M. Weir, M. Kellow, J. Coleman, S. Miller-Indris, E. Nicholas, J. Knight, A. Okada, R. Rhodes, A. Smith, J. Steer, N. Stromqvist, E. Warden, B. Watcher, M. Apple and others are devoted to international academic mobility.

We will consider academic mobility in the context of the integrative quality of personality. All aspects of mobility are expressed through personal psychological characteristics (abilities) and active state (readiness). At the same time, modern researchers consider education, general cultural and professional competencies, as well

as cultural values to be the basis of the abilities. Moreover, the active state or readiness of the personality is a prerequisite for the development of these abilities [4, p. 151].

The formation of mobility as an integrative quality of personality is due to various external and internal conditions. External conditions include: constantly changing environmental reality; growing social and professional requirements for the individual. The internal ones include the need for self-realization, self-improvement and self-development which is a characteristic feature of a mobile personality [9, p. 324].

Thus, mobility as a quality of personality is a form of individual reaction to various external and internal conditions. In this regard, mobility is one of the forms of adaptation of the modern personality to the socio-economic conditions that are developing dynamically.

In all the variety of mobility types, which correlate with the variety of types and functions of human activity and behavior, there is also such type as social mobility, which is understood as the ability or tendency to move from one social or professional group and class to another one, from one social class to another one. It can be both voluntary and forced, due to the external changes in the surrounding reality.

In terms of higher education, academic mobility is of the greatest interest. Mobility in the field of education is most often associated by most researchers with the semester or a year study activities of students and postgraduates and with the work of teachers and researchers at a partner university. Among the most common forms of academic mobility there are dual curricula, semester studies, double degree programs or "double" postgraduate studies [3, p. 63].

By participating in the programs related to academic mobility students, researchers and teachers can gain access to more qualitative educational and research programs and return to their higher educational institutions with new experiences. Enhancement of academic mobility contributes to the development of higher education. Such a system is able to train professionals who are ready to occupy their niche in the modern world labor

market and significantly affect the quality of reproduction of national labor resources [1, p. 79-82].

Nowadays, there is no doubt that there exists a need to ensure the academic mobility of the personality. It is known that academic mobility is also a key component of the European educational and scientific space, which provides the necessary diversity of scientific and educational programs and opportunities for effective interaction of these programs. It also contributes to the cooperation between higher education institutions and research institutions, due to the compatibility, mutual recognition and also individualization of educational trajectories.

Comparability of educational programs is achieved through convergence of models of educational processes, use of common means of describing curricula and disciplines, use of modular learning technologies, as well as common mechanisms for assessing knowledge and skills which have already been used in the education system. This approach has received the recognition in terms of competence based approach to learning [6; 7; 8]. As a result:

- educational institutions offer appropriate conditions for effective interaction and create competitive environment;
- students get the opportunity to design their own educational trajectory, choose the higher educational institution which appeals to them most because of the high quality of the educational services provided students are also given a chance to work in prestigious companies that recognize the qualifications of graduates of a particular higher educational institution;
- researchers and teachers are given a chance for internships in leading higher education and scientific institutions and become able to participate in fruitful cooperation in the field of education and science;
- states stick to all current trends in the field of modernization of the education system, have access to new equipment and technologies, enhance innovative developments.

Due to the functions of development of academic mobility mechanisms academically mobile applicants for higher education can join higher education institutions, namely those which are centers of innovative knowledge, current research and advanced technologies. Academic mobility determines the nature and main directions of competence-based attitude of the applicant (Bachelor or Master student). It is a necessary condition for the educational success of the personality in an integrated educational space [4].

The mobility of students, academic and administrative staff is recognized as the basis for the creation of a European Higher Education Space (Berlin Communiqué 2003). Academic mobility creates conditions for program participants to take advantage of the education systems of different countries with different educational traditions. It also gives a chance to the participants to absorb cultural and linguistic heritage of a certain country.

The main task of academic mobility is to give the participants of the educational process an opportunity to obtain a diverse quality education in a particular field, to organize students' access to the best centers of knowledge of renowned scientific schools, to expand students' knowledge in all fields of culture [7]. The tasks of educational systems in this area are the following:

- promoting mobility and freedom of movement;
- providing participants of educational process with an access to higher education institutions and relevant educational services.

Mobility can improve the quality of education and research, the level of culture of students, novice researchers and staff of higher education institutions. As a result, mobility is important for the development of the personality and for their competitiveness in the labor market, forms the respect for the diversity of understanding of different cultures, enables their existence in a multicultural environment, in the conditions of the linguistic diversity of the European space, and expands cooperation and competition of higher educational institutions [14]. Mobility of teachers, students

and postgraduates creates prospects for their personal growth, development of intercultural cooperation of various subjects of higher education, thus improves the quality of education and research (London Communiqué, May 18, 2007) [14].

To a large extent, the development of the internationalization of European education is facilitated by various programs of the European Union, which are somehow related to the development of mobility (e.g, Erasmus, IREX, British Council, LINGUA, Fulbright, DAAD, EduFrance, etc). Various programs supporting academic mobility, such as Erasmus and DAAD, have had a positive impact on academic exchanges between dozens of European countries [10].

According to the data provided by UNESCO, in 2010, 3.6 million students got higher education outside their home country. In comparison, in 2000 there were about 2 million students studying abroad, and in 2020 this number increased up to more than 6 million [11]. It has to be mentioned that academic mobility has a systemic, organized nature at the level of state policy worldwide, but in Ukraine it is still a spontaneous and individual phenomenon. Although, a number of Ukrainian participants of academic exchange programs has been constantly growing in recent years. Thus, since 2015 up to September 2020, only within the framework of the European Union Erasmus+ program (direction KA1. Academic mobility. International credit mobility) more than 190 Ukrainian higher education institutions were participating in academic exchange programs of European educational institutions. More than 9,000 Ukrainian students (Bachelor, Master, and postgraduate students) were given the opportunity to study in different countries, and pedagogical, scientific-pedagogical, scientific staff – to teach and improve their skills within the framework of bilateral inter-institutional agreements. Almost 4,000 fellows from Europe visited Ukraine to study and teach [10, 11].

Academic mobility determines the main directions of competence-based development of the future specialist (Bachelor and Master Degrees) in the integrated level educational space and is the basis of educational success of the personality.

Academic mobility provides students with the opportunity to independently plan their own educational trajectory, taking into account the modern requirements of the professional community of specialists of socio-economic profile.

Academic mobility of students involves the readiness for change in life, including the professional one, and is manifested in a strong awareness of the importance of achieving success, which is a vital thing in the process of becoming a future competitive specialist, and the socio-psychological component plays a significant role in this process [1, p. 81].

It should also be noted that the above mentioned definitions of academic mobility of students are under a certain uncontrolled influence from the outside, i.e. from the educational institution, but the role of the student in the implementation of his or her educational trajectory should not be excluded. Academic mobility should involve the students' interest and activity in mastering the educational program of another educational institution in accordance with their personal and social needs.

Regarding the types of academic mobility, we can distinguish between "vertical" and "horizontal" mobility. Vertical mobility involves obtaining a degree in a foreign university within the full educational program of this level. Horizontal mobility involves the study for one limited period (semester, academic year). There also exist international and domestic academic mobility. Providing conditions for the domestic mobility raises the question of the need to create joint educational programs in Ukrainian higher education institutions [2, p. 122].

Thus, in our research we stick to the idea that academic mobility is a joint activity of higher educational institution and a student in terms of organization and implementation of the transfer of students for one or more academic periods (including training or internships) to another higher educational institution in order to master the educational program or do a joint research work.

Today, in Ukraine there exist some obstacles to the effective development of mobility, however, at the same time academic mobility is becoming one of the most

important components of educational process of higher education institutions in the context of the development of the education system [12, p. 21]. The main obstacles are:

- 1) undeveloped state program of academic mobility;
- 2) out-of-date state regulations governing academic mobility;
- 3) uncertainty of goals and strategies for the development of mobility at the national level;
- 4) lack of funding, investment in infrastructure, training and retraining of the staff, etc. [12, p. 22-24].

Today, pedagogy has already accumulated necessary experience to solve the problem of formation and development of academic mobility of participants of educational process [2; 3; 5]. Various issues of formation and development of academic mobility of the individual are considered in the works of numerous researchers. In recent years, the issues of formation and development of academic mobility are being discussed quite actively. At the same time, insufficient attention is paid to ensuring the social component of academic mobility of students in particular.

Most often, the main requirement for an academically mobile personality is his or her good command of a foreign language at the required level, which guarantees effective interaction in the conditions of social, cultural and academic exchange. Of course, effective interaction in the intercultural environment in the social and professional spheres is impossible without a sufficient level of development of foreign language communicative readiness (including professional-oriented foreign language competence) [5]. Undoubtedly, for the development of external (international) academic mobility of a higher education specialist, knowledge of a foreign language is of great value. In this context, a foreign language is an important means of educational and professional activities, a tool of self-education during a stay in a foreign country [5]. Together with the culture of the country, it is one of the characteristic features of the organization of the educational process. Learning a certain language stimulates student's simultaneous productive acquaintance with non-native culture, and, accordingly,

contributes to the effective adaptation, formation of social and professional mobility of the individual. At the same time, as it has been proved by the scholars, quite often knowledge of a foreign language does not guarantee that a future specialist will use it productively. The reason for this is the so-called psychological barrier, which characterizes the lack of ability and willingness to use foreign language in practice. Also, the international academic mobility of students in addition to special language training should also include socio-cultural and professional knowledge, developed skills of using all necessary information technologies, which promote adaptation to changing conditions, enhance psychological readiness for internal self-development and further transformation of the surrounding environment. Readiness for academic mobility should be considered as a characteristic of the inner freedom of the individual, which ensures the development of an independent, goal-oriented personality who is able to critically assess their own capabilities, identify the aims and trajectory of the development [10].

It is known that readiness for academic mobility is not only realized in the opportunity to study in foreign educational institution. Today, such readiness, regardless of geographical, educational and political space, implies a comprehensive formation of professional competence of the future specialist [9]. In this context, future specialist's comprehensive readiness for academic mobility is important for the development of his or her personality. This readiness, in addition to acquiring professional competencies, mastering foreign language and developing the communicative readiness, involves a number of certain personal traits: ability to interact effectively with others; ability to think critically; ability to communicate (including intercultural communication); ability for self-analysis, self-education and self-reflection; willingness to percept their activities in the intercultural space; respect and tolerance for cultural diversity. In this case, we can talk about the so-called future specialist's socio-psychological readiness for academic mobility. The structure of readiness for academic mobility can be considered as a holistic system that includes training in communication, project work, organizational and managerial issues which depend on the specific professional activity and include all

necessary knowledge, skills and abilities; language training and a system of personal qualities, motives, attitudes and skills that constitute socio-psychological readiness. All these aspects provide necessary conditions for the formation of student's academic mobility. Professional knowledge, skills and abilities allow for the implementation of professionally-oriented information exchange. They are the basis for the formation of new knowledge that corresponds to the level of social development, social policy development and the provision of social services [9].

Components of socio-psychological readiness for academic mobility allow to realize a proper exchange of professionally-orientated information, but also provide primary formation of motivation for successful mastering of educational program and subsequently – professional activity. They also contribute to the formation of skills of planning the educational trajectory and future professional activity as well as qualities that enhance successful mastering of the profession. In the process of development of these components along with the acquisition of professional experience, the academic mobility can turn into a professional one [13].

Academic mobility is an effective tool for designing an individual educational trajectory. It helps to choose disciplines and courses within the educational program, or select the institutions of higher education and research institutions in accordance with applicant's aspirations and needs. Despite the fact that at first the mobility was understood mainly in the space-time context, today in a number of various authors' research works the mobility is also characterized as the activity of the individual. In this regard, due to the variability of the socio-economic situation in the country and the world, readiness for academic mobility involves the adaptive activity of modern personality.

The readiness of the individual for mobility is represented through individual psychological features (abilities) and active state (actually readiness). The basis for the development of abilities is education, properly developed competence (general cultural and professional), and value orientations. The activity of applicants is a prerequisite for

their development. Thus, the academic mobility of applicants for higher education, in particular specialists of the socio-economic profile, is characterized by the ability and willingness for continuous self-education and self-development in an intercultural environment [10].

Socio-psychological readiness for academic mobility involves the development of the future specialist's personal characteristics, such as activity, responsibility, independence, self-confidence, purposefulness, tolerance for the social environment, the need for constant self-improvement.

In this context, the main characteristics of an academically mobile person include:

- flexibility of motivation and goals;
- ability for self-education and need for self-improvement;
- readiness for change, communication and cooperation;
- knowledge of a foreign language at a level that allows for effective interaction in the socio-cultural and professional environment;
- readiness to master new knowledge and technologies;
- flexibility of thinking and the ability for reflexive assessment of their own activities and critical analysis of incoming information [13].

In accordance with the above mentioned, we can say that readiness for academic mobility of the individual includes four main components: motivational, cognitive-communicative, activity-based and reflexive. Cognitive component provides mastery of socio-cultural and professionally oriented terminology, if necessary, in a foreign language; awareness of the peculiarities of the host country; understanding the problems of social and professional situations. The activity-based component includes the ability to understand, select and analyze information; to formulate the purpose, tasks and identify the ways of their solution; to make responsible decisions and gain professional experience. Communicative component involves the ability to work in a team, cooperate, be responsible; if necessary, use a foreign language in the situations of social and professional communication; logically and competently build oral and written

speech. Reflexive component includes the ability to critically assess the situation, achievements and shortcomings; desire for self-development, and professional tolerance.

Socio-psychological readiness for academic mobility implies that the student has an integrative personal quality which is expressed in the ability and willingness to adapt to changes and diversity of the educational environment in order to develop as a personality and be able to transform the world [4, p. 150].

Due to the processes of internationalization of the social sphere of society and rapid development of technology professional mobility of the future specialist of socioeconomic profile is an indispensable requirement of the modern professional community.

In modern world the main aim of higher education is not only quality training of future professionals in their own professional activities, but also the formation of their socio-psychological readiness for educational and professional activities outside higher educational institution. Being academically mobile for a student means being able to design an individual educational trajectory, plan and anticipate their future professional activities taking into account the world's social needs, systematically achieve personal educational goals. At the same time, it is the ability to flexibly adapt to changes that are rapidly occurring in public life, and accordingly to restructure their educational or professional trajectory.

As a rule, in order to adequately assess the extent to which the student meets the modern requirements of society and professional environment, it is necessary to assess the level of their readiness for professional activity in modern conditions, which provide for the formation of socio-psychological readiness for constant effective interaction with professionals within the professional community. From the point of view of academic mobility, effective professional training of future specialists of socioeconomic profile gives them a clear idea of the professional community requirements.

References:

1. Averina K. S. Academic mobility of future specialists of socio-economic professions in the system of professional training. *Peacebuilding in Educational and Social Spheres: Proceedings of the All-Ukrainian Online Scientific-Practical Conference* / edited by O. G. Kolomiets. Cherkasy, 2020. P. 79-84.
2. Andreeva, E. A. An experimental study of the effectiveness of the formation of socio-psychological readiness of future specialists in the social sphere for innovative activities / E. A. Andreeva, L. G. Laptev // *Human capital*. – 2012 – No. 7. – P. 123-131.
3. Kostyuk, T. O. International activity of Ukrainian Universities: brand management or internationalization? *Public administration in Ukraine: Scientific magazine*. / Black Sea Research Institute of Economy and Innovation. Odesa, 2018. Issue 6. P. 62-66.
4. Kuchay, O. V. Academic mobility – a necessary condition for the formation of a joint educational space. *Scientific Bulletin of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*. Kyiv, 2017. P. 149-153.
5. Lysak, O. B. (2015). Pedagogical conditions for the formation of European mobility of future professional of economic profile (Synopsis of PhD Thesis), Pereyaslav-Khmelnysky.
6. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, dated August 31, 2011 No. 924 "On National Information Center for Academic Mobility". Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. On approval of the Regulations on the procedure for having the right for academic mobility", No. 579, 24th edition, dated 12. 08. 2015. Government portal. Retrieved from <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248409199>.
8. On the National Strategy for the Development of Education in Ukraine for the period up to 2021. Decree of the President of Ukraine No. 344/2013 dated June 25, 2013. Retrieved from <http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/344/2013>.
9. Tryndyuk, V. A. Academic mobility of students through the prism of socio-cultural factors / V/ A. Trindyuk // *Kelm: Education / Law / Management*. – Lodz: Fundacija «Oswita I Nauka Bez Granic PRO FUTURO», 2015. – No. 3 (11). – P. 322-334.
10. Shitikova S., Bugrov V., Gozhik A., Zhdanova K., Zarubinska I., Zakharchenko V., Kalashnikova S., Kozievskaya O., Linyova I., Lugovyi V., Orzhel O., Rashkevich Yu., Talanova J. Legal bases of realization of the Bologna process in Ukraine: monograph; Edited by V. Lugovoi, S. Kalashnikova. KDP NVC "Priorities", 2014. 156p. URL: <http://www.ilid.org.ua/>.

11. Every year the number of foreign students who want to obtain higher education in Ukraine is growing // UNIAN Information Agency. URL: <https://cutt.ly/QYUhUZs>.
12. Averina K. Research of a Socionomy Specialist's Social Activity in The System of Modern Humanitarian Knowledge. AD ALTA: *Journal of Interdisciplinary Research*. Czech Republic, 2020. Volume 10, issue 01. P. 18-24.
13. Averina K., Varina H. Transformational Processes in Modern Higher Education and Their Impact on the Development of Social Activity of Higher Education Applicants. *Education in the Post-Coronavirus World: the Place of information and Innovative Technologies / Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts*. Katowice School of Technology. Monograph 41, 2020. P. 119-127.
14. Santiago P., Tremblay K., Basri E., Arnal E. Tertiary Education for the Knowledge Society: Social Features, Equity, Innovation, Labour Market, Internationalisation. Vol. 2. / P. Santiago, K. Tremblay, E. Basri, E. Arnal. – Paris: OECD, 2008. – P. 243.

1.2. Cost analysis as a tools for the analysis of effectiveness and efficiency of health care system

Cost analysis plays an important role in the evaluation of the effectiveness and efficiency in healthcare system. As it is seen they possess two positions in the dimensions of quality of healthcare which include such elements as: 1. Effectiveness; 2. Acceptability; 3. Relevance to need; 4. Equity; 5. Accessibility; 6. Efficiency; 7. Safety. According to the definition “Effectiveness is the degree to which processes result in desired outcomes, free from error and is appropriate to the clinical needs and based on the best current evidence” [5]. Also effectiveness as a measure is considered by other authors as comparison between actual performance and the performance that ideally or under special conditions, could be expected to achieve. Efficiency is the system’s optimal use of available resources to yield maximum benefits or results. Donabedian understands efficiency as a system’s ability to function at lower costs without diminishing attainable and desirable results [5]. Thus, costs are essential elements of the evaluation of effectiveness and efficiency, as well costs are closed related with other parts of dimensions of quality of healthcare.

Cost-effectiveness analysis can be undertaken from different perspectives depending upon the needs of decision makers. The most comprehensive perspective in the societal perspective in which all costs included no matter to whom they occur. This would include all health care costs, all relevant non-health care costs (e.g. education, justice), all productivity costs (e.g. lost work time), and all patient and family costs (e.g. travel, babysitting, home modification, time of family caregivers, lost patient nonworking time). More restricted perspectives include the health care system, a particular payer (e.g. managed care, third-party insurer), a particular institution (e.g. hospital), or the patient [1, 3, 4]. There are many issues related to costing, and these are taken up elsewhere in the costing analysis. One of the more contentious issues is how to cost lost time, both lost work time and lost non-work time.

It should be noted that the problem of cost analysis in the health care system was considered in the numerous works and was presented by series of famous scientists specialized on the study of health economics like Berger, Donabedian, Ellis, Shekelle, Pencheon, Melzer, Johanneson, Robinson, Sloan, Drummond, Mauskopf, Skoupá, Annemans, Hájek and others [1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11]. Problems of the cost analysis use for sanatoriums' pricing process were considered in the research of Nestorenko, Tokarenko [7, 8].

The purposes of this article are to characterize the different approach for the analysis of the costs in health care system and to emphasize their role in the assessment of effectiveness and efficiency.

Cost in health economics refers to the resources consumed during the provision of health care. In any decision analysis model, cost is always one of the factors included while its counterfactor varies from benefit (in cost-benefit analysis), effectiveness (in cost-effectiveness analysis), and quality-adjusted life years or utility (in cost-utility analysis) [1]. While comparing two interventions that can achieve the same outcome, cost would be the only factor that a decision maker has to consider. Such analyses are often called cost-minimization analyses.

Two elements of estimating cost are: measurement of the quantities of resource used and the assignment of unit costs or prices. The measurement of quantities is generally relatively straightforward with the use of case report forms (in clinical trials), case notes, hospital records, or other data collection systems. Unit costs might not always be available and often vary across different regions, time periods, or providers.

Two common approaches to account indirect costs are through a human capital method or a friction cost method. The main difference between the two methods is that the friction cost method reduces the period of production loss to the period needed to replace the sick employee: the friction period [1].

There are generally three types of costs: direct, indirect, and intangible. Direct cost refers to those resources whose consumption is wholly attributable to use of the health

care intervention in question. Direct costs include resources such as physical goods, labor, and time. The term “indirect costs” is used differently in different disciplines, in pharmacoeconomics and outcomes research it generally refers to lost productivity resulting from morbidity or mortality. Both direct and productivity costs are typically presented in monetary terms. Intangible cost refers to the pain and suffering imposed by disease and its treatment and are typically more difficult to quantify in monetary terms.

Resources used and their costs for the same intervention will vary when calculated from different perspectives (e.g., societal perspective or payer’s perspective).

The major analytic techniques of health economic evaluation are cost-minimization analysis, cost-effectiveness analysis, cost-utility analysis, cost-benefit analysis, and cost-consequence analysis [1, 2, 3, 6]. All are similar in how they measure costs. The differences among the techniques are how the consequences or health outcomes are measured. In cost-minimization analysis, all health outcomes are assumed equal across all alternatives. In cost-effectiveness analysis a single, common unit of health outcome in natural units is used across all alternatives. In cost-utility analysis utility scores are used to determine quality-adjusted life years gained, and this is used as the common outcome across all alternatives. In cost-benefit analysis, all outcomes are converted to their monetary equivalent, and money units become the common currency to compare across the alternatives [1, 11].

Let consider the features of different techniques for the measuring cost and their application for the evaluation of performance of health care system more detail.

1) Cost-effective analysis attempts to determine the true costs and outcomes that would occur in the real world, not in the artificial world of clinic trials. Thus, if effectiveness data is taken from clinical trials, some authors use term “cost-efficacy analysis” to indicate that the outcomes represent efficacy rather than effectiveness. Efficacy refers to the outcomes achieved in the highly controlled environment of clinical trials. Effectiveness represents outcomes achieved in the real world [1, 4].

Cost-effectiveness studies may be prospective studies or modeled studies. In prospective studies patients are randomized to the competing alternatives and costs, and outcomes are collected over the duration of the study. Ideally, these should be effectiveness (pragmatic) trials as opposed to the efficacy trials. In costs, and outcomes are collected over the duration of the study. If the latter, appropriate adjustments should be made (e.g. compliance) to convert to the real world. In modeled studies, outcomes are often taken from clinical trials or from a meta-analysis or systematic review of trials, and costs are taken from real world experience.

After determining the cost and effects of each program, the programs are compared using the cost-effectiveness ranking algorithm. It consists of ranking the programs in order of their costs, eliminating those that are dominated by simple dominance, computing ICERs (incremental cost-effectiveness ratios), eliminating those that are dominated by extended dominance, computing the final ICERs, and interpreting the results. Finally, the uncertainties in the data and in the methodologic assumptions should be investigated by sensitivity analysis to determine the impact on the results.

Cost-effectiveness analysis is the most widely used of the techniques of health economic evaluation and pharmacoeconomics. Cost-effectiveness analysis is a systematic method of comparing two or more alternative programs by measuring the costs and consequences of each. A distinguishing feature of cost-effectiveness analysis is that the consequences (health outcomes) of all the programs to be compared must be measured in the same common units – natural units related to the clinical objective of the programs (e.g. symptom-free days gained, cases prevented, patients improved, life years gained). If there are just two alternative programs, their difference in cost (incremental cost) is compared to their difference in outcomes (incremental effect) by dividing the former by the latter. This ratio is known as the incremental cost-effectiveness ratio (ICER). If there are more than two alternatives, programs are compared on a systematic pair-wise basis using ICERs.

Many cost-effectiveness analyses are performed from a restricted perspective: for example, the perspective of a particular payer. This may not lead to the best for overall solution for the health care system, as it may lead merely to cost-shifting. For example, it can be cost-effective for a particular payer to off-load costs and problems onto some other part of the system. For this reason, the panel on cost-effectiveness in health and medicine recommended that the reference case a comprehensive societal perspective.

2) Cost-benefit analysis (CBA) is an analytical technique derived from economic theory that enumerates and compares the net costs of a health care intervention with the benefits that arise because of applying that intervention. For this technique, both the net costs and the benefits of the health intervention are expressed in monetary units [1, 3, 9, 11].

A health program is always compared against some alternatives. The alternative may be an alternative intervention, or it may be no treatment. The benefit of the intervention is the improved health outcomes as compared to the outcomes that would have been obtained with the alternative. The outcomes can include not only traditional patient outcomes but also option values (the benefit of having a treatment available just in case it is needed) and altruistic values (the benefit of seeing the health of other improve). The improved health outcomes are valued in monetary units, often by willingness to pay. The net cost of the intervention is the cost of the treatment and its follow-up (drugs, physicians, hospitals, home care, patient and family costs, costs of lost productivity, possibly costs of other kinds of lost time, etc.) less the cost of the treatment and follow-up with the alternative.

It is possible to compute the cost-benefit ratio or alternatively, the benefit-cost ratio, where net cost figure and the benefit figure are used. It should be noted that the ratio is flawed and it is not only one rule for the decision making.

Cost-benefit analysis takes a societal perspective and attempts to include all relevant costs and outcomes. There are two major advantages of cost-benefit analysis. First, it allows comparison of programs or interventions with entirely different

outcomes. Thus, it is possible to compare two completely unrelated programs strictly on a monetary basis. The economic decision rule is to choose the drug or treatment with the highest net benefit. Second, cost-benefit analysis is unique in being the only technique that has a definitive, self-contained decision rule for evaluating single interventions. If the net benefit of the intervention is positive, the intervention should be funded.

Cost-benefit analysis is not often used to compare drugs or alternative medical therapies because of ethical concerns related to placing a monetary value on human livelihood and to the methodologies used to assign such values.

A key disadvantage of this type of the analysis is the difficulty of converting or translating nonmonetary clinical and quality-of-life outcomes, such as lives or years saved, into monetary units. Moreover, the usual method of making this translation, willingness to pay, raises serious ethical issues because the method gives greater weight to the preferences of the wealthy. Thus, this technique has not been widely used in health policy making.

Most cost-benefit analyses are based on a model and require significant assumptions. Thus, it becomes important to validate the model assumption and to determine the robustness of the results through sensitivity analysis.

3) A cost-comparison analysis compares only the costs associated with two or more alternative health care treatments or interventions [1].

A cost-comparison study is an analysis that enumerates all the costs, but not the consequences or other outcomes, of two or more health care treatments or interventions. The costs included in a study will be determined based on study perspective, available information, and relative magnitude of cost components. The process of identifying all the costs and their relative importance is often called a cost-identification analysis. It is important to ensure that all costs refer to the same base year. Costs from prior years need to be inflated to the base year using an appropriate price index. Future costs need to be discounted back to the base year to establish their present value. The choice of costs measured needs to be consistently applied to all arms of a study.

Cost-comparison studies often summarize their findings as a bottom-line figure. Decision makers often prefer this type of recommendation and/or conclusion and frequently focus on the budgetary impact of new treatments or interventions.

It is necessary to note two main issues of cost-comparison analysis. With respect to the costing itself, areas of uncertainty include techniques for allocating shared overhead costs, discounting, and annuitization of capital expenditures. Fixed and variable costs as well as one-time and repetitive costs need to be dealt with carefully to ensure accuracy of the result.

The other issue is that many people feel that is inappropriate to consider the costs without regard to the benefits of treatments or interventions. One possible exception is if the two treatments or interventions are considered “equivalent”. However, there is active debate over the appropriate use of cost-minimization studies and the ability of analysis to determine whether two treatments are “equivalent”. The greatest issue is in devising guidelines on the exact meaning and proof of equivalency.

4) A cost-consequence analysis compares the health intervention of interest to one or more relevant alternatives, listing the cost components and various outcomes of each intervention separately. This type of economic analysis does not indicate the relative importance of the components listed and leaves it to the decision maker to form some own view [1, 6].

A cost-consequence study is an economic analysis that makes few assumptions and places the greatest burden on the user of the analysis. The analysis does not combine the costs and consequences of the interventions. Each user must be able to integrate a disparate list of costs and outcomes of the various alternatives and reach an independent conclusion. Cost-consequence studies are based on the premise that the users of the study have the knowledge and experience to make value judgements for the trade-offs.

A cost-consequence study provides a comprehensive presentation of the cost and value of the intervention. It is a listing of all the relevant costs and outcomes or consequences of the interventions and may include the following components: direct

medical costs; direct non-medical costs; indirect costs (time costs, productivity costs); health-related quality-of-life impact; utility impact; clinical outcomes (including side effects, adverse events).

Preferably the outcomes should be for the complete duration of the health condition. The idea cost-consequence analysis would include all possible health outcomes or consequences. Presenting all possible costs and consequences allows decision makers the ability to determine the intervention's likely impact on their budgets and on the health of their patients.

Cost-consequence studies contain a wide range of health care resource utilization, costs, and outcome data. The availability of this breadth of data offers two advantages. First, it allows users to select whatever resources, costs, or outcomes are essential to make their decision. Secondly, the users may choose to use this data as a basis for other commonly employed types of economic analysis, such as cost-effectiveness analysis.

The primary issue concerning cost-consequence studies is that they do not prescribe a weighting system of the relative importance of different costs and consequences. Since this information is provided in a disaggregated format, decision makers must devise their own weighting system to determine whether any health benefits associated with the new intervention are worth any extra cost incurred. Decisions made at the individual decision maker level might not always be in the patients' or society's best interest.

5) Cost-utility analysis is a methodology of economic analysis that compares two or more alternative choices in terms of both their costs and their outcomes, where the outcomes are measured in units or preferences, often as a quality-adjusted life year (QALY) [1, 2, 5, 11]. The idea of the analysis is to compare, using cost-effectiveness, two or more alternative choices in terms that are both clinically meaningful and can be compared with other economic analyses. Cost-utility can be considered as the important standard in methodology for evaluating the cost effectiveness of health care choices.

A cost-utility analysis is expressed in terms of a ratio of the incremental costs of two alternatives over the incremental quality-adjusted life years of the two alternatives.

The result shows the cost of saving one quality-adjusted life year (cost/QALY) for that choice. Cost-utility analysis is a specific type of cost-effectiveness analysis in which the denominator is measured in terms of quality-adjusted life years gained. This standard outcome measurement is important because it allows cost-utility measures to be compared across studies and allows one to determine a level of “acceptable” cost utility for health care choices. Cost-utility analysis has the advantage over cost-effectiveness methodologies of including quality-adjustments, which are especially important when two alternatives differ in their effects on the quality of life as well as on survival.

Other issues important to cost-utility analysis are those related to utility measurement itself. Different methods to measure the utility score produce different utility scores. Methods and instruments to measure utilities include both direct approaches, such as the trade-off and time preferences, and indirect approaches, such as the Health Utilities Index. Thus, cost-utility analysis includes both the length of life and the quality of life.

Cost-utility analysis is used to determine the relative value of alternative health care programs. It is similar to cost-effectiveness analysis except for its use QALY as the measurement of outcomes in the denominator. Therefore, the focus on this discussion is on the use of QALY in cost-utility analysis and one should refer to the entry on cost-effectiveness analysis for more information.

6) Cost-minimization analysis is a type of analysis in healthcare or pharmacoeconomics and it is based on comparing two or more alternatives only in terms of costs because their outcomes (effectiveness and safety) are found to be or expected to be identical [1, 2].

The comparison must be logically focus on the differences in costs of drug acquisition and administration and differences in nonmedical costs, such as the value of a patient’s time. For example, in the case of generic copies, the health outcomes should be the same, so the method becomes a trivial comparison of drug acquisition costs. Or other case, where we consider two or more drugs in the same class and with identical

clinical endpoints for efficacy and safety, but with a different type, like tablets versus intravenous infusions. The difference in costs of the two or more alternatives would involve more than just acquisition cost.

In practical issue, the value and use of cost-minimization analysis is very limited for assessing new medical interventions and technologies or pharmaceutical innovations.

Based on the characteristics of the different techniques for the measuring costs in healthcare system and pharmacy it is possible to reveal advantages and disadvantages for these approaches. Thus, taken these into account it is necessary to select the appropriate methods for different situations and managerial problems in healthcare system with respect the complicity of the problem, societal preferences, available data, etc. Costs analysis should be powerful instruments for the decision making in healthcare system on the different level, from national, regional to local, and vice versa.

Conclusions. The economic analysis of healthcare, including medical technologies, treatment of patients, results of pharmaceutical therapies, prevention of diseases, support of health lifestyle and QALY, is based on the principle of comparing alternatives in terms of costs and of health outcomes. The principal types of analyses mentioned above differ primarily in point of view how the health outcomes are assessed and measured. In addition, the essential role in the evaluation of effectiveness and efficiency in healthcare is belonged to the costs and different methodologies of costs analysis. Thus, the costs analysis in health care should possesses the powerful information databases and different types of costs according to their sources, characteristics, time perspectives or preferences of healthcare stakeholders, including patients, should be accuracy collected, statistically elaborated, and applied for the enhancement of decision making and national health policy.

Acknowledgements

The paper is the output of a scientific project IGA 3/2020-M “Improving Healthcare efficiency: new trends and challenges”. (Funder: VSEMVvs IGA VSEMVvs, i.e. Bratislava University of Economics and Management)

References:

1. Berger, M et al. Health care cost, quality and outcomes. ISPOR Book of terms. International Society for pharmacoeconomics and outcomes research. USA. 2003.
2. Drummond M. F, O’Brien B., Stoddart G. L., et al. Methods for the Economic Evaluation of Health Care Programmes. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 1997.
3. Weinstein M. C. Designing and conducting cost-benefit analysis. In: Spilker, B. ed. Quality of Life and Pharmacoeconomics in Clinical Trials. Philadelphia: Lippincott-Raven; 1996.
4. Kolovos, S., Finch, A. P., van der Ploeg, H. P. et al. Five-year cost-effectiveness analysis of the European Fans in Training (EuroFIT) physical activity intervention for men versus no intervention. *Int J Behav Nutr Phys Act* 17, 30. 2020.
5. Kostičová, M., Ozorovský, V., Badalík, L., Fabian, G. An introduction to social medicine. Bratislava, 2011. 150 p.
6. Mauskopf J. A., Paul J. E., Grant D. M., et al. The role of cost-consequence analysis in health care decision making. *Pharmacoeconomics*. 1998. 13: 277-288.
7. Nestorenko T. P. Pryntsypy formuvannya tsin na posluhy zakladiv sanatorno-kurortnoi sfery [Principles of price formation for the services of sanatoriums]. *Logistics*. Lviv: NU “Lviv Polytechnic”, 2008, # 633, 506-512. Available at: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/720/1/73.pdf>.
8. Nestorenko T., Tokarenko O., Nestorenko O. Health-resort industry in Ukraine: The underlying causes of changes. *Ekonomia – Wrocław Economic Review* 24/4 (2018), 51-63. Available at: <http://ekon.wuwr.pl/preview/-10293>.
9. Robinson R. Cost-benefit analysis. *BMJ*. 1993. 307: 924-926.
10. Skoupá J., Annemans L., Hájek P. Health Economic Data Requirements and Availability in the European Union: Results of a Survey Among 10 European Countries, *Value in Health Regional Issues*, Volume 4, 2014, pp. 53-57.
11. Sloan F. A. Valuing Health Care: Costs, Benefits and Effectiveness of Pharmaceuticals and Other Medical Technologies. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1995.

1.3. Conceptual bases of an estimation of the basic components of a standard of living of the population of Ukraine

Концептуальні засади оцінки основних складових життєвого рівня населення України

Вивчення рівня життя населення України, оцінка його динаміки, специфіки та чинників формування є важливою складовою комплексного аналізу соціально-економічного положення країни, який проводиться з метою розробки ефективних заходів соціальної політики держави. Рівень життя як соціально-економічне явище в сучасному суспільстві має безліч аспектів.

Насамперед необхідно зазначити, що рівень життя – це складне та багатопланове поняття, яке об'єднує широкий спектр соціально-економічних відносин, пов'язаних зі станом та умовами життєдіяльності людини у суспільстві. Водночас, рівень життя населення – це основна соціально-економічна категорія, що характеризує не лише матеріальний добробут окремої людини, але й визначає узагальнений результат соціально-економічного розвитку країни за певний період.

У світовій економічній практиці для оцінки рівня життя населення використовують інтегральний показник – індекс людського розвитку (ІЛР), основними критеріями якого виступають: середня тривалість життя при народженні, рівень грамотності та рівень життя населення країн світу, який оцінюється через ВВП на душу населення. Власне за цим показником, у загальному рейтингу серед 189 країн світу, у 2020 році Україна посіла 74 місце отримавши 0,779 бала із 1,000 можливих. У цілому, за даним індексом у глобальному масштабі Україна перебуває в категорії країн високого людського розвитку (ІЛР вищий від 0,753), однак одночасно демонструє нижчий від середнього показник у межах регіону Європи і Центральної Азії (0,791) і відстає від інших великих країн регіону, зокрема Казахстану (0,825) та Росії (0,824) [1].

Як показує досвід, індекс людського розвитку вирізняється простотою обчислення, універсальністю, статистичною доступністю, однак він не повністю «охоплює» умови та основні компоненти рівня життя населення. Тому доцільно застосувати концептуальний підхід, який б забезпечив комплексну оцінку основних складових рівня життя населення, а саме матеріального становища, умов проживання та стану соціального середовища.

Як відомо, матеріальне становище як складова рівня життя населення за будь-яких економічних та політичних умов завжди має важливе значення. Визначальним аспектом його формування виступає прагнення будь-якої людини до задоволення своїх індивідуальних потреб. Власне останні визначають сукупність суспільних відносин, стимулюючи життєву, соціальну і трудову активність суспільства [2, с. 37].

У цілому, можливість забезпечення високого рівня матеріального добробуту населення залежить насамперед від економічних та соціальних особливостей розвитку суспільства, його історичних передумов, національних традицій, а також загальноприйнятих в суспільстві норм і правил. Не менш важливий вплив на стан матеріального добробуту населення здійснює проблема поширення та поглиблення бідності.

Власне проблема бідності сьогодні є найбільш актуальною для сучасного розвитку українського суспільства. Адже все частіше бідними стають люди, які все своє життя чесно працювали, жили за законами суспільства, мали непогані заробітки. По суті, ряди бідних, крім традиційно малозабезпечених верств населення (пенсіонерів, багатодітних і неповних сімей, інвалідів), поповнюють працюючі громадяни, які одержують заробітну плату нижчу від прожиткового мінімуму та безробітні. За даними багатьох міжнародних організацій, рівень бідності в Україні складає близько 50%, за межею бідності знаходиться близько 19 млн. українців [3].

У цілому, в економічній практиці, для оцінки загального рівня матеріального добробуту населення використовують показники доходів та витрат. У монетарній економіці саме доходи характеризують економічний статус, стиль життя, форму соціальної участі особи чи домогосподарства у суспільстві. Однак трансформаційні процеси, що відбулися в економіці України, вплинули на специфіку формування доходів населення, а саме призвели до появи значних масштабів тіньових (неофіційних) надходжень. Це, у свою чергу, зумовило потребу вивчення доходів у тісному зв'язку з показниками витрат, адже доходи, за таких умов, перестали відображати реальний рівень добробуту населення України.

Загалом, згідно даних аналізу структури доходів населення України, майже 4/5 усіх доходів населення формується за рахунок заробітної плати і соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, і трохи більше 1/5 – за рахунок прибутку та змішаного доходу і доходів від власності [4].

Оскільки заробітна плата займає найбільшу частку в сукупних доходах зайнятого населення і є основним джерелом його доходів, доцільно дослідити динаміку її номінальних і реальних значень (Рис. 1) [5].

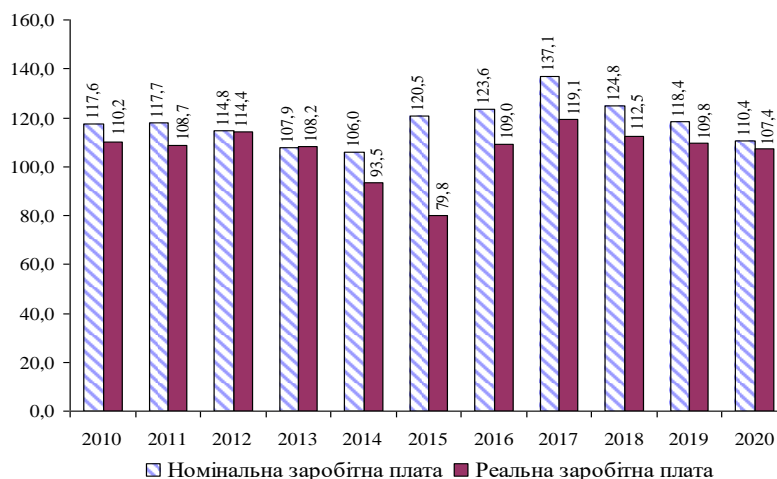

Рис. 1. Динаміка темпів зростання номінальної та реальної заробітної плати (до попереднього року) упродовж 2010-2020 років, %

За даними офіційної статистики, упродовж останніх років (починаючи з 2017 року) в Україні спостерігається зниження обсягів як номінальної, так і реальної заробітної плати, що беззаперечно пов'язано з кризовими та інфляційними процесами, які призвели до знецінювання заробітної плати, зниження її купівельної спроможності. Проте, особливу увагу слід звернути на об'єктивність даних, які представлені Державною службою статистики. Адже дуже важко здійснити аналіз фактичних тенденцій рівнів оплати праці та стану платоспроможності працюючого населення, оскільки в Україні поширеною є практика виплати незареєстрованої (тіньової) заробітної плати (за підрахунками експертів тіньовий фонд оплати праці в Україні оцінюється майже у 500 млрд. грн.) [6].

Окрім доходів, на рівень життя населення впливає також кількість та якість благ, які воно може придбати за отримуваним ним доходи. Йдеться, передусім, про витрати домогосподарств, які можна охарактеризувати як фактичні затрати грошових і матеріальних ресурсів, які спрямовуються на задоволення матеріальних та духовних потреб їхніх членів і є необхідними для забезпечення життєдіяльності та розвитку домогосподарства.

В економічній практиці вважається, що до бідних належать сім'ї, в яких основною статтею витрат, значення якої у кілька разів перевищує всі інші, є витрати на придбання продуктів харчування. В Україні, за офіційними даними, на дану статтю витрат припадає в середньому 50% сімейних доходів, тоді як у країнах Європейського Союзу цей показник не перевищує 15-25%. При цьому основними продуктами харчування в Україні залишаються молоко і молочні продукти, картопля, хліб та хлібобулочні вироби [7].

Концептуальний підхід щодо оцінки рівня життя населення, поряд із дослідженням його матеріального становища, передбачає здійснення аналізу умов проживання.

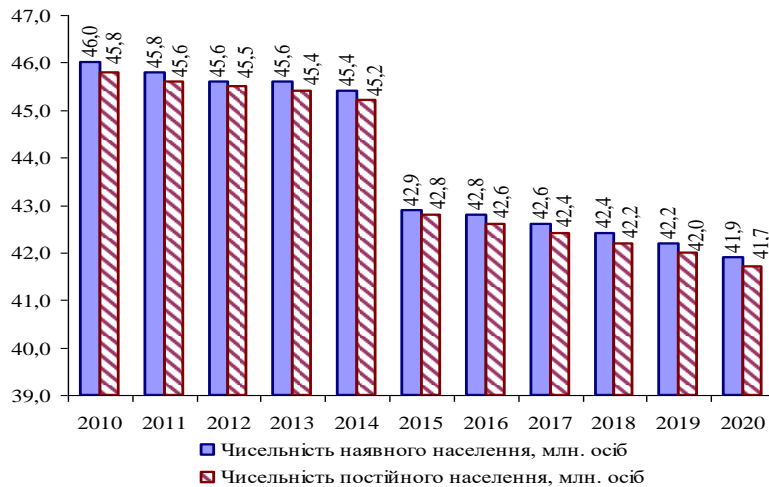
Як відомо, в Україні забезпеченість сімей окремим житлом залишається однією з найбільш серйозних проблем, адже більшість домогосподарств немає можливості проживати окремо (так в одному домогосподарстві досить часто проживає дві і більше сімей). Однак, і наявність окремого житла не гарантує домогосподарству належних умов проживання через недостатність житлової площі або кількості кімнат.

Незадовільна забезпеченість житлом українців обтяжується також проблемою низької якості житлових приміщень. Так, значна частина наявного житлового фонду країни потребує капітального ремонту (майже 72% житлового фонду домогосподарств України було побудовано у 40-80 роках ХХ ст.). Невирішеним залишається і питання обладнання житлової площі. Як відомо, навіть у містах, велика кількість домогосподарств проживає у будинках, не обладнаних гарячим водопостачанням, ванною (душом), каналізацією, а в сільській місцевості умови проживання взагалі не відповідають сучасним вимогам і є далекими від цивілізованих.

Не менш важливим, в сучасних умовах господарювання, є питання доступності житла. За американськими мірками, житло вважається доступним, якщо коштує 3-4 річних доходи, важкодоступним – 5-7 річних доходів, недоступним – більше 7-8 річних доходів [8, с. 32-33]. В Україні, напревеликий жаль, для більшості українців житло є недоступним навіть при підсумовуванні доходів за все життя. Як показує вітчизняний досвід, за відсутності стартового капіталу (майна, яке можна продати, спадку, допомоги з боку родичів або інших осіб тощо) навіть при високому рівні поточних доходів (відносно середнього рівня по країні) домогосподарство не в змозі придбати житло або покращити свої існуючі житлові умови (провести капітальний ремонт, підвести відповідні комунікації, поміняти квартиру на більшу та комфортнішу тощо). Пов'язано це із великим розривом між доходами населення та вартістю житла.

Для комплексної оцінки рівня життя населення України доцільно також проаналізувати складові соціального середовища. До останніх можна віднести: демографічну ситуацію; окремі аспекти функціонування ринку праці; можливості економічної самозабезпеченості населення; стан суспільної безпеки; поширеність соціальних хвороб.

Як відомо, конкретним проявом об'єктивних соціально-економічних закономірностей розвитку суспільства, що визначає загальні тенденції розвитку населення в цілому та рівня його життя зокрема, є демографічна ситуація. Варто зазначити, що упродовж останніх років, в Україні спостерігається тенденція скорочення чисельності наявного та постійного населення (Рис. 2) [9].

*Рис. 2. Основні демографічні показники в Україні у 2010-2020 рр.
(дані станом на кінець відповідного року)*

За оцінками експертів, ключовою проблемою сучасної демографічної ситуації в Україні є відчутна її «навантаженість» кризовими медико-демографічними елементами, незадовільний стан здоров'я населення, що виявляється у значних масштабах його передчасної смертності та інвалідизації, переважно негативних зрушеннях у рівні та структурі захворюваності, накопиченні населенням тягара хронічних хвороб і результується у низькій (за європейськими взірцями) середній тривалості життя, особливо для чоловіків (в Україні середня тривалість життя чоловіків на 13 років менша, ніж середня за країнами ЄС). Так, за останнє

десятиліття в Україні збільшилась поширеність хвороб системи кровообігу, органів травлення, хвороб кістково-м'язової системи та сполучної тканини, існує підвищення рівня дитячої інвалідності, зберігається складна епідемічна ситуація з туберкульозом, ВІЛ/СНІДом, а останніми двома роками, і з поширенням коронавірусної інфекції (COVID-19).

Важливою складовою соціального середовища виступає також і ринок праці. Окремі питання його розвитку та функціонування в сучасних умовах господарювання є надзвичайно актуальними з огляду вирішення низки соціально-економічних проблем, а саме підвищення рівня зайнятості, добробуту населення та подолання бідності. Зосередження уваги на пріоритетності розвитку вітчизняного ринку праці очевидна, адже в Україні чисельність безробітних перевищує 1,5 млн. осіб (у 2020 році безробітне населення (за методологією МОП) у віці 15-70 років складало в середньому 1674,2 тис. осіб, у 2019 році – 1487,8 тис. осіб, у 2018 році – 1578,6 тис. осіб), що становить 4% наявного населення [10].

Характерною особливістю розвитку вітчизняного ринку праці також є його нестабільність та значна тінізація. За оцінками експертів, рівень тіньової зайнятості в Україні становить близько 21% [11].

Величезний вплив на розвиток вітчизняного ринку праці здійснює й міграція робочої сили (внутрішня та зовнішня) та напружена політична ситуація в країні.

У цілому, аналіз сучасної моделі розвитку вітчизняного ринку праці показує, що вона є досить парадоксальною та характеризується суперечностями, що перешкоджають його ефективній інтеграції. Зокрема, політика зайнятості та політика оплати праці не скоординовані, державні та ринкові регулятори не взаємодіють, рішення, що ухвалюються, є реакцією на події, а не є проактивними, ринок праці відірваний від ринків житла, кредитів, інвестицій, товарів та послуг; держава контролює прибутковість роботодавців, але не їхні розрахунки з працівниками; законодавство розробляється, але порушується й не дотримується [2, с. 42].

Важливим компонентом соціального середовища, який характеризується низкою показників, виступає також і суспільна безпека.

Як відомо, складовою суспільної безпеки соціального середовища є безпека дорожнього руху. В Україні її стан, порівняно з європейськими країнами, є вкрай незадовільний з огляду на високий рівень смертності внаслідок аварій, дорожньо-транспортного травматизму, низького рівня культури учасників дорожнього руху. Так, загальний показник смертності на дорогах України практично удвічі випереджає середній показник по країнах Європи, і втричі показник окремих держав, таких як Велика Британія, Швеція, Німеччина.

У цілому, за даними офіційної статистики, у 2020 році на дорогах України сталося 168107 дорожньо-транспортних пригод (ДТП), внаслідок яких загинула 3541 особа, а 31974 – отримали поранення [12]. Традиційно основними причинами ДТП є порушення елементарних правил дорожнього руху, а саме: перевищення безпечної швидкості руху; порушення правил маневрування та проїзду перехресть; недодержання дистанції; перехід через проїзну частину в невстановленому місці; керування транспортними засобами у стані сп'яніння.

Одним із основних індикаторів сучасного стану суспільної безпеки, а отже і соціального середовища в цілому, виступає також і рівень злочинності. Власне його високий показник є проявом деградації суспільного життя, наслідком його низького рівня, втрати духовних цінностей.

В Україні, внаслідок окремих подій (анексії Криму, окупації частини Донецької та Луганської областей), рівень злочинності визначається як високий. Однак, за даними національної поліції у 2020 році, попри складну економічну ситуацію, загальний рівень злочинності в Україні знизився на 17%. Зокрема, на 30% знизилася кількість крадіжок та на 33% – грабежів, розбою – на 29% [13].

Негативний вплив соціального середовища на життя українців проявляється певною мірою й через поширення соціально-небезпечних хвороб (інфекційних захворювань (туберкульозу, ВІЛ-інфекції, СНІДу), психозів, зумовлених

вживанням алкоголю, наркотичних засобів та психотропних речовин тощо). За словами медиків, клінічні прояви будь-якої інфекційної хвороби залежать не лише від постійно мінливих умов зовнішнього середовища, але й соціально-економічних перетворень, що відбуваються в суспільстві. Так, захворюваність на туберкульоз в усі часи була одним з найбільш чутливих індикаторів соціального благополуччя. Сьогодні ж ця недуга визнана Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я (World Health Organization (WHO)) як найгостріша проблема сучасного суспільства, що потребує розробки та впровадження активних і невідкладних дій щодо запобігання її поширенню в світі.

На думку вчених, поширеність соціальних хвороб є наслідком соціальної та майнової поляризації суспільства, зубожіння. Однак, захворіти на інфекційні захворювання можуть однаковою мірою як забезпечені, так і малозабезпечені верстви населення. Високий дохід не гарантує людині збереження здоров'я, адже зараження інфекційними хворобами може відбуватись як під час безпосередніх, так і опосередкованих контактів з хворою людиною [14, с. 26].

У сучасних умовах господарювання, крім інфекційних, значного поширення набули хвороби, пов'язані з уживанням алкоголю, наркотичних та інших психоактивних речовин. Як наслідок, у суспільстві стрімко зростає кількість хворих на алкоголізм та наркоманію. У цілому, потрапити в алкогольну чи наркотичну залежність поряд із малозабезпеченими, ризикує і забезпечена частина населення, оскільки в даному випадку рівень доходу є часто не стримуючим, а навпаки стимулюючим фактором.

Таким чином, всі без винятку компоненти соціального середовища здійснюють відчутний вплив на умови суспільного життя, а отже і людський розвиток в цілому.

Підсумовуючи варто зазначити, що в сучасних умовах господарювання, рівень життя значної частини населення України суттєво знизився і не відповідає загальноновизнаним світовим стандартам. Так, реальні доходи багатьох верств

населення скоротилися, витрати на утримання житлових приміщень та оплату комунальних послуг зросли, як і зріс загальний рівень злочинності та тіньової економіки.

У загальному, підвищення рівня життя населення є головною метою будь-якого прогресивного суспільства. Держава зобов'язана створювати сприятливі умови для довгого, безпечного, здорового і благополучного життя людей, забезпечуючи економічне зростання і соціальну стабільність суспільства. Досягти цього можна лише за допомогою комплексного дослідження основних складових рівня життя населення, визначення їх стану, проблем і шляхів подолання.

Література:

1. Україна піднялася на 14 позицій в Індексі людського розвитку. URL: <https://dzi.gov.ua/press-centre/news/ukrayina-pidnyalasya-na-14-pozytzij-v-indeksi-lyudskogo-rozvytku/>.
2. Ангелко І. В., Лех Г. А. Оцінка основних складових життєвого рівня населення України. Український соціум. 2015. № 2 (53). С. 36-49.
3. Понад 19 мільйонів українців за межею бідності. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3181895-ponad-19-miljoniv-ukrainciv-za-mezeu-bidnosti-vicespikerka.html>.
4. Структура сукупних ресурсів. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
5. Темпи зростання/зниження номінальної та реальної заробітної плати. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. Тіньові зарплати в Україні сягають 500 млрд грн на рік – Любченко. URL: <https://finclub.net/ua/news/tinovi-zarplaty-v-ukraini- stanovliat-500-mlrd-hrn-na-rik-liubchenko.html>.
7. Структура сукупних витрат домогосподарств. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
8. Гуцан Т. Г. Умови проживання як складова рівня життя населення та шляхи їх покращення в Україні. Збірник наукових праць Харківського нац. педаг. університету ім. Г. С. Сковороди: «Економіка». 2013. Вип. 13. С. 27-38.
9. Населення. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
10. Безробітне населення (за методологією МОП) за тривалістю пошуку роботи у 2010-2020 рр. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. Показник тіньової зайнятості впав до найнижчого за 10 років рівня – Мінекономіки. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/02/21/657340/>.
12. Стало відомо, скільки українців загинуло внаслідок ДТП у 2020 році. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/13/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-skilky-ukrayincziv-zahynulo-vnaslidok-dtp-2020-roczі>.
13. За 2020 рік рівень злочинності в Україні знизився на 17% – Клименко. URL: <https://suspilne.media/100372-za-2020-rik-riven-zlocinnosti-v-ukraini-znizivsa-na-17-klimenko/>.
14. Рівень життя населення України / Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Держкомстат України; за ред. Л. М. Черенько. К.: Консультант, 2006. 428 с.

1.4. Means of professional self-determination in career planning

Засоби професійного самовизначення при плануванні кар'єри

Якість життя та розвиток людини складають змістовну основу соціально-економічного розвитку будь-якого сучасного суспільства. Якщо скористатися підходами в оцінювання якості життя на основі міжнародних систем оцінювання якості життя, можна зазначити, що більшість з них враховує таку складову, як праця і трудова зайнятість населення, і серед основних індикаторів має показники: «гарантія зайнятості» (Індекс якості життя EIU), «освіта» (Методологія ЄС European Statistical System Committee), «зайнятість» (Європейський моніторинг якості життя, Better Life Initiative) [1, с. 20].

Досягнення цілей сталого розвитку в Україні можливе лише за умов наявності висококваліфікованих фахівців у галузі економіки та управління, що відповідає цілі 4 «Якісна освіта» та цілі 8 «Гідна праця та економічне зростання», для виконання якої передбачене Завдання 8.4 – «скоротити частку молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок».

Вказані цілі також передбачають до 2030 року:

- істотно збільшити число молодих і дорослих людей, які володіють затребуваними навичками, у тому числі професійними навичками, для працевлаштування, отримання гідної роботи та занять підприємницькою діяльністю;

- просувати проведення орієнтованої на розвиток політики, яка сприяє продуктивній діяльності, створенню гідних робочих місць, підприємництву, творчості й інноваційній діяльності.

Для реалізації у тому числі і означених цілей Урядом України у 2018 р. було створено Національне агентство кваліфікацій. На зазначений орган покладені повноваження, зокрема, щодо:

- забезпечення прогнозування потреб ринку праці у кваліфікаціях;
- створення і ведення Реєстру кваліфікацій;
- координації розроблення професійних стандартів, їх реєстрації та забезпечення відкритого доступу до них;
- розроблення критеріїв та процедур визнання професійних кваліфікацій, здобутих в іноземних державах.

У стратегічному напрямку «Якість життя» Національної економічної стратегії 2030, який, зокрема, визначає вектор розвитку освіти, знайшли своє відображення пропозиції Національного агентства кваліфікацій щодо побудови в Україні ефективної Національної системи кваліфікацій, яка відповідає потребам бізнесу, громадян і держави, підтримує навчання впродовж життя й освіту дорослих і передбачає створення:

- сучасного реєстру видів занять (професій) і кваліфікацій;
- ефективної моделі прогнозування кваліфікацій на ринку праці;
- мережі кваліфікаційних центрів як дієвої та доступної системи підтвердження результатів неформального та інформального навчання.

Вважається, що у випадку досягнення цих та інших стратегічних цілей, визначених Національною економічною стратегією 2030, Україна зможе здійснити прорив в економічному розвитку та розвитку людського капіталу, у розвитку освіти та ринку праці, досягти високих соціальних стандартів життя та стати надійним економічним партнером у світі, скоротити відставання від країн Європейського союзу і стати позитивним прикладом для інших країн Східного партнерства [3].

Багатьма дослідниками зауважується, що в сучасних умовах підвищується значимість інтелектуальних праці і капіталу, посилюються вимоги до системного і безперервного відновлення компетенцій працівників, але традиційна система освіти все ще інерційна, тому розрив між сформованими нею компетенціями і майбутніми потребами економіки залишається значним, що і визначає необхідність модернізації системи безперервної підготовки і перепідготовки кадрів [4].

Профорієнтація молоді в західних країнах сьогодні заснована на системній моделі – профорієнтація і працевлаштування молоді розглядаються як основні частини єдиного комплексу, що включає профінформацію, профконсультування і надання рекомендацій, професійний відбір, початкове працевлаштування і подальші заходи щодо адаптації до трудової діяльності, що в цілому позначається терміном «перехідні послуги».

Будь-які разові, розрізнені заходи, якими б вони гарними не були, великого ефекту не приносять. Потрібна цілеспрямована система формування кар'єри, яка базується на підході навчання впродовж життя (lifelong learning). Вся робота повинна проводитися в тісній взаємодії з освітніми установами, владними структурами, батьківською громадськістю та представниками бізнесу. Для цього найважливішим фактором підтримки старшокласників у визначенні їх з вибором професії є організація професійно-орієнтованого середовища.

Зазвичай слово «кар'єра» означає успішне просування у сфері суспільної, службової, наукової й іншої діяльності, рід занять, професію. Об'єктивна, зовнішня сторона кар'єри – це послідовність займаних індивідом професійних позицій, а суб'єктивна, внутрішня сторона – це те, як людина сприймає свою кар'єру, який його образ професійного життя й власної ролі в ній. Сучасна кар'єра включає серію різних робіт, що виконуються в результаті переміщення між різними організаціями з урахуванням можливостей, які надає швидкозмінне зовнішнє середовище [5, с. 92].

Вибір професії, на думку Д. Леонтєва та О. Шелобанової, – один із перших у житті молоді людини нормативних, тобто обов'язкових, вимушених виборів, яких не можна уникнути, хоча можна й відтермінувати. При цьому вибір професії пов'язаний з вибором загального життєвого шляху, який складно зробити, якщо не вміти ухвалювати рішення і вибудовувати життєву перспективу. Важливою умовою уміння ухвалювати рішення є автономність і самостійність людини, коли вона приймає на себе відповідальність за рішення і його наслідки, здатна самостійно висувати й оцінювати альтернативу. Отже, рівень умінь з ухвалення рішень нерозривно пов'язаний з рівнем зрілості особи [6, с. 201].

На стадії професійного навчання багато осіб переживають розчарування в обраній професії, незадоволені окремими предметами, сумніваються у правильності вибору, падає інтерес до навчання. Вважається, що криза професійного вибору чітко проявляється в перші та останні роки навчання і долається зміною навчально-пізнавальної мотивації на соціально-професійну [7, с. 32].

Одним з найбільш важливих засобів подолання такої кризи є формування особистого професійного плану, який передбачає не тільки виявлення ступеня професійної готовності, а й свідомий вибір і побудову подальшого професійного шляху. Дослідженням Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України являється – кількість випускників, що не склали свій професійний план або сумніваються в його правильності (52%), в сумі перевищують кількість випускників визначилися в своєму виборі (48%). Напрошується висновок, що до моменту вступу випускники, які не сформували свій професійний план, а їх більше третини всіх обстежених, вибирають навчальний заклад випадково.

Визначають декілька етапів процесу професійного самовизначення:

- виникнення і формування професійних намірів і первинне орієнтування в різних сферах праці, прийняття рішення про вибір професії;
- складання особистого професійного плану (ОПП);
- професійне навчання як освоєння обраної професії;
- професійна адаптація, що характеризується формуванням індивідуального стилю діяльності і включенням у систему виробничих і соціальних відносин;
- самореалізація в праці.

ОПП є рівневим явищем, що визначається ступенем сформованості його наступних базисних компонентів: інформаційно-когнітивного, емоційного, мотиваційного і усвідомленості цього плану. Виокремлення цих компонентів базується на висновках щодо структури психологічної готовності до професійного самовизначення і професійної орієнтації [7, с. 46].

В даний час актуальним є впровадження в практику різних інноваційних підходів до проведення професійної орієнтації. Тут можуть допомогти інформаційно-комунікаційні технології. Комп'ютерна техніка та Інтернет, які бурхливо розвиваються, є реальним ресурсом для оновлення форм і принципів профорієнтаційної роботи.

Використання інформаційних технологій у профорієнтаційній діяльності забезпечує вільний доступ до інформації, що цікавить, активізує інтерес молоді до комп'ютерних технологій:

- допомагає формувати готовність до самостійного аналізу своїх основних нахилів та здібностей;
- дає можливість орієнтовно виявити свої особистісні та професійні інтереси і схильності;
- формує уявлення про професію, про ті вимоги, які професія пред'являє людині;
- допомагає задати собі життєві і ціннісні орієнтири.

Таким чином, сучасний підхід до організації профорієнтаційної роботи пов'язаний з необхідністю розвитку засобів продуктивного навчання на творчій, пошуково-дослідницькій основі, що безпосередньо пов'язано з необхідністю активної інформатизації навчального процесу, підвищення ІКТ-компетенції учнів (ІКТ – інформаційні та комунікаційні технології), як інформаційної основи їхнього професійного самовизначення, використання переваг Internet для творчого пошуку наукової інформації і активного використання інформаційно-комунікаційних технологій.

В першу чергу при організації профорієнтаційної роботи необхідно розробити форми і методи соціального партнерства ВНЗ із загальноосвітніми школами, установами середньої професійної освіти, з центрами зайнятості населення та потенційними роботодавцями з питань професійного самовизначення молоді. Для структурування інформації у візуальній формі та отримання цілісної картини проведеної роботи можливе застосування ментальних карт (інтелект-карт), що дозволяють вивести пріоритети співпраці.

Комплексно вирішувати завдання професійного самовизначення допомагає мережа Internet. Це можуть бути сайти вищих навчальних закладів, центрів зайнятості населення, підприємств і організацій, де концентрується інформація про напрямки вузів, профілях бакалаврату, підготовці в магістратурі, професіях і можливостях працевлаштування, підвищення кваліфікації в системі додаткової професійної освіти. У мережі Internet досить багато інформації про рейтинги навчальних закладів, затребуваності їх випускників та форумів, де розгортаються дискусії про якість освіти.

На сайті Державної служби зайнятості населення (<http://www.dcz.gov.ua/>) в розділі «Послуги населенню» молоді люди можуть знайти оперативну інформацію по затребуваність професій, спеціальностей в цілому по Україні, а також відповідні кваліфікаційні вимоги до них. Офіційні сайти центрів зайнятості

населення міст на своїх сайтах розміщують та щомісяця оновлюють рейтинг затребуваності професій.

Сьогодні широко впроваджуються нові методики, наприклад, використання ігрових технологій для профорієнтаційної роботи у вигляді тренажерів і симуляторів. Спробувавши на собі ту або іншу роль, молода людина може зрозуміти, чи справиться вона з нею в реальному житті.

З'явилася можливість створення комплексу програм (тестів), спрямованих на виявлення трудових схильностей і особистісних характеристик абітурієнтів. Програми діагностики професійного самовизначення особистості на етапі профорієнтації та створення системи моніторингу і психологічного забезпечення професійної підготовки та діяльності в професіогенезі майбутніх фахівців різних сфер професійної діяльності розроблені з урахуванням результатів наукових досліджень.

Платформа державної служби зайнятості з профорієнтації та розвитку кар'єри створена з метою надання послуг з профорієнтації у дистанційному режимі. Зареєстрованому користувачу надається можливість безкоштовно отримати послуги з профорієнтації у он-лайн форматі без відвідування центру зайнятості та зробити власну профорієнтацію, якщо існує потреба у:

- виборі (зміні) професії;
- виборі майбутнього напрямку професійного навчання;
- визначенні схильності до підприємницької діяльності
- оцінці власних здібностей та навичок (Soft Skills);
- саморозвитку.

Але цей ресурс дозволяє лише окреслити область пошуку, його початок. Метою розвитку кар'єри має бути визначення стратегії професійного розвитку з можливістю урахування сучасних трендів розвитку знань, технологій, кадрових вимог роботодавців, а також джерел фінансування здобуття потрібних навичок.

При формуванні своєї кар'єри молода людина навіть при відсутності коштів для інвестицій у власну освіту має бути обізнаною щодо можливостей, які існують у сучасному освітньому просторі. Багато з них пов'язані з програмами, інструментами, платформами, що надаються Європейським союзом для наукового і освітнього розвитку.

Метою програми Erasmus+ є внесок у стратегію Європи 2020 для зростання, робочих місць, соціальної справедливості та включення, а також цілей ET2020, стратегічних рамок ЄС для освіти та навчання. Erasmus+ також має на меті сприяти сталому розвитку своїх партнерів у сфері вищої освіти та сприяти досягненню цілей Стратегії молоді ЄС.

Конкретні питання, що розглядаються програмою, включають:

- зниження безробіття, особливо серед молоді;
- сприяння навчанню дорослих, особливо для нових навичок та навичок, необхідних для ринку праці;
- заохочення молоді до участі в європейській демократії;
- підтримка інновацій, співробітництва та реформ;
- скорочення раннього виходу з школи;
- сприяння співпраці та мобільності з країнами-партнерами ЄС.

Програма COSME – європейська програма підтримки малого та середнього бізнесу – це набір тематичних підпрограм, реалізація яких покликана:

1) вирішити проблеми в сфері малого і середнього підприємництва, які пов'язані з доступом до фінансування, виходом на нові ринки та вдосконаленням внутрішніх бізнес-процесів;

2) вдосконалити пріоритетні сфери національної економіки (ІТ-сфера, туризм, галузі промисловості).

Зокрема програма передбачає бізнес-стажування за кордоном на діючому підприємстві (обмін досвідом за допомогою програми Erasmus для молодих підприємців) [8].

Діяльність UniStudy спрямована на підвищення академічної мобільності українських студентів та науковців на арені міжнародної освіти та науки. UniStudy.org.ua – інформаційний ресурс про навчання за кордоном та міжнародні молодіжні програми, що стартував у жовтні 2006 року. Основні критерії відбору інформації для UniStudy – можливість участі в програмі саме для українських студентів та повне або часткове покриття витрат за рахунок організаторів, стипендій або спонсорів.

EPALE (Electronic Platform for Adult Learning in Europe) – це багатомовне відкрите співтовариство для вчителів, тренерів, дослідників, науковців, політиків та всіх, хто має професійну роль у навчанні дорослих у Європі [9]. EPALE є ініціативою Генерального директорату з питань освіти, молоді, спорту та культури Європейської Комісії. Він створений для обміну вмістом, пов'язаним з навчанням дорослих, включаючи новини, публікації в блогах, ресурси та події. У тому числі платформа передбачає довге професійне навчання (Career-long professional learning).

EURAXESS – це унікальна загальноєвропейська ініціатива, яка надає інформаційні та допоміжні послуги професійним дослідникам. Підтримуваний Європейським Союзом, країнами-членами та асоційованими країнами, він підтримує мобільність дослідників та розвиток кар'єри, одночасно підвищуючи наукове співробітництво між Європою та світом.

Можливості індивідуальної академічної (навчальної, дослідницької) мобільності надають ряд європейських інструментів, серед яких – Erasmus+, програма спрямована на активних осіб у сфері освіти, навчання та молоді (студенти, студенти на стажування, учні, учні, дорослі, молодь, волонтери, викладачі університетів або інші рівні, тренери, люди, що працюють у сфері молоді і фахівців з організацій); заходи Marie Skłodowska-Curie Actions забезпечують відмінну інноваційну наукову підготовку, а також привабливі можливості для кар'єри та обміну знаннями за допомогою транскордонної та

міжсекторної (академічної та позаакадемічної) мобільності дослідників для кращої підготовки до вирішення поточних та майбутніх суспільних проблем [10].

JRC (Joint Research Centre) – установа з науки і знань Європейської комісії, сприяє проведенню досліджень з метою надання незалежних наукових консультацій та пропонує різноманітні можливості для тимчасової та постійної роботи та навчання для науково-технічного персоналу.

Молодь має враховувати існуючі можливості розвитку при побудові своєї професійної кар'єри, бачити перспективи такого розвитку і перманентного навчання, застосовувати кращий світовий досвід в обраній галузі діяльності та мати можливість долучитися до професійного обміну.

Література:

1. Лібанова Е. М. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. – К.: 2013. – 50 с.
2. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/SDG%20leaflet%20ukr_F.pdf.
3. Людський капітал 2030. Глобальні навички майбутнього. Дослідження Національного агентства кваліфікацій, 2021р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://surl.li/arzti>.
4. Сівашенко Т. В. Безперервна освіта в інноваційному управлінні кадровим потенціалом / Т. В. Сівашенко, Л. І. Скібіцька, О. М. Скібіцький // Освіта впродовж життя: соціальні запити, сучасні виклики та пріоритети в реалізації: матеріали конференції. Київ, 22 березня 2018 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/32978/2/Osvita_sbornik_2018_full.pdf.
5. Овсяннікова В. В. Особливості професійної кар'єри особистості / В. В. Овсяннікова // Проблеми сучасної психології. – 2013. – № 1. – С. 91-104.
6. Молчанов, С. В. Психология подросткового и юношеского возраста: учебник для академического бакалавриата / С. В. Молчанов. – Москва: Изд-ство Юрайт, 2019. – 351 с.
7. Психологія професійного самовизначення особистості: монографія / М. С. Корольчук, Ю. В. Дроздова, В. М. Корольчук, В. І. Осьодло, А. М. Сипливий; за заг. ред. М. С. Корольчука. – Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. – 280 с.
8. Програма підтримки малого та середнього бізнесу – COSME [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cosme.me.gov.ua/>.
9. Electronic Platform for Adult Learning in Europe EPALe [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ec.europa.eu/epale/en>.
10. Research and Innovation programme Horizon 2020 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/excellent-science>.

1.5. Features of the introduction of immersive technologies as components of auxiliary and alternative communication in the psychological support of children with autism spectrum disorder

Особливості впровадження імерсивних технологій як компонентів допоміжної та альтернативної комунікації в психологічному супроводі дітей з розладом аутичного спектру

Процеси реформування спеціальної освіти в Україні вимагають від сучасної науки проведення міждисциплінарних досліджень та пошуку нових практико орієнтованих засад та оптимальних шляхів розвитку та формування особистості дітей з розладами аутистичного спектру. Організація повної та своєчасної допомоги дітям із загальними розладами розвитку (F84 за Міжнародним класифікатором хвороб МКХ-10) та їх родинам є дуже нагальною психолого-педагогічною та соціальною проблемою, оскільки результати переважної більшості досліджень, присвячених методам терапії та психокорекції розладів розвитку аутистичного спектру, свідчать про те, що основною метою допомоги дітям, які страждають аутизмом, є їх абілітація (створення нових можливостей, нарощування соціального потенціалу, тобто можливості дитини реалізуватись у даному суспільстві – на противагу традиційному розумінню принципу реабілітації як відновлювальної допомоги) з подальшою адаптацією та інтеграцією у соціум. Вся соціальна, психологічна, інформаційна та освітня робота повинна бути спрямована на підвищення особистісного, пізнавального та соціального статусу такої дитини. Розповсюдженість аутистичних розладів розвитку становить, за різними даними від 6-17 до 57 на 10 000 дитячого населення. За даними закордонних досліджень, при своєчасній організації комплексного психолого-педагогічного супроводу 60% аутистичних дітей отримують можливість навчатися за програмою масової школи, 30% – за допоміжною програмою, майже усі

досягають рівня соціалізації, необхідного для життя в суспільстві. В тих випадках, коли відповідний супровід не проводиться, тільки 2-3% аутистичних дітей можуть навчатися у системі освіти, решта так і не досягає необхідного рівня інтелекту та соціалізації. На сьогоднішній день ефективна психологічна допомога дітям з особливостями розвитку здійснюється у формі психологічного супроводу, який інтенсивно впроваджується у систему психологічної допомоги в останнє десятиліття. Питанням психологічного супроводу займається багато дослідників (Є. Александровська, О. Альшаніна, Г. Бардієр, М. Бітянова, О. Василькова, Р. Галіяхметов, Л. Геречко, М. Гринчук, С. Духновський, Е. Зеєр, М. Ільїна, М. Качан, А. Качимська, В. Кобильченко, О. Козирєва, Н. Курєнкова, А. Ліхтарніков, І. Мамайчук, Н. Осухова, В. Петровський, І. Рамазан, І. Родигіна, Ю. Слюсарев та ін.). Аналіз психокорекційних, терапевтичних та розвивальних напрямів організації психолого-педагогічного супроводу дитини з РАС (розлади аутистичного спектру) свідчить про спрямованість на окремі психологічні особливості відповідної дитини, не орієнтуючись на впровадження абілітаційних кейсів. Актуальність дослідження відповідної проблематики обумовлена пошуком інтегративних компонентів організації психолого-педагогічного супроводу, орієнтованого на комплексне поєднання провідних психолого-педагогічних підходів й інноваційних імерсивних технологій в процесі абілітації та подальшої інтеграції дитини з РАС у суспільні процеси.

За останні два десятиліття вчені неабияк просунулися в галузі розуміння порушень соціальної взаємодії та комунікації у дітей з РАС, внаслідок чого за умов діагностики, почали робити більший акцент на ранньому розвитку комунікативних та соціальних навичок. Більшість батьків дітей з аутизмом починають підозрювати, що з дитиною щось не так, коли бачать, що мова розвивається із затримкою, або виникає регрес. Проблеми із комунікацією, тобто. з розумінням мови та її розвитком, часто називають однією з основних причин тяжких порушень поведінки у людей зі складними формами аутизму та

розумовою відсталістю. Відсутність зрозумілої, спонтанної мови у віці п'яти років вважається приводом для несприятливого прогнозу на майбутнє.

Безумовно, комунікація і порушення комунікації в центрі самої суті аутизму. Хоча у всіх людей з РАС є порушення комунікації, ступінь та характер цих порушень можуть суттєво відрізнятися, і мине ще чимало часу, перш ніж їх зможуть класифікувати і почати розбиратися з причинами. Встановлено, що близько однієї третини або однієї другої дітей та дорослих з аутизмом мають проблеми з розвитком мови.

Tager-Flusberg і Joseph розрізняють два можливі сценарії, за якими може розвиватися порушення комунікації у дитини з РАС: порушення на фоні нормального мовного розвитку (без явних порушень звукового ладу, синтаксису та морфології, зі словником, що відповідає віку) та на фоні порушеного мовного розвитку, характерного для інших специфічних порушень розвитку мови. Ще однією потенційною підгрупою можна вважати дітей з вербальною або артикуляційною диспраксією. У дітей з диспраксією порушено процес регуляції руху, що також зачіпає здатність до імітації. Останні дослідження, присвячені ролі «дзеркальних нейронів» у тім'яній та фронтальній лобових частках можливо зможуть пролити світло на взаємозв'язок моторного контролю та імітації, а також на можливий зв'язок з розвитком інтерсуб'єктивності сприйняття.

Не дивлячись на різноманітність мовних здібностей у дітей з РАС, порушення в галузі соціальної комунікації та прагматики мови зустрічаються у всіх без винятку, незалежно від віку та рівня розвитку.

Відповідно до роботи Wetherby, порушення у сфері соціальної комунікації відбуваються у двох основних областях: здатність до спільної уваги; здатність до використання та сприйняття символів. Wetherby наголошує, що «порушення у сфері ініціювання та підтримки спільної уваги надають каскадний ефект оскільки навчання мови відбувається через моделювання дитиною слів, які належать до сфери спільної уваги». Wetherby вважає, що порушення в галузі імітації та

здатності вчитися через спостереження – ще одна причина проблем, що виникають у людей з РАС під час використання символів [16]. Порушення у розумінні та використанні символів у людей з РАС торкаються розуміння поведінки оточуючих, копіювання та використання поведінкових моделей інших людей та здатність розуміти сенс ситуації з контексту.

Оскільки діагноз аутизм діти часто отримують у віці 3-4 років, вчені мають лише мізерну кількість інформації про те, як йде мовний розвиток у дітей молодшого віку. Ретроспективні дослідження на основі вивчення оповідань батьків та / або відеозаписів, зроблених у дитинстві, поряд з вивченням розвитку дітей, що входять до групи ризику, показують, що у всіх спостерігалася серйозна затримка розвитку як експресивної, так і рецептивної комунікації.

Ще один поширений феномен, який описує близько 25% батьків дітей з розладом аутичного спектру, втрата мовних навичок після того, як дитина вже освоїла кілька слів. Lord, Schulman і DiLavore пишуть, що подібна картина унікальна для аутизму і не може бути пов'язана зі звичайною затримкою розвитку [9]. Chawarska висловила гіпотезу, що ці ранні мовоподібні вокалізації зникають, оскільки діти з РАС втрачають зв'язок між звучанням слова та його символічним значенням [5].

Декілька лонгітюдних досліджень мовного розвитку у дітей з РАС дозволяють припустити, що прогрес у кожній області буде проходити за тим же сценарієм, як і у нормотипної дитини. Проте мова дитини з РАС також характеризується деякими специфічними відхиленнями. Одне з найчастіших – розвиток ехолалії, яка може бути як негайною, так і відстроченою. Хоча в деяких ситуаціях ехолалія може виникати як самостимуляція, у будь-якому випадку вона також може бути інструментом комунікації. На ранніх стадіях мовного розвитку ехолалія може бути єдиним способом, за допомогою якого дитина зможе хоч якось розмовляти. Tager-Flusberg в результаті своєї роботи з'ясував, що з початком раннього втручання у дітей з РАС число ехолалій стрімко зменшується [12].

Ще одна характерна риса порушень мовного розвитку у дітей з РАС – проблема з дейксісом, або, як часто кажуть, невміння використовувати займенники. Такі риси, як знижена здатність регулювати гучність мови та невміння правильно інтонувати, що особливо загострюється при стресовому впливі, також становлять велику проблему для людини з РАС. Резюмуючи, можна сказати, що труднощі, з якими стикаються люди з аутизмом, обумовлені не тільки проблемами соціального характеру, але також порушеннями, що торкаються базових аспектів звукоутворення.

Прагматична структура мови досліджувалася безліччю різних способів. Ghaziuddin і Gerstein припустили, що люди з синдромом Аспергера не надто добре вміють підтримувати черговість у розмові, і часто надто багато говорять. Ramberg, Ehlers, Nyden, Johansson, і Gillberg виявили, що у дітей з РАС порушена здатність дотримуватися черговості в бесіді [11]. Tager-Flusberg і Anderson пишуть, що діти з аутизмом важко обробляють нову інформацію і часто говорять невпопад. Tager-Flusberg припустили, що головні труднощі полягають у встановленні та підтримці черговості у розмові – те, що називається здатністю підтримувати діалог. Хоча базове прагнення до спілкування нікуди не поділося, у людини з аутизмом часто є порушення у сфері комунікативної взаємодії, яке включає в себе спільне обговорення та обмін інформацією [12].

Акцентуючи увагу на феноменологічних аспектах та симптоматичних проявах розладу аутистичного спектру, останнім часом досить актуалізувалися дослідження, спрямовані на використання інформаційних, комп'ютерних ресурсів та сучасних ARтехнологій, щодо поліпшення організації психолого-педагогічного супроводу та розвитку адаптаційного та комунікативного потенціалу відповідних дітей.

Досить ґрунтовно Mohammad Wedyan, Adel AL-Jumaily, Osama Dorgham розглядають використання розширеної реальності (AR) в діагностиці та лікуванні дітей-аутистів з особливим акцентом на ефективність AR у наданні допомоги

дітям-аутистам, які мають розлади комунікативного, соціального, настрою та дефіциту уваги. Автори виявили основні конструктивні особливості, які дозволяють системам AR досягти високого рівня ефективності терапії аутизму. Також автори зробили класифікацію різних систем AR технологій супроводу корекційного процесу з дітьми з РАС на основі різних критеріїв. Особливо цінним є аналіз емпіричного дослідження впровадження методу діагностики аутизму у дітей, орієнтованого на вимірювання рухів верхніх кінцівок. У новому методі, що описують автори, використано AR для створення віртуального об'єкта, щоб заохотити дітей рухати руками. Система записує всі рухи дітей за допомогою датчика Microsoft Kinect. Таким чином, ключовими двома компонентами системи є гра AR та програма для запису рухів [15].

В свою чергу, Anabela Marto, Henrique A. Almeida and Alexandrino Gonçalves провели систематичний огляд використання доповненої реальності у пацієнтів з аутизмом, розглядаючи не тільки соціальний та психологічний конструкт, а у медичний аспект [14]. В епоху інформатизації та поліпшення існування вразливих верств населення, в тому числі дітей з РАС, особливого значення набуває дослідження Tiffany Y. Tang, Jiasheng Xu, and Pinata Winoto, щодо використання мобільного додатку, який оснований на модулі розпізнавання основних об'єктів реалізований в межах платформи глибокого навчання – TensorFlow, та сприяє покращеному навчанню та розвитку комунікативних здібностей у дітей з РАС [13]. Дифіцитарність соціальної взаємодії та розвитку soft-skills навичок Chi-Hsuan Chung and Chien-Hsu Chen пропонують коректувати за допомогою технології доповненої реальності (AR) для візуальної концептуалізації соціальних історій. Інтерактивні соціальні історії відтворюються за допомогою декількох відчутних маркерів та технологій AR, які накладають маркери відповідними віртуальними зображеннями. Також дослідники пропонують використання тривимірної (3-D) анімації для моделювання емоційних проявів на обличчі, що

спрямовано на розвиток емоційного спектру та соціальних навичок підлітків-аутистів [6].

Gonzalo Lorenzo, Marcos Gomez-Puerta, Graciela Arraez-Vera, Alejandro Lorenzo-Lledo власне дослідження спрямували на визначення ефективності навчальної програми з розширеною реальністю на основі візуальної підтримки дітей із розладом спектра аутизму для вдосконалення їх соціальних навичок [10]. Zhen Bai, Alan F. Blackwell and George Coulouris, акцентуючи увагу на дефіцитарності символічного мислення у дітей з РАС запропонували інтерактивну систему, яка досліджує потенціал технології Augmented Reality (AR), щодо візуальної концептуалізації представлення образів у відкритому ігровому середовищі. Результати емпіричного дослідження, в якому брали участь діти з РАС у віці від 4 до 7 років, продемонстрували значне поліпшення інтерактивної гри [4].

Yiyu Cai, Noel K. H. Chia, Daniel Thalmann, Norman K. N. Kee, Jianmin Zheng, and Nadia M. Thalmann запропонували об'єднати класичну модель Дельфінотерапії з інноваційними AR технологіями, розробивши інноваційний дизайн Віртуального дельфінарію для потенційного реабілітаційного супроводу дітей з РАС. Замість того, щоб наслідувати плавання дельфінів, віртуальна програма взаємодії з дельфінами дозволить дітям з аутизмом виступити тренерами для дельфінів біля басейну та навчитися (невербальному) спілкуванню за допомогою жестів з віртуальними дельфінами [4]. Laura Voccanfuso and Jason M. O'Kane акцентують увагу на ефективному використанні робототехніки в процесі психолого-педагогічного супроводу дітей з РАС. Дослідники емпірично доводять, що використання в інтерактивній грі роботів сприяти навичкам розвитку координації рухів у дітей з розладами аутистичного спектру та заохочують прояв вербальної та невербальної комунікації [3]. Причому Aude Billard, Ben Robins, Jacqueline Nadel & Kerstin Dautenhahn наголошують, що саме конструювання робота, виступає

важливим корекційним компонентом в процесі розвитку адаптаційного потенціалу та соціальних навичок дітей з РАС [2].

Комплексне впровадження сучасних AR технологій на відміну від інших засобів психолого-педагогічного супроводу, дозволяє реалізувати важливі для абілітаційного процесу дітей з РАС аспекти: по-перше, диференціація, бо немає двох однакових дітей з РАС; по-друге, можливість працювати «зі смислами»; по-третє, забезпечення наочності. Використання планшетів і спеціального програмного забезпечення – хороший метод навчання і спілкування для дітей з РАС, яким складно налагодити контакт з оточуючими, а часом навіть з близькими людьми. З технікою людина, що страждає аутизмом, відчуває себе спокійніше, їй не потрібно хвилюватися за свою поведінку і боятися питань, на які дитина-аутист не знає відповідей. Існує думка, що дитина з РАС, після занять з комп'ютером не зможе розмовляти з однолітками і дорослими. Однак результати досліджень прямо протилежні, оскільки спеціально розроблені програми націлені на вихід малюка з РАС з-під свого «ковпака». Перевагою використання доповненої реальності є те, що вона може допомогти цим дітям включити те, що вони впізнають з комп'ютерної системи, в свою реальність (Zhen Bai). Якщо це чисте віртуальне середовище, важко сказати, що з цього середовища діти використають в реальному світі [1]. Але, так як AR є розширенням реального світу, є вірогідність, що дітям буде легше переносити ігровий досвід на реальність. Аналіз досліджень та теоретико-методологічних оглядів дозволив виявити чотири основні компоненти сприятливого впливу к AR технологій на процес психолого-педагогічного супроводу дітей з розладами аутистичного спектру: когнітивний, мотиваційний, емоційний і соціальний [8]. Під час комп'ютерного тренування спостерігаються збільшення швидкості та підвищення концентрації уваги; покращення навчання, запам'ятовування, виконавчих функцій, креативності; з'являються навички вирішення проблем. Мотиваційні переваги включають поліпшення працьовитості та наполегливості. Емоційні переваги полягають у

покращенні настрою та адаптивному регулюванні стратегії управління негативними емоціями, такими як гнів, тривога [7]. Впровадження AR технологій сприяє таким соціальним позитивним змінам, як розширення співробітництва, підтримка, взаємодопомога, а також покращення поведінки та активності.

Відповідно в процесі відбору AR технологій з метою подальшої імплементації в процес психолого-педагогічного супроводу дітей з РАС, ми керувалися наступними критеріями: доступність, інструктивність, зрозумілість, візуальність, комплексність, наявність корекційно-розвивального та психологічного конструкту, логічність, системність, структурність, доступний зрозумілий інтерфейс, можливість реалізації індивідуального підходу, поліфункціональність. Узагальнюючи, пропонуємо поділяти AR технології психолого-педагогічного супроводу осіб з розладами аутистичного спектру на такі, що підтримують комунікаційні навички, соціальне спілкування та власне традиційне.

Згідно з останніми науковими дослідженнями, близько 25% дітей з РАС є невербалами, тобто обмежено або взагалі не використовують мовлення для комунікування. Мовна програма МАКАТОН (The Makaton Charity), яка дає можливість комунікувати особам з обмеженими фізичними та інтелектуальними можливостями. Це унікальна мовна програма з використанням жестів, символів і усної мови, яка допомагає людям з комунікативними труднощами спілкуватися. Використання жестів робить комунікацію можливою для людей, у яких відсутня мова або мова яких нерозбірлива. Символи можуть допомогти спілкуватися тим, хто не може жестикулювати або вважає за краще графічне вираження мови. За винятком вербальної мови, все спілкування вважається додатковим (альтернативним) (Assistive and Augmentative/Alternative Communication, AAC). Тому коли дитина з РАС має важкі вербальні проблеми, допоміжні та альтернативні комунікаційні стратегії можуть дати можливість висловити себе. Складність спілкування має суттєвий вплив на якість життя, освіти, розвиток

соціальних відносин. Використання відповідних AR технологій робить комунікацію можливою для людей, у яких відсутня мова або мова яких нерозбірлива. Символи допомагають спілкуватися тим, хто не може жестикулювати або вважає за краще графічне вираження мови. Також програма вчить дітей встановлювати контакт з дорослими і однолітками, чути і розуміти оточуючих, повідомляти про свої потреби і бажання. Жестикуляція стимулює мовні зони мозку, що сприяє розвитку артикуляційного апарату дитини. В результаті поява однієї з форм комунікації в житті дитини призводить до соціального розвитку і скорочує прояви поведінкових порушень.

Підтримка альтернативного спілкування охоплює додаткові технології та може бути низько технологічною, наприклад, як система Picture Exchange Communication System (PECS) або високотехнологічною – як пристрої VOCAs (Voice Output Communication Aids). VOCAs – це портативні електронні пристрої, які можуть виробляти синтетичну мову для користувача та можуть бути використані з графічними символами, а також текстом. VOCAs можна ефективно використовувати дітьми РАС. Дослідники Chien Hsu Chen [6] описали ефективність застосування цієї технології та акцентували увагу на особливостях дизайну таких AR технологій в психолого-педагогічному супроводі.

Найпопулярнішими для альтернативного спілкування онлайн-засобами Apps є такі, як SceneSpeak, де створюються інтерактивні дисплеї та історії з голосами та текстовими мовленнями, доданими до оповідань та пристроїв «Мова з Міло», що допомагає дітям розвинути навички спілкування, створюючи інтерактивний журнал історій. Своєю чергою, слід сказати, що існує сотні і тисячі розробок, як онлайн, так і мобільних, тому актуальним є питання вибору оптимального застосунку для користувача. Один із способів отримання більш обґрунтованого представлення доступних розробок AR технологій – це вивчення веб-ресурсів, які переглядають розробки та додатки для осіб з РАС. Наприклад, DART (Технологія дослідження аутизму розвитку – Development Autism Research Technology)

переглядає близько 100 програм і має власну 5-бальну шкалу оцінювання. DART також пропонує дуже корисне колесо додатків, для вибору потрібного Apps для людей з РАС (дослідник Sue Fletcher-Watson). Приклади та порівняння деяких відомих розробок AR технологій для комунікування, за версією The University of Bath – одним із провідних університетів Великобританії, є “SMART-ASD: Matching Autistic People with Technology Resources”.

Ще більшого рівня візуалізації можна досягнути на прикладі PECs із застосуванням технології доповненої реальності, запропонованої авторами Taryadi та Ichwan Kurniawan [8]. Ця технологія пропонує нову систему розвитку комунікативних навичок, сенсорної системи й емоційно-вольової сфери, що використовує технологію доповненої реальності для навчальних прийомів системи PECS. Це допомагає навчати дітей використовувати нові зображення або об’єкти разом із відповідними ключовими словами або фразами, що призводить до швидшої взаємодії і кращої соціальної адаптації.

Базова комунікація та виконання певних завдань для дітей з РАС може бути ускладненою, оскільки поведінка таких дітей може включати невідповідні жести, вимову та міміку, відсутність інтересу до певних завдань, когнітивну незручність при координації та труднощі у розумінні вимог завдань. Дослідження “Design and development of VR learning environments for children with ASD” авторів Yiyu Cai, Ruby Chiew, Zin Tun Nay, Chandrasekaran Indhumathi та Lihui Huang описує методологію створення платформ AR для дітей з РАС для покращення роботи жестів та розуміння вимог завдань. Такі технології перспективні для набуття навичок, необхідних для адаптації у реальному житті та отримання реального досвіду [6].

Система психологічної допомоги дітям з розладами аутистичного спектру в Україні лише почала формуватися, чим започатковується реалізація конституційного права аутистичних громадян на освіту та розвиток згідно з їхніми можливостями. Пріоритетним напрямком реалізації комплексного психолого-

педагогічного супроводу дитини з РАС є розвиток у неї соціального інтелекту як інтегральної здатності розуміти взаємостосунки між людьми та соціальні події. Становлення у дітей з аутизмом базового почуття довіри, а також соціальних знань і умінь уможливить їх оптимальну взаємодію з дорослими й однолітками не тільки в закладі освіти, а й у спільноті людей. Завдяки поєднанню ARтехнологій і традиційних підходів досягається індивідуальність і максимальна ефективність психолого-педагогічного супроводу дитини з РАС. Навчальна і корекційна робота повинна бути спрямована, головним чином, на розвиток емоційного контакту і взаємодії дитини з дорослими і з середовищем, афективний розвиток, формування внутрішніх адаптивних механізмів поведінки, що в свою чергу, підвищує загальну соціальну адаптацію аутичної дитини. Таким чином, використання AR-технологій в психолого-педагогічному супроводі дозволяє дітям з РАС відчувати впевненість в собі, допомагає їх адаптації, сприяє загальній соціалізації; розвиває навички міжособистісної та комунікативної взаємодій.

Література:

1. Bai Z., Blackwell A. F. & Coulouris G. (2015). Using Augmented Reality to Elicit Pretend Play for Children with Autism. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*, 21 (5), 598-610. doi:10.1109/tvcg.2014.2385092.
2. Billard A., Robins B., Nadel J. & Dautenhahn, K. (2007). Building Robota, a Mini-Humanoid Robot for the Rehabilitation of Children with Autism. *Assistive Technology*, 19 (1), 37-49. doi:10.1080/10400435.2007.10131864.
3. Boccia L. & O’Kane J. M. (2010). Adaptive Robot Design with Hand and Face Tracking for Use in Autism Therapy. *Lecture Notes in Computer Science*, 265-274. doi:10.1007/978-3-642-17248-9_28
4. Cai Y., Chia N. K. H., Thalmann D., Kee N. K. N., Zheng J. & Thalmann N. M. (2013). Design and Development of a Virtual Dolphinarium for Children with Autism. *IEEE Transactions on Neural Systems and Rehabilitation Engineering*, 21 (2), 208-217. doi:10.1109/tnsre.2013.2240700.

5. Chawarska, K., Paul, R., Klin, A., Hannigen, S., Dichtel, L. E. & Volkmar, F. (2007). Parental recognition of developmental problems in toddlers with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 62-72.
6. Chen C.-H., Lee I.-J. & Lin L.-Y. (2015). Augmented reality-based self-facial modeling to promote the emotional expression and social skills of adolescents with autism spectrum disorders. *Research in Developmental Disabilities*, 36, 396-403. doi:10.1016/j.ridd.2014.10.015.
7. Dawson G., Rogers S., Munson J., Smith M., Winter J., Greenson, J., ... Varley, J. (2009). Randomized, Controlled Trial of an Intervention for Toddlers with Autism: The Early Start Denver Model. *PEDIATRICS*, 125 (1), e17-e23. doi:10.1542/peds.2009-0958.
8. Escobedo L., Tentori M., Quintana E., Favela, J. & Garcia-Rosas, D. (2014). Using Augmented Reality to Help Children with Autism Stay Focused. *IEEE Pervasive Computing*, 13 (1), 38-46. doi:10.1109/mprv.2014.19.
9. Lord, C., Risi, S., & Pickles. (2004). Trajectory of language development in autism spectrum disorders. In R. M & S. Warren (Eds.), *Developmental language disorders: From phenotypes to etiologies* (pp. 7-29). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
10. Lorenzo G., Gómez-Puerta M., Arráez-Vera G., & Lorenzo-Lledó A. (2018). Preliminary study of augmented reality as an instrument for improvement of social skills in children with autism spectrum disorder. *Education and Information Technologies*. doi:10.1007/s10639-018-9768-5.
11. Rogers, S. (2006). Evidence-based interventions for language development in young children with autism. In T. Charman & W. Stone (Eds.), *Social and communication development in autism spectrum disorders* (pp. 143-179). New York: The Guildford Press.
12. Tager-Flusberg, H. & Joseph, R. M. (2003). Identifying neurocognitive phenotypes in autism. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B: Biological Sciences*, 358, 303-314.
13. Tang T. Y., Xu J., & Winoto P. (2019). An Augmented Reality-Based Word-Learning Mobile Application for Children with Autism to Support Learning Anywhere and Anytime: Object Recognition Based on Deep Learning. *Lecture Notes in Computer Science*, 182-192. doi:10.1007/978-3-030-23563-5_16.
14. Viacheslav V. Osadchyi, Hanna B. Varina, Kateryna P. Osadcha, Olesia O. Prokofieva, Olha V. Kovalova, Arnold E. Kiv (2020). Features of implementation of modern AR technologies in the process of psychological and pedagogical support of children with autism spectrum disorders // *CEUR Vol-2731 p. 263-282 urn:nbn:de:0074-2731-0 ISSN 1613-0073*.

15. Wedyan M., AL-Jumaily A. & Dorgham O. (2020). The use of augmented reality in the diagnosis and treatment of autistic children: a review and a new system. *Multimedia Tools and Applications*. doi:10.1007/s11042-020-08647-6.
16. Wetherby, A. M. (2006). Understanding and measuring social communication in children with autism spectrum disorders. In T. Charman & W. Stone (Eds.), *Social and communication development in autism spectrum disorders* (pp. 3-34). New York: The Guildford Press.

1.6. Features of socio-psychological adaptation of entrepreneurs in quarantine

Особливості соціально-психологічної адаптації підприємців в умовах карантину

Виклики, які повстали під час пандемії, завдали шкоди світовій економіці, і протягом цього часу у скрутному становищі опинились усі без винятку малі та середні підприємства України та інших держав. Слід зазначити, що малий та середній бізнес є рушійною силою і має можливість швидко підлаштовуватись до змін та кон'юнктури ринку, так як вони першими реагують на нові потреби та бажання клієнтів.

В умовах сьогодення, малому та середньому бізнесу важко адаптуватися до негативного динамічного руху епідеміологічних процесів. Вочевидь, що підприємницька діяльність пред'являє особливі вимоги до адаптаційних можливостей особистості. Особистості, що успішно займаються бізнесом, можуть бути віднесені до категорії соціально адаптованих. Демонструючи активну стратегію адаптації, орієнтовану на саморозкриття, підприємці максимально використовують свої особистісні особливості та можливості. Слід зазначити, що проблема адаптації до кризових умов, зокрема до суспільних змін сьогодення, набуває свого осмислення в сучасних соціально-психологічних дослідженнях.

Різні аспекти процесу адаптації досліджували науковці В. Васютинський, П. Горностай, І. Губеладзе, В. Климчук, Л. Коробка, В. Мяленко, О. Осадько, Т. Титаренко, Г. Циганенко та ін. У вітчизняній психології проводяться дослідження особливостей адаптації особистості до умов підприємницької діяльності (В. Г. Зазакін, А. П. Чернишев та ін.), проблем самовдосконалення підприємця як суб'єкта діяльності, спілкування та своєї долі (К. А. Абульханова-Славська, Л. М. Карамушка, Л. В. Каширіна та ін). Окремими авторами вивчаються мотиви та якості особистості, які сприяють успішній підприємницькій

діяльності (О. Л. Журавльов, Л. М. Карамушка, О. Котляревський, Н. Ю. Худякова, Є. Б. Філінкова та ін.), виявляються психологічні характеристики типів підприємців (В. В. Москаленко, Ю. Ф. Пачковський). У той же час процес адаптації особистості до підприємницької діяльності як проблема та об'єкт психологічного дослідження на наш погляд, не знайшов достатнього відображення в українській психології.

Отже, виходячи з актуальності та недостатньої розробленості проблеми адаптації особистості до умов підприємницької діяльності, метою нашого статті є виявлення складових соціально-психологічної адаптації підприємців в умовах карантину. Для досягнення зазначеної мети визначено наступні завдання дослідження:

1. На основі літературних джерел проаналізувати основні психологічні підходи до дослідження феномену адаптація.
2. Емпірично дослідити особливості складових соціально-психологічної адаптації особистості в підприємницькій діяльності.
3. Проаналізувати чинники соціально-психологічної адаптації підприємців та особливості їх взаємозв'язку.

Проведений нами аналіз зарубіжних та вітчизняних досліджень у психології [6; 8; 14] показав, що поняття «адаптація» розглядається науковцями з різних підходів. У широкому розумінні, адаптація – це тенденція до встановлення рівноваги між індивідом і середовищем за умови, що індивід (як активна підсистема) не руйнується і, більше того, підтримуються визначені параметри його функціонування (Д. А. Андрєєва, Г. А. Балл, Ф. Б. Григор'єва, Ф. З. Меєрсон, Ю. К. Суботін та ін.). Також, адаптацію визначають як готовність до виконання різних соціальних ролей, як стійкість соціальних зв'язків (Дж. Мід, Дж. Морено, Т. Парсонс, Б. Д. Паригін та інших). При цьому процес адаптації розглядався як набуття особистістю певного соціально-психологічного статусу, оволодіння тими чи іншими соціально-психологічними рольовими функціями. У зв'язку з цим

адаптацію іноді науковці А. Г. Асмолов, О. М. Леонтьєв називали процесом неусвідомленого формування навичок та правил суспільного існування.

Науковці Р. Левін, А. І. Воложин, Ю. К. Суботін щодо визначення змісту терміна «адаптація» виходили з розгляду даного процесу як взаємодії людини і соціального середовища, внаслідок якого напрацьовуються стратегії поведінки, адекватні реальним соціальним умовам.

У сучасній психологічній науці під адаптацією розуміється і процес включення особистості до системи соціальних, соціально-психологічних, професійно-діяльнісних зв'язків та відносин при виконанні відповідних рольових функцій. Адаптація підприємця до його діяльності в умовах ринкових відносин є проявом процесу, спрямованого на підтримку гомеостазу між особистістю (підприємець) та соціальним середовищем. Однак, на думку багатьох дослідників, адаптація – це ще й стан, який розглядається як характеристика відносин індивіда із зовнішнім середовищем, що виступають виразом успішності адаптації як процесу (В. Г. Асєєв, Р. Р. Бірбіх, А. А. Бодалев, С. М. Глушакова, Є. І. Кузьміна, А. Ц. Ердинєєв та ін.).

У нашому дослідженні під адаптацією ми розуміємо послідовність реакції особистості на обставини підприємницької діяльності, у яких досягається максимально повна реалізація потенціалу зовнішніх обставин через внутрішні індивідуально-психологічні умови.

Експериментальне дослідження проводилось у 2021 р. У дослідженні взяло участь 42 підприємця м. Слов'янська Донецької області. Вибірку склали підприємці які працюють в торгівельній сфері та надання різних послуг населенню, зокрема ресторанний бізнес та медичні послуги.

Психодіагностичний комплекс включав наступні методики: методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда (адаптація Т. В. Снегір'євої) для виявлення рівня адаптації та її складових; «Тест самооцінки

стресостійкості» (С. Коухена та Г. Вілліансона), для виявлення рівня стресостійкості підприємців.

На першому етапі було проведено опитування підприємців з метою вивчення організаційно-професійних та соціально-демографічних характеристики підприємців. Дані чинники вивчались за допомогою «анкети-паспортички», яку розробила Карамушкіна Л. М. [2].

Аналіз анкетування підприємців щодо організаційно-професійних характеристик, то опитувані характеризувались такими показниками. За *рівнем освіти*: підприємці утворили такі групи: 52,6% підприємців мали вищу освіту, 19,2% – незакінчену вищу освіту та 28,2% – середню та середньо-спеціальну освіту. За *стажем* підприємницької діяльності підприємниці були розподілені таким чином: до 5 років – 34,8%; від 6 до 10 років – 30,5%; понад 10 років – 34,8%. Щодо наявності *досвіду* у сфері обраної діяльності, то тут серед підприємців було виділено такі групи: наявність досвіду у сфері обраної діяльності – 62,3%; відсутність досвіду у сфері обраної діяльності – 37,7%.

За соціально-демографічними показниками підприємці характеризувались таким чином. Щодо *віку* то опитувані утворили такі групи: 18,5% опитуваних мали вік до 30 років; 42,4% – від 31 до 40 років; 25,8% – від 41 до 50 років і 13,2% – понад 50 років. За *статтю* опитувані розподілялись таким чином: 65,7% опитуваних були чоловіками, а 34,3% були жінками. За сімейним станом учасники дослідження були розподілені на такі групи: 78,6% – одружені, 21,4% – неодружені. Щодо особливостей здійснення підприємницької діяльності то 45,3% опитуваних здійснювали свою діяльність спільно з родиною, 10,9% – спільно з друзями і 43,8% – самостійно.

На другому етапі досліджували особливості прояву адаптації у підприємців за методикою К. Роджерса і К. Даймонда. Дана методика дає можливість виявити показники соціально-психологічної адаптації: самоприйняття, прийняття інших, емоційного комфорту, інтернальності, прагнення домінувати та ескепізму.

Аналіз отриманих даних показує, що переважна більшість опитаних (94%) мають високий або середній рівень адаптації, що можна оцінити позитивно, оскільки такі підприємці добре пристосовуються до мінливих умов у суспільстві, швидко орієнтуються на нові перспективи в бізнесі відповідно своїх можливостей та внутрішніх ресурсів. Такий рівень адаптації більш виражений у чоловіків, ніж серед жінок

Низький рівень за показником «адаптація» становить тільки 6%. Недостатня адаптованість підприємців до соціально-економічних умов, переважання сили стресорів над адаптаційними можливостями призводить до зниження ефективності в їх професійній діяльності.

У підприємців на високому рівні більш виражені такі шкали соціально-психологічної адаптації, як само самоприйняття (75%) та емоційна комфортність. Тобто досліджувані поєднують схвалення себе загалом, довіряють собі, їм притаманна позитивна самооцінка, емоції виявляють як позитивні, так і негативні, залежно від ситуації. Також виявлений високий рівень за показником «інтернальність» (42%), тобто, ті події, які відбуваються з підприємцями є результатом як їхньої діяльності їх власних зусиль, так і вчинків оточення.

Слід зазначити, що значній кількості підприємців притаманні середні показники за такими шкалами, як прийняття інших (49,7%). Це говорить про те, що вони не завжди готові прийняти інших людей такими як вони є з їхніми поглядами та особистісними якостями. Низький рівень за показником прийняття інших було виявлено тільки у 10,6% підприємців. Але все ж таки можна зробити висновок, що загалом у підприємців складаються нормальні взаємини з людьми які їх оточують.

Прагнення домінування проявляється у підприємців, як схильність домінувати над іншими людьми, контролювати рішення, процес та результат у своїй діяльності. Цей показник у підприємців має різні рівні: у когось він дорівнює 87%, а хтось цього практично не прагне, але більш виражений середній

рівень 58%. Очевидно, така полярність в індивідуальних значеннях залежить від успішності ведення справи та наявності прибутку. Найвищі показники прагнення домінування у чоловіків, які ведуть сімейний бізнес незалежно від сфери діяльності та стажу.

Показник «ескепізму» має різну вираженість у досліджуваних нами підприємців. Є серед них ті, які реально сприймають те, що відбувається, і готові боротися, але є й такі, хто вважає, що проблеми самі вирішуться по собі. Середнє значення ескепізму за вибіркою дорівнює 48%. Але більшість людей, які приходять у бізнес, мають досить високу нервово-психічну стійкість, що може допомогти їм впоратися з різними проблемами та найкращим чином адаптуватися.

Отже, ми можемо сказати, що більшість підприємців, незважаючи на складні соціально-економічні умови в період карантину, з частковим обмеженням їхньої діяльності, знаходять внутрішній ресурс для адаптації.

Наступним завданням дослідження було виявлення стресостійкості в підприємців. Під стресостійкістю мається на увазі «індивідуальна здатність організму зберігати нормальну працездатність під час дії стресора». З одного боку, дане визначення дозволяє відносно визначати момент настання стресу по зниженню ефективності роботи, але, з іншого боку, воно не враховує «ціну», що платить організм за підтримку заданої працездатності. Г. С. Никифоров розглядає стресостійкість особистості на соціально-психологічному рівні як: збереження здатності до соціальної адаптації; збереження значущих міжособистісних зв'язків; забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей; збереження працездатності; збереження здоров'я [1]. Збереження або підвищення стресостійкості особистості пов'язано з пошуком ресурсів, що допомагають їй в подоланні негативних наслідків стресових ситуацій. Під ресурсами маються на увазі внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях. Адаптивність поведінки в стресовій ситуації залежить від ступеня контрольованості стресора.

Стресостійкість підприємців визначається наявністю стресогенних факторів у соціально-економічному та ринковому середовищі, наприклад таких ситуаціях які пов'язані з пандемією та вимушеним карантинном, періоди економічної кризи та адаптації до нових умов роботи, необхідність особистісного самовдосконалення в професійній діяльності.

Аналізуючи емпіричні результати дослідження стресостійкості свідчить, що у більшість підприємців 67% виражений високий рівень. Тобто вони здатні не піддаватися впливу стресових чинників, зберігаючи при цьому психічне та фізичне здоров'я, можлива лише при чіткому розумінні власних сил та переваг, досвіду міжособистісної інтеракції та розумінні психологічних особливостей людей.

Середній рівень стресостійкості спостерігаються лише у 29% підприємців. Це вказує на те, що внутрішня напруженість підприємців, яка спровокована зовнішньо – суб'єктивними стресорами, змушує організм постійно перебувати в стані кооперації для підтримання загального гомеостазу психічних, фізіологічних та внутрішньо – особистісних процесів. Низький рівень стресостійкості було виявлено тільки у одного підприємця, що становить 4% від загальної кількості досліджуваних.

Порівняльний аналіз показує, що підприємці, які мають великий досвід бізнесу показують високу стресостійкість. І цим вони емоційно відрізняються від тих хто бізнесом тільки планує займатися. Вони спокійні, упевнені в собі, внутрішньо розслаблені; реалістично сприймають навколишній світ, рідко довіряють своїм емоційним враженням. Круг ситуацій, що викликають у них сильні емоційні реакції, вельми обмежений. Перешкоди на шляху до досягнення мети сприймають як переборні. Раціонально сприймають критику в свою адресу. Емоційна рівновага зберігається і в спілкуванні з людьми.

Підприємців, що тільки почали займатися бізнесом відрізняє середній рівень стресостійкості особистості. Вони зберігають спокій, упевненість в собі,

працездатність в звичних для себе ситуаціях, розвиток яких вони можуть передбачити. У разі появи додаткових, несподіваних труднощів емоційна рівновага порушується, можлива поява, тривоги, неспокою, зниження ефективності діяльності. Перешкоди на шляху до досягнення мети спочатку викликають у них розгубленість, емоційну напругу. Їм необхідний час для усвідомлення переборності перешкод і пошуків виходу із ситуації.

У процесі здійснення кореляційного аналізу між показниками адаптації та рівнем стресостійкості були отримані такі кореляційні зв'язки. Існує значущий прямий зв'язок між адаптацією та рівнем стресостійкості ($r \leq 0,82$), це свідчить про те, що розвиток адаптивних здібностей залежить від рівня стресостійкості особистості.

Також встановлений значущий прямий кореляційний зв'язок між рівнем адаптації особистості і показниками самосприйняття ($r \leq 0,45$), прагнення домінування ($r \leq 0,48$) та емоційної комфортності ($r \leq 0,42$). Менш виражений прямий кореляційний зв'язок між рівнем адаптації особистості і показниками «прийняття інших» ($r \leq 0,35$). Чим вище рівень адаптації у підприємців, тим вони краще приймають інших людей з їхніми різними поглядами та особистісними якостями.

Аналіз даних показав наявність статистично значущих зв'язків з певними складовими соціально-психологічної адаптації та стажем підприємницької роботи та наявності досвіду роботи (в обраній сфері діяльності). Суть даної закономірності проявляється в тому, що із збільшенням стажу підприємницької діяльності та наявністю досвіду роботи рівень адаптації теж збільшується.

Тобто, тут спостерігаються прямі статистично значущі зв'язки, які виявлено між такими показниками: стажем підприємницької діяльності і «прийняття інших» ($r \leq 0,34$); наявністю досвіду роботи в обраній сфері і «адаптацією» ($r \leq 0,43$). Таким чином, можна говорити про те, що збільшення стажу підприємницької діяльності та досвіду роботи може позитивно впливати на збільшення вираженості

таких складових соціально-психологічної адаптації, як прийняття інших та адаптації.

Висновки. У сучасній соціально-економічній ситуації зростає значення адаптації особистості, особливо у підприємницької діяльності. Адаптивні властивості особистості необхідні для досягнення успіху та можливості самореалізуватися у цій сфері діяльності. Адаптація визначалася як процес взаємодії соціального середовища та особистості, спрямований на включення людини в новий для неї вид діяльності, а також пристосування організму до нових умов середовища.

У дослідженні виявили наявність позитивних зв'язків між рівнем адаптації та стресостійкості особистості підприємців. У разі високого рівня адаптованості соціальна адаптація здійснюється під впливом двох, фактично протилежних за спрямованістю, чинників: самоприйняття та домінантність

Оптимальним для соціальної адаптації підприємців є прийняття себе та інших у поєднанні з прагненням реалізувати власні ресурси та переконанням щодо самоефективності власного життя.

Література:

1. Абабков В., Перре М. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. – СПб.: Речь, 2004. – 166 с.
2. Карамушка Л. М., Худякова Н. Ю. Мотивація підприємницької діяльності: монографія. Київ – Львів: Сполом, 2011. 208 с.
3. Гринців М. В. Психологічні особливості професійної адаптації молоді / М. В. Гринців // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Психологічні науки. – 2012. – Т. 2, Вип. 9. – С. 54-57.
4. Креденцер О. В. Психологічні умови підготовки підприємців до професійної діяльності у сфері торгівельного бізнесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.10. «Організаційна психологія; економічна психологія» / О. В. Креденцер. – К., 2009. – 20 с.
5. Максименко С. Д. Економічна психологія і практика господарювання / С. Д. Максименко // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 74-94.
6. Москаленко В. В. Підприємництво як предмет дослідження економічної психології / В. В. Москаленко // Актуальні проблеми психології. Том 1: Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія: зб. наукових праць Інституту психології

- ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К.: Міленіум, 2003. – Ч. 11. – С. 17-20.
7. Налчяджан А. А. Психологическая адаптация. Механизмы и стратегии. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2010.
8. Пачковський Ю. Ф. Психологія підприємництва: навч. посіб. / Ю. Ф. Пачковський. – К.: Каравела, 2006. – 408 с.
9. Филинкова Е. Б. Социально-психологические характеристики предпринимателей с разным уровнем удовлетворенности предпринимательской деятельностью: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.05. / Е. Б. Филинкова. – М., 2001. – 166 с.
10. Худякова Н. Ю. Психологічні особливості мотивації підприємницької діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.10. «Організаційна психологія; економічна психологія» / Н. Ю. Худякова. – К., 2008. – 20 с.

1.7. Personal development of elderly people in the aspect of activities of public organizations

Особистісний розвиток літніх людей в аспекті діяльності громадських організацій

Соціально-демографічна ситуація XXI століття змінила вікову структуру населення більшості країн світу. Люди похилого віку складають значну частину населення багатьох країн, в тому числі й України. Тенденція до збільшення тривалості життя населення привертає увагу до питання якості життя людей похилого віку. Тому останнім часом посилилась увага науковців до вивчення механізмів функціонування психіки та поведінки особистості в похилому віці. Також сьогодення вимагає аналізу ресурсів забезпечення активної життєдіяльності людей похилого віку, можливостей їх самореалізації. Саме старість окреслює загальну перспективу життя людини. Ймовірно, тільки з позиції старості можна зрозуміти сенс життя людини, її відповідальність перед попередніми і наступними поколіннями.

Проблема психологічних ресурсів людини похилого віку є не тільки актуальною з точки зору наукового дослідження, але й життєво значущою. Незатребуваність, що пов'язана з виходом на пенсію, матеріальні обмеження, втрата звичного соціального статусу призводять до виникнення відчуття непотрібності у соціумі. Досить часто людям похилого віку притаманні високий рівень тривожності, відособленість, самотність, що може призвести до соціальної дезадаптації, особистісного відчуження. Власне тому потрібно привернути увагу до проблем, з якими зазвичай стикаються люди похилого віку, активізувати можливості для створення сприятливих умов їхнього суспільного й особистого життя.

Проблема старіння має ще один важливий аспект. Передумовою розвитку суспільства сьогодні є людський капітал. Отже, дослідження ресурсного потенціалу людей старшого віку стають важливим завданням громадянського суспільства. Активність літньої людини може спрямовуватись на продуктивну діяльність у сьогоденні, а не тільки на передачу досвіду. Це резерв повинен бути використаний для розвитку сучасного української держави.

Реалізація ідеї можлива в умовах громадських організацій, які сприяють включенню в соціальну активність осіб похилого віку. Громадянська організація «Фундація підтримки осіб старшого віку «Вік щастя» має унікальний досвід соціалізації людей похилого віку, підвищення їх соціальної активності. Цей досвід ґрунтується на врахуванні потреб людини похилого віку у спілкуванні – це головна потреба – мати друзів, мати можливість спілкуватись, мати можливість «бути видимим» у суспільстві.

Особливості розвитку особистості людини похилого віку є предметом рефлексії багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців (Б. Ананьєв, І. Беленька, К. Вишневська-Рошковська, Є. Головаха, І. Давидовський, Е. Еріксон, О. Краснова, О. Кронік, О. Лідерс, К. Росяк, К. Юнг та інші). У дослідженнях розкриваються закономірності особистісних трансформацій у цей віковий (Н. А. Логінова, Г. Томе), особливості самооцінки у похилому віці (Л. В. Бороздіна, О. М. Молчанова); студіюються проблеми організації соціально-психологічного супроводу людини у старості (Є. І. Холостова, Н. П. Щукіна).

Українські науковці також зробили вагомий внесок у розвиток сучасної геронтопсихології. Вони є авторами комплексних досліджень проблем особистісного розвитку людини у старості; запропонували оригінальне розуміння проблеми довголіття; представили аналіз біологічних, соціальних і психологічних чинників старіння на сучасному етапі суспільного розвитку. Психологічні особливості осіб похилого віку українські науковці висвітлюють в контексті проблематики життєвого шляху людини. Періодизація психічного розвитку

особистості є методологічним орієнтиром у дослідженнях основних механізмів старіння сучасних вітчизняних психологів (О. І. Кульчицька, В. Ф. Моргун, Т. М. Титаренко). Серед психологічних закономірностей старіння досліджуються і патологічні (В. В. Безрукова, Г. М. Бутенко, Ж. А. Медведєв, Н. В. Паніна).

Проте аналіз досвіду громадських організацій у плані можливостей соціалізації людей похилого віку, розкриття шляхів їх самореалізації, засобів досягнення психологічного благополуччя, майже не представлений у науковій літературі.

Мета статті: аналіз проблеми особистісного розвитку людей поважного віку в аспекті діяльності громадських організацій.

Вчені мають різні точки зору на віковий відлік старіння. За класифікацією ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я) категорія людей похилого віку охоплює осіб віком 60 років і більше.

З біологічної точки зору, старіння – це закономірний процес, що відбувається у ході онтогенезу внаслідок вікових змін в органах та системах органів. Ці зміни мають деструктивний характер (М. Ф. Шахматов). Також очевидним є факт існування різних варіантів психічного старіння, що дуже утруднює визначення меж старості із психологічної і навіть з біологічної точок зору.

У психологічному аспекті старіння найбільш суттєвими ознаками вважаються припинення професійної діяльності, скорочення доходів, новий соціальний статус, обмеження соціальних ролей (М. Д. Александрова). Старіння відбувається внаслідок деструктивних змін сенсорної, перцептивної, інтелектуальної сфер, властивостей особистості, продуктивності. Це закономірний результат вікових змін.

У класифікації В. Бернсайда пізня дорослість містить періоди: передстаречий (60-69 років), старечий (70-79 років), пізньостаречий (80-89 років), старезність (90 років і старше). Д. Б. Бромлей виділив три стадії циклу старіння: відхід від справ (65-70 років), старість (70-90 років), старезність, хвороблива старість та

смерть (старше 90 років). Дж. Біррен вважав за доцільне виокремити пізню зрілість (50-75 років) і старість (від 75 років) [1].

Геронтологія на сучасному етапі розвитку використовує для позначення осіб, що мають понад 60 років життя поняття «молоді старі», «глибокі старі». Цей вік ще позначають як «третій» або «четвертий» вік життя людини. У цьому випадку перші два віка припадають на дитинство та дорослість. Перехід від третього до четвертого віку відбувається на межі 75-80 років; функціональний критерій розмежування – здатність людини вести активне життя, відсутність потреби у сторонньому догляді.

Періодизація пізнього віку за психологічним критерієм остаточно не розроблена, що пов'язано з дискусією про завдання старості та сутність криз пізнього періоду життя людини.

Визначення феномена старості представлено в екзистенціальній психології. Так, К. Ясперс вважав старість сприятливим і природним періодом життя. На думку К. Ясперса, у старості здібності вгасають, але їх замінюють накопичений досвід, стриманість, життєва впорядкованість, самовладання. У старості послаблюється страх смерті, людина позбавляється диктату тілесності, стає більш духовною, доброю, поблажливою до слабкостей інших. Зрозуміло, що ці чесноти властиві старій людині, якщо вона набула мудрості. Також К. Ясперс підкреслює можливість катарсису старості [1].

К. Юнг називав старість «другою половиною життя» людини. К. Юнг вважав, що людина у другій половині життя може знайти новий розвиток своєї особистості. В цьому віці їй уже не потрібна інтенсивна соціалізація. У зрілих літах людині притаманна спрямованість усередину себе. В цьому віці вона здатна прийняти у своєму Я як «жіноче», так і «чоловіче» начало. На думку К. Юнга, основною потребою старості є побудова цілісного погляду на своє життя. Ця психологічна перебудова призводить до появи нової життєвої позиції,

раціонального погляду на своє існування, споглядальної стійкої психічної й моральної рівноваги [1].

За Еріксоном, завдання людини літнього віку полягає в тому, щоб досягти завершеної форми егоїдентичності, вищого рівня цілісності особистості. Здійснення цього завдання приводить людину до відчуття впевненості в сенсі життя, а також гармонії як сутнісної якості життя окремого індивіда та всього Всесвіту. Е. Еріксон вважав, що досягнення почуття повноти життя можливе у старості лише у випадку позитивного проходження попередніх стадій. Якщо завдання попередніх вікових етапів не були реалізовані, старість супроводжується розчаруванням, розпачем і страхом смерті [1].

Ми визнаємо значення теорії Е. Еріксона про вісім стадій розвитку особистості, власне психологічної концепції старості для геронтопсихології. Але ми маємо більш оптимістичний погляд на розвивальні можливості літньої людини. Навіть, якщо завдання попередніх вікових етапів не були повною мірою реалізовані, час для виправлення помилок людина у старості ще має.

Ідеї Е. Еріксона пізніше були розширені Р. Пеком. Він вважав, що для досягнення «успішної старості» людина повинна вирішити три основні завдання. По-перше, люди похилого віку у зв'язку з виходом на пенсію повинні визначити для себе цілий набір значущих видів діяльності так, щоб їхній час було цілком заповнений різними видами активності. По-друге, старі люди повинні вчитися справлятися з погіршенням самопочуття, відволікатися від хворобливих відчуттів і насолоджуватися життям, насамперед, через людські відносини. По-третє, старі люди повинні усвідомлювати, що, хоча смерть є неминучою й, можливо, не такою вже й далекою, вони зробили свій внесок в майбутнє через виховання дітей, через свої справи та ідеї [цит. за 2].

Вітчизняна психологія розглядає старіння на підставі комплексних критеріїв вікової періодизації, виокремлюючи з них біологічні, психологічні й соціальні складові та встановлюючи їх взаємозв'язок. У процесі дослідження проблем

психічного старіння відзначаються зв'язки останнього із соціальними змінами, що супроводжують цей віковий період. Біосоціальна сутність людини дає підставу розглядати індивідуально-психологічні зміни пізнього віку як сукупність взаємовпливу біологічного й соціального в їхньому генезисі.

Отже, узагальнена психологічна характеристика людей похилого віку з урахуванням усіх негативних якостей особистості має такий вигляд – знижена активність, сповільнені психічні процеси, погіршене самопочуття. У процесі старіння змінюється ставлення до явищ і подій, трансформується спрямованість інтересів; відбувається звуження кола інтересів, невдоволення оточуючими; має місце ідеалізація минулого, тенденція до спогадів. У людини похилого віку часто знижується самооцінка, зростає невдоволення собою, невпевненість у собі. Серед позитивних особливостей у людей похилого віку виділяється звернення до головних цінностей життя, адекватна переоцінка цінностей, можливість набуття мудрості.

У характеристиках психологічного старіння звертає на себе увагу такий феномен як специфічне відчуття психологічної старості. Відчуття старості реалізується у специфічному ставленні індивіда до процесу свого старіння при порівнянні із процесом старіння інших людей. Тут можна говорити про психологічну асиметрію своєї й «чужої» старості, коли індивідові здається, що він старіє швидше або повільніше, ніж всі інші [2].

А. Адлер, вивчаючи роль мотивації в поведінці людини, стверджував, що протягом всього свого життя індивід прагне компенсувати первинне почуття неповноцінності. Це прагнення може отримати як позитивну, так і негативну спрямованість. Подолання почуття неповноцінності можливе через формування й розвиток «соціального інтересу». А. Адлер запропонував принцип компенсації як психологічний закон про діалектичне перетворення органічної недостатності через суб'єктивне почуття неповноцінності у психічне прагнення до компенсації та надкомпенсації [1].

Принцип компенсації А. Адлера може бути використаний для розробки психологічних проблем старості. Зниження фізичних і фізіологічних можливостей у старості призводить до нездатності вести колишній спосіб життя, до необхідності від чогось відмовлятися. Але саме ці перешкоди вводять у розвиток психіки літньої людини перспективу майбутнього, що, у свою чергу, створює стимул для прагнення щось змінювати, компенсувати.

Якщо до цих міркувань додати положення про те, що прагнення компенсувати дефект породжується не внутрішніми причинами, а зовнішніми факторами (Л. С. Виготський), стає очевидною роль соціального середовища у компенсації дефекту. Соціальну компенсацію дефекту для літніх і старих людей забезпечує система соціальної допомоги. Але потужний потенціал для реалізації цих завдань мають громадські організації.

Діяльність громадської організації «Фундація підтримки осіб старшого віку «Вік щастя» спрямована на підтримку та розвиток осіб старшого віку. Віковий відлік осіб, які є цільовою аудиторією організації – це люди віком 50+.

Використання загальнонаукової періодизації виявилось не прийнятним в рамках діяльності нашої спільноти. Семантика слова похилий – має такі визначення як «той що похилився, опустився, зігнувся під вагою чогось». Ми розглядаємо старість як період розвитку, що має майбутнє. Гуманне ставлення до старості не є ставленням поблажливості, це ставлення, що базується на повазі й захопленні. Ми називаємо літніх людей людьми поважного віку – тобто така людина яка має «вагу» – шанований, але не «похилий».

Також ми пропонуємо узагальнену психологічну характеристику людей поважного віку з урахуванням позитивних якостей особистості В цьому віці людина виконала вже всі свої «соціальні завдання» – виростила дітей, «побудувала дім» і «посадила сад» – настав час, коли виникла гостра потреба в спілкуванні, обміні досвідом, пошуку друзів та однодумців. Саме в цей час для людини важливо включитись і в соціальну діяльність – саме таким чином вона

відчуває свою потрібність. Вона має можливість впливати на ті процеси які відбуваються в суспільстві, а не бути осторонь.

Досвід громадської організації підкреслює, що коли людина поважного віку залучається до навчальних та тренінгових заходів, вчиться, робить щось таке, що до цього ніколи не робила, то розширюється її світогляд і, головне, що вона отримує – це «майбутнє». Вона починає мріяти, планувати, ставити цілі і досягати їх. І саме так вона продовжує своє активне життя. Коли людина не «доживає», а живе повноцінним життям сучасної людини, у неї значно поліпшується її психологічний стан, вона знаходить друзів, вона має мету, вона змінюється навіть зовнішньо. Головне, що в цей же час вона отримує підтримку сім'ї – діти та онуки радіють, коли бабуся або дідусь задіяні в якихось гарних справах і це поліпшує психологічний стан сім'ї.

Таким чином, правомірним вважаємо висновок про те, що немає старіння взагалі, у кожної людини свій власний шлях старіння, який визначається на перетині всіх описаних раніше факторів. Соціалізація людини поважного віку шляхом залучення до громадської діяльності забезпечує продовження активної творчої та соціальної діяльності. Незважаючи на високий соматичний та соціально-економічний ризик цього періоду життя люди поважного віку мають потенціал особистісного зростання. Наявність у людей поважного віку великого життєвого досвіду, здатність до його творчого переосмислення і використання у відповідності до сучасних реалій дозволяє розглядати цю вікову категорію як ресурсну щодо розвитку громадянського суспільства української держави.

Література:

1. Козлов А. Л. Теории и традиции западной социальной геронтологии. Психология старости и старения: хрестоматия / сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М.: Академия, 2003. С. 6-24.
2. Подорожний В. Г. Старість як психологічний феномен. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки: зб. наук. пр. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. № 2(18). С. 157-163.

1.8. Improving the quality of life and rehabilitation against the background of post-COVID-19 syndrome: the use of biosuggestive therapy

Покращення якості життя та реабілітація на фоні постCOVID-19 синдрому: використання методу біосугестивної терапії

Бурхливий перебіг світової пандемії COVID-19, крім викликів системі охорони здоров'я та питань щодо формування колективного імунітету також спричинив чимало змін та ускладнень у розумінні якості життя пересічної особистості: власне нейротоксичний вплив вірусної інфекції, великий обсяг негативного інформаційного тиску на особистість, ситуація відчуження через постійну взаємодію у системах «людина-машина»; квазіспілкування у соціальних мережах та онлайн-платформах, емоційне вигорання через примусову ізоляцію і нові, незвичні умови роботи та навчання, спровокували численні постковідні астеничні та астенодепресивні синдроми, специфічні розлади настрою та когнітивної сфери, які тільки зараз стають об'єктом вивчення лікарів-психіатрів, невропатологів та клінічних психологів. У цій ситуації трохи не найперші стикнулися з постковідними наслідками для психіки людини фахівці-психологи та психотерапевти.

З кінця 2020 року у науковий обіг увійшов термін «постCOVID синдрому» – це стан, коли симптоми фізичного та психічного неблагополуччя зберігаються протягом 12 тижнів і більше після одужання і не пояснюються іншими захворюваннями. Клієнти психотерапевтів пред'являють скарги на дратівливість, емоційну лабільність, загальну слабкість і швидку стомлюваність, труднощі у зосередженні уваги до певного виду діяльності. Це прояви неврастенії. Даний стан є тимчасовим та зумовлений реакцією організму на інфекційне захворювання. Нормалізація режиму сну та відпочинку, повноцінне харчування, дозоване фізичне навантаження, а також емоційна підтримка психотерапевта виправляють ситуацію

в досить короткі терміни. У структурі скарг інших пацієнтів переважають «внутрішнє напруження», неможливість розслабитися, зниження настрою, відсутність бажання щось робити, втрата інтересу до тих видів діяльності, які раніше приносили задоволення, зниження енергії, порушення апетиту та сну. Цей стан розцінюється як тривожно-депресивний розлад чи депресія, потребує психотерапевтичного впливу, а інколи – підключення психофармакотерапії. Відповідно до висновків ВООЗ та окремих досліджень американських, китайських та британських науковців, був виділений перелік симптомів, які можуть вважатися психосоматичними на фоні перенесеного COVID-19, якщо не були віднесені до симптомів інших хвороб за підсумками клінічних та лабораторних досліджень:

- сильна втома;
- тривалий кашель;
- м'язова слабкість;
- неможливість зосередитися (мозковий туман);
- падіння пам'яті;
- зміни настрою, іноді супроводжуються субдепресивним станом та іншими проблемами психічного здоров'я;
- труднощі зі сном;
- головні болі;
- болі в суглобах;
- діарея та напади блювоти (синдром роздратованого кишковика);
- біль у горлі та труднощі з ковтанням (відчуття затвердіння або "комку" у горлі чи на рівні серця, епігастрію та малого тазу у жінок);
- загострення цукрового діабету другого типу та гіпертонії;
- гастроезофегальна рефлюксна хвороба;
- шкірний висип;
- задишка;
- біль у грудях;

- серцебиття;
- проблеми з нирками (підсилення перфузії);
- зміни в стані здоров'я порожнини рота (зуби, слина, ясна);
- нервова анорексія та булімія;
- шум у вухах.

У ході роботи протягом 2020-2021 року нами були виділені наступні групи скарг на загальному соціально-психологічному фоні пандемії та перенесеного клієнтами захворювання:

- синдром хронічної втоми – емоційне та професійне вигорання, постійне відчуття фізичного та ментального виснаження, неможливість зосередитися на справах та роботі, прояви «директорського» неврозу;

- «заїдання» стресу – редукція тривожності та фобічних реакцій через хаотичний, obsesivний прийом їжі, набір зайвої ваги та супутні проблеми (защемлення спинномозкових нервів, метаболічні синдроми та ін.);

- порушення сну (безсоння) на фоні астеничного синдрому чи загострення порушень сну, викликаних зовнішніми причинами (хронічні хвороби, розлади сну, контузії та черепно-мозкові травми);

- ятрогенії та ятрофобії – страхи захворіти та страхи перебігу хвороби, що характеризувалися характерними проявами: відчуття утрудненого дихання та важкості у районі трахеї та бронхів, задишка, панічні напади тощо;

- робота з психосоматичними розладами та станами за направленням невролога та психіатра. Розлади с такими проявами як запаморочення, втрата свідомості, помірні депресивні епізоди;

- дитячі страхи, так чи інакше пов'язані із можливістю хвороби та смерті батьків або переживання смерті близьких – пов'язані з ними реакції (порушення сну, енурез, енкопрез, плаксивість, дратівливість, спалахи агресії);

З вересня 2020 року по сьогодні на базі Центру консалтингу та навчання «Mental Health Team» з метою ефективного подолання симптомів постCOVID

синдрому, активно застосовувався метод біосугестивної психотерапії. Автор методу – д-р Олександр Стражний. Метод вже більше ніж 20 років активно використовується в Європі та Україні з метою корекції та лікування психосоматичних розладів.

Метод Біосугестивної терапії (БСТ) є простим, і водночас ефективним психотерапевтичним засобом для позбавлення людини психосоматичних розладів, відновлення психологічного комфорту і хорошого самопочуття. БСТ поєднує прийоми вербального и невербального навіювання в стані легкого трансу. Приставка «Біо» означає, що застосовується не лише сугестія, але й інші фактори: контакт долоні терапевта з клієнтом (з його згоди); використання «трансових» обертонів голосу, у випадку групової терапії – індукцію клієнта членами групи, тощо. Психосоматичні розлади (різновидом яких є і постCOVID синдром) – найпоширеніший різновид порушень здоров'я. З ними стикається кожна людина, а також кожен спеціаліст [1]. Курс корекції методом БСТ, як правило, потребує 8 психотерапевтичних сесій. Сесія може бути індивідуальною, або груповою.

Кожна сесія складається з трьох частин:

1. Індивідуальна бесіда з клієнтом;
2. Групові бесіди з клієнтами (в разі групової терапії);
3. Психотерапевтичний сеанс.

В разі групової сесії оптимальна кількість групи – 8 осіб. Спочатку відбувається закрита розмова з кожною особою, потім – відкрита розмова з усіма в групі, на завершення – біосугестивний сеанс. Загальний час сесії – 40-45 хвилин.

1. Індивідуальна бесіда з клієнтом включає в себе зміщення акцентів сприйняття людиною своєї ситуації і своїх психосоматичних порушень. Настанова «В мене дуже-дуже велика проблема» замінюється на «В мене є певні життєві питання, які треба вирішувати». Уявлення «Я дуже хвора людина» перелаштовується на «Так, ви людина хвора, але це не означає, що ви маєте нею

залишатися все своє життя». «Ніхто не може мені допомогти» замінюється на «З будь-якої ситуації є вихід, і навіть декілька»;

2. Групова бесіда з клієнтами (в разі групової терапії) має на меті позитивну індукцію з боку тих клієнтів, що вже пройшли декілька сесій і отримали певний позитивний результат на нових членів групи, які скептично ставляться до терапії;

3. Біосугестивний сеанс – це заглиблення психотерапевтом членів групи у стан легкого трансу і навіювання під час релаксації позитивних змін у самопочутті [2];

Сеанс відбувається за канонами класичної сугестивної терапії з двома модифікаціями. Різниця від класичного сугестивного психотерапевтичного сеансу полягає у таких моментах:

1. Голос психотерапевта, у супроводі фонові музики, звучить не безпосередньо, а в аудіозапису;

2. Під час сеансу терапевт у певному ритмі торкається клієнта (клієнтів) [2].

Власне, сеанс БСТ є електромагнітною лікувальною програмою, записаною на флешці USB, на CD-диску, на картці мобільного телефону або на сервері YouTube. Її можна використовувати і без безпосередньої присутності терапевта.

У період з серпня 2020 по листопад 2021 до центру консалтингу та навчання «Mental Health Team» у Дніпрі звернулися 211 осіб з тими чи іншими проявами психосоматичних розладів. Динаміку звернень можна простежити за Табл. 1.

За підсумками роботи повний цикл терапії пройшли 167 клієнтів, до інших метод БСТ застосовувався одноразово з подальшим використанням у виді домашніх сеансів у записі на ресурсі YouTube, з умовою регулярного прослуховування за методикою О. Стражного. Наводимо декілька прикладів застосування методу БСТ стосовно конкретних скарг та результатів корекції:

1. Клієнт Д., 42 роки: фобія зараження вірусом, пневмонії та смерті. У анамнезі: тривожний розлад, напади задухи, клаустрофобія. На фоні страху зараження компульсивне переїдання щовечора, набір зайвих 9 кілограм, як

наслідок – защемлення нерву, загроза паралічу нижніх кінцівок. Після повного проведення циклу сеансів: страх зараження зник, додаткове прослухування сеансу щовечора знизило рівень емоційного напруження, що зумовило припинення переїдання та схуднення на 5-7 кілограм. Защемлення нерву припинилося, загроза паралічу зникла;

2. Клієнт Г., 8 років. Анамнез: на фоні пандемії страх за батьків (літні, мають проблеми із зайвою вагою та ендокринні хронічні захворювання – група ризику), проблеми шкільної адаптації у новому колективі. Як наслідок – енурез (ранковий). Проведено один сеанс у присутності батьків (високий рівень тривожності). Енурез припинився, рекомендоване подальше прослуховування домашніх сеансів протягом двох тижнів;

3. Клієнт Д., 38 років, учасник бойових дій. Анамнез: мінно-вибухова травма, контузія, струс головного мозку. Скарги на головний біль, безсоння, важке засинання, порушення глибини сну. Проведено один сеанс у групі. На ранок повідомив про ніч глибокого та спокійного сну, чого, за його словами, не було вже більше ніж три роки. Рекомендовані до прослуховування домашні сеанси;

4. Клієнтка О., 49 років. Анамнез: субдепресивний стан, важкий перебіг клімактеричних процесів, больовий синдром, панічні напади, розлади сну. Проведений повний цикл БСТ. За підсумками: відновлення циклу, покращення настрою, відчуття легкості, відсутність панічних нападів впродовж трьох місяців. Рекомендований курс прослуховування домашніх сеансів, повторний цикл офлайн-БСТ – за необхідності;

5. Клієнт В., 45 років. Анамнез: панічні напади, відчуття розбитості та емоційного спорожнення на фоні догляду за онкохворим та його смерті (близька людини). Цикл БСТ-сеансів розпочали на 5-й день після втрати. За підсумком роботи – повне відновлення працездатності та настрою, відсутність панічних нападів увесь час роботи. Для закріплення результатів рекомендоване прослуховування домашніх сеансів з ресурсу YouTube;

6. Клієнт, 14 років. Діагноз: біполярний розлад у депресивній фазі. Перед циклом терапевт консультувався із автором методу. Колегіально було прийняте рішення про спробу застосування під наглядом лікаря-психіатра. На початку сеансів клієнтка не мала сил навіть піднятися на поверх та мала нав'язливості. Після 3-го сеансу відчуття втоми стало менше та знизилася частота повторюваних рухів. До 8-го сеансу нав'язливості майже зникли, а загальне самопочуття покращилося, підліток зміг повернутися до школи;

7. Клієнтка, 25 р. Прийшла за напрямом невролога, оскільки аналізи у нормі, але вона відчуває раптове запаморочення та напади тривоги. Загалом у неї можна припустити тривожний розлад. Оскільки для неї нормально здавати аналіз крові та сечі раз на 2 тижні, були і інші симптоми. На перших сеансах відчувала запаморочення, але наприкінці ставало спокійніше. Десь на 5-му сеансі також з'явилося покращення самопочуття та стани запаморочення стали рідшати. На 8-му сеансі запаморочення припинилися, але у ході терапії з'ясувалося, що епізоди запаморочення були важливою складовою життя. Саме таким чином можна було просити про допомогу у чоловіка та мами, якщо щось доставляло дискомфорт, в неї починалось запаморочення. Тому вона навіть почала трохи за ними сумувати.

8. Клієнт, 16 років. У анамнезі помірний депресивний епізод. Після першого сеансу рівень тривоги не понизився і він був направлений до психіатра. Але він все ж таки захотів продовжувати сеанси БСТ паралельно з фармакотерапією, мотивуючи тим, що так він відпочиває, ніби висипається і ще декілька днів спокійніший та має гарний настрій та сили спілкуватися.

В цілому можна сказати що БСТ – це ефективний метод для людини якій важко розслабитися та проаналізувати, що саме відбувається з нею через усвідомлення – бо на це потрібен певний психічний та емоційний ресурс. У ході сеансу БСТ, через глибоку релаксацію та інтроспекцію, психіка активується, людина отримує емоційний та енергетичний ресурс на подальші зміни та перетворення у своєму житті. Крім того, у нашій ментальності досі зберігається

стереотип про відчуття себе об'єктом певних дій з лікувальною або корекційною метою – усвідомлення того, що фахівець «щось робить зі мною» за відносної особистісної пасивності, є суттєвим підсилювачем терапевтичного ефекту БСТ.

Таблиця 1. Динаміка звернень до центру консалтингу та навчання «Mental Health Team», серпень 2020 р. – листопад 2021 р.

№	Скарги	Контингент		Покращення стану	
		Дорослі	Діти та підлітки	Часткове	Повне
1	Синдром хронічної втоми	54	-	23%	77%
2	«Заїдання» стресу	20	12	66%	34%
3	Ятрогенії та ятрофобії	44	4	48%	52%
4	Робота з психосоматичними розладами та станами за направленням невролога та психіатра	59	5	38%	62%
5	Звернення з дітьми		13	32%	68%

Отже, за підсумками річного досвіду використання методу біосугестивної психотерапії, маємо відзначити, що більш ніж 90% клієнтів після сеансу відчували покращення психоемоційного та соматичного комфорту, до складових якого входило:

- припинення чи зменшення інтенсивності головного чи періодичного болю;
- зникнення спазмів гладкої мускулатури – «кавалок у горлі», «камінь у грудях», «важкість у шлунку»;
- зменшення м'язового болю та дискомфорту у суглобах;
- нормалізація артеріального тиску та профілактика запаморочення;
- вищий рівень емоційної стабільності та зібраності;
- збільшення концентрації уваги;
- тимчасове полегшення перебігу астенічного синдрому після перенесених ГРВІ, грипу, COVID-19;
- зниження рівня агресії та покращення настрою;

- окремо можна виділити відсутність професійного вигорання і емоційного виснаження у терапевта – оскільки він також опосередковано є об'єктом впливу сугестивної програми і отримує відповідний корекційний вплив разом із кожним клієнтом.

За умови вищеописаних феноменів та досвіду роботи із використанням методу біосугестивної психотерапії у практиці роботи психологічного центру, можна сказати, що БСТ на сьогодні є суттєвим ефективним чинником покращення якості життя у клієнтів, що мають психосоматичні та психологічні наслідки хвороби на COVID-19 та потерпають від наслідків постCOVID синдрому. Фактична відсутність протипоказань, неінвазивність, легкість засвоєння, чіткий протокол застосування робить метод БСТ ефективним інструментом профілактики та корекції психосоматичних розладів та станів, зумовлених наслідками інфекційних хвороб та деструктивного інформаційного впливу соціуму на особистість.

Література:

1. Стражний А. Биосуггестия. Метод биосуггестивной психотерапии // Psyfactor.org, 2019.
2. Стражний А. Неврозы, в которые играют люди – К., КСД., 2019.

1.9. The phenomenon of quality of life in modern society: quality of life – how to measure and achieve

Феномен якості життя у сучасному суспільстві: якість життя – як вимірювати та досягати

«Якість життя» є досить загадковим явищем – оскільки від самого початку є досить суб'єктивним поняттям. Ще декілька тисячоліть тому якість життя людини можна було вимірювати задоволенням базових потреб у безпеці та їжі (А. Маслоу). Нині все набагато складніше, але один фактор залишається незмінним – це співвідношення бажання та внутрішніх переживань, сприйняття людиною себе у середовищі у контексті культури, соціуму, власних цінностей, очікувань та цілей. Тобто задоволеність – позитивна оцінка різноманітних аспектів життя, що мають значення для індивіда. Найвища ступінь задоволеності – щастя.

Таким чином, тільки людина може описати та оцінити власну якість життя. Тобто, це загальна оцінка самою людиною і критерії оцінки задаються людиною. Можна сказати, що вимірювати відчуття якості життя особистості можна тільки за суміжними методиками і це не буде достовірним на всі 100 відсотків. Бо у кожного 100 відсотків складаються з власних шкал та систем цінностей. У статті розглядаються найбільш базові та загальні поняття. У терапії та консультуванні було б доцільно кожен фактор наповнювати разом із клієнтом у ході окремих сесій та психологічної діагностики.

У побутовому сприйнятті якість життя доволі часто плутають із рівнем життя та задоволенням базових потреб.

Це ми можемо побачити у спілкуванні «у тебе ж гарна зарплатня чого тобі не вистачає» або «ми тебе любимо, а тобі щось не так», «мені б твої проблеми» тощо. Таким чином соціальний статус або успішність у якійсь сфері життя ніби свідчить,

що «тепер ти можеш бути задоволений», але це зовсім не так. І тоді може початися внутрішньоособистісний конфлікт: я маю бути щасливим, але мені чомусь погано. Таким чином, багато людей, які мають розлад настрою за депресивним або тривожно-депресивним сценарієм, до того ж ще мають відчуття провини або автоагресії. Бо видимих причин начебто нема а емоційні негаразди не завжди сприймаються серйозно.

І навпаки – ситуація теж не проста, бо трапляється так, що людині достатньо того, що в неї є, вона невмотивована активно рухатися соціальною драбиною, але відчуває себе щасливою. Соціум, у свою чергу, у вигляді близьких, колег і ін. не завжди, але доволі часто підштовхують таку людину «ти можеш більше», «він ледачий», «у тебе такий потенціал» і ін. І людина напружується і йде, тому що так комусь треба, або навпаки розриває такі аб'юзивні стосунки, щоб зберегти себе.

Таким чином, якість життя – це у більшій мірі відчуття задоволеності собою, діяльністю та оточенням у цілому. Можна інакше назвати це як задоволеність життям. Якість життя пов'язана з уявленням про своє благополуччя (позитивне або негативне), емоції та когнітивні компоненти. Тобто, це відчуття може бути ситуативним і не завжди усвідомленим. Коли людина усвідомлює, що саме їй потрібно для щастя, вона може повернутися у цей стан та ситуацію. Напевно, яскравим маркером якості та задоволеності буде адаптивність. Бо, наприклад гедоніст-перфекціоніст і аскет-філософ (для якого мало що у світі має дійсно велику цінність) можуть бути цілком задоволені своїм життям. Але якщо людина не може себе розмістити у світі максимально адаптивно – дискомфорт і напруга будуть зростати, а задоволення зменшуватися. Мова йде про «нейротизм» тривожні риси характеру, схильність до почуття провини, висока відповідальність, та висока емоційність та вразливість, що будуть впливати на якість життя – навіть якщо зовнішні фактори говорять протилежне. Так само і навпаки – якщо за складом свого характеру людина має низьку тривожність та не схильна до глибоких переживань, то вона зможе довше залишатися стабільною емоційно. Так,

наприклад, у наш нестабільний час є різні види зайнятості. Для одних людей спокійна праця – це робота за невелику зарплатню в обмін на стабільність без достатніх фінансових ресурсів, для інших – займатися бізнесом і не від кого не залежати є важливішим. І дві ці групи не зможуть помінятися місцями бо в них різні показники тривожності, емоційності / чуттєвості та мотивації до успіху.

У ході нашого дослідження ми спробували запропонувати групу факторів які впливають на самовідчуття:

- *соціальні контакти які мають значення* – людина це соціальне створіння. Нам потрібен контакт – так ми дізнаємося хто ми є. Мається на увазі не кількість друзів, а скоріше спроможність знаходити своє місце у соціумі, яке влаштовує особистість. Коли людина має змогу проявляти себе, свої таланти і навички і її приймають та поважають – це вже частина самореалізації. Якщо діяльність приносить як моральне задоволення, так і соціальну підтримку це позитивно впливає на самооцінку;

- *самооцінка може впливати на сприйняття зовнішніх факторів*. Висока самооцінка сприяє більшій задоволеності;

- *оцінка особистістю свого соціального положення як задовільного*. Можна мати високі статки – і бути нещасним, можна бути відомим і нещасним, можна бути коханим і нещасним – важливо, як сама людина розуміє, що вона займає своє місце, як вона оцінює свої досягнення. Поширена ситуація коли у ядерній сім'ї постійно треба було робити більше, схвалювалися лише перемоги. Така особистість постійно здобуває любов батьків, або когось значущого і тому не може відчувати задоволення, коли просто щось робить: їй потрібна чужа оцінка та підтвердження любові, а оскільки це не внутрішнє відчуття то постійно треба робити більше, щоб підтримати всій статус у очах інших.

- *оцінка свого здоров'я як задовільного / хорошого*. Людина може хворіти, мати зміни фізіологічного стану, але психологічно не сприймати ці відхилення, як

проблему, що заважає жити. Цей фактор теж більше про само сприйняття, оскільки на іншому полюсі – іпохондрики, які навіть якщо здорові та мають аналізи в нормі, усе одно відчують що щось не так і шукають захворювання;

- *відчуття потрібності стосовно значущих людей.* Глибокий зв'язок із сім'єю допомагає рухатися уперед, незважаючи на складнощі. Деякі речі простіше зробити заради когось, аніж заради себе. Відчуття потрібності схоже на відчуття сенсу: «усе не даремно», «я маю значення»;

- *оцінка матеріального положення як задовільного.* Неважливо, яке матеріальне положення насправді, важливий рівень потреб і розуміння навіщо це. Якщо відчуття «скільки мені потрібно» збігається з реальними матеріальними можливостями – людина задоволена та спокійна. Якщо ж ні – з'являється потреба підтягнути бажане під реальність. Тут цікавий факт: багато людей створюють ілюзію – беруть кредити на дорогі речі не першої необхідності, що мають демонструвати статус у суспільстві і зняти відчуття незадоволеності. Таким чином, людина грає, і на рівні соціальної картинки все добре, але напруга всередині зростатиме, бо це не є реальним і коштів буде бракувати усе більше;

- *можливість проявляти творчість* – одну із базових потреб особистості. Це канал переробки емоцій, прояву свого несвідомого, зняття напруги, пошук і розвиток особистості. У дітей творчість активна з народження, але якщо на якомусь етапі людина отримала заборону, їй не дозволялось користуватися своєю креативністю через жорсткий режим, жорсткі правила із покараннями та постійними обов'язками – людина втрачає навичку відчувати і шукати альтернативні варіанти. Такий дорослий буде шукати правила та алгоритми, згідно яких функціонує, але чи отримує він задоволення, чи буде це тим чого він дійсно хоче, чи приведе алгоритм до бажаного результату? Часто такі люди соціально успішні, цінні колеги, приходять у психотерапію із запитом втрати відчуття хто вони є, чого хочуть і що врешті-решт зробить їх щасливими;

- *задоволеність власною професійною діяльністю* – нажаль, зараз мати освіту важливо більше для батьків, аніж для здобувача освіти, і, як наслідок, дитина, яка ще не знає, чим хоче займатися, йде туди де перспективна заробітна платня, або куди спрямували чи організували вступ батьки – у результаті людина або більшу частку часу займається тією справою, яка не подобається або працює не за професією, але отримує задоволення. Звісно, можна тільки радіти, якщо людина займається улюбленою справою. До речі, рівень психологічного вигоряння буде загалом нижчим, аніж у тих кому їх справа не до душі;

- *наявність вільного часу для іншої діяльності* – вільний час це цінність яку недооцінюють, проте його завжди недостатньо. Зараз популярні курси тайм-менеджменту, особистісного розвитку, підвищення навичок і ін. Але нервова система не може бути постійно у тонусі навіть когнітивного навантаження: так чи інакше потрібен відпочинок. Розвиток та спроможність сприймати щось нове починається саме з точки спокою. Тобто, якщо людина, йдучи до цілі робить паузи, займається хобі просто для душі, вона буде більш ефективною, аніж той хто йде до цілі без зупину не даючи собі пауз, а часто вже у вигорянні;

- *автономія як можливість взаємодіяти згідно своїм цінностям.* Автономія – свобода виборів і самоорганізації. У кожної особистості є власні цінності, на основі яких людина обирає круг спілкування, сферу діяльності і ін., але якщо контакт з іншим занадто важливий, особистість може принести у жертву власті цінності заради збереження відносин. Закономірно, що у такій ситуації відчувати задоволення від життя важко, бо вибір переживається драматично і болісно.

- *особистісне зростання як можливість власного прогресу* – тут так само треба зробити акцент на тому, що кожна людина може сприймати зростання по-різному. Важливо розуміти, що особистий прогрес – це дозволити собі спробувати щось нове, цікаве. Автоматично дозволити собі спробувати, бути

успішним, або ні, та покинути справу на будь-якому етапі, коли це буде потрібно. Це пошук відчуттів діяльність, у якій можна отримувати емоції та відчуття у тому темпі, та тієї інтенсивності яка потрібна. А от тут не завжди усе легко: соціальні стереотипи кажуть що треба робити усе гарно і до кінця. У такому форматі багатьом простіше і не починати.

- *власна сім'я як більш глибокий зв'язок* – перший зв'язок у людини закономірно виникає із батьками, незалежно від того, якої якості він був, якщо людина формує сімейні відносини, вона отримує можливість бути у більш глибокому зв'язку розраховувати на підтримку та давати її.

До негативних факторів можна віднести:

- *бідність як відсутність ресурсів для існування* – зараз стає все більш популярним мінімалізм. Прикраси та дорогий одяг вже не є настільки важливий. Але коли є фінансова напруга то багато з вищезазначеного реалізувати не можливо;

- *розлади настрою, тривожні та фобічні розлади* – важливо розуміти межу потреби надання психологічної допомоги. Звісно що в такому стані людина не зможе відчувати себе щасливою, навіть якщо об'єктивний привід для задоволення є. Тому у роботі дуже важливо мати можливість передати клієнта психіатру. Важливо зазначити, що зараз психологам та психотерапевтам необхідно мати також психіатричну підготовку бо якщо людина приходить із відчуттям, що усе сіре, нецікаве та втратило барви і демонструє інші психотичні симптоми, то є вірогідність, що це все – депресивний стан і психологічне консультування тут неефективне;

- *оцінка здоров'я як поганого/такого, що погіршується* – як було зазначено вище людина з канцерофобією або іпохондрією не зможе відчувати себе у безпеці, а значить – задоволеною;

- *низька самооцінка та висока тривожність* – цей фактор про оцінку себе, своїх дій та оточення, як недостатньо комфортного та безпечного.

- *низька соціальна адаптивність, значимість у соціумі* – тут важливо сказати про очікування та реальність у інтроверта в якового не багато контактів проблем не буде, а от у інтроверта який хоче бути у центрі уваги згідно свого сприйняття успішності, буде дратівливість та негативні емоції як наслідок відчуття недосконалості, тощо.

Як це не дивно, але майже не впливають на задоволеність життям такі фактори як:

- вік;
- стать;
- освіта;
- етнічна приналежність;
- громадянство на місці проживання;
- релігія;
- емоції;
- інтелект;
- зарплатня;
- статус та професія.

Проте при незадоволеності люди частіше за інші наводять саме ці фактори. Тому що сказати, що щось погано через те що в мене високий рівень тривожності – це взяти на себе відповідальність: «Я маю щось у собі що мені заважає». А от сказати що все погано бо в мене депресія, або мене ображають тому що я жінка / чоловік / переселенець / іншої релігії і т. п. – то віддати відповідальність назовні, тобто передати це вирішувати це комусь іншому.

Таким чином задоволення тісно пов'язано із свободою, можливістю йти за власним імпульсом, мати можливість проявляти свої власні риси. Тобто

щасливими, або задоволеними, нас робить можливість бути собою та можливість задовольняти власні потреби – не тільки матеріальні, а й емоційні та духовні. Але, на жаль, далеко не завжди це все доходить до усвідомлення, частіше це фоновий дискомфорт і навіть складно уловимий.

Часто людина проживає не зовсім своє життя і, як результат, навіть досягаючи великих результатів, не відчуває задоволення. Це буває, коли людина не відчуває власних потреб, але гарно відчуває потреби інших та запит оточуючих. А дізнатися власні потреби теж не так просто, особливо якщо з дитинства замість того, чого ти хочеш, говорили: ти повинен, ти маєш, правильно ось так, ніяк по-іншому.

Живемо ми своє життя або підтримуємо статус / рівень життя сім'ї або соціального прошарку? Задоволеність власним життям залежить від критеріїв оцінки та емоційного стану, але від чого залежить оцінка ситуації як вона формується? От тут вступає наше минуле із чим ми порівнюємо і які травми лікуємо. Напевно, це і є той самий досвід, який формується у процесі зростання особистості. Один з найважливіших факторів: вміння проживати та переробляти кризи та невдачі, помилки. Якщо система достатньо стабільна і у системі координат людини кризи або невдачі мають право на існування, якщо вони все ж таки стаються – це не зруйнує особистість і не змінить її уявлення про себе. Це буде важко, але переносимо, і згодом психіка відновиться. Якщо ж травма була занадто сильною і для людини було занадто або супер-Его занадто жорстке і батьківська фігура занадто сильна та критична з дитинства то місця для помилки просто не залишається. Відчуття провини стає занадто гнитючим і переробити це самотужки стає практично не можливо. Про задоволеність життям не може бути і мови, людину просто поглинає емоція травми.

Якщо відчуття занадто сильне, психіка не може це зконтейнерувати, наше несвідоме використовує механізм проєктивної ідентифікації. Наприклад дитина проєктує свої відчуття назовні, батьки зазвичай мають бути винні у дискомфорті,

діти зазвичай плачуть комусь. У дорослої людини все складніше, але механізм залишається: людина має взяти відповідальність за свої відчуття та емоції, проте не завжди бере... Якщо все ж-таки не може взяти відповідальність, а життя саме не складається за бажаним планом людина стає «жертвою обставин», «я не винен, воно само так трапилось» – винні ситуація, поганий начальник, не чутливі люди і т. д. Але якщо я не можу змінити обставини, відчуття незадоволеності зростає. У такій ситуації важливо повернути свій контроль над ситуацією, що я можу/хочу зробити у цій ситуації. Але самотужки у такому стані це зробити вкрай непросто, оскільки людина дійсно так відчуває і не бачить іншого виходу. Ось чому відчувати себе щасливим складніше, ніж нещасним. Тому що само реалізуватися – непроста задача, зрозуміти свої прагнення та реалізувати їх згідно власних потреб.

Що ж можна зробити у форматі психотерапії для досягнення або відновлення відчуття задоволення собою та покращення якості життя?

Напевно, запит «я хочу бути щасливим» – це дуже заплутаний запит, але важливо пережити цю незрозумілість і перенести відчуття щастя на когнітивний, зрозумілий рівень. Якщо клієнт демонструє тривогу, невпевненість у своєму майбутньому то найкраще буде контейнерувати відчуття і давати людині досвід переживання цих відчуттів та утримування напруги на рівні усвідомлення. Чим нижчий стане поріг витривалості, тим легше буде клієнтові. Гіперчутливі люди відчувають напругу при найменших змінах у житті, тому їх задоволеність життям дуже крихка та ненадійна.

Яку ж ми маємо сьогодні ситуацію із задоволенням/якістю життя у нашій країні і які з вищезазначених пунктів задіяні у переважної більшості населення?

- *соціальні контакти* – ЗМІ постійно повідомляють про кількість померлих та вбитих і поранених за добу;

- *оцінка особистістю свого соціального положення як задовільного* – оскільки є значний розбіг між соціальними шарами, тим що демонструють по телебаченню, та тим, як живе пересічний українець. Тобто оцінка необ'єктивна та нестабільна. Крім того, формується необ'єктивні критерії успішності;

- *оцінка свого здоров'я як задовільного/хорошого* – у період пандемії багато людей налякані, прислухаються до свого організму. На це є підстави, проте люди, що мають тривожно-мінливий склад характеру, дуже потерпають. До того ж після хвороби у багатьох розвивається астеничний синдром;

- *відчуття потрібності значимим людям* – у період нестабільності цей фактор розбігається на полюси, або дуже близько, або взагалі до самоізоляції, але балансу немає. Людей розділяють цінності і довіра до соціального контексту (політика, пандемія, рішення щодо вакцинації, особистого розвитку);

- *оцінка матеріального положення як задовільного* – оскільки ціни змінюються постійно, а якщо людина захворіє то невідомо скільки це буде коштувати: відчуття стабільності сильно підривається і відчуття тривоги стрімко зростає;

- *можливість проявляти творчість* – творчість народжується у почутті безпеки, але коли війна і пандемія, розслабитися дуже непросто. Проте з розвитком інтернет-можливостей росте рівень креативності у кібер-просторі;

- *задоволеність власною професійною діяльністю* – якщо людина дійсно любить свою справу це може стати ресурсом;

- *наявність вільного часу для іншої діяльності* – продовжуючи тему соціальної нестабільності, дуже важливо переключатися і переводити увагу на приємне, але коли ситуація у країні нестабільна і з'являється тривога з приводу контактів, щоб не заразитися, то знов-таки простору не вистачає;

- *автономія як можливість взаємодіяти згідно своїм цінностям.* Автономія – свобода виборів і самоорганізації, якраз цей фактор почав активно

втілюватися у життя завдяки карантинам та локдаунам. Люди які звикли працювати на роботі, відкрили для себе роботу на віддаленні і, виявляється, не потрібно працювати у звичному форматі певний час щоб бути ефективним. Це можливість відчутти свій власний ритм і при цьому все встигати;

- *особистісне зростання як можливість власного прогресу* – тренінги особистісного росту зараз усе більше популярні, але важливо розуміти куди рости і навіщо, також важливо розуміти коли спинитися, по постійний процес «зростання» без окресленої мети завершується фрустрацією.

Доходячи певних висновків можна сказати, що задоволеність власним життям загалом базується на відчутті безпеки та можливості самопроявлятися, самореалізовуватися. У сьогоднішньому суспільстві почали говорити про цінність цього, проте соціальні інститути ще не втілюють і не заохочують такі можливості, спираючись на стереотипи та застарілі концепти. З точки зору надання психологічної допомоги з метою підвищення рівня задоволеності собою та якості життя – дуже важливо навчати клієнтів відчувати внутрішній баланс: знаходити своє співвідношення вищезазначених аспектів та вчити приймати відповідальність за те що дійсно потрібно або непотрібно особистості. Якщо навчитися відмовлятися то буде більше простору для реалізації того що дійсно потрібно.

Література:

1. Александрова Л. А., Лебедева А. А., Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Личностные ресурсы преодоления затрудненных условий развития // Личностный потенциал: структура и диагностика. М.: Смысл, 2011.
2. Романюк І. Якість життя як соціально-економічна категорія та об'єкт статистичного дослідження // Економіка, № 4, 2014.

1.10. The quality of education as one of the factors of the «quality of life» of a person

Якість освіти як один із чинників «якості життя» людини

Проблема якості, як такої, сьогодні здається перестала бути новою. Дійсно, науковцями розкрито її сутність, структуру, вибудовані моделі встановлення відповідності якості продукту вимогам до неї, розроблені стандарти якості на різних рівнях: від підприємства, організації, установи до державного й міжнародного.

У найширшому розумінні якість продукту визначається як його здатність задовольняти встановлені й передбачувані потреби.

Проте, що стосується якості окремих її складових, то тут немає меж науковим дискусіям.

Науковий термін «якість життя» є відносно молодим. Про нього заговорили в міжнародних спільнотах в другій половині ХХ століття як про соціально-економічну категорію і об'єкт соціальних досліджень. Але й на даний час, не зважаючи на велику кількість наукових праць, зокрема це роботи О. Грішинової [6], Н. Ковтуна [9], Е. Лібанової [9], Р. Бауер [1], Дж. Гелбрейта [2], А. Тофлер [3] та інших, однозначного підходу до визначення поняття «якість життя» немає.

Як на нас, то дуже слушним є погляд Л. Беляєвої, яка вважає, що наукові категорії «якість життя» та «рівень життя» часто вживаються як тотожні, взаємозамінні. Разом з тим, зазначає авторка, їх слід розрізняти, бо перша є більш широкою, а друга, яка визначається умовами виживання людини в сфері споживання і вимірюється соціально-економічними показниками загального благополуччя людей, входить до неї як складова [4].

Звернемося до деяких трактувань поняття «якість життя», що включають в себе критерій й показники цієї наукової категорії.

Зокрема у філософському енциклопедичному словнику якість життя визначається як соціологічна категорія, що виражає ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб людини, серед яких: якість харчування, якість одягу, комфорт житла, якість охорони здоров'я, якість освіти, якість сфери обслуговування, якість навколишнього середовища, структура дозвілля, міра задоволення потреб у змістовному спілкуванні, знаннях, творчій праці тощо [14].

У соціології «якість життя» розглядається через кількісний рівень і різноманітність тих матеріальних і духовних потреб, які людина має можливість задовольнити в умовах певного суспільства.

Що стосується окремих дослідників категорії «якість життя», то одні з них (С. Боурке, Н. Далкі, Р. Кантор, Т. Логолетті, А. Мішел, Д. Рурк, І. Штеффен та інші) пов'язують її з суто економічними показниками, інші – як, наприклад, Ж. Гарден, вважають, що якість життя залежить від визначення достатньо прийнятних для кожної людини: рівня матеріальних благ, можливості працевлаштування, житлових умов, доступу до транспорту, соціальних послуг, сприятливого навколишнього середовища, з урахуванням духовного стану нації (його зростанням чи зниженням).

На думку М. Бунге, складовими «якості життя» є показники якості повітря й води, вартості та якості їжі, задоволення від сімейного життя й роботи, рівня участі людини у суспільному житті, розміру й кількості житла, рівня безпеки на роботі й на вулиці, кількості прочитаних книг, відвіданих театральних вистав.

Трактуючи поняття «якість життя» через цінності людського існування І. Толстих вважає за необхідне включити в нього такі критерії як: почуття впевненості у майбутньому, усвідомлення власної необхідності суспільству, можливість самостійного визначення розвитку суспільства, здатність і готовність суспільства відгукуватись на потреби особистості.

Система оцінок суспільно-економічного розвитку суспільства, розроблена А. Баришевою, включає такі індикатори «якості життя»: демократизація управління, стан середовища проживання людини, здоров'я, можливість отримувати освіту, умови праці, характеристики особистої безпеки, гарантії свободи, гармонії людини з самою собою і навколишнім світом тощо.

З позиції Т. Дрідзе, якість життя має оцінюватись за такими показниками, зокрема, як: доступність засобів вирішення життєва важливих проблем, стан соціальної взаємодії та соціальних комунікацій, комфортність і освоєність середовища проживання тощо.

Як систему якості духовних, матеріальних, соціокультурних, екологічних і демографічних компонентів життя трактує якість життя А. Субетто [12].

Р. Яппарова звертає увагу на комплексність поняття «якість життя» і вважає, що воно відображає рівень розвитку людського потенціалу, умови, форми й суб'єктивну оцінку його реалізації в процесі життєдіяльності як окремої людини чи соціальної групи, так і суспільства в цілому [7].

Проведений таким чином аналіз наукових праць дає підстави стверджувати, що саме поняття «якість життя» хоча й трактується науковцями неоднозначно, проте ці визначення не є суперечливими. Що ж до структури «якості життя» як складного феномену, то вона разом з економічними показниками включає й соціальні, зокрема, це якість здоров'я населення, якість освіти, духовність тощо.

Загалом, на думку Н. Сітнікової, під «якістю життя» слід розуміти задоволеність населення своїм життям з точки зору різних потреб та інтересів [11].

Як бачимо, одним із чинників якості життя є якість освіти.

І в цьому питанні, як на нас, маємо ще більшу невизначеність. Насамперед це пояснюється «молодістю» наукового розробляння самої проблеми, до якої українські дослідники почали звертатись лише в кінці минулого століття.

Дійсно, напрацьована велика кількість визначень самої наукової категорії «якість освіти», проте немає єдиного підходу в означеному питанні. О. Овчарук з

цього приводу слушно вказує на наявність гострої полеміки та постійних обговорень щодо визначення якості освіти, починаючи з навчальних досягнень учнів та студентів і закінчуючи якістю діяльності закладів освіти та якістю надання освітніх послуг.

Розглянемо деякі визначення якості освіти:

– збалансована відповідність певного освітнього рівня (загальної середньої, професійно-технічної, вищої тощо) численним потребам, цілям, умовам, затвердженим освітнім нормам і стандартам, яка встановлюється для виявлення причин порушення цієї відповідності та управління процесом поліпшення встановленої якості (Т. Лукіна);

– складна категорія, що має цивілізаційний, соціально-системний, національно-регіональний вимір, характеризує освітньо-педагогічне, культурне, особистісне спрямування. Якість освіти як процес – це сукупність властивостей навчання і виховання, які визначають їх пристосованість до реалізації соціальних завдань щодо формування особистості. Якість освіти як результат – це сукупність властивостей особистості, яка фіксується через категорії культури особистості, соціальну громадянську зрілість, рівень знань, умінь, творчих здібностей та мотивованості (В. Гуменюк);

– сукупність властивостей та характеристик освітнього процесу, що надають йому спроможність формувати такий рівень професійної компетентності, який задовольняє потреби, які є або, які будуть, громадян, підприємств і організацій, суспільства і держави (І. Булах);

– співвідношення цілі й результату, міри досягнення цілей при тому, що цілі задані лише операціонально і прогнозовані в зоні потенційного розвитку школяра (М. Поташнік);

– соціальна категорія, що визначає стан і результативність процесу освіти в суспільстві, його відповідність потребам і очікуванням суспільства (різних

соціальних груп) у розвитку та формуванні громадянських, побутових і професійних компетенцій особистості (С. Шишов, В. Кальней).

Отже, якість освіти як соціальна категорія, що задовольняє певні потреби окремої людини, групи людей і суспільства в цілому, дійсно є одним із індикаторів якості життя і чинником підвищення її рівня.

Нормативно якість освіти розглядається з точки зору задоволення потреб та досягнення певних норм, стандартів, цілей (особистості, суспільства, держави), що затверджені відповідними документами.

В управлінні якість освіти є об'єктом впливу і оцінюється одночасно з позицій якості:

- освітньої системи,
- освітнього процесу (як процесу споживання наданих освітніх послуг),
- особистості випускника (як результату діяльності освітньої системи за показниками його освіченості та сформованості суспільно значущих цінностей).

На думку Г. Коджаспирової і О. Коджаспирова, якість освіти вимірюється її відповідністю освітньому стандарту і залежить від рівня престижу освіти у суспільній свідомості та системі державних пріоритетів, фінансування і матеріально-технічній оснащеності освітніх установ, сучасної технології управління ними.

Якість освіти – динамічна категорія. Серед внутрішніх чинників впливу на підвищення її рівня виокремлюють соціальні (всеосяжність освіти, безперервність, спадкоємність, підготовка кадрів широкого профілю, єдність освіти і виховання, гнучкість, адаптивність, інноваційність) та дидактичні (гуманізація, фундаментальність, спеціалізація і професіоналізація, інтенсифікація накопичування знань за допомогою інформатизації і комп'ютеризації, інтегративність, комплексність та інші).

Постає проблема, за якими критеріями оцінювати якість освіти. В Україні це питання унормовано в Законах України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту» та інших.

До загальних показників якості освіти науковцями віднесено:

- рівень соціального, психічного, біологічного розвитку особистості;
- рівень навченості здобувача освіти;
- рівень сформованості загальнонавчальних умінь і навичок;
- рівень вихованості здобувачів освіти;
- рівень життєвої захищеності, соціальної адаптації.

З набуттям чинності Закону України «Про освіту» розмежовано поняття «якість освіти» та «якість освітньої діяльності».

При цьому якість освіти розглядається як відповідність результатів навчання вимогам, встановленим законодавством, відповідним стандартом освіти та / або договором про надання освітніх послуг, а якість освітньої діяльності – як процеси, що забезпечують здобуття особами якісної освіти тобто як «рівень організації, забезпечення та реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної освіти та відповідає вимогам, встановленим законодавством та/або договором про надання освітніх послуг» [8].

Відтак, заклади освіти отримали відносно чіткі орієнтири щодо роботи в напрямку підвищення рівня освітньої діяльності та задоволення потреб держави у відповідному рівні якості освіти.

Зокрема, напрямами забезпечення якості загальної середньої освіти стали:

- 1) стратегія (політика) та процедури забезпечення якості освіти;
- 2) система та механізми забезпечення академічної доброчесності;
- 3) оприлюднені критерії, правила і процедури оцінювання здобувачів освіти;

4) оприлюднені критерії, правила і процедури оцінювання педагогічної (науково-педагогічної) діяльності педагогічних та науково-педагогічних працівників;

5) оприлюднені критерії, правила і процедури оцінювання управлінської діяльності керівних працівників закладу освіти;

6) забезпечення наявності необхідних ресурсів для організації освітнього процесу, в тому числі для самостійної роботи здобувачів освіти;

7) забезпечення наявності інформаційних систем для ефективного управління закладом освіти;

8) створення в закладі освіти інклюзивного освітнього середовища, універсального дизайну та розумного пристосування;

9) інші процедури та заходи, що визначаються спеціальними законами або документами закладу освіти [5].

У нашій статті [13] висвітлено теоретико-прикладні аспекти розбудови внутрішньої системи забезпечення якості освіти в закладі загальної середньої освіти і на прикладі конкретного закладу освіти розкрито механізм розроблення та зміст Стратегії розвитку й Положення про внутрішню систему забезпечення якості освіти.

Вибудована в такий спосіб система забезпечення якості освіти, її успішне впровадження в кожному закладі, на нашу думку, приведе до підвищення рівня якості освіти і, як результат до покращення рівня життя як окремо взятої особистості, так і суспільства в цілому.

Література:

1. Bauer J. Social Indicator. / Ed. By R. Bauer. Cambridge, Mass.: The MIT Press / 1966 / 554 p.
2. Gelbraith J. The Affluen Societe. Boston: Houghton Mifflin. 1958. 276 p.
3. Toffler A. Future shock. New York: Random Youse, 1970. 505 p.
4. Беляева Л. А. Уровень и качество жизни. Проблемы измерения и интерпритации. СОЦИС. 2009. № 1. С. 33-42.

5. Бобровський М. В., Горбачов С. І., Заплотинська, Ліннік О. О. Рекомендації до побудови внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладі загальної середньої освіти. 2-ге видання, перероб. і доп. Київ, Державна служба якості освіти, 2021 350 с.
6. Грیشина О. А. Людський розвиток : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2006. 308 с.
7. Дробышева В. В., Герасимов Б. И. Интегральная оценка качества жизни населения: монография / под ред. Б. И. Герасимова. Тамбов: Изд-во Тамб гос. техн. ун-та, 2004. 108 с.
8. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 15. 09. 2021).
9. Ковтун Н. В., Романюк І. П. Міжнародний досвід оцінювання якості життя населення і можливості його використання в Україні. Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка: Економіка. 2013. № 134. С. 32-37.
10. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. 2007. 367 с.
11. Сітнікова Н. П. Підходи до визначення якості життя для використання у процесі стратегічного планування соціально-економічного розвитку. Агросвіт. 2012. № 17. С. 49-53 URL: <http://www.agrosvit.info/?op=1&z=1036&i=10> (дата звернення: 15. 09. 2021).
12. Субетто А. И. Управление качеством жизни и выживаемость человека. Стандарты и качество. 1994. № 1. С. 63-65.
13. Темченко О., Дьякова І., Макаренко Л. Розбудова внутрішньої системи забезпечення якості освіти: теоретико-прикладний аспект // Role of science and education for sustainable development. Edited by Magdalena Wierzbik-Strońska and Iryna Ostopolets Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts University of Technology, Katowice Monograph 44, 2021, pp. 980. С. 609-614.
14. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, С. М. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. Москва: Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.

1.11. Features of the emotional sphere of teachers in the period of professional activity in the conditions of distance learning

Особливості емоційної сфери викладачів в період здійснення професійної діяльності в умовах дистанційного навчання

Вивчення емоційної сфери людини взагалі та його емоційності в частковості є в наш час *дуже актуальним*. Удосконалювання технологій, засобів виробництва, засобів комунікації, інформаційних технологій, робить наше життя більш зручним та комфортним, в той самий час ускладнює процес взаємодії людини – суб'єкта з об'єктом, і не тільки на рівні мислення, пам'яті, уваги та ін., але й на емоційному рівні, який безпосередньо зв'язане та грає важливу роль в регуляції психічних процесів людини. Психічні розлади, депресії, дістреси є наслідком емоційного непристосування людини до навколишніх умов. В професійній сфері в умовах дистанційного навчання викладачі вимушені адаптуватися до нових умов діяльності, що тягне за собою ряд негативних наслідків як на професійному рівні так і на психологічному. Удосконалення та розробка нових методів дослідження емоційності дозволить більш точно враховувати всі сторони емоційної сфери викладачів в умовах дистанційного навчання, а також продуктивно використовувати всі фактори, що обумовлюють емоційність з ціллю подальшої їх коректування. На нашу думку, виявлення стійких емоційних переживань, схильність суб'єкта до оптимістичності або песимістичності, до позитивного або негативного емоційного фону може бути здійснено шляхом виявлення переважаючих модальностних характеристик емоційності: емоцій радості, печалі, гніву та страху.

Мета дослідження – вивчення емоційної сфери викладачів в період здійснення професійної діяльності в умовах дистанційного навчання як темпераментальної властивості особистості.

В зарубіжній психології первісно емоційність частіше всього розумілась як емоційна збудженість (чуйність людини до емоціогених ситуацій) та реактивність. Емоційність, відмічає П. Фресс, використовується як синонім гіперемоційності, тобто як прояв більш частих та більш міцних емоційних реакцій, ніж це в середньому властиво людям [1, с. 34-35].

У сучасній зарубіжній психології емоційність трактується у термінах актів поведінки, які можна спостерігати і які теоретично зв'язани з емоцією, яка лежить в їх основі, тобто емоційність є проявом поведінки, який вважається основним компонентом щодо оцінки відчуваної емоції [2, с. 14].

Значним підсумком було надано В. Д. Небиліциним, учнем Б. М. Теплова, розгорнуте визначення емоційності як широкого комплексу властивостей та якостей, які характеризують особливості появи та припинення різноманітних почуттів, афектів та настрою. Ці положення у конкретних дослідженнях почала утілювати А. Є. Ольшаннікова зі своїми учнями. Перш за все в основу емоційності вона поклала знак, тобто позитивне або негативне відношення до об'єкту, спрямованість на об'єкт чи від нього, та модальність емоції. Модальність – це інформація про якість переживання емоційних ознак та стійких схильностей до переживання емоцій. Основуючись на фізіологічних даних, вона спочатку виділила три основні емоції: задоволення – радість, гнів та страх. Пізніше, в якості самостійної емоції до тріади додалась печаль [13, с. 23-34].

Різні сполучення вказаних емоцій, ступень домінування кожної з них складають індивідуальну своєрідність емоційного реагування [10]. На думку В. М. Смирнова та А. І. Трохачева емоційні реакції гніву, радощі, печалі та страху підрозділяються на емоційний оклик, емоційний вибух (афект) та емоційний спалах. Емоціональний оклик є самим динамічним та постійним явищем емоційного життя людини, яке відображає швидкі та неглибокі переключення в системах відносин людини рутинним змінам ситуацій життя. Інтенсивність та довготривалість емоційного оклику не великі, він не здатен суттєво змінити

емоційний стан людини. Більш виразною інтенсивністю, напругою та довготривалістю переживання характеризується емоційний спалах, який здатен змінити емоційний стан, але не зв'язан з втратою самовладання. Емоційний вибух характеризується бурним розвитком емоційної реакції великої інтенсивності з послабленням контролю волі над поведінкою. Це короткочасне явище, після якого настає спадок сил [3, с. 245-246].

Таким чином, емоційність розглядають як властивість людини, що характеризує зміст, якість та динаміку його емоцій та почуттів. Змістові аспекти емоційності відображають явища та ситуації, які мають особливе значення для суб'єкта. Якісні властивості емоційності характеризують відношення людини до явищ навколишнього світу і знаходять свій виріз в знаку та модальності домінуючих емоцій. До формально-динамічних властивостей емоційності відносять особливості виникнення, протікання та припинення емоційних процесів та їх зовнішнього вираження [11].

В цих характеристиках, в свою чергу, можна виділити дві відносно самостійні групи: Перша характеризує динаміку емоційних переживань – індивідуальний поріг, глибину, тривалість, стійкість, частоту емоцій і т. і. Друга група параметрів характеризує динаміку прояву емоцій зовні – характерний для людини набір виразних засобів, ступень насиченості емоційними проявами [6, с. 23-25]. Друга група зв'язана з параметрами безпосередньо самої емоційної реакції у відповідь на отриману інформацію як на рівні зовнішнього прояву, так і на рівні внутрішньої психічної діяльності. Зміст цієї діяльності різний для емоцій різних модальностей, і ці відмінності, перш за все, стосуються особливостей перетворювання суб'єктом сприйнятої інформації, тобто співвідношення “аферентного” та “еферентного” компонентів емоцій. Таких варіантів перетворювання два: мінімізації та максимізації інформації об емоціогеному об'єкті. В першому випадку об'єкт ігнорується, в другому, навпаки, характерна сильна концентрація уваги на об'єкті. Важливо, що в обох випадків має місце викривлення об'єктивної реальності.

Перший варіант типовий для модальності гніву, другий – для модальності дістресу та страху [7, с. 17].

В якості основних характеристик емоційності виділяють вразливість, імпульсивність та емоційну лабільність – ригідність. Вразливість виражає афективну сприйнятливості людини, чуйність його до емоціогеного впливу, тобто його збудливість [5].

Якщо розглянути місто модальністних характеристик емоційності – емоцій радощі, гніву, печалі та страху – в структурі особистості, то можна виявити зв'язок з перцептивними, когнітивними процесами, а також їх фізіологічні характеристики. Наприклад взаємодія емоції радощі очевидна. Будь-яке відчуття у стані радощі буде здаватися більш приємним, чим при іншому емоційному стані. К. Ізард відмічає, що зміни у перцептивній системі, що викликані емоцією радощі, підвищують поріг виникнення негативних емоцій, роблять людину впевненою, терплячою, великодушною. Радість також впливає і на когнітивні процеси: у людини або підвищується здібність до вирішення проблем, або вони просто перестають його тривожити, підвищується продуктивність мислення, запам'ятовування, категоризації, позитивно впливає на процеси навчання. Радість виникає також і при передбаченні задоволення бажання, як слідство вже здійсненої в думках бажаної події. К. Ланге, один з крупних спеціалістів з вивчення емоцій, дав опис фізіологічних характеристик радощі: збудження рухових центрів (жестикуляція, підстрибування), підсилення кровотоку в капілярах, внаслідок чого шкіра тіла червоніє та стає теплішою, а внутрішні органи починають краще постачатися киснем, обмін речовини проходить інтенсивніше.

Якщо за основу класифікації всіх існуючих підходів до вивчення емоційної сфери людини узяти принцип детермінації, то можна виділити дві такі групи. Перша група включає в себе ті напрямки, які вважають, що емоційна сфера людини формується, змінюється та розвивається в основному під впливом

об'єктивних причин та факторів; можливість суб'єктивного впливу признається, але зводиться до мінімуму або не враховується взагалі. До числа таких напрямків відносяться:

- психоеволюційний підхід, що слідує традиціям Ч. Дарвіна, досліджує минуле виду та його вплив на емоційну сферу людини, тобто в основному вивчаються природжені структури та аспекти емоційності;

- психофізіологічний підхід, який вивчає в якій мірі нейрогуморальна система визначає структуру та особливості емоційності та пропонує в основному хірургічні та медикаментозні засоби її коректування;

- психосоціальний підхід вважає соціум та панівні у ньому норми та стереотипи мірилом рівня розвитку емоційності людини.

Враховуючи мету нашого дослідження були проведені наступні методики: методика Л. А. Рабиновича «Чотирьох модальний емоційний опитувач», шкала реактивної та особистісної схвильованості та методика діагностики рівня соціальної фрустрованості особистості. Слід зазначити, що емпіричне дослідження було проведено у 2020-2021 нав. році серед викладачів Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, віком від 24 до 55 років, жіночої та чоловічої статі. Загальна кількість респондентів склала 25 осіб.

Методика Л. А. Рабиновича «Чотирьохмодальний емоційний опитувач». В цьому опитувачі міститься 46 питань, на які можна дати чотири варіанта відповіді: “безумовно, так”, “пожалуй, так”, “безумовно, ні”, “пожалуй, ні”. До кожної емоції (радості, печалі, гніву, страху) відноситься по 12 питань (2 питання одразу є прямими для однієї модальності (радості або печалі) та протилежними для іншої). Перед анкетуванням досліджуваним було видано: письмова інструкція, питання та бланк для відповідей, що містить 4 графи, які відповідають 4 відповідям [4].

Для аналізу результатів була складена зведена таблиця індивідуальних даних та інтерпретаційна таблиця модальностей емоційності досліджуваних. Після

підрахунку балів, згідно використаної методики, були отримані наступні дані (Таблиця 1, Таблиця 2).

Таблиця 1. Зведена таблиця індивідуальних даних вибірки

№ досліджуваного	Радість	Печаль	Гнів	Страх	Вік досліджуваного	Стать досліджуваного
1	34	18	33	18	55 р.	жін.
2	23	17	16	28	56 р.	жін.
3	27	24	38	12	24 р.	жін.
4	32	17	26	9	31 р.	жін.
5	39	11	14	13	50 р.	чол.
6	39	21	22	19	25 р.	жін.
7	34	19	34	33	26 р.	жін.
8	41	15	19	10	26 р.	жін.
9	39	4	19	19	31 р.	жін.
10	25	11	25	16	55 р.	жін.
11	16	28	24	28	36 р.	чол.
12	41	13	34	12	29 р.	чол.
13	31	29	25	36	25 р.	жін.
14	34	15	34	15	25 р.	чол.
15	27	19	36	25	24 р.	жін.
16	17	9	13	30	48 р.	жін.
17	36	8	15	5	48 р.	чол.
18	34	18	33	18	55 р.	жін.
19	23	17	16	28	56 р.	жін.
20	27	24	38	12	24 р.	жін.
21	32	17	26	9	31 р.	жін.
22	39	11	14	13	50 р.	чол.
23	39	21	22	19	26 р.	жін.
24	34	19	34	33	25 р.	жін.
25	41	15	19	10	26 р.	жін.

Якщо розглянути ці показники з точки зору переважання емоцій радості над печалю та гнівом над страхом та навпаки, то можна виявити наступне:

Радість переважає над печалю – 16 осіб;

Печаль над радістю – 1 особа (чоловік);

Гнів над страхом – 10 осіб (серед яких 7 жінок та 3 чоловіка);

Страх над гнівом – 4 особи (серед яких 3 жінки та 1 чоловік);

Гнів дорівнює страху – 3 особи (серед яких 2 жінки та 1 чоловік).

Як можна побачити з Таблиці 2, домінування емоції радості очевидно, також є люди з переважанням емоцій гніву або страху (в основному жінки до 25 років), десь в рівних долях, дуже незначний показник емоції печалі. Але є і такі, в кого переважають одразу дві модальності емоції: радість та гнів або печаль та страх. У людей віком від 50 років можна зустріти як і переважання радості (оптимістичний настрій) так і страху, що пов'язане з пенсійним віком.

Таблиця 2. Інтерпретаційна таблиця модальностей емоційності викладачів

№ досліджуваного	Радість	Печаль	Гнів	Страх
1	+	-	-	-
2	-	-	-	+
3	-	-	+	-
4	+	-	-	-
5	+	-	-	-
6	+	-	-	-
7	+	-	+	-
8	+	-	-	-
9	+	-	-	-
10	+	-	+	-
11	-	+	-	+
12	+	-	-	-
13	-	-	-	+
14	+	-	+	-
15	-	-	+	-
16	-	-	-	+
17	+	-	-	-
18	+	-	-	-
19	-	-	-	+
20	-	-	+	-
21	+	-	-	-
22	+	-	-	-
23	+	-	-	-
24	+	-	+	-
25	+	-	-	-
% відношення	52%	5%	24%	19%

Методика «Шкала реактивної та особистісної схвильованості» [8], [9] спрямована на виявлення рівня особистісної та ситуаційної схвильованості.

Методика складається з двох шкал (особистісної та ситуаційної схвильованості), кожна з яких містить 20 питань та 4 варіанти відповіді. Респонденти повинні були уважно вивчити кожне з суджень та закреслити цифру в певній строчці в залежності від того, як вони себе почувають у даний момент. За результатами діагностики робиться висновок про високий, низький або помірний рівень схвильованості особистості (Рис. 1).

Як бачимо з Рис. 1, 19% із загальної кількості опитувальних мають низький рівень ситуаційної схвильованості. До цього рівня відносяться викладачі, які не відчувають напруги чи нервозності у зв'язку зі своєю професійною діяльністю в умовах дистанційного навчання. Було також встановлено, що 28% мають середній рівень, а 53% – високий рівень ситуаційної схвильованості. Ці викладачі характеризуються наявністю суб'єктивних переживань в сфері своєї професійної діяльності. У 6% низький рівень особистісної схвильованості. Це викладачі, які не сприймають свою професійну діяльність в умовах дистанційного навчання як таку, що загрожує їх емоційній стабільності та реагують на усе доволі спокійно.

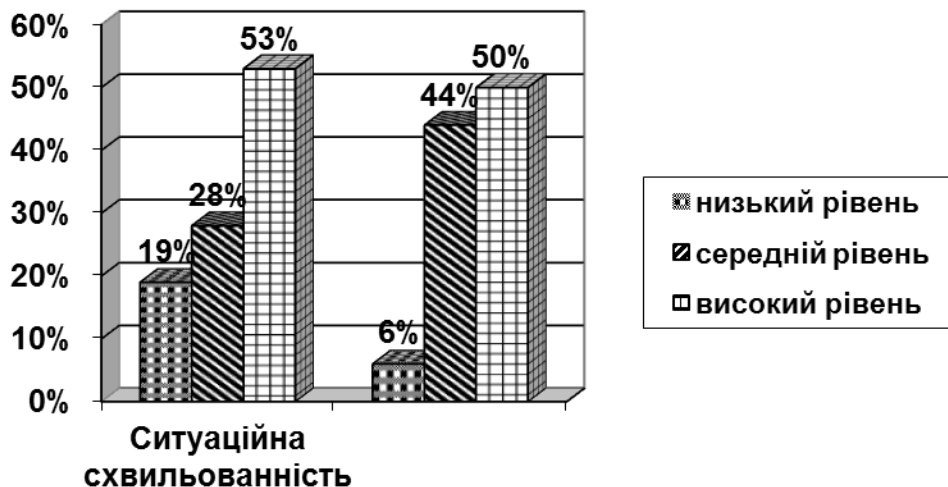

Рис. 1. Діаграма рівня схвильованості викладачів (n = 25)

У 44% був виявлений середній, а у 50% – високий рівень особистісної схвильованості. Це дає можливість говорити про те, що у цих викладачів є прояв

схвильованості щодо різних ситуацій, особливо тих, що стосуються оцінки їх компетенції та престижу.

Методика «Діагностика рівня соціальної фрустрованості особистості» (Бойко В. В.) [8], [9]. Даний опитувальник фіксує ступінь незадоволеності особистості соціальними досягненнями у основних аспектах його діяльності (Рис. 2).

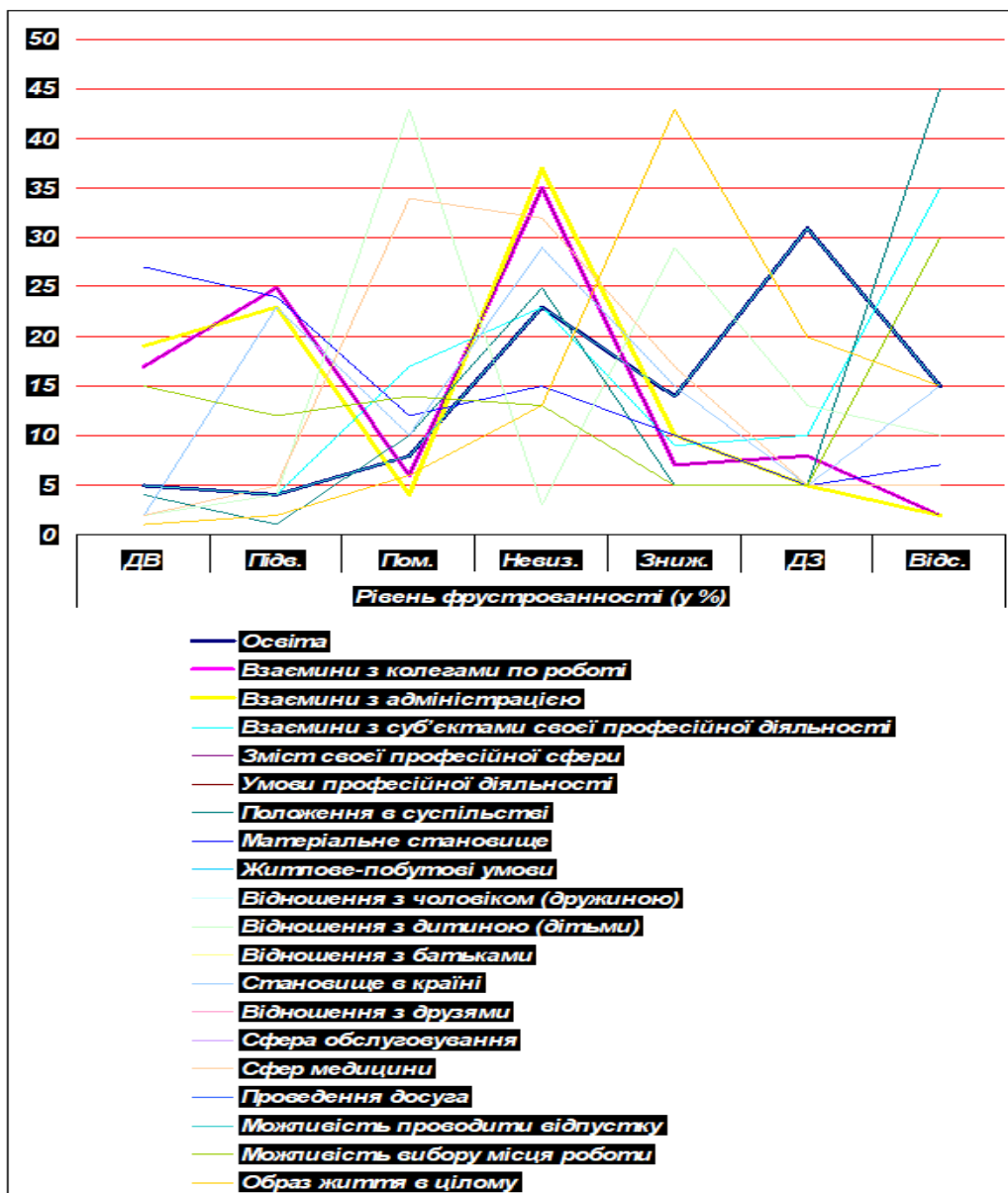

Рис. 2. Діаграма рівня соціальної фрустрованості викладачів (n=25)

Методика містить 20 суджень, що відображають різні сфери життя особистості. Досліджу вальним необхідно було вивчити кожне з питань та обвести одну з цифр, що відображає найбільш підходящу відповідь. В кінці по кожному з пунктів виявляється рівень фрустрованності особистості. Висновки щодо рівня фрустрованності робляться з урахуванням балів по кожному пункту. Чим вище бал (середній бал), тим вище рівень соціальної фрустрованності.

Таким чином, з Рис. 2 видно, що найбільш фрустрованими сферами для викладачів є наступні: взаємини з колегами по роботі, зміст професійної діяльності, взаємини з адміністрацією, умови професійної діяльності та матеріальне становище. Саме в цих сферах життя викладачі відчують невпевненість та найбільш переживання. Натомість, було виявлено, що найменш фрустрованими сферами для викладачів є: освіта, взаємини з чоловіком або дружиною, відносини з батьками та друзями. У інших сферах життя спостерігається невизначений рівень фрустрованності.

Проведений теоретичний аналіз та емпіричне дослідження за означеною проблемою дозволяє зробити наступні *висновки*:

1. В психологічній літературі емоційність розглядається як ціла система ознак, що описує динаміку виникнення, протікання та припинення переживань модальності, яке виникає по відношенню до якого-небудь об'єкту або явища.

2. Зміни емоційної сфери викладачів в умовах дистанційного навчання зв'язані як з фізичним, так і з психічним станом. Нездатність викладачів щонебудь змінити провокує різні емоційні стани.

3. Результати проведеного дослідження показали, що більшість викладачів з модальної точки зору мають такі типи емоційності: переважання радості над гнівом та страхом, однакове співвідношення емоцій радості та гніву з переважанням гнівом та страхом, переважання страху над гнівом та радістю та переваження гніву над радістю, або печалі над радістю. Найбільш поширеним типом емоційності є тип з домінуванням радості над іншими емоціями (52%), яких

також можна віднести до оптимістичного типу людей. Менш поширеним типом є домінування гніву (24%) та страху (19%), досить рідким є емоційний тип з домінування емоції печалі (5%), що мають негативний емоційний фон. Серед викладачів виявлені високі показники ситуаційної та особистісної схвильованості, а також той факт, що найбільш фрустрованими сферами для викладачів є наступні: взаємини з колегами по роботі, зміст професійної діяльності, взаємини з адміністрацією, умови професійної діяльності та матеріальне становище. Урахування цих показників дає підстави говорити, що сфера професійної діяльності викладачів в умовах дистанційного навчання є досить специфічною, яка безумовно пов'язана з їх емоційністю та емоційною сферою.

Отримані результати є підґрунтям для подальших досліджень в цій сфері, а саме розробці технік, які спрямовані на регуляцію емоційної сфери особистості викладачів.

Література:

1. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 142 с.
2. Додонов Б. И. В мире эмоций – К., 1997.
3. Изард К. Эмоции человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 440 с.
4. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. – М.: Наука, 1993. – 250 с.
5. Масляев О. И. Психология человека. – Днепропетровск: Сталкер, 1998. – 416 с.
6. Мерлин В. С. Личность как предмет психологического исследования – Пермь, 1998.
7. Мерлин В. С. Очерк теории темперамента – М., 1994.
8. Немов Р. С. Общие основы психологии – М.: Владос, 2000. – 576 с.
9. Платонов К. К. Структура и развитие личности – М., 2006.
10. Практическая психодиагностика. – Самара: Бахрах, 1998. – 669 с.
11. Психология личности. Хрестоматия по психологии личности. Т. 1. Самара: Бахрах, 1999. – 448 с.
12. Психология развивающейся личности / Под ред. А. В. Петровского – М., 1997.
13. Столяренко Л. Д. Основы психологии – Ростов-на Дону, 1997.

Part 2. FINANCIAL AND ECONOMIC INSTRUMENTS TO IMPROVE THE LIFE QUALITY

2.1. Formation of agrarian entrepreneurship in the liberated territories of Azerbaijan

It is known that Azerbaijan was a country exporting tobacco, wine, canned fruit and vegetables in the former Soviet Union. The collapse of the Union in the early 1990s, the disruption of economic relations between the former republics and the loss of traditional markets led to a sharp decline in production. In such conditions, the groundless territorial claims of Armenia against Azerbaijan, the coming to power of the Popular Front, their incompetent management, internal conflicts further exacerbated the political and economic situation in the country. As a result, the occupation of 20 per cent of our territories by Armenia and the problems of more than one million refugees and IDPs hit the agrarian sector hard.

Thus a number of measures have been taken to overcome the crisis in the country, and since 1993, confident steps have been taken to strengthen state building and revive the economy. Returning to the country's leadership, national leader Heydar Aliyev suggested taking decisive steps, establishing stability in the country and implementing economic reforms. To this end, under the leadership of the great leader, in 1993-1995, directions of Agrarian Policy for the next 5-10 years were determined and a number of measures were taken:

1. the legal framework was established for the implementation and further deepening of reforms in the production, processing and service sectors;
2. state support measures were envisaged to form new proprietors and develop entrepreneurship;

3. production and service infrastructures were created and developed by forming a socio-economic environment in accordance with the requirements of market relations;

4. measures were carried out to develop the processing industry and service sectors that are related to agriculture;

5. projects and programs were developed for the development of rural areas and the improvement of the social infrastructure of the village, the experience of foreign countries was widely used;

6. information-Advisory provision of Agricultural Producers was regularly improved;

7. provision of employment and improvement of social welfare of the population was in the spotlight.

Historically favorable natural-geographical conditions and natural resources existed in the liberated territories. This paved the way for the development of Agriculture and animal husbandry in those areas. During the period of Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) and after regaining its independence in 1991, the development of Agriculture of Azerbaijan was achieved. After the restoration of its independence, great achievements have been achieved in the intensive development of Agriculture, where consistent and systematic measures have been taken in our country. In the years of independence, as a result of successful agrarian policy, agricultural production increased many times and positive trends emerged. The minimum consumer demand for most of the country's population for food products was met by humanitarian aid of international organizations and individual countries. The main reasons for the situation in the economy are characterized by:

1) long – established production-economic relations were broken, delays were allowed in the establishment of domestic and foreign economic relations;

2) the long period of the general crisis in the country led to a decrease in the volume of production on the main types of agricultural products;

3) failure to establish banking services in accordance with the principles of market relations had a negative impact on economic development due to serious shortage of financial and credit resources and excessive growth of inflation in 1992-1994;

4) importance was not given to the role of new technology, advanced experience and science in the production of food products and in improving the economic efficiency of production, etc.

Thus, despite the occupation of 20 percent of Azerbaijan's territories by Armenian occupiers, destruction of residential houses, production and social infrastructure, destruction of sown areas and perennial crops, over 30 years forced over one million citizens to live in more than 60 regions of the country, the national leader Heydar Aliyev's consistent, purposeful and principled domestic and foreign policy after 1993, people's Despite being in wartime, intensive creative work was carried out under the leadership of great leader Heydar Aliyev, successful domestic and foreign policy was carried out.

On June 21, 1994 national leader Heydar Aliyev assessed the situation with foresight and showed that "...as in all sectors of the economy, in agriculture, our path to prosperity, prospects and future lies in the implementation of economic reforms... carrying out economic reforms in the field of Agriculture is our strategic way, and we must follow this way... at the same time, we must increase production using the existing structure of Agriculture and its existing capabilities." The strategic line determined by President Heydar Aliyev in all sectors of the economy, including agriculture, was implemented decisively and consistently, and in these 4-5 years it gave positive results [10, p. 548-557].

As it is known, since 1988, in Nagorno-Karabakh, in our territories, Azerbaijanis were forced out of their settlements, in 1992-1993, 13.5 thousand km², 953 settlements were completely occupied by Armenian aggressors of Shusha, Lachin, Kalbajar, Aghdam, Jabrayil, Fuzuli, Gubadli, Zangilan districts. In 1988-1993, the territory of Nagorno-Karabakh and adjacent regions of Azerbaijan was occupied by Armenian

occupying forces as a result of silence and indifference of international organizations. Researches show that one village of Nakhchivan AR (Autonomous Republic), 80 villages of Agdam region, 54 villages of Fuzuli Region, 13 villages of tartar Region, 6 villages of Gazakh region have been under occupation for 28 years. 81.3 percent of the territory of Fuzuli region, 77.4 percent of Agdam region, all the territories of Jabrayil, Lachin, Kalbajar, Gubadli, Zangilan, Khojaly, Shusha, Khojavand and Agdara region have been occupied by the Armed Forces of Armenia. According to estimates, 8641.5 thousand hectares of the total land fund of our country 181.6 thousand hectares were under occupation. Agricultural areas of those territories, including arable land, perennial plantations, other agricultural areas were not used for the production of agricultural products of the country for a long time. 700 thousand IDPs of the occupied districts were deprived of their permanent residence and settled in 62 cities and regions of the Republic. Those IDPs temporarily settled in more than 1600 tent camps, Finnish type settlements, railway freight cars, public buildings, hostels, educational institutions, unfinished buildings, sanatoriums, boarding houses and rest houses and other places. IDPs used arable land, summer and winter fields for temporary use in the districts and villages where they settled [2].

Calculations show that in 1990-1995 the volume of agricultural production decreased by 58 percent. As can be seen from the studies, the aggressive policy of Armenia and the violation of economic relations after the restoration of our country's independence had a serious impact on the situation, which led to a significant decrease in crop production and livestock products in 1990 compared to 1995. Productivity of plant growing and cattle-breeding significantly decreased, technical support of Agriculture deteriorated. It should be noted that this decrease was manifested in the consumption of food products. At the same time, as a result of purposeful and consistent measures, in particular, reforms carried out in 1994-1995 and later years, long-term recession trends were stopped, new economic relations were formed, domestic production was increased with effective use of existing potential, macroeconomic

stability was ensured. Despite the fact that the territories of Azerbaijan were under occupation for about 30 years, in 1995-2020 the production of agricultural products increased many times compared to the comparable year 1995. The formation of economic relations in accordance with market principles, the development of entrepreneurship, the results of successful reforms carried out allowed the formation of positive trends in import-export operations. The volume of agricultural and processing products exported in the country has increased significantly, the structure of imports has been changed, new areas of content have been created in this direction and different relations have been formed. Despite the regular fire in the country by Armenian aggressors surrounding Karabakh and border regions with Armenia, great steps have been taken to bring plant growing and livestock development in line with the requirements of the domestic market, attract international organizations and foreign investments [6, p. 325-333].

However, after 1990-1993, when the historical and ancestral lands of Azerbaijan were occupied by Armenians, it was impossible to use the existing potential resources and resources until November 2020, 8, i.e. until the liberation of our lands from the invaders. In other words, the lands, forests, water and labor resources were not used there. As we can see, the land resources of the seven occupied districts, as well as the Nagorno-Karabakh, have not been used by our country for a long time. The video footage of the liberated territories shows that the Armenians destroyed the areas and made them completely useless [4, p. 95-98].

Studies show that in the pre-occupation period in 1985-1990 Nagorno-Karabakh and Kalbajar-Lachin region had great potential. This region has been planted 13-15 percent of the grain growing area in the country, 5-6 percent of cotton, 25-26 percent of grape plantations. Respectively, 15-17 per cent of grain production, 4-5 per cent of cotton, 25-27 per cent of grapes. Occupation, destruction and chaos in the region led to a sharp decline in crops and production. We believe that the development of the agrarian sector of the liberated territories of Azerbaijan has been affected more by

the factor of growth: first, Azerbaijan regained its independence in 1991 and formed for a long time, economic relations were broken after the former Union republics gained independence. Second, in 1988-1993, 20 per cent of our territories were occupied by Armenian territorial claims, as a result of which more than one million of our compatriots in Azerbaijan became internally displaced persons and refugees and were forced to settle in the regions and villages of our country. Third, in 1994-1995, agrarian reforms began to be implemented without any experience and legal framework. Economic forms formed in the country over 70 years were abolished and land and property distributed to producers, enterprises, factories and factories, service organizations were privatized. On November 20, 2009, President Ilham Aliyev showed that “the Azerbaijani state spends a lot of money to ensure that our compatriots are provided with normal conditions. In 2004, as we know, the state program on improving the living standards and increasing employment of Internally Displaced Persons was adopted. Such beautiful settlements have already been built in different parts of our country. In particular, large settlements have been built in the liberated territories of Agdam and Fuzuli districts.” The improvement of the living conditions of our compatriots has regularly been in the focus of State attention [9].

Determination of development goals of liberated territories is one of the main tasks. From the point of view of the necessity of tasks, the state budget for 2021 will allocate 2.2 billion for the reconstruction and restoration of territories. Energy, gas, water, communications, roads, education, healthcare, culture, housing and communal services, construction of cultural and historical monuments, residential houses and other necessary infrastructure will be reconstructed and restored by these funds. We believe that there are great opportunities for the development of many sectors of Agriculture on the basis of the geographical position of the liberated territories, the demand for workers, the introduction of new technologies, and the processing industry on this basis. Integration relations between the spheres should be formed in such a way that productive forces are equally deployed and existing potentials are used more efficiently.

In our opinion, we had to start the construction work in the liberated territories from zero points. As the president and Commander-in-chief Ilham Aliyev pointed out, “we have achieved this victory through unity, perseverance, will and strength” and with this goal we must turn our cities and villages into a place of beauty and prosperity. In this regard, the most recent achievements of Science and Technology gained in the country and in the world should be applied in these areas and create beautiful and prosperous living conditions. In our opinion, the timing of the reconstruction of the territory can be considered expedient to take into account a number of issues [11].

The occupation of the territories for 30 years and the liberation of Armenians from the occupation of the territories should be accompanied by the creation of new forms of economy and the formation of entrepreneurship in accordance with the principles of market relations. It is necessary to try to properly benefit from the positive reforms that Azerbaijan has implemented after restoring its independence. Due to the destruction of property in the territories, it will not be possible to privatize it and give it as a share. However, the process of land distribution cannot be considered useful either. We believe that it would be right to create appropriate production and service cooperatives in each village. Areas may be developed by conducting specialization using the historical habits of the population in the liberated territories. After the restoration of the fields, modern production and service enterprises-cooperatives should be established at the expense of competitiveness, high-quality production equipment and technology. From the point of view of funds and finances, it is advisable to create joint processing enterprises that attract domestic and foreign investors to the territory and produce finished products.

Problems of districts and villages of liberated territories are approximately the same. It is necessary to make sure that the demographic potential of the territory is used to the maximum extent. Appropriate management, socio-cultural, economic structures and social infrastructure should be organized in such a way that they ensure maximum employment of the people who will return to their native lands. The buildings and infrastructures to be built here are modern, so that they can fully meet the needs and

serve their well-being. We believe that preferential loans should be given to the population to settle in the territories for a certain period of time, the use of fuel, energy should be symbolic and pave the way for the revival of the economic life of the cities and villages of the territories.

To develop entrepreneurship, grain – growing farms, formed as public administration, can be established by using the experience of the cooperative establishment with the beneficial lands of Beylagan, Agjabadi districts. Various forms of farms and their members will be free to be newly created in the liberated territories. But they will need more expert advice, professionals who teach the basics of market relations. Serious market relations will arise, numerous small and medium-sized enterprises facing competition. In this regard, in order to maintain economic and professional freedom, new forms of business should study and apply a lot of work, ranging from choosing a competitive type of market products, mastering high international technologies, accounting, budgeting, working with tax, insurance, banking systems, developing projects for possible investments, marketing services and improving the social image of the village. For this purpose, The formed experience of the educational and advisory system, which teaches the attributes of market relations, should be used. Attention should be paid to the use of existing resources in the territories in the following directions:

In the field of land reclamation and water economy: land reclamation measures should be identified, water reservoirs, hydrogowshaks should be reorganized, water losses should be prevented, irrigation water supply of the territories and drinking water supply of the population should be established in accordance with modern requirements, advanced irrigation technology should be applied, investment in this area should be ensured. Organization of leasing services in liberated territories, provision of preferential agricultural machinery and equipment to individuals and legal entities in leasing order, creation of a network of agrotechnical services should be provided. The main task as a necessary condition for the sustainable development of Agriculture and the village

should be carried out measures to modernize agrarian producers from the technical base and management point of view. The introduction of Modern technology processes into production should allow the development of intersectoral relations and the formation of cooperative structures for both small and large farms [5].

We consider it appropriate to take into account the following organizational-economic proposals for the reconstruction and restoration of territories for the sustainable development of the agrarian sector in the liberated territories:

- production and service enterprises based on new technology should be established;

- production and service cooperatives should be established in the territories;

- production and social infrastructure should be created in cities and villages;

- it is necessary to provide concessional loans for a long period of time, discounts on payments in many social and domestic facilities;

- creation of conditions for the formation and development of entrepreneurship on agrarian production and service, creation of agro parks and industrial estates should be supported;

- creation of enterprises for the production and processing of plant and livestock products, should be carried out using new technologies and advanced experience;

- inventory and evaluation measures should be carried out on quantitative and qualitative indicators of soils;

- measures should be developed and implemented in order to effectively use land, water and land reclamation systems in liberated territories;

- the creation of production, processing, services and social infrastructures must be accompanied by financial support;

- production should be provided on the basis of comparative advantages-with available resources in the territories;

- creation of associations and societies should be provided for solution of common problems of land owners and entrepreneurs in the territory;

- it is necessary to create a mechanism for payment of the cost of equipment, fertilizers and chemicals purchased by producers from the state budget for 5 years;
- those working in agriculture should be released for a period of 5 years from their allocation to the insurance fund;
- private service services should be organized in order to carry out agrotechnical work in the territories, and preferential funds should be allocated for this purpose;
- measures should be prepared on the restoration and use of summer and winter pastures;
- creation of vineyards, fruit and olive groves in the territories, local and foreign investors-measures to attract people should be determined;
- state support measures should be implemented for private seed production and seedling development;
- infrastructure should be created for the development of tourism in the territories;
- fields of forage crops should be expanded, beet and silos corn field should be developed, mixed fodder production enterprises should be established;

According to our calculations, corn sowing for 4-5 years to 1000 hectares, barley planting to 1.5 thousand hectares, wheat sowing to 55-60 thousand hectares, cotton sowing to 8-10 thousand hectares, potatoes, sugar beet sowing to 1-1.5 thousand hectares, vegetable sowing to 5 thousand hectares, fodder crops to 20 thousand hectares etc. can deliver. Number of cows and buffaloes in the area

80-100 thousand head, sheep and herds 1-1,5 million head, the number of birds 2-2,5 million head, bee families can be brought to 20-25 thousand bee families. The implementation of these targets can increase the production of agricultural products in Azerbaijan by 8-10 per cent annually, develop the processing industry and, as a result, improve the country's food supply.

Resume. It consists of assessing the state of the agrarian sector in the territories which remained under occupation and liberated from occupation by our victorious army as a result of the aggression of Armenia over 30 years of Azerbaijan, determining the

measures to be implemented and preparing proposals on socio-economic development targets. Using the positive experience accumulated in Azerbaijan for the socio-economic development of liberated territories, it is possible to achieve the development of agrarian production in Karabakh on the basis of new methods and technologies. As a result of the implementation of the proposed proposals, modern agrarian production and processing enterprises, specialized cooperatives can be established in these areas.

The development of the agrarian sector in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan is sought taking into account 3 factors related: first, The Republic of Azerbaijan restored its independence in 1991, and long-established economic relations were violated; second, in 1988-1993, Bandit troops of Armenia occupied 20% of our territories. As a result, more than a million of our countrymen became refugees in the country. They were forced to settle in more than 60 districts and villages; Third, in 1994-1995, agrarian reforms began to be carried out without any experience and legal framework. The economic forms formed for a long time were abolished and land and property were distributed to producers, enterprises, factories, factories and service organizations were privatized. Significant proposals were put forward by showing the importance of taking into account these factors and benefiting from the positive experience gained, developing targeted programs and projects based on specific facts.

References:

1. Abasov I. Priority directions of food security and agriculture. Baku. 2011, page 640.
2. Aliyev I. H., Mammadova A. The main financial resources of the development of the agrarian sector. Baku, 2007, page 298.
3. Aliyev I. H. Methodological overview of the formation and development of new production and Management Relations in the agrarian sector. Results of agrarian reforms and problems of sustainable development. Materials of the Republican scientific-practical conference.
4. Aliyev I. H. Improvement of economic management mechanism in agrarian sector of the Republic of Azerbaijan. Page 117.
5. Economy and management of the agrarian sphere. The textbook. Page 56.
6. Agriculture of Azerbaijan 2015. SSC. Baku. 2016. Page 671.
7. Azerbaijan agriculture 2019. Baku. 2019, page 642.
8. Azerbaijan statistical indicators, 2015.
9. Hasanov Q. H. Directions for the development of entrepreneurship and improving efficiency in the economy. Baku. 2011. Page 268.

10. Heydar Aliyev and Agrarian Policy of the state. Baku. 2003, page 776.
11. Ilham Aliyev and modern agrarian policy. Baku. 2013, page 936.
12. Ibragimov I. H. Agrarian reforms and development of entrepreneurship. Baku. 2005, page 220.
13. Ibragimov Sh. H. About agrarian problems in the regions of Azerbaijan. Baku. 2003.
14. Rzayev V. R. Organizational and economic mechanism of land relations. Baku. 2015. Page 248.
15. Collection of documents" entrepreneurial activity". Baku. 2007. Page 12.
16. The law of the Republic of Azerbaijan" on entrepreneurial activity". Baku. 1993.
17. Cerny, G. P. Globalization and the Changing Logic of Collective Action. International Organization, 1995.
18. De Schutter, Olivier (ed), Transnational Corporations and Human Rights (Hart), 2006.
19. Joseph, Sarah, Corporations and Transnational Human Rights Litigation (Hart), 2004.

2.2. Features of HR management digitalization as the basis of the modern enterprise development

Nowadays, the issues of effective personnel management in enterprises using digital technologies are becoming increasingly important. With the transition to the information society, introduction of Industry 4.0, lead to a gradual transformation of the workplace. Personnel processes at the enterprise can no longer be imagined without specialized information systems that allow automating the processes of selection, personnel accounting and administration of personnel, internal communications, training of HR analytics, evaluation, and more.

The personnel focus of the future is to form an employee development plan that best meets the business strategy and customer expectations, personnel decisions through data analysis. In the short term, HR managers must organize their work so that the business can take full advantage of the joint work of people and machines, i.e. prepare staff to work together with the latest technologies.

A key point in the management of professional development is to determine the needs of the enterprise – mismatch between the professional knowledge and skills that staff must have to achieve enterprise goals and such knowledge and skills that he actually has. Determining the professional development needs of an individual employee requires the joint efforts of the HR department, the employee, and the HR manager.

With the beginning of Industry 4.0, new development trends appear in the economy and society, new technologies are introduced, which radically change the enterprise business processes, production and society. In order to succeed in today's digital society, employees need to have relevant knowledge and skills that are not amenable to robotics and automation.

Employees' abilities such as analytical and critical thinking, leadership skills, ability to work in a team and establish the necessary communication, initiative, broad outlook, ability to make effective decisions and quickly adapt to change are relevant [1].

The McKinsey Global Institute's study of the potential effects of digitalization and its impact on the United States economy shows that jobs are shrinking, but a net positive increase in jobs is projected in the strategic perspective until 2030. McKinsey Global Institute experts say that "automation does not happen in a vacuum", so the driver in this process is just society. Accordingly, during the transformation process, a specific quality is important – ability to adapt and gain new benefits in a changing environment [2].

The evolutionary transformations of the digital and physical worlds take such forms as, at first, Cyber-Physical Systems (CFS) allow you to combine computing and physical (mechanical or electronic) capabilities. CFS provides the ability to exchange information, monitor, control, achieve optimization and autonomy. For example, it is possible to create an autonomous automated intellectual production line with production processes, which is connected to an individual via the Internet.

Secondly, the Cyber-human system (CHS), which is integrated information technology in the human body. For example, health information sensors or innovative computer displays and tactile interfaces designed for the visually impaired [3].

The main digital technologies used today are BioTech, NanoTech, BlockChain, RetailTech, FinTech, LegalTech, Digital-marketing, Grid-technologies, GovTech, e-ID.

Among which the most popular in Ukraine innovative trends of the modern socio-economic environment are digital technologies, goods, products, services, and tools such as Internet of Things, electric cars, cloud technologies, 3D printing, Big data, BlockChain, RetailTech, FinTech, LegalTech, Digital-marketing, Grid technologies, GovTech, e-ID, TeleHealth, ePrescription, e-democracy, Digital insurance, BioTech, NanoTech [4].

It should be noted that the enterprise digital transformation is carried out in different planes, as changing technologies and business processes built on them, which in turn leads to modifications of the structure, management system, enterprise's corporate culture.

Digital business transformation involves organizational change using digital technologies and business models to increase productivity. Strategy should be considered as the basis of digital transformation, which determines focus of transformations and the target level of enterprise digital maturity. The tools for detailing and implementing such strategy are a business model, roadmap and project portfolio, balanced from the standpoint of implementing technological and non-technological innovations aimed at increasing the enterprise digital maturity [5].

Digitalization of business processes involves optimization of the enterprise resource potential to increase efficiency of tasks by introducing the latest technologies in business processes. Manifestations of digitalization can be expressed in the form of digitalization of workplaces, using tools such as mobile devices, technologies, Internet networks for unified communication and independence of location. Digitization requires more approaches than just digitized data, because the list of procedures that can be digitized is very large, from digitization of production processes, control of work performance and product quality, communication with the team and customers, ending with logistics and deliveries. The introduction of such changes is a transition from the usual form of doing business to digital by creating new flows of digital income and supply.

The conceptual scheme of the business model digital transformation of industrial enterprises is based on a sequence of stages developed in 2017 by German economists [6] and improved elements in terms of social and industrial bloc, which allows to adapt industrial enterprises activity efficiently as possible and provides flexibility to respond to management decisions in a transformational environment.

At the first stage of the management mechanisms digital transformation of the industrial enterprise it is necessary:

- introduction of unified programs for use in different divisions of the enterprise;
- unification of operational processes in the corporate center and production units;
- pilot implementation of separate digital control technologies.

Business process automation based on the consistent development of information technology includes:

ERP – enterprise resource planning system;

SFA – Sales Force Automation System;

CRM – customer relationship management system and SCM – supply chain management;

BPM – business process management;

BI – business analytics.

The next stage of digital transformation of enterprise management should be the development of HR management. To intensify innovative development, a fast, unified, secure, and comfortable general information exchange system is extremely important, especially for prompt decision-making.

Like other areas of management, this section is in constant development, directly dependent on external factors of the enterprise. However, the basic structure of HR management is the same for everyone and is based on the functional areas it covers (Fig. 1).

Along with providing significant advantages in the organization of personnel work, the use of digital HR increases requirements for competencies and professional qualities of the employee, the level of relevance of his knowledge and skills, cross-functionality of the specialist, and ability to generate new ideas. All this requires a balanced, thoughtful, and competent approach to the formation of personnel policy, based on the active use of advanced technologies and provides high productivity, innovation, flexibility, and adaptability.

Analysis of the digital technology implementation experience by international companies and taking into account current global HR trends, it should be noted that personnel functions are undergoing serious changes. And this applies not only to the digital transformation in the routine processes of selection, evaluation, staff training but

also in the management of professional and innovative development of the company's staff.

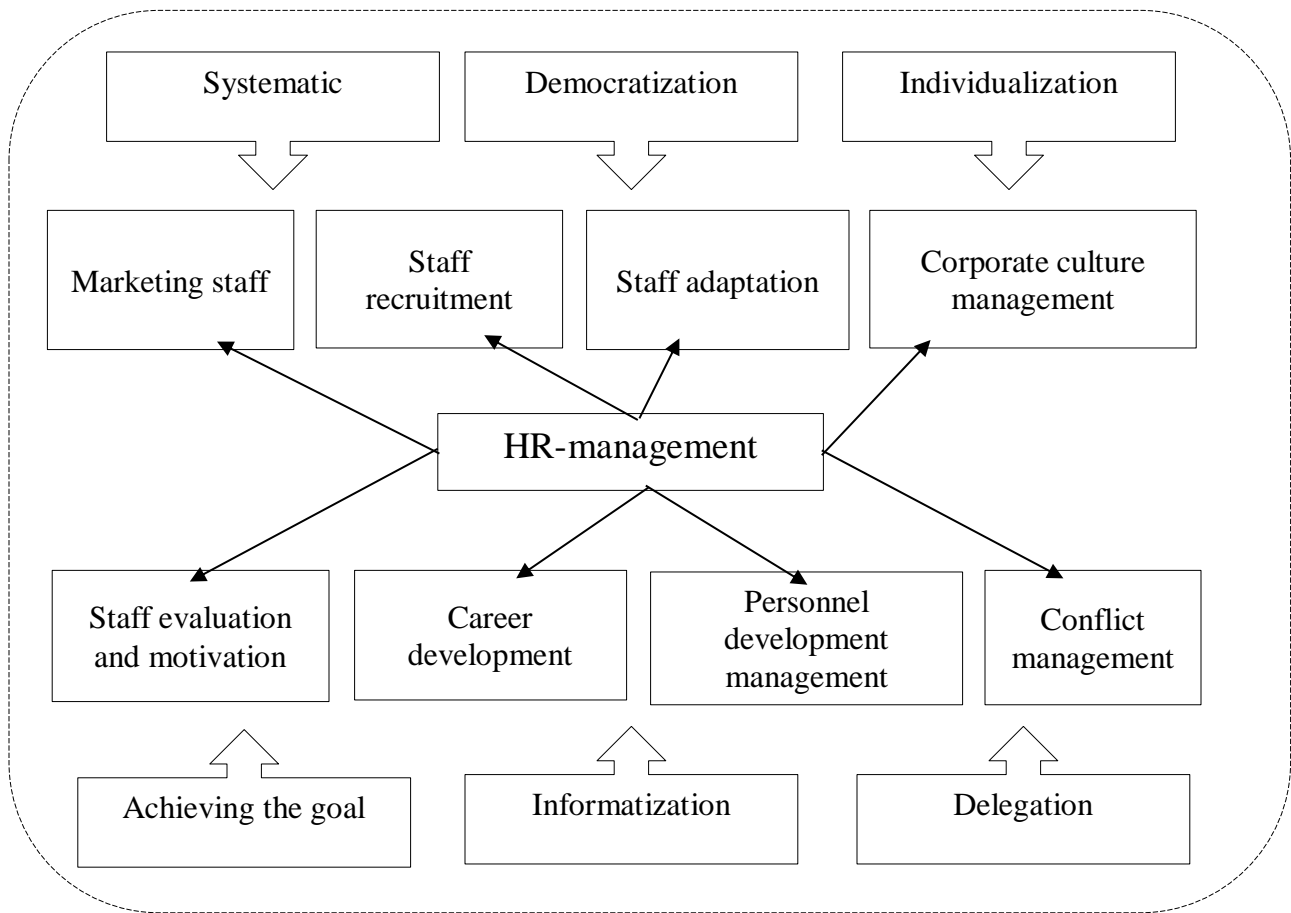

Fig. 1. Structure of HR management

According to the results of the Digital HR study, every ninth company out of ten has automated its HR processes. A significant share of investment was directed to the development of mobile digital technologies, such as job sites (23%), social networks (29%), and online tools for assessing candidates (5%). Cloud technologies (4%), monitoring systems of the company's mentions in social networks and mass media (3%), as well as BigData (2%), are less involved [7].

The digital transformation of HR management involves a revision of the enterprise personnel policy in the direction of the implementation of remote forms of work and

digital methods of communication. The focus is on the smart working model, which uses new technologies to increase productivity and job satisfaction through the organization of digital jobs.

The latter are virtual, mobile, flexible, do not require the constant presence of employees. The company is able to use limited resources more efficiently, while staff – work remotely using e-mail, instant messaging, tools for virtual meetings. The implementation of SMART-working principles in the enterprise requires the staff to have the appropriate digital skills, the ability to self-study and solve complex problems in an ever-changing environment [8].

As part of the implementation of digital HR management, the following innovative solutions can be identified (Fig. 2).

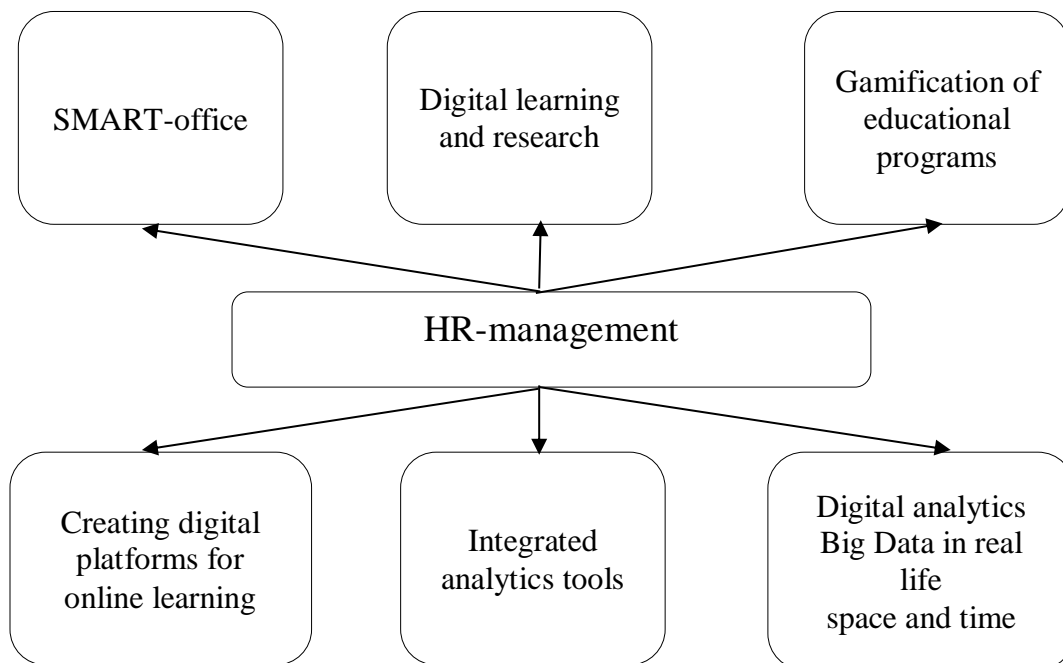

Fig. 2. Digital transformation of HR management

Any digital technology, when implemented, can significantly increase the risk of information leakage, especially in the field of personal data storage and handling of confidential information. Ensuring an adequate level of security significantly increases the cost of digitalization. The digital transformation of the enterprise involves not only

the installation of modern software, but also significant changes in management, as for the introduction of new digital technologies must be specially trained staff.

The main tasks for managers in the context of digitalization are: timely adoption of optimal management decisions; search and selection of highly qualified IT services specialists; organization of international internships and advanced training of competent personnel; use of new means to improve work motivation; technological automation of business processes; development of IT infrastructure [9].

The digital economy also transforms the traditional functions of enterprise management, i.e. there are significant changes in HR management: savings in finding qualified personnel; increasing the confidentiality of information; reduction of administrative costs. To get the maximum benefits from the introduction of digital technologies, HR competencies should be clearly defined, differentiated by levels, applied to the performance of any functions of HR management.

The HR manager must act as an intermediary between the company's management and the team, he must maintain neutrality, have moral endurance, have a strong will and emotional restraint. To ensure effective teamwork, it is necessary to have a large amount of information, control all employees in order to provide timely assistance when needed, and process management.

We should not forget that in the digital society, intellectual potential is the basis for the development and operation of any enterprise. An important characteristic of digital transformations in the enterprise is replacement of manual labor with intellectual. "Knowledge" that is formed in the learning process and digital competencies are formed directly during training and in the production process comes to the fore. As a result, there is a transformed intellectual capital, which characterizes the accumulation and use of knowledge in the digitalized activities of the enterprise, allows to increase enterprise value, and reflects the specifics of the relationship and contradictions of labor and material capital. Therefore, it is advisable to consider the impact of business processes digitalization at the enterprise on the activities of the enterprise (Fig. 3) [1].

During the implementation of digital production, the analysis of design options for the post-transformation business model is carried out, their evaluation and comparison with the existing business model is carried out and its gradual support is finalized. Design options are being developed within the framework of digital implementation, budgeting of resource capabilities of industrial enterprises and a process map of innovations integration at all stages of the value chain is being developed.

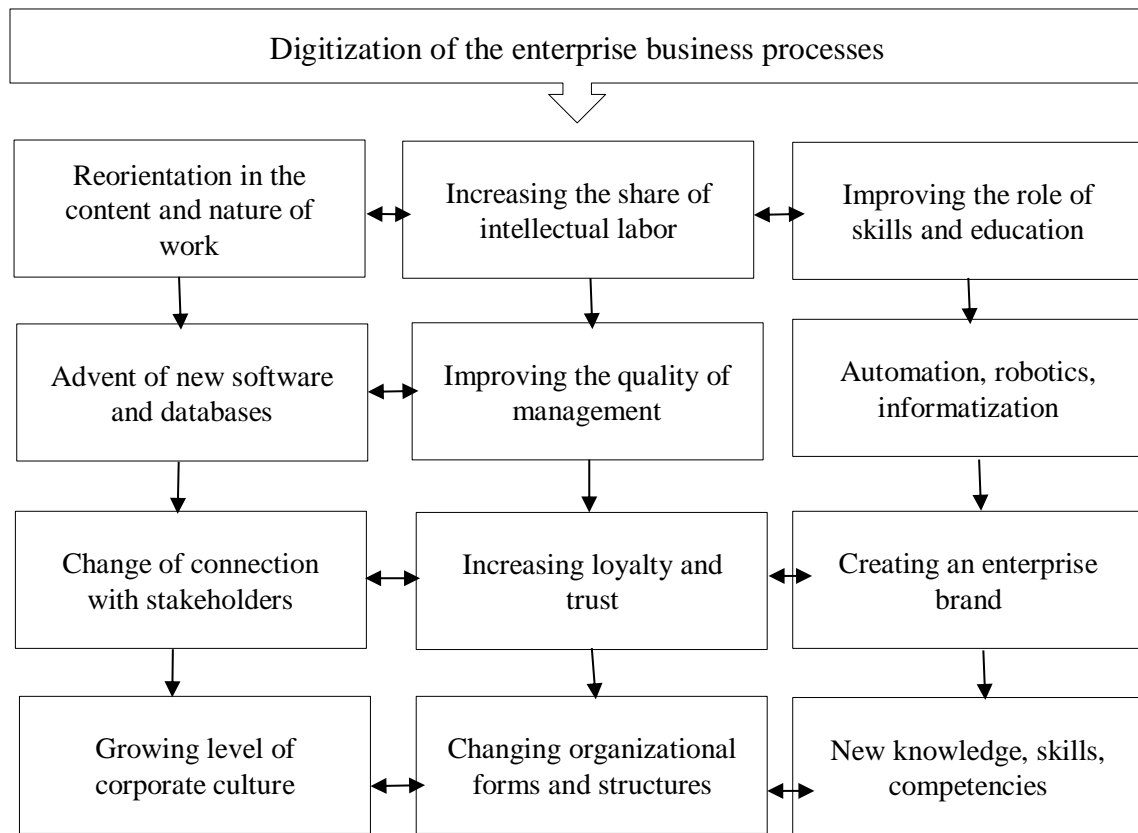

Fig. 3. The impact of business processes digitalization on the enterprise

Thus, the enterprise’s digital transformation is a significant challenge for employees at different levels. Most importantly, employees are faced with new leadership styles, organizational settings, updated business processes. In addition, they are required to learn and use new skills and abilities to actively meet the requirements of the business environment, which today is focused on innovation. In addition, the issue of

artificial intelligence and robotics in the workplace will require new concepts to harmonize enterprise internal processes.

Digitization can change the balance between companies that compete in the same market environment, which will affect existing business structures, setting new conditions and changing the way of competition. Businesses need to follow digital trends, gradually implementing them in their activities. Particular attention should be paid to the digitalization of HR management, as the development of the digital economy in the context of globalization requires introduction of a new style of business management, which optimally combines the use of new technologies and interaction with people. The success of professional activities of HR managers is due to the level of their interest in the results of work and responsibility for the implementation of decisions, which necessitates their continuous professional development.

References:

1. Demyanchuk M. A. The impact of digital transformations on the intellectual potential of the enterprise. *Problems of system approach in economy*. 2020. № 1 (75). P. 98-106.
2. The future of work in America. People and places, today and tomorrow. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/featured%20insights/future%20of%20organizations/the%20future%20of%20work%20in%20america%20people%20and%20places%20today%20and%20tomorrow/the-future-of-work-in-america-full-report.ashx>.
3. Gurochkina V. V. Digital transformation of industrial enterprises business model. *Podolsk Scientific Bulletin. Sciences: economics, pedagogy*. 2020. № 1 (13). P. 28-35.
4. Gurochkina V. V., Kravchenko L. V., Hnatyuk S. S. Digitization of modern socio-economic space: bots and clouds. *Bulletin of Khmelnytsky National University. Economic sciences*. 2018. № 6. Volume 2. pp. 35-39. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/jspui/handle/doc/4069>.
5. Kulinich M. B. Digital transformation of domestic enterprises in modern conditions. *Economics, management and administration*. 2019. № 3 (89). P. 8-15.
6. Schallmo D., Williams C. A. & L. Boardman. Digital transformation of business models – best practice, enablers, and roadmap. *International Journal of Innovation Management*. Vol. 21, No. 8. P. 17.
7. Zhukovskaya V. M. Digital technologies in personnel management: essence, tendencies, development. *Scientific Bulletin of the International Humanities University*. 2017. Vol. 27. P. 13-17.
8. Strizhkova A. V. Digital business transformation: change of strategies and models of development / Legal support of infrastructure virtualization of Ukraine's national economy: monograph. Kharkiv, 2019. P. 48-70.
9. Chorna N. Management in the conditions of economy's digitalization. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/38048/1/%D0%A7%D0%9E%D0%A0%D0%9D%D0%90.pdf>.

2.3. Challenges and factors of mergers and acquisitions to improve quality of life

The globalization processes in the economy and the modern development of the consumer market require new management approaches that enhance the competitiveness of enterprises and the quality of life. At the same time, modern models of competitive behavior have transformed from tough competition to business organization based on the creation of associations. The main method of such mergers can be mergers or acquisitions of enterprises. Most M&A operations have a high level of both economic and social efficiency – improving the quality of life of all market participants. However, according to numerous studies of Western companies, both in historical retrospect and at present, the economic efficiency of mergers and acquisitions in practice is still very low [1, 6]:

- more than 70% of business combinations do not create synergies and even reduce the cost of enterprises;
- more than 50% of mergers and acquisitions of enterprises lead to a decrease in the shareholder value of the enterprise;
- for about 30% of enterprises, the association did not affect the value of the enterprise in any way;
- less than 20% of mergers and acquisitions create additional value for the company after the merger;
- practically all takeovers of enterprises do not create added value for the owners of the takeover – “the curse of the winner”;
- 60% of business associations do not recoup the funds invested in them;
- 60% of those merged, lag behind in their development from other subjects of the given market and are again divided into independent corporate units;
- less than 20% of the enterprises that have merged achieve their desired financial or strategic goals.

Such low efficiency of mergers and acquisitions leads to the study of problems and factors influencing the development of business combinations. M&A projects are highly complex due to their complexity. To reduce the degree of complexity, the overall process must be divided into separate stages. The study in the scientific literature of many different ways of structuring, which are proposed by a number of authors A. Maes, P. Duchesne, C. G. Jung, T. Parsons, A. G. Coenenberg, M. T. Sautter, Juan R. Gomez, Charles R., Abdulov R. E. [7-12], the process of mergers and acquisitions of enterprises, made it possible in general to identify five main stages of mergers and acquisitions of enterprises:

1. Preliminary stage (development of a deal plan).
2. Selecting the target enterprise.
3. A comprehensive study of the activities of the target enterprise based on analysis and optimization.
4. Enterprise integration.
5. Evaluation of the economic efficiency of the merger or acquisition transaction and control over the organization of the integration process.

Based on the identified stages, the problems and factors of influence on the development of mergers and acquisitions of enterprises were investigated and formed, which are presented in Figure 1. The identified problems and factors of influence on the development of the processes of mergers and acquisitions of enterprises will contribute to the leveling of risks when merging enterprises. The main problems in conducting mergers and acquisitions of enterprises were identified on the basis of studying the experience of developing mergers and acquisitions of foreign and domestic enterprises [1, 2, 4, 5]. The main problems in conducting mergers and acquisitions of enterprises include the following.

The lack of a strategy or its insufficient substantiation, the lack of clarity of the developed tasks often end with the subsequent sale of the acquired assets after unsuccessful attempts to enter a new sphere or a new market.

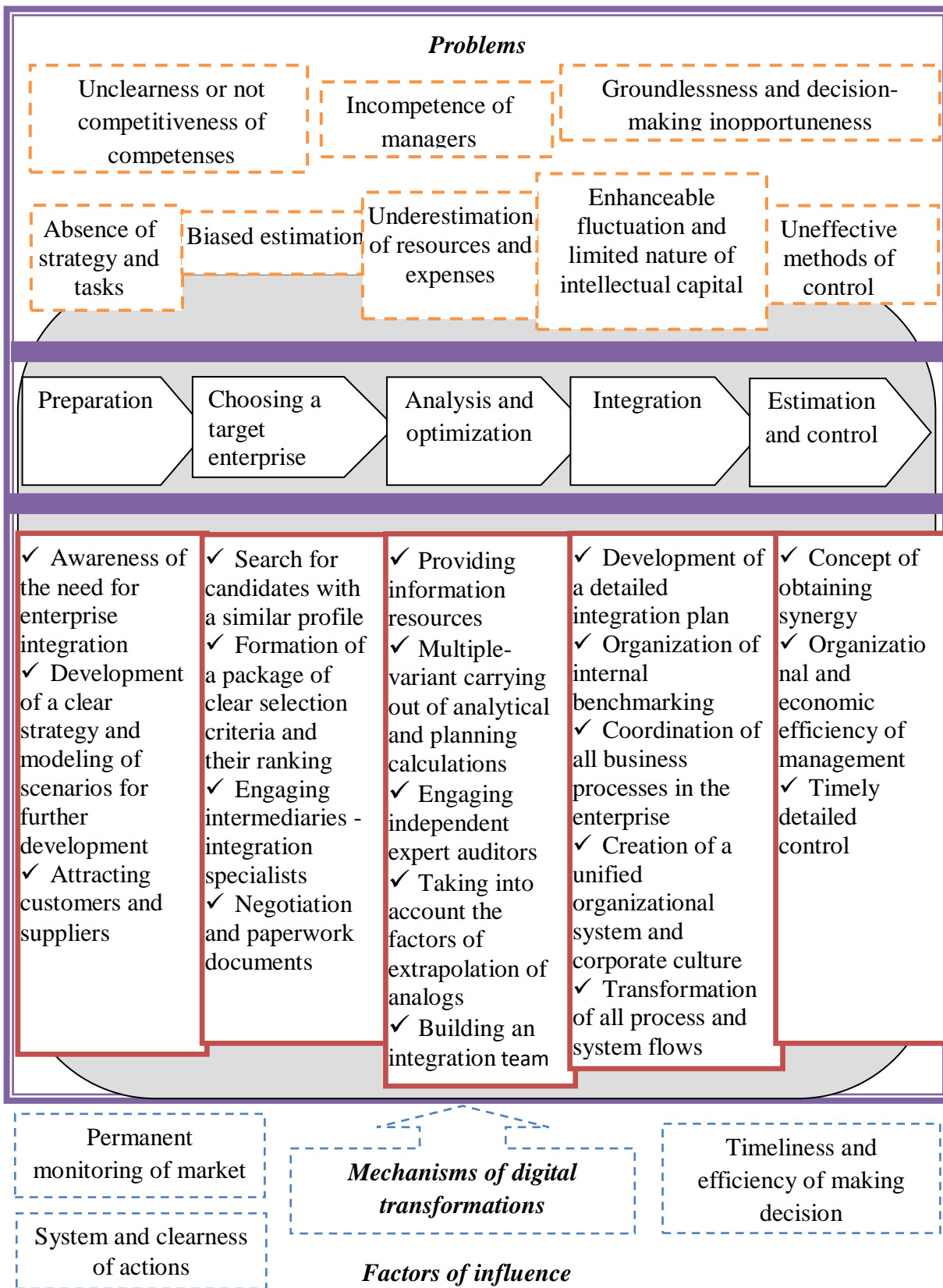

Fig. 1. The main problems and factors in the merger or acquisition of enterprises (developed by the author)

At the same time, the outflow of necessary resources from the traditional business leads to a deterioration in the overall indicators of profitability. The practice of integrating enterprises testifies to the chaotic nature of managerial decision-making without conducting a detailed analysis of strategic advantages in the future.

Biased assessment of the target enterprise, which is most often due to optimistic desires for the efficiency of mergers and acquisitions, can lead to ineffective business combinations; lack of information or its unreliability; the absence of multivariate calculations of scenarios for the influence of external factors (change in the national currency exchange rate, interest rates, a decrease in overall solvency, etc.) or unpreparedness for sudden force majeure circumstances (COVID-19 pandemic).

One of the main problems in mergers or acquisitions at the stage of analysis and optimization is the underestimation of resources and costs. The underestimation of the costs of enterprise integration is due to the following reasons:

- underestimation of potential resources and costs for integration, formation of a new image, restructuring of marketing, supply and sales departments, transformation of all processes in the chain of activities of the future association, which, according to some estimates, may amount to up to a third of the transaction price;
- neglect of experience in mergers and acquisitions (benchmarking) when assessing resources;
- lack of reserve funds in case of unforeseen and force majeure circumstances;
- the assessment of the total cost of resources does not include a large number of components: the cost of resources for the restoration of personnel lost during fluctuations, for measures to converge corporate cultures and organize the exchange of know-how, the introduction of new management methods, the organization of unified technologies and digital platforms.

A sharp increase in the fluctuation of employees (search for a new job) with the uncertainty of retaining their job. At the same time, the enterprise loses qualified employees, the costs of severance pay, the search for new qualified personnel, their

training and introduction to the course of business, etc. increase. Low provision of intellectual capital negatively affects the conduct of business, worsens the image of the enterprise, leads to the loss of customers as a result of poor service and the quality of organization of the processes of providing services and goods, creates the impression of a failed merger or acquisition. Proper control is especially important at the final stage of a merger or acquisition.

Ineffective control methods are due to the lack of a system of indicators that would allow assessing the success of the transaction and the degree of achievement of the set goals; the lack of a clear plan for mergers and acquisitions with the allocation of sub-processes, distribution of responsibility, fixation of goals, their qualifications and constant monitoring of the degree of their achievement; lack of general strategic control over the entire complex of current processes, which can and does lead to significant losses of time and money. It should be noted that there are problems that can arise at all stages of enterprise integration. Such problems include the slowness and unreasonableness of decision-making, blurred competencies, disordered business processes and organizational-economic, as well as the technological system of enterprise management, cultural barriers between enterprises and inexperience of managers.

The slowness of decision-making and blurred competencies are associated with the presence of a significant number of hierarchical levels, the actions of which are inconsistent with each other. Underestimating cultural differences leads to unpredictable tensions both during negotiations and during the integration phase. Cultural differences mean differences in nationality, mentality in the corporate culture of the merging companies.

Lack of competence in conducting mergers and acquisitions can affect the duration of the integration of enterprises; An uncoordinated and undeveloped technological base can cause inaccuracy in the implementation of modeling of planned calculations for the efficiency of mergers and acquisitions of enterprises, lead to organizational problems during mergers and acquisitions of enterprises.

In the context of digitalization of all life processes of the world society and economy, the main aggregator for enterprise integrations at all stages is the use of digital technologies. The main examples of digitalization of enterprise integration processes are [13]:

1) digital target screening. This tool at the stage of choosing the target of the transaction allows you to narrow the list of targets to the most viable acquisitions. It includes data from external sources to analyze industry trends, compare growth paths and financial profiles of various potential targets, and refine the list based on custom criteria defined by the baseline acquisition strategy;

2) an interdependency accelerator. By using data visualization to highlight critical milestones, the Interdependency Accelerator provides the ability to aggregate and process hundreds of work plans to gain insight into key risks, issues, and cross-functional dependencies for both acquisitions and sales.

3) digital design of the organization (digital organization design). Leveraging internal data and industry benchmarks focused on best practices, executives can create customizable organizational sizing and costing models to facilitate workforce alignment based on post-transaction goals and objectives and desired attributes of the new organization;

4) digital purchase accounting. Once integrated, ordering procurement accounting can be difficult, but a digital procurement accounting tool can automate a number of aspects of the process by combining and displaying relevant data to reduce the time required to prepare documents and automate error checking and checking.

5) processing of financial reports on the sale of assets (divestiture financials processing) automates and accelerates the creation of adjusted financial results. In some cases, this process (measured from data collection to audit) has been reduced from six to eight weeks to as little as 10 days.

Based on the listed problems, it is necessary to highlight proposals for leveling the risks of mergers and acquisitions of enterprises [5], namely. At the stage of developing a

strategy, it is necessary to form the fundamental goals of the enterprise (including the mission – the most generalized idea of the desired place of the company in the long term) and the general ways of achieving them. In the general case, the goals of the enterprise are at the junction of ideal ideas – the desired model of enterprise integration and reality – the real scenario of enterprise integration (Fig. 2). At the same time, ideal ideas mean the desired market share, target segment, price level, etc., while reality either reinforces desires with opportunities, or forces us to abandon ineffective directions.

Fig. 2. The place of strategy in the organization of enterprise integration

It is precisely because of the lack of a strategy, set goals and identified tasks that situations arise when, after the merger, it turns out that the acquired company, for one reason or another, does not fit into the business organization portfolio and the chosen areas of the acquired company. It is worth noting that enterprises are increasingly refusing to acquire non-core businesses due to the high probability of failure and the need to organize developments for enterprise integration. At the stage of choosing a target enterprise, it is necessary to search for candidates according to strategic criteria (similar areas of activity with the target enterprise, the candidate's possession of the necessary resources and know-how in the target area) and operational criteria (effective profit indicators, resource availability). In addition, it is necessary to carry out constant monitoring of the M&A market, which provides multivariate and alternative search for candidates. At the stage of analysis and optimization after the selection of the target enterprise for the integration, it is necessary to determine the amount of future receipts and the profitability of the transaction; conduct an expert assessment of various

scenarios of the influence of external factors on the merging enterprises, as well as analyze the size of the optimal resource consumption for the operation. For the effectiveness of negotiations, it is advisable to involve specialists to eliminate mental differences between the negotiators and smooth out corners if they arise, it is necessary to draw up and sign preliminary agreements of intent, which formally does not bind the parties with obligations, but allows you to force the conclusion of a contract. When carrying out a takeover of an enterprise, at this stage, it is also necessary to estimate the maximum amount of the premium that the initiating enterprise is ready to pay, since its excess often dooms the newly formed enterprise to the failure of the transaction. According to research, in most cases, the winners are the shareholders of the absorbed enterprise, since the value of its shares usually rises after the announcement of the deal, while the value of the acquirer's shares usually falls. In addition, the shareholders of the absorbed enterprise receive for the right to manage the enterprise an amount that exceeds the current market value of the shares they own. The stage of integration is one of the most difficult, labor-intensive and responsible for both enterprises. The main ways to reduce the risks of merger at the stage of enterprise integration are:

- development of a strategic and operational detailed integration plan that allows you to combine individual activities in order to enhance the positive effect;
- at the stage of concluding a merger and acquisition agreement, the formation of a universal integration highly qualified team;
- openness and awareness of the personnel of enterprises about mergers and acquisitions;
- organization of internal benchmarking, which contributes to the cooperation of individual structural units;
- ensuring a synergistic effect;
- carrying out activities for the cultural rapprochement of personnel in order to reduce tension in the team, improve the moral climate, create new personal ties between companies, leading to mutual enrichment of knowledge;

- development of a new organizational structure of management and filling it with specific persons.

To ensure the effectiveness of mergers and acquisitions, it is necessary to constantly implement control methods, namely:

- conducting permanent monitoring of the market for the functioning of the enterprise and making adjustments to management (tracking the stock price, sales volume, analyzing suppliers, competitors);

- tracking indicators of all sub-processes of the merger and acquisition process;

- preparation of an aggregate report to identify the main bottlenecks and timely reallocation of resources to eliminate them;

- differentiation of responsibility for the achievement of individual values of indicators for the elimination of possible disputes and the transfer of guilt;

- ensuring the speed of decision-making.

Understanding the essence of the problems and a detailed study of the factors influencing them will help enterprises in the implementation of mergers and acquisitions to significantly reduce time-consuming resources, eliminate or minimize the loss of intellectual capital. Step-by-step planning and modeling of possible scenarios for the implementation of enterprise integration will contribute to a dynamic increase in the efficiency of the development of mergers and acquisitions of enterprises in the consumer market and improve the quality of their implementation.

References:

1. Bakker G. How to successfully combine two companies / Hans Brucker, Jeren Helmink; lane from English. T. I. Mitasova; scientific. Red G. A. Yasnitsky, A. G. Yasnitskaya. – Minsk: Grevtsov Publisher, 2008. – 288 p.
2. Gohan Patrick Mergers, acquisitions and restructuring of companies / Gohan Patrick. – Alpina Business Books, 2010. – 742 s.
3. Depamfilis D. Mergers, acquisitions and other methods of company restructuring. Process, tools, examples from practice, answers to questions / D. Depamfilis. – Olymp-Business, 2007. – 960 p.
4. Savchuk S. V. Analysis of the results of mergers and acquisitions of foreign companies, the reasons for failure and ways to reduce the risk of transactions. Management in Russia and abroad # 1. 2003. URL: <http://www.mevriz.ru/articles/2003/1/1068.html>.

5. How do companies add value through mergers and acquisitions? URL: <https://www2.deloitte.com/ru/ru/pages/mergers-and-acquisitions/articles/how-companies-can-improve-through-MandA.htm>.
6. Harding D. The art of mergers and acquisitions: four key aspects that do not depend on the success of the transaction / D. Harding, S. Rowith; per. from English Petkevich A. G. – Minsk: Grevtsov Pabliher, 2007. – P. 256.
7. Coenenberg, A. G. Strategische und finanzielle Bewertung von Unternehmensakquisitionen / A. G. Coenenberg, M. T. Sauter, in: DBW 1988, s. 691-710.
8. Jung C. G. Psychological types. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1923. – 654 p.
9. Krueger, David W. (1988), "On Compulsive Shopping and Spending: A Psychodynamic Inquiry," American Journal of Psychotherapy, 42 (October), 574-584.
10. Maes A. Introduction à la micro-économie. Précis de la Faculté de Droit de Namur (Том 1), Namur Facultés Notre Dame de la Paix / Albert Maes, Paulin Duchesne. – F. Larcier, 1973. – 260 p.
11. P. Gomez Akquisitionsstrategie: Wertsteigerung durch Übernahme von Unternehmungen Schriften (Hochschule St. Gallen für Wirtschafts-, Rechts- und Sozialwissenschaften. Institut für Betriebswirtschaft) Entwicklungstendenzen im Management (Том 3) / Peter Gomez, Bruno Weber. – Schäffer, 1989. – 80 p.
12. Parsons T. (1932) Economics and Sociology: Marshall in Relation to the Thought of His Time // Quarterly Journal of Economics 46: 310-345.
13. How digital tools help unlock the value of M&A – 2018 // Deloitte LLP [Электронный ресурс]. URL: <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/finance/articles/cfo-insightshow-digital-tools-are-helping-unlock-ma-value.html>.
14. The state of the deal: M&A trends 2020 // Deloitte LLP [Электронный ресурс]. URL: <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/mergers-and-acquisitions/articles/m-a-trends-report.html>.
15. Prospects for the market of mergers and acquisitions. URL: <https://www2.deloitte.com/ru/ru/pages/mergers-and-acquisitions/articles/uk-perspectives.html>.

2.4. Monitoring of natural capital indicators as tool for achieving sustainable development goals

A comprehensive study of human beings and their relationship with the world around them has led to the understanding that health is not only the absence of disease, but also the physical, mental, and social well-being of the individual. Health reflects the dynamic balance between the body and the environment of its existence. To date, the direct dependence of public health and quality of life on the quality of environment has been proven. According to the results of the study, food industry enterprises in the process of production emit pollutants into the air, discharges of polluted wastewater into surface water bodies, and leave solid industrial and municipal wastes.

The composition, dynamics and volumes of pollutants produced by food industry enterprises depend on many factors: the equipment operated, production technology, quality of raw materials, organization of the production process and processes of storage and sale of finished products, the scale of consumption of raw materials and energy, production and sale of finished products [1, p. 62]. At the same time, the activities of food industry enterprises have a positive impact on a number of socio-economic parameters of the country's development [2, p. 8]. Our state needs to focus its main efforts to implement effective state regulation of the food industry in Ukraine, to develop the production of high-tech ecological products with high added value. This will ensure the overall strengthening of the competitiveness of food products and increase the level of industrial and technological processing [3, p. 83].

At the same time, we must keep in mind that the processing industry is one of the sectors of the economy that significantly affects the consumption of ecosystem services and has a significant impact on the environment and the health of citizens.

Today, the total value of ecosystem services is about \$124.8 trillion a year, which is twice the size of the world's GDP [4]. About a third of the natural resources that humanity loses in a year are not reproducible [4]. Between 1970 and 2018, there

was a 60% decline in total population numbers, and the rate of species extinction is now 100-1000 times higher than the reference values before the increase in anthropogenic pressure [5, p. 18]. If no environmental protection measures are taken, humanity will require a natural capital equivalent to two planets of Earth to exist by 2030 [6].

Specialists of the Public Institution "Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine" determined the value of natural wealth of Ukraine to be 1060 billion UAH. At the same time, the structure of natural resources is as follows: water resources – 6.4% of the total value (67.9 billion UAH) land resources – respectively 44.7% (473.9 billion UAH) forest resources – 7.9% (84.6 billion UAH) mineral resources – 24.8% (263.0 billion UAH). According to the aggregated approach, the ecosystem component of natural wealth equals 16.2% of its total value, namely 170.6 billion UAH (calculated as on 01. 01. 2018 in accordance with the exchange rate of 8 UAH/USD) [7].

The global stability of the entire biosphere, the survival of humanity in the long term depends on the viability of ecosystems. Degradation of natural resources, their pollution and loss of biodiversity reduce the ability of ecological systems to self-recovery. Degradation of nature is one of major global problems. Key issues for drawing up a global strategy to reduce human's harmful impact on the environment and halt the loss of biodiversity were highlighted in the Living Planet anniversary edition report and the Nature Sustainability (dated Sept. 14, 2018). The representatives from around the world noted that the planet's natural systems are critical to society's existence, and expressed doubts that setting ambitious and clear goals and defining further actions is sufficient to restore the ecosystem to a level that promotes harmonious coexistence between humans and wildlife [5]. It is time to understand that the sustainability of the properties and integrity of the Earth's envelopes (atmosphere, hydrosphere, lithosphere and biosphere) is fundamental for the safe functioning and sustainable development of life in every corner of the Earth. The ecological safety must be ensured from the system

to the element. In other words, it makes sense to talk of the ecosystem component safety only when the state of the whole system is safe. Manufacturing progress should be achieved by increasing the efficiency of use and conservation of raw materials, that is, not zero economic growth was advocated, but zero increase in the environmental consumption [8, p. 15]. Humanity can only find ways of planet sustainable development to avoid a possible premature disappearance from the face of the Earth because of self-destruction under the influence of our own barbaric actions towards the surrounding reality.

Awareness of ecosystem problems at the world level has led to a number of international initiatives to find ways of improving the situation, which can be united under the banner of achieving sustainable development goals. A chronological interpretation of key international events aimed at addressing environmental issues is presented at Figure 1. As we can see, the process of development and adoption of effective environmental legislation by the countries of the world was initiated on June 14, 1992 by the Rio Declaration on Environment and Development. This declaration became the final document, which summarized the achievements of the world community that became the basis for the Global Agenda 21.

On September 25, 2015 humanity's focus vectors took on a modern form in the program document "Transforming Our World: Agenda 2030," which established 17 sustainable development goals (poverty, hunger and food security, health, education, gender equality, water and sanitation, energy, economic growth, infrastructure and industrialization, inequality, cities, sustainable consumption and production, climate change, oceans, biodiversity, peace and justice, partnership. They are divided into 169 goals.

To date, Ukraine has already made significant efforts to the process of formation of national institutional model to ensure the achievement of the SDGs. Ukraine has developed a regulatory framework for achieving the SDGs, in particular regarding environmental safety. In recent years, a number of Ukrainian laws regulating production

and environmental activities of economic entities, territorial communities and society as a whole have been adopted. They include the Law of Ukraine "On Environmental Protection", the Law of Ukraine "On Air Protection", the Law of Ukraine "On Environmental Expertise", the Law of Ukraine "On Waste", the Law of Ukraine "On Environmental Audit".

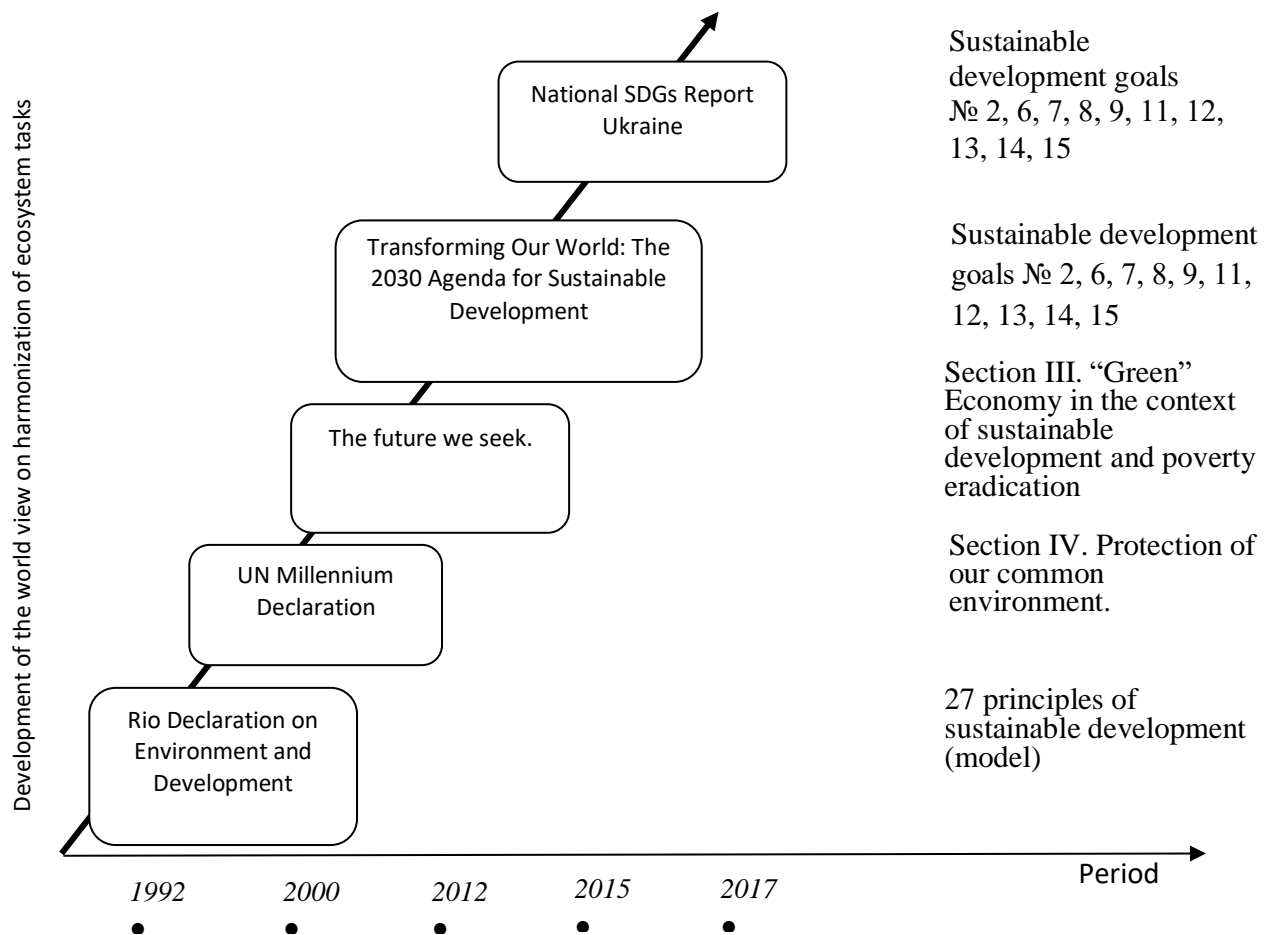

Fig. 1. Formation stages of international initiatives for the protection of natural capital

At the same time, the ecological situation in our country still cannot be assessed positively. According to the Global Alliance on Health and Pollution (GAHP), Ukraine in 2019 entered the top five countries with high mortality due to the environment and took the fourth place among European countries by the number of deaths caused by

pollution. About 60,000 people die annually in Ukraine because of environmental pollution [9]. According to the Yale Center for Environmental Law and Policy, Ukraine ranked 109th among 180 countries of the world on the Environmental Performance Index. It allows to measure the achievements of the country in terms of environmental conditions and management of natural resources on the basis of 22 indicators in 10 categories, reflecting various aspects of the state of the environment and the viability of its ecological systems, conservation of biodiversity, combating climate change, public health, economic activity practices and the degree of its pressure on the environment. According to this indicator in 2016, Ukraine ranked 44th, that is, for 2 years we have lost 65 points in the ranking of environmental effectiveness (79.69 in 2016 compared to 52.87 in 2018).

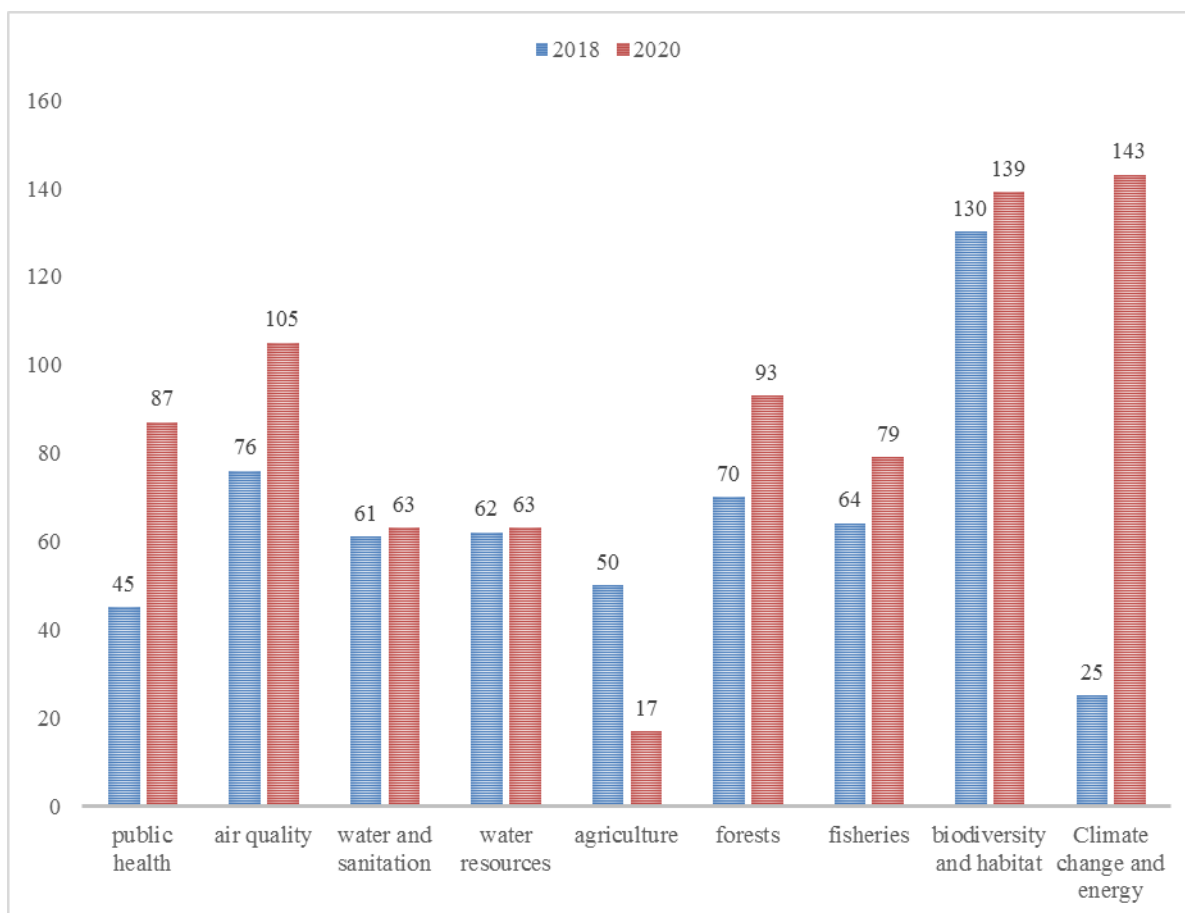

Fig. 2. Evaluation of environmental effectiveness indicators of Ukraine

Compiled from [11]

The importance of business participation in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) was noted the next day after their approval. At the United Nations (UN) Private Sector Forum on September 26, 2015, UN Secretary-General Ban Ki-moon (2007-2016) expressed the hope that private business would accelerate success in achieving the SDGs, noting that "now is the time to mobilize the global business community. The case is clear. The achievement of the SDGs will improve the business and market environment. Trillions of dollars in public and private funds should be redirected to the achievement of the SDGs, creating enormous opportunities for responsible companies to generate solutions" [10]. From this event the international community started searching for ways to integrate the corporate sector's contribution to the SDGs achievements, in particular those related to the environmental sphere.

Ukraine is ranked 63rd on the food security index, which measures the policies of states and the effectiveness of their institutions in the area of food security. For the analysis, three main Food Security Indicators Groups of the countries of the world are examined – the level of food availability and consumption, food availability and sufficiency and the level of food quality and safety. These categories include 28 different indicators measured over a two-year period. The calculation uses data from international organizations and national institutions. The final Global Food Security Index ranking can be identified on the basis of the indicators.

A high position in the ranking means that the country's food security is at a high level. However, according to this indicator, Ukraine, unfortunately, is behind such post-Soviet countries as the Czech Republic, Poland, Hungary, Slovakia, Romania, Russia, Belarus, Bulgaria, Serbia, Azerbaijan and Kazakhstan (Table 1).

The signing of the Decree of the President of Ukraine № 722 / 2019 "On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period until 2030" became a significant step towards the formation of effective institutional mechanisms for implementation of the environmental component of Ukraine's sustainable development goals. According to it, the Cabinet of ministers of Ukraine must ensure:

1) Analysis of forecast and program documents within two months, taking into account the Sustainable Development Goals of Ukraine with the involvement of scientists, experts, representatives of public associations for the period up to 2030. According to the results of such analysis, to take measures to improve them, if necessary.

2) Introduction of an effective system of monitoring the implementation of the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030 and promulgation of its results annually by March 1 of the year following the reporting period.

Table 1. Global Food Security Ranking

Ranking	Country	Price availability	Availability and sufficiency	Quality level	Index
1	Singapore	94.3	81.0	78.1	85.9
2	<i>Ireland</i>	87.8	83.6	84.8	85.5
3	Great Britain	82.6	88.8	80.4	85.0
4	USA	86.8	83.2	85.4	85.0
11	Germany	82.9	83.6	79.7	82.7
21	Spain	79.2	74.9	83.6	78.0
24	Czech Republic	77.9	75.4	73.7	76.1
26	<i>Poland</i>	76.4	75.0	74.1	75.4
30	Hungary	75.6	70.5	72.0	72.8
35	Slovakia	73.6	69.4	64.6	70.3
38	Rumania	67.5	68.8	72.6	68.9
42	Russia	70.5	61.0	75.2	67.0
44	Belorus	67.6	63.4	67.1	65.7
47	Bulgaria	70.1	60.0	63.2	64.5
53	<i>Serbia</i>	63.2	57.4	57.8	59.8
56	Azerbaijan	61.0	61.0	43.4	58.2
57	Kazakhstan	65.5	50.5	58.3	57.7
63	Ukraine	54.1	53.8	65.2	55.7

Compiled from [11]

Disclosure of non-financial information is vital for managing changes on the path to building a sustainable global economy by combining long-term returns on social justice and environmental protection [7]. The need to develop a set of relevant indicators that will allow to measure and evaluate the progress in achieving the goals of sustainable

development in general and their environmental component in particular is noted in the report "Wildlife" [5].

The Global Reporting Initiative (GRI) [12] regulates the disclosure of certain indicators characterizing the state of natural capital of business entities. The Global Standard has become one of the most widespread formats of reports on sustainable development, and also de facto, is the standard for determining the framework conditions for the preparation and disclosure of indicators of non-financial reporting on the results of economic entities to achieve sustainable development. The GRI system is intended for use by enterprises of any type, size, organizational-legal form and location. It is constantly being improved and expanded in the light of reporting experience and changes in the information needs of key stakeholders. According to the GRI standard, enterprises reporting on the achievement of sustainable development goals must submit information on the following indicators in their reports: 301 Materials, 303: Water, 305: Emissions, 306: Sewage and Waste, 308: Supplier Environmental Assessment.

A significant step in organizing the collection of information regarding the contribution of business entities in different countries to achieving the Sustainable Development Goals, which relate to environmental conservation, was the adoption of UN General Assembly resolution 70/1 in 2016. It stated that the SDGs would be implemented and reviewed through a set of global indicators focused on measurable results. A dedicated UN International Expert Group on the SDGs was tasked with developing a global framework of indicators to monitor and measure key aspects of the 2030 Agenda implementation. So far, member states, including Ukraine, are in the process of developing their national indicators in line with the 2030 Agenda, taking into account national specificities [13]. Thus, a set of key indicators (Core Indicators) of the UN to achieve the SDGs by corporate sector entities was established. It contains 33 indicators on the economic, social, environmental and institutional spheres. In particular, the indicators of the environmental sphere, the measurement of which is regulated by the Core Indicators, include: indicators of responsible water use of group

B.1 (B.1.1. Water recycling and reuse, B.1.2. Water use efficiency, B.1.3. Water scarcity); indicators of waste management efficiency of B.2 group (B.2.1. Waste Generation Reduction, B.2.2. Waste Recycled and Reused B.2.3. Hazardous Waste); indicators of greenhouse gas emissions of B.3. (B.3.1. Greenhouse gas emissions (scope 1), B.3.2. Greenhouse gas emissions (scope 2)) indicators of pollution by ozone-depleting substances and chemicals of B.4. (B.4.1. Ozone-depleting substances and chemicals); energy consumption indicators of group B.5. (B.5.1. Renewable energy, B.5.2. Energy efficiency).

The goal of the Guideline for defining corporate contribution to SDGs implementation was to provide practical information on how these indicators could be measured consistently and in accordance with countries' national needs to monitor compliance with the SDGs agenda. In addition, the guide should serve as a tool for developing national-level reporting that would enable countries to report internationally on indicator 12.6.1, “Number of enterprises that publish sustainability reports”.

Nature is the foundation of prosperity and security for people and economies. Natural capital, which includes all of nature's assets, such as: geology, soil, air, water, and all living beings, provides a wide range of services to people and is estimated to represent 36% of the total wealth of countries around the world. However, many advantages that we derive from nature and the impact we have on nature remain hidden and are often not considered when making decisions in the management of economic entities. As a result, natural capital is being lost at an alarming rate. The loss of forests alone costs the world economy between \$2 trillion and \$5 trillion a year, or nearly a third of the United States economy. Neither the value of natural capital nor the consequences of its loss are still reflected in the Systems of National Accounts used by countries to measure economic activity and are not used by decision makers to shape development strategies, evaluate their effectiveness and report on progress [14, p. 8].

Natural capital differs from other forms of capital because it is irreplaceable, takes part in the generation of goods and services of society as a whole, rather than an

individual enterprise. In addition, it can only be preserved by joint efforts. Association with the European Union, signed by Ukraine in 2017, requires our country to take further steps towards cooperation with the EU on the implementation of the state environmental policy strategy and harmonization of the state environmental protection strategy according to the European standards. The development of a package of regulations on environmental protection and preservation of natural diversity in Ukraine will be the basis of scientifically based classification of environmental aspects of food industry enterprises, which will form the basis of the system of assessment and accounting of natural capital and will contribute to the improvement of the quality of life indicator.

References:

1. Васільцова О. В. Екологічні аспекти функціонування хлібопекарських підприємств України. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 17. С. 61-66.
2. Антонюк В. П. Цілі сталого розвитку України та роль харчової промисловості у їх досягненні. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics». 2018. № 10. С. 6-12.
3. Хрип'юк В. І. Харчова промисловість України: ретроспективний аналіз та сучасні проблеми розвитку. Економіка АПК. 2018. № 9. С. 77-86.
4. United Nations Finance Initiative, Groundbreaking New Tool Enables Financial Institutions To See Their Exposure To Natural Capital Risk, 26 November, 2018. URL: <https://www.unepfi.org/news/themes/ecosystems/groundbreaking-new-tool-enables-financialinstitutions-to-see-their-exposure-to-natural-capital-risk>.
5. Живая планета 2012 – краткое содержание. URL: http://www.footprintnetwork.org/content/images/uploads/LPR_2012_Russian_sum.pdf.
6. Нестеренко О. О. Інтегрована звітність: теорія, методологія, практика: монографія. Х.: Видавець Іванченко І. С., 2018. 410 с.
7. Ковалевська Н. С., Нестеренко І. В., Янчева І. В., Лопін А. О. Диджиталізація обліково-аналітичного забезпечення природоохоронної діяльності підприємства. Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг: зб. наук. пр. – Харків: ХДУХТ, 2021. – Вип. 1 (33). – С. 32-43.
8. Замула І. В. Бухгалтерський облік екологічної діяльності у забезпеченні стійкого розвитку економіки: монографія, Житомир: ЖДТУ, 2010. 440 с.
9. Глобальный альянс по вопросам здоровья и загрязнения (GAHP). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ekolohiya-ukrayiny/30336074.html>.
10. Secretary-General's remarks at the United Nations Private Sector Forum. 2015. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2015-09-26/secretary-generals-remarks-united-nations-private-sector-forum>.
11. Рейтинги стран и регионов. URL: <http://gtmarket.ru/research/social-progress-index/info>.
12. GRI – Global Reporting Initiative. URL: <http://www.globalreporting.org/>.

13. Economic and Social Council. Report of the inter-agency and expert group on sustainable development goal indicators. New York. UN. 2016. URL: <https://unstats.un.org/unsd/statcom/47th-session/documents/2016-2-IAEG-SDGs-E.pdf>.
14. Reuter K., Juhn D., Portela R., Venter J. Natural Capital Accounting across the Gaborone Declaration for Sustainability in Africa: A Desktop Scoping. Report Prepared for the Gaborone Declaration for Sustainability in Africa: Gaborone, Botswana. 2016. Pp. 188.

2.5. Managing a partnership to raise funds for an international research and development project – a case study

Zarządzanie partnerstwem w celu pozyskania środków na międzynarodowy projekt badawczo-rozwojowy – studium przypadku

Obecnie uczelnie na całym świecie stają przed wyzwaniami związanymi nie tylko z dopasowaniem ofert kształcenia do potrzeb rynku, ale również przed poszukiwaniem możliwości i źródeł finansowania tych procesów. Co ważne, ze względu na złożoność powyższych czynników, istnieją potrzeby tworzenia międzynarodowych partnerstw udziałem interdyscyplinarnych zespołów i prowadzenie działań mających również element wdrożeniowy i komercjalizacyjny. Ten element komercjalizacji odgrywa tutaj kluczową rolę, bowiem ta rozumiana jest jako „spowodowanie, że coś, co ma potencjalną wartość i zdolność do przynoszenia zysku, zostanie sprzedane, wyprodukowane, udostępnione lub użytkowane w celu osiągnięcia zysku lub wykreowania kapitału” [3], a zatem jest potrzebne. I to nie tylko w ujęciu zysku, ale też udostępniania, wpisującego się w formułę Open Acces. „Open Access to powszechny dostęp do recenzowanej literatury naukowej – bez opłat, logowania czy innych ograniczeń technicznych (w tym konieczności zainstalowania dodatkowego, płatnego oprogramowania). Publikowanie w otwartym dostępie oznacza, że każdy może swobodnie czytać, kopiować (na zasadach cytatu), drukować i wykorzystywać do celów naukowych lub dydaktycznych udostępnione w ten sposób treści. Wystarczy mieć łącze internetowe” [9]. Samo finansowanie przedsięwzięcia ze źródeł zewnętrznych umożliwia więc, szczególnie dla prywatnych uczelni, oferowanie bezpłatnych narzędzi edukacyjnych i zachowywanie przy tym trwałości takich elementów. To ważne, bo od wielu lat zauważyć można, że „szybkie zmiany na rynku pracy, pojawianie się nowych zawodów i obumieranie innych powodują, że wąskoprofilowe kształcenie przygotowujące do konkretnego rodzaju pracy traci sens” [1]. Bardzo często modele

kształcenia są wyprzedzane przez panujące trendy, zmieniającą się koniunkturę i rozwijający się przemysł. Takie determinanty zaczęły być również charakterystyczne dla nauk pedagogicznych. Obecne czasy pokazały, że czynnikiem wymuszającym zmiany może być też np. globalna pandemia i związane z tym nauczanie zdalne. Zdalnie wykonywana może być również praca, a zatem międzynarodowe powiązania zacieśniają i uwidaczniają się jeszcze bardziej. W przypadku opisywanego przedsięwzięcia i partnerstwa, zarówno genezą jak i istotnym elementem była również transgraniczność i potrzeba uniwersalnego kształcenia. Migracja kadr to również czynnik, który uwidacznia się, szczególnie na terenach przygranicznych. Dlatego Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu oraz Uniwersytet PRIGO w Hawierzowie już od 2015 roku podejmowały polsko – czeskie, ponadnarodowe działania, mające na celu wzmocnienie potencjału badawczo – rozwojowego obydwu uczelni i przedsięwzięcia edukacyjne, skierowane do kadr akademickich, studentów, absolwentów, ale i osób i instytucji związanych z nauką. Obejmowało to między innymi tematykę poznawania uwarunkowań profilaktyki pedagogicznej, zarówno w Polsce jak i w Czechach. Diagnozowano wspólnie kompetencje profilaktyczne przyszłych nauczycieli, czy też wypracowywano na ich podstawie zalecenia praktyczne. Skupiano się również na kompetencjach kluczowych, a działania prowadzone na tym polu stały się niejako jedną z przesłanek do stworzenia wspólnego i innowacyjnego przedsięwzięcia, prezentowanego w niniejszej publikacji. To bowiem one są podstawą „w rozwijaniu myślenia krytycznego, kreatywności, inicjatywy, umiejętności rozwiązywania problemów, podejmowania decyzji, radzenia sobie z własnymi emocjami i budowania relacji” [7]. Ale istotnym czynnikiem były również prowadzone wcześniej badania przez obie uczelnie. Miały dać obraz pokazujący, czy poziom kompetencji polskich i czeskich pedagogów jest identyczny, a jeśli nie, to co może być powodem tego stanu? [10].

Dodatkowo postawiono następujące pytania:

1. Czy poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich nauczycieli szkół podstawowych jest identyczny (taki sam), a jeśli nie, to co może być powodem tego stanu rzeczy?

1.1. Czy czynniki demograficzne różnicują poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich nauczycieli szkół podstawowych?

1.2. Czy czynniki związane z wykształceniem i doświadczeniem różnicują poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich nauczycieli szkół podstawowych?

2. Czy poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich studentów jest identyczny (taki sam), a jeśli nie, to co może być powodem tego stanu rzeczy?

2.1. Czy czynniki demograficzne różnicują poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich studentów?

3. Czy poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich nauczycieli akademickich jest identyczny (taki sam), a jeśli nie, to co może być powodem tego stanu rzeczy?

3.1. Czy czynniki demograficzne różnicują poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich nauczycieli akademickich?

3.2. Czy czynniki związane z wykształceniem i doświadczeniem różnicują poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich nauczycieli akademickich?

4. Czy poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich dyrektorów szkół podstawowych jest identyczny (taki sam), a jeśli nie, to co może być powodem tego stanu rzeczy?

4.1. Czy czynniki demograficzne różnicują poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich dyrektorów szkół podstawowych?

4.2. Czy czynniki związane z wykształceniem i doświadczeniem różnicują poziom kompetencji krytycznych polskich i czeskich dyrektorów szkół podstawowych?

[10, str. 43].

Na podstawie uzyskanych wyników badań podjęto decyzję o próbie unifikacji systemów kształcenia i sformułowano nowe zagadnienia, pod które przygotowano wspólny wniosek o dofinansowanie. Pytania, które postawiono, to:

1. Czy możliwe jest opracowanie uniwersalnego programu studiów podyplomowych dla stworzenia profilu interdyscyplinarnego nauczyciela/metodyka krytycznego myślenia i czy możliwe będzie zaimplementowanie propozycji edukacyjnej do dwóch różnych systemów kształcenia? Przy czym odpowiedź twierdząca miałaby być etapem do kolejnych pilotaży, implikowania założeń kształcenia w wypracowanym zakresie na polu innych systemów edukacyjnych – w Europie, jak również poza nią.

2. Czy istnieje możliwość, aby poprzez stworzenie edukacyjnej aplikacji, połączyć naukę analogową i cyfrową oraz czy oczekiwania nauczycieli i uczniów będą zbieżne, zarówno pod względem merytorycznym jej zawartości, jak również funkcjonalności użytkowej? Dla zobrazowania takich działań przykładowa sytuacja, kiedy dane zadanie cyfrowe wymagałyby również połączenia z czynnością wykonywaną w świecie rzeczywistym, została przedstawiona we wniosku o dofinansowanie: „Jeśli wymagany będzie np. rzut kostką, to dziecko wykona je w tradycyjny sposób, ale wynik pojawiający się na kostce przeniesie do aplikacji.

3. Czy elementy, które do tej pory były przedmiotem edukacji analogowej, można przenieść na grunt wirtualnej rzeczywistości? Wniosek o dofinansowanie zawierał również przykład takiego działania: „Jeśli w wersji analogowej dziecko dopasowuje klocki do kształtów w pojemniku, w wersji cyfrowej wykona taką samą pracę, jednak używając aplikacji (przesuwając element po ekranie w odpowiednio oznaczone pole), taka sama sytuacja będzie miała miejsce w przypadku układania całości danego obrazu z poszczególnych elementów, albo wykonywania zadań arytmetycznych, łamigłówek, czy też zadań logicznych.

4. Czy stworzona aplikacja mogłaby wspierać zarówno proces kształcenia nauczycieli podczas studiów, jak również później być przeniesiona na grunt edukacji szkolnej uczniów? Jednocześnie, wraz z powstaniem pytań, rozpoczęto poszukiwania

źródeł sfinansowania powyższego przedsięwzięcia, zakładając przy tym kontynuację działań jako międzynarodowego partnerstwa interdyscyplinarnych zespołów naukowych.

Etapy realizacji działań partnerskich. Od samego początku, działania zaplanowane w ramach partnerstwa podzielano na etapy i założono według harmonogramu następujące prace:

1. Powołanie międzynarodowych zespołów badawczych, w skład których wchodziłyby przedstawiciele opracowujący pierwotne raporty. Przy czym najistotniejszym elementem było tutaj określenie dyscyplin naukowych, jakie reprezentowałiby dodatkowi członkowie wspomnianych zespołów. Poprzez analizę materiału badawczego wskazano na:

- psychologię,
- pedagogikę,
- ekonomię,
- zarządzanie.

Zatem już na pierwszym etapie realizacja projektu w nurcie stricte tylko pedagogicznym okazała się mało możliwa. Złożoność działań i potrzebna do opracowania wiedza po raz kolejny pokazała potrzebę łączenia różnych dyscyplin naukowych. Zespoły, po partnerskich konsultacjach i przeprowadzeniu rozeznania rynku z potencjalnymi wykonawcami aplikacji, postanowiono również wesprzeć przez specjalistów z zakresu technologii informacyjno – komunikacyjnych.

2. Przygotowanie i opracowanie wstępnej koncepcji przedsięwzięcia: etap badawczy, etap testowy, etap wdrożeniowy wraz z pilotażem i etap komercjalizacji i udostępniania.

3. Diagnoza możliwości sfinansowania działań wdrożeniowych, uwzględniająca również w budżecie czeskiego partnera. Tym bardziej, że zaplanowane działania miałyby się odbywać wręcz bliźniaczo.

4. Przygotowanie odpowiedniego wniosku o dofinansowanie, wraz z opracowaną wcześniej obudową merytoryczną.

Ostatnim etapem było zdiagnozowanie możliwości pozyskania wsparcia finansowego na przedstawione działania i w tym celu przygotowanie wniosku o dofinansowanie. Analizując dostępne warianty, zdecydowano się aplikować do Polskiej Agencji Wymiany Akademickiej (NAVA), która poprzez umiędzynarodawianie działań „umożliwia wymianę wiedzy, doświadczeń i odkryć, pozwala na wieloaspektowe wykorzystanie potencjału badawczego naukowców i infrastruktury, wpływa na wzrost jakości dydaktyki” [6]. Warto podkreślić, że „współpraca międzynarodowa w badaniach naukowych jest rdzeniem współczesnych systemów nauki i szkolnictwa wyższego” [2]. Dlatego też wybrano program „Partnerstwa Strategiczne”, aby możliwe było kontynuowanie działań z zagranicznym Partnerem. Jak można się dowiedzieć z dokumentacji konkursowej: „celem głównym Programu jest wsparcie instytucji szkolnictwa wyższego i nauki w wypracowaniu trwałych rozwiązań w zakresie współpracy dydaktycznej, naukowej i wdrożeniowej realizowanej w ramach strategicznych partnerstw międzynarodowych. Rezultaty projektów winny stanowić podstawę do rozwoju długotrwałej współpracy podmiotów tworzących Partnerstwo. Projekty realizowane w ramach Programu muszą wpisywać się w długofalową politykę rozwoju jednostki wnioskującej” [8]. Zgodnie z wytycznymi programu, zaplanowane działania musiały spełniać odpowiednie kryteria, a przedmiotowy wniosek wpisywał się następujące ramy strategiczne:

1. Rozwój lub przygotowanie nowych i innowacyjnych narzędzi i metod kształcenia u Wnioskodawcy i Partnerów.

2. Opracowanie nowoczesnych materiałów dydaktycznych, które znajdują zastosowanie w działalności Wnioskodawcy oraz Partnerów [8, punkt 2.3].

Z powyższego również wynikały cele projektu – zakładały stworzenie aplikacji wraz z programem kształcenia dla interdyscyplinarnego metodyka krytycznego myślenia na podstawie międzynarodowych badań nad uwarunkowaniami procesów kształcenia.

Dodatkowo edukację miała wspierać uniwersalna aplikacja, stworzona ze środków programu i opracowana również w wyniku wspólnych działań. W projekcie zaplanowano fazę przygotowawczą, w której przewidziano aktywny udział nauczycieli i uczniów, współpracujących z wykonawcą aplikacji i autorami programu studiów. To unikalne i nietypowe podejście przy tworzeniu zasobów edukacyjnych, bowiem ostateczne grupy docelowe były jednocześnie interesariuszami i miałyby realny wkład w zasoby merytoryczne. Takie działania łączyłyby teorię z praktyką i możliwość zaimplementowania wypracowanych rozwiązań do procesu nauczania, od samego początku realizacji i przy udziale nie tylko interpersonalnych zespołów, ale i nauczycieli i uczniów. Działania stanowiłyby odpowiedź na problem stawiany niejednokrotnie przez nauczycieli, że założenia teoretyczne i kierunki studiów nie odpowiadają na potrzeby ich i dzieci. Niejednokrotnie w literaturze podkreślano, że „w zakresie umiejętności poznawczych należy rozwijać zdolność krytycznego myślenia (w tym weryfikowania źródeł), poznawania i rozumienia różnych perspektyw, światopoglądów, emocji, postaw – pozwoli to mierzyć się nieco skuteczniej z kryzysem poznawczym. Edukacja winna też oswajać z nieprzewidywalnością życia i świata” [4]. Stąd innowacyjny i unikatowy na skalę międzynarodową pilotaż – tworzenie nowego kierunku z udziałem międzynarodowych partnerów i grup docelowych (nauczycieli i dzieci) aktywnie uczestniczących w opracowaniu kierunku i aplikacji. Co istotne całe przedsięwzięcie ma logiczną całość i jest procesem powtarzalnym, a także możliwym do przeniesienia na inny grunt. W tym przypadku absolwent uzyska umiejętności nauczające krytycznego myślenia i zapobiegania mechanicznemu kopiowaniu wiedzy. Na podstawie wiedzy i z pomocą aplikacji wykształci w tym kierunku uczniów. Będą oni potrafili na podstawie zajęć i korzystania z aplikacji weryfikować źródła, uczyć się logicznego i samodzielnego myślenia, wykorzystywania kompetencji kluczowych i unikania zautomatyzowanego przyswajania wiedzy. Nauczą się też jak proces przyswajania wiedzy przebiega. Realizacja będzie też odpowiedzią na to, że da się połączyć naukę z wykorzystaniem technologii cyfrowych i że jest to konieczny aspekt

współczesnej edukacji. Jak można przeczytać w opisie projektu – uniwersalność formuły sprawi, że wytworzone produkty będą miały zastosowanie bez względu na uwarunkowania geograficzne, kulturowe i językowe. Ostatnim etapem będzie faza wdrożeniowa – przeprowadzenie dwusemestralnych studiów podyplomowych i udostępnienie aplikacji. Zatem cały proces tworzy pewien logiczny cykl, mający dzięki zdobytemu dofinansowaniu stać się gotowym pakietem edukacyjnym, a dzięki formule Open Acces i regułom trwałości byłby elementem dostępnym praktycznie dla nieograniczonej liczby użytkowników.

Realizacja takich przedsięwzięć to również pewien istotny element umiędzynarodawiania, na które składa się cały szereg zdarzeń przyczynowo – skutkowych. Od rozpoczęcia i przeprowadzenia wspólnych działań naukowo – badawczych, poprzez proces poszukiwania możliwości kontynuowania ich wykorzystania. W przypadku otrzymania dofinansowania, studia zostałyby przeprowadzone w bliźniaczy sposób w obu krajach - poszczególne przedmioty byłyby realizowane według ściśle określonego harmonogramu i planu i z wykorzystaniem aplikacji. Dzięki temu nauczyciele mogli by uzyskać nie tylko innowacyjną i przydatną wiedzę, ale nauczyć się wykorzystywania zasobów cyfrowych do procesu kształcenia i łączenia ich z nauczaniem tradycyjnym. Obojętnie jaka byłaby decyzja grantodawcy, to działania, nawet bez fazy wdrożeniowej na tym etapie czasowym pokazały, że dzisiejszy model nauczania musi właśnie uwzględniać interdyscyplinarne zespoły i uwzględniać dla rozwoju kompetencji kluczowych elementy cyfrowe. Wykorzystujemy je przecież od dziecka w życiu codziennym, a potem są one niezbędne do funkcjonowania w społeczeństwie, jak również do poszerzania wiedzy i przydatne w życiu zawodowym. Takie działania są również przykładem dobrej praktyki międzynarodowej, a dzięki upowszechnianiu już samego pomysłu, uczelnie w Europie i poza jej granicami otrzymają gotowy model tworzenia studiów podyplomowych, uwzględniający szczególne potrzeby końcowych odbiorców. Dzięki samemu artykułowi pokazane zostanie również to, że tworzenie elementów edukacyjnych musi odbywać się

w oparciu na takie zapotrzebowanie i musi być odpowiedzią na współczesne wyzwania rynku pracy. Umieździarnodawianie jest również priorytetem „Zintegrowanej Strategii Umiejętności 2030”, która zakłada wspieranie współpracy instytucji i organizacji zajmujących się rozwijaniem umiejętności na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym. Stawia również na upowszechnianie mobilności krajowej i międzynarodowej; upowszechnianie krajowych i międzynarodowych dobrych praktyk pracy dydaktycznej i wychowawczej; rozwijanie umiejętności planowania projektów oraz zarządzania projektami krajowymi i zagranicznymi; tworzenie i udział w sieciach wsparcia i współpracy na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym. Proces ten to również „Strategia na rzecz odpowiedzialnego rozwoju z perspektywą do 2030, która zakłada tworzenie podłoża wspierającego umieździarnodowienie szkolnictwa wyższego oraz innowacyjności i komercjalizacji wyników badań naukowych [5].

Podsumowanie. Niniejszy artykuł pokazuje jak ważne są nie tylko procesy łączenia teorii z praktyką, ale również tworzenia międzynarodowych zespołów o charakterze interdyscyplinarnym. Nawet lokalne działania i pomysły mogą dzięki procesowi umieździarnodawiania i pozyskiwania funduszy być dobrymi praktykami i przykładami dla innych instytucji, nie tylko naukowo – badawczych. Współpraca międzynarodowa, szczególnie dzisiaj, ma nieograniczone możliwości, a ich wykorzystanie przekłada się na rozwój kompetencji kluczowych i inwestycje w kapitał ludzki, który jest podstawą rozwoju gospodarczego każdego państwa. Należy tworzyć takie rozwiązania, które będą adekwatne nie tylko do potrzeb rynku pracy, ale i technologicznych wyzwań. Nauka musi tak jak kiedyś wyznaczać trendy rozwojowe, a nie tylko za nimi podążać.

Bibliografia:

1. Jajszczyk, A. (2017). Szkolnictwo wyższe – potrzeba całościowej reformy. *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 2(50)/2017, s. 79.
2. Kwiek, M. (2019). *Umieździarnodowienie badań naukowych i widzialność polskiej nauki w świecie. Raport I*. Poznań, Polska: Centrum Studiów nad Polityką Publiczną UAM, str. 5.

3. Markiewicz, C. (2009). *Komercjalizacja wyników badań naukowych – krok po kroku*. Kraków, Polska: Centrum Transferu Technologii Politechnika Krakowska, s. 39.
4. Michalski, M. (2021). Edukacja literacka wobec wyzwań współczesności – próba diagnozy i propozycje rozwiązań. *Z Teorii I Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego*, 30, 21-44.
5. *Mobilność i umiędzynarodowienie*. Pobrano z:
https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/mobility-and-internationalisation-50_pl.
6. *Narodowa agencja wymiany akademickiej. Zarys strategii na lata 2018 – 2025*. Pobrano z:
<https://nawa.gov.pl/images/Strategia-NAWA.pdf>.
7. Nowak-Łojewska, A. (2020). Kompetencje kluczowe w edukacji dzieci: od deklaracji do realizacji, *Rocznik Lubuski*, Tom 46, cz. 1, s. 51.
8. *Ogłoszenie*. Pobrano z: <https://nawa.gov.pl/instytucje/partnerstwa-strategiczne/ogloszenie>.
9. *Open Access. Jak publikować w otwartym dostępie?* Pobrano z
<https://us.edu.pl/inicjatywadoskonalosci/open-access-jak-publikowac-w-otwartym-dostepie/>.
10. Śliwa, S. (2022). *Kompetencje krytyczne polskich i czeskich pedagogów w świetle badań porównawczych*. Opole, Polska: Raport WSZiA w Opolu, s. 101.

2.6. Components of quality of life of the population of Ukraine as a tool for formation of management decisions on safe operation of trade enterprises

The economic development of any country in the world is determined by the achieved level and population life quality. Therefore, the most important vector of national development, safe functioning and economic entities management is Ukrainian population life quality improving.

Currently, our country is experiencing difficult period of social and economic and political development, which due to the military conflict in the East and the coronary viral disease pandemic, is characterized by social stratification increasing and public dissatisfaction with their living standards growing. In this regard, the life quality study in the context of current management practices of trade enterprises safe operation allows choosing those points of management efforts that will be the least sensitive and painful for Ukrainian citizens.

According to the classical definition, the living standard is complicated complex social and economic category that expresses the satisfaction degree of material and spiritual needs of man. This category serves as an important social and economic criterion under choosing the directions and priorities of economic and social policy of the state, as well as for planning the social and economic development of the country and its regions. Life quality is the degree to which conditions and living standards comply with scientifically sound standards or defined standards. Life quality is also understood as the satisfaction of the population with life in terms of wide range of needs and interests [1]. Thus, life quality is integral category which reflects the unity of subjective and objective assessments of different levels of the population life in particular cultural and historical context. Therefore, the life quality is usually assessed both by objective criteria that determine the degree of satisfaction of citizens' needs and by subjective assessment of their satisfaction level.

The objective components of Ukrainian population life quality include indices of economic and social statistics, as well as it is necessary to take into account comprehensive international ratings. The structure of total household expenditures is indicative under assessing the population life quality from the economic point of view (Table 1).

Table 1. The total expenditures (TE) structure of households in Ukraine

Indices	Years										
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
TE on average per month per household, UAH	3073,3	3458,0	3592,1	3820,3	4048,9	4952,0	5720,4	7139,4	8308,6	9670,2	9523,6
Total expenditures (TE) structure of households, %											
Consumer total expenditures, including:	89,9	90,1	90,8	90,2	91,6	92,9	93,2	92,9	92,0	91,3	91,4
– food and soft drinks	51,6	51,3	50,1	50,1	51,9	53,1	49,8	47,9	47,7	46,6	48,1
– alcoholic beverages, tobacco products	3,4	3,4	3,5	3,5	3,4	3,3	2,9	3,1	3,4	3,2	3,5
– non-food goods and services, including:	34,9	35,4	37,2	36,6	36,3	36,5	40,5	41,9	40,9	41,5	39,8
– clothes and shoes	6,0	5,7	6,1	5,9	6,0	5,7	5,6	5,5	5,4	5,5	4,8
– housing, water, electricity, gas and other fuels	9,2	9,6	9,9	9,5	9,4	11,7	16,0	17,0	15,2	14,6	14,4
– household items, household appliances and current maintenance of housing	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,0	1,7	2,0	2,1	1,8	2,2
– health care	3,2	3,2	3,4	3,4	3,6	3,7	4,2	3,8	4,0	4,1	4,3
– transport	3,7	4,0	4,3	4,3	4,3	3,7	3,6	3,7	3,7	4,8	4,0
– communication	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4	2,3	2,4	2,6	2,8	3,4
– recreation and culture	1,8	1,9	2,0	2,1	1,8	1,5	1,4	1,6	1,8	1,6	1,5
– education	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	1,1	1,0	1,1	0,9
– restaurants and hotels	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0	2,2	2,3	2,4	2,6	1,6
– different goods and services	2,3	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7	2,5	2,5	2,7	2,6	2,7
Non-consumer total expenditures	10,1	9,9	9,2	9,8	8,4	7,1	6,8	7,1	8,0	8,7	8,6
<i>Reference: payment for housing, utilities and services</i>	7,6	8,0	8,3	8,0	8,1	10,2	14,7	15,4	13,9	13,0	12,9

(according to data [2])

In particular, during the period from 2010 to 2020, the structure of total household expenditures in Ukraine changed in favor of non-food goods and services; it indicates living standards improvement. However, this improvement cannot be considered significant, as the population's expenditures on food and soft drinks amounted to 48,1% in 2020, while in economically developed countries the expenditures on food don't exceed 20%.

The distribution of citizens by the level of average per capita equivalent to total income per month shows slight positive trend for the period from 2010 to 2020 (Table 2).

Table 2. Distribution of the population by average per capita equivalent total income

Indices	Years										
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Distribution of the population (%) by the level of average per capita equivalent total income per month, UAH											
до 3000,0	100,0	100,0	90,6	88,5	87,7	80,2	64,4	36,6	20,9	10,7	8,3
3000,1–4000,0	9,4	11,5	12,3	19,8	35,6	30,8	27,3	19,2	17,8
4000,1–5000,0	17,8	22,8	20,6	21,6
5000,1–6000,0	14,8	29,0	16,6	17,6
6000,1–7000,0	10,4	11,5
7000,1–8000,0	7,9	7,9
8000,1–9000,0	4,6	5,1
9000,1–10000,0	3,2	2,8
10000,1–11000,0	2,3	2,2
11000,1–12000,0	1,5	1,8
over 12000,0	3,0	3,4

(according to data [2])

At the same time, the population with average per capita equivalent total income per month, which is below the subsistence wage, is 0,6 million people in 2020 (Table 3), which is 1,6% of the population of Ukraine (excluding temporarily occupied territories and the ATO zone).

Table 3. Differentiation of household living standards

Indices	Years										
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Population with average per capita equivalent total income per month, which is below the statutory subsistence level:											
– million of people	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5	0,9	0,5	0,4	0,6
– in % to the total population size	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8	2,4	1,3	1,1	1,6
Population with average per capita equivalent total income per month, which is below the actual subsistence level:											
– million of people	6,3	20,2	19,8	13,5	10,6	8,9	8,8
– in % to the total population size	16,7	51,9	51,1	34,9	27,6	23,1	23,2
Reference:											
– average annual size of the legally established subsistence level (on average per person per month, UAH)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176,0	1227,3	1388,1	1603,7	1744,8	1902,1	2078,4
– average annual size of the actual subsistence level (on average per person per month, UAH)	1357,6	2257,0	2642,4	2941,5	3262,7	3660,9	3847,2
Quintile coefficient of differentiation of population total incomes, times	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2,0	2,1	2,0
Quintile ratio of funds (according to total income), times	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2	3,0	3,3	3,3	3,5	3,5

(according to data [2])

The structure of consumed food products is indicative for the economic component of life quality (Table 4).

During the period from 2010 to 2020, the average monthly consumption of food per capita decreased for almost all product groups. Compared to 2010, the consumption of potatoes, bread and bakery products decreased the most in comparison with 2010. The consumption of milk and dairy products, oils and other vegetable fats, eggs,

vegetables and melons, etc. decreased somewhat less. At the same time, the dominants of the consumption structure, which include fruits, berries, nuts, grapes, as well as meat and meat products, have not changed. Consumption of fish and seafood remains low. In 2020 Ukrainians began to consume 6 kg less products than in 2010 in terms of primary product, on average per month per person.

Table 4. Food products which were consumed by households

Indices	Years										
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Consumption of food products in households (in terms of primary product) on average per month per person											
– meat and meat products, kg	5,1	5,1	5,0	5,1	4,9	4,6	4,7	4,7	4,9	5,1	5,2
– milk and dairy products, kg	19,2	19,1	19,6	20,3	20,3	19,8	19,6	19,3	19,1	19,0	18,9
– eggs, pcs.	20	20	20	20	20	19	19	20	19	20	19
– fish and seafood, kg	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2	1,2	1,3	1,4	1,5	1,4
– sugar, kg	3,0	3,2	3,1	3,0	3,0	2,8	2,7	2,8	2,7	2,6	2,4
– oil and other vegetable fats, kg	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4
– potatoes, kg	7,7	7,9	7,8	7,1	6,9	6,6	6,7	6,4	6,3	6,2	6,0
– vegetables and melons, kg	9,5	9,9	10,1	9,4	9,0	8,8	9,2	8,5	8,9	8,8	8,7
– fruits, berries, nuts, grapes, kg	3,7	3,7	3,7	4,1	3,7	3,1	3,3	3,7	3,8	4,0	3,7
– bread and bread products, kg	9,3	9,2	9,1	9,0	9,0	8,5	8,3	8,4	8,3	8,1	8,0

(according to data [2])

Such consumption structure has negative effect on public health and life expectancy. According to the structure of morbidity, Ukraine can be attributed to low-income countries. Thus, according to the Ministry of Health of Ukraine data [3], in economically developed countries the share of morbidity from external and accidental causes is higher and significantly lower from infectious diseases. Poor countries are characterized by high levels of infectious diseases. In 2017, according to [4], in Ukraine

the largest share was respiratory diseases (56%), that is determined by both the negative environmental situation and the presence of a number of industries for which respiratory diseases are occupational (coal, chemical and metallurgical industries). The high level of respiratory diseases also indicates a low immunity of the population, which, in turn, is due to poor nutrition, pollution and lifestyle.

All the above data determine the primary needs of the country's population as dominant, which is further proved by the level of durable goods provision to Ukrainian households (Table 5).

Table 5. Availability of certain durable goods in households

Indices	Years					
	2010	2012	2014	2016	2018	2020
On the average on 100 households, pieces						
- color TVs	110	114	119	115	116	118
- personal computers	25	33	37	38	37	37
- refrigerators, freezers and deep freezes	109	112	117	119	124	133
- microwave ovens, multicookers	33	40	49	49	54	71
- food processors	10	12	16	15	17	18
- washing machines	85	87	88	88	91	93
- electric vacuum cleaners	75	76	79	77	81	83
- sewing machines	27	25	25	23	21	22
- air conditioners	5	8	10	9	12	16
- satellite dishes	13	17	23	26	31	29
- motorcycles, snowmobiles	2	2	2	2	2	2
- bicycles, scooters and mopeds	47	49	52	53	57	67
- cars, minibuses	21	22	23	23	25	30
- laptops, net books	6	14	26	27	35	38
- tablets	15	19	22

(according to data [2])

Thus, if the supply of telephones, televisions and refrigerators is sufficient, then under the current development level, low supply of air conditioners – 16 pieces per 100 households can not be considered acceptable. Ukrainian households are also not fully equipped with washing machines and vacuum cleaners. The established dynamics of the population's supply of durable goods is positive. However, its pace in some

product groups is insufficient. One of the tools of current situation improving is expanding the range of quality goods by trade enterprises under simultaneous ensuring the safe and efficient operation of the latter.

Under the latest business conditions, which are formed in terms of ephemerality of changes in the business environment and consumer preferences, efficiency, safe operation and sustainable development of trade enterprises are priority tasks for management. Their solution is largely determined by the financial resources and therefore requires consideration of management issues; enterprise's financial security and stability providing.

Under the financial security of trade enterprise, we propose to understand the state of its financial system, which within the available financial resources and instruments provides stable development, neutralization of financial risks and threats, financial interests coherence and strategic goals, and it is expressed in quantitative and qualitative indices. Trade enterprises financial security management should be considered as system of principles and methods of development and implementation of management decisions, which are related to providing the protection of its priority financial interests from internal and external threats.

Adequate assessment of threats to the financial security of the trade enterprise, development and implementation of methods their negative effect neutralizing require the construction of adequate financial security management mechanism.

The mechanism of financial security management of trade enterprise should include methods (organizational and technological, social and economic, administrative, legal, social and psychological, information), tools and measures for their implementation. The mechanism of financial security management of the enterprise includes the following elements: enterprise's financial interests set, functions, principles and methods of management, organizational structure, management staff, management techniques and technologies, financial instruments, criteria for financial security level assessing. In this sense, the mechanism of enterprise's financial support is the unity of

the management process and management system, which corresponds to the existence of dialectical contradiction of content (management process) and form (management structure).

On the base of [5-7] and with taken into account the fact that the management of financial security depends on the reasonable use of methods to assess its level as a basis and control tool and is means of setting benchmarks for planning and economic activity of the enterprise, it can be stated that the mechanism of financial security management should include a set of mutual related processes of planning, regulation, motivation and control, which provide the enterprise financial stability (Fig. 1).

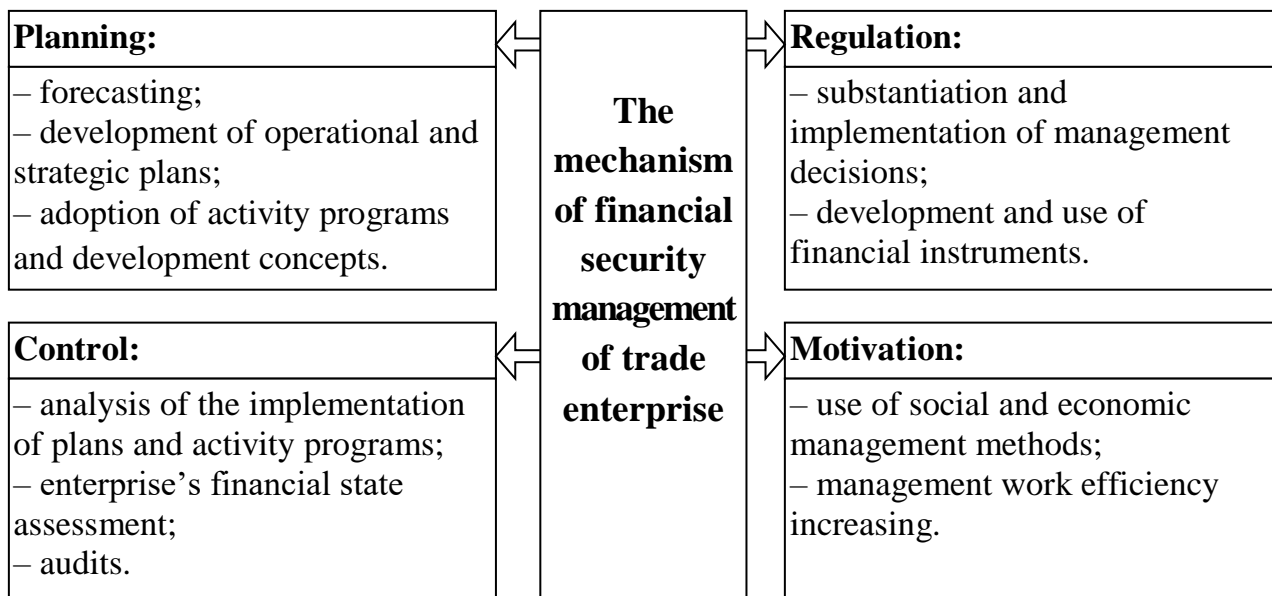

Fig. 1. The structure of the mechanism of enterprise's financial security management

The determined structure of the financial security management mechanism enables the appropriate strategy implementation for trade enterprise safe operation. It should be noted that the strategy of financial security management is an integral part of the formation and implementation of the overall development strategy of trade enterprise. It is responsible for the goals, directions, sources and objects of financing, and provides all the main development directions of enterprise financial activity and financial relations. For strategic management facilitating, we offer the conceptual approach to the

development and implementation of financial security management strategy of the enterprise, which is characterized by complexity and completeness and involves the consistent implementation of certain stages:

1) setting current and long-term goals of enterprise's financial security management, which in generalized form provides setting common goal; goals hierarchy building; setting individual goals and objectives as a tool of their implementation providing. With taking into account the tasks and features of the future financial development of the enterprise, maximization of its market value and increase of financial activity efficiency under risks levels reduction are achieved.

2) analysis of the external and internal environment, the information base of which is statistical and financial reporting of the enterprise, research of the current state of financial markets, analytical reviews, special studies, etc. External environment analysis allows the enterprise timely predicting the emergence of threats, developing situational plans in case of unforeseen circumstances, and also helps to develop the strategy that will allow the enterprise to achieve goals and turn potential threats into profitable opportunities. Also at this stage there is an analysis of factors that affect the level of financial security of the enterprise and help to develop measures through which it could increase the sustainability of development and ensure its success;

3) strategies' portfolio formation for managing the financial security of the enterprise. Enterprise's strategic portfolio formation involves the development and assessment of alternative strategies for managing the financial security of the enterprise, their selection and strategic set formation. Strategies should focus on the maximum and timely adaptation of enterprises to dynamic financial environment for strategic goals achieving. In our opinion, the choice of financial security management strategy of the enterprise should depend on the actual level of financial security, which includes assessment of enterprise's financial state, financial risks and integrated level of financial security by its components.

4) analysis of strategic alternatives, selection and development of strategy. The selection of strategy, which is appropriate for the enterprise under specific business conditions and will maximize long-term efficiency, occurs with taking into account enterprise's financial security level, factors of external and internal environment that affect the financial activity of the enterprise. Senior managers must have clear concept of the enterprise activity and its future for making effective strategic choice;

5) implementation of the strategy through the formation and effective use of financial resources, identifying the most effective investment areas, compliance of financial actions with the economic condition and material opportunities of the enterprise, identification of the main threat from competitors, choice of financial actions and maneuvering for achieving decisive advantage over competitors. At this stage, it is reasonable to conduct tactical planning, which is designed to form mechanisms for implementing the chosen strategy, namely operational or current. Current planning is aimed at developing measures for the current plans formation of enterprise specific activity implementation or its development as a whole for the year in terms of the selected financial strategy objectives implementing. Operational planning is aimed at forming narrow, detailed, short-term plans, which are formed by detailing current plans. Operational and current plans should not deviate from the financial strategy of the enterprise, but, on the contrary, specify and supplement it.

6) management system organization and control of strategy implementation. If in the process of formation and implementation of the financial strategy certain deviations of the indices actual values from the planned indices and from certain conditions of the enterprise are identified, the strategy is adjusted at the stage at which such deviation is identified. Also, after the strategy implementation it is assessed according to the quality of planned actions and the success of their implementation.

The above mentioned allows drawing the following conclusions:

– population life quality is complicated complex category that serves as an important social and economic criterion during choosing the directions and priorities of economic development and safe operation of trade enterprises;

– financial security of trade enterprise is determined as the state of its financial system, which within the available financial resources and instruments provides stable development, financial risks and threats neutralization, financial interests consistency and strategic goals implementation, and it is expressed in quantitative and qualitative indices;

– trade enterprises financial security management should be considered as system of principles and methods of development and implementation of management decisions, which are related to providing the protection of its priority financial interests from internal and external threats;

– in accordance with the component approach in the system of financial security management, the leading place is occupied by its mechanism, which includes methods (organizational and technological, social and economic, administrative, legal, social and psychological, information) and tools that provide the implementation of functional tasks of planning, regulation, motivation and control, as well as certain strategy of trade enterprise safe operation;

– the proposed conceptual approach to the development and implementation of enterprise's financial security management strategy, which provides the consistent implementation of certain stages and is characterized by complexity and completeness, will significantly facilitate the process of strategic management of trade enterprises safe operation.

References:

1. Kyrychenko V. N. Social problems in long-term planning. Moscow: Ekonomyka, 2007. 214 p.
2. Demographic and social statistics. State Statistics Service of Ukraine. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/virdg.htm.
3. Ministry of Health of Ukraine. URL: <https://moz.gov.ua/novini>.
4. Morbidity of the population. State Statistics Service of Ukraine. <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

5. Krutova A., Kashchena N., Chmil H. Enterprises' economic activity stimulation as a driver of national economy sustainable development. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*. 2020. Вип. 1 (31). С. 162-173.
6. Davydova O., Kashchena N., Staverska T., Chmil H. Sustainable development of enterprises with digitalization of the economic management. *International Journal of Advanced Science and Technology*. 2020. Vol. 29. No. 8s. P. 2370-2378.
7. Sopko V. V., Kashchena N. B., Chmil G. L. Theoretical aspects of the evaluation of the effectiveness of enterprise capital management. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2018. Vol. 2. Issue. 25. P. 350-356.

2.7. The main features of the foreign trade policy of small open economies

As it is known, the most classical forms of participation in international economic relations are international trade in goods and services, international capital flows, international labor migration, international monetary and settlement relations. The development of these economic relations indicators depends on the degree of openness in the countries. The degree of openness of the economy is determined on this basis.

There is no unequivocal opinion among economists about the degree of openness of the economy. For example, according to the French economist M. Pembro, openness and free trade are more in line with the rules of the game for the economies of leading countries [1]. However, such an approach has long lost its relevance. Because the desire of countries to open up has started to gain an objective quality and has been conditioned by the mutual integration and globalization of the world economic system.

Analysis of trends in the economics literature as a whole shows that since there is no single criterion for increasing the openness of the economy and the effects of globalization, the openness problem of national economies should be approached as a dependent and manageable situation. The conditions of the influence of external factors on the country's economy determine the degree of openness of the economy. Some economists state that implicit openness is not only a source of economic development, especially for countries in transition, but also a source of danger for economies with deficient structures [3]. L. Lazebnik states that the dependence of national economies on the world economic system gives it new opportunities and losses [4].

Under open economy theory, countries are often divided into large and small openness models. However, approaches and criteria for such a distinction are different in the theoretical literature. Larger countries are often included in a more open country model because they participate in the international division of labor, can influence the situation in global commodity markets, and have the resources and potential to shape key global economic

parameters. Developed countries are considered quite open as they combine traditionally stated features.

On the other hand, countries with small open economies cannot influence the processes in global markets and the formation of international interest rates. On the contrary, the economies of such countries are significantly affected by the processes in the global markets. For example, transition and developing countries (Azerbaijan, Latvia, Lithuania, Estonia) are in such a group.

In general, the analysis of the economic literature shows that there are different approaches to the place and role of countries in the world economy. The quantitative approach allows to identify a country with a small economy by the size of its territory and its population. The American economist S. Kuznets states that the population is 10 million. Countries with less than one person are considered small.

Another approach is to calculate the volume of GDP, GDP per capita, size of the domestic market, ratio of imports to exports to GDP, income per capita, etc. classification of economic indicators. includes. Such an approach actually suggests that the quantitative indicator is an inefficient criterion. Defines a quantitative indicator such as P. Triff's export quota. Therefore, T. Stitovsky believes that even if the country does not have the potential to be completely self-sufficient from the domestic market, countries with a limited domestic market and highly dependent on external risks are considered small economies and countries with small open economies. sources [6].

Such a country-by-country approach is also found in the documents of international trade organizations that use the concept of a small, connected country. Such documents assume that a country is considered a small open country if in 1999-2004 it meets the following criteria: a) its share in global exports ≤ 0.16 ; b) share of industrial products in global trade ≤ 0.1 ; c) its share in global trade of agricultural products ≤ 0.4 [7].

There is a qualitative approach with quantitative criteria in determining the role of countries in global economic and trade relations. According to this approach, countries that do not have the potential to influence global economic policy and markets but are vulnerable

to external shocks are considered small open economies. In this approach, the main indicator is the economic effect when foreign trade regulation tools are used. Hozkman points out that changes in supply or demand in countries with small open economies cannot affect global prices. For example, changes in trade tariffs in such countries lead to inefficiency of domestic production and limited foreign demand. Large economies, on the other hand, benefit significantly from improved trade conditions [8, p. 14-32].

Participation in international specialization in production and foreign trade is also common in Eastern European countries. The rapid integration of transition countries into the European Union has been observed recently. This integration also offers large opportunities for the Eastern European countries in transition to internationalize their production and diversify their trade. For this reason, examining the experiences of European countries with small economies that can participate in the global economy constitutes an important example for Azerbaijan.

Studies show that three structural elements of foreign trade policy of countries with small open economies such as Azerbaijan can be distinguished [9, p. 122-130]:

1. Government support for the development and diversification of foreign trade, especially exports. Experience shows that state support to foreign trade is carried out by various methods and means, and by measures to stimulate national interests and exports. Such supports are becoming widespread within the framework of import substitution and export-oriented development models.

2. Improvement of the infrastructure and legal framework necessary for the development of foreign trade, compliance with international norms in this field. The foreign trade infrastructure serves to expand the country's foreign trade volume, namely the degree of openness, to diversify the structure of import-export operations, and to increase the number of foreign trade participants.

3. Protection of multilateral national economic interests. The third element of foreign trade policy is the protection of the country's national interests, the establishment of bilateral economic and commercial relations, and the removal of existing restrictions in this area. For

this purpose, countries generally prefer to establish economic and commercial relations in different trade organizations on the basis of a single rule. For example, WTO, European Economic Union etc. International organizations such as the United Nations ensure the formation of a unified trade policy between countries.

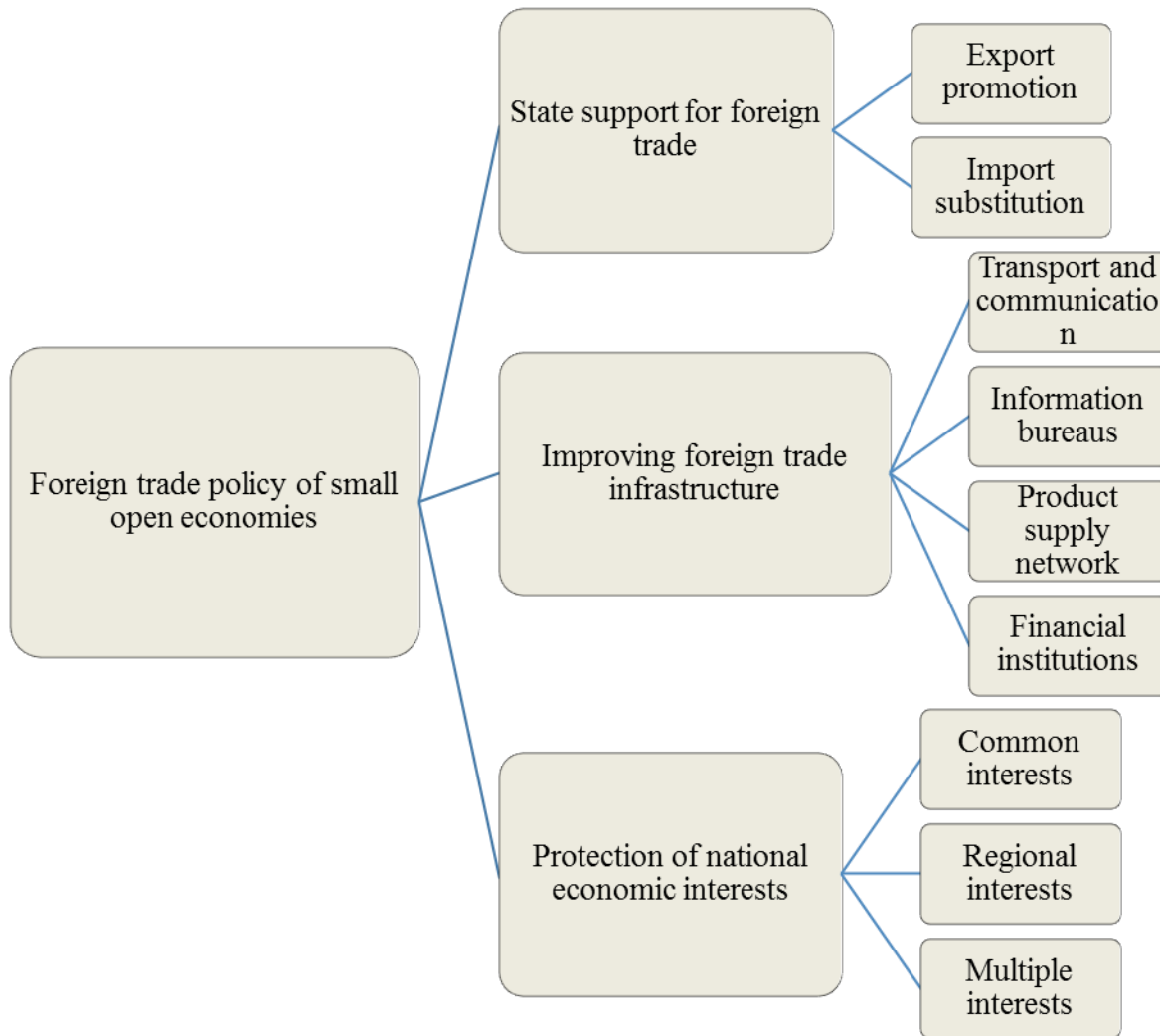

Fig. 1. The structure of foreign trade policy in countries with small open economies

Considering what is shown in Figure 1. and the country's experience, we can say that the concept of “self-sufficiency” lies at the heart of the import substitution industrialization policy. That is, trading with DDCs requires the creation of competitive production. In transition countries such as Azerbaijan, import substitution is one of the stages that every

country's economy must pass through in the development process. During the emergence of new industries, it is necessary to protect them from foreign competition and support their development until they reach a certain stage of development. However, if import substitution is accepted as a sustainable development model, it will lead to underdevelopment of non-competitive domestic production based on government support. In this context, the import substitution policy should aim to increase the competitiveness of domestic production, prepare domestic enterprises for foreign competition and play a transitional role to a more liberal economic policy.

For this reason, the participation of countries in the free trade policy supports the development of an open economy as well as providing the development of international trade in goods, services and production factors. In this context, the product, which is specialized to some extent in the production of any country, is included in the global value chain through liberal trade. It is no coincidence that Western economists W. Thomas and J. Nesha believed that the abolition of restrictions on foreign trade and the preference for the price mechanism improved trade liberalization as well as the prospects for DDCs to participate in economic and trade relations [11, p. 90-100]. In this sense, the liberalization of foreign trade in Azerbaijan will play an important role in the development of trade and economic relations with DDCs, including Germany.

In practice, import substitution industrialization was first introduced by the United States and Western European countries. In the early days, nascent industries were actively protected by the state. Another characteristic feature of import substitution industrialization in this period was its "national" character. Industries were largely concentrated in the hands of local entrepreneurs, and the equipment and skilled labor required for operation were imported mainly from the UK, although funding for infrastructure investments was drawn from abroad in some countries. After the completion of the first phase of industrialization, import substitution did not completely disappear in the United States and Western Europe, but became obsolete as an industrialization mechanism [12].

After the Baltic States joined the European Union in 2004, many areas of their economy, especially industry and foreign trade, started to develop rapidly. Exports included ferrous metals, electrical equipment, pharmaceuticals, wood and seafood, which were mainly exported to neighboring countries. Significant progress has also been made in the service sector, agriculture and animal husbandry, which account for approximately 70 percent of GDP.

Import substitution in Latin America, World War I, the Great Depression of the 1930s, and World War II. It was associated with the shortage of processed products during World War II. The policy includes measures such as protectionist tariffs, currency exchange restrictions, incentives for companies importing capital goods in new industries, preferential exchange rates for imports of raw materials, fuels and intermediates, cheap loans by state banks, state infrastructure construction and government, especially direct participation in heavy Areas. implemented. Import substitution in Latin America was initially aimed at developing food and light industries. The next step was to replace imports in heavy industry.

In general, the import substitution policy of Latin American countries accelerated economic growth in the short run, but failed in the long run. The disappearance of import dependency in consumer goods created dependency on imports of equipment necessary for the production of these products. The attractiveness of foreign capital caused an increase in foreign borrowing.

In the 1970s and 1980s, import substitution was introduced by a number of Asian countries (South Korea, Taiwan). One of the main goals of import substitution in these countries was to increase exports. In the first phase, import substitution strategies were implemented in a number of key areas such as metallurgy, chemistry, equipment and vehicle manufacturing, shipbuilding and light industry. These areas have been chosen for their potential to enter the world market, their significant cross-industry ties, and their ability to increase the technological intensity of production. In the second stage,

criteria such as profitability and management quality were taken into account in site selection and successful producers were supported.

In Asian countries, import substitution played a preparatory stage for export promotion policy [14, p. 31-38]. High growth in exports has been achieved by companies that are actively supported by the state in the import substitution process and have already become an important player in the domestic market. The development of core industries has led to increased competitiveness of the industry as a whole.

After the devaluation of the ruble in Russia, since 2015, 20 programs have been developed in the most needed areas of civil industry. In this case, the priority areas are the production of machine tools with the highest import dependency (import weight – 90%), civil aircraft production (80%), heavy engineering (70%), and equipment supply for the oil and gas sector. (60%), energy equipment production (50%) and agricultural machinery production (50-90%). Government subsidies were provided as financial support to projects, co-financing was provided for research, grants and incentives were provided to holdings participating in public procurement. The volume of long-term loans to companies on favorable terms was increased. The government has taken special measures to encourage import substitution through large borrowings from the federal budget, financing of manufacturing enterprises and public municipal purchases to support projects within the framework of the strategy.

The strategy has been particularly beneficial for the agricultural sector. While agricultural equipment production increased by 50%, grain production, especially wheat, reached a record level in 2016 and Russia became the world's largest grain exporter. Positive trends were observed in the transport industry complex [15, p. 34-38]. In 2017, automobile production increased by 41% and exports increased by 47%, while Russia's arms sales in international markets reached 14 billion. dollars (more than 100% increase). Computer and accessory production increased by 16.4% in 2017. There was a revival in the production of domestic computer programs, and according to preliminary estimates, the total turnover in the sector increased by 13% in 2017, reaching 13.6 billion. dollar. While the transition to the use

of domestic software in state-owned enterprises expanded the domestic market, there was an increase in exports. These reforms reduced the share of imported products in the retail market in Russia from 34% in 2014 to 23% at the end of 2016 [16, p. 37-30].

In general, the country's foreign trade experience shows that export-oriented policies yield better economic results than those aimed at the domestic market. The growth of exports in such countries formed the basis of economic development and the growth rate was faster than in other countries. However, it should be noted that the relationship between exports and production growth exists to some extent:

First, exports are based on output and there is a close relationship between these two indicators. Regression links also confirm the existence of the principle of growth of production – growth of exports. However, for a few countries, there is a positive relationship between production and exports. Such a relationship has become more pronounced, especially for low-income countries.

Second, very few studies take the trade regime into account in calculations, so even if there is a positive link between exports and exports and production, this is an indirect indicator of the use of export-oriented policies.

Factual research and country experience require a relatively stable and favorable exchange rate for export development. Some economists have concluded that the "East Asian miracle" is not due to trade liberalization but to government support for exports in the context of a stable financial system. Thus, the following factors were noted in the positive expansion of exports: macroeconomic stability, a favorable exchange rate for exporters, and a favorable price for exporters to access resources. For this, the import of the required intermediate product in the exported product must be exempt from quantity restrictions, customs duties and non-tariff barriers. This fact has existed in countries such as Hong Kong, Indonesia, Korea, Malaysia, Singapore, Thailand, Taiwan and Japan, which have advanced experience in the rapid growth of industrial exports [56].

Resume. From the above, it can be concluded that there are two possible aspects of increasing the openness of the economy: high openness brings significant benefits for the

country (especially deepening of specialization, rational allocation and use of resources, benefiting from best practices, increased competition, etc.) On the other hand, for the financial and economic system becomes a source of risk and creates a dilemma in determining the country's development priorities: participation in free global trade or protection of the internal market.

If we summarize all these, we can say that it would be more accurate to classify countries according to their level of development, that is, according to high, medium or low development. Thus, structural changes in the economy are the main cause of instability.

They can identify competitive opportunities and processes in the world economic system. For example, Luxembourg has given special attention to the banking sector, increasing the interest of residents and non-residents in the country's banking sector by introducing special discounts on deposits. As a result, Luxembourg is today recognized as one of the financial centers of Europe. However, this system of concessions was banned by Germany and Switzerland in the 70s. Belgium aims to increase the share of high-tech industries in its economy. In Netherland, "Dutch disease" gradually eliminated and it is now a leader in intellectual property exports.

However, the establishment of import-based industrial production that could compete with imports in a small number of countries has been successful. First, high protectionism, such as the depreciation of the national currency, becomes a constraint on export growth. Thus, the depreciation of the national currency in the context of high dependence on imports of intermediate products creates a price effect by increasing the price of intermediate products. Second, capital controls and import licensing limit access to imports at world market prices.

Therefore, the expansion and diversification of foreign trade, as well as geographical participation in the value chain created by DDC, requires the development of trade infrastructure and liberal policies. At the same time, import substitution policy should take into account export orientation. Although there are economic instruments to regulate imports and exports, priority should be given to protecting the interests of national producers and

consumers, and mutual concessions in bilateral economic and commercial relations. Developing countries such as Azerbaijan should give priority to high technology markets in their trade activities in their foreign trade policy.

References:

1. Dustmann, C., F. Fasani, T. Frattini, L. Minale, and U. Schnberg (2017a). On the Economics and Politics of Refugee Migration. *Economic Policy*, 32 (91), 497-550.
2. Yadigarov T. A. "Customs statistics and modern information technologies". Baku, "Europe" publishing house, 2020, 550 pages. CIA. "CIA Factbook". Archived from the original on 2018.
3. Economist (2017). Daily chart: Military spending by NATO members, February 16th, 2017, <https://www.economist.com/graphic-detail/2017/02/16/military-spending-by-nato-members> (last accessed June 25th);
4. Joshi, V., & Skidelsky, R. (2010). Keynes, Global Imbalances, and International Monetary Reform, Today. In S. Claessens, S. Evenett, & B. M. Hoekman (Eds.), *Rebalancing the global economy: A primer for policymaking* (pp. 173-180). London, UK: Centre for Economic Policy Research.
5. Jo Harper (2018). Juncker promises Trump 'facts' as cold trade war threatens to heat up, DW Business, June 11th, 2018, <http://www.dw.com/en/juncker-promises-trump-facts-as-cold-trade-war-threatens-to-heat-up/a-44158418> (last accessed June 25th, 2018).
6. Valiyev D. A. *Integration of Azerbaijan into the global economy*, Baku, Adiloglu Publishing House, 2008.
7. Tine Helene Birkeland. *Trade theory and intra-industry trade (Data from European trade 1970-2010)*. University of Oslo. 2012. https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/17083/Birkeland_Master.pdf?sequence=2.
8. Ganbarov F. *Azerbaijan's foreign economic relations: achievements and prospects*. Collective monograph. Institute of Economics of ANAS. s.113-160.
9. Ben Bernanke (2015). Germany's trade surplus is a problem, Brookings Institution, April 3rd, 2015, <https://www.brookings.edu/blog/ben-bernanke/2015/04/03/germanys-trade-surplus-is-a-problem>.
10. Epshtein, D., 2017. *Business Source Premier*. Problems of Economic Transition, (Import Substitution and Neo-Industrialization), pp. 186-201.
11. UNCTADstat [Electronic resource] // United Nations Conference on Trade and Development. – Mode of access: <http://unctadstat.unctad.org/EN/Index.html>. – Date of access: 11. 06. 2016.
12. Knuf T. Bertelsmann-Studie: Deutschland profitiert von der EU. 2014. URL: <http://www.berlinerzeitung.de/wirtschaft/deutschland-profitiert-von-der-eu>.
13. Activity of Multinational Enterprises - AMNE www.oecd.org/sti/ind/amne.htm.
14. A third of EU trade is with the United States and China. *International trade in goods in 2018*. Eurostat.
15. Companies aim to improve oil and gas production efficiency in Azerbaijan: <https://www.worldpipelines.com/business-news/30082018/companies-aim-to-improve-oil-and-gas-production-efficiency-in-azerbaijan/>.
16. Shakaraliyev A. Sh., Shakaraliyeva Z. A. *Organization and management of customs work*. Baku, 2014.
17. Pokholyuzin V. The strategy of export diversification as a priority tool for improving the foreign trade sphere of the South African Republic [Electronic resource] / V. Pokholyuzin // *Management. econom. systems*. – 2015. – № 8. – <http://uecs.ru/makroekonomika/item/>.

2.8. Współpraca transgraniczna administracji samorządowej – istota i przejawy

Współpraca transgraniczna administracji samorządowej – istota i przejawy

Termin „współpraca” jest pojęciem używanym w języku prawniczym, ale w związku z brakiem jednoznacznej definicji posiada szeroki i nie zawsze określony zakres. Został on świadomie użyty w niniejszej pracy magisterskiej celem możliwie kompleksowego ujęcia zjawiska współpracy przekraczającej granice państwowe. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że odbywająca się w relacjach zdecentralizowanych współpraca jest zawsze wolna od wszelkich uwarunkowań ograniczających niezależność jego uczestnikom, a ponadto regułą jest jej dobrowolny charakter [14, s. 35]. Jak się wydaje, studiując odpowiednie prawodawstwo, termin „współpraca” występuje w kontekście kontaktów podejmowanych z podmiotami niepublicznymi (art. 7 ust. 1 pkt. 19 u.s.g.) czy ze społecznościami lokalnymi i regionalnymi innych państw (art. 7 ust. 1 pkt. 20 oraz art. 18 ust. 2 pkt. 12a u.s.g. oraz art. 12 pkt. 9a u.s.p. i art. 75-79 u.s.w.) w przeciwieństwie do „współdziałania” traktowanego jako wspólne wykonywanie zadań publicznych przez jednostki samorządu terytorialnego (art. 10 ust. 1 u.s.g.). Należy ponadto zauważyć, iż „jedni autorzy pojmują „współdziałanie” jako przewidzianą w ustawach ustrojowych prawną możliwość realizacji zadań we współdziałaniu, sprowadzając je wyłącznie do takich prawnych form, jak związek, porozumienie i stowarzyszenie [5], inni natomiast opowiadają się za szerokim ujęciem zjawiska, przewidując w ramach współdziałania nie tylko korzystanie z form publicznoprawnych, ale również prywatnoprawnych (tworzenie kapitałowych spółek handlowych) oraz pozaprawnych (działania faktyczne) [1]. Co należy zauważyć, w odniesieniu do podejmowanej tematyki artykułu, iż istotną cechą współpracy przekraczającej granice państwa jest z jednej strony jej dobrowolny charakter, z drugiej stanowi realne wyzwanie dla stron i może nieść pewne problemy. Wynika to m.in. z faktu iż problematyka ta jest złożona, zaś jej skomplikowanie wynika

przede wszystkim z odmiennych struktur poszczególnych krajów, różnych podstaw prawnych form współdziałania oraz bogactwa organizacyjnego i ilościowego form praktycznych. Jest to zjawisko, które rozwija się nierównomiernie i nie dotyczy wszystkich krajów w ten sam sposób [17, s. 191]. Ponadto oczywiste jest współwystępowanie związanych ze współpracą określonych sprzeczności interesów materialnych i niematerialnych, jak: konflikty osobowe; konflikty tożsamości pomiędzy poszczególnymi jednostkami (wspólnotami); układy władzy, w których strony współpracujące są najczęściej równorzędne przez dłuższy czas, ale które z czasem dążą do zharmonizowania, skoordynowania, a nawet zhierarchizowania; konflikty przestrzenne; konflikty sposobu: jak współpracować; za pomocą jakich środków; otrzymanych według jakich zasad [17, s. 201].

W przypadku pojęcia „transgraniczność” podstawowym zagadnieniem jest, jak się wydaje, istota „granicy”. I tak „granica w rozumieniu administracyjnoprawnym może być rozpatrywana w dwóch aspektach tj. w znaczeniu geopolitycznym oraz w znaczeniu kompetencyjnym. W tym drugim znaczeniu granica oznacza wyznaczoną w przepisach prawa powszechnie obowiązującego delimitację kompetencji określonych władz administracji państwowej czy samorządowej” [14, s. 32]. Jednak dla realizacji celów tejże pracy magisterskiej i skonkretyzowania prowadzonych rozważań, uściślenia wymaga określenie cech wyróżniających „transgraniczność” w rozumieniu prowadzonych dociekań i realizacji wspomnianych celów pracy. Nie chodzi bowiem o wszystkie przejawy współpracy przekraczającej granice państwowe. I tak, „po pierwsze, w przypadku transgraniczności samo przekroczenie granicy nie jest celem współpracy. Inaczej rzecz ujmując, podstawowym motywem podejmowania współpracy transgranicznej nie jest fakt pochodzenia partnera z innego państwa, jak może się zdarzyć w przypadku innych przejawów współpracy ze społecznościami lokalnymi i regionalnymi z innych państw. Przeciwnie, kwestia pochodzenia partnerów jest kwestią drugorzędną, gdyż najważniejsze jest konkretne zadanie do wykonania we współpracy. W tym przypadku przekroczenie granicy dokonuje się w następstwie podjęcia decyzji

o wspólnym wykonywaniu zadania. Natomiast odrębny problem stanowi kwestia czy zadanie jest zdeterminowane próbą niwelowania negatywnych skutków granicy, czy też jest niezależne od czynników związanych z występowaniem granicy państwowej” [14, s. 32-33].

Po drugie, jak podkreśla w swojej pracy R.Kusiak-Witner, a co wydaje się niezmiernie ważne „współpraca posiadająca cechę „transgraniczności” wykazuje ograniczony przestrzenny (terytorialny) zasięg. Należy tu założyć pewną geograficzną bliskość partnerów względem siebie oraz bliskość występowania tejże granicy”. Nie ulega wątpliwości, jak pisze Autorka, „że w stosunku sąsiedztwa znajdują się gminy przylegające do siebie, w których wspólna granica stanowi jednocześnie granicę suwerennego państwa”, podkreślając jednocześnie iż „w powszechnym rozumieniu współpraca transgraniczna może być również nawiązywana przez jednostki terytorialne nieposiadające wspólnej granicy, ale położone na terenach nadgranicznych. Tak rozumiana cecha „bliskości” jest pojęciem nieostrym i trudnym do uchwycenia, a ponadto podlega stałym przeobrażeniom w czasie. Dzieje się tak za sprawą możliwości technologicznych, finansowych czy wprowadzonych rozwiązań prawnych” [14, s. 34].

W Wikipedii [25] „współpraca transgraniczna” interpretowana jest „jako forma współpracy międzynarodowej, której zasadniczym celem jest zniesienie ograniczeń, wynikających z istnienia granic państwowych. Może ona przebiegać na wszystkich szczeblach samorządowych oraz pozarządowych, a także dotyczyć różnych dziedzin rozwoju społeczno-gospodarczego”. W analizowanej w poprzednim podrozdziale pracy Konwencji Madryckiej, pojęcie to jest określone jako "każde wspólnie podjęte działanie, mające na celu umocnienie i dalszy rozwój sąsiedzkich kontaktów między wspólnotami i władzami terytorialnymi dwóch lub większej liczby umawiających się stron, jak również zawarcie porozumień i przyjęcie uzgodnień koniecznych do realizacji takich zamierzeń" [12]. Wyrażenie „wspólnoty i władze terytorialne” odnosi się w tym przypadku do jednostek, urzędów i organów realizujących zadania lokalne i regionalne

oraz innych, uważanych za takie przez prawo wewnętrzne każdego kraju. Dokument ten określa ponadto, prawne i strukturalne wzorce form współpracy.

W Europie współpraca transgraniczna usankcjonowana jest oprócz przytoczonej Konwencji Madryckiej następującymi aktami prawnymi również wyżej scharakteryzowanymi tj. Europejską Kartą Regionów Granicznych i Transgranicznych, uchwalona przez Radę Europy w dniu 19 listopada 1981 roku oraz Europejską Kartą Samorządu Terytorialnego, uchwalona przez Radę Europy w dniu 15 października 1985 roku w Strasburgu [6, por. przypis 16 i 26]. W tym przypadku współpracę transgraniczną określa się jako współpracę zarówno sąsiedzką – przylegających do siebie regionów granicznych, jak i zagraniczną – władz szczebla regionalnego i lokalnego, organizacji lub instytucji reprezentujących obszary graniczne. Podkreśla się, przy tym, że współpraca transgraniczna odnosi się nie tylko do działań władz lokalnych czy regionalnych, lecz także do wspólnych inicjatyw przedsiębiorstw, organizacji i mieszkańców.

Jeszcze inne rozumienie współpracy transgranicznej przyjmuje Marek Zieliński, według którego jest to „współpraca pomiędzy władzami lokalnymi dwóch lub więcej sąsiadujących ze sobą państw, których obszary przylegają do granic oddzielających te państwa. Za władze lokalne zaś należy uznać wszelkie władze realizujące zadania o charakterze publicznym znajdujące się na szczeblu niższym niż szczebel centralny państwa” [23].

W polskim prawodawstwie sformułowanie „współpraca transgraniczna” pojawiło się po raz pierwszy w akcie prawnym w roku 1996, kiedy to w znowelizowanej ustawie z 22 marca 1990 roku o terenowych organach rządowej administracji ogólnej – obecnie już nieobowiązującej – wojewoda otrzymał uprawnienie do prowadzenia współpracy transgranicznej i międzynarodowej na zasadach określonych przez Ministra Spraw Zagranicznych [22].

Zasadniczym celem współpracy transgranicznej jest zniesienie barier wynikających z istnienia granic państwowych. Uwarunkowania historyczne i polityczne, takie jak

obawa przed agresją militarną, preferowanie własnych narodowych struktur gospodarczych, spowodowały słabsze zaludnienie stref granicznych. Działalność gospodarcza, handel oraz ludność ciążyła ku centrom państw narodowych. Szlaki komunikacyjne biegły równoległe do granic. Granice naturalne, takie jak rzeki, jeziora, morza i góry potęgowały znaczenie granicy jako zapory. Ideologie polityczne oraz ambicje oddzielnych bloków militarnych przekształciły granice państwowe w szczelne rubieże [26].

Dla istnienia współpracy transgranicznej niezbędne jest harmonijne zespolenie odpowiednich struktur, podmiotów i zasad. W przypadku „Europejskiej Konwencji Ramowej” można mówić o trójelementowej definicji współpracy transgranicznej składającej się z: podmiotów, struktur, zasad. Podmiotami są społeczności lokalne i ich zinstytucjonalizowane struktury (wspólnoty i władze terytorialne). Strukturami współpracy są stowarzyszenia i związki transgraniczne z udziałem wspólnot i władz terytorialnych, a zasadami – zespoły norm określających cechy tych struktur, relacje między strukturami i społecznościami lokalnymi oraz między samymi społecznościami. Pod pojęciem współpracy transgranicznej kryje się również szeroki wachlarz form zagranicznej aktywności państwowych i samorządowych władz szczebla regionalnego i lokalnego, podmiotów gospodarczych, instytucji i organizacji społecznych, współdziałających ze sobą wskutek naturalnego zainteresowania partnerem zagranicznym.

W pojęciu współpracy transgranicznej decydujące są jej dwa elementy: podmiotowy i przedmiotowy. Z podmiotowego punktu widzenia współpraca transgraniczna oznacza sąsiedzką współpracę władz lokalnych i regionalnych, obejmującą wszystkie dziedziny życia na obszarach ulokowanych wzdłuż granic państwowych. Jej istotnym elementem jest duże zaangażowanie zarówno władz publicznych jak również innych podmiotów – gospodarczych i społecznych, instytucjonalnych i obywatelskich. Zakres przedmiotowy współpracy transgranicznej może i powinien być bardzo szeroki i obejmować rozwiązywanie wszystkich lokalnych

problemów życia codziennego pogranicza, drogą oddolnych inicjatyw i strategii rozwoju lokalnego i regionalnego oraz uczestnictwa w inicjatywach i programach Unii Europejskiej.

Idea współpracy transgranicznej polega na tym, że władze i wspólnoty terytorialne pogranicza wspólnie wypracowują i artykułują konkretne działania i priorytety współpracy właściwe dla danych obszarów granicznych. Istota tej współpracy oznacza ciągłą kooperację dwóch lub więcej sąsiadujących obszarów granicznych.

Współpraca transgraniczna wpisuje się w proces „budowania ładu europejskiego” w ujęciu makro, poprzez „budowanie sąsiedztw” kulturowych, politycznych i gospodarczych [13]. W ujęciu ogólnym sąsiedztwo jest instytucją państwa, społeczeństwa, kultury i gospodarki, jest instytucją państwa we wszystkich jego zorganizowanych działaniach zewnętrznych i wewnętrznych. Sąsiedztwo buduje się także na poziomie regionalnym i lokalnym i nabiera znaczenia tym bardziej, im bardziej ograniczone są na tym poziomie działania państwa. Instytucja sąsiedztwa może być również skutkiem nieformalnych działań środowiskowych oraz tworzenia funkcjonalno-przestrzennych sieci współpracy samorządów lokalnych.

Współpraca transgraniczna, występująca najczęściej w formie euroregionów, jest właśnie dynamiczną (w aspekcie rozwojowym) formą budowania sąsiedztwa i zarazem tworzenia sieci współpracy samorządów lokalnych przez granice. Proces taki znajduje określone pozwolenie prawne. Samorzady terytorialne mogą tworzyć związki komunalne, zawierać porozumienia cywilnoprawne, tworzyć stowarzyszenia i przystępować do międzynarodowych zrzeszeń. Współpraca transgraniczna jest szczególnym przypadkiem współpracy międzynarodowej, której charakterystycznymi cechami są sąsiedzkość kontaktów oraz lokalny lub regionalny poziom współdziałania. Nie jest ona polityką zagraniczną państwa i nie zagraża jego integralności terytorialnej. Organizuje ona natomiast współpracę i reguluje stosunki sąsiedzkie między zbiorowościami terytorialnymi na szczeblu lokalnym lub regionalnym. Umowy międzynarodowe o współpracy dwustronnej nie mają na celu realizowania współpracy

między organami państwowymi. Ich rolą jest natomiast wskazanie, w jakich warunkach samorzady sąsiadujących państw mogą nawiązać współpracę i jakie są tego konsekwencje w prawie wewnętrznym. Współpraca transgraniczna nie jest też środkiem, za pomocą którego samorzady terytorialne mogą zdobyć kompetencje, których nie mają na mocy prawa krajowego. Nie ma ona też na celu stworzenia nowej formy władz lokalnych o charakterze ponadnarodowym. Władze lokalne mogą zawierać umowy wyłącznie w ramach swoich kompetencji. Poszanowane muszą być demokratyczne procedury w zbiorowości lokalnej. Współpraca musi być nawiązana z poszanowaniem prawa krajowego oraz zobowiązań międzynarodowych państwa.

Analizując kontakty transgraniczne w Europie Zachodniej po II wojnie światowej, należy zauważyć, że zmianie uległy nie tylko formy, zasady ale także główne cele współpracy. Zasadniczą przesłanką nawiązania współpracy zaraz po wojnie było zmniejszenie antagonizmów i zbliżeń sąsiadujących narodów. Z czasem dostrzeżono, że współpraca może przynieść także korzyści gospodarcze. W kolejnym etapie zaczęto ją traktować jako „pomost w procesie integracji”. Zależność ta ma charakter dwustronny. Współpraca transgraniczna jest czynnikiem wspierającym integrację, jej rozwój sprzyja kontaktom na pograniczach. Na współpracę transgraniczną wpływają również inne, szersze zjawiska. Rosnąca współzależność, zarówno na poziomie lokalnym, regionalnym jak i państwowym, sprzyja rozwojowi kontaktów w ramach współpracy transgranicznej w ochronie środowiska, transporcie oraz współpracy naukowo-badawczej i bezpieczeństwa międzynarodowego. Zjawisko regionalizacji i współpracy transgranicznej można postrzegać jako reakcję na proces globalizacji. Zwiększony dostęp do informacji z całego świata, zmiany w technologii i gospodarce oraz wzrost konkurencji powodują nie tylko otwarcie na świat, lecz także chęć większej integracji na niższym poziomie – w swoim bliższym otoczeniu. Istotną dla rozwoju kontaktów transgranicznych jest zmiana funkcji granic. Przestały one odgradzać, stając się przede wszystkim granicami administracyjnymi. Charakter granic przekłada się wyraźnie na charakter i intensywność współpracy. Ważnym czynnikiem integrującym

jest rozbudowa infrastruktury komunikacyjnej oraz usuwanie przeszkód w przepływie osób, towarów i usług. Łatwość przemieszczania się jest ważna ze względów nie tylko społecznych, lecz także gospodarczych i politycznych. Pomaga w przewyżczeniu historycznych podziałów i staje się elementem stosunków między państwami oraz czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego, wpływa na rozwój bazy ekonomicznej, tworzenie nowych miejsc pracy i dalszy rozwój współpracy transgranicznej europejskich regionów granicznych. Za taki czynnik uznać trzeba też wzrost znaczenia regionów w Europie, co wynika z postępującego procesu decentralizacji oraz ze wzrostu świadomości i aktywności regionalnej. Wysokie koszty i nieefektywność centralnego zarządzania spowodowały przekazanie kompetencji oraz zadań i środków na niższy poziom. W Unii Europejskiej wprowadzono zasadę subsydiarności, zgodnie z którą przeniesienie kompetencji z poziomu niższego na wyższy następuje tylko wówczas, gdy ten pierwszy nie jest w stanie skutecznie wykonać danego zadania. Z silniejszą pozycją regionów wiąże się szersze zjawisko, tj. wzrost aktywności samorządu terytorialnego w stosunkach międzynarodowych. W sferze formalnoprawnej Unii odzwierciedliło się ono uznaniem regionu z uczestnika stosunków międzynarodowych w Traktacie z Maastricht w 1992 r. i utworzeniem Komitetu Regionów, instytucji unijnej pełniącej funkcje doradcze w sprawach dotyczących regionów.

W podsumowaniu rozważań o istocie współpracy transgranicznej należy powiedzieć, iż dają się w niej wyróżnić trzy wzajemnie powiązane ze sobą aspekty [8, s. 27]:

Administracyjny, współpraca bowiem między przygranicznymi samorządami lokalnymi i regionalnymi pozwala zwiększyć efektywność samorządu lokalnego i regionalnego i tym samym zapewnić społecznościom lepszą jakość życia;

Konstytucyjny, ponieważ prawo do współpracy z innymi społecznościami lokalnymi, krajowymi i zagranicznymi wynika z pojęcia „autonomia” jako konsekwencja zasady subsydiarności;

Polityczny, z uwagi na fakt, że współpraca transgraniczna jest pojmowana jako instrument pokoju; organizując kontakty i współpracę między społecznościami różnych państw, przyczynia się ona do lepszego poznania i zrozumienia na płaszczyźnie międzynarodowej.

Współpraca międzynarodowa samorządu gminnego często jest nazywana formą dyplomacji oddolnej. Dzięki zaangażowaniu się we współpracę mieszkańców najmniejszych jednostek samorządu terytorialnego z różnych krajów, stosunki między narodami nie odbywają się na poziomie rządów, najwyższych przedstawicieli państwa czy organizacji międzynarodowych, ale na poziomie społeczności lokalnych. Taka forma kooperacji prowadzi do lepszego poznania oraz zbliżenia się społeczeństw państw, a dzięki wymianie doświadczeń na polu różnych dziedzin przyczynia się do usprawnień chociażby w zakresie gospodarki lokalnej i wpływa na ogólne poszerzenie wiedzy [21, s. 7]. Rozwój współpracy międzynarodowej na szczeblu lokalnym jest z jednej strony znakiem postępującej decentralizacji państw i rozwoju procesu integracji w Europie, z drugiej zaś – rezultatem naturalnej potrzeby współdziałania ze środowiskiem międzynarodowym. Jak pisze S. M. Grochalski „współpraca między społecznościami zamieszkałymi po obu stronach granicy przede wszystkim winna opierać się o tzw. prawo miejscowe, a więc to, którego twórcami przy uwzględnianiu obowiązującej procedury, są władze samorządowe” [7, s. 16]. Akcentuje ponadto, iż „państwo powinno zrezygnować z roli „solisty” i stać się „dyrygentem harmonizującym, stymulującym różnego rodzaju działania w regionach, w tym również i współpracę transgraniczną. Władze samorządowe gmin i powiatów nadgranicznych w wyniku decentralizacji administracji powinny realizować wyrażone w ustawie kompetencje, dzięki którym można byłoby mówić o samorządowych interwencjonizmie” [7, s. 16]. Zatem „kluczowej roli we współpracy transgranicznej nie może odgrywać jedynie państwo” [7, s. 16].

Wśród źródeł wzrostu międzynarodowej aktywności samorządu można wymienić rosnącą rolę globalizacji i integracji regionalnej. Współzależność pomiędzy globalizacją

i integracją, będąca wynikiem internacjonalizacji wielu dziedzin życia społecznego, występuje na poziomach globalnym, ponadregionalnym, regionalnym, i bilateralnym. Na każdym z nich górują podobne czynniki współzależności, takie jak bezpieczeństwo, ekonomia, technologia czy ekologia. Współzależność przyczynia się do eskalacji współpracy międzynarodowej samorządu oraz powstawania organizacji zrzeszających jednostki samorządów różnych państw. Tworzące się w ten sposób związki sprzyjają wymianie doświadczeń między samorządami, bliższemu poznawaniu się oraz realizacji wspólnych inicjatyw.

Tworzenie się międzynarodowych sieci współpracy samorządów terytorialnych uznawane jest za proces samoorganizacji jednostek samorządu terytorialnego, które osiągają większą niezależność w stosunku do władz państwowych, zwiększa się również ich rola w polityce i gospodarce. Przejawia się to zarówno tworzeniem nowych międzynarodowych organizacji miast, wzmożonym wysiłkiem władz samorządowych na rzecz zwiększenia wpływu na decyzje organizacji międzynarodowych, jak też powoływaniem wydziałów ds. współpracy międzynarodowej w urzędach.

Międzynarodowa aktywność samorządu terytorialnego może przejawiać się w prawie każdym zagadnieniu będącym przedmiotem zainteresowania społeczności lokalnej i mieszczącym się zarazem w kompetencji władz lokalnych i regionalnych [9]. Dotychczasowe doświadczenia dotyczące współpracy samorządów z różnych państw wskazują na to, iż koncentruje się ona w szczególności na problemach rozwoju regionalnego i planowania przestrzennego, rozwoju gospodarczego, transportu i infrastruktury, turystyki, ochrony środowiska, działania w sferze kulturalnej i społecznej czy też edukacji. Jeśli chodzi o współpracę w dziedzinie planowania przestrzennego, główną rolę odgrywają tu samorzady terytorialne znajdujące się na obszarach granicznych, które prowadzą tzw. współpracę transgraniczną, która w odniesieniu do planowania przestrzennego określana jest mianem „działalności horyzontalnej”. Działalność ta obejmuje zarówno wspólne analizy całego regionu, jak i przygotowanie wspólnych planów rozwojowych oraz opracowanie międzynarodowych

programów i projektów. Podmioty takiego rodzaju współpracy mogą zawierać w ramach swoich kompetencji dwu lub wielostronne porozumienia, które mają jednak wyłącznie charakter wyrażenia woli stron. Samorządy terytorialne będące jednocześnie stronami, czyli swojego rodzaju partnerami trans granicznymi, mogą sporządzać plany i programy rozwoju przestrzennego, ale działania te mają charakter konsultacyjno-koordynacyjny. Zasadniczym ich celem jest harmonizacja planów zagospodarowania przestrzennego, planów i programów rozwoju na wyznaczonym obszarze [10, s. 6-18].

Kolejną dziedziną, w której w ostatnich latach można zaobserwować zwiększoną aktywność samorządów terytorialnych jest dążenie do ożywienia gospodarczego określonych obszarów działania [19]. Współpraca gospodarcza inicjowana poprzez samorządy terytorialne przejawia się przede wszystkim poprzez wszelkie działania, które mają na celu głównie pobudzenie oraz poprawę już istniejącej międzynarodowej współpracy małych firm, przedsiębiorstw, zakładów produkcyjnych. Duży nacisk kładzie się na rozwój oraz utrzymanie prawidłowych powiązań pomiędzy dostawcami a producentami, nie należy również zapominać, iż tego typu działania niewątpliwie pozytywnie wpływają na rynek pracy w danym regionie, czy też obszarze podległym danemu samorządowi terytorialnemu.

W ścisłym związku ze współpracą gospodarczą pozostaje współpraca w zakresie rozwoju infrastruktury technicznej. Szczególne znaczenie ma tu synchronizacja inwestycji w infrastrukturę układów komunikacyjnych, urządzeń komunalnych, sieci telekomunikacyjnych, modernizację przejść granicznych. Łatwo można zauważyć, iż wśród inwestycji infrastrukturalnych największy nacisk kładziony jest na wszelkie ułatwienia komunikacyjne i transportowe. Warto podkreślić próby racjonalizacji funkcjonowania transportu publicznego w dziedzinie transportu w skali lokalnej, co znajduje wyraz we wprowadzaniu ułatwień w międzynarodowym ruchu autobusów i taksówek [10, s. 6-18]. Niewątpliwie jednak do najszybciej rozwijającego się sektora współpracy międzynarodowej należy współpraca w sferze społeczno-kulturalnej.

Współpraca ta odbywa się formalnie, na podstawie zawartych umów pomiędzy miastami i gminami, dotyczy ona:

- współdziałania w zakresie wymiany informacji, polegającej na współpracy redakcji gazet, rozgłośni radiowych, wymianie publikacji naukowych,
- współpracy ośrodków kultury, wymiany zespołów muzycznych, artystycznych, chórów, tanecznych, tworzenie wspólnych zespołów mieszanych [2, 3],
- organizacji różnego rodzaju imprez masowych, sportowych, muzycznych, turystycznych,
- współdziałania wszelkiego typu organizacji społecznych, politycznych, kół zainteresowań, towarzystw,
- współpracy oraz wymiany pomiędzy szkołami,
- współpracy w dziedzinie turystyki.

Kolejną ważną dziedziną współpracy samorządów jest ich kooperacja w zakresie ochrony środowiska, która w sposób empiryczny w odniesieniu do euroregionu „Pradziad” będzie opisana w dalszej części pracy. Współpraca ta stanowi bowiem jeden z priorytetów współpracy międzynarodowej. Obejmuje ona cztery podstawowe zagadnienia:

- wspólna ochrona obszarów szczególnie cennych przyrodniczo,
- tworzenie specjalnych obszarów sanacji ekologicznej obszarów o zagrożonym środowisku,
- pionierskie próby tworzenia programów ekorozwoju,
- zdobywanie funduszy na inwestycje związane z ochroną środowiska.

Nie da się ukryć, iż problemy składające się na ochronę środowiska mają charakter międzynarodowy i integracyjny. Pożądaną i zrównoważoną rozwój relacji międzynarodowych wymaga połączenia ochrony środowiska z licznymi aspektami polityki rozwoju gospodarczego, turystycznego, infrastrukturalnego. Budowanie świadomości środowiska jako wspólnego dobra międzynarodowego nosi w sobie dużą wartość integrującą zagraniczne społeczności lokalne [11, s. 162-164].

Współpraca partnerska to prawdopodobnie najbardziej widoczna forma współpracy miast, gmin i miasteczek, które z dumą podkreślają fakt prowadzenia kontaktów z zagranicznymi partnerami, poczynając od tablic informacyjnych przy wjeździe do miasta. Współpraca ta jest niezwykle elastycznym instrumentem, równie dobrze może być prowadzona przez małe miasteczka, powiaty, jak i duże miasta. Może obejmować zróżnicowaną tematykę i angażować różnorodnych partnerów z kilku miast lub gmin. Właściwa współpraca partnerska może przynieść wiele korzyści dla społeczności lokalne i gminy. Spotkania ludzi z różnych stron dają możliwość wspólnego rozwiązywania problemów, jak i wymiany poglądów oraz doświadczeń.

Współpraca partnerska to przede wszystkim długoterminowe zaangażowanie partnerów, a nie tylko krótka współpraca w ramach danego projektu. Powinna być na tyle silna, aby przetrwać zmiany polityczne, czy przejściowe problemy oraz oferować wsparcie np. w razie klęsk żywiołowych. W długoterminowym partnerstwie bardzo ważne jest zaangażowanie władz lokalnych, równie ważne jest zaangażowanie samych mieszkańców [4]. Społeczność lokalna z partnerskich ośrodków realizuje cele rozwoju kulturalnego oraz społecznego. Niewątpliwie sprzyja to wzrostowi aktywności lokalnych społeczności, tworzy również korzystny klimat przy współpracy gospodarczej. Współpraca międzynarodowa gmin jest tym rodzajem współpracy partnerskiej, gdzie aktywność samorządu terytorialnego w stosunkach międzynarodowych zachodzi między jednostkami najniższego szczebla. Przez tego rodzaju typ współpracy, zwany gminami partnerskimi, bliźniaczymi lub twinningiem, rozumiane są kontakty zagraniczne samorządów lokalnych [15], których specyfiką jest bezpośrednie zaangażowanie się organizacji samorządowych i mieszkańców gmin oraz organizacji lokalnych we współpracę z gminami zagranicznymi [24].

Partnerstwa gmin są formą współpracy międzynarodowej na poziomie lokalnym. Dają możliwość bliskich kontaktów między społecznościami różnych krajów oraz stwarzają okazję dla władz lokalnych wielu państw do wymiany doświadczeń i kooperacji w wielu sferach życia społecznego. Pod pojęciem kontaktów partnerskich

mieści się współpraca oparta na formule związków (gmin) bliźniaczych, zwanych też partnerskimi, działających na ogół na podstawie umów o współpracy, listach intencyjnych lub innego typu porozumieniach w formie pisemnej, a także kontaktach niesformalizowanych umową w formie pisemnej.

Analizując na przestrzeni lat nawiązywanie nowych kontaktów w Europie łatwo można zauważyć, iż podstawowym elementem ułatwiającym zawieranie związków partnerskich jest położenie geograficzne. Im mniejsza jest odległość między współpracującymi gminami, tym łatwiej jest zorganizować spotkania i wspólne przedsięwzięcia. Dla współpracy bliźniaczej, obok bliskości geograficznej, istotną rolę odgrywają także czynniki kulturowe, historyczne, językowe jak również aktywność przedstawicieli mniejszości narodowych. Nie należy również zapominać, iż bardzo ważną rolę odgrywa tutaj sytuacja zarówno gospodarcza, jak i społeczna danego regionu czy gminy, sytuacja kraju sąsiedzkiego, stosunki między państwami.

Obecnie współpraca bliźniacza gmin ma bardzo zróżnicowany charakter, zaczynając na zwykłych kontaktach kulturowych, poprzez współpracę w dziedzinie infrastruktury, a na ochronie środowiska naturalnego kończąc.

Najczęściej podejmowanymi działaniami w dziedzinie współpracy są inicjatywy związane z młodzieżą i sferą kultury. Dotyczy to w głównej mierze wymian uczniów, obozów integracyjnych, współpracy stowarzyszeń młodzieżowych, czasem też praktyk w czasie wakacji. Niemalże równie często podejmowana jest współpraca w zakresie kultury. Odbywa się ona poprzez festiwale kultury, koncerty i wspólne uroczystości. Współpraca zarówno w sferze związanej z młodzieżą, jak i kulturą jest charakterystyczna dla większości kontaktów. Bez znaczenia jest to, z jakiego państwa pochodzi partner ani jak długo trwa dana współpraca. Imprezom kulturalnym oraz spotkaniom młodzieży towarzyszą często wydarzenia sportowe i turystyczne, takie jak zawody sportowe, rajdy rowerowe, budowa ścieżek rowerowych na obszarach transgranicznych, czy też wydawanie wspólnych map lokalnych [21, s. 31].

Osobna, ale szczególnie ważna jest współpraca gospodarcza, do której trzeba zaliczyć także współpracę służb ochrony (straż pożarną, służbę zdrowia, ratownictwo górskie i wodne) i ekologii [16]. Wspólnymi inicjatywami w zakresie współpracy gospodarczej są tzw. dni miast, konferencje gmin bliźniaczych, czy też inne przedsięwzięcia, dające możliwość wymiany doświadczeń samorządom oraz umożliwiające nawiązywanie kontaktów między społecznościami lokalnymi [20]. Warto ponad to zwrócić uwagę, iż w ostatnich latach wspólne działania koncentrują się również na kontaktach między społecznościami współpracujących gmin. Dzięki spotkaniom poszczególnych grup społecznych, wymianom rodzin, współpracy stowarzyszeń realizowana jest idea towarzysząca powstaniu ruchu gmin bliźniaczych, sprowadzająca się do zbliżania się społeczeństw różnych państw.

Pomimo, iż obecnie coraz więcej ludzi podróżuje po całym świecie, niezależnie od tego, czy są to podróże wakacyjne czy służbowe, pomimo powszechnego dostępu do Internetu czy telewizji, współpraca partnerska pozostaje jedną z istotniejszych możliwości dla Europejczyków na spotkania twarzą w twarz, dzielenie się i korzystanie z doświadczeń z różnych dziedzin życia – od edukacji kultury na gospodarce kończąc. Obecnie współpraca gmin bliźniaczych może prowadzić do realizacji konkretnych przedsięwzięć i projektów, takich jak np. zarządzanie gospodarką wodną, czy też współpraca w dziedzinie ulepszenia usług socjalnych, rozbudowy układów komunikacyjnych oraz sieci transportowych. W dziedzinie infrastruktury społecznej następuje tworzenie ośrodków kultury, ośrodków innowacji i technologii, ośrodków promocji oraz wspólnych programów oświatowych. Widoczne są także korzyści w dziedzinie ekologii i ochrony środowiska. Tworzone są systemy stacji monitoringowych, wspólne programy ochrony środowiska naturalnego oraz wspólne obszary chronione [11, s. 335]. Jednak najczęściej największe korzyści odnajduje się w sferze kultury i edukacji, w tym szczególnie w kontaktach młodzieży. Podkreśla się również korzyści ze wspólnych inicjatyw sportowych i turystycznych. Nie sposób nie wspomnieć o profitach w postaci możliwości nauki języka obcego [21, s. 33],

poznawania innych kultur i podejmowania wspólnych przedsięwzięć artystycznych, sprzyjających integracji społecznej. Jeśli chodzi o edukację, organizowane są staże dla pracowników naukowych, stypendia dla studentów oraz wymiany międzyszkolne. Kontakty z partnerskimi gminami umożliwiają wymianę doświadczeń w zakresie nauczania, z kolei bezpośrednie kontakty młodych ludzi i wyjazdy do zaprzyjaźnionych gmin stwarzają możliwość wzajemnego poznania się oraz nawiązania kontaktów, również prywatnych [11, s. 175]. W wielu przypadkach współpraca jest też postrzegana jako forma promocji gminy. Wśród innych korzyści wymieniane są również pomoc materialna i finansowa. Zauważyć wypada, że uznanie prawa regionów do samodzielnego pełnienia przypisanych im funkcji i odgrywanie aktywnej roli w procesie integracji europejskiej nie może prowadzić do skomplikowania wspólnotowych procedur decyzyjnych, które już w tej chwili są wystarczająco zbiurokratyzowane. Dlatego niezbędne stają się mechanizmy zapobiegające takiej ewentualności oraz zapewniające efektywność funkcjonowania całego organizmu [18, s. 209].

We współpracy międzynarodowej gmin istotne korzyści wynikają również z wymiany doświadczeń pomiędzy organami samorządu. Wspólne szkolenia, staże oraz wymiany pracowników urzędów gmin pozwalają poznać sposoby funkcjonowania gmin i zarządzania nią w innych krajach. Partnerzy przy współpracy przekazują sobie również doświadczenia z dziedziny gospodarki komunalnej, pomocy społecznej oraz planowania przestrzennego. Niekiedy gminy opracowują nawet wspólne projekty. Wiele gmin rozwija również kontakty partnerskie w dziedzinie turystyki, sportu i rekreacji. W tej płaszczyźnie współpracy organizowane są zawody sportowe i wymiana sportowców. Współpraca obejmuje również rozwój bazy turystycznej oraz pomoc partnera zagranicznego podczas opracowywania koncepcji rozwoju gmin jako ośrodka turystycznego.

Związki partnerskie dają też korzyści gospodarcze. Współpraca władz lokalnych pobudza współpracę przedsiębiorstw oraz wymianę doświadczeń w sferze

gospodarczej [21, s. 34; 11, s. 176]. Co więcej, współpraca partnerska ciągle wykorzystywana jest do propagowania pokoju i zrozumienia między narodami. Współpraca między gminami jednoczy ludzi z całego świata. Ludzie nawiązują kontakty, poznają warunki życia i obyczaje innego kraju. Zbliżenie sprzyja przełamywaniu barier oraz obalaniu negatywnych stereotypów i uprzedzeń. Nawiązywanie bezpośrednich więzi integruje społeczeństwa i pomaga w lepszym, wzajemnym rozumieniu się. Współpraca międzynarodowa wiąże się też z pomocą materialną i finansową. Partnerzy zagraniczni nie rzadko przekazują lub finansują zakup wyposażenia dla szkół, szpitali, ośrodków pomocy społecznej oraz sprzętu dla służb ratowniczych i policji. Dofinansowanie dotyczy także remontów zabytków oraz przedsięwzięć kulturalnych. Utrzymywanie związków partnerskich umożliwia także otrzymywanie różnego rodzaju środków finansowych z różnych funduszy pozabudżetowych, zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Możliwość skorzystania z zewnętrznych źródeł finansowych, między innymi z funduszy unijnych, stanowi czynnik stymulujący, gdyż współpraca z partnerem zagranicznym stanowi często warunek otrzymania wsparcia finansowego z Unii Europejskiej. Ponadto, współpracę w ramach związków partnerskich można zaliczyć do form integracji europejskiej na poziomie społeczności lokalnych. Angażuje ona zarówno działaczy samorządowych, urzędników z gmin, otoczenie społeczno-gospodarcze, jak i zwykłych obywateli. Dzięki różnego typu projektom uczą się oni współpracować na forum międzynarodowym, a w wypadku partnerstwa z gminami z krajów członkowskich UE poznają specyfikę funkcjonowania samorządu lokalnego w warunkach członkostwa państwa w Unii Europejskiej. Współpraca społeczności lokalnych poszczególnych krajów prowadzi do lepszego wzajemnego poznawania się, przełamywania obaw i negatywnych uprzedzeń oraz do efektywnej współpracy podczas rozwiązywania różnych, coraz częściej wspólnych problemów. Współpraca zagraniczna wymusza również zmiany w strukturze oraz funkcjonowaniu gminy i może czynić ją bardziej nowoczesną. Powoduje to m. in.: powołanie wydziałów lub specjalnych stanowisk do spraw

współpracy z zagranicą, tworzenie stanowisk do spraw integracji europejskiej czy do spraw funduszy unijnych, większe umiędzynarodowienie gminy wskutek otwarcia się jej na współpracę i doksztalcanie się działaczy samorządowych oraz pracowników administracji oraz (dzięki poprawie stanu świadomości międzynarodowej) radnych i zwykłych mieszkańców [11, s. 176-179]. Wzrost liczby kontaktów zagranicznych samorządów pokazuje, że współpraca przynosi korzyści i coraz więcej samorządów to dostrzega.

Bibliografia:

1. K. Bandarzewski P. Chmielnicki, P. Dobosz, W. Kisiel, P. Kryczko, M. Mączyński S. Płazek *Ustawa o samorządzie gminnym. Komentarz*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2010, s. 119.
2. Barska, *Miejsce kultury w życiu społeczności lokalnych pogranicza. Zarys problemu w: Śląsk Opawski i Opolski w kierunku standardów europejskich*, red. B. Kozery i M. Lisa, Slezka Univerzita v Opave, Uniwersytet Opolski, Opole 2003, s. 331.
3. Barska, *Współpraca kulturalna społeczności lokalnych na pograniczu polsko-czeskim*, w: *Śląsk Opawski i Opolski w kierunku standardów europejskich*, red. B. Kozery i M. Lisa, Slezka Univerzita v Opave, Uniwersytet Opolski, Opole 2003, s. 71-81,
4. *Czym jest współpraca partnerska*, <http://www.twirrmg.org/pl/page/kr%C3%B3tki-opis.html> (dostęp 29. 08. 2021).
5. Z. Duniewska, B. Jaworska-Dębska, R. Michalska-Badziak, E. Olejniczak-Szałowska, M. Stahl, *Prawo administracyjne. Pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2013, s. 311.
6. Europejską Kartą Samorządu Terytorialnego.
https://pl.wikipedia.org/wiki/Europejska_Karta_Samorz%C4%85du_Lokalnego.
7. S. M. Grochalski, *Ustawodawstwo polskie wobec przedmiotowego zakresu...*
8. E. Grzyb, *Formy współpracy międzynarodowej jednostek samorządu terytorialnego...*
9. N. Honka, *Perspektywy współpracy polskich i czeskich samorządów wobec integracji europejskiej*, w: *Śląsk Opawski i Opolski w kierunku standardów europejskich*, red. B. Kozery i M. Lisa, Slezka Univerzita v Opave, Uniwersytet Opolski, Opole 2003, s. 58-65.
10. S. Janocha, *Współpraca międzynarodowa organów administracji samorządowej na przykładzie zawartych umów partnerskich powiatu oraz gminy Krapkowice*, praca dyplomowa pod kierunkiem prof. dra hab. A. Jabłońskiego, WSZiA, Opole 2013, s. 6-18.
11. K. Jóskowiak, *Samorząd terytorialny w procesie...*
12. Konwencja Madrycka uchwalona przez Radę Europy w dniu 21 maja 1980 roku w Madrycie...
op.cit. Dz. U. 1993, Nr 61, poz. 287.
13. I. Kurczewski, *Pogranicza a polska polityka zagraniczna*. W: *Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XXI wieku*, red. R. Stemplowski, A. Żelazo, Warszawa, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2002, s. 433.
14. R. Kusiak-Witner, *Współpraca transgraniczna gmin Polski i Niemiec; studium administracyjnoprawne*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2011.

15. *Miasta i gminy bliźniacze*

<http://www.ukie.gov.pl/www/serce.nsf/0/D1BE1A76A0665C4C1256E830060F8957Open>.

(dostęp 29. 08. 2021).

16. Mikułowski - Pomorski, *Międzynarodowa współpraca gmin bliźniaczych. Komentarz do badań PISM w: Współpraca międzynarodowa samorządu gminnego*, Adriana Skorupska (red.), Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 80.

17. M. Ofiarska, *Współdziałanie gmin w wybranych systemach prawnych w: S. Dolata, Problemy prawne w działalności samorządu terytorialnego*, Uniwersytet Opolski, Opole 2002.

18. Pietrzyk, *Polityka regionalna Unii Europejskiej...*

19. S. Senf, *Spółki z kapitałem polsko-czeskim na Śląsku Opolskim w okresie współczesnej transformacji*, w: *Śląsk Opawski i Opolski w kierunku standardów europejskich*, red. B. Kozery i M. Lisa, Slezka Univerzita v Opave, Uniwersytet Opolski, Opole 2003, s. 221-229.

20. Skorupska, Biuletyn – *Współpraca międzynarodowa polskich samorządów - wyniki badań PISM*, <http://www.pism.pl/biulervnv/files/294.pdf> (dostęp 2. 09. 2017).

21. Skorupska A, *Współpraca międzynarodowego samorządu gminnego*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005.

22. *Ustawa z 22 marca 1990r. o terenowych organach rządowej administracji ogólnej*, Dz.U. Nr 21, poz. 123 z późn. zm., nowelizowana 8 sierpnia 1996r. Dz. U. Nr 106, poz. 498.

23. M. Zieliński, *Współpraca transgraniczna między władzami lokalnymi państw Unii Europejskiej.*, W: *Polska w Unii Europejskiej. Perspektywy, warunki, szanse i zagrożenia.*, red. C. Mika, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Organizacji i Kierownictwa, Toruń 1997, s. 227.

24. Żelazo, *Współpraca międzynarodowa gmin przygranicznych w: Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XXI wieku*, R. Stemplowski, A. Żelazo (red.), Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2002, s. 446.

25. https://pl.wikipedia.org/wiki/Wsp%C3%B3lpraca_transgraniczna (dostęp 23 sierpień 2021).

26. wroclaw.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/wroc/ASSETS_14-19.pdf (dostęp 31 sierpień 2021).

2.9. Quality of working life of teachers in the conditions of coronavirus COVID-19: organizational and economic aspect

The development of higher education is very uncertain in the long run, which cannot but affect the quality of working life of research and teaching staff (RTS). According to the European Fund, higher education is classified as an area of economic activity in which the number of remote workers has significantly increased due to the influence of pandemic restrictions. This situation affected the organizational conditions of the work activity of teachers and the characteristics of its content. As a rule, if the volume of job responsibilities and their complexity is growing, a decision must be made to increase compensation payments. At the same time, the teacher's work and its remuneration have special features that should be taken into account in assessing the impact of coronavirus COVID-19 on the quality of working life (QWL). The results of such an assessment will also depend on the chosen approach to understanding the substance of the phenomenon of “quality of working life”. Thus, the quality of working life of teachers in the context of coronavirus COVID-19 is a relevant issue and requires special approaches to the research.

The quality of working life is the one area of scientific research, which is characterized by numerous interpretations of this subject and selected determinants. Researchers, studying the quality of working life, supplement it with certain aspects or emphasize the importance of certain components. At the same time, almost all scientists in defining the construct use the concept of “meeting the needs” of the employee. The biggest area of uncertainty is the type of needs that must be met for a high quality of working life. For example, the theory of Maslow points out physiological needs, the need for security, the need for the respectful attitude, recognition of authority, needs for self-fulfillment, and self-development; K. Alderfer's theory stresses the need for existence, the need for communication with others; the need for personal growth and development, etc.

In this study of the quality of teachers' working lives, we highlight the key needs of employees that most researchers agree with, namely: the need for a decent wage (financial component), the need for decent working conditions, the need for protection (social security component), and the need for self-development and self-fulfillment.

It is also important to determine the methods of assessing the quality of working life. To obtain accurate estimates of its condition in our view, we need to use the subjective-objective approach proposed by W. J. Jankowski. That is, consideration of the quality of working life on the one hand as “a set of factors that characterize the objective parameters of subjects’ life at work”, and on the other – as “their attitude to the conditions of their work” [1]. This means that it is justified to use the method of sociological research and analysis of statistical data, reporting, etc. to assess the satisfaction of actualized needs of employees. The advantage of the survey as a method of assessing the quality of working life is the high sensitivity to changes in the state of its components. However, the surveys are often subjective which results in excessive fluctuation. To smooth those fluctuations it’s worth adding the analysis of statistical data and reporting.

To analyze the impact of the COVID-19 pandemic we conducted sociological research, questions for which we grouped according to various components of quality of working life – financial component, decent working conditions, social security, development, and self-fulfillment.

Also, to determine the strength of the pandemic's impact on the quality of teachers' working lives, the results of their survey in the epidemiological period were compared with the results in the pre-pandemic period. As it can be seen from Table 1, for most aspects of work, distributed by components of the quality of working life of teachers, there is a decrease in satisfaction in the first pandemic period (2019-2020) as compared to the pre-pandemic period (2017-2018). Exceptions are such aspects of working life as the mode of work, the relationship with the immediate supervisor, and independence in work. Such results are natural. Working from home is usually more comfortable in

comparison to the work in premises of educational institutions. Online mode increases the distance of power, which reduces the intensity of contacts with the direct supervisor but also increases the area where a teacher has more freedom of choice (eg, choice of software, creative approach to planning the structure of classes, and the selection of technologies, etc.).

The results of the survey of teachers based on the results of the second period of the global pandemic (2020-2021) were interesting. Almost all aspects of the work satisfaction of teachers have improved and even exceeded estimates of satisfaction in the pre-pandemic period (2017-2018 years.). The exception is the mode of work in which the satisfaction of teachers has decreased. This situation can be explained by the adaptation of teachers to the conditions of “digital” teaching, as well as by their assessment of the benefits of the digital learning process.

Regarding the deterioration of teachers' satisfaction with the work schedule, we see that the comfort of conducting classes at home has led to shifting the balance in the “work – personal life” pair. This problem, as studies show, existed even in the pre-pandemic period. In November 2017 Times Higher Education first conducted the research among universities staff in respect of the balance between work and family life. Representatives of almost 56 countries took part in the survey. There was a tendency among teachers to increase working hours. According to scientists, they are twice as likely as other employees to work 10 or more hours a day. 49% of teachers said that they usually work on weekends. Teachers tend to rest less than before and become more stressed. 33% of respondents said that in the past year they had only 1 or 2 days on vacation. Due to the workload, there is less time left for family and friends [2]. That is, this problem existed before, but quarantine restrictions have exacerbated the situation.

Assessment of quality of working life of teachers becomes specific with the introduction of quarantine restrictions as there appeared some epidemiological determinants – features of teaching online, the prevalence of organizational and technical conditions of work, features of motivation of scientific and pedagogical

workers, the risk of deterioration of the mental and physiological health, communicative isolation (Table 2). A significant percentage of teachers (42%) gave a positive answer to the question about the convenience of working online when checking students' ongoing and control work. According to only 23.7% of teachers, the independence of students' work has increased.

Almost 95% of teachers said that they spend much more time on the computer and on the web to complete the teaching programs, but also 83% of teachers felt that the educational process costs increased. Less than half of the respondent teachers (45.4%) described the class schedule as convenient.

Such changes in the organization of the educational process could not but affect the state of mental and physiological health of teachers. 81.1% of teachers experience an increase in mental and psycho-emotional stress, as well as fatigue. There is a high probability that the deterioration of teachers' health also occurred due to limited communication with students and colleagues, i.e. due to communicative isolation. Only just over a third of teachers reported improved communication with colleagues and students. More than half of the teachers agreed that the online mode is more convenient only for informing students about the learning results and providing them with current tasks.

It is logical to conclude that in most cases, the time spent on educational, methodological, and organizational work of teachers during the pandemic has increased, mental and physical health problems have become more likely, and remuneration has not changed. The non-financial incentives, namely free working time and career growth mentioned only 16% and 32.3% of teachers respectfully.

To make managerial decisions it is necessary to study the real workload of teachers by every component of their work. The results of the survey are presented in Table 3. Most of the interviewed teachers believe that the time spent on all types of work has increased. Also, as Table 4 shows, the new types of work that have emerged as a result of online and mixed modes of the educational process. Lack of reaction of the

management of higher education institutions to changes in the content of teachers' work can lead to higher stress, professional burnout, deterioration of the quality of educational services, as well as the turnover of teachers. In our opinion, there are alternative options for adequate management response to changes in the work activities of teachers – increasing the norms for the standard types of work of teachers and/or increasing teachers' wages in accordance with the real workload. Unfortunately, an increase in teachers' salaries in public educational institutions is the least likely, as the public funding for higher education, as shown in Fig. 1, is reduced.

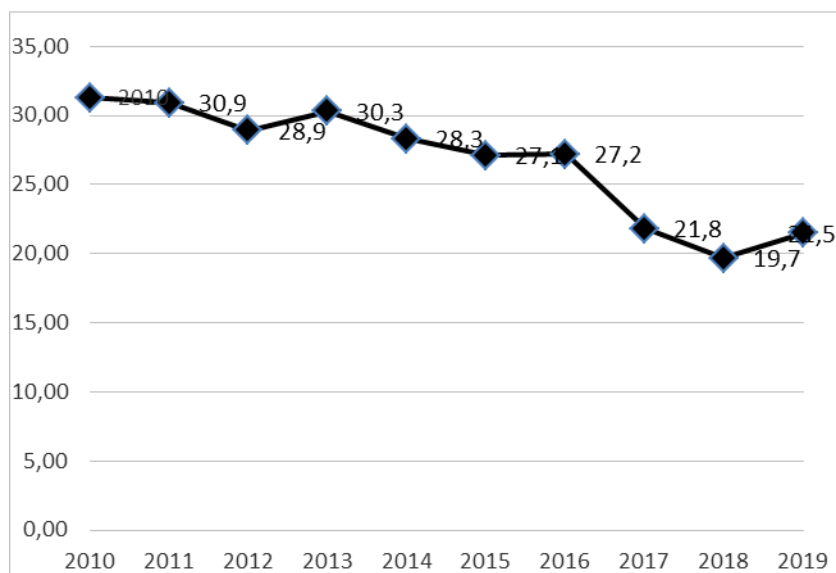

Fig. 1. Dynamics of state budget expenditures on higher education in Ukraine in all expenditures, %

Source: compiled by the author based on [3].

Therefore, the most probable scenario of reaction to the excessive workload of teachers should be an increase in time for all types of work, the inclusion of new types of work in the list, as well as reducing the maximum workload for research and teaching staff per academic year (currently 600 academic hours) as stated in the law of Ukraine “On Higher Education”.

Table 1. The results of the survey among RTS in the “KNEU named after Vadym Hetman” during the epidemiological period (2020-2021)

The name of the epidemiological determiner	Formulation of questions	Survey results,% * (* Combined positive answers “I completely agree” and “I probably agree” are given)
1. Special aspects of teaching online	Is it more convenient to check the routine tasks, exams and tests completed by students online?	42
	Is it more convenient to control the independence of students' work during the routine tasks, exams and tests online?	23.7
2. Prevalence of organizational and technical working conditions	Are you spending much more time online (on a computer, etc.) to complete your work?	94.7
	Do you spend much more time on the educational process?	83
	Has your schedule become more convenient?	45.4
3. Nuances of RTS motivation	Have the conditions for your personal and professional development improved?	32.3
	Do you have more free time?	16
4. Risk of deterioration of mental and physiological health	Do you feel yourself stressed more (mental, psycho-emotional, etc.)?	81.1
	Do you feel yourself more tired?	81.1
	Do you feel a greater psychological comfort?	18.7
5. Communicative isolation	Has it become more convenient for you to promptly inform students about learning results?	68
	Has it become more convenient for you to provide students with routine tasks, exams and tests?	54.4
	Do you have a better communication with students online?	38.3
	Do you have a better professional communication with colleagues online?	31.2

Source: compiled by the author on the basis of a poll

Table 2. The results of the survey of RTS in the “KNEU named after Vadym Hetman” during the pre-pandemic and pandemic periods (2017-2021)

Component QWL of RTS	Aspect of work	Survey results, on the level of satisfaction of RTS, % *		
		(* Combined positive answers "very satisfied" and "apparently satisfied" are given)		
		2017-2018 years	2019-2020 years	2020-2021 years
1. Compensatory (financial)	Salary	11.7	9.8	20.3
2. Decent working conditions	Working schedule	76.6	76.8	70
	Working conditions	46.6	39.8	50.3
3. Social security	Relationship with the immediate supervisor	83.1	86.5	84.6
4. Development and self-fulfillment	Content of work	75.3	75	76.9
	The social status that work gives	58.1	55.2	64.7
	Independence in work	77.1	83.9	84
	Possibility of self-fulfillment	63.8	61	70.4

Source: compiled by the author on the basis of a poll

Table 3. Changing the actual time spent on the educational process in a mixed / online mode

To what extent has the actual time spent on the following types of mixed / online work changed ?											
Interval values of change of norms of time	Time spent increased by:					Unchanged	Time spent decreased by:				
Name of the type of work	1-20%	21-40%	41-60%	61-80%	81-100%	0%	1-20%	21-40%	41-60%	61-80%	81-100%
	Percentage of responses (%)										
1. Preparation for lectures	37.5	26.9	17.7	11.2	6.7						
2. Preparation for seminars, practical (contact) classes	31.9	20.1	13.7	11.3	10.4						12.6
3. Preparation for online classes	12.9	30.2	21.8	15.1	10.6						9.4
4. Checking and accepting individual work	13.4	26.1	24.8		9.4	11.3				8.6	6.4
5. Guidance, review and defense of individuals tasks provided by the curriculum (course projects)	20.1	37.9		15.7	14.1				12.2		
6. Review of control (modular) work, performed during classroom classes and inside the distance learning system Moodle	15.1	38.9			13.7	10.6		11.3		10.4	
7. Review the results of tasks before classes remotely provided by the current curriculum of the subject	34.5	17.2	12	11.4	12.8	17.2				12.1	
8. Conducting consultations on academic disciplines during the semester		36.2	22		17.3	14.3			10.2		
9. Conducting examination consultations	20.1	37.9			15.7		12.2		14.1		
10. Management of practical training (production, technological, pedagogical, socio-psychological, educational, pre-diploma, research)	35.3	23.1	17.1		14, 3				10.2		
11. Carrying out final control (credit, distance exam, exam)	28.1	14.8		12.3	13.4			13.4	9.6	...	
12. Guidance, consulting, reviewing final qualification works (bachelor, master)	38.1	11.8		11.3	14.4		11.4				6.6
13. Development of methodological materials for carrying out seminars, practical work, laboratory classes, online classes, tests and independent work of students	16.1	33.3		13.6	13.7	12.8					10.5
14. Preparation of examination cards containing tasks and answers to them in the appendix to the set of cards	25.1	32.3		17.1	15.3	10.2					
15. Development of distance learning courses to support the education process in full-time and part-time forms of education		24.3	27.1	12.8	11.7	13.6					10.5

Source: compiled by the author on the basis of a poll

Table 4. Additional types of work of research and teaching staff, which appeared as a result of introduction of the mixed (traditional / distance) form of learning

Question	Name of the type of work	Percentage of responses (%)
What additional types of work appeared?	- development of tasks for students to perform online	24.8
	- connecting students to distance learning courses;	17.5
	- organization of reexaminations online;	22.4
	- filling in electronic recordss with the results of the current progress of part-time students and their exams;	13.4
	- maintenance of educational communications with students remotely (e-mail, online conferences);	15.4
	- modification of training courses for better representation online	6.5

Source: compiled by the author on the basis of a poll

Thus, the quality of working lives of teachers has the potential for improvement by properly managing their work schedules and workload and bringing their wages in compliance with the workload, in particular. The results of the study confirmed the need to give special attention to organizational and economic aspects of the work activity of teachers during ongoing quarantine restrictions. Taking those aspects into account will significantly improve the quality of the working lives of teachers and, accordingly, the quality of educational services in higher education.

Summary. To analyze the impact of the COVID-19 pandemic we conducted sociological research, questions for which we grouped according to various components of quality of working life – financial component, decent working conditions, social security, development, and self-fulfillment. Assessment of quality of working life of teachers becomes specific with the introduction of quarantine restrictions as there appeared some epidemiological determinants – features of teaching online, the prevalence of organizational and technical conditions of work, features of motivation of scientific and pedagogical workers, the risk of deterioration of the mental and physiological health, communicative isolation.

References:

1. Yankovsky V. I., Yakovenko O. L. Means of immaterial motivation as a component of effective management of scientific – teaching staff. Scientific Bulletin of the Odesa National Economic University. 2016. № 6, pp. 187-203.
2. “Work-life balance” URL: <http://gohigher.org/work-life-balance-yak-vykladachu-vidnaity-tseibalans>.
3. State Statistics Service of Ukraine URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html.

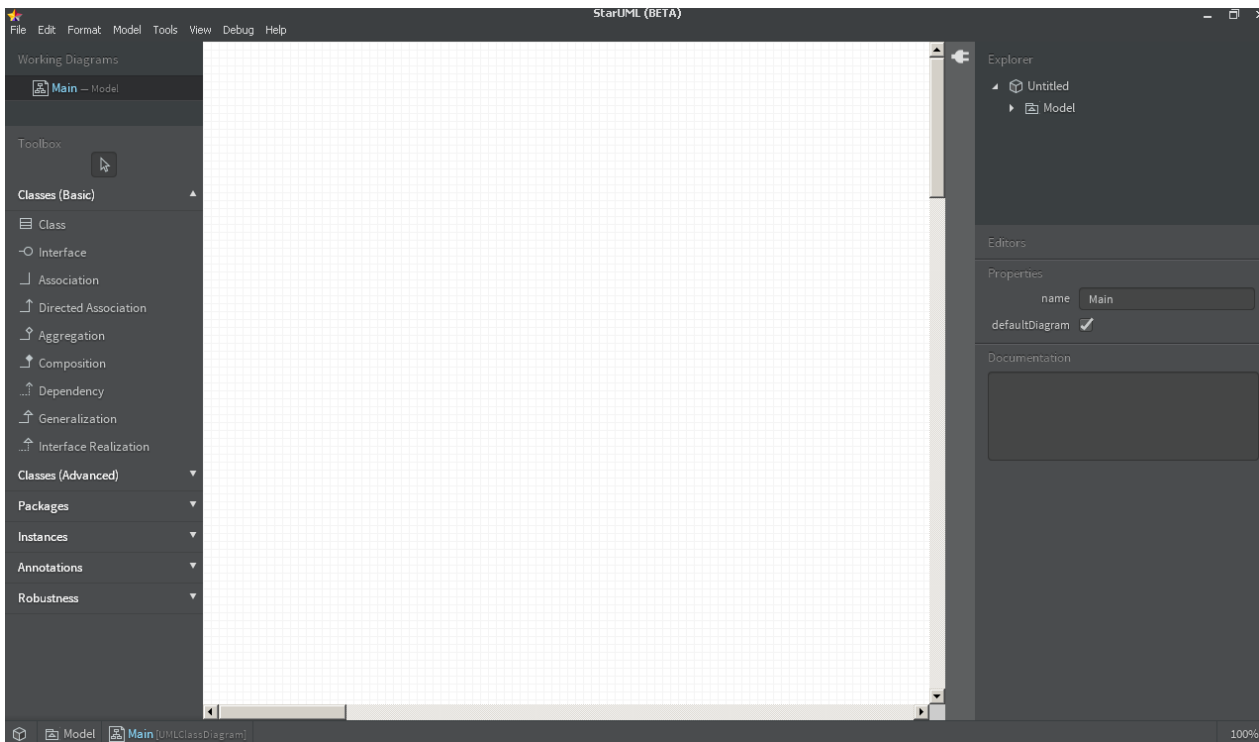
2.10. Business modeling with the application of UML

Modelowanie biznesowe z zastosowaniem UML

W niniejszym materiale skoncentrowano się na możliwościach modelowania biznesowego małego przedsiębiorstwa. Modelowanie biznesowe (*Business Modeling*) jest praktyką stosowaną przez wiele współczesnych przedsiębiorstw. Wybór techniki modelowania może stanowić problem, z uwagi na liczbę rozwiązań. Obecnie preferuje się techniki modelowania poszczególnych części biznesu, np. analizę działań (*Activiti Analysis*), analizę potrzeb (*Need Analysis*), analizę przypadków użycia (*Use CASE Modeling*) czy modelowanie pojęciowe (*Conceptual Modeling*). Techniki te są tak skonstruowane, że zastosowane razem, pozwalają na uzyskanie modelu kompletnego. W obecnym czasie mamy wiele technik modelowania np. IDEF (*Integrated Definition Method*), BPNM (*Business Process Modeling Notation*), UML (*Unified Modeling Language*), czyli ujednolicony język modelowania. W tym opracowaniu zaprezentowano zarys modelowania z zastosowaniem języka UML w dostępnym programie narzędziowym *StarUML*. Diagramy z użyciem UML przedstawiają typowe operacje procesu tworzenia oprogramowania, odwzorującego procesy informacyjne danej firmy, stanowiące bazę do budowy systemu informatycznego, a także są pomocne w analizowaniu sprawności działania danego obiektu.

Aplikacje stosujące język UML są dobrym rozwiązaniem modelowania organizacji gospodarczej, np. firmy handlowo-usługowej. W tym materiale pokazano modelowanie procesów wykorzystujących notację UML na przykładzie konkretnej małej firmy o umownej nazwie *FHU Wygodniej Życ¹*. Jak już nadmieniono, w opracowaniu diagramu klas zastosowano program *StarUML*. Widok strony głównej tego programu o rozwiązaniu *StarUML (BETA)* pokazano na Rysunku 1.

¹ W niniejszym opracowaniu zabazowano na fragmentach, wykonanej pod kierunkiem autora, pracy licencjackiej [5]

Rys. 1. Strona główna StarUML

Źródło: Opracowanie własne na podstawie programu StarUML.

Modelowanie z użyciem notacji języka UML wymaga wcześniejszego poznania pojęć tam stosowanych, z których moim zdaniem podstawowe zostaną teraz określone.

UML (Unified Modeling Language) zunifikowany język modelowania wykorzystywany do modelowania różnych systemów, wymyślony przez Grady Boocha, Jamesa Rumbaugh'a oraz Ivara Jacobsona, w chwili obecnej rozwijany przez *Object Management Group*. Modeluje dziedzinę problemu tj. opisuje graficznie fragment istniejącej rzeczywistości, gdy stosujemy go do badania oraz do modelowania rzeczywistości, którą chcemy dopiero stworzyć. Tworzy się w nim przede wszystkim modele systemów informatycznych. UML używamy w różnych aplikacjach przeważnie wraz z reprezentacją graficzną, jego elementom przypisujemy odpowiednie symbole powiązane ze sobą na diagramach [17].

Aktor – w języku UML oznacza użytkownika lub zewnętrzny system, z którymi modelowany system wchodzi w interakcje [4].

Abstrakcja – w informatyce nazywamy różne uproszczenie rozpatrywanego problemu, polegają one na zmniejszeniu zakresu cech manipulowanych przedmiotów wyłącznie do cech zasadniczych dla algorytmu, a równocześnie niezależnych od implementacji. Wtedy właśnie abstrakcja jest odmianą formalizmu matematycznego. Przeznaczenie stosowania abstrakcji jest dwojakie, a mianowicie jako metoda rozwiązania problemu i jednocześnie zwiększenie jego ogólności [11].

Diagramy UML – to notacja umożliwiająca zaprezentowanie systemu w sposób graficzny w postaci diagramów.

Diagram klas – pokazuje pewien zbiór klas, interfejsy i kooperacje i związki między nimi. Jest to graf złożony z wierzchołków klas, interfejsów, kooperacji i łuków uosabianych przez relacje.

Diagram klas jest opisem statyki systemu, który uwidacznia związki między klasami, pomijając inne charakterystyki [8].

Diagram czynności – nazywany też diagramem aktywności. W języku UML pomaga w modelowaniu czynności i zakresu odpowiedzialności elementów bądź też użytkowników systemu [12].

Diagram interakcji – w języku UML pomaga w opisie zależności przy przesyłaniu komunikatów między obiektami [13].

Diagram użycia – diagram przypadków użycia (*use case*) – jest to graficzna wizualizacja przypadków użycia, aktorów i związków między tymi elementami, występujących w tej dziedzinie przedmiotowej. Diagram przypadków użycia służy do modelowania funkcjonalności systemu budowany jest zazwyczaj na początku fazy modelowania [14].

Diagram komponentów – (*component diagram*) to wizerunek organizacji i zależności między komponentami. Diagram komponentów pokazuje system na dużo wyższym poziomie abstrakcji niż robi to diagram klas, dlatego że każdy z komponentów może być implementacją jednej albo większej liczby klas. Diagramy komponentów określają szczegóły niezbędne do budowy systemu [9].

Diagram sekwencji – (*sequence diagram*) prezentuje interakcję pomiędzy obiektami z uwzględnieniem w czasie komunikatów, które są przesyłane między nimi. Na diagramie sekwencji obiekty są ułożone wzdłuż jednej osi, a komunikaty są przesyłane wzdłuż osi drugiej [10].

Diagram stanów – jest to diagram używany do analizy i projektowaniu oprogramowania. Pokazuje nam możliwe stany obiektu a także przejścia, które wywołują zmianę tego stanu [15].

Interfejs – w UML interfejsy to zestaw operacji, które pokazują usługi oferowane przez klasę i sposób na przejrzystą prezentację projektu.

Artefakt – (*artifact*) to istniejący fizycznie zasób informatyczny w postaci takich istności, jak: model, plik albo tabela [9].

Implementacja – (wdrożenie, przystosowanie, realizacja, *implementation*) – w informatyce – proces przekształcania abstrakcyjnego opisu systemu lub programu na obiekt fizyczny [16].

UML jako język modelowania systemów informatycznych, zastosowany w różnych pakietach tworzenia dokumentacji programowej, pośredniczy pomiędzy naszym ludzkim rozumieniem funkcjonowania aplikacji, a ich fizyczną realizacją, czyli kodem źródłowym. Aby w pełni modelować, potrzebna jest odpowiedź na kilka tradycyjnych pytań:

- Jak to zrobić?
- Kto to ma zrobić?
- Co ma zrobić?
- Dlaczego?

Wymienione pytania są reprezentowane jako symbole i diagramy. W tym kontekście, związki, działalności i przepływy informacji i wszystkie usługi stają się bardzo oczywiste. Te wizualne odwzorowania ułatwiają, zobaczenie wąskich gardeł, a także to w jaki sposób przepływa informacja i określić kto co robi z daną informacją biznesową. Obiektowo zorientowane modele mogą bardzo przybliżyć obiekty biznesowe i systemowe. Obiektowo zorientowany opis pracownika, zawarłby

informację o zachowaniu, taką jak odpowiedzialność za pracę, szacunek do innych pracowników, opis pracy. UML ma wiele różnych typów diagramów, które pozwalają reprezentować informację z różnych punktów widzenia. Metodologia modelowania biznesowego UML obraca się wokół biznesowego użycia przypadków, które podkreślają jaką biznesową wartość dostarcza się do klienta.

Jak każdy język UML składa się z określonej liczby dozwolonych elementów („słów”) oraz reguł ich łączenia („gramatyki”). UML pozwala na stosowanie jednolitej notacji graficznej na każdym etapie tworzenia systemu [2, s. 58]. Pomimo graficznej reprezentacji model UML zapewnia możliwość łatwego i w dużej mierze zautomatyzowanego przekształcenia efektów modelowania w kod źródłowy konkretnego języka programowania, z uwzględnieniem wybranych uwarunkowań środowiskowych. Przekształcenia tego typu mogą mieć charakter dwukierunkowy, co umożliwia tzw. *inżynierię do przodu* lub *inżynierię wsteczną*. Często obie metody wykorzystywane są naprzemiennie, umożliwiając w ten sposób szybką, cykliczną weryfikację wprowadzanych zmian w warunkach konkretnego środowiska implementacyjnego [2, s. 58].

Zastosowanie aplikacji wykorzystującej język UML umożliwia modelowanie praktycznie dowolnego zakresu dziedziny projektowej na dowolnym poziomie abstrakcji. Przedmiotem modelowania może być zarówno cały obiekt gospodarczy, jego wybrane procesy, jak i poszczególne funkcje składowe. Możliwe jest projektowanie „od ogółu do szczegółu” lub podejście odwrotne, w którym tworzenie całości rozpoczyna się od szczegółowego modelowania wybranych części składowych. UML stwarza również możliwość równoczesnego stosowania obydwu tych podejść przez pracujące niezależnie zespoły projektowe. Mechanizmy obiektowe zapewniają spójność niezależnie od kolejności uszczegółowienia elementów modelu lub dalszego rozwijania na innych poziomach abstrakcji [2, s. 58]. Jak już wspomniano, wykorzystuje się przy projektowaniu wizualnym w UML zaawansowane narzędzia klasy CASE. Pakiety CASE umożliwiają przeprowadzenie operacji modyfikowania, dodawania czy usuwania elementów z zachowaniem pełnej spójności semantycznej i syntaktycznej, a także *refaktoring* i wstępną weryfikację

kodu źródłowego w trybie online. *Refactoring* polega na przeglądaniu i poprawianiu napisanego już kodu programu w celu jego usprawnienia. Wprowadzone zmiany nie mają wpływu na działanie programu. Jego zadaniem jest porządkowanie kodu minimalizując przy tym ryzyko powstania błędów [3].

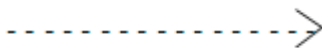
UML umożliwia również granulację kodu na tzw. klasy, pakiety, komponenty, co czyni go wyjątkowo użytecznym w modelowaniu i programowaniu przeznaczonych do wielokrotnego wykorzystania modułów programowych [3, s. 60]. Podstawowymi jednostkami konstrukcyjnymi wykorzystywanymi przy tworzeniu modeli w języku UML są elementy i związki. Na Rysunku 2. pokazano przykładowe elementy konstrukcyjne w kolejności: klasa, przypadek użycia, komponent, pakiet i węzeł.

Wyróżnia się następujące podstawowe grupy elementów [1]:

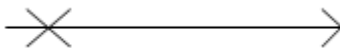
- strukturalne (klasy, interfejsy, kooperacje, przypadki użycia, komponenty, węzły);
- czynnościowe (interakcje, maszyny stanowe);
- grupujące (pakiety, zręby, modele, podsystemy);
- komentujące (notatki).

Pomiędzy elementami definiowane są związki (zob. rysunek 3), których podstawowe typy mogą oznaczać:

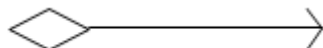
- *zależność (dependency)* – określa najsłabszy, zwykle występujący przez krótki czas związek między dwoma elementami;

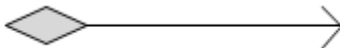
- *powiązanie (association)* – definiuje relację strukturalną poprzez wskazanie obiektów, między którymi występuje więź, nadanie jej nazwy i określenie krotności. Powiązanie ma najczęściej charakter trwały, ale nie narzuca konkretnych ograniczeń co do kolejności lub samego faktu zniszczenia występujących w takim związku obiektów;

- *składanie lub agregacja (aggregation)* – jest wariantem powiązania, który implikuje relacje między całością i częściami, w większości przypadków postrzegana jest jako wyznacznik przynależności i przekłada się na wspólny okres życia powiązanych elementów;

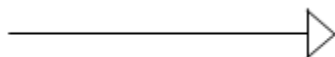

- *kompozycja lub agregacja zupełna (composition)* – implikuje najsilniejszy wariant powiązania, definiujący relacje między całością a jej częściami składowymi. Element składowy może być związany tylko jedną relacją kompozycji, jego okres życia jest ściśle powiązany z obiektem macierzystym – trwa nie dłużej niż całość, którą współtworzy;

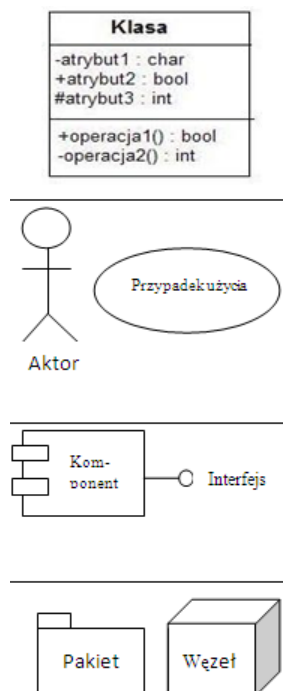
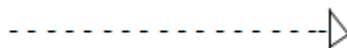

- *uogólnienie (generalization)* – wyznacza relację wskazującą na uogólnienie lub uszczegółowienie między elementami; pozwala na wyodrębnianie w postaci osobnej kategorii

wspólnych charakterystyk dla kilku odmiennych grup elementów, a tym samym wykorzystanie znanego podejścia obiektowego – mechanizmu dziedziczenia;

- realizacja (*realization*) – oznacza taki związek między elementami, w którym jeden definiuje warunki realizacji jakiegoś zadania, a drugi deklaruje gotowość i znajomość sposobu jego wykonania; zwykle realizacja łączy interfejsy i klasy lub pakiety, a także przypadki użycia i kooperacje.

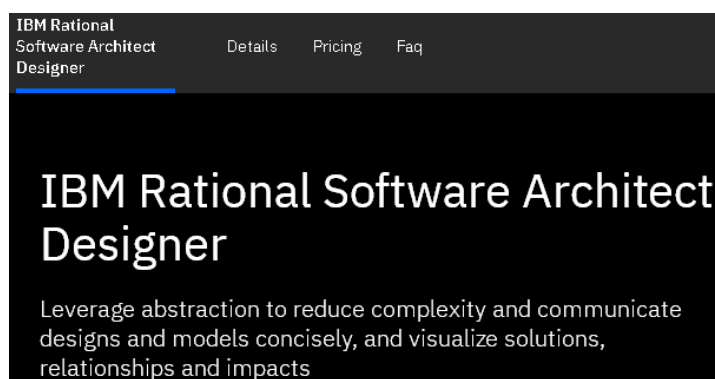
Rys. 2. Przykładowe elementy diagramów

Źródło: Nowicki A. , Chomiak-Orsy I., *Systemy informacyjne logistyki, Część 2 . Modelowanie*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 2007, s. 61.

Podstawową ideą modelowania wizualnego – graficznego jest zachowanie odpowiedniej przejrzystości i ogólności, z uwzględnieniem jedynie najistotniejszych szczegółów [1].

Modelowanie obiektowe. Na rynku oprogramowania coraz większą rolę odgrywają pakiety narzędziowe wspierające proces analizy i projektowania systemów informatycznych. Narzędzia te znane są pod jedną nazwą *CASE Tools*. Umiejętne zarządzanie projektem informatycznym, którego podstawowym celem jest stworzenie nowego oprogramowania, wymaga pełnej dokumentacji systemu na każdym etapie prac. Dlatego już w fazie analizy wykorzystywane są narzędzia

umożliwiający modelowanie rzeczywistości biznesowej oraz wymagań przyszłych użytkowników zgodnie z określonym standardem [1]. Dzięki stosowaniu języka UML w tych narzędziach, na każdym etapie możliwe jest także automatyczne tworzenie pełnej dokumentacji systemowej. Najważniejsze jest jednak generowanie kodu źródłowego w określonym języku programowania oraz automatyczna transformacja zamodelowanej struktury bazy danych do rzeczywistego środowiska bazodanowego. Do zaawansowanych narzędzi z tego obszaru zalicza się: *Enterprise Architect* firmy Sparx Systems, *Rational Software Architect* firmy IBM [1, s. 73-74]. Fragment strony tytułowej aplikacji *Rational Software Architect* pokazano na Rys. 3.

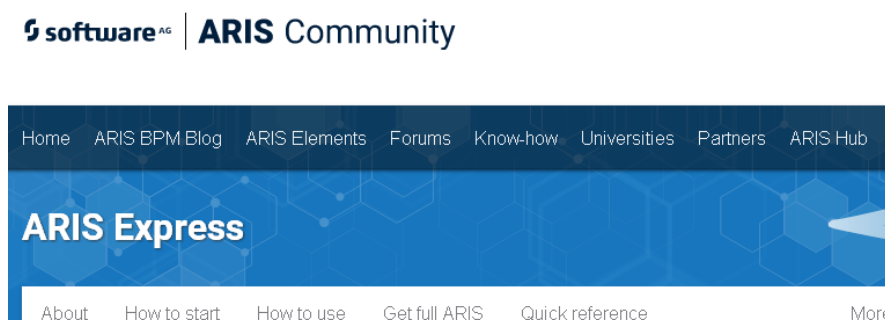
Rys. 3. Strona tytułowa *Rational Software Architect*

Źródło: <https://www.ibm.com/products/rational-software-architect-designer>.

Rational Software Architect to środowisko modelowania i programowania, które korzysta z *Unified Modeling Language* do projektowania architektury aplikacji i usług w *C++* i *Java EE*. Na Rysunku 3. Mamy dopisek „Wykorzystaj abstrakcję, aby zmniejszyć złożoność i zwięźle komunikować projekty i modele oraz wizualizować rozwiązania, relacje i skutki”.

Dedykowane moduły do modelowania w języku UML stanowią jedną z wielu części wspierających różne fazy modelowania, analizy i projektowania obszaru biznesowego w przedsiębiorstwie. Możliwe jest przekształcenie diagramów w określonych ciągach logicznych oraz automatyczne tworzenie dokumentacji poprzez zastosowanie programów *ARIS* firmy IDS Scheer, *Power Designer* firmy

Sybase [1, s. 74]. Widok fragmentu strony wejściowej do oprogramowania ARIS widzimy na Rys. 4.

Rys. 4. Strona tytułowa programu ARIS

Źródło: <https://www.ariscommunity.com/aris-express>.

Do narzędzi wspomagających projektowanie systemów informatycznych należą też *modelery*, a przykładem jest diagram przypadków użycia języka UML. Jednak narzędzia w tej grupie pozwalają na pełną graficzną prezentację określonego diagramu, bez generacji kodu źródłowego i dokumentację programową użytkownik musi wykonać w własnym zakresie.

Diagramy UML. Język UML sam w sobie nie jest metodą projektowania, a sposobem na przejrzystą prezentację projektu. Jednak tworząc diagramy UML, możemy zastanowić się nad budową nowej aplikacji. Diagramy UML mają najczęściej postać grafu skierowanego. Można je podzielić na dwie podstawowe kategorie odzwierciedlające statyczne i dynamiczne aspekty systemów: diagramy strukturalne i diagramy zachowania. Diagramy strukturalne oddają fizyczny sposób zorganizowania głównych elementów systemu. Identyfikują podstawowe obiekty i określają występujące między nimi relacje.

W miarę rozwoju języka UML rosła liczba diagramów składowych. Wraz z wersją UML 2.2 wprowadzono czternasty diagram profili. Najpopularniejsze diagramy języka UML, stosowane w narzędziach typu CASE, dzielimy na cztery rodzaje, a w ramach nich występują diagramy składowe. Diagram struktury obejmuje diagramy składowe: klas, obiektów, pakietów, struktur połączonych, profili. Diagram wdrożeniowy nawiązuje do diagramu struktury, a w ramach niego są diagramy

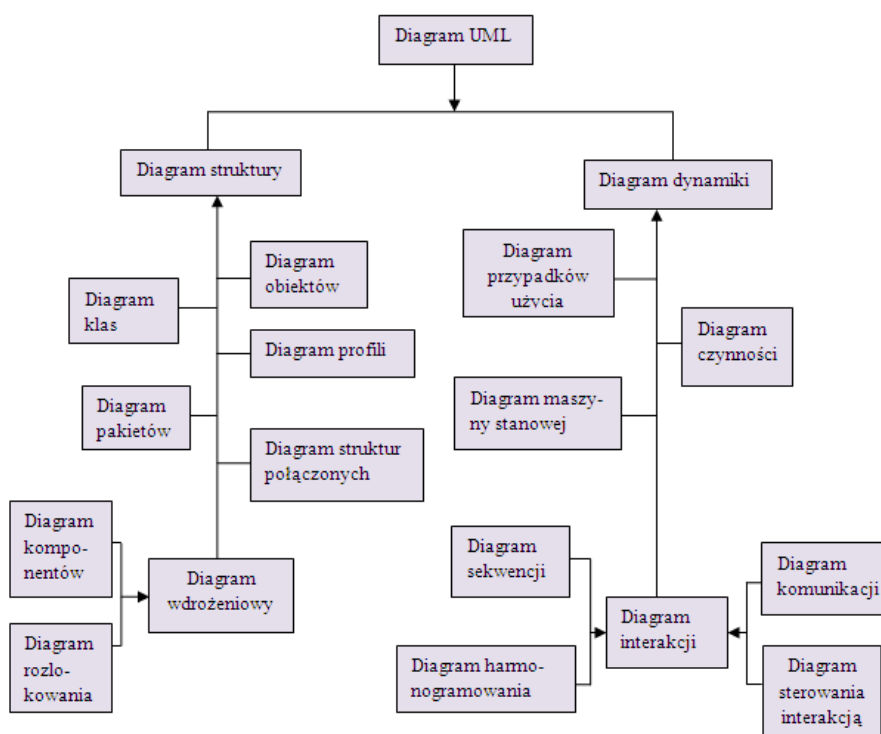
rozlokowania i komponentów. Diagram dynamiki obejmuje diagramy składowe: przypadków użycia, czynności, maszyny stanowej. W relacji z nim jest diagram interakcji, który składa się z diagramu sekwencji, komunikacji, harmonogramowania oraz sterowania interakcją. W opisie stosowane mogą być formy pełne i skrócone wyróżników rodzaju diagramu [6, s. 238-239]. Strukturę hierarchiczną diagramów składowych języka UML pokazano na Rysunku 5. Spośród rodzajów diagramów dostępnych, w tym w wersji języku 2.4, w powszechnym użyciu jest jedynie pięć:

- diagram czynności;
- diagram przypadków użycia;
- diagram klas, który definiują obiektową strukturę systemu;
- diagram stanów, pokazujące cykl życia wybranych obiektów, które są zdefiniowane na diagramach klas;
- diagram sekwencji, pozwalający na pokazanie wybranych scenariuszy wymiany komunikatów między obiektami w danym systemie.

Miejscem przechowywania cech obiektów, które są niezmiennie jest klasa. Wśród pięciu najczęściej używanych diagramów, diagram klas ma znaczenie szczególne. Diagramy klas, są bowiem nadrzędną materią analizy systemowej jak również projektu technicznego systemu. W nim zakodowanych jest najwięcej informacji o modelowanej przedmiotowości biznesowej jak również budowie przyszłego systemu. Istotne są również inne diagramy, tak jak diagram czynności, czy też modelu przypadków użycia. Diagramy klas podejmują jednak zasadnicze decyzje o końcowym kształcie systemu i podejściu, w jaki będzie system ten odwzorowywał rzeczywistość biznesową i pomagał swoim użytkownikom. Diagramy klas są bardzo ważne, jeśli przyszły system tworzony będzie w obiektowym języku programowania na przykład w Javie, dlatego że przekładają się bezpośrednio na budowę i kod systemu.

Klasa jest opisem wybranego podzbioru obiektów, gdzie każdy z obiektów posiada te same atrybuty, operacje, metody, związki i znaczenie. Wynika z tego założenie odnoszące się do niezmienności cech jak i zachowań obiektów. Przypisano im wspólny klasyfikator pod postacią nazwy klasy. Klasa nie tworzy wyłącznie prostego opisu zestawu obiektów, lecz zawiera jeden egzemplarz określenia operacji, które działają na niejednych egzemplarzach atrybutów, unikatowych dla wszelkich

obiektów. Atrybut to tak zwana właściwość klasyfikatora, która określa zbiór wartości, które mogą akceptować jego instancje. Atrybuty klas określają pojedyncze obiekty bądź grupy obiektów, stwarzając dla każdego odrębną ich instancję. Jeśli atrybut klasy istnieje niezależnie od obiektu, to najczęściej lepszym rozwiązaniem jest stworzenie z niego innej klasy, na przykład atrybut *Adres* dla klasy *Klient*. Operacja jest funkcją dostarczaną przez obiekt, która demonstruje się przez adekwatne jego zachowanie. Operacja ma symbol, który opisuje jej określone parametry i sposób w jaki się je wywołuje. Operacje klasy działają na poszczególnych obiektach albo na ich zbiorach. W odróżnieniu od atrybutów, zazwyczaj tworzy się jedną instancję operacji klasy, która jest przechowywana w klasie, wspólną dla wszystkich obiektów tej klasy.

Rys. 5. Diagramy UML 2.4

Źródło: Wrycza S., Marcinkowski B., Maślankowski J., *UML 2.x: ćwiczenia zaawansowane*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2012, rys 1.2.

Diagramy czynności, są narzędziem modelowania przepływu sterowania między czynnościami lub zachowaniami systemu. Podstawowymi elementami, z których konstruuje się diagramy czynności są stany akcji, stany czynności, przejścia i

obiekty. Czynność rozumiana jest w tym wypadku jako wieloetapowe działanie, z którym związane jest wykonanie określonej akcji, prowadzącej do zmiany stanu systemu lub przekazania określonej wartości. Akcją może być wywołanie operacji, wysłanie sygnału, utworzenie lub zniszczenie obiektu, a także dowolne obliczenia czy przekształcenia, w efekcie wykonania których zwracany jest jakiś wynik. Symbole graficzne stosowane w diagramie czynności pokazano na Rysunku 6.

Rys. 6. Symbole graficzne interpretacji diagramu czynności

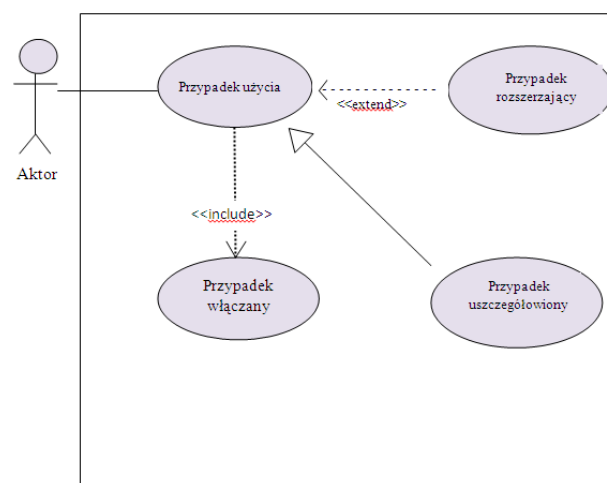
Źródło: Suchan P., *Modelowanie funkcjonowania firmy usługowej z zastosowaniem notacji języka UML*, op. cit., s. 25.

Prostokąt o zaokrąglonych rogach jest graficzną interpretacją czynności lub akcji wykonywanej przez system. Koło zamalowane na czarno oznacza początek, a więc miejsce, w którym rozpoczyna się przepływ sterowania. Koło z czarną kropką oznacza koniec, czyli punkt zatrzymania wszelkich przepływów sterowania. Przekreślone koło oznacza zatrzymanie wybranego przepływu sterowania. Romby reprezentują miejsca w których podejmowana jest decyzja.

Wspomniano już o *Diagramie przypadków użycia* wykorzystywanym są przy definiowaniu funkcji i wymagań systemu. Stosowane w nich podejście umożliwia przedstawienie systemu z perspektywy jego użytkowników na odpowiednio wysokim poziomie abstrakcji, bez jakichkolwiek szczegółów implementacyjnych. Diagram oddaje poszczególne przypadki interakcji systemu lub jego części składowych (komponent, klasa) z obiektami zewnętrznymi. Podstawowymi elementami, z których tworzy się tej klasy diagramy, są przypadki użycia i aktorzy. Poza typowymi

relacjami interakcji łączącymi te dwa elementy podstawowe stosowane są również relacje uogólnienia (*generalization*), zawierania (*include*) i rozszerzenia (*extend*).

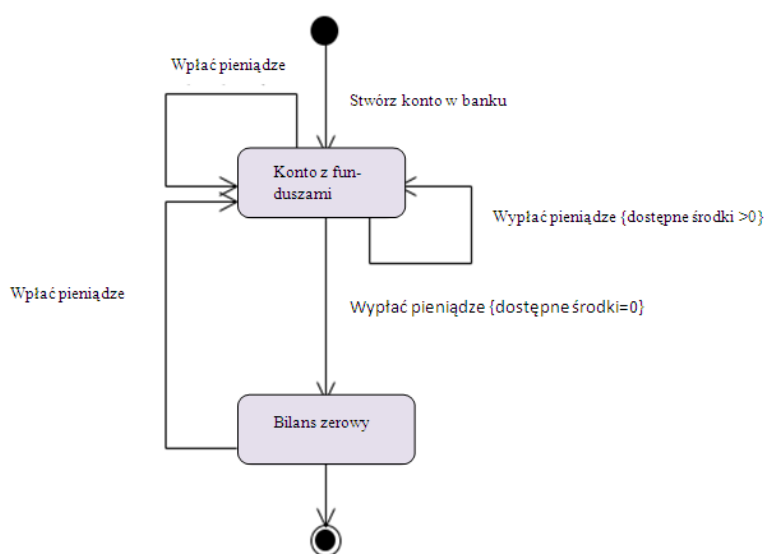
Przypadki użycia reprezentują konkretny zakres funkcyjny systemu komponentu lub klasy. Ich reprezentacją graficzną jest owal zawierający nazwę – opis oddający w kilku słowach charakter danego przypadku. Aktorzy reprezentują obiekty inicjujące wystąpienie przypadku użycia, czyli sekwencji wykonywanych przez system akcji i ich wariantów, skutkujących określonym wynikiem lub informacją o błędzie. Mogą to być osoby fizyczne, systemy zewnętrzne lub jakiegokolwiek inne obiekty nie należące do zakresu przypadku użycia, z którym wchodzi w interakcję. Aktorzy wywołują wystąpienie przypadku użycia oraz są odbiorcami komunikatów zwrotnych. Ich reprezentacją graficzną na diagramie jest najczęściej symboliczna postać człowieka, jakakolwiek inna ikona reprezentująca specyficzny typ aktora czy rolę, w jakiej występuje w danym przypadku. Poszczególne elementy diagramu łączy się za pomocą linii ciągłej, czasem również z zaznaczonym grotem odzwierciedlającym kierunek przepływu informacji. Jeżeli nie określono w dodatkowy sposób orientacji połączeń, diagramy przypadków użycia odczytuje się w kierunku od lewej do prawej. Aktorzy po lewej stronie przypadku użycia są jego inicjatorami, a po przeciwnej – odbiorcami rezultatów jego wystąpienia. Przykład diagramu przypadków użycia zaprezentowano na Rysunku 7.

Rys. 7. Prosty diagram przypadków użycia

Źródło: <http://training-course-material.com/images/d/d0/UseCaseDiagram.png>.

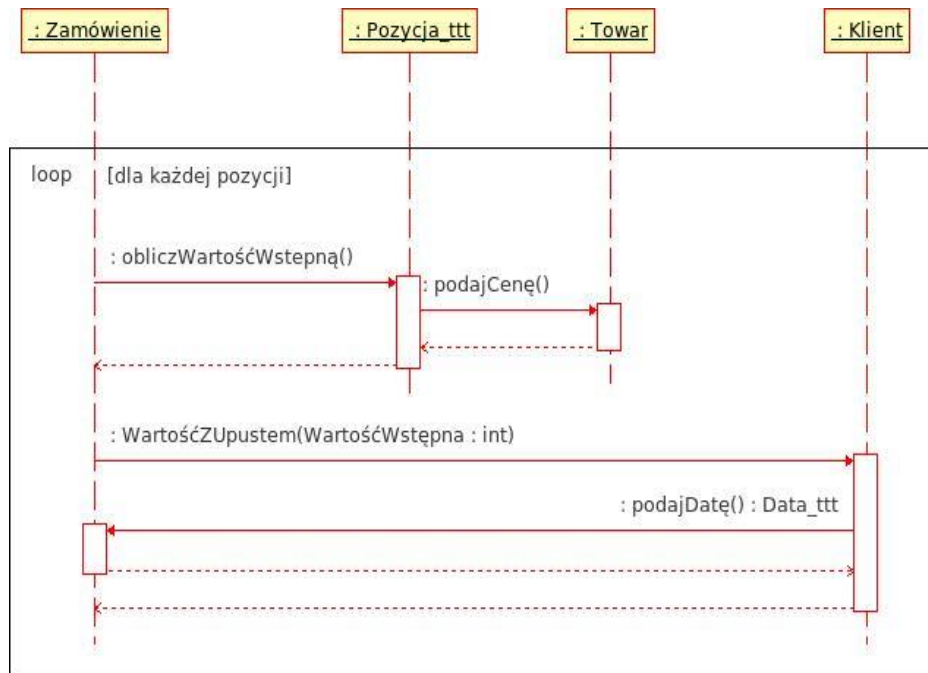
Jak już nadmieniono, *Diagram klas* jest jednym z podstawowych typów diagramów UML. Przedstawia statyczną strukturę systemu definiując podstawowe klasy i relacje między nimi. W zależności od potrzeb diagramy tego typu cechuje różny stopień szczegółowości, od prostych, abstrakcyjnych reprezentacji podstawowych bytów i zależności systemu, po dokładne przepisy implementacyjne, pozwalające na automatyczne generowanie kodu i struktur baz danych. Podstawowymi elementami konstrukcyjnymi są klasa, interfejs i związki. Poniżej przedstawiono przykład konstruowania tzw. diagramu maszyny stanowej (Rys. 8).

Rys. 8. Diagram maszyny stanowej

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Diagram_maszyny_stanowej.

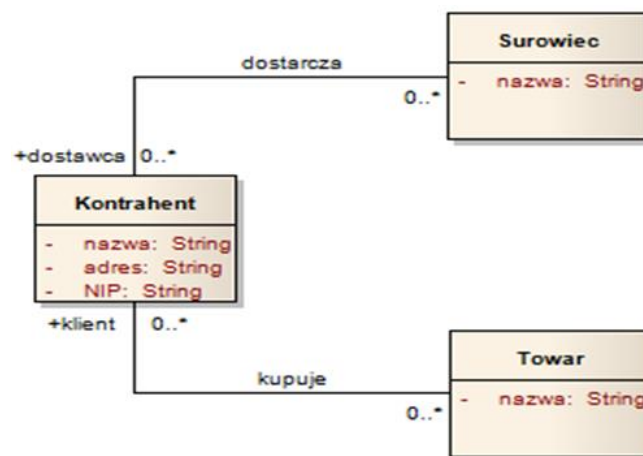
Diagram maszyny stanowej reprezentuje zachowanie obiektu o skończonej liczbie stanów i zdefiniowanych przejściach między nimi. Diagram stanów jest to graf, który reprezentuje maszynę stanów. Przejście między stanami jest wywołane asynchronicznym zdarzeniem zewnętrznym. *Diagramy sekwencji* są narzędziem modelowania interakcji, w których nacisk położony został na przedstawienie procesu wymiany komunikatów między określoną grupą komunikujących się obiektów. Uwzględniają one takie charakterystyki jak: czas życia obiektów, kolejność ich czynności biznesowych, w których biorą udział obiekty modelowane na diagramach klas (zob. Rysunek 9) [6, s. 71].

Rys. 9. Przykładowy diagram sekwencji

Źródł : http://zasoby.open.agh.edu.pl/~10sdczerner/page/diagramy_sekwencji_UML.html.

Modelowanie ról. Czasem stosuje się zamodelowanie ról jako relacji między klasami. Na końcach relacji możemy zapisać nazwy ról, obok klasy, która sprawuje daną rolę. Takie rozwiązanie pokazano na Rysunku 10 [6, s. 71].

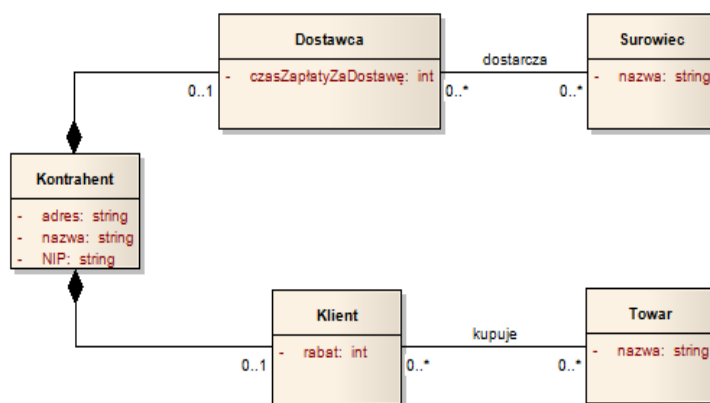

Rys. 10. Modelowanie ról jako relacji

Źródło: <http://www.redpill.com.pl/images/artykuly/UML02/rys2.png>.

W tym modelu kontrahent może być równocześnie klientem jak i dostawcą, wystarczy bowiem, że powiążemy go relacjami jednocześnie z towarami, które

będzie kupował jak i z surowcami, które będzie dostarczał. Jednak ma jedną wadę, nie można przypisać atrybutów do oddzielnych ról. Aby z tą przeszkodą można sobie poradzić wystarczy przeciąć relacje na połowę, dodając uzupełniające klasy, które reprezentują role, a w tych klasach umieszczamy atrybuty (zob. Rysunek 11).

Rys. 11. Modelowanie ról przy pomocy dodatkowych klas i kompozycji

Źródło: <http://www.redpill.com.pl/images/artykuly/UML02/rys3.png>.

Przygotowanie diagramu klas z użyciem StarUML. Zakład FHU Wygodniej Życ, zwany dalej Firmą odpowiadająca obiektowi rzeczywistemu, zajmuje się działalnością handlowo-usługową, w zakresie importu nowego i używanego sprzętu medycznego. W Firmie zatrudniony jest też technolog, który dopasowuje sprzęt do potrzeb klienta, tj. osoby niepełnosprawnej. Do działalności Firmy należy też serwisowanie i naprawa sprzętu, dla klientów indywidualnych i odbiorców hurtowych takich jak ZOZ-y, szpitale, przychodnie rehabilitacyjne. Omawiany zakład swoją działalnością handlową obejmuje całą Polskę, a usługową głównie województwa: opolskie, śląskie i dolnośląskie ze względu na znaczne koszty dojazdu. Sprzedaż i działalność usługowa jest prowadzona w budynku firmowym, w którym jest biuro, hala remontowa i warsztat. Firma prowadzi też doradztwo w zakresie dopłat do sprzętu i do turnusów rehabilitacyjnych, a pracują w niej:

dyrektor – właściciel, który pełni rolę, głównego decydenta i koordynatora poszczególnych działów Firmy;

technolog – do jego zadań należy dopasować technicznie sprzęt, indywidualnie do chorego;

serwisanci, którzy zajmują się naprawą sprzętu używanego i naprawami gwarancyjnymi; do ich obowiązków też należy dojazd do klienta w razie reklamacji, jeden z serwisantów dodatkowo

pełni rolę magazyniera, zajmuje się monitorowaniem stanu magazynowego, przyjmowaniem zamówień od pozostałych serwisantów na części zamienne, przyjmowaniem dostaw i wydawaniem sprzętu na polecenie sprzedawcy do sklepu;

marketingowiec, zajmuje się reklamą Firmy, dba o jak najwyższą sprzedaż, wskazuje nowych odbiorców indywidualnych i hurtowych;

zaopatrzeniowcy, przywożą sprzęt zza granicy, rozwożą do kontrahentów, ewentualnie odbierają zepsuty sprzęt do naprawy;

księgowa – to osoba odpowiedzialna za prowadzenie rachunkowości w przedsiębiorstwie;

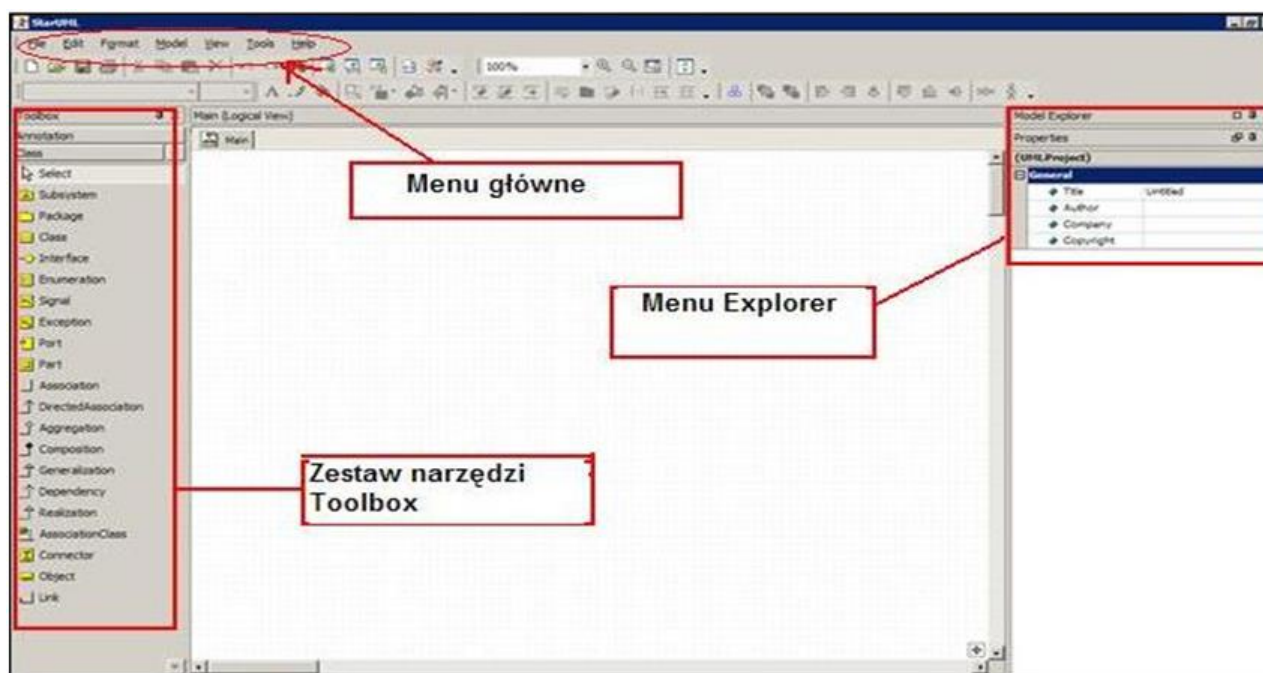
sprzedawca – w sklepie pełniący również funkcję recepcjonisty, jego zadaniem jest kontakt z klientem i doradztwo techniczne.

Dla wstępnego wytestowania modelowania systemu dedykowanego informatycznego, na podstawie funkcjonalności zaprezentowanej wcześniej Firmy, zastosowano darmowy pakiet *StarUML*. Pakiet ten to projekt *OpenSource*, którego celem jest stworzenie elastycznego szybkiego, praktycznego i rozszerzalnego środowiska modelowania UML, pod platformę Windows i które byłoby konkurencją dla komercyjnych drogich rozwiązań z tej dziedziny. Dzięki UML, można w łatwy sposób przedstawiać świat obiektów dzięki programowaniu obiektowym i analizie obiektowej. Zastosowana w tym materiale wersja programu *StarUML* jest zgodna ze standardem języka UML 2.0. Wyróżnia się trzynastoma diagramami głównymi i czterema abstrakcyjnymi. Funkcjonalność programu daje się rozszerzać za pomocą wtyczek, które można pobrać na stronie projektu. Narzędzie posiada ciekawy, czytelny interfejs [7]. Program *StarUML* jest ogólnie dostępnym darmowym programem w Internecie. W książce *Wdrożenie zintegrowanego systemu informatycznego wspomagającego zarządzanie* znajduje się opis w formie instrukcji postępowania, jak można za pomocą programu *StarUML* zainicjować przykładowo diagram klas [6, s. 243]. Po zainstalowaniu na naszym komputerze i otwarciu tegoż programu pokazuje nam się okno, w którym widzimy na górze menu główne, w którego skład wchodzi: *File* – zbiór, *Edit* – edycja, *Format*, *Model*, *Tools* – narzędzia, *View* – podgląd, *Help* – pomoc. W polu z prawej strony jest menu Explorer, w którym znajdujemy podkatalogi i różne opcje (zob. Rysunek 12).

Występujące z lewej strony okna zestaw narzędzi *Toolbox* obejmuje następujące rozwijalne grupy elementów oraz pojedyncze elementy konstrukcyjne wchodzące w skład menu *Grupa Classes (Basic)*, a mianowicie [6, s. 243]:

- *Class* (klasa),

- *Interface* (interfejs),
- *Association* (asocjacja),
- *Aggregation* (agregacja),
- *Composition* (kompozycja),
- *Dependency* (związek zależności),
- *Generalization* (generalizacja),
- *Interface Realization* (interfejs realizacji).

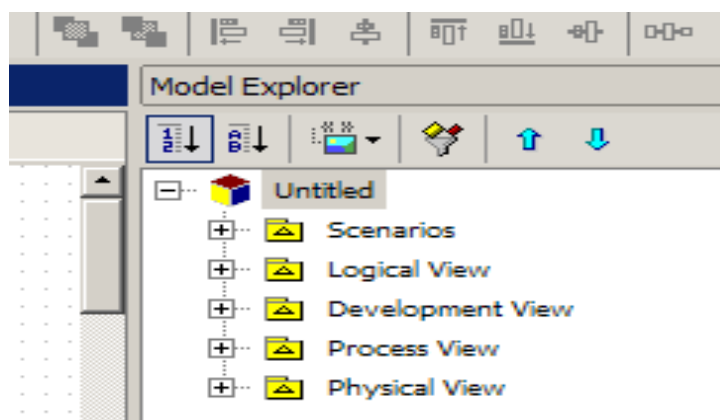
Rys. 12. Widok okna po otwarciu programu StarUML z objaśnieniami

Źródło: Suchan P., *Modelowanie funkcjonowania firmy usługowej z zastosowaniem notacji języka UML*, op. cit., s. 45.

Dla konkretnego zaprezentowania sposobu tworzenia diagramów z użyciem języka UML skorzystamy z opracowanej pod kierunkiem autora pracy licencjackiej [5]. W „*Model Explorer*” wprowadzamy do programu tytuł projektu, dane firmy i autora projektu. Wybieramy nowy projekt np. typu (4+1 *View Model*), który jest w postaci czterech widoków specjalnych oraz jednego widoku ogólnego przypadku użycia. Korzystamy z menu: *File/New From Template/4+1 View Model*. W podoknie prawym pojawia się w ramach tzw. *Model Explorer* menu pomocnicze (zob. Rysunek 13).

Wymienione na rysunku opcje w ramach „*Model Explorer*” oznaczają [5, s. 245]:

- *Scenarios* – scenariusze, np. z etapu koncepcji i analizy;
- *Logical View* – projekty (klasy, interfejs, wzorce), występuje tu możliwość użycia diagramów klas, obiektów, aktywności, struktur złożonych i sekwencji;
- *Development View* – wdrożenie (konfiguracja, instalacja i wykonywanie), w ramach tego należy pokazać komunikację fizycznego układu sprzętu z systemem; użyte są diagramy komponentów, wdrożenia i interakcji;
- *Process View* – procesy (ilustracja informacji w zakresie współbieżności, wydajności i skalowalności); użyte są diagramy interakcji i aktywności pokazujące zachowanie systemu podczas jego pracy;
- *Physical View* – przypadki użycia, pokazuje wymaganą funkcjonalność systemu, zastosowane są diagramy przypadków użycia oraz kilka interakcji pokazujących ich szczegóły.

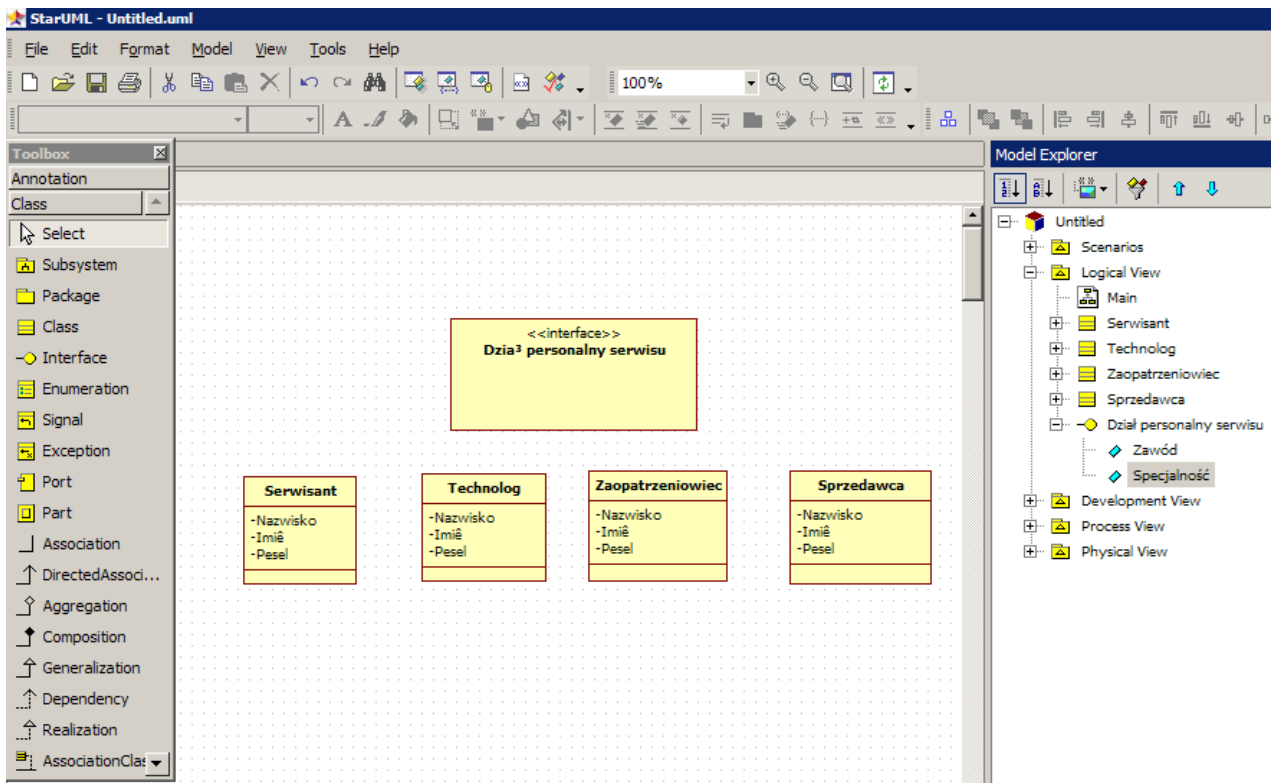
Rys. 13. Widok po wyborze nowego projektu

Źródło: Opracowanie na podstawie programu StarUML.

Przykładowo, chcemy zainicjować diagram klas. Po wybraniu w podoknie lewym *Class*, uaktywniamy lewym przyciskiem myszy i poprawiamy nazwę np. klasa *Serwisant*. Następnie wprowadzamy kolejne klasy *Technolog*, *Zaopatrzeniowiec*, *Sprzedawca* oraz ich atrybuty, analogicznie jak dla klasy *Serwisant* z opcją prywatne. Teraz dodajemy interfejs „*Dział personalny serwisu*” poprzez dodanie nowej klasy, jest to element spinający pozostałe klasy. Dalsze kontynuowanie prac nad projektem systemu dedykowanego, zainicjowanego na Rysunku 14, pozostawia się jako ćwiczenie Czytelnikowi.

Przykład opracowania diagramu aktywności. Jak już nadmieniono, diagram przypadków użycia jest to obrazowe przedstawienie przypadków użycia, aktorów i związków, które między nimi zachodzą w danej dziedzinie przedmiotowej. Stanowi on rozległy schemat obrazujący wszystkie funkcjonalności w danej firmie. Diagram ten określa jakie dany pracownik ma kompetencje i jakie czynności może lub

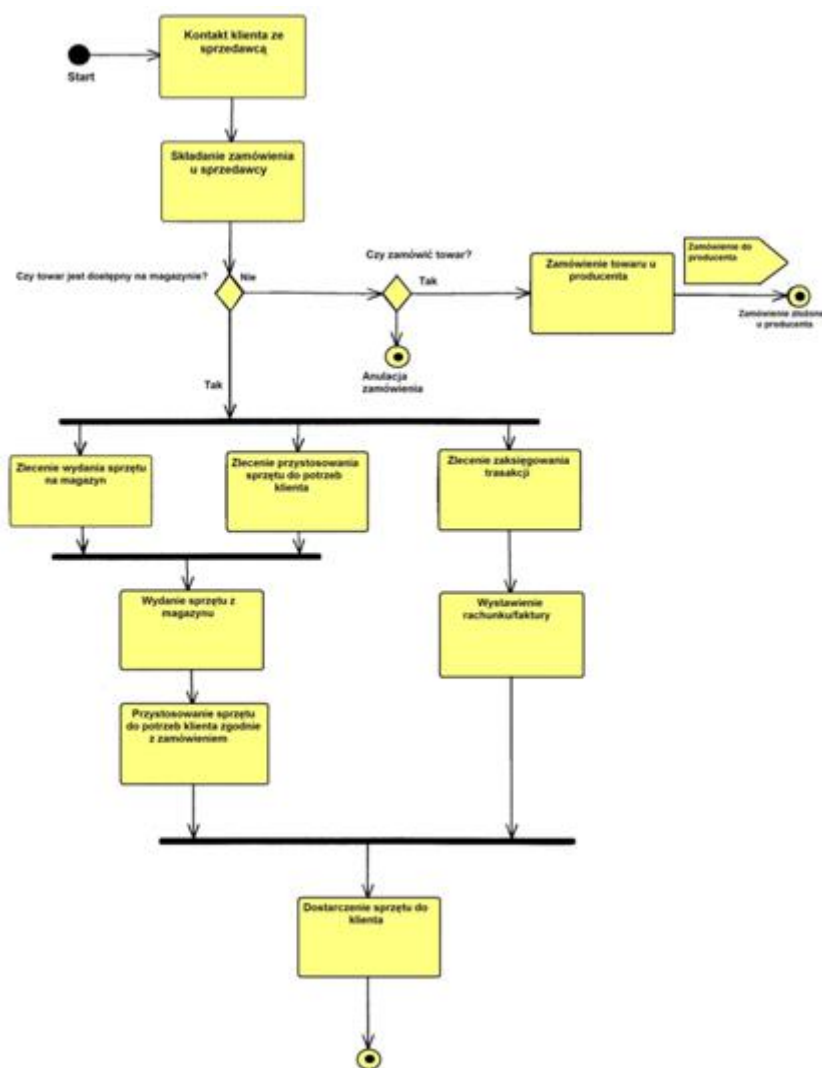
powinien wykonywać. Każdy ma przypisaną rolę, np. dyrektor koordynuje i monitoruje poszczególne działy w Firmie. Dzięki temu diagramowi dostrzega wiele szczegółów, przykładowo stwierdza się, że Dyrektor ma za dużo drobnych obowiązków, które powinni wykonywać inne osoby, natomiast on powinien koncentrować się na sprawach strategicznych Firmy.

Rys. 14. Klasy projektowanego systemu dla przykładowej Firmy

Źródło: Suchan P., *Modelowanie funkcjonowania firmy usługowej z zastosowaniem notacji języka UML*, op. cit., s. 47.

Jak już nadmieniono, diagram czynności, jest diagramem interakcji, który służy do modelowania dynamicznych aspektów systemu. Jego zasadniczą funkcją jest przedstawienie sekwencji kroków, które są wykonywane przez modelowany fragment systemu. Diagram sekwencji pozwala także na prezentację przepływów współbieżnych oraz na zaprezentowanie zmian stanów obiektów podczas przechodzenia pomiędzy czynnościami. Przykład diagramu czynności umownej firmy *FHU Wygodniej Życ* przedstawia sytuację kontaktu klienta ze sprzedawcą w celu kupienia jakiegoś towaru (zob. Rysunek 15).

Rys. 15. Diagram aktywności

Źródło: Suchan P., Modelowanie funkcjonowania firmy usługowej z zastosowaniem notacji języka UML, op. cit., s. 53.

Pokazano kroki wstępne zmierzające do zamodelowania funkcjonalności małej firmy handlowo-usługowej, używając notacji języka UML. Zaprezentowano niektóre standardy modelowania obiektowego. W modelowaniu przykładowej firmy *FHU Wygodnie Życ* opracowano wstępnie szczegółowy diagram użycia oraz diagram aktywności – czynności z zastosowaniem darmowego programu *StarUML* z Internetu. Zamierzeniem jest dalsze kontynuowanie modelowania biznesowego w notacji języka UML. Celem jest bowiem dostrzeżenie możliwości udoskonalenia działalności omawianej Firmy poprzez wdrożenie dedykowanego systemu informatycznego.

Bibliografia:

1. Booch G., Rumbaugh J., Jakobson I., UML – przewodnik użytkownika, wyd. 2, Wydawnictwa Naukowo Techniczne, Warszawa, 2002.
2. Nowicki A., Chomiak-Orsy I., Systemy informacyjne logistyki, Część 2. Modelowanie, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Wrocław, 2007.
3. Refaktoring – Encyklopedia Zarządzania, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Refactoring>.
4. Sinan Si Alhit: UML. Wprowadzenie. Wydawnictwo Helion, Gliwice, 2004.
5. Suchan P., Modelowanie funkcjonowania firmy usługowej z zastosowaniem notacji języka UML, WSZiA w Opolu, 2016.
6. Wornalkiewicz W., Wdrożenie zintegrowanego systemu informatycznego wspomagającego zarządzanie, Wydawnictwo Instytut Śląski, Opole, 2015.
7. <http://www.dobreprogramy.pl/StarUML,Program,Windows,11903.html>,
8. <http://www.michalwolski.pl/diagramy-uml/diagram-klas/>.
9. <http://www.michalwolski.pl/diagramy-uml/diagram-komponentw/>.
10. <http://www.michalwolski.pl/diagramy-uml/diagram-sekwencji/>.
11. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Abstrakcja_\(programowanie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Abstrakcja_(programowanie)).
12. https://pl.wikipedia.org/wiki/Diagram_czynno%C5%9Bci.
13. https://pl.wikipedia.org/wiki/Diagram_interakcji.
14. https://pl.wikipedia.org/wiki/Diagram_przypadk%C3%B3w_u%C5%BCycia.
15. https://pl.wikipedia.org/wiki/Diagram_stan%C3%B3w.
16. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Implementacja_\(informatyka\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Implementacja_(informatyka)).
17. https://pl.wikipedia.org/wiki/Unified_Modeling_Language.

2.11. Accounting models and control of the turnover of economic assets

Бухгалтерські моделі та контроль кругообігу господарських засобів

У сучасних умовах застосування автоматизованої обробки первинної документації знання бухгалтерських математичних моделей відкриває можливості, як більш ефективного та повного використання різноманітної техніки автоматизації на всіх етапах роботи, так і оволодінням методикою контролю за рухом й використанням господарських засобів та їх джерел в аграрних підприємствах. Якщо в моделюванні методів планування виробництва на таких підприємствах накопичено вже значний досвід, то в системі використання звітних даних для контролю кругообігу господарських засобів ці прийоми використовуються ще недостатньо [1]. Існуючі методи контролю, особливо в умовах автоматизованого обліку, ще слабо забезпечені базовою математичною інформацією, що відображає взаємозалежність операцій на бухгалтерських рахунках у процесі кругообігу господарських засобів підприємств.

Вагомий внесок у моделювання економічних процесів зробили представники економіко-математичної школи: Е. І. Альтман [2], М. Ф. Базась [3], Т. Є. Магас [4], Я. О. Остапенко [5], М. М. Шигун [5] та інші. Відзначаючи значний внесок вчених у вирішення даної проблеми, необхідно відмітити, що питання моделювання обліку потребують нових підходів у сучасних ринкових умовах, з урахуванням нових потреб користувачів інформації, існування та взаємозв'язку різних видів обліку.

Однією з характеристик тісного співвідношення між господарськими засобами та джерелами їх утворення є рівність цих категорій між собою. У процесі руху засобів ця особливість виражена як подвійним записом господарських операцій, так і результатом їх відображення (балансом), який представлений в Головній книзі. Незалежно від того, як буде складено цей бухгалтерський реєстр (із застосуванням автоматизованих систем обробки або

без них), в Головній книзі простежується чітка система відображення господарських процесів. Вже за даними записів можна попередньо виявити: скільки було придбано й витрачено тих чи інших цінностей, одержано та сплачено позик, витрачено на виробництво засобів і реалізовано продукції.

Однак, для більш глибокої перевірки, крім даних Головної книги і даних інших реєстрів, необхідна чітка методика контролю з повною характеристикою взаємозв'язку рахунків за окремими господарськими процесами. Наприклад, для встановлення більш тісного зв'язку господарських засобів і джерел їх утворення на підприємствах можна скористатися наступною бухгалтерською математичною моделлю:

$$\sum ST_2 ДАСб = \sum ST_2 КПСб, \quad (1)$$

де, \sum – значення суми;

S – сальдо;

T – відрізок часу, протягом якого ведеться обліковий процес (0 – початок звітнього періоду, 1 – звітний період, 2 – кінець звітнього періоду);

Д – дебет балансового рахунку;

К – кредит балансового рахунку;

A – активні рахунки;

П – пасивні рахунки;

Сб – статті балансу.

Більш детальний даний взаємозв'язок можна представити так:

$$Вна + Воа + Внап = Вк + Дзіз + Пзіз + Знанв, \quad (2)$$

де, $Вна$ – вартість необоротних активів;

$Воа$ – вартість оборотних активів;

$Внап$ – вартість необоротних активів призначених для продажу та групи вибуття;

Вк – власний капітал;

Дзіз – довгострокові зобов'язання і забезпечення;

Пзіз – поточні зобов'язання і забезпечення;

Знанв – зобов'язання пов'язані з необоротними активами призначені для продажу та групами вибуття.

Під впливом господарських операцій підсумкова рівність активної і пасивної частини, яка отримала відображення в документах, журналах-ордерах та інших регістрах, не порушується. Вона може бути збільшена, зменшена, або зовсім залишитися без змін. Умови такої взаємної рівності записів на бухгалтерських рахунках виявляються при використанні методів взаємного або зустрічного контролю господарських операцій. Одним із способів перевірки рівності між залишками на активних і залишками на пасивних рахунках під впливом господарських операцій є бухгалтерська математична модель:

$$\sum S_{T_0} \text{ДАРб} + \sum O_{T_1} \text{ДАР} - \sum O_{T_1} \text{КАР} = \sum O_{T_0} \text{КПРб} + \sum O_{T_1} \text{КПР} - \sum O_{T_1} \text{ДПР}, \quad (3)$$

де, О – оборот;

$\sum S_{T_0} \text{ДАРб}$ – залишок по дебету активних рахунків на початок звітного періоду;

$\sum O_{T_1} \text{ДАР}$ – оборот по дебету активних рахунків за звітний період;

$\sum O_{T_1} \text{КАР}$ – оборот по кредиту активних рахунків за звітний період;

$\sum O_{T_0} \text{КПРб}$ – залишок по кредиту пасивних рахунків на початок звітного періоду;

$\sum O_{T_1} \text{КПР}$ – оборот по кредиту пасивних рахунків за звітний період;

$\sum O_{T_1} \text{ДПР}$ – оборот по дебету пасивних рахунків за звітний період.

Встановити постійну залежність зміни статей балансу, а отже, і взаємозв'язок записів в бухгалтерських регістрах (документах, журналах-ордерах) допомагає при перевірці типова класифікація подвійного відображення господарських операцій. Якщо подвійний запис бухгалтерського

запису стався тільки на активних рахунках, то у цьому випадку суму залишків на активних рахунках на кінець періоду можна визначити за моделями:

$$\sum S_{T_2}APб = \sum S_{T_0}APб + \sum O_{T_1}ДAP - \sum O_{T_1}КАP, \quad (4)$$

де, $\sum S_{T_2}APб$ – сума залишків на активних рахунках на кінець періоду;

$\sum S_{T_0}APб$ – сума залишків на активних рахунках на початок періоду;

$\sum O_{T_1}ДAP$ – сума оборотів за дебетом активних рахунків за звітний період;

$\sum O_{T_1}КАP$ – сума оборотів по кредиту активних рахунків за певний період.

При перевірці руху коштів в підприємствах враховується, що до цього типу господарських операцій відносяться записи зі списання коштів у виробництво, передачу цінностей на зберігання іншим матеріально відповідальним особам, оприбуткування отриманих грошових коштів на рахунки в банку тощо. Даний тип записів в бухгалтерських регістрах не повинен приводити до зміни залишків на кінець періоду за активними рахунками, тобто в системі таких записів має дотримуватися взаємна рівність:

$$\sum S_{T_0}APб = \sum S_{T_2}APб = \sum S_{T_2}ППб. \quad (5)$$

Інший напрямок носять господарські операції, якщо вони відображені тільки на пасивних рахунках. Перевірку записів господарських операцій за даним взаємозв'язком можна зробити за запропонованою бухгалтерською моделлю:

$$\sum S_{T_2}ППб = \sum S_{T_0}ППб + \sum O_{T_1}КПП - \sum O_{T_1}ДПП. \quad (6)$$

Наприклад, на пасивних рахунках можна зробити контроль записів із спрямування коштів фінансового резерву на покриття нестачі власних оборотних коштів, переоформлення позичок, використання інших джерел фінансування. Відображення наведених записів в бухгалтерських регістрах не

повинно викликати зміни залишку на кінець періоду між пасивними і активів рахунками, тобто:

$$\sum S_{T_0} ПРб = \sum S_{T_2} ПРб = \sum S_{T_2} АРб \quad (7)$$

У бухгалтерських регістрах дуже часто проводяться записи за одночасним впливом господарських операцій на активні та пасивні рахунки. Сюди можна віднести операції по руху основних засобів, відображенню розрахункових операцій, отримання та повернення позичок тощо. Ці операції можуть викликати одночасне збільшення або зменшення підсумків балансових розділів. Двостороннє збільшення підсумків на балансових рахунках в результаті записів в бухгалтерських регістрах господарських операцій по дебету активного і кредиту пасивного рахунків можна перевірити за бухгалтерською моделлю:

$$\sum S_{T_0} АРб + \sum O_{T_1} ДАР = \sum S_{T_0} ПРб + \sum O_{T_1} КІР \quad (8)$$

Двостороннє зменшення підсумків на балансових рахунках у результаті записів в бухгалтерських регістрах господарських операцій по кредиту активного і дебету пасивного рахунків можна встановити за бухгалтерською моделлю:

$$\sum S_{T_0} АРб - \sum O_{T_1} КАР = \sum S_{T_0} ПРб - \sum O_{T_1} ДІР \quad (9)$$

При перевірці руху і використання господарських засобів враховують, що подвійна господарська операція не народжується сама по собі. Вона є наслідком кількісного і якісного відображення господарських засобів та їх джерел за певних процесах кругообігу: заготівлі, виробництва, реалізації. Дані процеси відображають економічні, соціальні та господарські завдання.

До першої стадії кругообігу засобів відносять, як відомо, процес заготівлі. Оскільки цей процес пов'язаний із залученням в оборот матеріальних і

грошових засобів, а також із використанням розрахункових та інших операцій, виникає необхідність застосування безліч бухгалтерських активних і пасивних балансових рахунків. При розгляді процесу заготівлі необхідно знати як загальну, так і більш детальну схему записів на бухгалтерських рахунках. Це допоможе встановити причину здійснення господарських операцій, їх реальність, порушення в ході процесу заготівлі. Наприклад, за бухгалтерською моделлю:

$$\sum S_{T_2} D_{Ca(20, 22\dots)} = \sum S_{T_0} D_{Ca(20, 22\dots)} + \sum S_{T_1} D_{Ca(20, 22\dots)}, \quad (10)$$

де, Ca – аналітичний рахунок, можна встановити порядок формування залишків господарських засобів на інвентарних рахунках (машинограмах, сальдових відомостях) на кінець періоду, правильність обліку руху цінностей.

За наступною бухгалтерською моделлю можна встановити правильність записів господарських операцій на балансових рахунках, що відображають транспортно-заготівельні витрати:

$$\sum S_{T_2} D_1 Ca(20, 22\dots) = \sum S_{T_0} D_1 Ca(20, 22\dots) + \sum S_{T_1} D_1 Ca(20, 22\dots), \quad (11)$$

де, D_1 – дебет рахунків, що відображають рух транспортно-заготівельних витрат.

Дуже важливо при розгляді даного процесу перевірити правильність записів при надходженні коштів на підприємство від сторонніх підприємств та осіб. Бухгалтерські записи при цьому повинні правильно відображати – від кого надійшли кошти та на які рахунки оприбутковано засоби. Крім цього, вивчення таких господарських операцій дає можливість установити правильність застосування цін і тарифів, формування транспортно-заготівельних витрат, законність та своєчасне придбання цінностей. Бухгалтерська модель-схема надходження матеріальних засобів на підприємство буде виглядати наступним чином:

$$\sum O_{T_1} K_{Ca_{63}} = \left\{ + \begin{array}{l} \sum O_{T_1} D_{Ca_{(20,22\dots)}} \\ \sum O_{T_1} D_1 Ca_{(20,22\dots)} \end{array} \right. \quad (12)$$

Порядок використання господарських засобів підприємства та величину списання цінностей на витратні та інші балансові рахунки можна виявити застосувавши наступну бухгалтерську модель-схему:

$$\begin{array}{l} \sum O_{T_1} K_{Ca_{(20,22\dots)}} \\ \sum O_{T_1} K_1 Ca_{(20,22\dots)} \end{array} + \} = \sum O_{T_1} D_{Ca_{(23,91\dots)}}, \quad (13)$$

де K_1 – кредит рахунків, що відображає рух транспортно-заготівельних витрат.

Наступним етапом контролю кругообігу господарських засобів є перевірка їх у процесі виробництва. Господарські операції цього процесу відображають, з одного боку, використанням цінностей, а з другого – накопиченням витрат, що відображають собівартість продукції. Сполучною бухгалтерською моделлю процесів заготівлі та виробництва є наведена вище формула. За даною схемою, особливо в умовах автоматизованої форми обліку, можна встановити рівновагу засобів, які списані з інвентарних рахунків та засобів, відображених на рахунках витрат. Порядок накопичення витрат на виробничих рахунках, їх послідовність обліку та контролю може бути виражено як:

$$\sum S_{T_2} D_{Ca_{(23)}} = \sum S_{T_0} D_{Ca_{(23)}} + \sum O_{T_1} K_{Ca_{(20,22\dots66)}}, \quad (14)$$

а вихід продукції з виробництва:

$$\sum O_{T_1} K_{Ca_{(23)}} \pm EP = \sum O_{T_1} D_{Ca_{(26,27\dots21,20\dots)}}, \quad (15)$$

де, EP – калькуляційна різниця (економія або перевитрата).

Вивчення наведених принципів відображення записів на рахунках у процесі виробництва особливо важливо при використанні під час перевірки методів нормативного або взаємного контролю. При цьому надається можливість встановити фактичні витрати сировини із встановленими нормами та інше.

У зв'язку зі змінами методики з планування, обліку та обчислення собівартості продукції сільськогосподарських підприємств змінюється ряд господарських операцій з формування витрат на її собівартість, а також взаємозв'язок окремих економічних елементів, утворюють такого роду моделі. Це необхідно враховувати під час перевірки порядку обчислення собівартості продукції. Наприклад, обчислення собівартості 1 ц зерна за новою методикою можна відобразити бухгалтерської моделлю:

$$И_1 = \frac{\sum S T_0 ДС_a(23) + \sum O T_1 ДС_a(23) - З_п}{П_0 + П_{100}^x}, \quad (16)$$

де, $З_п$ – затрати відповідно нормативам на соломку, що встановлюються на її збирання, пресування, транспортування, скиртування та ін.;

$П_0$ – кількість основної продукції;

$П$ – кількість зерновідходів;

x – відсоток вмісту зерна в зернових відходах.

Отже, собівартість 1 ц зерновідходів можна перевірити за формулою:

$$И_2 = И_1 \cdot \frac{x}{100} \quad (17)$$

Собівартість 1 ц коренеплодів буряка складається з аналогічних елементів та обчислюється, після виключення з витрат вартості використаної гички, діленням витрат на фізичну масу коренеплодів. Отже, бухгалтерська модель для перевірки величини, що визначається, може мати наступний вигляд:

$$И_3 = \frac{\sum S_{T_0} ДС_{a(232)} + \sum O_{T_1} ДС_{a(232)} - З_{п}}{П_0}, \quad (18)$$

А для перевірки собівартості 1 ц гички можна застосувати наступну модель:

$$И_4 = \frac{З_{п}}{П_{п}}, \quad (19)$$

де, $П_{п}$ – кількість побічної продукції (гички).

Нова методика з планування, обліку і обчислення собівартості продукції аграрних підприємств вносить окремі зміни в існуючі моделі з обчислення собівартості продукції тваринництва. Так, при перевірці обчислення собівартості 1 ц молока молочного стада великої рогатої худоби рекомендується скористатися бухгалтерською моделлю:

$$И_5 = \frac{\sum S_{T_0} ДС_{a(232)} + \sum O_{T_1} ДС_{a(232)} - З_{п}}{П_0} - 60_{фскул}, \quad (20)$$

де, 60 – витрати на приплід, що дорівнює фактичній собівартості 60 кормоднів утримання корови.

У зв'язку з цим собівартість 1 голови приплоду в групі молочного стада великої рогатої худоби можна перевірити, використовуючи бухгалтерську модель:

$$И_6 = \frac{\sum З}{К_к} \cdot 60, \quad (21)$$

де, $И_6$ – собівартість 1 голови приплоду в молочному скотарстві;

$\sum З$ – витрати на утримання тварин по групі молочного стада великої рогатої худоби;

K_k – кількість кормоднів на утримання тварин по групі молочного стада великої рогатої худоби.

Собівартість 1 ц приросту живої маси худоби і птиці по групах перевіряється після визначення приросту (не включаючи приріст маси тварин, у випадках їх падежу) по групі молочного стада великої рогатої худоби та витрат на виробництво продукції. Бухгалтерська модель щодо обчислення собівартості одиниці продукції буде мати вигляд:

$$И_7 = \frac{\sum O_{T1} DC_a(232) - З_{п}}{(M_k + M_b) - (M_{пр} + M_{п} + M_{вв})}, \quad (22)$$

де, $\sum O_{T1} DC_a(232)$ – сума витрат, що віднесена на утримання відповідної технологічної групи без вартості побічної продукції;

M_k – жива маса поголів'я відповідної групи худоби, що залишена на кінець року;

M_b – жива маса поголів'я відповідної групи худоби, що вибула протягом року (включаючи живу масу тварин, у випадках їх падежу, на початок року);

$M_{пр}$ – жива маса поголів'я даної групи, що була на початок року;

$M_{п}$ – жива маса приплоду даної групи;

$M_{вв}$ – жива маса поголів'я даної групи, що надійшло на вирощування і відгодівлю протягом року.

Перевірку визначення собівартості 1 ц живої маси молодняку худоби та дорослої худоби на відгодівлі, звірів і птиці різного віку рекомендується проводити за бухгалтерською моделлю:

$$И_8 = \frac{\sum S O_{T0} DC_a(213) + \sum O_{T1} DC_a(232) + \sum O_{T1} KC_a(63) + \sum O_{T1} KC_a(162) + \sum O_{T1} KC_a(232)}{(M_k + M_b)}, \quad (23)$$

де, $\sum S O_{T0} DC_a(213)$ – вартість тварин, що обліковувалися на початок року;

$\sum Ot_1 DC_{a(232)}$ – витрати на вирощування і відгодівлю тварин у поточному році (без урахування вартість маси тварин, у випадках їх падежу);

$\sum Ot_1 KC_{a(63)}$ – вартість тварин, які надійшли зі сторони;

$\sum Ot_1 KC_{a(162)}$ – вартість тварин, переведених на відгодівлю з основного стада;

$\sum Ot_1 KC_{a(232)}$ – вартість приплоду, отриманого в звітному році;

M_k – жива маса поголів'я відповідної групи худоби, що залишена на кінець року;

M_b – жива маса поголів'я відповідної групи худоби, що вибула протягом року (включаючи живу масу тварин, у випадках їх падежу).

Під час перевірки ведення м'ясного скотарства необхідно встановити правильність оцінки однієї голови приплоду. При цьому рекомендується скористатися моделлю:

$$I_9 = M_{жмн} \cdot C_{\phi}, \quad (24)$$

де, I_9 – собівартість 1 голови приплоду;

$M_{жмн}$ – жива маса теляти при народженні;

C_{ϕ} – фактична собівартість 1 ц живої маси відлучених телят (у 8-місячному віці).

У м'ясному скотарстві перевіряється також собівартість приросту живої маси телят і собівартість 1 ц цієї продукції. Собівартість приросту живої маси становлять витрати на утримання корів, нетелів, бугаїв-плідників і телят у віці до 8 місяців за вирахуванням витрат на молоко (за ціною реалізації) та витрат на гній, вовну-линьку, волосся-сирця.

Собівартість 1 ц приросту живої маси телят у м'ясному скотарстві до моменту відлучення перевіряється діленням суми витрат, віднесених на приплід і приріст живої маси телят у віці до 8 місяців, а також балансової вартості телят, що були в цій групі на початок року та надійшли протягом року від сторонніх

підприємств та осіб, на загальну живу масу телят у віці до 8 місяців, що були на кінець року та тих, що вибули на протязі року, включаючи живу масу тварин, у випадках їх падежу (в частині приросту поточного року). Бухгалтерські дані під час перевірки собівартості 1 ц приросту живої маси телят до моменту відлучення, при цьому можна взаємопов'язати аналогічно як і при перевірці визначення собівартості 1 ц приросту живої маси по групі худоби в молочному скотарстві.

Завершенням кругообігу засобів підприємств є процес реалізації. Перевірка господарських операцій цього процесу також є дуже важливим етапом. При цьому можна виявити результати виконання бізнес-плану підприємства за обсягом та асортиментом продукції, її собівартості, виручки від реалізації та ін. Під час перевірки плану реалізації необхідно враховувати можливості виробництва продукції (віддача земельних угідь, виробничі потужності основних фондів тощо), вивчити план збуту продукції та інші моменти діяльності підприємства в цьому процесі. Такий найпростіший взаємозв'язок можна перевірити за формулою:

$$П = Р + \sum SO_{T_0} DC_a (26,27,20\dots), \quad (25)$$

де, П – план виробництва продукції;

Р – план поставок продукції;

$\sum SO_{T_0} DC_a (26,27,20\dots)$ – залишок продукції на складі на дату перевірки.

Для найбільш повного охоплення перевіркою процесу реалізації необхідно встановити перелік реалізованої продукції і товарно-матеріальних цінностей, правильність списання коштів з рахунків, на яких вони обліковувалися до збуту, детально проаналізувати записи на балансових рахунках № 70, 90, 93 та інших кореспондуючих рахунках. Для цих цілей можна скористатися бухгалтерської моделлю:

$$\sum O_{T_1} KC_a(26,27,21,20...) = \sum O_{T_1} DC_a(70,90) + \sum O_{T_1} DC_a(23,91,92,947) \quad (26)$$

За допомогою наступної бухгалтерської моделі можна перевірити співвідношення записів по кредиту рахунків № 70, 90, 93 і дебету рахунків № 63, 23, 68, 37, 79 та ін.

$$\sum O_{T_1} KC_a(70,90,93...) = \sum O_{T_1} DC_a(63,23,68,37,79...) \quad (27)$$

При цьому необхідно точно встановити одержувача продукції, перевірити ціни реалізації, а також різного роду знижки, надбавки. І нарешті, перевіряється порядок відшкодування заборгованості покупцям. Необхідно застосувати прийом зустрічної перевірки бухгалтерських господарських операцій. Ці записи необхідно шукати по кредиту рахунку № 36 «Розрахунки з покупцями та замовниками» і дебету рахунків № 31 «Рахунки в банках», № 33 «Інші кошти» та № 60 «Короткострокові позики». Де сума записів по кредиту аналітичних рахунків балансового рахунку № 36 «Розрахунки з покупцями та замовниками» повинна відповідати сумі записів по дебету рахунків грошових коштів:

$$\sum O_{T_1} KC_a(36) = \sum O_{T_1} DC_a(31,33,60) \quad (28)$$

Запропонована систематизація окремих даних бухгалтерського обліку, а також найдетальніша кропітка робота над порядком використання цих показників для перевірки руху коштів підприємств у процесі їх кругообігу відіграють велику роль в удосконаленні методології економічного контролю.

Література:

1. Беленкова М. І., Рагуліна І. І. Оцінка економічної ефективності у цукробурякових підприємствах // Облік і фінанси АПК. 2010. № 2. С. 107-110.
2. Altman E. I. Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy // The Journal of Finance. 1968. № 4. P. 589-609.
3. Базась М. Ф. Моделювання економічних процесів та прийняття управлінських рішень // Журнал Бізнес. 2013. № 12. С. 33-39.

4. Магас Т. Є. Класи економіко-математичних моделей та їх застосування // Збірник наукових праць ВНАУ: Серія: Економічні науки. 2011. № 1. С. 182-190.
5. Остапенко Я. О. Економіко-математичне моделювання як інструментарій прогнозування: теоретичний аспект // International Scientific – Practical Conference Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization: Conference Proceedings. January 29, 2016. Klaipeda: Baltija Publishing. P. 321-323.
6. Шигун М. М. Розвиток теорії та методології моделювання системи бухгалтерського обліку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук: спец. 08.00.09 «Бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності)» / М. М. Шигун. Київ, 2010. – 36 с.

2.12. Improving the organization of marketing activities at the enterprise: researching the level of customer satisfaction

Вдосконалення організації маркетингової діяльності: дослідження рівня задоволеності споживачів

Якщо аналізувати діяльність сучасної організації, то звичайно такі показники, як прибутковість, частка ринку, рентабельність, обсяги продаж та інші показники економічної діяльності відіграють досить важливу роль, проте їх значення та динаміка змін не відображають реальну об'єктивну картину відношення споживачів до компанії (бренду) та задоволеності продукцією (послугами). Це пояснюється тим, що така ситуація на ринку зумовлена впливом інших факторів, як наприклад, дії конкурентів, ринкові коливання, сезонність попиту та ін. Тому в процесі дослідження та аналізу сучасної компанії, велику цінність має саме ступінь задоволеності споживачами продуктом або послугою.

Діяльність більшості вітчизняних юридичних компаній характеризується наступними особливостями:

- слабка вивченість ємності ринку;
- закритість інформації щодо кастомізованої вартості послуг;
- просування послуг здійснюється за допомогою «word of mouth», тобто за допомогою рекомендації вже наявних клієнтів;
- відсутність в штаті фахівців в області маркетингу, розвитку управління персоналом.

Таким чином, галузь українського ринку юридичних послуг недостатньо інформативна. Однак, налагодити систему оцінки рівня задоволеності споживачів власними силами можливо за допомогою методики CSI (Customer Satisfaction Index) та NPS (Net Promoter Score).

Мета роботи – аналіз можливостей та переваг методики CSI (Customer Satisfaction Index) та NPS (Net Promoter Score), як інструменту маркетингу

інтелектуального продукту при дослідженні рівня задоволеності споживачів юридичних послуг.

Дана робота базується на працях вітчизняних і зарубіжних вчених, а також на матеріалах періодичних видань. У процесі дослідження були використані наступні сучасні методи дослідження: метод порівняльного аналізу та метод логічного узагальнення, системно-структурний аналіз; індексний метод та метод угруповань (при розробці шляхів вдосконалення системи дослідження рівня задоволеності споживачів), а також нормативно-законодавча база у сфері регулювання конкурентних та господарсько-економічних відносин.

Однією із важливих тенденцій, зумовлених стрімко зростаючою ринковою турбулентністю, є перетворення споживачів на найбільш цінний актив будь-якої компанії. Успіху в конкуренції досягають лише ті компанії, яким вдалося вибудувати зі своїми клієнтами стійкі, тривалі взаємовідносини, що зберігаються як у відносно сприятливих періодах, так і під тиском економічних коливань. У зв'язку із неперервним розширенням сфери послуг, варто зазначити, що вона теж потребує оцінки рівня задоволеності споживачів не менше, ніж товари. Проте, для того, щоб знати як правильно застосовувати той чи інший метод для вивчення задоволеності споживачів, потрібно спочатку уважно проаналізувати ту галузь послуг, до якої відносяться послуги досліджуваного підприємства [1].

Одним із найважливіших факторів у розвитку ринку послуг, в тому числі юридичних, є рівень задоволеності споживачів. Існує безліч теорій і методів, які дають уявлення про поняття «задоволеність» і можливості її аналізу.

Компанії, що працюють у сфері послуг, досить швидко реагують на вимоги споживачів, вивчають властивості товарів, проектують послуги з більш високою додатковою цінністю. Такі юридичні послуги, безсумнівно, будуть користуватися найбільшим попитом. В свою чергу на якість послуг впливає і стратегія чітко спрямована на підвищення задоволеності і лояльності споживачів. Завдання полягає в тому, щоб визначити, наскільки пропозиція юридичної компанії відповідає або перевершує очікування споживачів. На

підставі оцінки задоволеності компанія визначає, які сторони діяльності необхідно поліпшити чи змінити. У кожного споживача присутні явні і приховані потреби і бажання, які безпосередньо впливають на задоволеність і формують рівень лояльності до даної послуги. На сьогоднішній день оцінка рівня задоволеності споживача стала поширеною практикою для більшості компаній, що здійснюють діяльність в сфері юридичних послуг. Компанії регулярно проводять опитування для вимірювання рівня задоволеності споживача. Існує кілька ефективних методів оцінки задоволеності [2].

Насамперед найпопулярнішим методом є індекс задоволеності клієнтів (Customer Satisfaction Index). Комплексний показник CSI оцінює рівень задоволеності споживача після взаємодії з компанією та відображає наскільки успішним був клієнтський досвід. Метод заснований на опитуванні споживачів, які вчинили ту чи іншу конверсію у відношенні товару, марки або їх власника. Оцінка задоволеності за методом CSI включає в себе чотири основні кроки (Рис. 1):

Рис. 1. Модель вимірювання за індексом CSI

Джерело: розроблено автором на основі [2]

Customer Satisfaction Index (CSI) використовується для оцінки рівня задоволеності споживачів роботою компанії і наданими нею послугами і є в даний час одним з найбільш популярних не фінансових показників успішної діяльності організації.

В основі розрахунку індексу CSI лежить ідея про те, що задоволеність споживача залежить не тільки від характеристик продукту чи послуги, але і від того, наскільки важливі для споживача ці характеристики. Індекс CSI є універсальним інструментом, який можна використовувати як на B2C ринку, так і на B2B ринку. Інформація про задоволеність і лояльності дозволяє виділити сегменти і розробити для кожної з груп свою стратегію просування продукту чи послуги. Крім оцінки задоволеності клієнтів продуктами чи послугами компанії, за допомогою індексу CSI можна вимірювати рівень задоволеності продуктами чи послугами конкуруючих компаній і порівняти отримані показники.

Крім розрахункового показника індексу CSI, який можна використовувати для аналізу в динаміці і в порівнянні з конкурентами, результатом вивчення рівня задоволеності споживачів є виділення 4 груп параметрів продукту чи послуги, для кожної з яких може бути згодом розроблена своя стратегія по їх покращенню.

Таким чином, індекс Customer Satisfaction Index (CSI) дозволяє вирішити наступні бізнес-завдання (Рис. 2).

Наступний метод найбільш популярний через компаній, які надають ту чи іншу послугу є чистий індекс промоутера (Net Promoter Score).

Індекс NPS поширений як окремий інструмент вимірювання лояльності, так і в комплексі з іншими методами. Суть методу в тому, що споживачам задаються чітке питання: «Чи готові ви рекомендувати ту чи іншу компанію своїм друзям, колегам чи знайомим?»

Ступінь готовності рекомендувати компанію вимірюється за 10-бальною шкалою, де 10 – споживач буде з великою часткою ймовірності рекомендувати компанію, 0 – ні в якому разі не буде рекомендувати, 5 – середина шкали, означає нейтральне ставлення до компанії [3].

В результаті опитування клієнти діляться на три групи:

- промоутери – поставили оцінки 9 і 10 балів;
- нейтралі – поставили оцінки 7 чи 8;

- критики – залишили оцінку 0-6, вони не задоволені компанією і не будуть її рекомендувати (Рис. 3).

Рис. 2. Вирішення бізнес-завдань за індексом CSI

Джерело: розроблено автором на основі [3]

Отже, індекс NPS характеризується різницею між часткою промоутерів і часткою критиків.

Аналіз задоволеності та лояльності споживачів вкрай важливий для будь-якої організації, пов'язаної зі сферою послуг, зокрема також юридичних. На основі даного аналізу можна побудувати стратегію розвитку. Задоволеність

споживачів повинна бути фундаментом будь-якого підприємства і мати вирішальну роль при прийнятті управлінських рішень. Таким чином, спираючись на бажання споживачів, підприємство буде виконувати їх вимоги та бажання в повній мірі і передбачати їх очікування, точніше, тим самим підвищувати якість послуг, що надаються, що дозволить досягти не тільки фінансового успіху, але і споживчої прихильності.

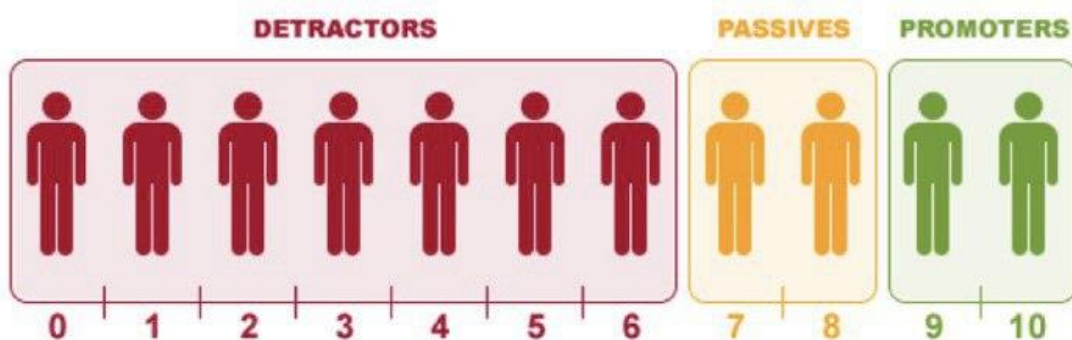

Рис. 3. Модель обчислення за індексом NPS

Джерело: розроблено автором на основі [2]

Вимірювання задоволеності клієнтів за допомогою індексу CSI включає в себе два етапи.

Перший етап включає виділення ключових параметрів продукту чи послуги для подальшої оцінки рівня задоволеності ними. Для виділення оцінюваних параметрів продукту чи послуги, як правило, використовується експертне думка співробітників компанії: як керівників, так і персоналу, безпосередньо контактує зі споживачами. Найчастіше досліджують такі параметри як: вартість, якість, асортимент послуг, робота персоналу, сервісне обслуговування, надійність та інші.

Для різних компаній параметри оцінок та їх важливість визначаються індивідуально, але частіше всього всі критерії відбуваються з областей 5P: Product, Price, Place, Promotion, People.

Другий етап включає в себе створення анкетування чи опитування споживачів компанії. Анкетування має два основні розділи. У першому розділі досліджується питання для виявлення важливості кожного з оцінюваних параметрів послуги чи продукту для споживачів. У другому розділі розглядається питання для оцінки рівня задоволеності споживача кожним з оцінюваних параметрів (Рис. 4).

Рис. 4. Вимоги до використання індексу CSI

Джерело: розроблено автором на основі [4]

Дослідження проводилося для ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС» маючи на меті оцінити задоволеність споживачів юридичними послугами компанії. В якості параметрів юридичних послуг для оцінки задоволеності було виділено:

вартість, спектр послуг, інформаційні то про хід виконання проекту, кваліфікація спеціалістів та своєчасність виконання роботи. Опитування проводилося серед споживачів ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС». В опитуванні взяло участь 66 респондентів.

В результаті дослідження та аналізу було отримано наступні результати (Табл. 1).

Таблиця 1. Обробка результатів відповідей респондентів за індексом CSI

Критерії оцінювання	Середня оцінка важливості параметра	Вага параметра в спільній оцінці задоволеності	Середня оцінка рівня задоволеності параметром	Зважена оцінка рівня задоволеності
Вартість	6,68	20%	6,74	1,34
Спект послуг	6,56	19%	6,86	1,25
Інформованість про хід виконання проекту	6,77	20%	6,92	1,35
Кваліфікація спеціалістів	7,0	20%	6,96	1,40
Своєчасність виконання роботи	7,0	21%	6,93	1,47
Зважена оцінка задоволеності				6,83
CSI				97%

Джерело: розроблено автором на основі [4]

За результатами дослідження отримано показник індексу CSI – який становить 97%, що каже про те, що рівень задоволеності споживачів ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС» являється досить високий (Рис. 5).

Параметр «Своєчасність виконання послуг» та «Кваліфікація спеціалістів», які знаходяться у другому квадраті є одним із найважливіших для споживачів компанії тому споживачі абсолютно задоволені ними. Даний рівень задоволеності потребує заходів щодо підтримки такого високого рівня. Щодо параметрів «Вартість» та «Інформованість про хід виконання проекту», які аналогічно знаходяться у другому квадраті, вони є також важливим для споживачів ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС». Тому вони також потребують заходів, щодо підтримки показника та можливості вивести показник до абсолютного

задоволення потенційного споживача. Також у другому квадраті знаходиться параметр «Спектр послуг», який отримав високу оцінку задоволеності, проте даний параметр не ввійшов в число значущих параметрів для споживачів ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС».

Рис. 5. Матриця CSI для ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС»

Джерело: розроблено автором на основі [4]

Отже, за результатами аналізу матриці оцінки індексу CSI, для споживачів юридичних послуг найважливішими являються: своєчасність виконання проекту та кваліфікація спеціалістів, а решта критеріїв, хоча і є важливими, проте мають набагато менший рівень значущості.

Питання для вимірювання індексу CSI можуть бути частиною комплексного дослідження з вимірювання рівня задоволеності споживачів продуктами чи послугами, і добре поєднуються з такими методиками як вимір індексу лояльності NPS (Net Promoter Score).

Представимо результати опитування досліджуваного підприємства ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС» щодо рівня лояльності клієнтів та їх здатності до рекомендування послуг компанії іншим потенційним споживачам у наступному вигляді (Рис. 6).

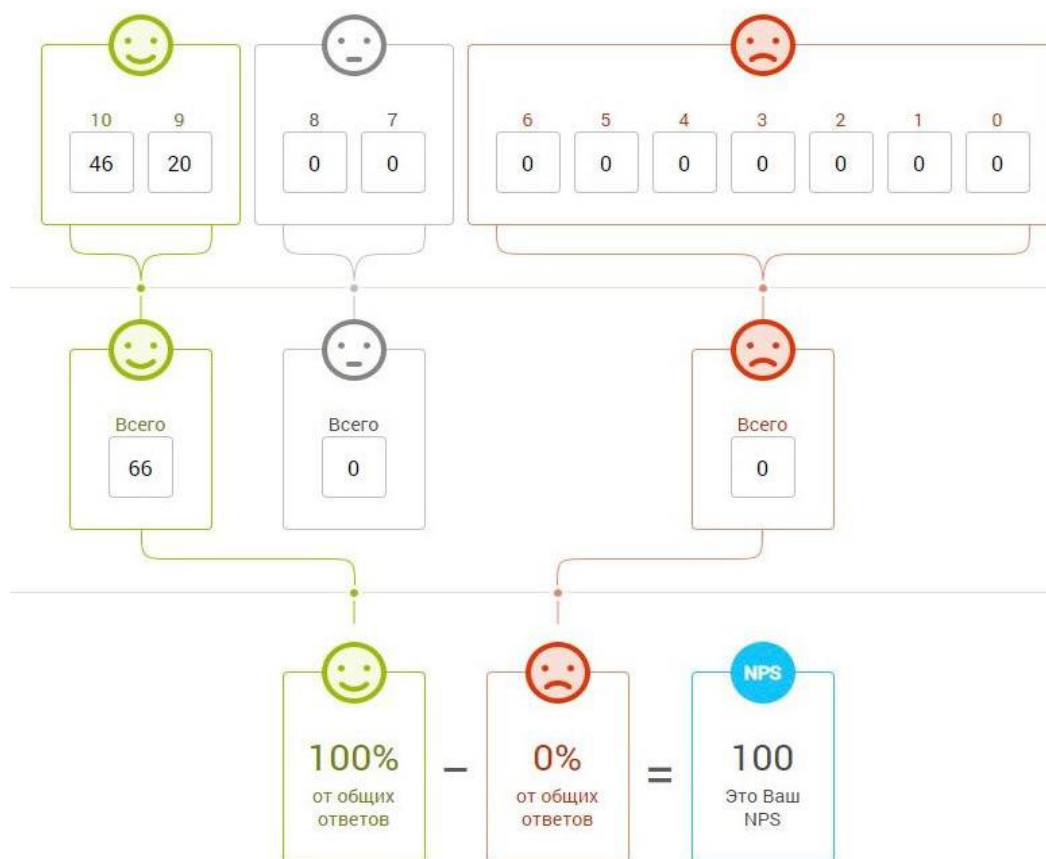

Рис. 6. Результати опитування рівня лояльності споживачів ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС»

Джерело: розроблено автором на основі [4]

За результатами дослідження отримано показник індексу NPS для того, щоб мати змогу побачити рівень прихильності та лояльності споживачів до послуг даної компанії. Всі оцінки респондентів (споживачів юридичних послуг) досліджуваної компанії становлять 9 і 10 балів. Таким чином, можна зробити висновок, що всі опитувані споживачі становлять собою категорію промоутерів та можуть рекомендувати послуги компанії ТОВ «ЮК «ПРАЙМЛЕКС» в якості «адвокатів бранду».

Література:

1. Батко Т. С. Вивчення задоволеності споживачів: важливість і специфіка застосування у сфері послуг. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розвиток регіональної фінансово-економічної системи» (Київ, 13 лютого 2021 року). С. 33-36.
2. Способи оцінки споживчого досвіду. – URL: <http://fdfgroup.ru/poleznaya-informatsiya/stati/9-sposobov-otsenki-klientskogo-opyta/>.
3. Аналітичний центр НАФИ. – URL: <https://nafi.ru/>.
4. Оценка удовлетворенности и лояльности клиентов (NPS, CSI) НАФИ. – URL: <https://nafi.ru/method/sindikaty-nps-csi/>

2.13. Banking risks and the need for crisis management

Банківські ризики та необхідність антикризового управління

Сучасний етап розвитку банківської системи характеризується переходом на новий рівень: змінюються правила економічних відносин та суспільно-економічна ситуація, тому для банківських установ значно зростає ціна помилки невірно прийнятого рішення. Специфіка функціонування банківських систем в тому, що вони є відкритими складними системами, які взаємодіють між собою і зазнають впливу зовнішніх факторів, характерних для світової фінансової системи, саме тому існує потреба удосконалення механізму захисту банківської системи від негативних чинників та підвищення їх спроможності протистояти кризовим ситуаціям.

Особливістю банківських криз є безпосередній вплив на діяльність інших господарюючих суб'єктів. Банківські кризи з одного боку пов'язані із циклічністю функціонування економічної системи та процесами відтворення, з іншого боку банківська система сама є акумулятором багатьох ризиків, які при неефективному управлінні призводять до кризових явищ [1].

Кризу можна розглядати як діалектичну єдність процесів розбалансування та відродження, коли на зміну старим елементам приходять нові елементи структури та функції. Для банку криза являється критичною точкою в якій відбувається зародження кількох шляхів розвитку, які призводять до переходу організації в нову якість. Або відбувається банкрутство та ліквідація банку, його реорганізація, санація, чи злиття банків, об'єднання банків і промислового капіталу [2]. Тобто криза являється однією із фаз життєвого циклу банку як організації.

Важливою складовою кризи є кризове явище, яке проявляється у появі деструктивних чинників у розвитку окремих об'єктів, процесів та явищ. Спочатку кризові явища проявляються як поодинокі, що з'являються в діяльності окремих ланок організації, пізніше розвиваються локальні прояви

кризи, які охоплюють цілі процеси, подальший розвиток кризових явищ отримує характер глобальних, які розповсюджуються на всю господарську систему за горизонтальними та вертикальними внутрішніми зв'язками. Окрім цього, в залежності від джерела виникнення кризові явища можуть бути спричинені внутрішніми чи зовнішніми дестабілізуючими факторами [3]. Отже, кризу можна розглядати як процес, що відбувається в межах функціонування окремого об'єкта, тому кризовий процес можна охарактеризувати як сукупність чинників, що негативно впливають на розвиток конкретного явища.

Розглядаючи банківську кризу, з точки зору напрямів діяльності банків, її можна охарактеризувати як нездатність банків виконувати свої основні функції з акумуляції та мобілізації тимчасово вільних грошових коштів, надання кредитів, проведення розрахунків і платежів в економіці країни. Вітчизняний економіст О. Кириченко пропонує розглядати банківську кризу як серйозні негаразди в банківській системі, що пов'язані із скороченням депозитної бази; збільшенням частки "поганих кредитів" (bad loans); упровадженням надзвичайних адміністративних заходів (банківські канікули, націоналізація банківської системи); зниженням банківської ліквідності та прибутковості; банкрутством фінансово-кредитних організацій і масовим невиконанням ними своїх контрактних зобов'язань [4].

Отже, економічна категорія "банківська криза" є комплексним поняттям, з огляду на її інституційну (специфічна форма соціально-економічних відносин), організаційну (взаємодію окремих економічних організацій) та системну – управлінську сутність (максимізація прибутку та мінімізація витрат на антикризове управління). Заслуговує уваги думка науковця Л. О. Петик, яка трактує банківську кризу як стан, в якому банківська система не здатна виконувати свої основні функції з врахуванням диференціації проблеми за показником питомої ваги проблемних банків у їх загальній кількості та обсягу державних витрат на підтримку проблемних банків в умовах кризи [5, с. 3]. Проте такий підхід в значній мірі є дискусійним, оскільки наявність проблемних банків є лише одним із дестабілізуючих чинників функціонування

банківського сектора економіки і без врахування інших деструктивних чинників, таких як рівень ліквідності, прибутковості та ефективності діяльності є малозначущим. Більш широке трактування банківської кризи простежується у дослідженнях С. Г. Арбузова, Ю. В. Колобова, В. І. Міщенко, С. В. Науменкової, які вбачають у даному явищі різку зміну зовнішніх і внутрішніх умов діяльності банківської системи, внаслідок чого вона стає неспроможною виконувати свої основні функції [6, с. 41].

Науковий інтерес мають визначення банківських криз, сформульовані зарубіжними економістами. Представимо деякі з них. Так вважається, що банківські кризи мають місце, коли виконується принаймні одна з таких умов:

1) показник NPA (відношення непрацюючих активів до сукупних активів) перевищує 10% по банківській системі;

2) проблеми в банківському секторі ведуть до націоналізації банків у великому масштабі;

3) вартість рятувальної операції становить щонайменше 2% ВВП.

Також існує твердження, що банківська криза розглядається як системна, у випадку існування таких двох умов:

1) істотних ознак фінансової скрути в банківській системі (втрат в банківській системі, ліквідації банків тощо)

2) наявність значних заходів щодо втручання у банківську політику у відповідь на значні втрати у банківській системі [7].

Сьогодні, в умовах фінансової нестабільності, гостро постає питання пошуку шляхів забезпечення надійності банків, а для цього, необхідно виділити фактори та основні причини виникнення банківських криз. Вітчизняні науковці подають різну класифікацію факторів, які негативно впливають на банківський сектор, в залежності від глибини та специфіки кризи. Ряд науковців, які досліджують причини виникнення банківських криз, акцентують увагу на зовнішніх (макроекономічних) чинниках. Зокрема, В. В. Коваленко виділяє наступні чинники виникнення банківських криз: фінансова глобалізація, зменшення обсягів виробництва, погіршення платоспроможності підприємств-

позичальників, надмірна кредитна експансія під час тривалого економічного підйому, вплив інфляції на банківський сектор, різке коливання товарних цін і цін на фінансові активи процентних ставок, вплив зовнішньоекономічних чинників, недосконалість нагляду та регулювання банківської системи [8, с. 80]. Автор П. М. Чуб визначаючи основні фактори, які негативно вплинули на діяльність банківських установ України, вказав на наступні: значне зростання обсягів зовнішньої заборгованості приватного сектору, недовіра інвесторів, відтік капіталу, згорання інвестиційних проектів в Україні, неефективна валютно-курсова політика [9, с. 204-205]. Вчені В. В. Коваленко, М. В. Суганяка та В. І. Фучеджи основні причини виникнення банківської кризи зводять до наступних: макроекономічні дисбаланси, неадекватна макроекономічна політика у частині реального сектора економіки та банківського сектора, фінансова нестабільність, низький рівень довіри населення до фінансової системи країни [10, с. 20].

Вчені розглядають вплив мікроекономічних чинників. Так вчені О. М. Зверяков, І. Ю. Кондрат, І. І. Топій, Д. І. Коваленко пов'язують виникнення кризових ситуацій з внутрішніми (мікроекономічними) чинниками, у зв'язку з неефективною системою менеджменту банку. Зокрема, Д. І. Коваленко виділяє такі фундаментальні внутрішні чинники, що призводять до нестабільності банківського сектора: фінансові ризики, головним з яких залишається кредитний; відсутність абсолютної ліквідності кредитних установ, що пов'язано з особливістю банківської діяльності; дисбаланс трансформації ресурсів (розрив за строками між активами і пасивами, залученими та виданими на тривалий термін – більше року) [11, с. 294]. Дослідник І. Ю. Кондрат до основних проблем банківського сектора відносить: погіршення якості активів, зокрема зростання частки “непрацюючих” активів, скорочення швидкої ліквідності банків, значні витрати банківських установ, котрі стосуються як безпосередньо їх операційної діяльності, так і функціонування апарату управління, нехтування якісною оцінкою кредитоспроможності позичальників банку, несвоєчасна реакція НБУ на втрату банками їх платоспроможності,

зростання системних ризиків банківських установ [12, с. 465]. Отже, розглядаючи сучасні підходи до основних чинників виникнення банківських криз, слід зазначити, що головними з них значна кількість авторів вважає фінансову нестабільність в країні, недовіру населення до банківської системи, неефективний менеджмент, значне погіршення якості активів та зниження ліквідності банківських установ.

Підвищення рівня стресостійкості банківських установ до кризових явищ можливо лише при запровадженні антикризового управління в загальній системі менеджменту банку. Метою антикризового управління є підвищення ефективності діяльності банку. Впровадження антикризового управління банківською установою обумовлено рядом причин:

1) динамічні зміни у ресурсній базі банку, оскільки обсяги залучених та запозичених ресурсів можуть мати як позитивну так і негативну динаміку;

2) значна частка кредитних операцій в активних операціях банку підвищує ризик неповернення позик, що в майбутньому може похитнути фінансову стабільність банку;

3) виникнення репутаційних ризиків, які пов'язані не тільки з клієнтами банку, але й з іншими банківськими установами в результаті проведення операцій на міжбанківському ринку [13];

4) складність організаційної структури банку у порівнянні з іншими суб'єктами господарювання, дієвість якої багато в чому забезпечує стійкість банківської установи.

Зважаючи на наявність значної кількості дестабілізуючих факторів, які негативно впливають на фінансову стійкість як окремого банку так і банківської системи, важливо розкрити суть антикризового управління банківськими установами. Зауважуємо, що антикризове фінансове управління банківськими установами включає як заходи, здійснювані безпосередньо управліннями всередині самого банку, так і дії уповноважених органів, спрямовані на управління всією сукупністю банківських установ, які функціонують у державному територіальному просторі [10]. З іншого погляду,

антикризове управління банківською діяльністю трактується як комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених обмежень, принципів, процесів, процедур та заходів державних органів влади, центрального банку та менеджменту окремих банківських установ, спрямованих на досягнення ефективного функціонування як всієї банківської системи, так і окремої банківської установи [14, с. 16]. Якщо розглядати антикризове управління окремим банком, то це комплекс засобів та заходів правового, організаційного та фінансового характеру, які спрямовані на виявлення та попередження кризових ситуацій в діяльності банку, відновлення цього ліквідності, платоспроможності, конкурентної позиції на ринку, а також забезпечення тривалої фінансової стійкості [12, с. 464].

Отже, узагальнюючи наукові підходи до розуміння антикризового управління банками, стверджуємо, що це система заходів, при якій суб'єкт антикризового управління за допомогою форм, методів, важелів та інструментів здійснює виявлення, попередження, нейтралізацію й мінімізацію кризових явищ, забезпечуючи ефективне функціонування банківських установ на основі ризик-орієнтованого підходу з урахуванням впливу мега-, макро-, мезо- й мікроекономічних факторів [15].

Основними завданнями антикризового управління банківських установ вбачаємо наступні:

- дієвість організаційної та інформаційної складової системи управління банківськими установами;
- ефективне використання системи ризик-менеджменту, включаючи форми, методи та інструменти її реалізації;
- гармонійне поєднання системи антикризового менеджменту банку із загальною моделлю управління, виходячи із розробленої стратегії розвитку банківської установи

Антикризовий менеджмент в банку передбачає чітку послідовність етапів, серед яких вагоме місце займає розробка, оцінювання, впровадження

антикризових заходів та їх контроль. На наш погляд, антикризові заходи та інструменти антикризового менеджменту доцільно обирати в залежності від періоду функціонування банку. Найбільш визнаним є підхід до розробки заходів антикризового управління, який охоплює чотири взаємопов'язані етапи: профілактика кризи, підготовка до кризи, реагування на кризу, відновлення докризового стану. Вказані етапи являють собою певну послідовність дій і як, стверджує Дж. Рогозінська-Мітрут кожна фаза виникає з попередньої і є підставою для розробки наступної [16]. З урахуванням вимог методології до визначення складових предмета розгляду сформуємо основні складові методологічного підходу до антикризового управління банківською установою, які включають: мету, суб'єкти, об'єкти та предмет, принципи, функції і методи антикризового управління.

Отже, антикризові заходи повинні застосовуватись у відповідні періоди функціонування банку. Враховуючи, що відкрита фаза розвитку кризи, як правило, протікає дуже швидко і вимагає негайного прийняття рішень, це дозволить вчасно реагувати на ситуацію в банку та відновити його діяльність з найменшими втратами.

Література:

1. Корнеєв В. В. Фінансові спекуляції та стабільність економічних систем. Економіка та прогнозування. 2008. № 2. С. 24-48.
2. Чуб П. М., Колесник О. О. Керовані або «штучні» кризи як об'єкт антикризового управління банками. Розвиток суб'єктів господарювання України: сучасні реалії та перспективи: колективна монографія / За заг. ред. Л. М. Бандоріної, Л. М. Савлук. Дніпро: Пороги, 2017. С. 399-410.
3. Кондратенко Н. О., Азаренкова М. К. Дослідження кризових явищ та проблеми антикризового управління в Україні. Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. 2013. № 3 (80). С. 122-129.
4. Кириченко О. Банківська система України: виміри системної кризи / URL: soskininfo/ea/2009/9-10/20093.html.
5. Петик Л. О. Банківські кризи та методи їх подолання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. Львів: Львівська державна фінансова академія. 2011. 20 с.
6. Банківська енциклопедія / С. Г. Арбузов, Ю. В. Колобов, В. І. Міщенко, С. В. Науменкова. К.: Центр наукових досліджень НБУ: Знання, 2011. 504 с.
7. Banking, debt, and currency crises early warning indicators for developed countries [Jan Babecký, Tomáš Havránek, Jakub Matějů, Marek Rusnák, Kateřina Šmídková and Bořek Vašíček]: macroprudential research // Working paper series. – No 1485 / October 2012. – 43 p. // URL: <https://cutt.ly/QT429mC>.

8. Коваленко В. В. Стратегічне управління фінансовою стійкістю банківської системи: методологія і практика: монографія. Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", 2010. 228 с.
9. Чуб П. М. Антикризове управління у банківській діяльності // Фінанси, облік і аудит. 2012. № 20. С. 203-211.
10. Коваленко В. В., Суганяка М. В., Фучеджи В. І. Антикризове фінансове управління в системі суб'єктів економічної діяльності: методи та інструменти оцінювання: монографія. Одеса, 2013. 381 с.
11. Коваленко Д. І. Організація антикризового управління в банківському секторі економіки // Економічний вісник університету. 2013. № 20/2. С. 288-295.
12. Кондрат І. Ю., Топій І. І. Антикризове управління фінансами банків на прикладі ПАТ «Брокбізнесбанк» // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2014. № 797. С. 461-469.
13. Колесник О. О. Формування системи антикризового менеджменту банківських установ України. дис...канд. екон. наук: спец. 08.00.08. «Гроші, фінанси і кредит» / ЧНТУ. Чернігів, 2020. 229 с.
14. Манжос С. Б. Антикризове управління банківською діяльністю: форми і технології // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Вип. 6. Ч. 5. С. 16-20.
15. Жовтанецька Я. В. Антикризове управління фінансовою діяльністю банків. дис...канд. екон. наук: спец. 08.00.08. «Гроші, фінанси і кредит» / ДУ «ІРД ім. М.І. Долішнього НАНУ, ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2017. 297 с.
16. Rogozińska-Mitrut J. Podstawy zarządzania kryzysowego, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010.

2.14. Priorities of regional development in the context of ensuring the quality of life of the population

Пріоритети регіонального розвитку в контексті забезпечення якості життя населення

В сучасній економічній дійсності підвищення якості життя розглядається як пріоритетна мета суспільства, найважливіший напрям державної політики. З іншого боку, якість життя виступає певним наслідком досягнутого рівня соціально-економічного розвитку та одночасно виступає базисом для подальших змін.

Якість життя, на думку багатьох дослідників, включає середню тривалість життя, рівень захворюваності, умови і охорону праці, доступність реальних благ; реальне споживання товарів і платних послуг на душу населення; забезпеченість житлом; стан ринку праці; смертність населення, стан екологічного середовища, добробут і ряд інших чинників.

Разом з тим, в соціально-орієнтованому суспільстві важливими індикаторами якості життя стають також ступінь соціальної захищеності населення, свобода вибору людини, поліпшення соціального середовища. Як найважливіші проблеми підвищення рівня і якості життя указуються: забезпечення зайнятості населення, посилення його соціальної захищеності, боротьба з бідністю, підвищення рівня оплати праці, трансформація соціального забезпечення, адресна соціальна підтримка населення; інвестиції в соціальну інфраструктуру (в житлове будівництво, охорону здоров'я, культуру, науку і освіту).

В сучасних умовах є потреба формування нової якості життя громадян України шляхом створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, реалізації нею всіх своїх професійних можливостей, досягнення високих соціальних стандартів, впровадження пріоритетів здорового способу

життя, гармонізації людського і природного середовища, підтримки сім'ї та сприяння народжуваності.

Інвестиції в живу працю, у розвиток людського потенціалу, підвищення якості життя людей не тільки виступають одним з потужних важелів подолання економічної кризи, але є орієнтирами для оцінки вартості трудових ресурсів і для ринкового сектора [1].

Забезпечення рентабельного виробництва та підвищення рівня продовольчої безпеки регіону залежать від наявності, ефективності використання і відтворення економічного потенціалу. Виходячи з такого визначення, економічний потенціал регіону залежить від забезпеченості його природними ресурсами, засобами виробництва, трудовими ресурсами і науково-технічним потенціалом, раціональне управління якими здатне збільшити ефективність діяльності та забезпечити сталий розвиток регіону в ринкових умовах. Економічний потенціал регіону розвивається з метою поліпшення економічного добробуту людей, а інтегральним показником розвитку може бути рівень людського розвитку. Поняття людського розвитку, на відміну від якості життя, робить акцент на свободу вибору, можливість розвитку людського потенціалу, коли якість життя акцентує на самооцінці рівня забезпечення благами [2].

У відповідності до Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 років, яка визначає тенденції та основні проблеми соціально-економічного розвитку регіону, стратегічні та оперативні цілі, пріоритети розвитку регіону на відповідний період, Закарпатська область багата природними, лісовими, водними, рекреаційно-оздоровчими та бальнеологічними ресурсами, має сприятливі кліматичні умови низинних і передгірських територій, використання яких поряд із дотриманням сучасних екологічних норм може сприяти підвищенню економічного потенціалу та покращенню соціально-економічного розвитку Закарпатської області та держави в цілому [3].

Економіка Закарпатської області представлена всіма сферами економічної діяльності. Частка валового продукту у загальнодержавному показнику валового виробництва у 2019 році становить 43,0 млрд. грн. і коливається в межах 1,4-1,5% всього виробництва України протягом останніх кількох років. У структурі валової доданої вартості майже рівні частки займають сільське господарство – 15,2% та промисловість – 15,1%. Інші галузі представлені наступним чином: транспорт – 10,9%, освіта – 10,2%, операції з нерухомим майном – 9,0%, будівництво – 3,1% тощо.

Економіка Закарпатської області зорієнтована, в основному, на сферу послуг, і варто також зауважити, що у динаміці валової доданої вартості області за останні роки зафіксовано зниження частки промисловості та сільського господарства.

Так, згідно даних соціально-економічного розвитку на 1 грудня 2020 р. в області, за оцінкою, чисельність наявного населення становила 1250,8 тис. осіб. Упродовж січня-листопада 2020 р. мало місце загальне скорочення населення на 3024 особи. У грудні 2020 р. на підприємствах, в установах та організаціях щомісячного обліку було зайнято 151,2 тис. штатних працівників, їх середня номінальна заробітна плата склала 13106 грн, що на 25,5% більше, ніж у листопаді 2020 р. та на 19,1% більше, ніж у грудні 2019 р. [4].

Індекс реальної заробітної плати у грудні 2020 р. порівняно з листопадом 2020 р. становив 124,3%, а відносно грудня 2019 р. – 112,5%. Сума не виплаченої заробітної плати протягом грудня 2020 р. зменшилась на 16,7% і станом на 1 січня 2021 р. склала 6586,7 тис. грн. Середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у вересні 2021 р. становила 12315 грн, що у 2,1 раза вище рівня мінімальної заробітної плати (6000 грн). Порівняно з серпнем 2021 р. розмір середньої номінальної заробітної плати збільшився на 0,8%, а за останні 12 місяців (відносно вересня 2020 р.) збільшився на 10,5%. Індекс реальної заробітної плати у вересні 2021 р. порівняно з серпнем 2021 р. становив 99,7%, а відносно вересня 2020 р. – 99,0%. На 1 жовтня 2021р. сума заборгованості з виплати

заробітної плати становила 5001,3 тис. грн, або 94,0% порівняно з 1 вересня 2021 р.

Оборот роздрібною торгівлі, до якого включено дані щодо роздрібного товарообороту підприємств та розрахункові дані щодо роздрібного товарообороту фізичних осіб-підприємців, основним видом економічної діяльності яких є роздрібна торгівля, за 2020 р. становив 23445,1 млн. грн, та зменшився порівняно з 2019 р. у порівнянних цінах на 2,7%. За попередніми даними у 2020 р. порівняно з 2019 р. індекс обсягу сільськогосподарського виробництва становив 94,8%, у т.ч. у підприємствах – 77,2%, у господарствах населення – 96,6%. У грудні 2020 р. порівняно з листопадом та груднем 2019 р. індекс промислової продукції становив відповідно 96,0% та 115,3%. За підсумками 2020 р. обсяг промислової продукції, порівняно з 2019 р., зменшився на 9,9%.

У січні-листопаді 2020 р. експорт товарів становив 1228,0 млн. дол. США, імпорт – 1138,5 млн. дол. Порівняно з січнем-листопадом 2019 р. експорт зменшився на 12,1%, імпорт – на 16,6%. Позитивне сальдо становило 89,5 млн. дол. Зовнішньоторговельні операції проводились із партнерами з 125 країн світу. Індекс споживчих цін (інфляції) по області у грудні 2020 р. порівняно з листопадом склав 100,8%, за 2020 р. – 105,7%, по країні відповідно – 100,9% та 105,0%. На споживчому ринку області у грудні 2020 р. порівняно з листопадом ціни на продукти харчування збільшились на 1,8%.

За 2020 рік прибутковими підприємствами, частка яких у загальній кількості становила 74,2%, отримано 3584,4 млн. грн прибутку. Основна частина прибутку сформована підприємствами промисловості (38,7% від загальної суми прибутку), підприємствами оптової та роздрібною торгівлі; ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів (19,4%). За видами промислової діяльності найбільші обсяги прибутку одержано підприємствами переробної промисловості – 57,1% (загального обсягу прибутку у промисловості), з них 31,1% – машинобудування [4].

Одним із пріоритетів регіонального розвитку на період до 2027 року є розвиток економічної, інфраструктурної, соціально-культурної зв'язаності та інтегрованості на національному, регіональному та місцевому рівні. Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 років передбачає можливості міжрегіонального співробітництва та інтегрованості населення, а також відповідає Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. Одночасно ключовим завданням є створення умов для можливості жителям регіону відчутти у реальних проявах соціально-економічних укладів повсякденності нові відчутно вищі, параметри якості життя (Табл. 1).

Таблиця 1. Диференціація життєвого рівня населення*

№ п/п	Показники	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.
1.	Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму: - тис. осіб - у відсотках до загальної чисельності населення	96,8 7,7	54,1 4,3	2,5 0,2	1,3 0,1	5,0 0,4
2.	Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму: - тис. осіб - у відсотках до загальної чисельності населення	617,1 49,0	593,0 47,1	396,4 31,5	438,9 34,9	273,7 21,8
3.	Середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	1227,3	1388,1	1603,7	1744,8	1902,1
4.	Середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	2257,0	2646,4	2941,5	3262,7	3660,9
5.	Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	3,0	2,1	2,4	3,0	3,1

*Узагальнено на основі даних Головного управління статистики у Закарпатській області [5]

В умовах переходу до ринкових відносин змінилися склад і структура доходів населення, низький рівень зарплати в окремих видах економічної діяльності не є достатнім для нормального життя, зростає роль інших доходів, які виступають як компенсаторний механізм і забезпечують додаткові надходження до сімейного бюджету. Мова йде про доходи від особистого підсобного господарства, від підприємницької діяльності, доходи від неосновної діяльності (друга та третя робота). Держава повинна створити умови для розвитку приватного бізнесу, включаючи особливості його оподаткування на окремих депресивних територіях, що сприятиме як наповненню місцевих бюджетів, так і підвищенню доходів громадян, задоволенню їх потреб в торгівельно-побутових, культурних благах і послугах. Державна політика доходів має бути спрямована на формування середнього класу в суспільстві, подолання існуючих значних диспропорцій в рівнях оплати праці в різних видах діяльності (Табл. 2).

*Таблиця 2. Дані соціально-економічного розвитку Закарпаття **

№п/п	Показники	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.
1.	Валовий регіональний продукт, у фактичних цінах, млн.грн.	28952	32390	43037	52445	61325	x
2.	Наявний дохід у розрахунку на одну особу, грн.	22457	26856	33891	41418	47852	51073
3.	Середньомісячна заробітна плата одного працівника, грн.	3381,46	4297,70	6355,47	8070,20	9201,22	10193,0
4.	Номінальна заробітна плата до попереднього року, %	123,2	127,1	147,9	127,0	114,0	110,8
5.	Індекс реальної заробітної плати до попереднього року, %	80,0	112,6	129,2	112,5	105,9	106,2

**Узагальнено на основі даних Головного управління статистики у Закарпатській області [5]*

Продуктивна зайнятість є передумовою стійкого позитивного ефекту у сфері покращення якості життя. І, навпаки, негативним чином на характеристики останньої впливає зростання безробіття, збільшення сегменту

нестійкої зайнятості. Саме тому комплексне розв'язання макроекономічних проблем, забезпечення економічно активного населення ефективними робочими місцями, досягнення на цій основі високих результатів економічного розвитку та матеріального добробуту громадян – найважливіші передумови підвищення якості життя населення. Забезпечення гідних умов праці та детинізація відносин у сфері зайнятості населення є пріоритетним напрямом державної соціальної політики. Реалізація цього напрямку відбувається шляхом підвищення рівня добробуту населення шляхом наближення рівня заробітної плати в Україні до країн-членів ЄС, створення умов для легалізації зайнятості та доходів населення, удосконалення законодавства про працю з урахуванням міжнародних стандартів та посилення контролю за його дотриманням (Табл. 3).

Таблиця 3. Основні показники ринку праці*

№ п/п	Показники	2016р.		2017р.		2018р.		2019р.		2020р.	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
1.	Робоча сила:										
	-у віці 15-70 років	571,8	60,9	554,5	60,1	558,5	60,6	559,8	60,9	551,4	60,1
	-працездатного віку	545,6	68,3	539,3	68,0	542,1	68,7	544,3	69,4	533,0	68,4
2.	Зайнятість населення:										
	-у віці 15-70 років	505,5	54,8	496,3	53,8	502,4	54,5	508,9	55,4	492,7	43,7
	-працездатного віку	489,3	61,2	481,1	60,6	486,0	61,6	493,4	62,9	474,3	60,9
3.	Безробітне населення:										
	-у віці 15-70 років	56,3	10,0	58,2	10,5	56,1	10,0	50,9	9,1	58,7	10,6
	-працездатного віку	56,3	10,3	58,2	10,8	56,1	10,3	50,9	9,4	58,7	11,0

*Узагальнено на основі даних Головного управління статистики у Закарпатській області [5]

За результатами обстеження робочої сили кількість робочої сили віком 15 років і старше у I півріччі 2021 р. становила 543,9 тис. осіб, з них у віці 15-70 років – 542,7 тис. осіб, що на 2,3% менше, ніж у відповідному періоді 2020 р. У складі робочої сили, як серед осіб віком 15 років і старше, так і у віці 15-70 років, 88,7% належали до зайнятих осіб, а решта, відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП), класифікувалися як

безробітні. Кількість зайнятого населення віком 15 років і старше становила 482,7 тис. осіб, з них у віці 15-70 років – 481,5 тис. осіб, що на 17,2 тис. осіб менше порівняно з I півріччям 2020 р. У I півріччі 2021 р. рівень зайнятості населення у віці 15 років і старше становив 48,2% населення відповідного віку, а серед осіб віком 15-70 років – 52,6%. Кількість безробітного населення віком 15 років і старше та у віці 15-70 років, відповідно до методології МОП, складала по 61,2 тис. осіб. У I півріччі 2021 р. рівень безробіття населення, як у віці 15 років і старше, так і серед осіб віком 15-70 років, становив 11,3% робочої сили відповідного віку (аналогічно по Україні – по 9,9% робочої сили кожної з цих вікових категорій). Кількість осіб, які не входять до складу робочої сили, віком 15 років і старше у I півріччі 2021р. становила 457,6 тис. осіб, з них 15-70 років – 372,5 тис. осіб, що на 2,7% більше, ніж у I півріччі 2020 р. [5].

Переваги географічного розташування регіону (прикордонного, транспортного) поряд із природними особливостями та трудовим потенціалом слід використовувати для ведення діалогу про реалізацію інвестиційних проектів на території області, реалізацію транскордонних інфраструктурних проектів для підвищення його економічного потенціалу та добробуту населення.

Стабільний розвиток великого, середнього та малого бізнесу в області є запорукою становлення конкурентоспроможної економіки, що в свою чергу сприяє вирішенню широкого кола проблем соціального та гуманітарного спрямування.

Одночасно якість життя виступає й базовою аналітичною категорією, що підбиває підсумки цілеспрямованої діяльності держави, місцевих органів управління, а також інших інститутів ринкового господарства щодо задоволення повсякденних матеріальних і духовних потреб людини.

Головним напрямом розвитку українського суспільства проголошено формування соціально орієнтованої держави, інтегрованої у світове господарство на засадах конкурентоспроможності національної економіки. Це

зумовлює необхідність посилення уваги до трансформації кількісних результатів економічного розвитку у нову якість – покращення соціальної складової життя та підвищення рівня людського розвитку, що, в свою чергу, здатне забезпечити новий виток спіралі економічного розвитку. Визначення основних компонентів та чинників впливу на якість життя населення, формування стратегії управління якістю життя дадуть змогу забезпечити гармонізацію цілей економічного зростання, розвитку людини та збереження навколишнього середовища.

Література:

1. Harwood R. H., Gompertz P. & Ebrahim S. "Handicap one year after a stroke validity of a new scale", J. of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry, 1994, 57, 825-829.
2. Максименко Д. В. Оцінка економічного потенціалу регіону // Cross-border cooperation with V-4 countries as vector of development of small and medium business in Ukraine. International scientific-practical conference, 2017р. – Bratislava – С. 202-208.
3. Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 років <https://carpathia.gov.ua/storage/app/sites/21/Economics/201001-1840p.pdf> (дата звернення 10. 11. 2021 р.).
4. Соціально-економічне становище Закарпатської області http://www.uz.ukrstat.gov.ua/zakrp/2020/zmi_12_2020.pdf (дата звернення 10. 11. 2021 р.).
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 11. 11. 2021 р.).

2.15. Calculation method of production cost (works and services) as an element of accounting policy of agrarian enterprises

Методика калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) як елемент облікової політики аграрних підприємств

Собівартість, як один з показників ефективності виробництва, дозволяє здійснювати контроль над витратами та оцінювати результат господарської діяльності підприємства. Зниження собівартості продукції сприяє збільшенню накопичень для розширеного відтворення. Достовірні дані про витрати на виробництво і собівартість продукції допомагають виявити невикористані резерви, непродуктивні витрати і втрати. А тому їх скорочення та стримування зростання має найбільший вплив на кінцевий фінансовий результат діяльності та фінансовий стан підприємства в цілому.

Процес визначення собівартості певного об'єкта витрат називається калькулюванням. В аграрних підприємствах калькулювання собівартості одиниці продукції (робіт, послуг) здійснюється для визначення ефективності запланованих і фактично здійснених агротехнічних, технологічних, організаційних і економічних заходів, спрямованих на розвиток і вдосконалення виробництва та для обґрунтування цінової політики підприємства [1]. Неякісне калькулювання, помилки в калькуляційних розрахунках неминуче призводять до негативних явищ в діяльності підприємства, збитків або відмови від виробництва того чи іншого виду продукції, наслідком якого також будуть суттєві втрати.

Питання обліку витрат і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) на підприємствах знайшли висвітлення у працях Врублевського Н. Д. [2], Голова С. Ф. [3], Кундеус О. М. [4], Нападовської Л. В. [5], Олійник О. В., Барановської Т. В. [6], Щирби М. Т. [7] та ін. Разом з тим у науковій літературі не визначено окремі елементи облікової

політики, які стосуються обліку витрат і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) саме в аграрних підприємствах.

Метою статті є аналіз діючих нормативних документів з обліку витрат та розробка положень облікової політики щодо калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) в аграрних підприємствах.

Одним з ключових факторів успіху кожного підприємства є ефективне витрачання ресурсів. Тому у процесі управління виникає потреба в інформації про витрати, пов'язані з певними об'єктами. Саме облік витрат, як складова управлінського обліку, забезпечує калькулювання і контроль за собівартістю об'єктів витрат. Побудова обліку витрат залежить від багатьох факторів: технології та організації виробництва; обраних систем обліку витрат і методів калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг); дієвості контролю витрат та ін. Облік витрат в аграрному виробництві повинен так бути організований, щоб забезпечувати оперативне, достовірне та повне надходження інформації щодо кількості та вартості одержаної продукції (виконаних робіт і наданих послуг), трудових, матеріальних та грошових витрат на виробництво продукції по підприємству в цілому та окремих його структурних підрозділах (бригадах, цехах, фермах тощо).

Як стверджує Голов С. Ф., «процес калькулювання передбачає вибір: 1 – об'єкта витрат; 2 – прямих витрат для простеження до об'єкта витрат; 3 – сукупностей непрямих витрат, що підлягають розподілу між об'єктами витрат; 4 – бази розподілу для кожної з обраних сукупностей непрямих витрат» [3, с. 75-76].

Згідно з НП(С)БО 16 «Витрати» об'єкт витрат – продукція, роботи, послуги або вид діяльності підприємства, які потребують визначення пов'язаних з їх виробництвом (виконанням) витрат. У рослинництві, крім сільськогосподарських культур, об'єктами обліку витрат можуть бути: амортизаційні відрахування по основних засобах, які використовуються у рослинництві і підлягають розподілу; витрати на ремонт основних засобів рослинництва, які підлягають розподілу; витрати зі зрошення та осушення;

роботи, виконані в поточному році під урожай наступного року; заготівля силосу та сінажу тощо. В управлінському обліку з метою ціноутворення, складання внутрішньої звітності, прийняття рішень щодо асортименту об'єктом витрат виступає, як правило, продукція (роботи, послуги) [3, с. 76].

При обчисленні собівартості продукції (робіт, послуг) важливе значення має визначення складу витрат, що включаються до неї. Основним нормативним документом, що регламентує порядок формування собівартості продукції, є НП(С)БО 16 «Витрати» [8]. Зокрема, пунктами 11-16 НП(С)БО 16 визначено склад собівартості продукції, робіт і послуг, а також загальновиробничих витрат. Так, до виробничої собівартості продукції (робіт, послуг) включаються: прямі матеріальні витрати; прямі витрати на оплату праці; інші прямі витрати; змінні загальновиробничі та постійні розподілені загальновиробничі витрати. Стандартом передбачається поділ загальновиробничих витрат на постійні і змінні, які розподіляються на об'єкти витрат з використанням відповідної бази розподілу (годин праці, заробітної плати, обсягу діяльності, прямих витрат тощо). Проте НП(С)БО 16 окреслює лише загальні принципи формування виробничої собівартості, тоді як необхідним є розкриття безпосередньої методики калькулювання собівартості продукції, яка дозволяла б точно визначати величину прямих витрат.

Слід зауважити, що безпосередня процедура й специфіка калькулювання наводяться в галузевих методичних рекомендаціях. Зокрема, аграрні підприємства можуть керуватися Методрекомендаціями № 132 [1]. Аналіз цього документа показує, що до виробничої собівартості продукції (робіт, послуг) включаються, крім прямих витрат, всі загальновиробничі витрати, оскільки не передбачається їх поділ на постійні і змінні. Загальновиробничі витрати мають розподілятися між основними галузями та об'єктами витрат пропорційно до суми прямих витрат (без витрат основних матеріалів: кормів, насіння, сировини) в кінці звітного року. Деякі положення Методрекомендацій № 132 порушують вимоги НП(С)БО 16.

Залежно від конкретних умов виробництва, структури управління, системи оплати праці, визначення та розподілу госпрозрахункового доходу, бухгалтерія аграрного підприємства облік витрат може вести в цілому по конкретних виробничих підрозділах без деталізації за окремими об'єктами (сільськогосподарськими культурами, видами і групами худоби та птиці, видами виробництв). При цьому фактичні витрати підрозділу пропонується розподіляти між окремими культурами, видами і групами худоби та птиці пропорційно до планових витрат, а за їх відсутності – до нормативних витрат згідно з технологічними картами чи укрупненими нормативами.

Витрати на виробництво продукції (робіт, послуг) в плануванні та обліку групуються за статтями, які підприємство повинно визначати самостійно, виділяючи в окремі статті змінні і постійні витрати. Примірний перелік статей витрат для аграрних підприємств міститься у Методрекомедаціях № 132 [1]. Рекомендовані статті витрат є менш деталізованими, ніж у зарубіжних країнах [9, с. 41]. Представлена характеристика статей витрат у Методрекомедаціях № 132 свідчить про те, що багато витрат включаються у собівартість продукції шляхом розподілу. Це витрати на зрошення та осушення земель, включаючи витрати на утримання меліоративних споруд, на вапнування та гіпсування ґрунтів та на утримання полезахисних смуг; бригадні, фермські, цехові та загальновиробничі витрати; витрати на приготування кормів в кормоцехах і кормокухнях; витрати холодильних установок і камер на замороження, охолодження та зберігання продукції; амортизаційні відрахування, які прямо не відносяться на певні об'єкти обліку витрат (сільськогосподарські культури або види тварин) тощо. Запропоновані бази розподілу непрямих витрат чітко не пов'язані з технологією і організацією сільськогосподарського виробництва.

Собівартість окремих видів сільськогосподарської продукції визначається виходячи з витрат, віднесених на відповідну культуру (групу культур) чи вид (групу) тварин, та кількості одержаної основної продукції. Фактичну собівартість продукції (робіт та послуг) в аграрних підприємствах через

сезонність виробництва можливо розрахувати лише в кінці звітнього року, коли будуть проведені всі агротехнологічні процеси і враховані всі понесені витрати. Виняток становить продукція (роботи, послуги) допоміжних виробництв, фактична собівартість яких визначається щомісяця. Послуги, надані одним допоміжним виробництвом іншому, оцінюються за плановою собівартістю і не коригуються. Рекомендується аналітичні рахунки закривати в такій черговості: газо-, тепло-, електро-, водопостачання, ремонтна майстерня, холодильні установки, вантажний автотранспорт, гужовий транспорт. Транспортні роботи тракторів і послуги живої тягової сили калькуються раз в кінці року.

Як показує аналіз, витрати в аграрних підприємствах накопичуються протягом року нерівномірно. Так, витрати в рослинництві зростають в місяці, на які припадають основні агротехнологічні процеси (посів, догляд за посівами, збирання врожаю). І тому протягом звітнього року по сільськогосподарських культурах накопичується лише 21-40% витрат. А вже в грудні у витрати включають основну частку розподільних витрат (близько 50% від загальних витрат). Така інформація про виробничі витрати, яка відображається в системі бухгалтерського обліку протягом звітнього року, є неповною і непридатною для прийняття своєчасних ефективних управлінських рішень. Адже загальну величину витрат виробництва в рослинництві можна розрахувати тільки на початку наступного року, коли вже не можна вплинути на хід процесу виробництва [10, с. 186-187]. Тому необхідні нові підходи до формування й групування витрат за носіями й об'єктами обліку витрат з метою оперативного управління ними. Одним з таких напрямів, на думку вчених, може бути групування витрат за видами робіт [10, с. 188].

Об'єктами калькуляції є різного ступеню готовності окремі види й одиниці продукції (робіт, послуг) основного та допоміжних підрозділів, технологічних фаз, стадій, переділів виробництва. Об'єкти калькулювання собівартості продукції взаємопов'язані з об'єктами обліку витрат виробництва і можуть збігатися. При цьому калькуляційними одиницями можуть бути різні величини: натуральні одиниці (штуки, кілограми, тони, літри, кубічні метри, погонні

метри та ін.); умовно-натуральні одиниці (100 умовних банок консервів, тонно-кілометр, кіловат-година та ін.); приведені одиниці (спирт 100%-ї міцності, мінеральні добрива в перерахунку на відсоток діючої речовини (азоту, фосфору, калію) та ін.); експлуатаційні одиниці (одиниця потужності машин, агрегатів, двигунів, виробничої потужності установок і споруд, корисна площа будинків та ін.); одиниці робіт (одна тонна перевезеного вантажу, сто метрів дорожнього покриття та ін.); одиниці часу (машино-день, машино-година, норма-година та ін.); вартісні одиниці (наприклад, 1000 грн консультаційних послуг) [11].

Слід ураховувати, що затверджені Методрекоме́ндації № 132 [1] мають рекомендаційний характер і можуть аграрними підприємствами не використовуватися. При цьому запропонована в них методика калькулювання собівартості продукції ґрунтується на визначенні значної частки витрат, які включаються у собівартість на підставі умовних методів розподілу, які не завжди є раціональними та пов'язані з технологією і організацією сільськогосподарського виробництва. Оскільки фактична собівартість продукції в аграрних підприємствах розраховується в цілому за рік та отримана продукція від певних видів сільськогосподарської діяльності бере участь у виробництві іншої продукції (зерно використовується на посів, корми – для годівлі тварин, гній – для удобрення ґрунту тощо) великий вплив на розрахунок собівартості виробленої продукції має черговість закриття рахунків з обліку галузей і виробництв у кінці року. Особливо це актуально для багатогалузевих підприємств.

Підприємства, які ведуть облік за міжнародними стандартами, керуються МСБО 2 «Запаси». У цілому слід зазначити, що ні національні, ні міжнародні стандарти бухгалтерського обліку не розкривають чітких правил калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг).

На сьогодні також немає нормативного документа, який би чітко встановлював методи обліку витрат та методи (способи) калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг). Традиційними методами обліку витрат

для вітчизняних підприємств є позамовний, попроцесний, попередільний, нормативний, які слабо пристосовані до змін ринкового середовища. Вважаємо, що зарубіжні системи і методи обліку і калькулювання витрат (абсорпшен-костинг, директ-костинг, таргет-костинг, кайзен-костинг, метод ABC тощо), хоча й зорієнтовані на прийняття управлінських рішень, є мало прийнятними для використання аграрними підприємствами через особливості менталітету працівників, недостатній рівень кваліфікації менеджерів, відсутність чіткої відповідальності за результати роботи та системного підходу до управління. І тому на практиці склалися певні правила, які дозволяють відображати виробничі витрати з урахуванням особливостей конкретного виду виробництва та традицій, які накопичилися протягом тривалого періоду, коли сільськогосподарська продукція в аграрних підприємствах оцінювалася за плановою собівартістю з доведенням в кінці звітнього року до рівня фактичної собівартості.

Наведені положення обліку витрат свідчать, що питання формування собівартості продукції (робіт, послуг) вимагають застосування суджень управлінського персоналу, які мають відображатися в обліковій політиці підприємства. Саме наказ про облікову політику є тим важливим внутрішнім документом для обґрунтування підходів до її визначення, які не лише відповідають діючому законодавству, а й допоможуть у відстоюванні інтересів підприємства при податкових перевітках. Методрекомедації № 635 передбачають розкриття у розпорядчому документі про облікову політику підприємства лише таких питань щодо обліку витрат: перелік і склад змінних і постійних загальновиробничих витрат, бази їх розподілу; перелік і склад статей калькулювання виробничої собівартості продукції (робіт, послуг) [12].

У цілому всі перелічені Методрекомедації безумовно сприяють полегшенню облікової роботи в частині формування облікової політики в аграрних підприємствах, однак щодо обліку витрат і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) мають недоліки, що потребує їх удосконалення.

Як свідчить аналіз наказів про облікову політику аграрних підприємств, питання щодо калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) майже не розкрито, що зменшує значущість облікової політики. Підприємства повинні самостійно розробити правила визначення фактичної собівартості продукції (робіт, послуг) і закріпити їх в обліковій політиці. На нашу думку, в наказі про облікову політику слід передбачити наступні положення щодо обліку витрат і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг): визначення об'єктів обліку витрат, калькулювання собівартості продукції в рослинництві та тваринництві; порядок оцінки основної сільськогосподарської продукції та закриття рахунків витрат на виробництво; порядок оцінки побічної продукції в рослинництві та тваринництві; склад та розподіл загальновиробничих витрат; види собівартості продукції, які планує визначати підприємство для забезпечення ефективного процесу його управління; перелік статей калькуляції собівартості продукції (робіт, послуг); загальні підходи до розрахунку (калькулювання) собівартості продукції; порядок розрахунку собівартості окремих видів сільськогосподарської продукції; розрахунок повної собівартості сільськогосподарської продукції. Для формування цілісної облікової політики на підприємстві необхідно закріпити також вибір методів обліку виробничих витрат та методів калькулювання, які залежать від особливостей конкретного виробництва та потреб управління.

Як видно, облік виробничих витрат та калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) на підприємстві багато в чому регулюється самим підприємством і залежить від його галузевої приналежності, специфіки виробничого процесу, особливостей технології та організації виробництва, питомої ваги окремих видів витрат у собівартості продукції, вибору тих прийомів і методів обліку витрат і калькулювання, які воно вважає за потрібне застосовувати у себе. Оптимально вибрані правила обліку витрат виробництва та калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) дозволять підприємству сформулювати достовірні дані про собівартість продукції, що випускається.

Управлінський облік має також забезпечити релевантну інформацію для ціноутворення на продукцію (роботи, послуги). На рівень і динаміку цін у цілому впливає багато чинників, що є неконтрольованими з боку підприємства. Проте, такі з них як витрати виробництва, якість продукції підлягають ретельному аналізу й контролю, що є важливою функцією управління на підприємствах.

Багато підприємств розраховують ціну продукції на основі її собівартості. За рівнем собівартості продукції (робіт, послуг) визначають межу, нижче якої ціну не можна встановлювати на тривалий період. Найбільш поширеною моделлю ціноутворення на основі витрат є ціноутворення за принципом «витрати плюс», суть якої зводиться до того, що ціну обчислюють на підставі собівартості продукції шляхом додавання до неї певної частки прибутку. Оскільки, як зазначено вище, в аграрних підприємствах фактичні витрати будуть відомі станом на 31 грудня звітного року, то формування цін на сільськогосподарську продукцію ґрунтується на складанні нормативної (планової) собівартості та включенні прибутку з подальшим їх коригуванням на кон'юнктуру ринку.

Висновки. Фактичні витрати на виробництво і реалізацію продукції (робіт, послуг) суттєво впливають на фінансові результати діяльності і податкові зобов'язання підприємств. На основі витрат виробництва багато вітчизняних підприємств розробляють свою цінову політику. Витрати на виготовлення одиниці продукції, які підприємство планує здійснити або вже здійснило, оформляється калькуляцією собівартості продукції (робіт, послуг). Її можна розраховувати на основі фактичних чи нормативних (планових) витрат на виробництво продукції (робіт, послуг).

Національні та міжнародні стандарти бухгалтерського обліку визначають тільки загальні засади обрахунку виробничої собівартості (витрат), не містять зрозумілої методики калькулювання собівартості одиниці продукції (робіт, послуг), фактично віддаючи перевагу справедливій вартості. Вказані галузеві методичні рекомендації можуть використовуватися при розрахунку як

планової, так і фактичної собівартості, але конкретні правила визначення фактичної собівартості кожне підприємство визначає самостійно і відображає їх в наказі про облікову політику. Регламентування облікових процедур щодо витрат та калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) дозволить підвищити якість інформації для планування, прогнозування, аналізу, контролю, прийняття виважених управлінських рішень.

Література:

1. Методичні рекомендації з планування, обліку та калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств: затв. наказом Міністерства аграрної політики України від 18. 05. 2001 р. № 132. станом на 31. 10. 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0132555-01#Text> (дата звернення: 15. 10. 2021).
2. Врублевский Н. Д. Управленческий учет издержек производства и себестоимости продукции в отдельных отраслях экономики: [Учеб. пособие]. М., 2004. 376 с.
3. Голов С. Ф. Управлінський облік: [Підручник]. Київ: «Центр учбової літератури», 2018. 534 с.
4. Кундеус О. М. Облік витрат та калькулювання собівартості продукції на підприємствах сільськогосподарської промисловості. Інноваційна економіка. 2012. № 4. С. 127-132. URL: <https://cutt.ly/VTAQG9> (дата звернення: 15. 10. 2021).
5. Нападковська Л. В. Управлінський облік: [Монографія]. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2000. 450 с.
6. Олійник О. В., Барановська Т. В. Витрати підприємств як об'єкт облікової політики: організаційно-методичні положення. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2015. Вип. 1 (31). С. 469-478. URL: <https://cutt.ly/ETAQH6R> (дата звернення: 15. 10. 2021).
7. Щирба М. Т. Облікова політика в системі управлінського обліку: [Монографія]. Тернопіль: ТНЕУ, 2011. 338 с.
8. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»: затв. Наказом Міністерства фінансів України від від 31. 12. 1999 р. № 318. станом на 03. 11. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0027-00#Text> (дата звернення: 15. 10. 2021).
9. Шпичак О. М. Реальна оцінка економічного стану АПК України як необхідна передумова виходу його з кризи. Фінансові проблеми формування і розвитку аграрного ринку: Матер. Дев'ятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 26-27 квіт. 2007 р. К.: ННЦ «ІАЕ», 2007. С. 39-47.
10. Маренич Т. Г., Гаврильченко О. В. Системне управління витратами у відтворювальних процесах агроформувань: [Монографія]. Харків: «Міськдрук», 2011. 251 с.
11. Влада Карпова. Формування собівартості: основи калькулювання. URL: https://bz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/BZ009198 (дата звернення: 15. 10. 2021).
12. Методичні рекомендації щодо облікової політики підприємства: затв. Наказом Міністерства фінансів України від 27. 06. 2013 р. № 635. станом на 14. 01. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0635201-13#Text> (дата звернення: 15. 10. 2021).

2.16. The role of social responsibility of business in improving the quality of life of the population of the region

Роль соціальної відповідальності бізнеса в підвищенні якості життя населення регіону

Життя людини є найбільшою та найвищою цінністю на Землі й тому на забезпечення його якості мають бути спрямованими зусилля всіх, від кого це безпосередньо залежить, а саме влади, бізнесу та суспільства в цілому. Історично так сталося, що проблемами забезпечення достатньої якості життя опікувалися владні органи різних рівнів, через те, що це їх функціональний обов'язок і зона відповідальності, та суспільство, якого ці проблеми торкаються безпосередньо. У результаті у сфері забезпечення якості життя розроблено велику кількість нормативних та законодавчих актів регіонального, державного та міжнародного рівнів дії, створено значну кількість благодійних фондів різної спрямованості, проведено багато досліджень, написано тисячі статей, доповідей та практичних рекомендацій, а проблематика якості життя на жаль все ще не втрачає своєї гостроти. Навіть навпаки, ситуація з безпекою життя та доступом до ресурсів, необхідних для задоволення матеріальних і духовних потреб людини на планеті в цілому та в Україні у тому числі має тенденцію до погіршення. За таких умов третя сила впливу, а саме бізнес, має взяти на себе відповідальність за створення сприятливих умов для покращення якості життя людини та набуття на цьому підґрунті тенденцій поступового покращення ситуації в економічній, екологічній, культурній та соціальній сферах і тим самим спасти людство від краху.

Бізнес має у своєму розпорядженні широкий спектр інструментів та важелів впливу на забезпечення різних аспектів задовільної та гідної якості життя людини, проте його основна мета, пов'язана із максимізацією прибутку, здебільшого не сприяє та навіть суперечить цьому у глобальних масштабах. Так, суб'єкти господарювання власною виробничо-господарською діяльністю

наносять різну за масштабами, проте завжди присутню шкоду навколишньому середовищу. Для запобігання та мінімізації цієї шкоди необхідно витратити значні обсяги фінансових ресурсів на будівництво захисних споруд, докорінну зміну технології виробництва на більш ошадну та екологічно нейтральну, запровадження інноваційних підходів до виготовлення продукції, заснованих на використанні відновлювальних джерел енергії та повторному використанні природних ресурсів за принципами циклічності. Важливим також є створення нових робочих місць гідної якості, соціальне забезпечення працівників які сьогодні або колись працювали на підприємстві та населення території, де розташовані його виробничі потужності, для реалізації чого також потрібні достатні обсяги коштів. За умов економічної кризи та низької купівельної спроможності населення товаровиробники мають недостатній рівень прибутковості виробничої діяльності, в наслідок чого є обмеженими в можливостях здійснення інвестицій у соціальну сферу та техніко-технологічну модернізацію. Отже, спостерігаємо так зване замкнене коло економіки бідності, коли стверджується, що для того, щоб робити добрі вчинки потрібно мати великі гроші, а їх немає і за умови подальшого сповідування такого підходу ніколи не буде.

Розірвати замкнене коло можливо лише на підґрунті докорінної зміни самої філософії бізнесу: першочергово не наявність вільних коштів має лежати в основі соціально корисних вчинків суб'єктів господарювання, а, навпаки, соціально відповідальна поведінка підприємців буде поступово формувати їх привабливий бренд як роботодавця й товаровиробника на національному та міжнародному ринках, тим самим породжувати попит на їх продукцію або послуги, а отже й дозволить набути тенденцію до зростання розміру прибутку. Ну а зростання розміру прибутку дозволить ще більше розширити спектр благодійних справ та проявів соціально відповідальної поведінки суб'єктів господарювання. Саме ця трансформована ідея функціонування бізнесу і стала фундаментом концепції корпоративної соціальної відповідальності, яка

сьогодні виступає провідною стратегією діяльності переважної більшості успішних компаній світу.

Соціальна відповідальність бізнесу або корпоративна соціальна відповідальність (corporate social responsibility – CSR) у загальному вигляді являє собою переважно добровільне взяття на себе суб'єктами господарювання зобов'язань перед різними стейкхолдерами, основними з яких виступають працівники, клієнти, постачальники, органи влади, суспільство тощо. При цьому це не якась штучна ідея, яка тимчасово виконує рекламні цілі підприємця. Соціальна відповідальність бізнесу має стати невідмінною складовою корпоративної стратегії розвитку підприємства. Лише на такому підґрунті можливо досягти тривалого й за суттєвого розміром соціально-економічного ефекту для всіх стейкхолдерів.

Ідеї соціальної відповідальності бізнесу в якості базової концепції було сформульовано у 50-70-ті роки ХХ ст., а першість у деталізації змісту цього нового для ділового середовища явища належала професору Іллінойського університету Г. Боуену (H. Bowen) через публікацію у 1953 р. праці «Social Responsibilities of the Businessman» [1]. На той час було встановлено, що соціальна відповідальність бізнесмена визначається прийняттям ним рішень і здійсненням заходів, що дозволять реалізувати цілі суспільства та підтримати його цінності. Отже, Г. Боуен дав виключно вектор, напрям руху для бізнесу не конкретизуючи глибину цього явища. Водночас навіть за таке лаконічне трактування можна бути вдячним досліднику, бо він відкрив цю тематику для наукових досліджень, довів її право на життя та дав поштовх багатьом науковцям, які у різні роки викристалізовували концепцію корпоративної соціальної відповідальності і одночасно апробували її на практиці.

Ідеї соціальної відповідальності майже п'ятдесят років набували практичного підтвердження та апробації, за результатами чого була повною мірою доведена їх корисність для суспільства. Саме тому у 1999 р. відбулася подія світового рівня, коли принципи корпоративної соціальної відповідальності були проголошеними як основоположні на Всесвітньому

економічному форумі у Давосі, де було підтримано ідею створення Глобального договору ООН, прийнятого у 2000 р. [2; 3]. Кожен з десяти принципів, задекларованих договором, спрямований на максимальне задоволення потреб людини у якісному та безпечному житті. Починаючи саме з цього моменту можна вважати, що концепція корпоративної соціальної відповідальності перейшла з аматорського рівня на рівень професійної гри, отримала конкретні важелі впливу на широку аудиторію.

Сьогоднішнє розуміння явища корпоративної соціальної відповідальності на наш погляд найкраще висвітлює А. Колот, який його трактує як «раціональний відгук організації на систему суперечливих очікувань заінтересованих сторін (стейкхолдерів), що спрямований на сталий розвиток компанії; це відповідальність тих, хто приймає бізнес-рішення, перед тими, на кого ці рішення націлені» [4, с. 6]. Якщо взяти це визначення за основу та доповнюючи його практичними аспектами проявів соціально відповідальної поведінки, викладених у сучасних наукових дослідженнях та матеріалах рекомендаційного характеру [5-7], спробуємо встановити ті основні складові соціальної відповідальності бізнесу, які спрямовані на забезпечення задовільної якості життя людини.

Першою складовою виступає відповідальність суб'єктів господарювання перед суспільством за виробництво достатніх обсягів високоякісної продукції, що відповідає всім національним та світовим нормам і одночасно потребам споживача. При виготовленні такої продукції не мають використовуватися матеріали, технології або сировина, що шкодять навколишньому середовищу й суспільству, в обов'язковому порядку мають забезпечуватися законодавчі та етичні норми ведення бізнесу. У основу технології виготовлення продукту обов'язково має бути покладено принципи ресурсоощадження та ресурсоефективності, повторного використання води й відходів виробництва, перехід на використання поновлюваних джерел енергії тощо.

Другою складовою виступає застосування людиноцентристського підходу, відповідно до якого підприємець зобов'язується: створити на підприємстві

безпечні умови праці; забезпечити виконання проголошених ним складових соціального пакета та поступово розширювати його зміст; запровадити системи безперервного професійного й особистісного розвитку персоналу, в основу якої покладено пошук, виховання та розвиток талантів; реалізовувати програми підтримки та допомоги колишнім працівникам підприємства тощо.

Третьою складовою виступає соціальний розвиток території розташування виробничих потужностей підприємця, а саме: створення у регіоні нових робочих місць високої якості та сприяння активізації підприємницької діяльності та реалізації стартапів; допомога незахищеним верствам населення регіону; проведення на постійній основі сумісно з регіональною владою заходів щодо соціального забезпечення та розвитку громади, надання допомоги закладам соціальної сфери регіону; створення в регіоні ефективної й розвинутої соціальної інфраструктури, здатної забезпечити всі потреби населення.

Четвертою складовою виступає захист та розвиток культурних цінностей і природного середовища, акумулювання інвестицій у нагромадження знань й розробку інновацій, їх подальше поширення та практичне використання у професійній та виробничо-господарській діяльності.

Поступова реалізація та пропагування представниками ділового середовища регіонів України означених складових соціальної відповідальності дозволить поступово подолати прояви кризових явищ та набути стабільних тенденцій оздоровлення регіональної економіки. Водночас для цього на регіональному рівні має бути створено сприятливу й конструктивну взаємодію між органами влади, бізнесом та громадою. Крім того, дуже важливим, якщо не головним фактором успіху у поширенні принципів корпоративної соціальної відповідальності в ділове середовище регіонів країни має стати нормативно-законодавче регулювання цих процесів, інструментальна підтримка, яка має одночасно забезпечувати мотивуючу та регулювальну дію на підприємців. Одним з таких документів має стати затверджена Кабінетом Міністрів України «Концепція реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року» [8]. Концепція

тракує поняття соціально відповідального бізнесу як «відповідальну поведінку суб'єктів господарської діяльності за вплив їх рішень і дій на суспільство, навколишнє природне середовище, яка сприяє сталому розвитку суспільства, зокрема забезпеченню добробуту населення; враховує очікування суб'єктів господарської діяльності та суспільства; відповідає законодавству і міжнародним нормам поведінки; інтегрована у діяльність суб'єкта господарської діяльності» [8]. Положення Концепції підтверджують тезу про те, що прояв соціально відповідальної поведінки представниками бізнесу є повністю добровільною справою для суб'єкта господарювання і в якості ключових напрямів її всебічної реалізації декларує:

1) забезпечення ділового середовища конкретними рекомендаціями щодо побудови власної стратегії безпеки та охорони праці, охорони навколишнього природного середовища; з метою підвищення ступеня залучення українських суб'єктів господарювання до процесів поширення принципів соціальної відповідальності обумовлюється можливість їх участі в удосконаленні законодавства у галузі охорони праці та розробки нормативних документів, що регулюють питання поводження з відходами виробництва;

2) заохочення суб'єктів господарювання до оприлюднення на власних офіційних сайтах фінансових та нефінансових звітів, інформації про стратегічні цілі розвитку та заходи щодо їх реалізації на практиці;

3) створення сприятливих умов для конструктивної та взаємовигідної взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади з представниками ділового середовища регіону з питань боротьби з корупцією, захисту інтересів споживача від недобросовісної конкуренції та шахрайства, забезпечення прозорості оподаткування тощо;

4) проведення інформаційно-просвітницьких кампаній з метою максимального поширення серед представників ділового середовища регіону і країни принципів корпоративної соціальної відповідальності;

5) створення умов для активізації інноваційної діяльності суб'єктів господарювання, модернізації їх техніко-технологічного рівня, впровадження інновацій у виробництво;

б) поширення та привласнення українськими суб'єктами господарювання провідного світового досвіду щодо функціонування соціально відповідального бізнесу, виконання цілей сталого розвитку.

Разом із тим слід зазначити, що Концепція не дає чітких відповідей стосовно тих інструментів, які мають пришвидшити реалізацію перерахованих в ній напрямів підтримки соціально відповідальної поведінки учасників ділового середовища. Саме на висвітлення цих інструментів та розробку механізму їх реалізації й мають бути присвяченими подальші дослідження у царині корпоративної соціальної відповідальності. При цьому слід чітко розуміти, що кожен з цих інструментів дозволить у той чи інший спосіб покращити якість життя людини, а тому на їх реалізацію мають бути спрямованими всі зусилля стейкхолдерів.

Література:

1. Bowen H. R. Social Responsibilities of the Businessman. Harper & Row: N. Y., 1953.
2. World Economic Forum. 1999. The UN Global Compact. URL: <https://widgets.weforum.org/history/1999.html> (дата звернення: 26. 11. 2021).
3. United National Global Compact. URL: <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc> (дата звернення: 25. 11. 2021).
4. Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів. Економічна теорія. 2013. № 4. С. 5-26.
5. Відповідальний бізнес: як компанії підтримували одна одну та суспільство. URL: <https://eba.com.ua/vidprovidalnyj-biznes-yak-kompaniyi-pidtrymuvaly-odna-odnu-ta-suspilstvo/> (дата звернення: 29. 11. 2021).
6. Соціальна відповідальність бізнесу. Українські реалії та перспективи. Слухання парламентського комітету з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва. Інформаційно-аналітичний матеріал. URL: http://svb.ua/sites/default/files/Analitichnyj_Material_do_Sluhan_FINAL.pdf. 1 (дата звернення: 29. 11. 2021).
7. Фінагіна О. В., Захарова О. В., Плаксюк О. О. Корпоративна соціальна відповідальність: інтереси регіонів України. Науковий журнал «Вісник СУЕМ» Серія: Економіка і менеджмент. 2019. Вип. 2 (27). С. 65-75.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року» № 66-р від 24 січня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 20. 11. 2021).

2.17. The impact of territorial production systems on the quality of life

Вплив територіально-виробничих систем на якість життя населення

В Україні реформу децентралізації повною мірою ще не завершено, досі не вирішено питання наповнення місцевих бюджетів в обсязі, достатньому не лише для життєзабезпечення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), а й для реалізації сталого розвитку та підвищення якості життя населення. Відповідно до змін, внесених до Бюджетного Кодексу, об'єднані територіальні громади отримали нові фінансові ресурси після об'єднання. Однією з головних статей надходжень до бюджетів об'єднаних територіальних громад є податок на доходи фізичних осіб на рівні 60%. Для виконання місцевих стратегій розвитку об'єднані територіальні громади отримали можливість подавати заявки до Державного фонду регіонального розвитку та залучати іноземне фінансування для розвитку виробничих підприємств, розташованих на території громад.

В умовах реформ особливої актуальності набуває дослідження процесів комплексоутворення на регіональному і особливо на субрегіональному (ОТГ) рівні, а саме передумови та закономірності, що лежать в основі формування сукупностей господарюючих суб'єктів, які розташовані та реалізують свої економічні інтереси на рівні територіального утворення. Під територіально-виробничим утворенням розуміється відособлена територіально-організована сукупність взаємопов'язаних підприємств різних галузей, сфер і напрямків діяльності, що пропорційно розвиваються, створене для спільного вирішення однієї або декількох господарських проблем і виділяється розмірами виробництва, спеціалізацією і територіальною єдністю, що взаємодіє як всередині, так і за межами цієї сукупності в рамках єдиної господарської політики.

Особлива роль в нових умовах господарювання буде приділятися територіальним громадам, на території яких будуть розташовані ці стратегічні альянси. На рівні об'єднаних громад проблеми організації і розвитку

територіально-виробничих утворень в даний час практично не розглядаються в зв'язку з відсутністю реальних коштів і можливостей, а головною причиною є відсутність інноваційних кадрів в системі управління.

Формування стратегічних альянсів в економіці України забезпечить включеність до міжнародних ланцюжків доданої вартості на засадах смарт-спеціалізації. Застосування цього новітнього підходу визначається як ключовий компонент співпраці в рамках Європейської політики добросусідства щодо можливості використовувати європейські структурні та інвестиційні фонди [1].

В Україні практична імплементація принципів смарт-спеціалізації – базовий чинник імплементації моделі сталого ендогенного зростання регіонів. По-перше, стратегія смарт-спеціалізації є актуальною для досягнення сталого зростання, адже вона сприяє переходу до ресурсозберігаючої та низьковуглецевої економіки й створює можливості на внутрішніх та глобальних ринках. По-друге, смарт-спеціалізація зумовлює інклюзивне зростання в межах і між регіонами, чим зміцнює територіальну згуртованість і підтримує структурні зміни, пропонує нові та кращі робочі місця й соціальні інновації. Для України впровадження моделі смарт-спеціалізації – нагальне завдання, оскільки саме на її засадах можна розблокувати регіональний потенціал для структурних і технологічних змін, а також промислової модернізації на інноваційних засадах [2].

Виникнення концепції смарт-спеціалізації було зумовлене необхідністю підвищення конкурентоспроможності країн – членів ЄС в умовах недостатньої ефективності Лісабонської стратегії (2000 р.), а також появою й стрімким набиранням обертів новими стратегічними викликами для соціально-економічного розвитку ЄС, які згодом посилювалися та актуалізувалися через кризу 2008 р. [3].

Концепцію смарт-спеціалізації було розроблено економістами Д. Фореем, Г. І. Девідом і Б. Холлом [4] та запропоновано у 2008 р. Європейській комісії. Вона стала одним з ключових інструментів реалізації стратегії «Європа 2020» і базисом визначення національних орієнтирів та формування інноваційних

стратегій на рівні регіонів для подолання проблеми нерівномірності розвитку регіонів в умовах викликів глобалізації та з метою досягнення сталого, розумного та інклюзивного зростання. У межах підтримки впровадження смарт-спеціалізації та уніфікації дій регіонів у цьому напрямі Європейською комісією було запропоновано Платформу смарт-спеціалізації (Smart Specialisation Platform), спрямовану на сприяння обміну інформацією між регіонами та суб'єктами реалізації стратегії, розроблено Керівництво з досліджень і стратегії інновацій для смарт-спеціалізації (RIS 3 Guide) для координації їх дій, а також сформовано Регіональні програми інноваційної активності (Regional Programmes of Innovative Action), якими визначено умови фінансової підтримки регіональних інноваційних програм з структурного фонду ЄС [2, 3].

Регламент ЄС «Загальні положення про Європейський регіональний фонд розвитку» трактує стратегію смарт-спеціалізації як національну або регіональну інноваційну стратегію, яка визначає пріоритети для створення конкурентних переваг шляхом розвитку і пристосування власних потужностей з досліджень та інновацій до потреб бізнесу, щоб послідовно відповідати новим можливостям і ринковим змінам, уникаючи при цьому дублювання й фрагментації зусиль. Стратегія смарт-спеціалізації може розроблятися окремо або бути частиною національної чи регіональної політики досліджень та інновацій.

Дослідженням теоретико-методологічних засад розумної економіки та визначенням шляхів її реалізації присвячено праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Зокрема, науковий колектив під керівництвом В. Геєця розглядає смарт-спеціалізацію як концептуальну модель формування не лише інноваційної, а й соціально-економічної політики регіону в цілому. Це пояснюється її спрямованістю не просто на стимулювання інновацій, а на активізацію довгострокових структурних трансформацій в економіці та орієнтацією на перспективу для досягнення основної мети – зайняття важливої ніші на глобальних ринках [5].

Основними завданнями впровадження смарт-спеціалізації в Україні є підвищення конкурентоспроможності регіонів та країни в цілому, зміцнення регіональних інноваційних систем, максимізація потоків знань, поширення переваг інновацій на державному та регіональних рівнях та ін., що в підсумку забезпечить підвищення якості життя населення. Попри це, на сьогодні в нашій державі підзаконні акти регламентують лише обов'язковість упровадження засад смарт-спеціалізації в рамках регіональних стратегій розвитку. Покроковий же алгоритм розроблення та реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на засадах смарт-спеціалізації відсутній.

Оцінка інтегрованого характеру впливу розвитку виробництва в умовах децентралізації та зростання економічної спроможності об'єднаних територіальних громад в Україні на рівень добробуту їх населення спирається на доцільність поглиблення процесів децентралізації та розвитку виробничих підприємств для посилення економічної спроможності територіальних громад в Україні. Досягнення своїх інтересів кожною зацікавленою стороною – владою, бізнесом, громадою можливе за умови налагодження між ними взаємодії, співпраці та взаєморозуміння, що в результаті дає позитивні синергетичні ефекти для всіх сторін.

Використовуючи інструменти регресійного аналізу за статистичними даними регіонів України [6, 7] побудовано економетричні моделі (1) та (2) залежності власних доходів на одного мешканця об'єднаної територіальної громади від частки фінансово спроможних громад, кількості зайнятих працівників та обсягу реалізованої продукції:

$$Y^{\wedge} = 2082,59 + 33,76X_1 + 2,19 X_2, \quad (1)$$

$$Y^{\wedge} = 2364,86 + 32,11X_1 + 1,47 X_3, \quad (2)$$

де Y^{\wedge} – прогнознi доходи загального фонду на одного мешканця ОТГ, грн.; X_1 – частка фiнансово спроможних громад, %; X_2 – кiлькiсть зайнятих працiвників тис. осiб; X_3 – обсяг реалiзованої продукцiї, млрд. грн.

Розрахунки засвiдчили наявнiсть статистично значущого впливу бюджетної децентралiзацiї та розвитку виробничого бiзнесу на рiвень добробуту населення об'єднаної територiальної громади. Таким чином, насамперед функцiєю розвитку громади має стати економiчне зростання, яке забезпечує розширене вiдтворення економiки територiї.

Проаналiзовано процес формування об'єднаних територiальних громад в Україні. Станом на 10 сiчня 2020 року, в Україні створено 1029 об'єднаних територiальних громад з населенням 11,7 мiльйонiв людей. Перспективними планами формування територiй громад покрито 90,3% територiї краiни. Лiдери та аутсайвери зi створення спроможних громад у перелiку рiгiонiв за минулий рiк майже не змiнювалися. Одеська область посiдає 19 мiсце в урядовому рейтингу областей щодо формування спроможних громад через низький рiвень об'єднання громад області (всього 32,4% громад територiї рiгiону об'єдналися). За пiдсумками 9 мiсяцiв 2020 року експерти провели чергову оцiнку окремих показникiв фiнансової (бюджетної) дiяльностi об'єднаних громад, оцiнювання проводилось за вiсьмома iндикаторами [8]:

– доходи загального фонду на 1-го мешканця (спiввiдношення обсягу надходжень доходiв загального фонду без трансфертiв до кiлькостi мешканцiв вiдповiдної ОТГ);

– видатки загального фонду на 1-го мешканця (спiввiдношення обсягу видаткiв загального фонду до кiлькостi мешканцiв вiдповiдної ОТГ);

– видатки на утримання апарату управлiння у розрахунку на 1-го мешканця (спiввiдношення обсягу видаткiв на утримання апарату управлiння, проведених за рахунок коштiв загального фонду до кiлькостi мешканцiв вiдповiдної ОТГ);

– капітальні видатки на 1-го мешканця (співвідношення обсягу капітальних видатків бюджету громади до кількості мешканців відповідної ОТГ);

– рівень дотаційності бюджетів (співвідношення обсягу базової чи реверсної дотації до загальної суми доходів загального фонду бюджету ОТГ з дотаціями, але без урахування субвенцій з державного бюджету);

– співвідношення видатків на утримання апарату управління із фінансовими ресурсами ОТГ (співвідношення видатків на утримання апарату управління органів місцевого самоврядування із сумою доходів загального фонду без урахування трансфертів з державного бюджету, у відсотках);

– питома вага заробітної плати у видатках загального фонду бюджету ОТГ (відсоткова частка проведених із загального фонду бюджету видатків на заробітну плату з нарахуваннями до обсягу видатків загального фонду бюджету без урахування трансфертів, перерахованих з бюджету ОТГ до інших бюджетів);

– питома вага капітальних видатків у загальному обсязі видатків (частка капітальних видатків у сумарному обсязі видатків загального та спеціального фонду відповідного бюджету ОТГ).

Три громади Одещини увійшли до десятки найбільш фінансово спроможних в Україні. За заліком всіх оцінюваних показників серед п'яти груп ОТГ найбільш фінансово успішними в Одеській області є: в групі 1 (населення більше 15 тис. осіб) – Авангардівська ОТГ (5-та позиція серед 110 ОТГ України); в групі 2 (10-15 тис. осіб) – Таїровська ОТГ (6-та позиція зі 134 ОТГ України); в групі 3 (5-10 тис. осіб) – Визирська ОТГ (6-та позиція серед 277 ОТГ України); в групі 4 (населення до 5 тис. осіб) – Новокалчевська ОТГ (31-ша позиція з 308 ОТГ України); в групі 5 (міста обласного значення) – Біляївська ОТГ (20-та позиція серед 43 ОТГ України). Балтська ОТГ посіла 28-ме місце в Україні. Найбільші доходи на 1-го мешканця традиційно зафіксовані у Визирській ОТГ (23,7 тис. грн). Зі значним розривом, але 2 та

З позицію в області (також традиційно) посідають Таїровська (8,9 тис. грн.) та Авангардівська (7,3 тис. грн) громади. Найменший показник в Ясківській ОТГ (1,5 тис. грн.) [8].

Проведений аналіз показує, що немає щільної кореляції між площею об'єднаної територіальної громади і власними доходами на одного мешканця та рівнем дотаційності. До чинників, що уповільнюють процеси об'єднання громад, належать: територіальний дисбаланс на районному рівні, незахищеність правового статусу об'єднаної територіальної громади; правові обмеження, що перешкоджають виникненню об'єднань громад, які б могли забезпечити більші масштаби; нечітке присвоєння компетенцій та незавершена реформа землекористування [9].

Концепція стратегування сталого розвитку підприємства в умовах децентралізації, її концептуальна модель, що розроблено (Рис. 1) базується на прийнятті управлінських рішень на основі комплексу цільових орієнтирів, сформульованих як компроміс між досягненням цілей власників підприємства, стандартних фінансово-господарських показників та пріоритетів сталого розвитку підприємства, сформульованих з урахуванням галузевих особливостей і потреб сталого розвитку певної об'єднаної територіальної громади і суспільства в цілому.

Концепція заснована на формалізації основних пріоритетів сталого розвитку виробничих підприємств в поєднанні з оцінкою впливу планових рішень на динаміку виділених пріоритетів, що спрямована на прийняття збалансованих управлінських рішень з урахуванням інтересів власників підприємств, пріоритетів довгострокового розвитку ресурсного забезпечення, виробництва та збуту, потреб населення території, захисту середовища.

Розглянемо це на прикладі процесу створення системи управління сталим розвитком Визирської ОТГ. Економічний аналіз діяльності Визирської ОТГ за I-III кв. 2020 року показав: фінансова спроможність, яка оцінюється за такими показниками як чисельність населення, чисельність дітей шкільного

віку та індекс платоспроможності – рівень високий; площа та частка місцевих податків та зборів – середній.

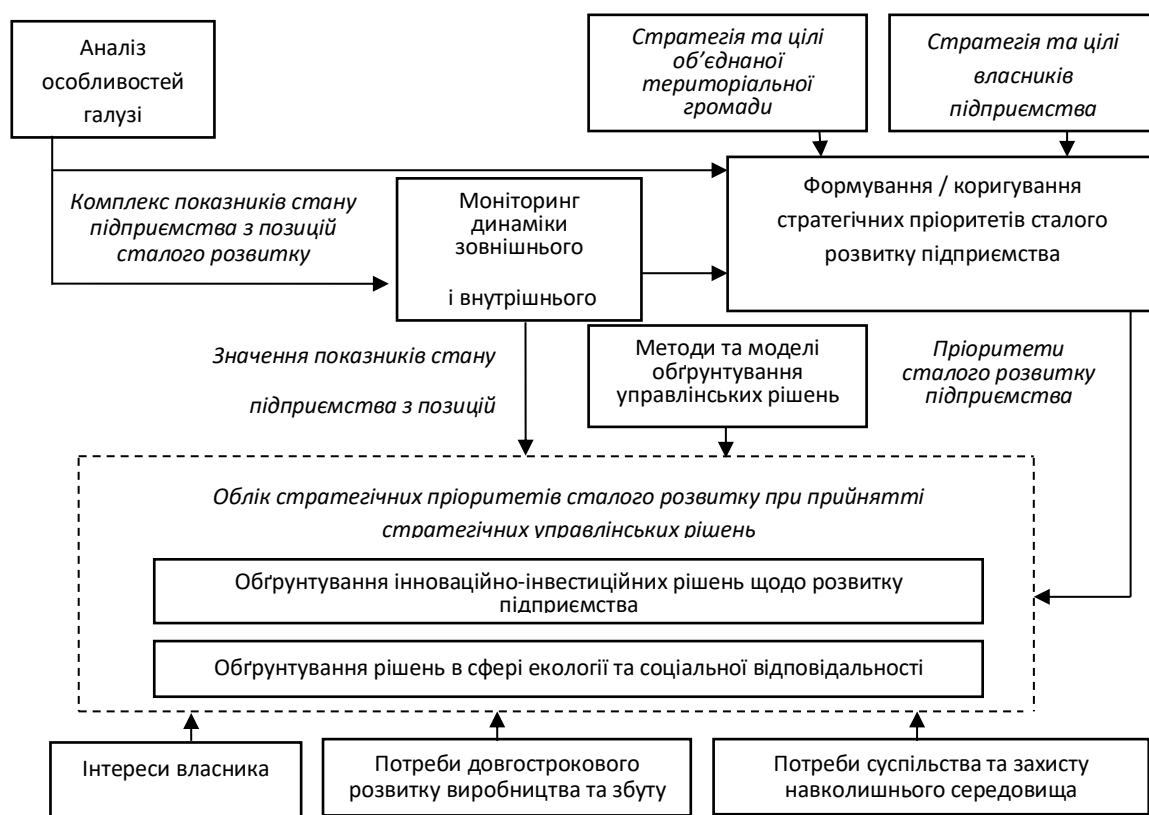

Рис. 1. Концептуальна модель стратегування сталого розвитку виробничого підприємства в умовах децентралізації

Доходи бюджету складаються із власних та дотацій і субвенцій. Власні доходи – це податок з доходів фізичних осіб (160,3 млн. грн.), плата за землю (26,5 млн. грн.), єдиний податок (8,8 млн. грн.), податок на нерухоме майно (6,4 млн. грн.), акцизний податок (5 млн. грн.) та інші доходи (1,5 млн. грн.). Дотації і субвенції складають 25,6 млн. грн. (освітня субвенція 22,53 млн. грн., медична – 1,34 млн. грн. та додаткова дотація – 2,03 млн. грн.). У порівнянні з 2019 роком за той же період власні доходи зросли у 4,6 рази, доходи бюджету (з трансфертами) – у 3,8 рази. Видатки на загальне утримання Визирської ОТГ у 2020 році спрямовувались на поточний ремонт дорожнього покриття (600 млн. грн.), придбання комп'ютерної техніки та оргтехніки

(293,434 тис. грн), будівництво насосної станції підвищення тиску в селі Сичавка (1620,9 млн. грн.), придбання пасажирського легкового мікроавтобусу та легкового автомобіля (950 та 590 тис. грн.), поточний ремонт мереж вуличного освітлення (200 млн. грн.) та ін. Основну дохідну частину внесли 161 виробничих підприємства, зареєстровані в Визирській ОТГ, галузева структура яких представлена на Рис. 2.

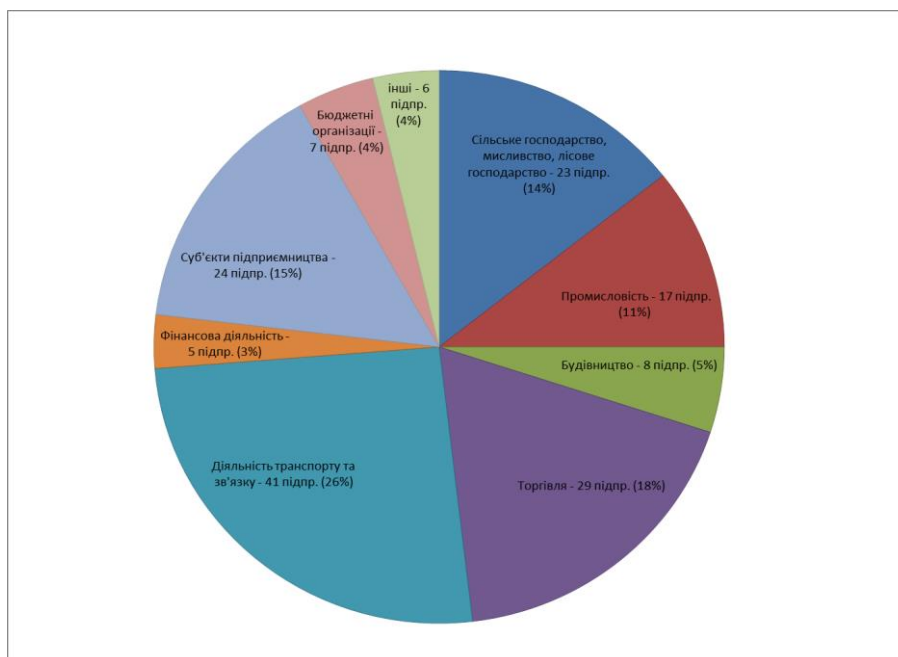

Рис. 2. Галузева структура підприємств Визирської ОТГ

Отже, в галузевому аспекті пріоритетним для розвитку Визирської об'єднаної територіальної громади є галузі пов'язані з подальшим розвитком логістики, харчова та переробна промисловість, сільське господарство.

Економічна ефективність діяльності виробничих підприємств і територіальної громади в цілому залежить більшою мірою від методики стратегування.

Проблемою стратегування розвитку виробничих підприємств в умовах децентралізації є відсутність інструментів їх взаємодії з об'єднаною територіальною громадою в сфері стратегічного управління, тому стратегічні цілі та завдання стейкхолдерів не в повній мірі узгоджені і взаємно пов'язані. Основою формування результативних партнерських відносин є баланс

інтересів, зацікавленість кожної зі сторін у пошуку шляхів вирішення економічних, екологічних та соціальних проблем. Тому запропоноване каскадне узгодження дій виробничого підприємства та органів місцевого самоврядування у сфері стратегування розвитку в умовах децентралізації на основі каскадування цілей сталого розвитку. Формування системи взаємопов'язаних показників з використанням методу каскадування дозволяє виявити і погодити взаємні очікування в системі «об'єднана територіальна громада – виробниче підприємство – населення». Базою для знаходження спільних позицій між бюджетоутворюючим підприємством і місцевими органами влади є соціальне партнерство [10].

Відтак, детермінантою стратегічного планування регіонального розвитку має стати адекватність системного законодавчого врегулювання зазначеного механізму на засадах інноваційної спрямованості. З огляду на це, актуальними заходами, на нашу думку, є:

- конкретизація пріоритетів державної регіональної політики загальнодержавного, галузевого та регіонального рівнів;
- встановлення чіткого переліку пріоритетних напрямів інноваційної діяльності на 2021-2030 рр. на усіх рівнях управління;
- стимулювання впровадження та поширення практики стратегічного планування розвитку міст, селищ і сіл на засадах смарт-спеціалізації.

Усе це сприятиме системності стратегічного планування розвитку регіонів України, посиленню інноваційної активності та інвестиційної привабливості територій та країни, підвищенню якості життя населення в цілому.

Рішення вищенаведених проблем можливо на основі каскадного управління в рамках систем управління об'єднаних територіальних громад, що формуються, поєднуючи інтереси виробничих підприємств і інтереси базового рівня місцевого самоврядування.

Література:

1. Smart Specialisation – Strengthening Innovation in Europe's regions. *European Commission*: веб-сайт. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/smart_spec/strength_innov_regions_en.pdf (дата звернення 02. 12. 2019).
2. The Smart Specialisation Platform: веб-сайт. URL: <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu> (дата звернення 02. 12. 2019).
3. Guide to Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS 3). *European Commission*: веб-сайт. Luxemburg, 2012. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/smart_specialisation/smart_ris3_2012.pdf (дата звернення 02. 12. 2019).
4. Foray D., David P. A., Hall B. Smart Specialization: The Concept. Knowledge for Growth. Prospects for Science, Technology, and Innovation. Selected papers from Research Commissioner Janez Potochnk's Expert Group. November, 2009. P. 20-24.
5. Інноваційна Україна 2020: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін.; НАН України. К., 2015. 336 с.
6. Регіони України 2019: Стат. зб. Ред. І. Є. Вернер. К.: Державна служба статистики України, 2019. Ч. 1. 309 с.
URL:http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/12/zb_ru1ch2019.pdf.
7. Регіони України 2019: Стат. зб. Ред. І. Є. Вернер. К.: Державна служба статистики України, 2019. Ч. 2. 657 с. URL:
http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/12/zb_ru2ch2019.pdf.
8. Децентралізація влади: веб-сайт. URL: <http://decentralization.gov.ua>.
9. Некрасова Л. А., Лінгур Л. М. Вплив розвитку виробництва та регіональної децентралізації на економічне зростання територіальних громад в Україні. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського*. 2020. Том 31 (70), № 3. С. 20-25.
10. Некрасова Л. А. Місце територіально-виробничих систем в економічному розвитку. *Домінанти сталого розвитку регіонів України*: монографія за наук. ред. Буркинського Б. В. Одеса: ІПРЕЕД НАНУ, 2020. С. 71-92.

2.18. The role of labeling on food packaging in ensuring quality of life

Роль маркування на упаковці харчових продуктів в забезпеченні якості життя

Маркетингова діяльність підприємств звичайно націлена на підвищення їх конкурентоспроможності та успішної діяльності на ринку через максимальне задоволення споживачів. При цьому важливим засобом комунікації зі споживачем виступає не тільки реклама товару, а і його упаковка. З маркетингової точки зору вона повинна зацікавити потенційного покупця, залучити його увагу, створити бажання розглянути та придбати товар. Упаковка є дієвим маркетинговим інструментом, що впливає на сприйняття товару. В супермаркеті споживач витрачає всього декілька секунд на розгляд полиць з конкурентними товарами. Завдяки вдалій упаковці можна підвищити продажі, збільшити частку ринку, зміцнити імідж торгової марки.

Якість життя людини значною мірою визначається харчуванням, забезпечуючи базові фізіологічні потреби. Збалансоване та якісне харчування впливає на здоров'я населення. Ринок харчових продуктів є висококонкурентним та насиченим великим різноманіттям товарів. Виробники намагаються виділити свою продукцію шляхом залучення уваги споживачів до її упаковки та етикетки. Споживач, розглядаючи їх, шукає інформацію, чому саме цей товар йому слід обрати. Тому існує спокуса такого інформаційного та дизайнерського оформлення упаковки, яке може вводити в оману споживача шляхом надання спірних тверджень щодо впливу продукту на здоров'я, психологічного тиску щодо необхідності вживання даного продукту, перебільшення щодо впливу вітамінів та мінералів, присутніх у продукті, на самопочуття людини та інших маніпулятивних дій.

Ще не так давно відсутність законодавчих вимог щодо маркування продукції дозволяло недобросовісним виробникам користуватися цим у своїх рекламних повідомленнях чи на упаковці товару. Оскільки сучасний споживач

отримує дуже багато інформації щодня, він не в змозі розбиратися у певних тонкощах щодо усього різноманіття продуктів харчування, їх складу, особливостей виробництва. До того ж звичайній людині, яка не є спеціалістом, не завжди легко оцінити якість товару за органолептичними показниками. Тому вплинути на сприйняття покупцем певного продукту не складно, якщо вказати на упаковці привабливу інформацію.

Проте з 6 серпня 2019 року в Україні почав діяти закон «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» [1]. Тепер при оформленні упаковки, маркуванні, рекламуванні продукції, не можна використовувати суто маркетингову складову, адже є законодавчі обмеження. Стимулюючи підвищення якості товарів та прозорість ринку харчових продуктів, даний закон примушує виробників використовувати в своїй діяльності принципи соціально-етичного маркетингу, адже головною його метою є протидія введенню в оману споживачів та захист здоров'я населення. Закон поширюється на всіх операторів ринку харчових продуктів, які надають інформацію споживачам. Тобто він стосується не тільки виробників та продавців продуктів харчування, а й операторів ринку громадського харчування. Під дію закону підпадають не тільки звичайні продукти, а й товари медичного харчування, дитячого харчування, дієтичні добавки. Подана інформація на упаковці, етикетці, у супровідних документах, рекламі повинна бути правдивою. Заборонено формулювати або подавати її таким чином, щоб вона могла трактуватися двояко. Будь яка спроба введення в оману споживача може призвести до розслідувань Антимонопольним комітетом України зі стягуванням штрафів та вимог щодо змін у маркуванні.

Більш жорсткі законодавчі вимоги до маркування продуктів харчування будуть сприяти розвитку ринку, зменшенню проявів недобросовісної конкуренції та кращому захисту споживачу від неякісних товарів або неправдивих очікувань.

Законом встановлюється обов'язкова інформація для маркування, зокрема це перелік інгредієнтів у порядку зменшення частки в продукті, термін

придатності, вимоги до зберігання та використання продукту при необхідності, поживна цінність, інформація щодо заморожування та розморожування, назва та адреса оператора ринку, який є відповідальним за продукт, та інше. Обов'язковим є вказування наявності ГМО, якщо його частка більше 0,9%. Алергени та продукти, що можуть викликати непереносимість у певної частки населення, серед інгредієнтів виділяються за допомогою шрифту, кольору. Є вимоги до маркування продукції з низьким вмістом глютену та без глютену. Тобто у споживача з'являється більше можливостей щодо контролю свого стану здоров'я та обрання якісних продуктів.

Обов'язкова інформація щодо товару повинна бути помітною, чіткою, не зливатися з основним фоном. Її наводять на видному місці. Висуваються вимоги до висоти літер – не менш 1,2 мм. Але для упаковок з малою площею до 80 см² – не менш 0,9 мм. Таким чином, обов'язкова інформація повинна бути читабельною та доступною для споживача. Вимоги приховати її, замаскувати внаслідок дизайнерських хитрощів (за допомогою графічних елементів, ілюстрацій, фонового кольору) забороняються на законодавчому рівні.

Слід відмітити, що для відповідальних операторів ринку, які підтримують концепцію соціально-етичного маркетингу, прийняття нового закону та більш жорстке регулювання ринку харчових продуктів є також позитивним, оскільки запобігає недобросовісній конкуренції.

Ведення здорового способу життя стає сучасним трендом. Все більше споживачів ретельно вивчають упаковку перед купівлею товару. Частина споживачів намагаються купувати екологічно чисті, органічні продукти харчування. Раніше виробники користувалися цим, намагаючись створити образ такого продукту за допомогою маркування. Використання слів та приставок «еко», «біо», «екологічний», «натуральний», «органічний», «органік» та аналогічних використовувалося як приманка для споживачів. При цьому підтвердження даним висловам було відсутнє. В міжнародній практиці даному прийому, який вводить в оману споживача щодо екологічних переваг продукту, надано назву «Greenwashing». В розвинутих країнах цьому вже давно

запобігають законодавчі акти. Зараз і в Україні заборонено використовувати такі формулювання без відповідних сертифікатів. З 2 серпня 2019 р. увійшов в дію Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [2].

При виробництві екологічних продуктів харчування виробник може звернутися до Центру екологічної сертифікації та маркування. Пройшовши сертифікацію, виробник отримує право маркувати свою продукцію знаком «Зелений журавель». Дана сертифікація підтверджує заявлені характеристики продукту. Сертифікат дійсний три роки. Це стимулює виробників підтримувати виробництво продукції в належному стані. Споживачі ж мають можливість купувати товари, що дійсно забезпечують їх потреби у підвищенні якості життя.

Слід відмітити, що використання слів та позначок, що викликають асоціацію товару з екологічним, без необхідного підтвердження у вигляді проходження відповідної сертифікації, призводить до розгляду Антимонопольним комітетом України. Він накладає вагомі штрафи та заборону використовувати певні твердження у подальшому. Останні роки Антимонопольним комітетом було розглянуто чимало таких справ.

Законом України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» регламентуються умови використання позначки «натуральний» для ароматизаторів. Дане слово можна використовувати, якщо ароматизатор має виключно натуральну ароматичну речовину.

Також Законом визначаються умови до позначання «натуральний» стосовно молочних продуктів. Молочні продукти є важливою частиною харчового кошику багатьох споживачів. Тому дане регулювання повинно позитивно вплинути на харчування населення, адже часто використовується додавання рослинних жирів, що впливає на якість молочних продуктів. При додаванні консервантів, штучних барвників, ароматизаторів, стабілізаторів, харчових добавок, підсолоджувачів молочний продукт також не може позиціюватися як натуральний.

Їжа не тільки підтримує здоров'я людини, але й сприяє його покращенню. Звичайно, що твердження щодо користі продукту є привабливим для споживача. Можливість купування чудодійних товарів, що дійсно здатні поліпшити стан та самопочуття, є привабливим. Але здебільшого це неможливо. Так, є корисні продукти. Але на стан здоров'я впливає багато факторів і їжа це тільки один з них. До того ж, у людини можуть бути хронічні захворювання, незбалансованість ритму дня, елементи нездорового способу життя. Тому тільки за рахунок вживання якогось продукту вилікуватися або досягти значного покращення сумнівно та не можливо для всіх споживачів. Зараз твердження щодо користі продуктів чи певних їх інгредієнтів для здоров'я контролюються Наказом МОЗ України «Про затвердження Вимог про поживну цінність харчових продуктів та тверджень про користь для здоров'я харчових продуктів», введеним у дію 15 травня 2020 р. [3]. Це суттєвий шаг в сторону покращення інформаційного забезпечення споживача та відсутності ним напрасних очікувань та омани щодо властивостей продуктів харчування.

Щодо лікувальних властивостей продуктів харчування, то взагалі їх можна використовувати тільки для природних мінеральних вод та харчових товарів для медичного харчування. Вказувати про лікувальні та профілактичні властивості дієтичних добавок, їх властивості щодо зниження больового відчуття також заборонено. Не можна посилалися на листи від вдячних покупців, поради спеціалістів (лікарів, дієтологів та інших), якщо вони пов'язані з лікуванням чи полегшенням умов перебігу захворювань. Це також позитивно впливає на сприйняття споживачем цього продукту з точки зору очікувань від його споживання. Дане регулювання ринку дієтичних добавок націлено на зменшення безконтрольного їх вживання з метою самолікування. Звичайно, що споживачі купують дієтичні добавки для отримання певних речовин для покращення чи підтримки свого здоров'я. Але вони не є ліками та не повинні оманливо сприйматися як панацея від різноманітних хвороб. При маркуванні дієтичних добавок повинно бути вказано, що її не слід використовувати як заміну повноцінному раціону харчування.

Заборонено заохочувати до надмірного споживання продукту. Це маніпулятивний прийом. Бажання отримати зростання продажів та прибутку не повинно відобразитися на здоров'ї споживача.

Заборонено стверджувати про непритаманні наслідки споживання продукту. Наприклад, що він сприяє схудненню. Даний вислів викликає певні очікування споживача та переконує у виборі саме цього продукту. Але цей вибір може негативно позначитися на здоров'ї людини. Або, споживач буде незадоволений тим, що очікуваний результат не був отриманий. Дійсно, по-перше багато чинників впливає на процес зміни маси тіла людини. Сюди ж відносяться й різні захворювання, збалансованість харчування, стиль життя та інше. Тому подібні твердження є недобросовісною рекламою товару.

Заборонено просувати харчову продукцію, використовуючи емоцію страху споживача. Наприклад, стверджувати, що відсутність даного продукту в раціоні харчування людини буде мати поганий вплив на стан його здоров'я. Також є порушенням розміщення на етикетці харчової добавки інформації про те, що неможливо отримати існуючі в ній поживні речовини зі звичайних продуктів харчування в щоденному раціоні людини.

При використанні твердження щодо зменшення ризику певного захворювання, слід вказувати, що на його виникнення діє багато факторів ризику. Тому впевненість, що приймання якогось одного продукту забезпечить повний захист від захворювання не є доречним та дійсним. За своєю суттю це також введення в оману споживача.

Заборонено використовувати рекомендації дієтологів, лікарів чи інших спеціалістів, посилаючись на твердження медичних асоціацій та інших організацій, які не підтверджені певними дослідженнями. Але можна посилаючись на обґрунтовані докази, отримані в результаті наукових досліджень.

Твердження про користь для здоров'я може бути наведене на упаковці товару, якщо:

- воно відповідає вимогам формулювання та можливостям використання, вказаним у Наказі МОЗ України «Про затвердження Вимог до тверджень про

поживну цінність харчових продуктів та тверджень про користь для здоров'я харчових продуктів»;

- вказана важливість різноманітного та збалансованого харчування;
- вказана кількість та умови щодо споживання харчового продукту, необхідні для отримання заявленого корисного ефекту;
- при необхідності вказано застереження для тих, кому слід уникати даного продукту харчування;
- вказане попередження для харчових продуктів, які створюють загрозу у випадку споживання в надлишкових кількостях.

Для напоїв з вмістом спирту більше 1,2% взагалі не можна використовувати твердження на користь для здоров'я.

Всі твердження про користь для здоров'я, які виробник може використовувати при просуванні своєї продукції, використанні при оформленні упаковки, етикетки перераховані в Наказі МОЗ України «Про вимоги до тверджень про поживну цінність харчових продуктів та тверджень про користь для здоров'я харчових продуктів». Наказ налічує три додатки [3]:

- перелік тверджень про поживну цінність та умови їх застосування;
- перелік дозволених до використання в маркуванні та рекламі харчових продуктів тверджень про користь для здоров'я, крім тверджень про зниження ризику захворювань та тверджень, які стосуються розвитку і здоров'я дітей;
- перелік тверджень про зниження ризику захворювань та тверджень, які стосуються розвитку і здоров'я дітей.

Найбільшим є другий додаток, який містить шістдесят сторінок – у ньому наводиться багато можливих формулювань в залежності від того, які корисні елементи, вітаміни, мінерали має продукт. Важливим є те, що до кожного твердження на користь для здоров'я подаються умови, коли можна його використовувати. Наприклад, певна кількість даної мінеральної речовини на визначену масу продукту. Так, при зовсім незначній наявності корисних для людини речовин в харчовому продукті, не можна вказувати їх у твердженнях користі для здоров'я та навмисно підвищувати продажі шляхом заплутування

споживача. До того ж, для використання певного твердження корисна речовина повинна знаходитися у продукті в такому стані, який легко засвоюється організмом людини.

Твердження щодо користі для здоров'я, що наведені в додатках Наказу МОЗ України «Про вимоги до тверджень про поживну цінність харчових продуктів та тверджень про користь для здоров'я харчових продуктів» не стосуються лікування та профілактичної дії. Наприклад, якщо продукт є джерелом кальцію та має його у необхідній кількості, яка вказана у Наказі, то можна додати твердження щодо його користі. Але позначати про те, що цей продукт вилікує, буде протидіяти виникненню певної хвороби є порушенням. Твердження на користь для здоров'я, наведені у додатках до Наказу, сформульовані таким чином, що б не спонукати споживачів до купівлі шляхом їх залякування та психологічного тиску. Вони мають нейтральне, тільки інформативне, доказово обґрунтоване формулювання.

Виробники часто намагаються показати на упаковці товар кращим, привабливішим. Але, якщо ілюстрації заплутують споживача щодо внутрішнього вмісту товарної пропозиції, це може призвести до скарг та штрафів для виробниками і вимоги змінити дизайн упаковки та її маркування.

Забороняється за рахунок певних ілюстрацій на упаковці створювати враження, що продукт має певні інгредієнти, якщо насправді це не так. Наприклад, заборонені зображення певної ягоди або фрукту, якщо в самому продукті їх немає, а є тільки ароматизатори чи будь-які замінники.

Заборонено виділяти характеристики товару як переваги, якщо вони притаманні й іншим аналогічним продуктам. Наприклад, всі соняшникові олії не містять холестерин. Тож вказувати, що саме продукт певної торгової марки має таку властивість протирічить законодавчим вимогам. І, в той же час, дане маніпулювання свідомістю споживача протидіє добросовісній конкуренції. Так само є порушенням виділення якогось компонента продукту, якщо він є і в інших конкурентних пропозиціях, та створювати навмисно уяву що його отримання можливо тільки при вживанні товару даної товарної марки.

Виробникам слід пам'ятати, що скарги можуть надходити не тільки від споживачів, але й конкурентів, які намагаються протидіяти недобросовісній конкуренції.

Цей Закон приніс позитивні зміни для споживача й на ринку заморожених продуктів. Тепер в них не буде сумнівів щодо того, скільки ж дійсно продукту вони отримують при їх розмороженні. Законом України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» передбачається, що слід вказувати не тільки масу замороженого продукту, але й його вагу без крижаної глазури.

Інформація про поживну цінність продукту повинна містити дані про жири (насичені, мононенасичені, поліненасичені), вуглеводи (з них, окремо кількість цукрів, поліолів, крохмалю), харчових волокон, білків, солі, вітамінів та мінеральних речовин.

Зазначення у маркуванні гідрогенізованого жиру обов'язково супроводжується словами «повністю гідрогенізований» або «частково гідрогенізований».

Для багатьох споживачів актуальним є пошук та купівля харчових продуктів без вмісту трансжирних кислот. Шкідливими для здоров'я вважаються трансжири та насичені жири. Більша частина населення добре розуміється на їх негативному впливу на організм людини. Трансжирні кислоти давно та доволі часто використовуються у харчовій промисловості, в частковості, кондитерській. За Наказом МОЗ України «Про затвердження Правил додавання вітамінів, мінеральних речовин та деяких інших речовин до харчових продуктів» «Вміст трансжирних кислот, які не є трансжирними кислотами, що природно містяться в жирах тваринного походження, не повинен перевищувати 2 г на 100 г загальної кількості усіх жирів, що містяться в харчовому продукті» [4]. Для забезпечення даної умови постачальники сировини для харчової переробної промисловості повинні надавати інформацію про кількість трансжирних кислот, якщо їх вміст перевищує затверджене Наказом значення.

При цьому на упаковці та етикетці можна використовувати наступні твердження [3]:

- «З низьким вмістом насичених жирів», якщо сума насичених жирних кислот і трансжирних кислот не перевищує 0,75 г на 100 мл для рідких харчових продуктів або 1,5 г на 100 г для інших продуктів, при цьому їх сума не повинна становити більше 10 % енергетичної цінності (калорійності) продукту;

- «Не містить насичені жири», якщо сума насичених жирних кислот і трансжирних кислот у харчовому продукті не перевищує 0,1 г насичених жирів на 100 г або 100 мл.

Для харчових товарів, які продаються без упаковки та етикетки, обов'язковим є надання інформації в полі зору споживача – на тарі, де розташовані продукти або поруч на стенді.

До 20 вересня 2019 р. українські підприємства харчової галузі повинні були впровадити на виробництвах систему НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points) – система аналізу небезпечних чинників та критичних точок контролю. Вона є визнаною Всесвітньою організацією охорони здоров'я та Міжнародною комісією з мікробіологічних показників безпечності харчових продуктів. Використання даної системи на всіх ланцюгах харчової промисловості від виготовлення сировини, кормів, упакування, обладнання й до готових продуктів забезпечує безпеку харчування споживача. Система НАССР впроваджується також на транспортних компаніях – перевізниках харчових продуктів, підприємствах роздрібної торгівлі та громадського харчування. Впровадження системи НАССР є обов'язковим, а сертифікація добровільною. Проходження сертифікації є важливим для експортних підприємств та для підвищення конкурентоспроможності продукції на внутрішньому ринку. Отримавши сертифікат, можна маркувати продукцію знаком відповідності міжнародному стандарту ISO 22000.

Таким чином, обов'язкове впровадження системи НАССР, введення у дію Законів України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» та «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та

маркування органічної продукції», Наказів МОЗ України «Про вимоги до тверджень про поживну цінність харчових продуктів та тверджень про користь для здоров'я харчових продуктів» та «Про затвердження Правил додавання вітамінів, мінеральних речовин та деяких інших речовин до харчових продуктів» націлено на якісне регулювання ринку харчових продуктів з точки зору правдивого інформування споживачів, протидії введенню їх в оману, підвищення продажів внаслідок недоброчесної конкуренції, залякування споживачів, психологічного тиску, тверджень, які можна трактувати двояко. Це підвищує актуальність слідування принципам соціально-етичного маркетингу. При сумнівах щодо можливості певного маркування харчової продукції маркетологам доцільно звертатися до юридичної допомоги. Подана інформація повинна бути правдивою, доказовою, без можливості двоякого сприйняття, маніпулювання свідомістю споживача.

Споживач має право на отримання повної та достовірної інформації про товари, які купує. Інформація, подана на упаковці, етикетці згідно з новими законодавчими нормами, дозволить покупцю обирати кращі товари у відповідності до своїх потреб, в частковості, щодо збалансованого, якісного, здорового харчування.

Література:

1. Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів : Закон України від 6 грудня 2018 р. № 2639-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 7. Ст. 41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#Text>.
2. Про основні принцип та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10 липня 2018 р. № 2496-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 36. Ст. 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#Text>.
3. Про вимоги до тверджень про поживну цінність харчових продуктів та тверджень про користь для здоров'я харчових продуктів : Наказ МОЗ України від 15 травня 2020 р. № 1145. *Офіційний вебпортал парламенту України*. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-20#Text>.
4. Про затвердження Правил додавання вітамінів, мінеральних речовин та деяких інших речовин до харчових продуктів: Наказ МОЗ України від 16 липня 2020 р. № 1613. *Офіційний вебпортал парламенту України*. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0891-20#Text>.

2.19. The innovative orientation concept of agro-industrial production enterprises and associations investment activities

Концепція інноваційної орієнтації інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва

В умовах посилення дефіциту інвестиційних ресурсів, які дозволили б нарощувати ринкову вартість суб'єктів економічних відносин, передусім, сфери виробництва, одним з довгострокових акумуляторів та інструментом реалізації механізмів стабілізації та забезпечення розвитку є інноваційна орієнтація їх інвестиційної діяльності. Від того, наскільки успішно функціонує механізм інвестування підприємств, сьогодні багато в чому залежить швидкість комерціалізації нових перспективних наукових ідей і технологічних розробок, а, отже і конкурентоспроможність підприємств, в цілому. Зокрема, потребують наукової розробки проблеми стратегічного управління інвестуванням підприємств агропромислового виробництва, розробка концептуальних засад, дослідження механізмів інвестування інноваційної діяльності підприємств та її складових.

Сучасні тенденції міжнародної економічної інтеграції вимагають зростання інвестиційного потенціалу підприємств та об'єднань агропромислового виробництва. Втім, на фоні несприятливого клімату в сфері банківського кредитування, загальноекономічної нестабільності, яка не сприяє притоку прямих інвестицій, особливого значення набувають альтернативні джерела залучення інвестиційних ресурсів, зокрема, венчурне інвестування. Слід зазначити, що розвиток останніх потребує чіткої інноваційної спрямованості використання інвестиційних ресурсів, яка передбачає створення стійких конкурентних переваг, здатних забезпечити швидку окупність інвестицій.

Проблеми формування інвестиційних потоків знайшли висвітлення у наукових працях багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, можна

зазначити роботи О. Амосова, В. Андрійчука, О. Витвицької, М. Дем'яненка, О. Зальотова, І. Дахно, О. Іваницької, О. Красноруцького, М. Клапківа, І. Крюкової, Ю. Лупенка, М. Маліка, В. Мартиненка, В. Онегіной, А. Пересади, І. Свиноуса, О. Чечелюка, Б. Язлюка. Проте, проблемні питання інноваційно-орієнтованого розвитку інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва потребують подальших наукових досліджень та пошуку шляхів їх вирішення.

Зокрема потребують наукової розробки проблеми генерування та імплементації інвестиційних стратегій суб'єктів агропромислового виробництва, розробка концептуальних засад побудови та функціонування механізмів управління інноваційно-інвестиційним розвитком, інституційного регулювання інвестиційних процесів в підприємствах та об'єднаннях.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних і методичних основ ефективності інноваційно-інвестиційної діяльності суб'єктів агробізнесу та тенденції розвитку ринку інвестиційних ресурсів

Визначення чинників становлення, функціонування та розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва дозволило ідентифікувати такі тенденції [1]:

1) на ринку інвестиційних ресурсів для проектів в сфері агропромислового виробництва відчувається їх дефіцит;

2) рівень розвитку, підготовленості та сприйняття інвестицій об'єктами інвестування потребує суттєвих змін;

3) вітчизняні інноваційні розробки для агропромислового виробництва характеризуються низьким рівнем комерціалізації, більш того, часто є більш затребуваними на зарубіжних ринках інновацій, аніж на вітчизняному;

4) здійснення інституційного впливу на інвестиційні процеси не сприяє посиленню захисту економічних інтересів інвесторів.

Ключовим джерелом інвестиційних ресурсів лишаються зарубіжні інвестиції. Результати дослідження свідчать про незначний вплив, а отже недостатній рівень залучення інвестиційних ресурсів з зарубіжних джерел

суб'єктами вітчизняного агропромислового виробництва. Слід зазначити, що інвестування призводить до прискореного розвитку того чи іншого напрямку економічної діяльності або напрямку спеціалізації суб'єкта лише в умовах створення конкурентних переваг на виробничій або збутовій стадіях циклу виробництва та реалізації продукції. В свою чергу, для потенційного інвестора майже неважливо за рахунок чого вказані переваги будуть сформовані або реалізовані, адже авансування капіталу в реалізацію проектів створення нових виробництв, освоєння нових видів продукції, вдосконалення технологій виробництва та збуту або модернізацію існуючих підприємств має на меті повернення авансованих коштів разом із прибутком, розмір якого покриває ризику та забезпечує адекватну вигоду.

Необхідність вирішення проблем інноваційно-інвестиційного розвитку передбачає розробку, обґрунтування та імплементацію стратегії інноваційної орієнтації інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва (Рис. 1). Така стратегія має передбачати акумулювання інвестиційних ресурсів, які є обмеженими, та їх спрямування в реалізацію найбільш ефективних та привабливих інноваційних проектів, які здатні створювати для підприємств стійкі конкурентні переваги та, відповідно, суттєво підвищувати ефективність їх діяльності [2].

Відповідно, при стратегічному плануванні інвестиційної діяльності доцільно формувати дієздатні системи відбору інноваційних проектів. Останнє передбачає ідентифікацію критеріїв відбору проектів на основі врахування інноваційно-наукових, екологічних, економічних, організаційних та фінансових факторів, які враховують вплив результатів проекту на діяльність підприємств та об'єднань. Питома вага кожного критерію визначена на підставі суб'єктивної оцінки їх важливості при відборі проектів з урахуванням особливостей розвитку підприємств, на яких вони реалізуються. Такий підхід, поряд з забезпеченням достовірності оцінок, дозволяє опосередковано визначати ключові мотиви інвесторів при розміщенні коштів в тих чи інших проектах.

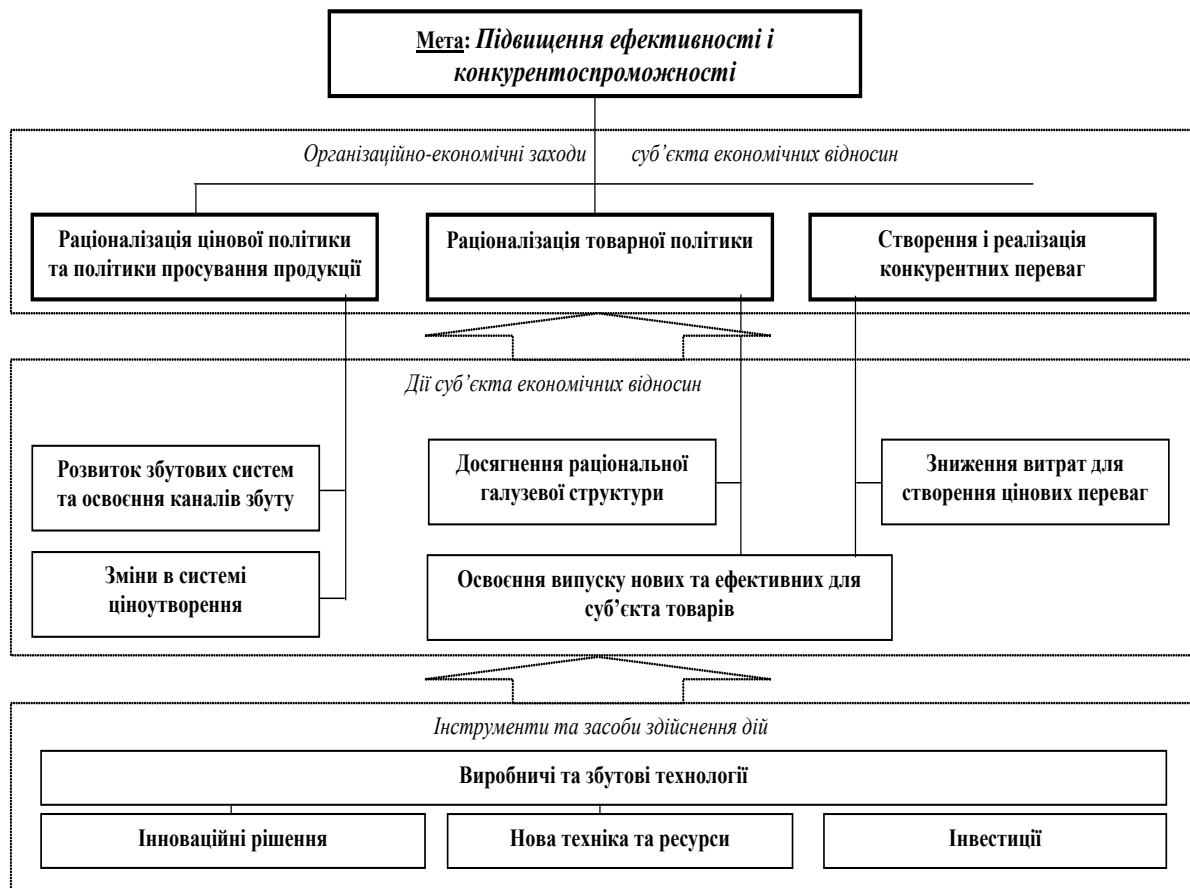

Рис. 1. Імплементация концепції інноваційної орієнтації інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва

На основі застосування методу експертних оцінок автором виокремлено коло чинників, які в найбільшій мірі стимулюють (Табл. 1), чи навпаки, обмежують (Табл. 2) розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва. Чинники проранжовано за максимальним значенням середньої величини в балах (M_j), середньої ваги (W_j) та мінімального значення середнього рангу (S_j) [3].

Проранжовані чинники характеризують міру зниження рівня впливу кожного з них на інтенсивність та ефективність розвитку інвестування підприємств та об'єднань. Ранжування чинників дозволило визначити пріоритетні заходи щодо удосконалення управління органами влади розвитку та стимулювання інвестиційної діяльності, як важливого чинника активізації інноваційного розвитку.

Таблиця 1. Оцінка факторів стимулювання розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва

Фактори, що стимулюють розвиток венчурного інвестування підприємств та об'єднань агропромислового виробництва	Середнє значення		
	балу \bar{M}_j	рангу \bar{S}_j	ваги \bar{W}_j
Заходи державної політики: фінансова допомога інвестиційним фондам при здійсненні інвестування інноваційних проектів; фінансова допомога підприємствам у реалізації інноваційних проектів	97,500	1,458	0,090
Заходи податкової політики: пільгове оподаткування підприємств та об'єднань агропромислового виробництва, які активно займаються інноваційною діяльністю і виробляють конкурентоспроможні товари та послуги	92,083	1,958	0,085
Наявність сучасної нормативно-правової бази, що регулює сферу венчурного інвестування	87,917	2,750	0,081
Низькі відсоткові ставки за довгостроковими кредитами банків	74,167	6,917	0,069
Значний вибір потенційно привабливих для інвесторів інноваційних проектів	72,917	7,042	0,068
Висока активність інвестиційної діяльності комерційних банків	72,083	8,375	0,067
Розвиненість національного страхового та фондового ринку	70,750	8,458	0,068
Ефективність політики щодо стимулювання інвестицій, які спрямовуються у сферу агропромислового виробництва	69,583	8,667	0,064
Розвиненість системи комерціалізації та захисту інтелектуальної власності	70,000	8,750	0,065
Наявність системи інформаційної підтримки інноваційно-інвестиційної діяльності	69,583	8,833	0,064
Розвиненість національного ринку інвестиційних ресурсів	67,917	9,958	0,063
Кадрове забезпечення інвестиційної діяльності та управління інноваційними проектами	66,000	10,375	0,061
Розвиток конкуренції на національному ринку агропродовольчої продукції	66,250	10,417	0,061
Створення та розвиток територіальних інноваційних кластерів	64,250	11,083	0,059
Державна підтримка розвитку інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва	37,917	14,958	0,035

У контексті ресурсно-функціонального забезпечення інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва актуалізується необхідність формування механізму ефективності інноваційно-орієнтованого інвестування. Принципами оцінки ефективності інвестування інноваційних проектів є: врахування етапу життєвого циклу інноваційно-інвестиційного проекту; аналізу та оцінки стратегічних альтернатив інноваційного розвитку; врахування показників грошових потоків та фактора

часу; максимізації економічного ефекту; оцінки ризиків реалізації проекту. Дослідження показали, що з урахуванням тривалості реалізації інвестиційних проектів в агропромисловому виробництві особливої актуальності набуває застосування методів оцінки ефективності інвестицій, які ґрунтуються на теорії часової вартості грошей. В свою чергу, оцінка економічної ефективності інноваційно-інвестиційної діяльності потребує поєднання вказаних методів з алгоритмом оцінки інвестиційного та результативного потенціалів інноваційних рішень.

Таблиця 2. Оцінка факторів стримування розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва

Фактори, що обмежують розвиток венчурного інвестування підприємств та об'єднань агропромислового виробництва	Середнє значення		
	балу \bar{M}_j	рангу \bar{S}_j	Ваги \bar{W}_j
Недосконалість та нестабільність нормативно-правового регулювання інвестування підприємств та об'єднань агропромислового виробництва	94,583	12,750	0,099
Відсутність державної допомоги при інвестуванні інноваційних проектів	89,583	2,417	0,094
Відсутність гарантії інвесторам	82,917	3,792	0,087
Нестабільність податкового законодавства	83,750	3,917	0,088
Високі відсоткові ставки за довгостроковими банківськими кредитами	70,417	6,292	0,074
Незначний вибір перспективних та інвестиційно-привабливих проектів з високим рівнем інноваційного потенціалу	68,750	6,792	0,072
Низька активність інвестиційної діяльності комерційних банків	65,833	8,167	0,069
Недосконалість механізмів захисту прав інвесторів	62,083	8,667	0,065
Недостатній рівень розвитку страхового та фондового ринків	56,667	9,375	0,059
Відсутність прозорості й відкритості інформації у бізнесі	55,417	9,417	0,058
Недосконалість системи інформаційної підтримки ринку інновацій	53,750	9,417	0,056
Нерозвиненість інфраструктури ринку інвестиційних ресурсів	55,417	10,458	0,058
Недосконале кадрове забезпечення	41,250	12,792	0,043
Деформований характер конкурентних відносин підприємств та об'єднань агропромислового виробництва	41,250	12,875	0,043
Неефективність державної політики щодо реалізації кластерних проектів	35,833	13,875	0,037

За результатами проведеного аналізу автором запропонований механізм підвищення рівня інвестування інноваційних проектів підприємств та об'єднань

агропромислового виробництва, який поєднує наступні оціночні методи: договірний; метод мультиплікаторів; метод визначення внутрішньої норми прибутковості; венчурний метод; метод дисконтованого грошового потоку; метод порівнянних оцінок. Зазначені методи визначають відповідні процедури оцінки вартості суб'єкта економічних відносин чи проекту та формують інформаційну основу визначення частки інвестора в його функціонуванні чи реалізації.

Основними процедурами імплементації вказаного механізму є:

- 1) оцінка ризиків інвестування та параметрів оцінки грошового потоку;
- 2) оцінка дохідності проекту, термінів завершення та окупності;
- 3) розрахунок частки інвестора в фінансуванні проекту;
- 4) оптимізація розподілу залучених інвестиційних ресурсів;
- 5) коригування інвестиційної моделі з урахуванням інтересів інвестора.

Вивчення світового досвіду інноваційно-інвестиційних процесів дозволяє виділити фактори їх розвитку, а саме: наявність науково-освітньої бази (сильного дослідницького сектору, розвиненість наукових шкіл, які ведуть безперервний цикл досліджень); зрілість фінансового ринку (розвиненість фінансових інститутів і ринків, страхового й пенсійного секторів, наявність фондового ринку); політична й макроекономічна стабільність (стабільний економічний ріст); стабільний попит з боку державного й приватного секторів на наукові дослідження й розробки; наявність вільних й «довгих» грошей в економіці.

Встановлено, що в Україні є об'єктивні передумови для розвитку ефективного інвестування інноваційних проектів [4]:

1. Державні заходи повинні бути спрямовані на ліквідацію недостачі коштів, що є наслідком недоліків фінансової системи.

2. При розробці фінансових заходів варто враховувати характер і ступінь інвестиційних пілг.

3. Заходи підтримки інвестування повинні стимулювати інвестиції приватного сектора й створювати комерційно активний ринок.

4. До управління програмами державної підтримки повинен бути допущеним приватний сектор.

5. Потенційні інвестори повинні знати про існування програм підтримки.

Для підвищення ефективності інноваційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва необхідна державна підтримка в організації діяльності венчурних фондів, яка повинна передбачати систему виявлення та комерціалізації інноваційного ресурсу. Тобто необхідно створювати систему фінансування інноваційно-орієнтованого інвестиційного процесу в цілому, яка б виступала складовою частиною господарського механізму і розвивалась відповідно до потреб виробництва. В роботі запропоновано механізм державної підтримки інвестування підприємств та об'єднань агропромислового виробництва, який спрямований на їх інноваційний розвиток (Рис. 2).

Першочерговими завданнями механізму державного стимулювання інноваційної діяльності підприємств агропромислового виробництва є створення системи спеціальних фондів державного фінансування науково-технічних програм та інновацій, розробка механізму залучення вітчизняних інвесторів в інноваційні проекти підприємств, визначення участі держави у покритті інноваційних ризиків високотехнологічних підприємств та формуванні венчурного капіталу, створення галузевих, регіональних і тематичних фондів інноваційного розвитку [5].

За результатами систематизації форм державно-приватного партнерства виділено їх сутнісні особливості залежно від відповідальності партнерів та рівня фінансових ризиків. Установлено перспективність застосування концесійних угод для реформування діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва. Виконаний SWOT-аналіз концесій з позицій концесіонера та концесієдавця свідчить про доцільність забезпечення з боку держави сприятливих умов для виконання положень договору концесій його учасниками [3].

Виділено етапи реалізації партнерських відносин між інститутами спільного інвестування та державою в ході реалізації проектів підприємств агропромислового виробництва заснованих на концесійних засадах. На першому етапі проводиться оголошення концесійного конкурсу, в якому претендентом-концесіонером виступає консорціум венчурних інститутів спільного інвестування. З огляду на можливість консолідації та надання значних обсягів інвестиційних ресурсів консорціум обрано як форму об'єднання, яка має суттєві переваги в отриманні об'єкта у концесію. На другому етапі здійснюється визначення інтегрального показника консорціуму та відповідно до його значення проводиться випуск програмно-цільових облігацій.

Рис. 2. Архітектура механізму державної підтримки інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств агропромислового виробництва

Доведена доцільність використання даного фінансового інструменту у зв'язку з можливістю задоволення конкурентних умов для участі інвесторів. Третій етап полягає в інвестуванні акумульованих та залучених фінансових ресурсів в діяльність підприємства чи об'єднання агропромислового виробництва.

Інвестор на ринку цінних паперів – фізична або юридична особа, яка купує цінні папери від свого імені та за свій рахунок з метою одержання доходу чи збільшення вартості цінних паперів або набуття відповідних прав, що надаються власнику цінних паперів відповідно до чинного законодавства. На ринку цінних паперів інвесторів поділяють на індивідуальних та інституційних. У розвинених країнах інституціональні інвестори є основною категорією на фондовому ринку. Серед них найбільш активними є пайові та корпоративні інвестиційні фонди, крім того інвестиційною діяльністю займаються інші фінансові посередники, зокрема комерційні банки, пенсійні фонди, страхові компанії. Умовно механізм інвестиційної діяльності інституціональних інвесторів та фінансових посередників зображено на Рис. 3 [3].

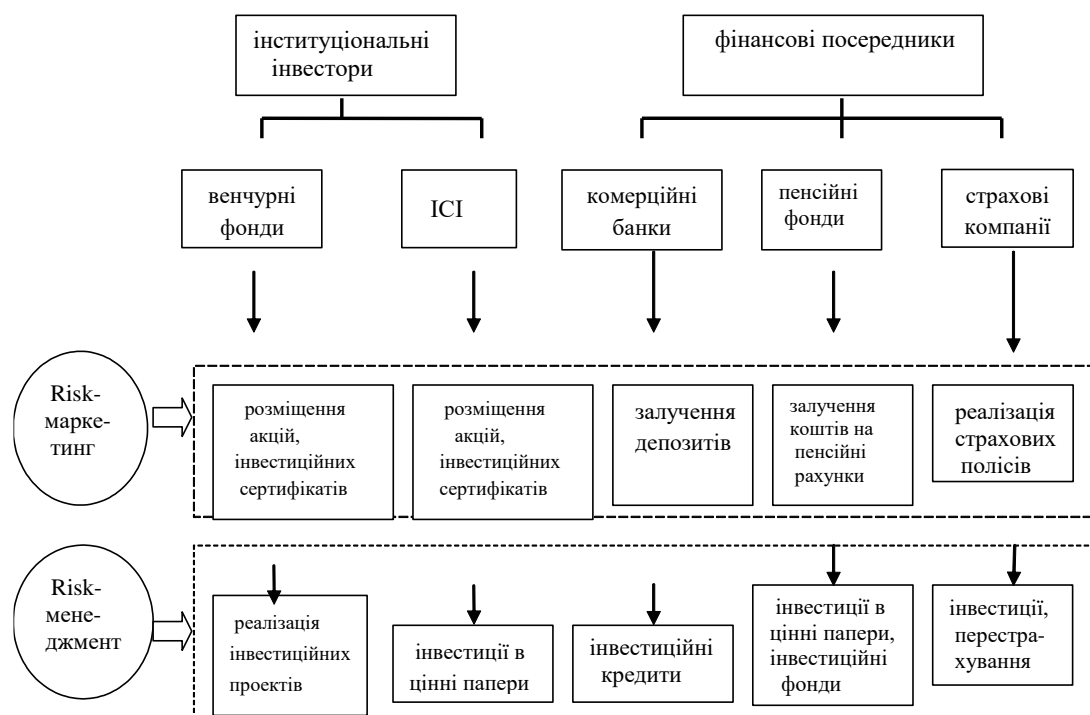

Рис. 3. Механізм інвестиційної діяльності інституціональних інвесторів та фінансових посередників

Формування та забезпечення реалізації єдиної державної політики щодо захисту інвесторів, залучення інвестиційних капіталів і технологій (ноу-хау), розвиток та функціонування ринку цінних паперів та їх похідних, вільний обіг акцій на вторинному ринку цінних паперів, сприяння адаптації національного фондового ринку до міжнародних стандартів є інструментом активізації інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва.

Висновки. Встановлено, що для активізації інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств агропромислового виробництва необхідно вжити комплекс заходів:

- удосконалити законодавство з регулювання інвестиційних процесів та розробити стратегію розвитку інвестування підприємств та об'єднань агропромислового виробництва, у якій значну увагу та контроль приділити формуванню та забезпеченню реалізації єдиної державної політики щодо захисту інвесторів, залучення інвестиційних технологій, розвитку та функціонування ринку цінних паперів та їх похідних;

- переглянути та запровадити схеми податкового стимулювання інноваційної діяльності та запровадити фінансові стимули для інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств;

- розвивати інноваційну інфраструктуру, важливими елементами якої є технопарки, бізнес-інкубатори, центри трансферу технологій, венчурні фонди та коучинг-центри;

- створювати необхідні умови для управління ризиками інвестування.

Запропоновано етапи реалізації партнерських відносин між інститутами спільного інвестування та державою в ході реалізації проектів підприємств агропромислового виробництва заснованих на концесійних засадах. На першому етапі проводиться оголошення концесійного конкурсу, в якому претендентом-концесіонером виступає консорціум венчурних інститутів спільного інвестування. З огляду на можливість консолідації та надання значних обсягів інвестиційних ресурсів консорціум обрано як форму

об'єднання, яка має суттєві переваги в отриманні об'єкта у концесію. На другому етапі здійснюється визначення інтегрального показника консорціуму та відповідно до його значення проводиться випуск програмно-цільових облігацій. Доведена доцільність використання даного фінансового інструменту у зв'язку з можливістю задоволення конкурентних умов для участі інвесторів. Третій етап полягає в інвестуванні акумульованих та залучених фінансових ресурсів в діяльність підприємства чи об'єднання агропромислового виробництва.

Визначення чинників становлення, функціонування та розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва дозволило ідентифікувати такі тенденції:

1) на ринку інвестиційних ресурсів для проектів в сфері агропромислового виробництва відчувається їх дефіцит;

2) рівень розвитку, підготовленості та сприйняття інвестицій об'єктами інвестування потребує суттєвих змін;

3) вітчизняні інноваційні розробки для агропромислового виробництва характеризуються низьким рівнем комерціалізації, більш того, часто є більш затребуваними на зарубіжних ринках інновацій, аніж на вітчизняному;

4) здійснення інституційного впливу на інвестиційні процеси не сприяє посиленню захисту економічних інтересів інвесторів.

Для підвищення ефективності інноваційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва необхідна державна підтримка в організації діяльності венчурних фондів, яка повинна передбачати систему виявлення та комерціалізації інноваційного ресурсу. Тобто необхідно створювати систему фінансування інноваційно-орієнтованого інвестиційного процесу в цілому, яка б виступала складовою частиною господарського механізму і розвивалась відповідно до потреб виробництва.

Література:

1. Рижикова Н. І. Особливості формування інвестиційного клімату в Україні / Н. І. Рижикова // Conference Proceedings of the International Scientific Conference Economic and Social-Focused Issues of Modern World (October 24-25, 2018, Bratislava, Slovak Republic). The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, 2018; ISBN 978-80-89654-48-2; pp. 424, illus., tabs., bibls. P. 83-90.
2. Рижикова Н. І. Механізм формування ринку венчурного інвестування переробних підприємств продовольчої сфери / Н. І. Рижикова // Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. – Харків: ХНТУСГ, 2018. – Вип. 191. – С. 323 – 334.
3. Рижикова Н. І. Інноваційно-орієнтований розвиток інвестиційної діяльності підприємств та об'єднань агропромислового виробництва: теорія, методологія, практика: автореф. дис ... док. екон. наук: 08.00.04, ХНТУСГ. Харків, 2018. 37 с.
4. Геєць В. М. Інноваційна стратегія українських реформ / В. М. Геєць, А. С. Гальчинський, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко. – К.: Знання України, 2002. – 336 с.
5. Данько М. Довгострокові пріоритети інноваційного розвитку економіки України в умовах глобалізації / М. Данько // Стратегія економічного розвитку України: наук. зб. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. 5 – 334 с.
6. Рижикова Н. І. Механізм формування ринку венчурного інвестування переробних підприємств продовольчої сфери / Н. І. Рижикова // Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. – Харків: ХНТУСГ, 2018. – Вип. 191. – С. 323-334.
7. Фаріон В. Я. Роль посередників на фінансовому ринку України / В. Я. Фаріон, Я. М. Фаріон // Економічний аналіз: зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2016. – Том 24. – № 1. – С. 153-160.
8. Смагін В. Л. Діяльність базових інститутів фінансового ринку в контексті інституціональних змін / В. Л. Смагін // Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право. – 2014. – № 3. – С. 207-212.

2.20. Principles and strategy of pricing in a new digital era

Принципи та стратегія ціноутворення у нову дигітальну епоху

Проблема формування цін та цінової стратегії постійно привертала увагу економістів-теоретиків та практиків – як представників класичної економічної школи, так й неокласиків чи представників сучасної економічної думки, яка охоплює нові підходи до вивчення різних парадигм економіки за допомогою потужних методів економіко-математичного моделювання, штучного інтелекту та інформаційних технологій [1, 13, 15, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25]. Серед представників класичних підходів до ціноутворення та формування цінових стратегій в різних ринкових умовах (монополія, олігополія, конкуренція на ринку) слід відмітити таких представників, як А. Сміт, А. Маршалл, Дж. К. Гелбрейт, Д. Рікардо, В. Петті, М. Туган-Барановський, А. Курно, Ж. Бертран, Г. Штакельберг та інші [4, 5, 6, 11, 14]. Розробки сучасних теорій ціноутворення представлено у наукових працях, монографіях та підручниках таких відомих зарубіжних та вітчизняних вчених, як Ф. Котлер, К. Макконелл, Г. Менкью, І. Ансофф, І. Липсиц, О. Бородіна, П. Гайдучський, Т. Несторенко, П. Саблук, Б. Панасюк, Б. Пасхавер та інші [2, 3, 7, 8, 9, 10, 12]. Моделюванням та статистичним аналізом цін з використанням мікро даних на підставі великих електронних баз щодо продажів різних товарів он-лайн займаються такі вчені, як А. Кавалло, О. Фарина, А. Антонова, Т. Юхименко, Е. Накамура, Ю. Городниченко, О. Талавера, Ченг, Чінтапаллі, Чо, Гаурі, Юнг, Кензлер, Шанкар та інші [15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25].

Мета даного дослідження – провести огляд сучасних наукових праць, що охоплюють проблеми ціноутворення та формування цінової стратегії, та визначити особливості ціноутворення у сучасну дигітальну епоху.

Роздрібні торговці стикаються зі складним завданням щодо формулювання цінових стратегій і тактик для багатьох товарів у сучасному конкурентному середовищі [1, 3, 17, 18, 20, 25]. Багато вчених – спеціалістів з маркетингу

помітили, що стратегії та тактики роздрібно ціноутворення є різноманітними [1, 6, 16, 19, 21, 23, 25].

Проте, як не дивно, було відносно мало досліджень, які описують фактичні цінові стратегії роздрібних продавців, тобто, які типи стратегій були прийняті; як стратегії ціноутворення налаштовуються для певних брендів, категорій, магазинів, мереж і ринків; і які фактори впливають на процес налаштування [25]. Описові дослідження щодо налаштування стратегій роздрібно ціноутворення можуть бути дуже корисними для роздрібних продавців, щоб сформулювати свої цінові рішення та передбачити рішення своїх конкурентів. Виробники також повинні приймати обґрунтовані рішення щодо роздрібних продавців і витрат на маркетингову підтримку своїх брендів на основі аналізу цінових рішень роздрібних продавців. Попередні дослідження показують, що цінова стратегія залежить від компанії, клієнта, конкурента та інших факторів [2, 9, 16, 23, 24, 25]. Хоча є значні докази того, як ці фактори впливають на стратегії ціноутворення виробників, дуже мало відомо про те, як вони впливають на ціни роздрібних продавців [17, 18, 25]. Більше того, більшість попередніх досліджень, які включали роздрібні ціни (наприклад, літературу щодо моделювання вибору та стимулювання цін), використовували моделі, які не враховують маркетингові зусилля конкуруючих роздрібних продавців [25]. Оскільки ринки роздрібно торгівлі стають все більш конкурентними, важливо охарактеризувати ціноутворення роздрібних продавців і дослідити, як вони пов'язані з різними факторами, зокрема з рішеннями щодо ціни та просування конкуруючих магазинів.

Тобто, потрібно дослідити такі питання:

1) стратегії роздрібно торгівлі, налаштовані для різних брендів, категорій, магазинів, мереж, ринків, клієнтів та конкурентних ситуацій;

2) вплив маркетингових зусиль конкурентів, зокрема як їхні рішення щодо ціни та угоди, пов'язані з роздрібними цінами;

3) які чинники є найважливішими для роздрібних цінових рішень: категорія, бренд і характеристики ринку – чи маркетингові зусилля конкурентів;

4) яка роль у стратегії ціноутворення таких характеристик бренду, як реклама бренду та капітал бренду;

5) як фактори категорії, такі як можливість зберігання та необхідність товару, впливають на стратегії ціноутворення;

6) як характеристики магазину, такі як розмір торгової точки та категорійний асортимент, впливають на ціноутворення роздрібними продавцями;

7) як стратегії ціноутворення відрізняються в різних мережах і ринках;

8) як чутливість споживачів до змін цін або угод впливає на роздрібні ціни кожного бренду в магазині.

Отже, слід проводити більш емпіричних досліджень з можливостями застосування сучасних економіко-математичних, статистичних та економетричних методів, методів штучного інтелекту, за допомогою яких вивчати стратегічні цінові рішення роздрібних продавців, визначати основні аспекти стратегій ціноутворення роздрібних продавців, аналізувати, як ці параметри моделей пов'язані з багатьма факторами внутрішнього та зовнішнього середовища, поведінкою споживачів, їхніми соціально-економічними характеристиками. Таким чином, це описове дослідження цінових рішень роздрібних продавців, а не нормативне дослідження того, як повинні прийматися ціноутворення.

З проведеного аналізу різних літературних джерел можна зробити висновок, що більшість відповідних попередніх емпіричних досліджень, охоплювала такі проблеми:

1) дослідження детермінант ціни та рекламної реакції або еластичності;

2) дослідження того, як тактика роздрібною ціноутворення пов'язана з поведінкою покупців, змінними покупцями та структурою категорій;

3) дослідження структури продукту/ринку [1, 10, 12, 21, 22, 24, 25].

В основному, більшість попередніх емпіричних досліджень роздрібних цін були зосереджені на ролі клієнтів, незважаючи на докази того, що менеджери уважно стежать за діями конкурентів у загальних умовах [15, 16, 17, 18, 25]. Важливе емпіричне дослідження було проведено у 2002 р. та продовжено у наступних роках, в якому автори досліджували ціни бренд-роздрібною мережі на одну категорію товару як функцію факторів виробника та магазину [25]. У дослідженні, проведеному Шанкаром та Болтоном, було розвинуто попередній підхід та використано більш повний набір факторів щодо багатьох параметрів цінової стратегії в різних категоріях продуктів і роздрібних мережах з акцентом на ролі факторів конкуренції [25].

Розглянемо більш детально результати дослідження Шанкара та Болтона, які демонструють можливості застосування сучасних підходів до обробки статистичної інформації, інформаційних технологій та великих баз даних, економетричних методів, тощо [25]. Отже, у цьому дослідженні було побудовано концепцію цінових рішень роздрібних торговців як взаємозалежних учасників інтерактивної економічної гри та формування стратегії роздрібною ціновою політики, що характеризується стабільними основними параметрами [25]. Слід зазначити, що використання теорії економічних ігри та прийняття рішень щодо найкращих цінових стратегій в умовах дій інших учасників (фірм), були запропоновані ще в працях Курно, Бертрана, Штакельберга [5, 14] та розвинуті з часом у працях інших економістів-теоретиків [16, 18]. Проте, ці моделі були розроблені для умов монополії чи олігополії, носили переважно теоретичний характер та мали обмежене застосування для реальних практичних завдань. Крім того, зазначені моделі не враховували сучасне дигітальне середовище, де інформація, а відповідно, й рішення швидко змінюються. Проте, дослідження Шанкара та Болтона мало не тільки теоретичний характер, але й було націлено на розробку практичних рекомендацій для окремого типу ринку. Так, ці автори зробили окремий акцент на стратегічних аспектах рішень роздрібних продавців щодо брендів у різних торгових точках, а не просто на зосередження на політиці магазину чи тактиці

бренду. Крім того, вони запропонували методологічний підхід на основі економетричних моделей (Рис. 1).

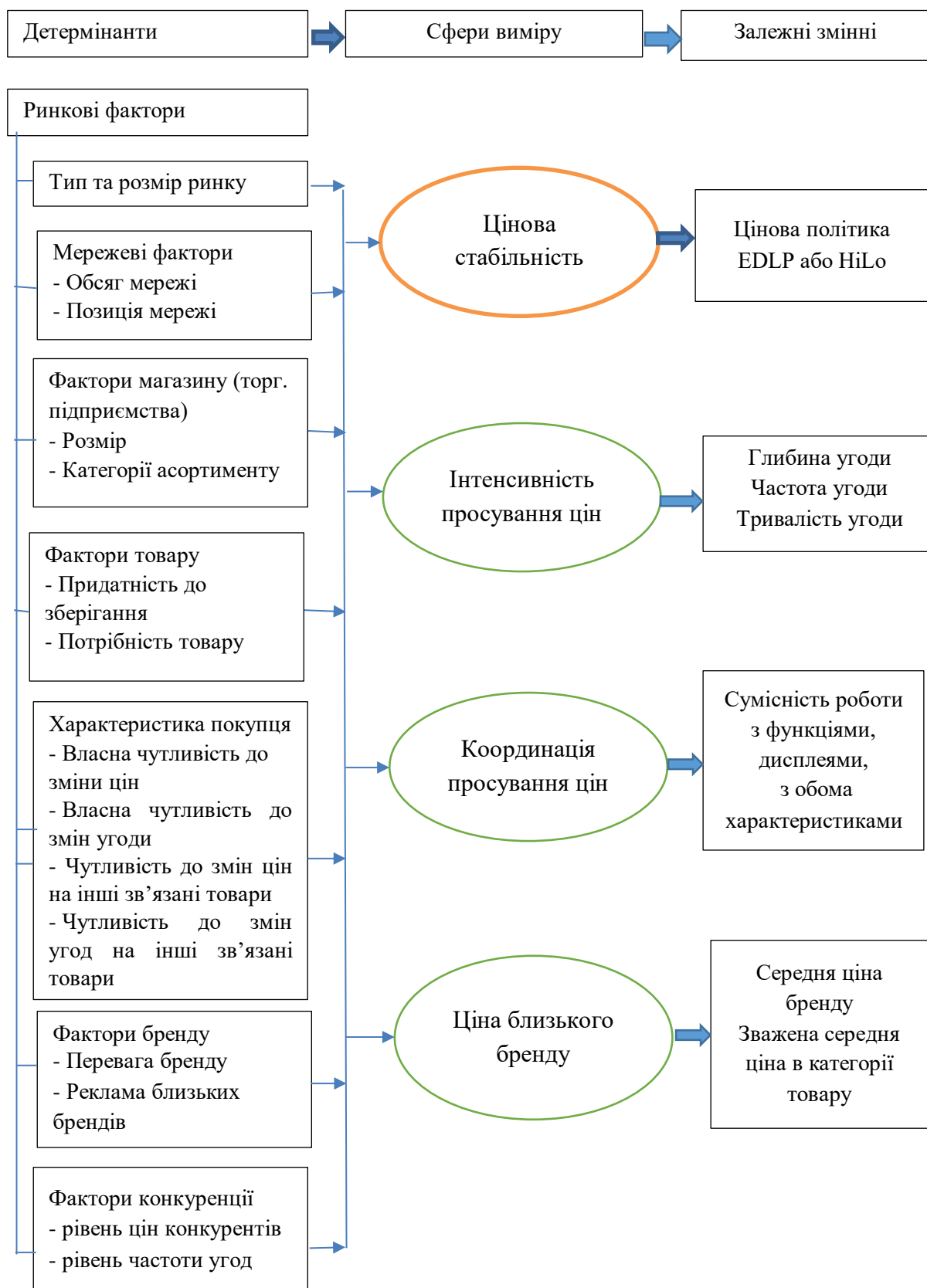

Рис. 1. Концептуальна структура моделі [25, с. 30]

У цьому підході було обґрунтовано моделі визначення цінових стратегій роздрібних продавців як залежні (ендогенні) змінні, що пов'язані з повним набором факторів – таких як урахування потенційної одночасності визначення цінових рішень, а також реагування на ціни та просування товару (Рис. 1).

У цьому дослідженні Шанкар та Болтон охарактеризували спостережувані роздрібні цінові рішення продавців для різних комбінацій бренд-магазинів. Наприклад, в приведеному дослідженні автори аналізували такі фактори, як: звичайна ціна, частота угод, глибина або рівень знижок, тощо [25].

Так, було побудовано економетричні моделі на підставі емпіричних функцій, які враховували такі основні параметри: стабільність ціни; просування ціни; інтенсивність, координація ціни та просування; відносна ціна бренду. У цих моделях було приведено зв'язок параметрів ціноутворення з ринком, мережею, характеристиками магазину, категорією, брендом, клієнтом і конкурентом.

Вчені Шанкар та Болтон, використовуючи дані сканера на рівні магазинів, провели дослідження 1364 комбінацій різних брендів для шести категорій різних споживчих упакованих товарів на п'яти ринках США протягом дворічного періоду [25]. У їхніх дослідженнях також було проведено оцінку відносної важливості покупців, конкурентів та інших факторів у визначенні стратегій роздрібного ціноутворення та визначена характеристика, як роздрібні продавці приймають рішення щодо цін за різних умов.

Наведемо більш детально методологію та підходи у дослідженні Шанкара та Болтона [25].

Стратегія роздрібною ціновою політики з точки зору цінової політики або формату зазвичай позначається як EDLP або HiLo. Політика EDLP передбачає стабільно низькі ціни на багато брендів і категорій, вона практикується деякими супермаркетами. Політика HiLo характеризується різкими тимчасовими знижками на високі «звичайні» ціни для багатьох брендів і категорій, вона прийнята іншими супермаркетами. Політика EDLP, як правило, приваблює покупців, чутливих до ціни, тоді як політика HiLo часто приваблює «збирачів

черешні», тобто категорію покупців, які ретельно підходять до питань ціни та якості товару. У роботі Шанкара та Болтона [25] розглядається формування цінових стратегій роздрібних продавців у трьох важливих аспектах. По-перше, більшість попередніх досліджень розглядають ці формати цін (EDLP або HiLo) як політику в усьому магазині, проте у зазначеній роботі автори розробили показники цінових стратегій роздрібних продавців, які є специфічними для комбінації бренд-магазинів. По-друге, більшість попередніх досліджень розглядають цінову політику як дихотомію. Однак деякі дані свідчать про те, що EDLP і HiLo займають різні позиції в континуумі цінової політики. Тому Шанкар та Болтон розглядали стратегію роздрібною цінової політики уздовж континууму. По-третє, стратегія роздрібною цінової політики зазвичай розглядається як одновимірна. Але у своїй роботі Шанкар та Болтон розглядали цінову стратегію роздрібних продавців у багатьох аспектах, наприклад, з урахуванням цінових акцій. Тобто, щоб визначити розміри стратегії роздрібною цінової політики, ці автори розраховували дев'ять показників цінових рішень роздрібних продавців на рівні бренд-магазину для різних категорій у базі даних. Такими показниками були: узгодженість цін; глибина угод протягом усіх тижнів; глибина угоди протягом рекламаних тижнів; частота угод; тривалість угод; пропорція тижнів з характеристикою та угодою разом; пропорція тижнів з показом на дисплеях; пропорція тижнів із функціями відображення акцій і новою угодою; середня й відносна ціна бренду.

Таким чином, проведене дослідження показало, що завдяки використанню оперативної інформації, новітніх дигітальних технологій у продажах різних товарів можливо більш ретельно проводили аналіз цін та поведінки споживачів, обирати відповідні гнучкі стратегії ціноутворення.

Отже, узагальнюючи відмінності ціноутворення у період дигітальної епохи від класичних підходів слід визначити наступне:

1. Роздрібні торговці повинні ретельно працювати над удосконаленням своєї цінової стратегії, тактики, та обирати нові інструменти, щоб досягти оптимальних показників. Незважаючи на недавнє досягнення в аналітиці,

інструментах підтримки прийняття рішень, та методології, роздрібні торговці виявляють, що традиційні підходи не встигають відстежувати швидкі зміни та обирати відповідні стратегії ціноутворення.

2. Нова дигітальна (цифрова) ера впливає з технічних можливостей збору, зберігання та обробки великого даних, введення мобільної комерції призвело до революції у сфері роздрібною торгівлі, яка суттєво змінилася, стала більш чутливою до змін навколишнього конкурентного середовища, тому цінові стратегії та можливості роздрібних торговців повинні бути кардинально переглянуті з урахуванням нових технологічних та соціальних викликів.

3. З урахуванням потужних можливостей до багатоканального доступу до даних, як з боку покупця, так й з боку продавця (продавців), сучасні стратегії ціноутворення мусять бути пристосовані до прозорості цін, відповідати принципам персонального підходу (бонуси, акції, переваги та звички покупців, тощо), бути гнучкими щодо змін конкурентного середовища (принципи динамічного ціноутворення), ґрунтуватися на використанні економіко-математичного апарату та методів штучного інтелекту.

Література:

1. Андрусь О. І. (2013). Аналіз проблем сучасного ціноутворення в Україні та обґрунтування шляхів підвищення його ефективності. Ефективна економіка, № 5.
2. Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Дж., Вонг В. (1999). Основы маркетинга. К.: Вільямс, 1055 с.
3. Липсиц И. В. (2013). Коммерческое ценообразование: Учеб. М.: Из-во БЕК, 353 с.
4. Литвиненко Я. В. (2010). Маркетингова цінова політика. К.: Знання, 294 с.
5. Мазур О. Є. (2012). Ринкове ціноутворення: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр учбової літератури, 479 с.
6. Маркетингове ціноутворення: навч. посіб. для студ. спеціальності 075 «Маркетинг», спеціалізації «Промисловий маркетинг» (2020) / К. В. Бажеріна; КПП ім. Ігоря Сікорського. – Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського, 61 с.
7. Несторенко Т. П. (2008). Принципи формування цін на послуги закладів санаторно-курортної сфери. Логістика. № 633, 506-512. <https://cutt.ly/jYCKkqz>.
8. Несторенко Т. П., Соловійова О. О. (2005). Обґрунтування необхідності вдосконалення цінової політики нового підприємства на ринку / Регіональні проблеми розвитку туризму та рекреації: зб. наукових праць Інституту економіко-правових досліджень НАН України. Донецьк: Юго-Восток. 256-265. <https://cutt.ly/JYcNdgy>.
9. Окландер М. А. Чукурна О. П. (2011). Маркетингова цінова політика. К. : Центр учбової літератури, 240 с.
10. Пасхавер Б. (2007). Ценообразование в финансовой системе продовольственного рынка. Финансові проблеми формування і розвитку аграрного ринку. К.: ННЦ, 47-55.

11. Тормоса Ю. Г. (2001). Ціни та цінова політика: навч. посіб. / Ю.Г. Тормоса. К.: КНЕУ, 122 с.
12. Хомин І. (2019). Ціноутворення: теорія і практика. Галицький економічний вісник. № 3 (58), 37-47.
13. Чукурна О. П. (2013). Аналіз системи державного регулювання ціноутворення в Україні та країнах Європейського союзу / Наука й економіка, вип. 3, 227-235.
14. Шкварчук Л. О. (2005). Ціни і ціноутворення: Навч. посіб. / К.: Кондор, 214 с.
15. Cavallo, A. (2018). Scraped data and sticky prices. *Review of Economics and Statistics*, 100 (1), 105-119.
16. Cheng, Y., Li, H. & Thorstenson, A. (2018). Advance selling with double marketing efforts in a newsvendor framework. *Computers & Industrial Engineering*, 118, 352-365.
17. Chintapalli, P., Disney, S. M. & Tang, C. S. (2017). Coordinating supply chains via advance-order discounts, minimum order quantities, and delegations. *Production and Operations Management*, 26 (12), 2175-2186.
18. Cho, S. H. & Tang, C. S. (2013). Advance selling in a supply chain under uncertain supply and demand. *Manufacturing & Service Operations Management*, 15 (2), 305-319.
19. Faryna, O., Talavera, O., Yukhymenko T. (2018). What drives the differences between online and official price indexes? *Visnyk of the National Bank of Ukraine*, 243 (1), 21-32.
20. Gauri, D. K. (2013). Benchmarking retail productivity considering retail pricing and format strategy. *Journal of Retailing*, 89 (1), 1-14.
21. Gorodnichenko, Y., Talavera, O. (2017). Price setting in online markets: Basic facts, international comparisons, and cross-border integration. *American Economic Review*, 107 (1), 249-282.
22. Jung, I., Park, I. & Choi, J. H. (2018). Examining the performance index of retail pricing strategies under different types of competition. *International Journal of Revenue Management*, 10 (3/4), 290-325.
23. Kienzler, M. & Kowalkowski, C. (2017). Pricing strategy: A review of 22 years of marketing research. *Journal of Business Research*, 78, 101-110.
24. Nakamura, E., Steinsson, J. (2008). Five facts about prices: A reevaluation of menu cost models. *The Quarterly Journal of Economics*, 123 (4), 1415-1464.
25. Shankar V., Bolton R. (2004). An Empirical Analysis of Determinants of Retailer Pricing Strategy. *Marketing Science* 23 (1), 28-49, 2004.

Part 3. THE PHYSICAL CULTURE AND SPORTS ROLE IN THE HEALTHY LIFESTYLE FORMATION

3.1. Activity and physical education of young people as a way of quality of life

Aktywność i wychowanie fizyczne ludzi młodych jako sposób na jakość życia

Aktywność fizyczna to jeden z podstawowych składników zdrowego stylu życia. Kiedy jest właściwie ukształtowana w wieku szkolnym, łatwiej ją utrzymać w dorosłym życiu. „Potrzeba aktywności młodzieży z punktu widzenia potrzeb biologicznych i zdrowotnych wydaje się oczywista. Wysokie umiejętności ruchowe są atrybutem koniecznym do istnienia i prawidłowego rozwoju organizmu” [10, s. 13]. Czym jest aktywność człowieka? Jest to potencjalna gotowość do działania, która może być wyrażona w różnych formach.

A. Jagiełło podaje dwa źródła aktywności. Tkwią one w jednostce i są to potrzeby, ale także w świecie nas otaczającym, i wówczas są to zadania [10, s. 33]. Istnieje wiele definicji aktywności, a jedna z nich mówi, że jest to działalność, zdolność, skłonność do działania, że jest to pewnego rodzaju energia, która wiąże się z czynem [13, s. 11]. Według W. Okonia, jest to indywidualna właściwość, która polega na intensywności jakiegoś rodzaju działań [12, s. 3]. Rozwój człowieka ma związek ze zmianą jego aktywności. Zmiany te mogą być bardzo zróżnicowane. Aktywność nierozzerwalnie wiąże się ze zdrowiem i w tym kontekście będzie rozpatrywane zjawisko w niniejszej pracy. Na podkreślenie zasługuje fakt, że wszystkie koncepcje pedagogiczne, które traktują człowieka podmiotowo, uznają aktywność za źródło życia wartościowego. Istnieją różne kryteria aktywności.

W literaturze fachowej pojawiają się głównie: poziom świadomości celu i podejmowanych zadań, struktura obserwowanych ciągów czynności i wynik aktywności.

Te trzy elementy winny spójnie istnieć, by mogły odgrywać właściwą rolę. Aktywność ruchowa towarzyszy człowiekowi od urodzenia. Na pewno jest różna na różnych etapach życia i rozwoju, ale nie ulega wątpliwości, że jest pożyteczna i korzystna. Kształtowanie postawy aktywności u dzieci wymaga zaangażowania dorosłych osób, które są odpowiedzialne za wychowanie zdrowotne. Dziecko rozwija się, rośnie jego sprawność w wykonywaniu różnych czynności – bieganiu, chodzeniu, skakaniu. Gdy dziecko chodzi do szkoły, aktywność również się wzmacnia. Dzięki doskonaleniu i ćwiczeniu dokonuje się wzrost ogólnej sprawności ruchowej, rośnie precyzja ruchów, polepsza się ich koordynacja, zmniejsza się podatność na zmęczenie. Wszelkie badania udowadniają, że organizm ludzki zaprogramowany jest na aktywny styl życia, naukowcy twierdzą, iż ruch, to biologiczna potrzeba ludzkiego organizmu. Na podstawie różnorodnych badań, określone zostały potrzeby ilości ruchu dla poszczególnych grup wiekowych.

U chłopców w wieku przedszkolnym jest to 6 godzin ruchu. W wieku młodszym szkolnym jest to 5 godzin 45 minut ruchu, a w wieku starszym szkolnym powinno być 5 godzin ruchu. Natomiast u dziewczyn w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym jest to 5 godzin 15 minut ruchu, w wieku średnim szkolnym – 5 godzin ruchu, a w wieku starszym szkolnym uznano za optymalne 4 godziny 30 minut ruchu [9, s. 13]. Te badania uśredniły czas aktywności ruchowej i uznano, że dzieci powinny mieć 4 godziny dziennie czynnej i zróżnicowanej aktywności.

A. Senger, znany ortopeda, ujął znaczenie aktywności ruchowej dla człowieka w słowach „ruch jest życiem, życie jest ruchem” [6, s. 62]. Ruch, aktywność stymulują nie tylko rozwój fizyczny i motoryczny, ale także funkcjonalny i psychiczny. Na aktywność składa się bardzo wiele elementów. Najważniejsza jest siła, czyli „zdolność do pokonywania oporu zewnętrznego lub przeciwdziałanie mu kosztem wysiłku fizycznego” [19, s. 31]. Innym elementem jest szybkość, czyli pewna zdolność człowieka do wykonywania ruchu w minimalnych dla określonych

warunków odcinkach czasu. Następnie ważna jest wytrzymałość rozumiana, jako „zdolność do długotrwałego wykonywania jakiegokolwiek pracy bez obniżania jej wydolności” [19, s. 37].

Według A. Barańskiego, istotna jest także zwinność, traktowana jako „umiejętność dokładnego i szybkiego wykonywania zmian kierunku ruchu całego ciała lub jego części w podjętych czynnościach ruchowych” [1, s. 71]. Ponadto do elementów aktywności zalicza się zręczność. Jest to określona cecha motoryczności, która wyraża się w wykonywaniu czynności, związanych z ruchem, precyzyjnie i ekonomicznie, czyli z jak najmniejszymi stratami [1, s. 92]. Dodać tu należy również gibkość, czyli umiejętność wykonywania ruchów z dużą amplitudą, a także moc – zdolność do celowego wyzwolenia maksymalnej siły w krótkim czasie. Zmiany, jakie zachodzą u ludzi pod wpływem systematycznej aktywności ruchowej są ogromne. To na przykład prosta, szczupła sylwetka, lepsze umięśnienie, sprężysty chód, mniejsze zmęczenie, lepsze samopoczucie, odporność, siła, szybkość, wytrzymałość. Ponadto, dzięki regularnej aktywności, zachodzi wiele zmian wewnątrz poszczególnych układów ludzkiego organizmu. Dotyczy to układu ruchu, układu krwionośnego, oddechowego, nerwowego, hormonalnego, immunologicznego.

Aktywność i ruch, to również czynniki, które wspierają rozwój u dzieci i młodzieży cechy o charakterze wychowawczo – społecznym. Na przykład uczą dyscypliny, uczą właściwie przeżywać sukcesy i porażki, konsekwencji, współpracy w grupie, dokonywania wyborów i krytycznej oceny siebie. Dzięki aktywności człowiek wydajniej pracuje, szybciej regeneruje siły, jest lepiej skoncentrowany, ma lepsze samopoczucie. Na pewno na maksymalną aktywność, oprócz chęci, wpływ mają inne czynniki. O niektórych była mowa wcześniej, ale nie można zapomnieć na przykład o utrzymaniu sił obronnych organizmu w stałej gotowości, nienadużywaniu leków czy utrzymaniu wszechstronnej aktywności fizycznej. Ponadto powinno się pamiętać o prawidłowym odżywianiu się, hartowaniu się, rozwijaniu umiejętności walki ze stresem, a także o tym, że dzięki aktywności ruchowej często dochodzi do eliminacji nałogów [2, s. 72].

Należy więc robić wszystko, by nie dopuszczać do powstawania hipokinezji, czyli ubogiej aktywności ruchowej i dążyć, by była ona zróżnicowana i wciąż obecna w codziennym życiu. Jak wspomniano, aktywność fizyczna jest bardzo ważnym elementem prawidłowego rozwoju człowieka. Gdy dziecko jest uczniem, główną rolę w tej sprawie przejmuje szkoła, a w niej lekcje wychowania fizycznego. Wychowanie fizyczne, to „dziedzina odpowiedzialna za transmisję dorobku kultury fizycznej. Jest procesem oddziaływującym zarówno na sferę intelektualno – sprawnościową, jak i emocjonalno – wolicjonalną” [5, s. 33]. „Szkolne wychowanie fizyczne ma służyć harmonijnemu rozwojowi psychofizycznemu dzieci i młodzieży oraz sprzyjać zachowaniu zdrowia w obecnym i dorosłym życiu. Ma ono rozwijać zarówno aktualną sprawność uczniów, jak również kształtować na przyszłość sprzyjającą zdrowiu aktywność ruchową oraz postawę prozdrowotną” [14, s. 2]. Wychowanie fizyczne ma wiele zadań do spełnienia, ale na wszystkich poziomach nauczania realizuje podobne zadania.

Główny cel wychowania fizycznego, to kształtowanie sprawności, a co się z tym wiąże, dbanie o sferę funkcjonalną i kondycyjno – koordynacyjną organizmu. Wychowanie fizyczne kształtuje umiejętności, które działają na rzecz zdrowia, sportowe oraz takie, które wykorzystują formy ruchu aktywności rekreacyjno – sportowej. Inny walor wychowania fizycznego, to kształtowanie wiadomości o funkcjonowaniu organizmu, o sprawności ogólnej oraz organizowaniu zajęć ruchowych w wolnym czasie. Ważne jest, by zwracać uwagę także na to, że wychowanie fizyczne kształtuje działania wychowawcze, takie jak: samodyscyplina, samokontrola, samoocena, poczucie odpowiedzialności za zdrowie i bezpieczeństwo swoje i innych i współdziałanie w zespole. To oczywiście nie wszystkie zadania wychowania fizycznego, to te, nadrzędne, ale to z nich wynikają zadania szczegółowe. Jak z powyższego wynika, wychowanie fizyczne, to przygotowanie młodego człowieka do dokonywania właściwych wyborów.

„Celem wychowania fizycznego jest przygotowanie psychiki człowieka do całościowej dbałości o ciało” [22, s. 70]. Wychowanie fizyczne współcześnie często jest traktowane, jako „nieprzerwany ciąg nawarstwiających się i wzajemnie

dopełniających kręgów działań wychowawczych w szerokim tego słowa znaczeniu, a więc, jako proces, któremu początek wyznacza akt narodzin dziecka i który biegnie nieprzerwanie aż do schyłku ludzkiego życia” [18, s. 21]. Program wychowania fizycznego, który obowiązuje w szkołach formułuje różne cele. Najważniejsze z nich to stworzenie optymalnych warunków, zapewniających dzieciom i młodzieży harmonijny rozwój fizyczny i kształtowanie psychomotoryki. Innym celem jest rozwój psychiki, ponieważ ćwiczenia wpływają pozytywnie nie tylko na ciało, ale i umysł młodego człowieka. Wyposażenie uczniów w wiedzę o kulturze fizycznej, kształtowanie charakterów i pożądanых postaw i kształtowanie estetyki ruchów to inne, równie ważne cele, wynikające z programu nauczania wychowania fizycznego [6, s. 65]. Warto zdawać sobie sprawę, że wychowanie fizyczne to działania zamierzone, które wyznaczają zachowanie człowieka w stosunku do jego fizycznej postaci, owe działania mogą pełnić różne funkcje. Do najczęściej wymienianych należy funkcja stymulatywna, adaptacyjna, kompensacyjna i korektywna [16, s. 101].

Wychowanie fizyczne, to proces i polega on na kierowaniu somatycznymi przemianami młodych ludzi. Od wczesnych lat życia człowiek przejawia naturalną potrzebę aktywności i ruchu. Gdy jest w okresie szkolnym, ważną rolę we właściwym rozwoju odgrywają zajęcia wychowania fizycznego. Stała, systematyczna i optymalna aktywność ruchowa między innymi na lekcjach wychowania fizycznego, stanowi warunek ciągłego podnoszenia na wyższy poziom sprawności fizycznej i zdrowia młodych ludzi. Zajęcia wychowania fizycznego powinny być odpowiednio zaplanowane i dokładnie przygotowane, by w pełni mogły spełniać wyznaczone role. Powinny być prowadzone wśród uczniów z jednej klasy lub różnych klas, ale w tej samej, bądź zbliżonej grupie wiekowej. Grupa ta nie powinna liczyć więcej niż 26 uczniów. Zajęcia powinny odbywać się w specjalnie przygotowanej i wyposażonej sali lub na boisku. Szkoła ma obowiązek zapewnić urządzenia i sprzęt sportowy, które są niezbędne do tego, by uczniowie zdobywali umiejętności, wiadomości, by rozwijali określone sprawności, o których mowa w podstawie programowej.

Aktywność fizyczna to nieodłączny i nierozzerwalny atrybut ludzkiej egzystencji. Jest ona potrzebna, bo wynika z wrodzonych potrzeb i nabytych umiejętności. Gdy aktywność jest właściwa, odpowiednio dobrana, wówczas sprzyja rozwojowi organizmu i zachowaniu dobrego zdrowia. „Ruch rozwija mięśnie i wpływa na prawidłowy wzrost i kształt kości, rozwija układ krążeniowo – oddechowy, podnosi sprawność i wydolność fizyczną” [25]. Gdy występuje niedobór aktywności, pojawiają się problemy ze wzrostem organizmu, mniejszą pojemnością płuc, mniejszą wydolnością fizyczną jest gorszy refleks, zachwiana zostaje koordynacja ruchów. By „aktywność fizyczna przyniosła odpowiednie efekty, powinna być systematyczna. Za optymalny poziom aktywności fizycznej, wpływającej na zdrowie dzieci, uważa się wysiłki wykonywane 5 razy tygodniu przez 20 minut” [25].

Oczywistym jest fakt, że każdy rodzaj aktywności fizycznej powinien być dostosowany do wieku, budowy fizycznej, stanu zdrowia i osobowości. Aktywność fizyczna jest powodem wielu korzystnych zmian w funkcjonowaniu organizmu człowieka. Jest nierozzerwalnie połączona ze zdrowiem „w zdrowym ciele żyje zdrowy duch (...), wychowanie fizyczne, sport ma służyć wszechstronnemu rozwojowi, człowieka, ma wychowywać, jednoczyć ludzi” [3, s. 31].

Z aktywności fizycznej wynika wiele innych korzyści. Dotyczą one na przykład układu odpornościowego, oddechowego, krwionośnego, aktywność jest dobra dla psychiki, wspomaga sprawność intelektualną, odpręża, ułatwia procesy adaptacyjne. „Brak lub zbyt uboga aktywność (...) upośledza motoryczność, wydolność fizyczną (...), zwiększa możliwości występowania chorób cywilizacyjnych – otyłość, choroba wieńcowa, miażdżyca, cukrzyca” [20, s. 188]. Bardzo popularny jest sąd, że na aktywność fizyczną młodzieży duży wpływ mają rodzice, dlatego bardzo ważne jest uprawianie różnych form ruchu w rodzinie. „Poziom aktywności fizycznej młodzieży (...) w dużym stopniu zależy od świadomości, od poziomu wiedzy i sytuacji materialnej rodziców” [20, s. 199]. W okresie tak zwanego „wieku rozwojowego”, a o tym mowa w pracy, aktywność fizyczna spełnia wiele pożytecznych funkcji. Na przykład wpływa korzystnie na stymulowanie wspomaga rozwój – fizyczny, motoryczny, intelektualny, psychiczny, społeczny, adaptuje

do różnorodnych bodźców, kompensuje, czyli wyrównuje niekorzystne zjawiska współczesnego życia, czy zapobiega zaburzeniom rozwoju i zdrowia [24]. W wieku młodzieżowym niezbędne są systematyczne zorganizowane zajęcia w różnych formach. W wielu krajach podejmuje się próby, aby opracować jak najrzetelniejsze rekomendacje, dotyczące aktywności fizycznej.

Na przykład w Anglii powołano 57 osobowy zespół, składający się z przedstawicieli ośrodków naukowych oraz organizacji społecznych, który opracował rekomendacje dla grup wiekowych. Dla młodzieży do 18 roku życia zalecany poziom aktywności fizycznej, to 60 minut dziennie, minimalny – 30 minut dziennie; wysiłek o umiarkowanej intensywności. Co najmniej dwa razy w tygodniu, powinny być wykonywane ćwiczenia, które zwiększają siłę mięśniową i gibkość [8, s. 35]. Kanadyjscy badacze z kolei uznali, że parametry powinny być następujące; 60 minut przy lekkim wysiłku, 30-60 minut przy wysiłku umiarkowanym, 20-30 minut przy intensywnym wysiłku [11, s. 7]. Jak z powyższych danych i informacji wynika, aktywność fizyczna jest bardzo ważną i potrzebną sferą w życiu człowieka. Aktywność fizyczna, to wszystkie czynności i zajęcia, jakie się wiążą z fizycznym wysiłkiem, ruchem. W szkole najczęściej aktywność ruchowa jest związana z zajęciami wychowania fizycznego, uprawianiem sportu, grami. Przykładami aktywności mogą być bieg, marsz, pływanie, jazda na rowerze, taniec, jazda na łyżwach, gry zespołowe.

We wcześniejszej części artykułu wielokrotnie podkreślano rolę i znaczenie aktywności ruchowej w rozwoju młodego człowieka. Owa aktywność może przyjmować różne formy. Metody pracy na zajęciach ruchowych powinny sprzyjać rozwojowi młodego człowieka w sferze poznawczej, motorycznej, emocjonalnej i powinny nawiązywać do jego potrzeb, możliwości, oczekiwań. Kryterium ułatwiającym dobór odpowiednich i właściwych metod pracy, powinna być wiedza prowadzącego nauczyciela o prawidłowościach rozwojowych, ale i o dysfunkcjach w rozwoju motorycznym, emocjonalnym i psychicznym młodego człowieka. Z aktywnością ruchową związanych jest wiele form i płaszczyzn działania. Można tu mówić o grach i zabawach ruchowych, ale i zajęciach rekreacyjnych. Gry i zabawy

ruchowe związane są z wykonywaniem ruchów, często lokomocyjnych, które wymagają wysiłku, zręczności, szybkości. Są one w stanie zaspokoić naturalną potrzebę ruchu, zapewnić mu harmonijny rozwój fizyczny, psychiczny. „Wskazane formy aktywizacji, wdrażają do czynnego wypoczynku, uczą też współdziałania i szlachetnej rywalizacji” [4, s. 7].

Rekreacja to także sposób aktywizacji fizycznej. Terminem tym określa się formy aktywności, które podejmowane są poza zawodowymi obowiązkami domowymi, dla odpoczynku, rozrywki. „Recreo” oznacza odnowić ożywić, pokrzepić, orzeźwić [21, s. 5]. Rekreacja fizyczna to element właściwego współczesnego życia. W ostatnich latach aktywność fizyczna uległa dynamicznym metamorfozom. Pojawiło się wiele odmian, nurtów, pełniących rolę wiodącą. Najbardziej rozpowszechnioną formą jest aerobic, czyli dbałość o zdrowie, wszechstronny i harmonijny rozwój organizmu. Ćwiczenia aerobowe absorbują dużą grupę mięśni. Należą do nich ćwiczenia gimnastyczno-taneczne przy muzyce, step aerobik, marsz, bieg (jogging), biegi narciarskie, jazda na rowerze, gimnastyka, taniec, pływanie. To szersze znaczenie pojęcia [15, s. 15]. Węższe oznacza w szybkim tempie ćwiczenia fizyczne przy muzyce o cechach wytrzymałościowych, w tym miejscu można wspomnieć o calanatiku, stretchingu, tańcu. Formy te wpływają na kształtowanie prozdrowotnych postaw w wieku dorastania. Działają wszechstronnie na sferę fizyczną, psychiczną młodego człowieka.

Zdaniem Iwony Kielbasiewicz-Drozdowskiej, aktywność fizyczna jest niezbędna człowiekowi na każdym etapie jego życia i w każdej grupie wiekowej [7, s. 53]. Ważnym aspektem w tym temacie jest także znajomość form owej aktywności, o czym była mowa wcześniej. Według Jerzego Barankiewicza, ważne jest właśnie zwrócenie uwagi na „wypoczynek czynny, na różnego rodzaju zabawy, ćwiczenia, dyscypliny sportowe” [17, s. 4]. W wieku gimnazjalnym formami aktywności ruchowej, po które sięgają uczniowie są: bieganie, koszykówka, siatkówka, piłka nożna, ćwiczenia na siłowni, aerobic, gimnastyka, gry rekreacyjne, pływanie, sporty zimowe. Wyżej wymienione formy są najczęściej stosowane przez nauczycieli wychowania fizycznego w pracy z uczniami liceum.

Dynamiczny rozwój różnych form aktywności fizycznej czy kultury fizycznej spowodował, że nie postrzega się jej wyłącznie w sensie autotelicznym, jako sposób spędzania czasu wolnego, hobby, zabawy, ale jako ważny element życia gospodarczego i społecznego. Różnorakie formy aktywności to ważny instrument rozwoju kapitału ludzkiego, to instrument, który dynamizuje życie społeczne i gospodarcze. Nastąpił zupełnie nowy sposób dostrzegania roli kultury fizycznej w rozwoju danego regionu. Spowodowane to zostało faktem, iż dziedzina ta stała się obszarem koniecznych inwestycji, które co prawda nie zwrócą się natychmiast, ale w perspektywie kilku lat przyniosą widoczne i trwałe efekty w życiu gospodarczym i społecznym.

Sport z pewnością z powodu bogactwa form, jest bardzo popularnym rodzajem aktywności, nie tylko fizycznej, „ale także społecznej i organizacyjnej człowieka – niezależnie od wieku, poziomu sprawności psychofizycznej i intelektualnej czy statusu społecznego. Jest też bogatym źródłem bodźców wychowawczych i rozwojowych szeroko stosowanych w formie zinstytucjonalizowanej” [17, s. 5]. Aktywność fizyczna, a co za tym idzie – sport, stymulują rozwój postaw prospołecznych, pozytywnie rozumianych. Sport to także cel działania ludzi. Dynamiczny rozwój tej dziedziny życia, ma wpływ na zwiększenie zainteresowania kulturą fizyczną instytucji publicznych na różnym szczeblu. Podczas realizacji założeń polityki prozdrowotnej i prospołecznej, podmioty samorządowe coraz częściej i bardziej wspierają te działania, i przedsięwzięcia, które dynamizują rozwój kultury fizycznej i sportu. Działania te nadają też wspomnianemu rozwojowi kierunek pożądaný społecznie, czyli eliminują patologie w obrębie sportu [17, s. 7]. W opisywanym zagadnieniu, czyli aktywności fizycznej jako elementu rozwoju regionu, powinno się uwzględnić różne uwarunkowania, takie jak tradycja, struktury społeczne, osiągnięcia, potencjał intelektualny i materialny regionu.

Głównym założeniem rozwoju regionu aktywności fizycznej jest, stymulowanie procesów integrujących społeczność oraz pogłębianie poczucia identyfikacji z regionem, promowanie regionu jako miejsca gościnnego i tolerancyjnego, przyjaznego. Ponadto zwraca się uwagę na kreowanie regionu, jako miejsca realizacji

wielu karier sportowych i potrzeb aktywności sportowej jako prozdrowotnego stylu życia. W powyższych działaniach ustala się ogólne kryteria, dzieląc je na pola strategiczne, funkcje strategiczne oraz priorytety [17, s. 12]. W obszarze kompetencji sportowych ważne są priorytety, dotyczące rozwoju uzdolnień i promocji aktywności fizycznej. Dostęp do sportu to budowa i modernizacja obiektów sportowych. Organizacja sportu ma na celu głównie integrowanie i promowanie regionu, a tu organizowanie imprez sportowych o powszechnym charakterze. Ważnym obszarem działań jest wspieranie rozwoju, uzdolnień sportowych. Młodzież, która jest uzdolniona w sporcie, winna funkcjonować w profesjonalnych sekcjach klubów sportowych, skąd powoływano by ją do reprezentowania powiatu, gminy, regionu.

Współczesna kultura fizyczna stanowi „swoisty rodzaj usług, tak zwanych kompensacyjnych, które obejmują różne działalności niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania sprawności fizycznej człowieka i jego sił witalnych” [23]. Młodzi, uzdolnieni ludzie rozwijają swój talent pod opieką trenera. „Kompetencje trenera obejmują (...) umiejętności w rozpoznawaniu predyspozycji, rozwój uzdolnień (...), planowanie i realizowanie zracjonalizowanego i zindywidualizowanego planu z celami, zadaniami” [17, s. 28]. Inną ważną kwestią w podejmowanym temacie, jest wspieranie rozwoju uzdolnień sportowych. To powinno być zadanie instytucji publicznych. Z roku na rok przeznaczają się na sport coraz więcej funduszy, a „w kontekście wykorzystania narzędzi marketingu sportowego należy rozważyć, w jakim stopniu cele, zasady (...), wpisują się w system funkcjonowania władz regionu” [17, s. 80]. Instytucje państwowe coraz częściej lokują sport w swoich strategiach promocji. „Marketing terytorialny, zwany sztuką sprzedawania miejsc, koncentruje się na materialnych i niematerialnych walorach regionu takich jak: infrastruktura, atrakcje, jakość życia, a także turystyka, rekreacja i sport” [17, s. 81]. Sport zawsze przyciągał kibiców – mieszkańców regionu. Dobrze zorganizowane imprezy sportowe, ich popularność, medialność często mają przełożenie w ocenie działalności władz przez społeczność lokalną. Dlatego też należy dążyć do takich sytuacji, by aktywność fizyczna młodzieży była widoczna w regionie, by stała się

jego „żywą reklamą” i wpływała na dynamiczny rozwój regionu i jakość życia jego mieszkańców.

Bibliografia:

1. A. Barański, Próba klasyfikacji nominalnych definicji zmian motoryczności człowieka, *Wychowanie Fizyczne i Sport*, tom XIII, Warszawa 1997.
2. J. Bielski, *Życie jest ruchem*, Agencja Promo – Lider, Warszawa 2006.
3. A. Bodasińska, S. Bodasiński, *Zdrowie w systemie wartości fair play*, *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne*, 2001, nr 3.
4. Z. Cendrowski, *Aktywność fizyczna dzieci i młodzieży*, *Lider* 2007, nr 11.
5. H. Grabowski, *Co trzeba koniecznie wiedzieć o wychowaniu fizycznym*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2000.
6. T. Kaspercak, *Osobnicze uwarunkowania promocji zdrowia [w:] Zdrowie człowieka w jego egzystencji*, pod redakcją J. Kropińskiej, Nowa Medycyna, Elbląg 2010.
7. I. Kiełbasiewicz-Drozdowka, W. Siwiński, *Teoria i metodyka rekreacji*, AWF, Poznań 2001.
8. H. Kołło, M. Guskowska, M. Mazur, *Motywacja aktywności fizycznej młodzieży*, Agencja Promo – Lider, Olsztyn 2008.
9. Cz. Lewicki, *Czynniki determinujące przebieg, jakość efekty wychowania zdrowotnego dzieci*, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2011.
10. Cz. Lewicki, *Edukacja zdrowotna – systemowa analiza zagadnień*, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2016, s. 31
11. A. Obłacińska, M. Jodkowska, *Otyłość u polskich nastolatków. Epidemiologia, styl życia, samopoczucie*, Zakład Medycyny Szkolnej, Warszawa 2007.
12. W. Okoń, *Wprowadzanie do dydaktyki ogólnej*, PWN, Warszawa 2001.
13. A. Radziejewicz – Winnicki, *Pedagogika społeczna*, Creator, Warszawa 2013.
14. A. Rogacka, *Aktywny udział uczniów w zajęciach wychowania fizycznego*, Agencja Promo – Lider, Warszawa 2013.
15. B. Sajda, *Nowe formy aktywności ruchowej w kształtowaniu prozdrowotnych postaw*, *Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne* 2011, nr 3.
16. Cz. Sieniek, K. Wiśniewska, *Planowanie pracy w szkole*, Wydawnictwo Helvetica, Warszawa 2004.
17. *Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, Strategia sektorowa*, Wrocław 2018.
18. R. Wroczyński, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Ossolineum, Wrocław 2011.
19. M. Zaciorski, *Kształtowanie cech motorycznych sportowca*, *Sport i Turystyka*, Warszawa 2000.
20. *Zasady prawidłowego żywienia dzieci i młodzieży oraz wskazówki dotyczące zdrowego stylu życia (red.) M. Jarosz*, PWN, Warszawa 2008.
21. W. Zgurski, *Sprawność i aktywność fizyczna w kontekście oddziaływań środowiskowych i zdrowia*, *Lider* 2006, nr 11.
22. K. Zuchora, *Wychowanie w kulturze fizycznej*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 2012.
23. www.nebkt.pl z dn. 10.12.2021.
24. www.pediatra.ma.pl z dn. 20.11.2015.
25. www.sp12.miasto.zgierz.pl z dn. 03.05.2021.

3.2. The influence of sports tape on the formation of a healthy lifestyle

Вплив спортивного тейпування на формування здорового способу життя

Здоров'я – це перша і найважливіша потреба людини, яка визначає його здібність до праці і забезпечує гармонійний розвиток особистості [2, с. 8]. Воно є найважливішою передумовою до пізнання оточуючого світу, до самоутвердження та щастя людини. Здоровий спосіб життя – це спосіб життя, заснований на принципах моральності, раціонально організований, активний, трудовий, що загартовує і, в той же час, захищає від несприятливого впливу оточуючого середовища, що дозволяє до глибокої старості зберігати моральне, психічне та фізичне здоров'я [1, с. 124].

Таблиця 1.

Здоров'я – це стан повного фізичного, психологічного і соціального благополуччя (ВООЗ)				
Фізичне благополуччя	Інтелектуальне благополуччя	Соціальне благополуччя	Емоційне благополуччя	Духовне благополуччя
Вправи, харчування, гігієна, відпочинок	Здатність набувати і застосовувати знання, аналізувати проблеми, приймати рішення	Спілкування і взаємодія з іншими людьми	Як людина реагує на події, як справляється з невдачами і стресами	Позитивні цінності, ідеали, мета і життя

Усі три аспекти здоров'я – фізичний, психологічний і соціальний – тісно взаємопов'язані. Тому важливо зберігати рівновагу і дбати про всі аспекти благополуччя. Наприклад, у поході юнаки і дівчата не лише тренують своє тіло (дбають про фізичне благополуччя), а й гартують волю, навчаються чогось нового, отримують задоволення від спілкування з природою (психологічне

благополуччя), а також приємно проводять час зі своїми друзями, вчаться бути командою, надихати і підтримувати одне одного (соціальне благополуччя).

Таблиця 2.

Фізичне благополуччя	Добре фізичне самопочуття, енергія, бадьорість, здатність витримувати фізичні навантаження.	
Психологічне благополуччя	Інтелектуальне	Уміння вчитися й отримувати задоволення від навчання, здатність аналізувати проблеми та приймати зважені рішення.
	Емоційне	Здатність розуміти почуття – свої та інших людей, уміння долати невдачі, керувати стресами.
	Духовне	Усвідомлення свого призначення і сенсу життя, сприйняття загальнолюдських цінностей, залученість до культурної спадщини людства.
Соціальне благополуччя	Задоволення соціальним статусом і якістю стосунків з оточенням, здатність ефективно спілкуватися та взаємодіяти з людьми.	

Науково доведено, що люди, які ведуть здоровий спосіб життя, зазвичай живуть довше, повніше реалізують себе і відчують більше задоволення від життя. Здоров'я настільки переважає всі інші блага, що здоровий жебрак щасливіший за хворого короля [3, с. 23]. Деяким людям складно переконати себе, щоб правельно та ефективно піклуватись про своє здоров'я.

Лікарі, психологи і вчителі переконані, що самих лише знань недостатньо. Адже знати про здоровий спосіб життя – це одне, а вести його – зовсім інше. Згідно із законами психології, люди схильні повторювати дії, які приносять задоволення, й уникати того, що неприємне. На жаль, наслідки здорової і нездорової поведінки бувають оманливими, оскільки нагорода за здоровий спосіб життя зазвичай відтермінована в часі, а задоволення від неправильної поведінки може наставати миттєво.

Те, що шкодить здоров'ю, буває смачним (як тістечка або чіпси) чи цікавим (як комп'ютерні ігри). Однак, надмірне захоплення жирною та солодкою їжею може призвести до ожиріння, а часті ігри у "стрілялки" і "бродилки" – до комп'ютерної залежності. І навпаки, регулярні заняття спортом

потребують самодисципліни, а здорове харчування передбачає певні обмеження.

Тому вибір на користь здоров'я потребує високого рівня розуміння і зацікавленості.

Роль спорту в житті людини. Хотілося б також відмітити, що найбільш корисним для людини, як і для суспільства в цілому, є саме заняття спортом на будь-якому рівні. Обумовлено це багато в чому з тим, що людство, незважаючи на весь сучасний науковий прогрес, деградує само по собі. Людина все більше прагне спростити собі життя. І тепер фізична праця все більше передається техніці. А людина, між тим, поступово втрачає всі свої фізичні якості, якими раніше володіла.

Роль спорту в житті людини є найголовнішим атрибутом в способі життя людей, які стежать за здоров'ям і хочуть зберегти свою красу та привабливість тіла на довгі роки. Займаючись спортом, Ви не тільки отримаєте струнку та красиву фігуру, але й добре здоров'я. Є люди, в яких спорт – це сенс життя. Ці спортсмени, відомі на весь світ. Вони є майстрами спорту та встановлюють свої особисті рекорди. Цей спорт називається професійним. Ми вважаємо, що спортом займатися необхідно кожній людині. Спорт зміцнює здоров'я, розвиває фізичні дані. Недарма кажуть: "У здоровому тілі – здоровий дух!". Люди, що займаються спортом, менше хворіють. Фізичні вправи повертають здоров'я багатьом людям [2, с. 12].

Ось чому роль спорту в нашому житті настільки велика. Таким чином, формування культури здорового способу життя – це спонука до включення в повсякденне життя учнів різних нових для них форм поведінки, корисних для здоров'я; зміна, а то і зовсім відмова від багатьох шкідливих для здоров'я звичок [3, с. 130]. Спорт приносить велику радість. Люди відвідують спортклуби, грають у спортивні ігри, спілкуються з новими людьми. Спортивні ігри приносять радість перемоги. Поїздки в різні міста та країни на змагання – найцікавіша сторона спорту.

Причини спортивних травм. Причини спортивних ушкоджень найрізноманітніші. Від банальної необережності і недосвідченості до виконання складних трюків в професійному спорті. Тому кажуть: "Шлях спортсмена досить складний". Якщо обираєш спорт, то потрібно враховувати мінуси, і один з них – отримання травм. Будь-який спортсмен стикається з травмами, але потрібно не здаватися, відновлюватися і йти далі [5, с. 138].

Самі травмонебезпечні види спорту: футбол; хокей; регбі; всі види бойових мистецтв; гімнастика. Найменше травмуються волейболісти, тенісисти та плавці. Плавці в результаті перенапруги, оскільки плавуча сила має захисну дію, але вони все одно піддаються ризику травм, особливо плечових суглобів, які відповідають за основні рухи [6]. Найбезпечнішим видом спорту вважаються шахи. Якщо конкретизувати, "поломки" виникають з наступних причин: зіткнення в регбі; прямі удари в боксі, бойових мистецтвах, боротьбі; навантаження на суглоби і м'язи в гімнастиці і велоспорті; падіння та удари стають причинами переломів і черепно-мозкових травм.

Статистика смертності серед спортсменів говорить про те, що частіше вмирають альпіністи, парашутисти, боксери та стрибунки з великої висоти. Перше місце в цьому рейтингу дістається дельтапланеристам: серед них гине кожен тисячний спортсмен.

Причини спортивних травм мають свою класифікацію: погані умови при проведенні тренувань, в тому числі погодні; порушення рекомендацій лікаря для спортсменів; порушення дисципліни і правил спортсменами; погана організація занять і змагань; ненадійне місце тренувань, обладнання, спортивний інвентар, форма одягу та взуття.

Основні види травм – це переломи, вивихи, розтягнення і удари. Відповідно до локалізації, травми можна розділити на такі види:

- травми стопи: бігуни та лижники страждають розтягуванням сухожилів.

Переломи плеснових кісток – одна з поширених патологій. Як правило, її отримують, якщо на ногу падає важкий предмет;

- травми голови: це черепно-мозкові травми та удари. Вони характерні для боксерів, гонщиків, борців і всіх, хто займається бойовими мистецтвами;
- травми ліктьових суглобів. Ця область страждає у всіх, хто активно рухає руками. Тенісисти, гольфісти часто отримують запалення ліктьового суглоба.
- травми плеча. Штовхачі ядра і бодібідери схильні до високого ризику вивихів плеча, розтягування м'язів і навіть переломів;
- травми щиколоток. Поширена проблема серед футболістів, волейболістів і баскетболістів. На командних матчах постійно відбувається травмування;
- травми кистей. Вивихи та розтягнення пензля притаманні гребців і гравцям в баскетбол. А у гірськолижників і боксерів спостерігається пошкодження пальців і розрив зв'язок;
- травми хребта. Найнебезпечніші пошкодження. Найчастіше вони зустрічаються у гімнастів, стрибунів у воду, мотогощиків.

Дослідження показують, що більше третини всіх спортивних травм виникає при неправильному лікуванні та реабілітації після попередніх пошкоджень. Тому важливо вибрати досвідченого лікаря і заклад при виникненні перелому, вивиху, розриву зв'язок.

Етапи лікування травм: *первинна допомога* (накладання гіпсу, операція в разі відкритого перелому і т.д.); *етап відновлення*: це час, коли в понівеченої кінцівки повинен відновитися кровотік, нервові закінчення, повернутися рухова активність; *реабілітація*: ЛФК, масажі і фізіотерапія допомагають подальшому лікуванню та відновленню.

Травми при занятті спортом часто обтяжуються психологічним станом. Адже спортсмени не можуть без руху. Для професіоналів травма загрожує такими наслідками, як неможливість участі в змаганнях, пропуск тренувань, велика конкуренція, втрата колишніх навичок.

У важких ситуаціях людині забороняють займатися спортом. Тому етап відновлення повинен включати підтримку психологічного здоров'я.

Лікування спортивних травм – справа непроста. Їх краще уникати. Зробити це можна завдяки таким чинникам: правильна профілактика; правильний розподіл навантаження і нормальна інтенсивність тренувань; професійне взуття; перевірка інвентарю перед кожним заняттям; попередня розминка перед бігом і силовими тренуваннями; правильне харчування, спрямоване на зміцнення кісток і м'язів.

Важливу роль відіграє профілактичний огляд у лікарів раз на півроку. Це допоможе попередити захворювання на ранніх стадіях, які здатні привести до травматизму. Профілактика завжди краще, ніж лікування. Важливо пам'ятати про це перед кожним тренуванням.

Одним із видів сучасної реабілітації займається кінезіологія – це кінезіотейпування. Кінезіологія – це наука про рух у всіх його проявах [6].

Останнім часом на сторінках інтернету все частіше з'являються чудернацькі кольорові пластирі, які реабілітологи та масажисти застосовують у своїй практиці, і звучить слово "тейпування" або "кінезіотейпування" (кінезіологічне тейпування).

Класична методика кінезіологічного тейпування була запропонована в 1979 році японським фахівцем – доктором Кензо Касе.

Ще на початку 70-х років минулого століття Касе став замислюватись над тим, що у місці навіть звичайного дотику руки терапевта до тіла пацієнт відмічає суб'єктивні відчуття тепла, холоду, поколювання тощо. На цей феномен звертали увагу й інші лікарі протягом усієї історії медицини, проте саме Кензо Касе вирішив скористатись механічним впливом на поверхневі тканини пацієнта на практиці. Спочатку він механічно, з невеликим зусиллям, руками розтягував шкіру на тілі пацієнта в місцях, де відмічалась болючість. Перші результати показали, що після подібних маніпуляцій суб'єктивні больові відчуття пацієнта знижувались, а в деяких випадках навіть збільшувався обсяг рухів у суглобах в болючій області.

Продовженням досліджень стало створення методики застосування жорсткого атлетичного тейпу (від англійського слова «tape» – полоса, стрічка).

Тейп – це не чарівна паличка, не панацея від усіх хвороб. Це лише допоміжний засіб, який може прискорити настання результату та зберегти його на більш тривалий час [6].

Розтягування шкіри над болючим місцем також виявилось ефективним. Проте, у цієї методики був один істотний недолік, який зводив нанівець усі зусилля фахівців. За відгуками пацієнтів, позитивний ефект був дуже нетривалий. Болі поновлювались вже через декілька годин після зняття тейпів.

Поширення методики кінезіологічного тейпування на території України розпочалося порівняно недавно, проте вона вже встигла зарекомендувати себе як актуальний та дієвий допоміжний метод реабілітації.

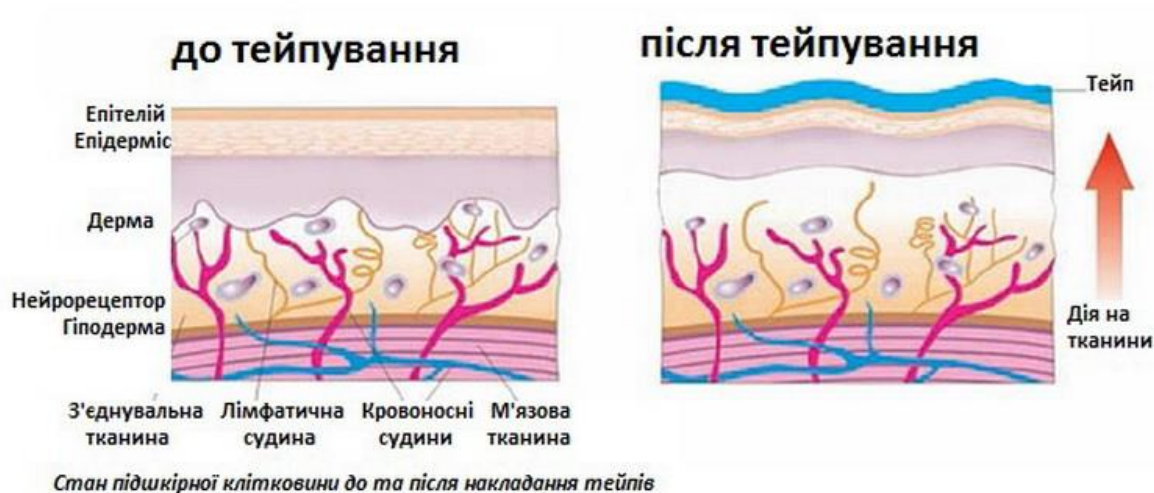

Рис. 1. Стан підшкірної клітковини до та після накладання тейпів.

До недавнього часу спортивна медицина була основною та, по суті, єдиною сферою застосування кінезіотейпінгу. Проте останніми роками, завдяки своїй простоті та ефективності, методика кінезіотейпування поширилась і в реабілітації.

Кінезіотейпінг ефективний при лікуванні: забиття м'яких тканин та гематом; розтягнення зв'язок; підвивихів стопи, плеча, пальців; плечелопаткового періартриту (біль в плечі); ліктя тенісиста та інших епикондилітів; плантарного фасціїту (шпори п'яти); болю в коліні, підвивиху

надколінка, больового синдрому при хондромалії; болю в ший; головного болю; болю в попереку та набряків ніг у вагітних; остеохондрозу хребта; люмбаго [6].

Рис. 2. Приклади нарізки тейпів

Також тейпування здатне позитивно впливати на швидкість і якість скорочень у м'язах. Це стало корисним для тих видів спорту, де потрібно докласти максимум зусиль в певний момент: при підйомі штанги або штовханні ядра. Також це допомогло поліпшити результати у видах спорту, де потрібні постійні багаторазові скорочення м'язів: велогонки, біг, плавання, але потрібно враховувати, що тейп повинен накладати фахівець, який має досвід та знання цієї методики. Це медична лікувальна методика, яка має проводитися людьми, які розуміються в анатомії, фізіології, в біомеханіці рухів. Люди самі собі починають клеїти кінезіотейпи – це небезпечно [4].

Ще одна корисна функція кінезіотейпінга – це поліпшення кровообігу в м'язах. Завдяки цьому можна швидше відновитися після інтенсивних навантажень. Відбувається це за рахунок більш швидкого звільнення м'язів від продуктів розпаду. Такі можливості кінезіотейпінга активно використовуються у видах спорту з дуже тривалими навантаженнями, наприклад, після проходження дистанцій у триатлоні або бігу.

Тейпи зручні тим, що ніяк не обмежують рух і в них можна продовжувати тренуватися, захищаючи себе тим часом від травм. А якщо вже отримали травму або відчувається біль у м'язах, можна швидше відновитися і при цьому не припиняти займатися спортом.

Зараз існує кілька видів тейпування. Основні з них: функціональне (для полегшення навантажень); лікувальне (для швидкого відновлення після травм, позбавлення від больового синдрому і посттравматичних набряків); реабілітаційне (для профілактики або лікування травм).

Аналіз наукової літератури дозволив дійти до визначення, що здоров'я – це перша і найважливіша потреба людини, яка визначає її здібність до праці і забезпечує гармонійний розвиток особистості. Також можна сміливо стверджувати, що здоровий спосіб життя – це спосіб, заснований на принципах моральності, раціонально організований, активний, трудовий, що загартовує і, в той же час, захищає від несприятливого впливу оточуючого середовища, що дозволяє до глибокої старості зберігати моральне, психічне та фізичне здоров'я.

Роль спорту в житті людини є найголовнішим атрибутом в способі життя людей, які стежать за здоров'ям і хочуть зберегти свою красу та привабливість тіла на довгі роки.

Людина – складна система, яка може адаптуватися під найрізноманітніші зміни внутрішнього і зовнішнього середовища Щоб відновити баланс важливо «розібрати» і зрозуміти систему компенсаторних механізмів в кожному індивідуальному випадку і підібрати техніки корекції, які підійдуть конкретній людині. І чим ширше ваші професійні «рамки», чим більше підходів і методик ви знаєте, тим ймовірність отримати бажаний результат буде вище.

Детально дослідивши нашу проблему і робимо висновок, що як варіант сучасної реабілітації, пропонуємо для подальших досліджень класичну методику кінезіологічного тейпування, тому що, як стверджувалось у нашій роботі – кінезіологія – наука про рух людини та інших істот, наукова і практична дисципліна, що вивчає м'язовий рух у всіх його проявах.

Застосування кінезіології до людського здоров'я включає зокрема біомеханіку, ортопедію, психологію спорту, методи реабілітації, спорт і вправи.

Кінезіологічне тейпування здатне позитивно впливати на швидкість і якість скорочень у м'язах. Це стало корисним для тих видів спорту, де потрібно докласти максимум зусиль в певний момент.

Поширення методики кінезіологічного тейпування на території України розпочалося порівняно недавно, проте вона вже встигла зарекомендувати себе як актуальний та дієвий допоміжний метод реабілітації.

Література:

1. Байер К., Шейнберг Л. Здоровый образ жизни / Переклад з англ. Гроздової М. Д. і ін. Москва: Мир, 1997. 368 с.
2. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. Основи здоров'я. Підручник для 7 класу загальноосвітніх закладів. Київ: Алатон. 2020. 193 с.
3. Гладишев Ю. В., Гладишева Н. Г. Валеология: Учебно-методический комплекс. Новосибирск: НГУЭУ, 2008. 108 с.
4. Кінезіологічне тейпування. Блог 2021. URL: <https://tf-g.com.ua/blogs/kinesiotape.html> (дата звернення 19. 11. 2021).
5. Леонов С. В. Переживание спортивной травмы // Национальный психологический журнал. № 2 (8). 2012. С. 136-143.
6. Спортивні травми. Профілактика і лікування. URL: <https://ladisten.com/uk/blog/sportivnye-travmy-profilaktika-i-lechenie/> (дата звернення 19. 11. 2021)

3.3. Formation of a healthy lifestyle of pupils in hierarchy of life's values

Формування здорового способу життя учнів в ієрархії життєвих цінностей

Проблема формування здорового способу життя учнівської і студентської молоді є однією із актуальних, розв'язання якої покладається на освітні заклади. Про це підкреслюється в низці освітніх нормативних документів. Зокрема, в державній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) та «Національній доктрині освіти України у XXI столітті» зазначається, що серед стратегічних завдань освіти є виховання освіченої, творчої особистості, всебічний розвиток людини, становлення її духовного, психічного та фізичного здоров'я. Саме тому обов'язковим компонентом національної системи освіти мають бути знання про формування, збереження та зміцнення здоров'я дітей і підлітків, дотримання всіма суб'єктами освітнього процесу здорового способу життя. Особливу значимість питання оздоровчої функції освітніх закладів набуває в умовах модернізації системи освіти в Україні, зорієнтованої на входження у європейський освітній простір.

Актуальність зазначеної проблеми пов'язана також із погіршенням стану здоров'я учнівської та студентської молоді. Серед найістотніших причин незадовільного стану здоров'я учнів слід виділити такі, як не дотримання здорового способу життя, низький рівень знань і навичок стосовно збереження і зміцнення індивідуального здоров'я. У зв'язку з цим в українській освіті акцентовано на необхідність формувати і розвивати здоров'язбережувальну компетентність кожного учня. В цьому контексті завданнями сучасної освітнього закладу є: впровадження здоров'яформувальних і здоров'язбережувальних технологій навчання; дотримання режиму рухової активності, поєднання рухового і статичного навантаження; організація раціонального харчування; створення емоційної сприятливої атмосфери

навчання; формування в учнів та їхніх батьків усвідомлення цінності здоров'я, культивування здоров'я тощо.

Проблема формування здорового способу життя охоплює широкий спектр питань. Водночас необхідність збереження здоров'я і запобігання його погіршення потребує всебічного і комплексного вивчення всіх можливих форм упровадження в систему освіти формування здорового способу життя. Школа, трудові колективи, сім'я – найефективніші інституції формування здорового способу життя та культури здоров'я дітей і молоді – недостатньо використовують свої можливості через брак практичного досвіду та не розробленість відповідних оздоровчих виховних технологій.

Розглядаючи проблему здорового способу життя, слід звернути особливу увагу щодо можливостей його реалізації школярами в сучасних умовах. Адже складність вивчення полягає в тому, що питання можливості (неможливості) вести здоровий спосіб життя звичайно суб'єктивне, тому що воно, перш за все, детерміновано ступенем усвідомлення людиною важливості дій у цьому напрямі. Тому проблематично пропонувати такі індикатори для опитування, які б об'єктивно висвітлювали реальні можливості (неможливості) реалізації здорового способу. Адже ці можливості переважно залежать від самої людини. З іншого боку, існує певний мінімум об'єктивних умов життя, який обумовлює можливості реалізації здорового способу життя. Це індикатор добробуту сім'ї, який опосередковано характеризує потенційну можливість реалізації здорового способу життя, індикатор звертання найближчого оточення до цінностей здоров'я також певний показник такої можливості, оскільки складно вести здоровий спосіб життя при негативному ставленні до нього друзів та знайомих. Певні уявлення відносно цієї можливості дають індикатори ступеня перманентного стресу і захворюваності – хвора або постійно психічно напружена людина обмежена в реалізації оздоровчих заходів.

Стан розробки проблеми показав, що формування поняття «здоровий спосіб життя» має глибоке наукове підґрунтя. Проведений аналіз наукової літератури з проблеми дослідження свідчить, що у вітчизняній науці чимало

зроблено для розгляду питання здорового способу життя школяра з теоретичної точки зору, визначення наукових підходів до класифікації причин і форм його прояву, розробки змістовного забезпечення, методів і технологій, які застосовуються в процесі формування здорового способу життя, а також позитивний практичний досвід у цьому питанні.

Проблемі виховання здорового підростаючого покоління на сучасному етапі було присвячено низку досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, в яких особлива увага акцентується на питаннях формування здорового способу життя та культури здоров'я у дітей і підлітків (А. Арсен'єв, В. Горащук, О. Вакуленко, Г. Голобородько, О. Жабокриницька, О. Калюжна, О. Коган, В. Кузьменко, О. Леонт'єва, Д. Солопчук та ін.). Ґрунтовний аналіз формування здорового способу життя в учнів освітніх закладів європейських країн висвітлено в дослідженні Н. Василенко [3].

Розкриваючи теоретико-методологічні аспекти здорового способу життя, дослідник В. Водоп'янов розглядає це поняття як особливу суспільну цінність, яка є основою активності особистості як міри діяльності, сутнісної соціальної якості, яка виявляє високий ступінь «включеності» індивіда в суспільні стосунки [5, с. 55]. Водночас, окрема група науковців (Р. І. Айзман, Н. П. Абаскалова, В. Артамонов, Р. Е. Мотилянська, А. П. Бутенко, І. Березін, С. Попов та ін.) вважають, що здоровий спосіб життя – це реалізація комплексу єдиної науково обґрунтованої медико-біологічної й соціально-психологічної системи профілактичних заходів. Основне місце в системі профілактичних заходів, спрямованих на поліпшення і корекцію здоров'я, науковці надають використанню засобів фізичної культури.

На наш погляд, комплексний підхід до визначення поняття «здоровий спосіб життя» викладено в наукових працях В. І. Бобрицької [1], О. В. Вакуленко [2], С. О. Омельченко [7], С. В. Лапаєнко [6]. Науковці зазначають, що в основу здорового способу життя слід покласти певні соціальні та біологічні вимоги. Саме ці вимоги до здорового способу життя учні мають засвоїти та широко застосовувати в повсякденному житті, усвідомлюючи при

цьому, що функції здорового способу життя значно ширші й виходять далеко за рамки профілактики захворювань або суто медичної проблеми. На думку О. Ващенко, соціальне значення здорового способу життя підлітків визначається насамперед тим, що він значною мірою допомагає виявити, розкрити і розвинути ті ціннісні якості особистості, які необхідні в умовах динамічного розвитку суспільства. Це передусім висока розумова та фізична працездатність, соціальна активність, творче довголіття, високоморальне ставлення до суспільства і природи [4].

Мета нашого дослідження полягала у вивченні питання ведення учнями здорового способу життя, ставлення до індивідуального здоров'я, самооцінки здоров'я та дотримання гігієнічних нормативів добового режиму дня. Реалізація поставленої мети зумовила розроблення спеціального методичного інструментарію, який включав анкетування учнів, що проводилося з урахуванням поставленого об'єкту та статистичну обробку результатів дослідження. В процесі дослідження було використано анкети «Здоровий спосіб життя», «Добовий режим дня школяра» та тести: «Здоров'я», «Самооцінка здоров'я».

У дослідженні взяло участь 120 учнів 6-9 класів (6 клас – 28 учнів, 7 клас – 32 учні, 8 клас – 34 учні, 9 клас – 26 учнів) ЗОШ І-ІІІ ст. м. Переяслава Київської області.

Отримані результати дозволили зробити висновки щодо уявлень учнів про здоровий спосіб життя. Аналіз відкритих питань анкети показав, що уявлення про здоровий спосіб життя в учнів зводяться до занять спортом, гігієни, відсутності шкідливих звичок, правильного харчування та доброго самопочуття. Значна частина учнів (10%) не розуміють поняття «здоровий спосіб життя» взагалі і плутають його значення з категорією «здоров'я».

Виділено ряд ознак здорового способу життя, що характеризують, на думку опитуваних, даний феномен. Учні вказували на такі ознаки здорового способу життя, як «заняття спортом», «відсутність тяги до наркотиків», «помірне вживання алкоголю», «правильне харчування», «відсутність звички

до паління», «гігієна», «оптимістичне відношення до життя», «діяльність на користь суспільству», «дотримання режиму дня». Окремі учні віднесли до ознак здорового способу життя такі, як бадьорість, життєрадісність, гарний настрій, добробут. 98% опитаних учнів відповіли, що здоровий спосіб життя є необхідним і вони хотіли б вести більш здоровий спосіб життя, ніж на теперішній день.

Усі опитані вважають здоров'я засобом для досягнення певних цілей у житті. В системі ціннісних орієнтацій у 60% учнів здоров'я посідає перше місце; у 10% – друге, 10% – третє і 10% – четверте; 10% опитуваних відводять здоров'ю лише п'яте місце (Рис. 1).

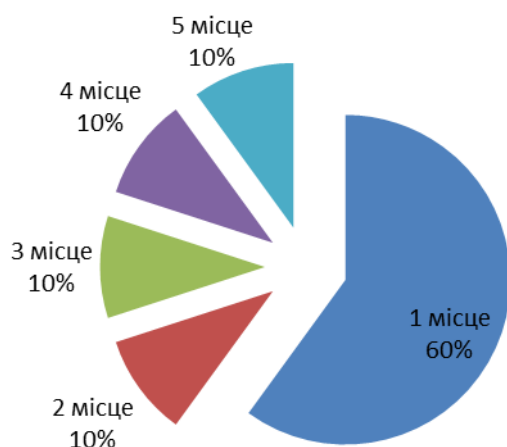

Рис. 1. Місце здоров'я у системі цінностей учнів

Анкетування учнів щодо місця здоров'я в ієрархії життєвих цінностей показало, що 30% школярів в ієрархії життєвих цінностей відводять перше місце родині, 10% – дружбі, 60% – здоров'ю (Рис. 2).

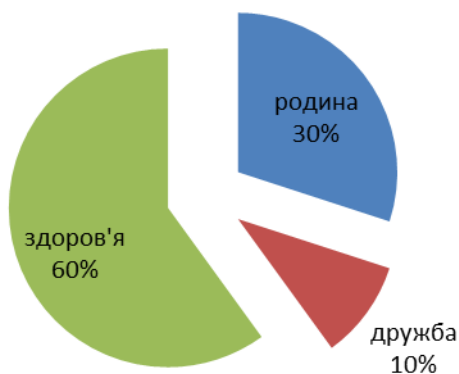

Рис. 2. Здоров'я в ієрархії життєвих цінностей учнів

Найважливішим складником для здорового способу життя є відсутність шкідливих звичок. Перші місця опитані відводять таким складовим здорового способу життя, як «не вживати алкоголю, наркотиків, не палити», «заняття спортом», «гармонійні відносини у родині». Для зручності представлення результатів такі складові здорового способу життя як «не вживати алкоголю, наркотиків, не палити» ми об'єднали у поняття «відсутність шкідливих звичок».

Слід відмітити, що опитувані не обмежували здоровий спосіб життя винятково заняттями спортом і відсутністю шкідливих звичок. Останнє місце серед ознак здорового способу життя (12) – 60% респондентів відвели «духовному здоров'ю».

Результати дослідження щодо відношення респондентів до індивідуального здоров'я, проведені за тестом «Здоров'я», показали, що значна частина опитаних не відповідально і не усвідомлено ставляться до свого здоров'я, кількість набраних балів в середньому складала $3,875 \pm 0,66$; мінімальна кількість балів становила 0, максимальна – 7. Переважна більшість учнів старшого шкільного віку (90%) – не виконують ранкової гімнастики, не займаються спортом, не загартовуються, 10% палять. Середній рівень індексу самооцінки здоров'я учнів не перевищував $8,3 \pm 0,8$; мінімальне значення індексу самооцінки здоров'я відповідало 3 балам, а максимальне – 13 балам. Слід зауважити, що більшість респондентів скаржилась на головний біль, біль у ділянці серця та попереку, погіршення зору, задишку при швидкій ході, вплив погоди на самопочуття.

Таким чином, за отриманими результатами дослідження нами зроблено наступні висновки: 1) переважна більшість учнів знають основні складники здорового способу життя і перевагу надають заняттям спортом, правильному харчуванню, відсутності шкідливих звичок. Однак результати ранжування складових здорового способу життя показали, що опитувані до найважливіших, окрім вище вказаних, віднесли «гармонійні відносини у родині», «позитивне ставлення до себе», «доброзичливі відносини з іншими»; 2) у системі ціннісних

орієнтації здоров'я займає першочергове місце лише в 60% опитуваних; 3) дослідження відношення респондентів до індивідуального здоров'я за тестом «Здоров'я» дозволило зробити висновок про не усвідомлене ставлення 30% опитуваних до власного здоров'я; 4) аналіз результатів самооцінки здоров'я учнів свідчить, що більшість із них мають донозологічні порушення, пов'язані зі зниженням функціональних резервів організму.

На основі вищевказаних фактів, нами проаналізовано вплив режиму дня та його основних компонентів на стан здоров'я школярів.

Одним із основних факторів здорового способу життя є сон. За даними анкетування, кількість школярів, що мали тривалість нічного сну, яка відповідає віковим нормам, становила 48%. Меншу, ніж фізіологічно обґрунтовану, тривалість нічного сну мали 18% школярів. Перевищували тривалість нічного сну 34% досліджуваних. Водночас необхідно зауважити, що тривалість нічного сну за статевими ознаками відрізняється, а саме: у дівчат становить 7,9 год., а у хлопців – 8,2 год. З огляду на це, необхідно вказати, що недотримання вікових нормативів сну відбивається на стані розумової працездатності школярів, перевищує вірогідність розвитку перевтоми.

Ранковий туалет і регулярне виконання ранкової гігієнічної гімнастики не лише сприяють формуванню захисних сил організму, профілактиці захворювань, а й забезпечують більш ефективну роботу учнів на початку навчального дня. Близько 13% опитуваних зазначили, що роблять ранкову гімнастику, а 87% її уникають. Дотримуються норм тривалості процесу особистої гігієни 67% учнів (64% від часу особистої гігієни складає ранковий туалет, а 36% – вечірній), 43% опитуваних повідомили, що тривалість процесу особистої гігієни є меншою за норму.

Важливим фактором здорового способу життя учнів є харчування. Кількість хлопців і дівчат, які регулярно харчуються більше трьох разів на день, не перевищує 15%, тобто у такій кількості родин харчуванню приділяється достатньо уваги. Тричі харчуються на добу – 32% опитаних, двічі на добу – 39% і один раз на добу – 14% школярів.

У 53% учнів спостерігається одно-дворазове харчування, причому таке харчування має одноманітний характер. Серед учнів, які снідають і вечеряють, або обідають і вечеряють – 63%, снідають і обідають – 30%, лише вечеряють – 5%, а лише снідають – 2%. Більше половини школярів харчуються тоді, коли відчують «сильний голод». Як наслідок, такий режим харчування призводить до формування у переважної більшості школярів хибного стереотипу харчової поведінки та є підґрунтям для виникнення функціональних розладів у роботі шлунково-кишкового тракту, а також може призвести до хронічних захворювань.

Найчастіше порушення режиму харчування відзначено між сніданком і обідом. Більшість школярів (88%) – вказали, що перерва складає 6,5-7 годин і не відповідає нормам. Лише 12% учнів харчуються 4 рази на добу з інтервалами 3,5-4 години. Дослідження тривалості процесу вживання їжі показали, що у 36% опитуваних прийом їжі триває 15-20 хвилин, 52% школярів харчуються довше 20 хвилин, а у 12% цей час є меншим за норму.

Додатковим обтяжуючим чинником потрібно вважати незадовільну організацію шкільного харчування, наявність заборонених Санітарним регламентом продуктів харчування, більшість обстежених вживають лише тістечка та солодкі вироби зі шкільного буфету. Таке харчування може привести до порушення в роботі шлунково-кишкового тракту.

Перебування на відкритому повітрі у поєднанні з руховою активністю – необхідна умова для зміцнення здоров'я, загартовування та підвищення працездатності учнів. Активний відпочинок і достатні фізичні навантаження є ваговим показником раціонально організованого режиму дня. Згідно нашого опитування, лише у 16% школярів присутній активний відпочинок і заняття спортом.

Не менш важливим є той факт, що 11% школярів проводять час на свіжому повітрі менше за одну годину на добу, що не є достатнім для відновлення зниженого в процесі навчальної діяльності функціонального стану організму та працездатності. Проте, 43% учнів перебувають на відкритому повітрі впродовж

терміну, рекомендованого фахівцями профілактичного напрямку гігієни дитинства (1-2 год.), 42% опитаних – навіть понад 2 год. перебувають на свіжому повітрі, а 4% школярів – не гуляють у навчальні дні взагалі.

Оцінка тривалості виконання домашніх завдань школярами показала, що 66% хлопців і 44% дівчат витрачають на цей вид діяльності час, що не перевищує допустимих норм для даних вікових груп (2,5-4 год.). А додатковий час на виконання домашніх завдань потрібен 44% хлопцям і 56% дівчат.

Ще одним важливим чинником організації режиму дня є наявність вільного часу, запровадження у повсякденне життя школярів комплексної системи оптимізації вільного часу, складовими частинами якої є наукові принципи раціональної організації позанавчальної роботи. Дослідження щодо тривалості вільного часу дали нам такі результати: у 38% учнів вільний час відповідає нормам і складає 1,5-2 год. на добу; у 47% анкетованих – понад 2 год., а 15% школярів мають менше 1 год. вільного часу за рахунок збільшення часу на виконання домашніх завдань.

При цьому слід зазначити, що організація вільного часу школярів належить до найважливіших сфер їхньої життєдіяльності. Характер використання вільного часу має тісний зв'язок із показниками адаптаційних ресурсів організму і є важливим фактором підвищення працездатності та збереження здоров'я.

Серед досліджуваних переважають уподобання до статичних варіантів відпочинку, таких як комп'ютерна ігрова діяльність (30%), перегляд відеофільмів (43%) і читання книг (27%). Водночас нами встановлено, що ці уподобання різняться за статевими групами. Зокрема, хлопці віддають перевагу іграм на комп'ютері – 40%, 33% вільного часу вони проводять за переглядом відеофільмів, а читанням книг відводять 27% свого вільного часу. У школярів уподобання розмістилися у такому порядку: на першому місці – перегляд відеофільмів – 45%, читання книг – 34%, а ігри на комп'ютері – 21% .

Враховуючи той факт, що науковцями обґрунтовано негативний вплив на психічний стан школярів комп'ютерної ігрової діяльності, певний інтерес мало

вивчення поширення серед учнів даного виду проведення дозвілля. Таким чином, розподіл часу школярів, упродовж якого вони грають у комп'ютерні ігри був таким: до 30 хв. – 10% опитаних, 1 год. – 22%, 2 год. – 30%, більше 2 год. – 38% школярів.

Згідно вищевикладеного видно, що тривалість ігрової діяльності досліджуваних за комп'ютером перевищує тривалість, визначену гігієністами як безпечну для організму школярів.

Зважаючи на те, що у структурі вільного часу лідирує щоденний перегляд відеофільмів і комп'ютерних ігор як найбільш доступна й універсальна форма проведення дозвілля, нами було з'ясовано тривалість цього виду позанавчальної діяльності у добовому бюджеті часу. Встановлено, що переважна більшість школярів обох статевих груп проводить біля екранів комп'ютерів 2-2,5 год. (45%), 2 год. – 32% опитаних, більше 2,5 год. – 15% і лише 8% учнів – менше 1 год.

Результати дослідження свідчать, що тривалість перегляду відеофільмів опитуваних перевищує визначену норму гігієністами як безпечну для здоров'я школярів.

Отже, проведене дослідження стосовно дотримання учнями добового режиму дня дозволило встановити значний відсоток школярів із відхиленнями раціонального з гігієнічної точки зору режиму дня, що є фактором ризику порушення здоров'я та розвитку хронічних неінфекційних захворювань. Зокрема, тривалість нічного сну досліджуваних відповідно віковим нормам відповідає майже на половину (48%); ранкового туалету і регулярного виконання ранкової гігієнічної гімнастики дотримуються лише 13% учнів; у переважній більшості школярі дотримуються норм тривалості процесу особистої гігієни (67%); раціональне харчування є у незначній кількості респондентів (15%); активний відпочинок і заняття спортом притаманні лише 16% школярів; менше половини досліджуваних дотримуються норм перебування на свіжому (43%); тривалість вільного часу школярів відповідає нормам лише у 38% учнів; у половини опитаних тривалість виконання

домашніх завдань відповідає віковим нормам (66% хлопців і 44% дівчат); школярі віддають перевагу під час відпочинку перегляду відеофільмів і комп'ютерним іграм.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці і впровадженні в закладах загальної середньої освіти оздоровчо-виховних і корекційних програм, спрямованих на формування в учнів свідомого ставлення до здорового способу життя, формування культури здоров'я та орієнтації всієї системи освіти на здоров'язбережувальне навчання й виховання.

Література:

1. Бобрицька В. І. Здоров'я в ієрархії цінностей майбутніх учителів. Рідна школа. 2003. № 10. С. 66-69.
2. Вакуленко О. В. Здоровий спосіб життя як соціально-педагогічна умова становлення особистості у підлітковому віці: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2001. 260 с.
3. Василенко Н. Проблема здорового способу життя в освіті європейських країн. Шлях освіти. 2000. № 1. С. 19-22.
4. Ващенко О. Здоровий спосіб життя – важливий чинник виховання особистості: теоретико-методологічний аспект. Освіта вчителя. 2007. № 5. С. 48-51.
5. Водопьянов В. И. Активный, здоровый образ жизни и нормоналогия. Методические и социальные проблемы медицины и биологии. 1986. Вып. 6. С. 55.
6. Лапаєнко С. В. Формування ціннісних орієнтацій старших підлітків на здоровий спосіб життя: дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2000. 203 с.
7. Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2007. 352 с.

3.4. Justification of the effectiveness of the student's own health program

Обґрунтування ефективності власної програми оздоровлення студента

Науковці та педагоги відзначають постійне збільшення кількості шкільної та студентської молоді, для яких характерна підвищена стурбованість, невпевненість у своїх силах та можливостях, емоційна нестійкість. Особиста тривожність чинить негативний вплив на поведінку, відношення у суспільстві, успішність у навчанні, а також на розвиток адаптаційних можливостей студентів в умовах вищої школи. У результаті велика кількість осіб, що вступають до закладів вищої освіти (ЗВО) за станом здоров'я відносяться до спеціальної медичної групи (СМГ). Така категорія студентів є досить специфічною і різноплановою, вимагає своїх особливих підходів щодо організації занять з фізичного виховання. Це обумовлює необхідність перебудови роботи зі студентським контингентом, обґрунтування і розробки методологічних підходів до організації занять.

Мета та завдання нашого дослідження – проаналізувати сучасний стан фізичного виховання студентів СМГ, виявити проблемні аспекти, окреслити актуальні питання, систематизувати сучасні науково-методичні знання та практичний досвід з проблеми фізичного виховання студентів СМГ в умовах закладу вищої освіти на основі аналізу та узагальнення даних літературних джерел; проаналізувати програми з фізичного виховання для студентів СМГ; запропонувати варіант власної програми оздоровлення студента.

Особливий підхід до організації занять зі студентами – розробка спеціальної програми підготовки, що складається з робочої програми навчальної дисципліни «Фізична культура в спеціальних медичних групах» і конспектів занять при найбільш поширених захворюваннях.

Студенти, які відносяться до СМГ, формують досить неоднорідний колектив. Вони відрізняються між собою станом функціональних систем організму, видами захворювання, а також станами, що є наслідками

перенесених захворювань. Такі студенти у порівнянні з однолітками, що займаються в основній групі, мають слабший фізичний розвиток та низькі адаптаційні можливості організму. Як правило, вони неорганізовані, не можуть виконати більшості фізичних вправ, елементів спортивних ігор. В них часто трапляються хронічні та простудні захворювання із загостренням впродовж осінньо-зимового періоду.

З кожним роком збільшується кількість студентів, віднесених за станом здоров'я до СМГ. За даними наукових досліджень кількість студентів з низьким рівнем психофізичного стану за останні 10 років збільшилась у 2-3 рази у порівнянні із загальною кількістю відносно здорових студентів. В особливо несприятливому стані знаходяться ті, що перенесли якусь хворобу, нерідко виникаючу внаслідок недостатньої рухової активності.

Е. І. Едешко, вважає, що існує об'єктивна необхідність поділу студентів СМГ вищих навчальних закладів на чотири підгрупи (це зумовлено їх великою кількістю – понад 50,00% від загальної кількості всіх студентів): студенти із захворюваннями серцево-судинної та дихальної систем; студенти із травмами або захворюваннями опорно-рухового апарату; студенти із захворюваннями системи травлення; студенти із захворюваннями органів зору [3].

А. І. Загrevська пропонує комплектувати групи із врахуванням стану здоров'я, характеру захворювання, ступеня компенсації та тренуваності без врахування статі, а інші вважають за необхідне враховувати стать, характер захворюваності, функціональні можливості та стан фізичного розвитку [4].

За твердженням С. І. Шинкарьова серед різноманітних форм фізичної культури, що використовуються для нормалізації функціонального стану й постави студентів СМГ, а також з метою профілактики захворювань, особливої уваги заслуговують наступні форми та засоби фізичної культури: ранкова гігієнічна гімнастика, яка покращує діяльність внутрішніх органів, викликає підвищений емоційний стан; рухливі ігри та елементи спортивних ігор, які нормалізують психоемоційний стан, вдосконалюють координацію рухів; різновиди ходьби: теренкур і лікувальний біг, що стабілізують процеси обміну,

покращують діяльність нервової системи, серцево-судинної та дихальної систем; плавання, що посилює діяльність кардіореспіраторної системи й обміну речовин; загартовуючі процедури [5].

О. В. Зеленюк доводить, що заняття 1–2 рази на тиждень фізичною культурою студентам I–II курсів закладів вищої освіти не дозволяють забезпечити хоча б мінімальний рівень фізичної активності, який має складати 6–8 годин на тиждень [2].

Саме тому, О. Ю. Іваночко переконує у необхідності проведення додаткових занять зі студентами СМГ, що повинно складати 3–4 рази на тиждень та додаткові самостійні заняття вдома. Оздоровчий ефект таких занять ймовірний лише за умови виконання різноманітних за спрямованістю, обсягом та інтенсивністю фізичних вправ, відповідно до індивідуальних можливостей організму, а також з обов'язковим використанням доступних методів самоконтролю власного стану [3].

Аналізуючи програми дисципліни «Фізичне виховання» не в повній мірі розкривається зміст та спрямованість навчально-тренувального процесу для СМГ.

Заняття у СМГ справляють лікувальний ефект лише при правильному, регулярному, тривалому використанні спеціальних фізичних вправ. З цією метою розроблені методика проведення занять, показання та протипоказання щодо їх використання, врахування ефективності, гігієнічні вимоги до місць занять тощо.

Виходячи з поставленої мети, викладач вирішує наступні завдання:

- зміцнення стану здоров'я, правильне виконання вправ, підвищення фізичної і розумової працездатності;
- підвищення імунного стану студентів;
- навчання раціональному диханню, загартовуванню організму природними факторами;
- виховання потреби до постійних занять фізичними вправами;
- розуміння користі фізичного навантаження.

Аналіз використовуваних засобів фізичного виховання ілюструє поступове збільшення інтенсивності занять, що виникає як за рахунок розширення їх арсеналу, так і за рахунок зростання інтенсивності навантаження.

Принципальний підхід і відповідність навантаження функціональним можливостям студентів СМГ передбачалось внесення певних змін у блок практичних занять:

- студенти, що відносяться до СМГ, займаються окремо від основної і підготовчої груп, під керівництвом окремого викладача;
- вступна частина – 20 хвилин (розминка, загальнозміцнюючі вправи);
- основна частина – 40 хвилин (спеціальні вправи, дихальна гімнастика, вправи на корекцію постави, елементи аеробіки та фітнесу, вправи на гнучкість;
- заключна частина – 20 хвилин (вправи на розслаблення і відновлення пульсу і дихання, ходьба). У цьому ж періоді викладач проводить профілактичні бесіди та відповідає на запитання студентів щодо здорового способу життя, оздоровлення та ін.

Зміст практичного розділу дисципліни:

- види вправ: загальнозміцнюючі (вправи для оздоровлення і зміцнення організму, вправи для підвищення фізичної та розумової працездатності), спеціальні (вправи, що розвивають гнучкість і рухливість суглобів, вправи, які зміцнюють різні м'язові групи), вправи з предметами (палиці, скакалки та ін.), дихальні (вправи з подовженим видихом, управління диханням, звукове дихання, дихання з опором, вправи на затримку дихання), оздоровчі прикладні (оздоровча ходьба, дозована ходьба на місцевості, теренкур, оздоровчий і дозований біг), ігри (рухливі, спортивні);
- самомасаж (точковий за авторськими методиками, релаксуючий, елементи спортивного масажу);
- тематичні бесіди (щодо впливу фізичної культури на адаптаційні можливості людини, дотримання здорового способу життя, консультації щодо самостійного виконання фізичних вправ та комплексів лікувальної фізичної культури (ЛФК);

- домашні завдання у вигляді самостійного виконання комплексу фізичних вправ, самоконтроль за самопочуттям під час тренувань та впродовж дня тощо.

Крім того, студентам в процесі фізичного виховання було запропоновано скласти власну індивідуальну програму здорового способу життя – оздоровлення – за наступною схемою:

1. Самоконтроль стану власного здоров'я з початку дослідження, в тому числі наявність проявів патологічного процесу, фізичного та психологічного дискомфорту.

2. План зміцнення власного здоров'я:

а) раціональне харчування (враховуючи наявність патології, фізичного та розумового навантаження і т. ін.);

б) програма фізичного вдосконалення (руховий режим, оздоровчі тренування, спортивні тренування і т. ін.);

в) режим праці та відпочинку (профілактика синдрому професійного вигорання, хронічної втоми, нормалізація та оздоровлення сну, активний відпочинок і т. ін.);

г) соціальні аспекти (особливості взаємовідносин з однолітками, батьками, викладачами);

д) духовне вдосконалювання (самоосвіта, естетичні потреби, читання, музика і т. ін.).

3. Фіксування самопочуття та життєво важливих показників здоров'я (артеріального тиску, частоти серцевих скорочень та ін. (якщо необхідно), настрою і т.д.).

Безперечно, ефективність підготовки майбутнього вчителя багато в чому залежить від тих умов, які створюватимуться викладачами у закладі вищої освіти, від тієї мети, яку використовуватимуть науково-педагогічні працівники: розвиток творчості й самостійності у студентів під час підготовки майбутнього вчителя до зміцнення власного здоров'я, виявлення співучасті, підтримки, заохочення, консультування. Тобто студенти для забезпечення їхнього процесу

професійної підготовки вимагають педагогічної підтримки з боку викладачів. Педагогічну підтримку визначаємо як систематичну, цілеспрямовану діяльність викладача (або колективу викладачів), яка забезпечує розкриття особистісного потенціалу майбутнього вчителя шляхом надання конкретної допомоги йому в самотійному подоланні труднощів у навчанні та сприяння в самовизначенні й самореалізації особистості фахівця.

Отже, на підставі аналізу праць науковців, педагогічну підтримку в здійсненні підготовки майбутніх вчителів визначено як систематичну, цілеспрямовану діяльність професорсько-викладацького складу вищого навчального закладу, що передбачає надання конкретної допомоги студентам у формуванні їх мотивації до зміцнення власного здоров'я.

Основними засобами педагогічної підтримки студентів щодо оздоровлення використовувались:

- співучасть (забезпечує піднесення, успіх, віру у власні можливості);
- створення ситуацій успіху (дозволяє студенту отримувати задоволення від власної діяльності, очікування успіху, проектування позитивного в діяльності, використання прийомів заохочення, схвалення, вселяння в студента віри у власні можливості);
- консультування (поради щодо використання набутого досвіду з вибору та використання форм і методів оздоровлення, аналізу й вирішення труднощів у процесі його здійснення, в оволодінні основами з питань здорового способу життя та оздоровлення).

Для опанування знаннями й формування умінь і навичок оздоровчої діяльності потрібно забезпечення мотивації студентів, оскільки певні мотиви лежать в основі будь-якої діяльності людини. Саме мотив є усвідомленою потребою досягнення цілі. Формуванню і забезпеченню мотивації майбутнього вчителя до зміцнення власного здоров'я сприяє застосування викладачами університету таких методів, як заохочення, що додає студентам упевненості в силах, надає віру у досягнення успіху та стійкого інтересу до використання методів оздоровлення; демонстрація позитивних впливів форм і методів

оздоровлення переконує у необхідності використання їх у подальшій педагогічній практиці; цікаве нестандартне проведення навчального заняття за темою оздоровлення викликає у студентів інтерес до занять, активізує до творчої роботи в цьому напрямі; розробка та пропонування викладачами навчально-методичного матеріалу щодо самостійного або більш ґрунтовного опанування форм і методів оздоровлення спонукає майбутнього вчителя до самовдосконалення; особистий приклад викладача з організації оздоровлення формує у майбутнього вчителя прагнення до здорового способу життя. Вищевказане підтверджує висновок С. Футорного «...основними шляхами удосконалення фізичного виховання молоді у системі освіти має бути формування потреби в зміцненні здоров'я засобами фізичної культури й спорту; підвищення якості навчального процесу з фізичного виховання та забезпечення його висококваліфікованими кадрами, сучасними науково-методичними комплексами й відповідним матеріально-технічним оснащенням; оптимізація управління у цій сфері тощо» [1].

Наведені дані ще раз підтверджують, що організація занять зі студентами СМГ, не тільки дозволяє використовувати весь арсенал фізичних вправ оздоровчої фізкультури та ЛФК, але й дає можливість практично реалізувати основні гігієнічні принципи оздоровлення і реабілітації [3].

На нашу думку, посилаючись на висловлювання науковців та програми дисципліни «Фізичне виховання», в повній мірі не відбувається індивідуальний підхід до кожного студента і, як результат, не відбувається комплексного впливу на захворювання. Вважаємо, що необхідна розробка нових більш ефективних програм для зміцнення стану студентів, а саме: оздоровчих, реабілітаційних, загально розвивальних; вдосконалення навчально-тренувального процесу студентів СМГ (покращення функціонального стану й попередження прогресування хвороби в студентів, підвищення фізичної та розумової працездатності, адаптація до зовнішніх чинників); зняття втоми й підвищення адаптаційних можливостей; виховання потреби в загартовуванні, заняттях оздоровчою фізкультурою.

Досягти ефективності оздоровчого процесу можливо за умов дотримання комплексу організаційно-методичних заходів: використання науково-забезпечених програм, відповідальне ставлення до комплектування груп, педагогічний контроль, дотримання методики та принципів фізичного виховання, тренування, забезпечення мотивації студентів, педагогічне консультування щодо оздоровлення та здорового способу життя. Дослідження довели необхідність постійної педагогічної підтримки під час складання і реалізації індивідуального здорового способу життя, програми власного оздоровлення студентів педагогічного університету у процесі фізичного виховання.

Література:

1. Загrevская А. И. Совершенствование методики занятий по физической культуре у студенток специальной медицинской группы на основе их программирования: дис. ... канд. пед. наук / А. И. Загrevская. – Томск, 2000. – 160 с.
2. Зеленюк О. В. Індивідуалізація навчального процесу фізичного виховання на підставі комплексного оцінювання рухової підготовленості та рівня соматичного здоров'я студентів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.02 "Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення" / О. В. Зеленюк. – Х., 2004. – 21 с.
3. Іваночко О. Організація та методика навчальних занять спеціального медичного відділення у ВНЗ / О. Іваночко // Молода спортивна наука України: зб. наук. статей з галузі фізичної культури та спорту. – Л., 2007. – Т. 3. (Вип. 11). – С. 99-104.
4. Дубровский В. И. Лечебная физическая культура / В. И. Дубровский. – М.: Владос, 2004. – 608 с.
5. Шинкарьов С. І. Фізичне виховання студентів спеціальних медичних груп / С. І. Шинкарьов // Освіта та педагогічна наука. 2012. – № 5-6 (154-155). – С. 31-36.

3.5. Peculiarities of reactions of adaptation of cardiovascular system of schoolchildren to physical loading

Особливості реакцій адаптації серцево-судинної системи учнів до фізичного навантаження

Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні обумовлюють необхідність перегляду існуючих підходів до організації системи фізичного виховання та передбачають розробку й удосконалення науково-обґрунтованої моделі процесу фізичного виховання з фізіологічних позицій, що дозволить формувати здоровий спосіб життя у дітей.

Основою оптимізації навчально-тренувального процесу є фундаментальні праці, що забезпечили розвиток фізіології як науки та окремих галузей – вікової фізіології, фізіології спорту. Насамперед, це проблеми досліджені в працях І. М. Сеченова з фізіології нервової системи, дихання, втоми, природи довільних рухів і психічних явищ; І. П. Павлова з фізіології вищої нервової діяльності, життєдіяльності цілісного організму у взаємодії із зовнішнім середовищем; М. Є. Введенського та О. О. Ухтомського з дослідження процесів збудження й гальмування нервової і м'язової тканин; Ч. Шеррінгтона з інтегративної діяльності нервової системи, механізму нервово-м'язової передачі; М. О. Бернштейна з фізіології руху; Г. В. Фольборта з розвитку процесів втоми та відновлення; П. К. Анохіна із структури і діяльності функціональних систем [5].

Результати багатьох різнопланових досліджень, що пов'язані з теорією і практикою фізичної культури і спорту, лягли в основу раціоналізації навчання й тренування спортсменів, а також фізичного виховання (І. В. Аулік, Л. В. Волков, В. Л. Карпман, Т. Ю. Круцевич, М. В. Макаренко, В. М. Платонов, А. С. Ровний, С. Б. Тіхвінський, В. С. Фарфель, С. В. Хрущев, Б. М. Шиян).

Удосконалення системи фізичного виховання дітей є важливим соціальним завданням, практична реалізація якого включає, перш за все, раціональну організацію праці та активного відпочинку, необхідних для гармонійного розвитку. При цьому великого значення набуває проблема пристосування організму дітей до фізичних навантажень, особливо для учнів молодших класів, оскільки ефективність подальшого зростання їх фізичної працездатності залежить від відповідності функціональних можливостей організму й потужності навантаження, яке вони виконують [1; 3].

Формування рухових навичок визначається особливостями вищої нервової діяльності, в основу яких І. П. Павлов поклав основні властивості нервової системи: функціональну рухливість і силу нервових процесів, які відіграють головну роль у варіаціях фізіологічної індивідуальності. Ця думка знайшла свій подальший розвиток в сучасних дослідженнях (М. В. Макаренко, В. С. Лизогуб, Г. В. Коробейніков, С. М. Бітко, Л. Д. Сакаль, І. В. Кулініч, І. В. Безкопильний).

Обґрунтовано роль індивідуально-типологічних особливостей вищої нервової діяльності в ході професійного відбору в дорослих, у визначенні індивідуальних рівнів фізіологічних витрат під час розумової праці, в забезпеченні пристосувальних реакцій до емоційного стресу (М. В. Макаренко, 2004).

Проблема дослідження характеру пристосувальних реакцій функціональної системи забезпечення організму киснем у дітей з різними рівнями властивостей нервових процесів на сьогодні не отримала достатнього теоретичного осмислення й висвітлення в науковій літературі.

Однак, дослідження особливостей зміни параметрів серцево-судинної системи у дітей з різними рівнями властивостей нервових процесів під час фізичного навантаження дозволило б визначити допустимі зміни їх параметрів з метою попередження гіпокінезії і перенапруження [4].

Важливим фактором, що актуалізує потребу наукового дослідження особливостей параметрів серцево-судинної системи у дітей є необхідність прогнозування резервних можливостей функціональної системи забезпечення

організму киснем, виконавчою підсистемою якої є серцево-судинна система (П. К. Анохін).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати й експериментально виявити особливості функції серцево-судинної системи під час адаптації до фізичного навантаження у молодших школярів з різними рівнями властивостей нервових процесів.

Завдання дослідження: дослідити особливості зміни показників серцево-судинної системи під час адаптації до фізичного навантаження у молодших школярів з різними рівнями властивостей нервових процесів; обґрунтувати необхідність урахування індивідуальних показників властивостей нервових процесів у прогнозуванні характеру адаптаційних реакцій у функціональній системі забезпечення організму киснем.

Задоволення потреб організму в підвищеній кількості кисню під час м'язової роботи забезпечується анатомо-функціональними можливостями серцево-судинної системи, а також функціональними можливостями механізмів її регуляції для відповідності величини кровообігу інтенсивності фізичного навантаження.

Величина хвилинного об'єму кровообігу (ХОК) визначається, головним чином, частотою скорочень серця (ЧСС) і регулюється складним рефлекторним шляхом – впливами на серцево-судинний центр безумовних (нервових і гуморальних) подразників і рефлексів, що утворилися на їх основі, що доводить важливу роль кори великих півкуль головного мозку в пристосуванні режиму кровообігу до різних фізичних навантажень.

Аналіз літературних джерел з теми дослідження виявив, що відомості про особливості змінення параметрів кровообігу під час м'язової роботи у дітей 6 років не мають систематизованого характеру.

Тому, беручи до уваги, що показники частоти серцевих скорочень та серцевого викиду є проявом рівноваги між хімічними і нервовими стимулами і мають характерні індивідуальні особливості за однакових антропометричних показників, нами досліджено особливості функціональних параметрів ХОК під

час виконання стандартного фізичного навантаження у дітей з різними властивостями нервових процесів.

Дослідження показників серцево-судинної системи здійснювали у хлопчиків 6 років які не займалися в спортивних секціях і мали близькі антропометричні показники середні для цієї вікової групи, за результатами лікарського контролю були віднесені до основної групи здоров'я і не хворіли на гострі респіраторні захворювання протягом останнього місяця. Дослідження здійснювали з 10 до 11 години, так як цей час вважають найбільш сприятливим для дослідження серцево-судинної системи.

Досліджувані хлопчики були розподілені на підгрупи з високими, середніми та низькими рівнями показників основних властивостей нервових процесів – функціональної рухливості та сили. Дослідження функціональної рухливості і сили нервових процесів здійснювали за методикою М. В. Макаренка [2].

ЧСС вимірювали під час виконання фізичного навантаження питомою потужністю 1 Вт на 1 кг маси тіла. Вимірювання ЧСС здійснювали за допомогою реєстрації ЕКГ, серцевий викид (СВ) визначали за допомогою реєстрації реоплетизмограми протягом трьох хвилин виконання навантаження. ХОК визначали на основі показників ЧСС і СВ.

Для оцінки і порівняння конкретних значень ЧСС, СВ, ХОК а також для їх графічного відображення, нами були використані середні величини кожного параметра отриманого у стійкому стані під час виконання навантаження у підгрупах дітей з високими, середніми і низькими рівнями функціональної рухливості (ФРНП) і сили нервових процесів (СНП) у хлопчиків 6 років.

Слід зазначити, що під час розподілу на підгрупи за рівнями показників функціональної рухливості і сили нервових процесів важливо враховувати необхідність отримання для аналізу показників функції серця з 95% вірогідністю і внаслідок чого слід забезпечити репрезентативність вибірки дітей на основі підгрупи у віковій групі.

Використання статистичного критерію Ст'юдента (t-критерію) в межах $\pm 2,2$ стандартного відхилення від значень середньої вимірюваної величини дозволяє визначити об'єм такої вибірки в 10-12 осіб.

Таким чином, в кожену підгрупу були відібрані 11-12 хлопчиків, що склало в цілому 35 дітей.

Аналіз показників ЧСС в *stady state* під час виконання фізичного навантаження потужністю 1Вт на кг ваги тіла у хлопчиків 6 років з різними рівнями показників ФРНП та СНП показав, що показники ЧСС в підгрупах дітей з різними рівнями властивостей нервових процесів зростали, але різною мірою.

Так найвищими були показники ЧСС в підгрупі дітей з низькими рівнями ФРНП та СНП, а найменшими – в підгрупі з високими рівнями.

Різниця між показниками ЧСС в підгрупах дітей з низькими і високим рівнями показників властивостей нервових процесів була достовірною ($p < 0,001$). Різниця між показниками ЧСС в підгрупах дітей з середніми і високим рівнями показників властивостей нервових процесів була достовірною ($p < 0,05$). В той час як показники ЧСС в підгрупах дітей з середніми і низькими рівнями показників властивостей нервових процесів були близькими ($p > 0,05$).

Аналіз показників СВ в *stady state* під час виконання фізичного навантаження потужністю 1Вт на кг ваги тіла у хлопчиків 6 років з різними рівнями показників ФРНП та СНП показав, що показники СВ в підгрупах дітей з різними рівнями властивостей нервових процесів зростали, але різною мірою.

Так найвищими були показники СВ в підгрупах дітей з високими рівнями властивостей нервових процесів, а найменшими – в підгрупі дітей із середніми рівнями. Різниця між показниками СВ в підгрупах дітей з високими і середніми рівнями ФРНП і СНП була статистично достовірною ($p < 0,05$), в той час як показники СВ в підгрупах дітей з низькими і високими рівнями – були близькими за величиною ($p > 0,05$).

На основі отриманих показників ЧСС і СВ під час виконання фізичного навантаження питомою потужністю 1 Вт на кг маси тіла нами було визначено показники ХОК у хлопчиків 6 років з різними рівнями показників властивостей нервових процесів.

Аналіз показників ХОК під час виконання фізичного навантаження потужністю 1Вт на кг ваги тіла у хлопчиків 6 років з різними рівнями показників ФРНП та СНП показав, що показники ХОК в підгрупах дітей з різними рівнями властивостей нервових процесів зростали, але різною мірою.

Так найбільшими були показники ХОК в підгрупах дітей з високими рівнями властивостей нервових процесів, а найменшими – у дітей із середніми рівнями. Різниця між показниками ХОК у дітей з середніми та низькими рівнями ФРНП та СНП була статистично достовірною ($p < 0,05$). Такою ж достовірною була і різниця між показниками ХОК в підгрупах дітей з середніми і високими рівнями властивостей нервових процесів ($p < 0,05$). В той же час показники ХОК у підгрупах дітей з низькими і високими рівнями властивостей нервових процесів були близькі за величиною ($p > 0,05$).

Таким чином, проведений аналіз показників функції серцево-судинної системи під час виконання фізичного навантаження у хлопчиків 6 років виявив, що всі досліджувані показники зростали, але різною мірою, залежно від рівня властивостей нервових процесів.

Висновки.

1. Розглянута варіабельність показників серцево-судинної системи у хлопчиків 6 років під час виконання фізичного навантаження питомої потужності 1 Вт на кг маси тіла свідчить про вплив рівнів властивостей нервових процесів на співвідношення показників ЧСС, СВ, ХОД в різних підгрупах дітей.

2. Виявлено, що під час виконання навантаження питомою потужністю 1 Вт на кг маси тіла у хлопчиків 6 років найвищими були показники ЧСС в підгрупі дітей з низькими рівнями ФРНП та СНП, а найменшими – в підгрупі з високими рівнями. Різниця між показниками ЧСС в підгрупах дітей з низькими

і високим рівнями показників властивостей нервових процесів була достовірною ($p < 0,001$). Різниця між показниками ЧСС в підгрупах дітей з середніми і високим рівнями показників властивостей нервових процесів була достовірною ($p < 0,05$). Водночас, показники ЧСС в підгрупах дітей з середніми і низькими рівнями показників властивостей нервових процесів були близькими ($p > 0,05$).

3. Показано, що під час виконання навантаження питомою потужністю 1 Вт на кг маси тіла у хлопчиків 6 років Найвищими були показники СВ в підгрупах дітей з високими рівнями властивостей нервових процесів, а найменшими – в підгрупі дітей із середніми рівнями. Різниця між показниками СВ в підгрупах дітей з високими і середніми рівнями ФРНП і СНП була статистично достовірною ($p < 0,05$), водночас, як показники СВ в підгрупах дітей з низькими і високими рівнями – були близькими за величиною ($p > 0,05$).

4. Виявлено, що під час виконання навантаження питомою потужністю 1 Вт на кг маси тіла у хлопчиків 6 років. Найбільшими були показники ХОК в підгрупах дітей з високими рівнями властивостей нервових процесів, а найменшими – у дітей із середніми рівнями. Різниця між показниками ХОК у дітей з середніми та низькими рівнями ФРНП та СНП була статистично достовірною ($p < 0,05$). Такою ж достовірною була і різниця між показниками ХОК в підгрупах дітей з середніми і високими рівнями властивостей нервових процесів ($p < 0,05$). Водночас, показники ХОК у підгрупах дітей з низькими і високими рівнями властивостей нервових процесів були близькі за величиною ($p > 0,05$).

5. Показано, що під час виконання фізичного навантаження питомою потужністю 1 Вт на кг маси тіла у хлопчиків 6 років, всі досліджувані показники серцево-судинної системи зростали, але різною мірою залежно від рівня властивостей нервових процесів.

6. Для прогнозування характеру адаптаційних реакцій у функціональній системі забезпечення організму киснем необхідно враховувати індивідуальні показники властивостей нервових процесів молодших школярів.

Перспективи подальших розробок з даного напрямку: визначення впливу різних індивідуальних співвідношень функціональної рухливості й сили нервових процесів у дітей молодшого шкільного віку на формування пристосувальних реакцій функціональної системи забезпечення організму киснем на фізичне навантаження.

Література:

1. Krutsevich, T. Yu. (2003), *Teoriia i metodyka fizychnoho vihovannia* [Theory and methods of physical education], Olimpiiska literatura, Kyiv, Ukraine.
2. Makarenko, M. V. (2002), "The functional state of central nervous system at persons with different levels of mobility of nervous processes", *Journal of physiology*, Vol. 48, no. 1, pp. 9-14.
3. Nyevorova, O. V. (2007), *Ozdorovcha spryamovanist i shlyahy optimizatzyu physychnogo vyhovannya ditey molodshogo shkilnogo viku* [Health-orientation and ways to optimize the physical education of children of primary school age], RVV KDPU imeny Volodimira Vynnychenka, Kirovograd, Ukraine. 1.
4. Коробейніков Г. В. Психофізіологічне забезпечення діагностики функціонального стану висококваліфікованих спортсменів / Коробейніков Г. В., Бітко С. М., Сакаль Л. Д., Кулініч І. В. // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту: Зб. наук. праць. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 53-60.
5. Макаренко М. В. Біологічні основи індивідуальності та спортивна діяльність / М. В. Макаренко, В. С. Лизогуб, О. П. Безкопильний // VII Міжнародні Новорічні біологічні читання 21-22 грудня 2007 року. – Миколаїв: МДУ, 2007. – С. 54-60.

3.6. The use of means of physical culture in ensuring a healthy lifestyle of students in secondary schools

Застосування засобів фізичної культури в забезпеченні здорового способу життя учнів закладів середньої освіти

Одним із завдань загальної середньої освіти є виховання свідомого ставлення учнів до свого здоров'я та здоров'я громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок та засад здорового способу життя, збереження й зміцнення як фізичного так і психічного здоров'я.

У світовій літературі можна знайти більш як 400 визначень поняття «здоров'я». У міжнародній спільноті загальноприйнятим є визначення здоров'я: «Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад» [2].

Спираючись на роботи П. Калью, Г. Никифоров виділив підходи, які найбільш часто використовувані у визначеннях здоров'я, а саме:

- динамічна рівновага організму і його функцій з навколишнім середовищем;
- здатність до повноцінного виконання основних соціальних функцій, участь у соціальній діяльності та суспільно-корисній праці;
- здатність організму пристосовуватися до постійно мінливих умов існування в навколишньому середовищі [7].

Проблема здоров'я молоді та умови його покращення є постійним предметом дослідження філософів, медиків, психологів та педагогів.

Більшість вчених (В. Ареф'єв, В. Березовський, Т. Бублей, М. Галай, І. Володько, В. Сізова, П. Слобожанінов, І. Ляхова, G. Feduyk та ін.) вбачають вирішення цієї проблеми у різних підходах: компенсація дефіциту рухової активності школярів шляхом підвищення професійної компетентності майбутніх фахівців фізичного виховання і спорту та застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій; у формуванні високого рівня

фізичної культури, вміння управляти індивідуальним здоров'ям; в індивідуалізації фізичного виховання школярів та диференційованому застосуванні його засобів, методів і форм; рухових умінь та навичок з різних видів фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Сучасні науковці акцентують свою увагу на необхідності підвищення самосвідомості й організації здорового дозвілля молоді, формуванні мотивації до здорового способу життя.

Здоровий спосіб життя (ЗСЖ) – це комплекс оздоровчих заходів, націлених на гармонійний розвиток та зміцнення здоров'я індивіда, підвищення працездатності та збільшення тривалості життя. Наявність в учнів здорового способу життя передбачає: оптимальну рухову активність, повноцінне харчування, здоровий сон, відмову від шкідливих звичок (куріння, вживання алкоголю тощо), загартовування засобами природи; управління емоціями, раціональну організацію режиму праці й відпочинку, дотримання особистої та громадської гігієни тощо [5].

Дотримання здорового способу життя передбачає: прагнення до фізичної досконалості; досягнення душевної гармонії в житті; забезпечення повноцінного харчування; виключення з життя самодеструктивної поведінки; очищення організму та його загартовування. Такий спосіб життя індивіда впливає не лише на формування, збереження і зміцнення індивідуального здоров'я, а й створює передумови для інтелектуального й духовного розвитку особистості підвищує працездатність, допомагає долати психічні, фізичні, емоційні перевантаження, ефективно вирішувати певні проблеми [10].

У психолого-педагогічній науці значна увага приділяється дослідженню чинників, що суттєво впливають на процес виховання основ здорового способу життя, серед яких виділяють об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних відносять: передумови для ведення здорового способу життя (раціональне харчування, заняття фізичною культурою і спортом, загартовування, відпочинок), що належать до сфер матеріального, виробничого, сімейно-побутового й духовного життя особистості; сприятливе навколишнє

середовище (повітря, вода, географічні умови життя людини, рослинний і тваринний світ, безпечні умови праці); економічні та інші стимули, а також фактори, що зумовлюють потребу людей дотримуватись здорового способу життя; пропаганда здорового способу життя. До суб'єктивних чинників належать: спадковість; психічні почуття та настанови; стереотипи мислення і свідомість; національний менталітет; спрямованість поведінки [8; 9].

У вихованні здорового способу життя дуже важливим є питання мотивації до його дотримання. На нашу думку, цей процес якнайкраще буде формуватися через активну участь дитини у різноманітних фізкультурно-оздоровчих заходах, що проводяться у школі та за її межами. Активний інтерес до занять фізичною культурою формується в результаті внутрішньої мотивації, яка виникає тоді, коли зовнішні мотиви й цілі відповідають внутрішнім можливостям, тобто вони є оптимальними для дитини і вона розуміє суб'єктивну відповідальність за їхню реалізацію. Успішна реалізація таких мотивів і цілей викликає у особистості натхнення успіхом, бажання продовжувати заняття за власною ініціативою, тобто внутрішню мотивацію та інтерес.

Збереження здоров'я населення, що стандартно є пріоритетним завданням кожної держави, детермінується насамперед здоров'ям підростаючого покоління. Необхідною умовою збереження здоров'я школярів є забезпечення здорового способу життя дітей, зокрема формування у шкільному середовищі умов для здоров'язбережувальної рухової активності [4].

Необхідність посилення фізичного виховання у школі обумовлюється погіршенням стану здоров'я учнів. Численими дослідженнями встановлено, що протягом періоду навчання у школі збільшується кількість відхилень у стані здоров'я дітей і хронічних захворювань, погіршуються показники фізичного й психічного розвитку дітей та підлітків. Недостатньо уваги приділяється питанню створення умов для збереження та зміцнення здоров'я дітей під час освітнього процесу. В практичній організації шкільного середовища не

враховуються індивідуальні особливості психофізичного розвитку кожної дитини, що призводить до виникнення стресових станів [6].

Фізична культура у шкільному віці має особливо велике значення для формування необхідних у житті рухових умінь, навичок, оволодіння основами їх практичного використання у різних умовах рухової діяльності. У навчанні рухових дій у цьому віці можна виділити етапи, сприятливі для швидкого і повноцінного засвоєння нових вправ. У процесі спрямованого використання цієї особливості створюються найкращі умови для всебічного розвитку рухових якостей. Набуті у шкільному віці рухові уміння і навички, а також, фізичні, інтелектуальні, вольові та інші якості стають базою для швидкого й повноцінного оволодіння професійно-трудовами, військовими та іншими спеціальними руховими діями, для подальшого фізичного вдосконалення у зрілому віці. Не менше значення має внесок шкільної фізичної освіти у розвиток особистості молодих людей, формування їхнього світогляду та життєвої позиції, моральних рис, інтелектуальної й естетичної культури, вольової зосередженості [1].

Основна спрямованість предмету «Фізична культура» – зміцнити і підтримати здоров'я, забезпечити загальну фізичну освіту в поєднанні зі всебічним розвитком фізичних здібностей, вдосконалити статуру, сформувати особистісні якості.

Важливим засобом збереження та зміцнення здоров'я учнів є шкільна фізкультурно-оздоровча робота, метою якої є: виховання відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих як вищої індивідуальної і суспільної цінності; формування у дітей та учнівської молоді навичок здорового способу життя; оптимізація режиму освітнього процесу; збільшення рухової активності дітей та учнівської молоді. На сучасному етапі виникла необхідність удосконалення різних форм фізкультурно-оздоровчої роботи, відповідно до їхньої функції у системі загальної освіти, що своєю чергою дасть можливість забезпечити всебічний розвиток рухових якостей учнів за період їхнього навчання в школі. Сприятиме збереженню й зміцненню психічного і

фізичного здоров'я дітей усіх вікових груп, розвитку інтересу та звички кожного з них до самостійних занять фізичною культурою і спортом [3].

Знання, отримані на інших уроках (наприклад, природознавства, анатомії, біології, валеології), допомагають учням зрозуміти вплив фізичних вправ на організм, оцінити доцільність і способи їх виконання.

Зміст предмета «Фізична культура» спрямований на формування в учнів ключових компетентностей: соціальних (здатність до співробітництва, розв'язання життєвих проблем, взаєморозуміння, соціальної активності, формування фізичної культури особистості, основ здорового способу життя), мотиваційних (формування громадських і особистісних уявлень про престижність високого рівня здоров'я та фізичної підготовленості, здатність до навчання, прояву творчості у застосуванні рухових дій у різних по складності умовах, адаптивності) та функціональних (здатність до оперування знаннями про закономірності рухової активності, знаннями з історії фізичної культури та спорту, розширення рухового досвіду з метою розвитку фізичних якостей і рухових здібностей відповідно до вікових особливостей, засвоєння термінологічних та методичних компетентностей), які відображають ієрархію вимог до фізкультурно-спортивної діяльності, що поступово розширюється й удосконалюється [11].

У сучасному закладі середньої освіти проводяться такі форми фізкультурно-оздоровчої роботи, а саме: урок фізичної культури; ранкова гімнастика; фізкультуні хвилинки, фізкультуні паузи під час освітнього процесу; «години здоров'я» у групах подовженого дня; заняття лікувальною фізичною культурою з дітьми, віднесеними за станом здоров'я до спеціальної медичної групи; заняття з плавання (у навчальних закладах, що мають відповідні умови); «дні здоров'я і фізичної культури»; спортивні змагання тощо.

У сучасних умовах при організації фізкультурно-оздоровчої роботи слід враховувати мотиви та інтереси школярів, дана діяльність повинна сприяти: зниженню показників захворюваності дітей; підвищенню рівня їхньої фізичної

підготовленості; стабільності фізичної і розумової працездатності; успішному розвитку основних психічних процесів, творчих здібностей, особистісних рис; сформованості потреби в руховій активності; наявності знань основ збереження і зміцнення здоров'я; створенню умов для формування в дітей індивідуальних ціннісних орієнтацій на систематичні заняття фізичними вправами.

Науковець В. Язловецький вважає, що основою оздоровчої фізичної культури повинні стати програми занять, побудовані на системному принципі й спрямованості на відновлення працездатності, формування базових навичок здоров'я. Використання раціональної методики формування навичок правильної постави, оптимального дихання, довольного розслаблення, використання відновних засобів і нетрадиційних методів оздоровлення значно підвищують спрямованість таких занять. Важливу роль при складанні оздоровчих програм вчений відводить питанням дозування навантаження при використанні різних за характером і спрямованістю вправ, формуванні базових навичок основ здоров'я, які дають можливість навчати дітей доволно керувати функціями власного організму [12].

В нинішніх умовах необхідно враховувати психофізіологічні особливості школярів, знання яких необхідно для ефективної організації фізкультурно-оздоровчої роботи в школі, мається на увазі особливостей організації пізнавальних процесів, статевих особливостей, динаміки працездатності. Забезпечення диференційованого та індивідуального підходу дозволить ефективно і цілеспрямовано проводити з учнями фізкультурно-оздоровчу роботу, застосовувати різні форми і методи фізичного виховання, спостерігати за динамікою розвитку якостей та змін у показниках здоров'я школярів, їхнього фізичного розвитку та фізичної підготовленості.

Успішному вирішенню завдань фізкультурно-оздоровчої роботи у закладі середньої освіти сприятиме комплексне використання різноманітних засобів фізичного виховання. До таких засобів належать фізичні вправи, природні фактори зовнішнього середовища (оздоровчі сили природи) і гігієнічні фактори. Основним засобом розв'язання завдань фізкультурно-оздоровчої

роботи і досягнення її мети є рухова активність школярів (фізичні вправи, народні ігри і забави). Допоміжним засобом є оздоровчі сили природи (сонце, повітря, вода, земля) та гігієнічні фактори (режим дня і харчування, дотримання правил особистої гігієни). Кожна група засобів вирішує специфічні завдання, проте в комплексі вони дають змогу різнобічно впливати на організм школярів.

Таким чином, освітній заклад, як осередок знань має сприяти вихованню в учнів звичок та потреб зміцнювати і зберігати власне здоров'я як запоруку подальшої соціальної активності й успішної майбутньої професійної діяльності, здоров'я членів своєї сім'ї тощо. Фізкультурно-оздоровча робота в школі спрямовується на виховання в учнів відповідального ставлення до свого здоров'я, формування навичок здорового способу життя, оптимізацію режиму освітнього процесу, підвищення рухової активності дітей.

Література:

1. Андрєєва О. В. Фізична рекреація різних груп населення: К.: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2014. 280 с.
2. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК, 2003. 672 с.
3. Довга Т. Я., Черній В. П. Формування здорового способу життя учнів засобами імідажевої та фізкультурно-оздоровчої діяльності: навч.-метод. посіб. Кіровоград: 2016. 184 с.
4. Здоров'язбережувальні технології у фізичному вихованні: монографія / Носко М. О. та ін.; СПД Чалчинська Н. В., 2014. 300 с
5. Кузьменко В. Ю. Становлення та розвиток поняття «здоровий спосіб життя». Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: зб. наук, праць. Книга 1. Київ, 2000. С. 117-124.
6. Корнеєв Н. В., Даниленко Г. М. Здоров'я школярів, сьогодення та проблеми на перспективу. Охорона здоров'я України. 2003. № 1. С. 49-54.
7. Никифоров Г. С. Психология здоровья : учебник. СПб.: Питер, 2003. 607 с.
8. Оржеховська В. М. Формування здорового способу життя: сучасна стратегія розвитку. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. Київ: Інститут проблем виховання АПН України, 2006. Вип. 9, кн. II. С. 265-273.
9. Плахтій Д. П., Славина Н. С., Драчук С. І. Про здоров'я та здоровий спосіб життя. Кам'янець-Подільський, 2004. 224 с.
10. Яременко О., Вакуленко О. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи: підручник. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. 207 с.
11. Навчальна програма з фізичної культури для загальноосвітніх навчальних закладів 5-9 класи / С. М. Чешейко, Н. С. Кравченко, Л. А. Галенко; Київ, 2018. 303 с.
12. Язловецький В. С., Поярков В. О., Івасюта Ю. М. Формування валеологічних знань та навичок здоров'я в учнів на уроках фізкультури: навч. посіб. Кіровоград, 1995. 148 с.

3.7. Health orientation in education preschool children

Оздоровча спрямованість у вихованні дітей дошкільного віку

Виховання людини в дусі відповідального відношення до власного здоров'я й здоров'я оточуючих як до вищої соціальної цінності, формування високого рівня здоров'я дітей є пріоритетним завданням усіх ланок системи освіти. Саме тому ще з дошкільного віку необхідно сформувати у дітей культуру здоров'я, створити умови для розвитку компетентності особистості в фізичній, психічній і духовній його сферах.

В основних державних документах: Концепція дошкільного виховання в Україні, Загальна концепція неперервної валеологічної освіти, Концепція інтегративної українознавчої валеологічної освіти в Україні, Базовий компонент дошкільної освіти в Україні, Законі України «Про дошкільну освіту», Законі України «Про охорону дитинства», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр., Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту, Законі України «Про фізичну культуру і спорт», Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми «Здорова нація», Європейська стратегія ВООЗ «Здоров'я і розвиток дітей та підлітків» та інших документах, зазначається про розвиток компетентності особистості в фізичній, психічній і духовній його сферах, які створюють підґрунтя для взаємодії різних соціальних інститутів та регламентують правові основи соціально-педагогічної діяльності у вирішенні проблеми формування культури здоров'я підростаючого покоління.

У Законі “Про дошкільну освіту” йдеться про необхідність виховання в дитини ціннісного ставлення до життя, власного здоров'я та здоров'я інших людей як до найвищої індивідуальної та суспільної цінності, отожд одним з найважливіших завдань працівників ДНЗ вважаємо виховання фізично, психічно та духовно здорової особистості, яка надалі має стати повноцінним членом соціуму.

Невтішні дані про захворюваність дітей, невміння дошкільників і дорослих керувати своїм здоров'ям спонукають науковців до пошуку нових підходів до формування навичок здорового способу життя ще з раннього дитинства, адже цей період є найсприятливішим для оволодіння основними знаннями і навичками з формування, збереження і зміцнення здоров'я, які надалі стануть важливим компонентом загальної культури людини та вплинуть на формування здорового способу життя та рівень здоров'я всього суспільства. Саме в дошкільному віці закладається майбутній потенціал здоров'я, це сприятливий період для формування навичок здорового способу життя.

Проблема здоров'я в дітей дошкільного віку в наш час розглядається через: формування валеологічної культури і культури здоров'я (Г. Апанасенко, В. Бобрицька, М. Болотова, О. Бондаренко, Є. Булич, Є. Вайнер, М. Гончаренко, В. Горащук, С. Кириленко, С. Коренєва, Г. Кривошеєва, В. Нестеренко, П. Плахтій, І. Поташнюк, Н. П'ясецька, О. Савченко, С. Свириденко, Є. Чернишова, Т. Шаповалова, Б. Шиян та ін.), надання дітям знань про основи здоров'я (Л. Лохвицька, С. Юрочкіна та ін.), формування ціннісного ставлення до власного здоров'я (Т. Андрющенко, Г. Беленька, О. Богініч, А. Богуш, М. Машовець та ін.), особливості виховання фізичного здоров'я (О. Богініч, Е. Вільчковський, Л. Волков, Н. Денисенко, О. Дубогай, М. Єфіменко, Н. Лісневська, С. Петренко, О. Потужний, Л. Сварковська, Ю. Шевченко та ін.), забезпечення основ здорового способу життя (Н. Андрєєва, Т. Бабюк, Н. Бикова, Л. Касьянова, Т. Овчиннікова, А. Ошкіна, О. Перевертайло та ін.), професійну підготовку майбутніх вихователів до освітньо-оздоровчої роботи з дітьми дошкільного віку (Н. Денисенко, Л. Зданевич, Т. Книш, Н. Кот, Н. Маковецька, В. Нестеренко та ін.).

Метою дослідження Т. Каменської було розробити педагогічну систему, що забезпечить розвиток культури здоров'я дітей старшого дошкільного віку в дошкільному навчальному закладі [1; 3]. Автор наголошує, якщо життєдіяльність дітей старшого дошкільного віку має здійснюватися в рамках педагогічної системи, яка базується на таких положеннях: мотиви, цілі,

принципи відбору змісту і його технологічного втілення розглядаються як єдина цілісність (система), спрямована на розвиток культури здоров'я дітей; освітнє середовище ДНЗ має розвивальний характер як результат забезпечення його безпеки, екологізації і валеологізації, а освітній процес ґрунтується на ключових ідеях педагогіки здоров'я; педагогічні технології взаємодії учасників освітнього процесу (батьки, діти, педагоги) розробляються на основі рефлексивного осмислення суб'єктності їхньої позиції, то прогнозованим соціально-освітнім результатом може стати розвиток культури здоров'я дітей [1; 3]. Ученою було реалізовано передбачувані положення її методичної системи, що й дозволило забезпечити розвиток культури здоров'я дітей старшого дошкільного віку в дошкільному навчальному закладі.

У дослідженні М. Мелічевої зазначено, що культура здоров'я є компонентом загальної культури особистості дошкільника та умовою подальшої успішної життєдіяльності; формування культури здоров'я в період дошкільного дитинства визначається психофізіологічними особливостями цього вікового етапу; ефективність формування культури здоров'я дошкільників залежить від найближчого соціального оточення дитини, яке включає батьків і педагогів ДЗО. Стан здоров'я дитини визначається його активністю як суб'єкта життєдіяльності, а також наявністю знань про здоров'я і правила ведення здорового способу життя; духовно-моральний компонент здоров'я зумовлює формування ціннісних настанов на збереження власного здоров'я та здоров'я близьких людей [4, с. 178]. Умовою формування культури здоров'я дошкільників, за твердженням М. Мелічевої, є співпраця педагогів ДЗО і батьків, оскільки діти орієнтуються на приклади життєдіяльності дорослих. Однак ефективність співпраці, у свою чергу, залежить від наявності інших умов:

- суб'єктивних: ціннісної орієнтації на здоров'я, здоровий спосіб життя і здоров'ястворювальну позицію особистості; компетентності педагогів ДЗО і батьків у галузі культури здоров'я та організації життєдіяльності на її основі;

активності дошкільника як суб'єкта педагогічного процесу та ігрової діяльності;

- об'єктивних: розробки програми співпраці педагогів ДЗО і батьків на основі підготовки та проведення традиційних народних свят; організації здоров'ястворювальної життєдіяльності дітей і дорослих на основі використання потенціалу таких свят і можливостей взаємодії в різновікових групах; організації процесу співпраці педагогів ДНЗ і батьків як виховної технології колективної творчої справи [4; с. 179]. У дослідженні вченої визначено культуру здоров'я дітей дошкільного віку як характеристику життєдіяльності та особистості дитини, яка росте і відображає знання про здоров'я та пріоритет здоров'я в системі гуманістичних життєвих цінностей, реальний стан здоров'я і активність у креативній здоров'ястворювальній життєдіяльності дитини на основі самоорганізації, зумовленої прикладами здорового способу життя найближчого соціального оточення [4, с. 37].

Тож, формування культури здоров'я – це цілеспрямований процес взаємодії учасників навчально-виховного процесу (дітей, педагогів, батьків) в середовищі навчально-виховного закладу, сім'ї, соціального оточення, метою якого є відновлення, збереження, укріплення, формування та передача фізичного, психічного, соціального та духовного здоров'я. Культура здоров'я містить такі компоненти:

- мотиваційний (потреби та мотиви формування, зміцнення, збереження, відновлення і передачі здоров'я; цінності і пріоритети власного здоров'я та здоров'я оточуючих);

- змістовий (принципи, правила, відомості, знання про особливості власного здоров'я; шляхи, умови, технології його формування, збереження, зміцнення, відновлення, передачі);

- операційний (способи поведінки та діяльності, спрямовані на формування, зміцнення, збереження, відновлення та передачу здоров'я) [3, с. 15].

Одним зі стратегічних принципів сучасної дошкільної освіти виокремлено принцип оздоровчої спрямованості навчально-виховного процесу, реалізація якого в умовах ДНЗ передбачає створення здоров'язберезувального середовища, тобто середовища, в якому дитині приємно й безпечно перебувати, яке стимулює її розвиток, забезпечує комфортні умови для формування здоров'я і є оптимальним для її зростання. У дошкільнят виробляється усвідомлене ставлення до власного здоров'я, коли діти засвоюють елементарні знання про свій організм, оволодівають гігієнічними нормами поведінки, психологією спілкування, гігієною харчування. Ці знання та навички вони поповнюватимуть і вдосконалюватимуть упродовж усього свого життя [6, с. 25].

Аналіз наукових досліджень щодо умов діяльності, спрямованої на формування культури здоров'я та основ здорового способу життя засвідчив, що науковці здебільшого акцентують увагу на змісті підготовленої для дітей інформації, створенні відповідного середовища та здійсненні співпраці педагогів і батьків [5].

Припустимо, що визначальним чинником для формування культури здоров'я дітей дошкільному закладі є створення вихователем, інструктором з фізичної культури умов для розвитку самосвідомості вихованців, які будуть спрямовані на ціннісне ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих, а також оволодіння методами оздоровлення.

Із метою оздоровлення дітей в окремих дошкільних закладах упроваджуються, у тому числі, нетрадиційні засоби, що дає змогу значно підвищити оздоровчий ефект занять із фізичного виховання, допомагає зміцнити здоров'я дітей і зацікавити в заняттях із фізичного виховання, навчає їх самостійно дбати про своє здоров'я [2; 6].

На власному досвіді було перевірено комплексний підхід до формування культури здоров'я дошкільнят шляхом використання нетрадиційних методів оздоровлення, а саме точкового масажу та дихальної гімнастики. Обовязковою умовою було навчання батьків методикам з метою подальшого сумісного з

дітьми використання методики оздоровлення в домашніх умовах для профілактики застудних захворювань та формування потреби у зміцненні стану здоров'я тощо, тобто реалізації комплексного підходу формування культури здоров'я.

Стимуляція біоактивних зон шкіри активізує вироблення в організмі власного інтерферону, який, крім противірусного ефекту, має ще й радіозахисні властивості: знижує шкідливу дію на людину рентгенівських та інших випромінювань, що супроводжують радіоактивний розпад, збільшує кількість повноцінних клітин, знижує число хромосомних ушкоджень у клітинах кісткового мозку, підсилює й підтримує адаптаційні реакції організму в несприятливій екологічній обстановці.

Багаторічні дослідження, проведені А. О. Уманською, довели, що при використанні тільки точкового масажу в організмі відбувається саморегуляція вироблення цілого ряду біологічно активних речовин, у тому числі власного інтерферону, комплементу й інших «ліків», з якими не може конкурувати жоден, навіть самий чудовий, штучний препарат.

Методика точкового масажу.

Точка 1 зв'язана зі слизовою оболонкою трахеї, бронхів, вілочною залозою та кістковим мозком. Точка розташована на грудині, на чотири пальці нижче грудино-ключичного зчленування. При масажі цієї зони зменшується кашель, поліпшується кровотворення.

Точка 2 розташована на передній поверхні шиї, над яремною ямкою в місці з'єднання ключиць. Крапка регулює імунні функції організму - підвищується опірність інфекційним захворюванням.

Точка 3 контролює хімічний склад крові та одночасно слизову оболонку гортані. Масажні зони розташовані із двох сторін на передньобочкових поверхнях шиї, з боків від гортані, під виступаючими кутами нижньої щелепи (синокаротидні гломуси).

Точка 4 розташовується на задньобочкових поверхнях шиї, під вушними раковинами. Шию позаду необхідно масажувати зверху вниз. Зони шиї пов'язані з регулятором діяльності судин голови, шиї, тулуба.

Точка 5 розташована в області найбільш виступаючого 7-го шийного хребця.

Точка 6 поліпшує кровопостачання слизової оболонки носа та гайморових пазух. Точка розташована на верхній щелепі із двох сторін від крил носа.

Точка 7 поліпшує кровопостачання в області очного яблука та лобових відділів мозку. Вона розташована із двох сторін у внутрішніх кутах надбрівних дуг у кореня носа.

Точка 8 розташовується попереду козелків вушних раковин (у виступу перед вушним отвором). Масаж цієї області впливає на орган слуху і вестибулярний апарат.

Точка 9 розташована на кисті руки, у трикутнику між першим і другим пальцями. При масажі цих точок рефлекторно нормалізується діяльність внутрішніх органів.

Натиснення робили по 3 секунди (дев'ять разів в одну сторону, дев'ять – у протилежну) на кожну з вищезгаданих точок. Масаж проводили 3 рази в день.

Наступною методикою у комплексному підході до формування культури здоров'я дітей було оволодіння дихальною гімнастикою.

Дихальна гімнастика – це спеціальні вправи для розвитку дихальної мускулатури. Загальні положення, які признають всі спеціалісти по диханню, за винятком розробників парадоксальних систем, наступні:

- 1) дихання повинно бути ритмічним, рівномірним, глибоким;
- 2) дихати бажано через ніс, під час бігу або інших фізичних навантажень великої інтенсивності можна дихати одночасно через ніс і напіввідкритий рот;
- 3) ритм дихання повинен знаходитися у співвідношенні з ритмом виконуваних фізичних вправ;
- 4) темп дихання залежить від рівня підготовленості тренуючого і від темпу, в якому виконуються фізичні вправи (біг, ходьба і ін.);

5) ходьба, біг, плавання самі по собі являються чудовими дихальними вправами;

б) під час виконання дихальних вправ необхідно слідкувати за своєю поставою: голову тримати прямо, плечі відвести назад, підтягнути живіт.

Дихальні вправи мають три головних значення:

- покращити дихання під час виконання вправ;
- удосконалити дихальний апарат і підтримувати на високому рівні його працездатність;

- виробити вміння дихати завжди правильно, тим самим постійно проводити масаж внутрішніх органів (печінки, органів травлення).

Основою дихальних рухів являється правильна послідовність наповнення легенів повітрям під час вдиху і, головне, звільнення їх від повітря, збідненого на кисень, під час видиху.

При повному і рівномірному використанні всіх частин легень вдається уникнути багатьох захворювань, в тому числі застудних захворювань.

Методика спеціальних дихальних вправ для профілактики захворювань верхніх дихальних шляхів

Вправа 1. Стоячи, глибоко вдихнути, максимально випинаючи живіт, піднімаючи і розширюючи грудну клітку. Зробити 3-4 невеликі видихи.

Вправа 2. Присісти, обхопивши коліна руками. Повільно видихати, ніби видавлюючи повітря із себе. На вдих випрямитися. Повторити 4-8 разів.

Вправа 3. Сидячи (або стоячи), дихати із затримками: вдих – 4 с, видих – 4 с, пауза – 2 с Повторити 10 разів.

Вправа 4. Сидячи (або стоячи), зробити глибокий вдих обома ніздрями. Потім праву ніздрю затиснути пальцем і видихнути через ліву. Знову вдихнути обома ніздрями, а видихнути лише через праву. Повторити 4-6 разів.

Дихальні вправи проводили 1 раз кожного дня під час денної прогулянки на свіжому повітрі [2].

В результаті оволодіння методиками оздоровлення поряд з загальнозміцнювальними процедурами (зарядка, фізкультпаузи, загартування),

ми констатували у дітей старшої групи зменшення кількості випадків захворювання, бажання займатись фізичною культурою, більш уважного ставлення до свого здоров'я та здоров'я оточуючих, бажання поділитись знаннями щодо поліпшення самопочуття тощо. Про це свідчить статистика захворюваності дітей старших груп дошкільних дитячих закладів Краматорського району: частохворіючих дітей (що мають чотири та більше епізодів захворювання ГРВІ на рік).

Таблиця 1. Порівняльна характеристика кількості частохворіючих дітей дошкільного віку в залежності від використання методик оздоровлення під час фізичного виховання

Не використовувався точковий масаж та спеціальні дихальні вправи		З використанням точкового масажу та спеціальних дихальних вправ	
2019 р.	2020 р.	2019 р.	2020 р.
30%	29,8%	24%	20%

Висновки. Формування культури здоров'я дітей дошкільного віку – це цілеспрямований, комплексний процес взаємодії дітей, педагогів, батьків, основною метою якого є усвідомлення важливості збереження, зміцнення здоров'я шляхом оволодіння ними здоров'язбережувальних методик.

Як результат – оволодіння дітьми та їх батьками методиками точкового масажу та спеціальних дихальних вправ у комплексному підході до формування культури здоров'я дітей дошкільного віку довели ефективність запропонованого використання нетрадиційних методик оздоровлення. А саме: зменшення захворюваності, підвищення мотивації дітей до зміцнення здоров'я, тобто формування культури здоров'я.

Література:

1. Каменская Т. В. Развитие культуры здоровья детей дошкольного возраста: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. СПб., 2007. 276 с.
2. Кириленко Л. Г., Голуб Л. О. Ігровий масаж як засіб оздоровлення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у різних формах роботи з фізичного виховання в режимі дня: метод. рекомендації. Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013. 94 с.
3. Мельник О. Системний підхід до формування культури здоров'я учасників навчально-виховного процесу. Палітра педагога. 2007. № 4. С. 14-17.

4. Меличева М. В. Формирование культуры здоровья дошкольников в процессе сотрудничества педагогов и родителей: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. СПб., 2006. 265 с.
5. Нестеренко В., Бедрань Р. Проблема виховання культури здоров'я дітей дошкільного віку. Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2018. № 1 (60). С. 233-239.
6. Фізичне виховання, основи здоров'я та безпеки життєдіяльності дітей старшого дошкільного віку / упоряд.: Богініч О. Л., Левінець Н. В., Лохвицька Л. В., Сварковська Л. А. К.: Генеза, 2013. 127 с.

3.8. Scientific and methodological fundamentals of the organization of health classes by physical culture on production

Науково-методичне підґрунтя організації оздоровчих занять фізичною культурою на виробництві

Рухова активність – один з головних чинників, які визначають рівень фізичного здоров'я населення. Достатній рівень рухової активності населення є основою належного розвитку організму (Г. Л. Апанасенко, О. Д. Дубогай, Т. Ю. Круцевич, І. В. Мурахов, Є. Г. Булич, Б. М. Шиян та ін.). Недостатня рухова активність негативно впливає на більшість функцій організму і є чинником виникнення й розвитку захворювань.

Раціональна рухова активність, відсутність шкідливих звичок, нормальне харчування, загартовування, раціональне поєднання роботи та відпочинку, додержання гігієни, профілактика стресу – все це фактори здорового способу життя [3, с. 267].

Досягнення вагомих результатів у розв'язанні фізичного здоров'я населення потребує нових підходів, технологій і засобів, розробці яких може сприяти вчення про інтегральну індивідуальність людини. Не менш важливим і нерозв'язним залишається проблема програмування оздоровчого спрямування змісту занять фізичною культурою на виробництві та об'єктивного оцінювання результатів цього процесу.

В системі виробничої фізичної культури питання відновлення працездатності мають два аспекти, що визначають особливості використання її форм і засобів. Застосування фізичних вправ в робочий час для відновлення працездатності за рахунок зниження стомлення і підвищення своєї професійної працездатності має свої особливості. Воно чітко обмежене часом, умовами, в яких виконуються вправи, що, у свою чергу, обмежує можливості вибору засобів. Другий аспект – використання фізичних вправ в цілях прискорення відновних процесів після закінчення роботи – має більш широкі можливості у

виборі форм і засобів фізичної культури, оскільки заняття проходять поза рамками робочого часу.

Зв'язок фізичного виховання з практикою трудової діяльності найбільш конкретно втілюється у професійно-прикладній фізичній підготовці. В якості своєрідної різновиди фізичного виховання професійно-прикладна фізична підготовка являє собою педагогічно спрямований процес забезпечення спеціалізованої фізичної підготовленості до обраної професійної діяльності [5].

Виходячи з особливостей праці і динаміки професійної працездатності, людям малорухливої, одноманітної праці пропонується використовувати різні форми виробничої гімнастики (фізкультурних пауз, фізкультурних хвилинок, мікропауз активного відпочинку і вступної гімнастики) так, щоб допомогти добре зберегти самопочуття і високу працездатність протягом всього робочого часу.

Особливості виробничої гімнастики при малорухливій, одноманітній праці зводяться до дробового використання регламентованих перерв на відпочинок протягом робочого дня. Це викликане необхідністю боротися не тільки з розвитком стомлення, але і для попередження розвитку монотонності, результатом якої, як правило, є брак в роботі і виробничі травми.

Щоб правильно підібрати форми і зміст занять, направлених на прискорення відновних процесів після роботи, необхідно знати, який характер стомлення, в чому воно виявляється і наскільки сильно виражене. Вказані дані допомагають правильно підібрати вправи, визначити їх навантаження. Стомлення, що накопичується протягом тижня, відображається на кінцевому результаті діяльності.

Втома (фізіологічний стан організму, що виникає в результаті черезмірної діяльності та виявляється в зниженні працездатності) може виникнути при будь-якому виді діяльності – і при розумовій, і при фізичній роботі. Розумова втома характеризується зниженням продуктивності інтелектуальної праці, порушенням уваги (головним чином складністю зосередження), забрудненням

мислення. Фізична втома проявляється порушенням функцій м'язів: зниження сили, швидкості, точності, злагодженості та ритмічності рухів.

Швидкість втоми залежить від специфіки праці: значно швидше вона настає при виконанні роботи, що супроводжується одноманітною позою, напруженням м'язів, менш стомлені ритмічні рухи. Важливу роль в появленні стомлення відіграє також відношення людини до виконуваної роботи. Добре відомо, що у багатьох людей в період емоційного напруження довготривалий час не виникають ознаки стомлення і відчуття втоми. Зазвичай, коли необхідно продовжувати інтенсивну працю при напльві втоми, людина використовує додаткові сили та енергію – змінюються показники окремих функцій організму (наприклад, при фізичній праці прискорюється дихання та серцебиття, з'являється гіперемія обличчя, посилюється пітливість). При цьому продуктивність роботи знижується, а ознаки втоми підвищуються [2].

Недостатній за часом відпочинок або ж черезмірне робоче навантаження протягом довготривалого часу нерідко призводить до хронічної втоми, чи перевтоми. Розрізняють розумову та психічну перевтому. В молодших людей чи осіб з визначеним складом нервової системи інтенсивна розумова праця може призвести до розвитку неврозів, які виникають частіше в поєднанні з постійними психічними напруженнями, фізичними виснаженнями. Психічна перевтома спостерігається у осіб, через міру наповнених духовними переживаннями та різного роду обов'язками.

У працівників робота яких пов'язана не тільки з розумовим навантаженням, а й з високим рівнем шуму та вібрації виникають неспецифічні зміни в слуховому органі та проявляються в порушеннях нервово-психічної сфери у формі невротичного та астенічного синдромів, частіше всього в поєднанні з вегетативною дисфункцією. У працівників, що підлягають довготривалому впливу інтенсивного шуму, спостерігається порушення діяльності центральної нервової системи, що виявляється різким послабленням умовно-рефлекторних реакцій, сповільненим протіканням нервових процесів, зниження уваги, змінюється слухова чутливість, порушується діяльність

серцево-судинної, ендокринної та інших систем організму, знижується розумова працездатність.

Довготривалий вплив вібрації викликає порушення різних фізіологічних функцій організму. А саме: порушується діяльність центральної нервової системи з характерними скаргами на часті головокружіння, постійний головний біль, сонливість, виявляються виражені зміни вестибулярного апарату, відхилення у функціональному стані вегетативної нервової системи, що виявляється в розладі судинної регуляції, нестійкості артеріального тиску.

Окрім аналізу показників професійної працездатності, що характеризують різні функціональні системи організму і різні періоди робочого циклу, простежувалися зміни показників, що дають можливість в цілому оцінити професійну працездатність по узагальненому і інтегральному показниках професійної працездатності.

Рекомендації для відновлення працездатності і процесі праці при малорухливій діяльності зводяться до використання різних форм виробничої гімнастики:

- вступна гімнастика (5 хв.); після 2 год. роботи – фізкультурна хвилинка загальної дії (2 хв.);
- після 3 год. роботи – фізкультурна хвилинка, що включає вправи для м'язів рук, шиї і спини (2 хв.);
- годину після обіду – фізкультурна хвилинка загальної дії (2 хв.);
- в середині другої половини робочого дня – фізкультпауза (5 хв.);
- за 1 год. до кінця роботи – фізкультурна хвилинка для зняття стомлення із зорового аналізатора, активізація кровообігу в нижніх кінцівках (3 хв.).

При малорухомій праці можна виділити чотири чинники, що негативно впливають на стан працюючих: гіпокінезія і гіподинамія, завантаженість м'язів зап'ястя і передпліччя, сидяча поза і одноманітні операції. Особливо гіпокінезія негативно відображається на функціональному стані окремих органів і систем. В першу чергу спостерігаються порушення в серцево-судинній системі. Це

послужило підставою вважати гіпокінезію одним з провідних чинників ризику серцево-судинній патології. На даний час у високорозвинених країнах смертність від серцево-судинних захворювань складає близько 50 % від загальної кількості померлих. Постійне зростання кількості захворювань серця і судин вказує на необхідність боротьби з причинами, що сприяють їх зростанню. Виробнича гіпокінезія значно посилюється монотонністю і нервово-емоційною напруженістю, що призводить до зниження продуктивності праці, сприяє більш швидкому розвитку стомлення і погіршення здоров'я працюючих.

Показано, що постійне обмеження рухливості може призвести до атрофії м'язів, порушення біохімічних реакцій, зниження функцій нервової системи, погіршення постачання кисню до серцевого м'яза і головного мозку, збільшення енерговартості роботи. Тривале часткове зменшення рухливості призводить до зниження обміну речовин, що, у свою чергу, починає позначатися на збільшенні жирових відкладень і маси тіла, особливо після 35-річного віку. При зайвій вазі зникає прагнення активно рухатися, а це призводить до ще більшого збільшення маси тіла, тобто виникає проблема, яку важко вирішити. Брак рухової активності відображається на функціональній діяльності серцево-судинної системи, внаслідок чого прискорюється пульс, зменшується ударний об'єм крові, знижується маса тіла і об'єм м'яза серця і скелетних м'язів. Внаслідок малої рухливості спостерігається гіподинамічний синдром, коли зменшується маса м'язів, їх сила, витривалість, виникають атрофічні зміни в руховому апараті.

Зниження рухової активності і енергообміну при повсякденній гіпокінезії зменшує вимоги до системи транспортування кисню і поступово призводить до розвитку детреновасті серцево-судинної системи. При чому спостережувані у стані спокою зміни гемодинамічних показників звичайно не виходячи за межі фізіологічних відхилень і можуть бути виявлені лише при динамічних спостереженнях, а також при різних функціональних навантаженнях, які дозовано збільшують інтенсивність і тривалість м'язової діяльності [1].

У міру зниження рухливості знижуються функціональні резерви як центральної, так і периферичної ланок кровообігу. В результаті тривалої виробничої та побутової гіпокінезії змінюється функціональний стан всіх ділянок судинної системи: артеріального, венозного і капілярного кровообігу. Так, у робітниць, у яких низька рухова активність на роботі не компенсувалася у вільний від роботи час, спостерігалось зниження економисті периферичного кровообігу і його функціональних резервів, що виявлялося в значно більшій об'ємній швидкості кровообігу в судинах гомілки у спокої і незначному його зменшенні при і важких м'язових навантаженнях [4].

Малорухливий спосіб життя може сприяти розвитку набряків нижніх кінцівок і погіршенню водно-сольового обміну, про що свідчить збільшення коефіцієнту капілярної фільтрації у людей, які мало рухаються. У цієї ж категорії робітників спостерігалася підвищена розтяжність венозних судин гомілки, що надалі може спричинити розвиток варикозного розширення вен.

У осіб з малим рівнем рухової активності знижується скоротлива функція серцевого м'язу і швидкість її розслаблення, погіршується живлення міокарду, регуляції ритму серця. Адаптація серця до м'язових навантажень відбувається переважно за рахунок прискорення серцебиття при порівняно малому збільшенні об'єму систоли крові, що розцінюється як неекономна реакція організму, що призводить до швидкого виснаження функціонального резерву серця.

Наведені вище дані про стан серцево-судинної системи ще не говорять наявності хвороби, але свідчать про помітне погіршення надійності в діяльності і зменшенні резерві серцево-судинної системи. На це вказує підвищена захворюваність ішемічною хворобою серця, гіпертонічною хворобою і атеросклерозом осіб з малою руховою активністю. У цих людей порушується обмін речовин: сповільнюються процеси гліколізу, ліполіза, енергозабезпечення, погіршується утилізація вітамінів, збільшується вага тіла.

При гіпокінезії часто розвивається астеновегетативний синдром, що виявляється в підвищеній дратівливості, порушенні сну, емоційній нестійкості.

Підвищена емоційна реактивність при «сидячому способі життя» призводить до того, що негативні емоції у малоактивних людей набувають характеру стресу і важче переносяться. Так, проведені дослідження виявили частіше збільшення ЧСС і артеріального тиску під час спеціального тесту на емоційну стійкість у людей з низьким рівнем рухової активності в порівнянні з більш активними робітниками. Всі дані свідчать про те, що високий рівень нервово-емоційного навантаження, характерний для сучасної людини, в поєднанні з малою руховою активністю може призвести до зриву адаптаційно-приспосованих реакцій організму людини і розвитку патології.

При гіпокінезії спостерігається ослаблення пам'яті, збільшення кількості помилок, утруднення логічного мислення, зниження працездатності і підвищення стомлюваності.

Таким чином, наслідки гіпокінезії виявляються при аналізі всіх сторін діяльності організму. Комплекс розладів, які спостерігаються при тривалій гіпокінезії в даний час, об'єднують в поняття «гіпокінетичний синдром», тобто стан організму на межі норми і патології.

Інший несприятливий чинник – локальні фізичні навантаження найчастіше на м'язи зап'ясть та передпліч, – супроводжується зміною регіонального (тобто місцевого) кровообігу. Локальні напруження при загальній пониженій руховій активності (гіпокінезії) можуть створити умови для перенапруження нервово-м'язового апарату. Тривалі локальні напруження м'язів, що повторюються, можуть призвести до розвитку професійних захворювань (ураження периферичних нервів, м'язів, сухожилів, фасцій тощо).

Працюючий скелетний м'яз вимагає багатократного посилення доставки до нього продуктів метаболізму і кисню, що здійснюється шляхом посилення транспортування крові до м'язів. Встановлено, що при ритмічній роботі кровопостачання активних м'язів залежить від частоти і сили їх скорочення, від тривалості періодів скорочення і розслаблення, а також від величини регіонального артеріального і венозного току. Зменшення кровопостачання робочих м'язів при малих навантаженнях призводить до істотного зниження їх

працездатності і розвитку стомлення, потім перенапруження і захворювання нервово-м'язової системи рук. При усуненні чинників, що обмежують приток крові до працюючих м'язів, створюються умови для підвищення працездатності, запобігання перенапружень.

Знаючи чинники несприятливого впливу на організм, можна підібрати фізичні вправи, які дозволяють підвищити стійкість організму до небажаної дії. Ефективність виконання роботи залежить від рівня розвитку у людині професійно важливих фізичних і психічних якостей. Людям, малорухливої, одноманітної праці необхідно мати добре розвинуту загальну витривалість, високий рівень тонкої координації рухів, розвинуту пропріоцептивну чутливість, мати нагоду тривалий час зберігати стійкість уваги або розподіляти його на різні об'єкти.

Втомлена людина гірше сконцентровує свою увагу, в неї знижуються умовні рефлекси, порушується адекватність відповідних реакцій, розвивається охоронне збереження. При довготривалій роботі із-за обмеженої рухливості порушується відтік венозної крові з головного мозку, що викликає головну біль та зниження працездатності.

Висновки. Отже, м'язова діяльність в умовах рухової недостатності без розвитку процесу тренуваності вказує на додаткові можливості лікувально-профілактичного використання занять фізичними вправами. Якщо враховувати, що тепер більшість населення живе в стані гіпокінезії, то стає зрозумілим, як багато може дати використання занять фізичними вправами на виробництві.

Заняття фізичними вправами, мають неоднакову цільову спрямованість та вирішують конкретні завдання виробничої фізичної культури, в будь-якому випадку відображаються на фізичному стані організму.

Вірне використання засобів фізичної культури з професійно-прикладною метою дуже важливе як для людини, так і для людства в цілому. Адже це не менш важлива гарантія досягнення людиною як спеціалістом необхідних психофізичних якостей і властивостей, збереження його здоров'я та творчого довголіття, хорошої працездатності, підвищеної виробничої праці, зниження

втрати робочого часу по хворобі, профілактики професійних захворювань, виконання службових та суспільних функцій. Таким чином, постає необхідність розробки системи фізкультурно-оздоровчих заходів для працівників різних сфер діяльності, яка створює передумови для скорочення терміну професійної адаптації, високої професійної працездатності та продуктивності праці, сприяє укріпленню здоров'я, підвищенню стійкості до захворювань та якості життя.

Література:

1. Ровний А. С., Ровний В. А., Ровная О. О. Фізіологія рухової активності: підручник. Х., 2014. 344 с.
2. Ровний А. С., Ільїн В. М., Лізогуб В. С., Ровна О. О. Фізіологія спортивної діяльності. Х., ХНАДУ. 2015. 556 с.
3. Теорія і методика фізичного виховання: підруч. для студ. вищ. навч. закл. фіз. виховання і спорту: у 2 т. / [за ред.. Т. Ю. Круцевич]. [2-ге вид., переробл. та доп.]. К.: Національний університет фізичного виховання і спорту України, вид-во «Олімп. л-ра», 2017. Т. 2. Методика фізичного виховання різних груп населення. 448 с.
4. Язловецький В. С., Турчак А. Л. Організація та методика оздоровчої фізичної культури: навч. Посібник. Кіровоград: Ексклюзив-Систем, 2010. 312 с.
5. <https://vseosvita.ua/library/profesijno-prikladna-fizicna-pidgotovka-93142.html>.

Part 4. HUMANISM AND SPIRITUALITY AS FACTORS OF STRENGTHENING PERSONAL RESOURCES AND IMPROVING THE LIFE QUALITY

4.1. Socio-cultural identity of the community as a basis for the individual labour potential' formation and embodiment

The interdisciplinary category of socio-cultural identity is an essential component of the problems of state, political nation and productive (including aggregate workforce) formation in its main socioeconomic, foreign economic, political and ideological, and cultural dimensions. The formation and strengthening of the basis of socio-cultural identity of different level communities (from grass-roots territorial communities to socium as a whole) simultaneously optimize the conditions of using the potential of their self-development embodied in harmonious social, economic and managerial interactions in the above-mentioned dimensions. The improvement of the fundamentals of state-building, socio-cultural and productive self-identification of the community and separate individuals in it is an important part of the methodology of sustainable development aimed at: working out reasonable benchmarks and criteria of the macro-social system evolution (in particular, in aspects of standardizing decent standards and improving the quality of life of the population, increasing the effectiveness of social solidarity and inclusion, improving the level of productive employment, as well as self-realization of labor potential of individuals, territorial and functional communities); optimization of the mechanisms for overcoming and preventing a spectrum of natural and anthropogenic threats of national security; acceleration of the pace of innovative resource saving modernization of the economy.

Principles and parameters of the community' socio-cultural identity create the basis for the formation and realization of its labour and productive potential in general (from individual to macro-community level), influencing the formation of characteristics of socium institutions of state, economy, formal and informal

institutions of productive potential' capitalization, transfer of worldview, knowledge and experience (in particular, the labour market, the education system), reflecting the specific historical features and problems of these institutions' unbalanced functioning, as well as being under their permanent reverse influence. As a result, the economic culture of functioning and interaction of individuals and communities of different levels in society' scope (from family to labour collectives and territorial communities, including state, with certain economic characteristics and economic specialization among similar entities of competitive contests) is forming, transferring and modernizing. Economic culture is usually understood as a set of ideas, beliefs, habits, stereotypes of behaviour, which implemented in the socium' economic sphere and related to economic activity, covering subjective orientations and values, norms, rules, models of mass economic behaviour, verbal reactions, economic symbols, sign system [1-4]. The content and forms of economic culture of the individual and society are under the influence of the type of economic relations, management forms, reflecting the level of their economic freedoms, characterizing the potential of socio-economic formation, economy and cultural creation' process.

Based on recognized studies of the foundations and mechanisms of socio-cultural dynamics and stratification (in particular, J. Alexander, P. Bourdieu, I. Wallerstein, M. Weber, E. Giddens, G. Delanty, E. Durkheim, S. Lesch, N. Smelzer, P. Sorokin, J. Turner, J. Habermas, P. Shompky), Ukrainian researchers have numerous achievements in revealing the verbal, ethno-religious, historical, economic and cultural factors and elements of socio-cultural identity on general and individual levels, among other things, covering:

- theoretical and methodological principles of formation of socio-cultural identity in the interdependence of its national, ethnic, countrywide components involved in the processes of nation-building [5; 6];

- principles, features, mechanisms of formation, transfer, implementation of economic culture, individual and community (formal, informal) stereotypes of decent productive employment and interaction [1-4];

– structure, forms and mechanisms of constructing national and transnational identities in the conditions of globalization of social and economic (first of all migration) processes; characteristics of the socio-cultural space as a sphere for extension of identification practices embedded in the diversity of life spheres [7; 8];

– specificity of creation of socio-cultural identity at the ethnic, civil, global levels of multicultural comprehensive and professional education [9; 10];

– processes and factors of sub-cultural differentiation and value variability of socium; the role of socio-cultural identities (ethnic, territorial, professional, productive, gender, religious, etc.) in the formation of value guides and behavioural stereotypes dominating in its various segments; the problems of diversification of public conscience due to historical experience [11].

Institutional and economic aspects of the formation and implementation of socio-cultural characteristics of functional and territorial communities related to the level of education, the parameters of reproduction and capitalization of other components of the socio-humanitarian potential (including the socio-psychological potential of the employee, the results of his / her creative work, in particular in the status of objects of copyright and related rights, formal and informal network relations and communications) are revealed in numerous sectoral studies on problems of state management, budgeting, competitiveness of the economy, regional policy, employment and labour market, social protection, etc. Both sectoral and narrow functional orientations of such studies retouch the role of relevant spheres and directions of social activity in the reproduction of socio-cultural identity of communities and individuals.

Interdisciplinary character of research on the development of organizational and economic principles of social harmony and solidarity in the context of actualization of the problems of territorial integrity of the state and ideological consensus of socium necessitates further study of the features of socio-cultural identity, its institutional and resource provision at the regional and national levels, the main criteria and development vectors of this phenomenon, and the environment for its formation and reproduction.

The multidimensionality of the category of socio-cultural identity depends on its understanding in the context of harmonization of a number of characteristics of territorial and functional communities, as well as self-determination of person. This allows formulating its content as:

- a set of cultural and living, cultural and spiritual, and ideological features of a certain community that are the derivatives of the current mechanisms for harmonizing the spectrum of verbal, ethno-religious, socio-ideological and socioeconomic characteristics of population strata, groups, local and functional communities. This set determines the level of social interactions, harmony and solidarity that is sufficient for sustainable evolutionary development of processes of maintaining and using the advantages of the territorial, political and ideological, and economic integrity of the state;

- a set of features and indicators of determination and self-comprehension of the place and role of an individual as a member of a certain social strata, group, communities of different scale (up to the level of socium as a whole) with their intrinsic cultural and living, cultural and spiritual, and ideological characteristics that determine the way and strategies of his/her life (reproductive, consumer, educational, professional, career, sociopolitical, etc.), as well as basic algorithms and criteria for assessing information, events, historical facts, his / her own life experience, social and civilization processes.

Table 1 shows the key role of some specific types of interactions in the formation of a spectrum of people's associations which are qualitatively different in terms of integration, mechanisms of origin, institutionalization and regulation.

Therefore, the main components of nationality generalized in the studies of ethnicity (ethnos – or ethnic origin of the ancestors, logos – language, topos – symbolic transfiguration, expressive common features of the living space, ethos – core of values, the view of the world, practical knowledge, which justify awareness of the positions in socium and on the general civilization scale, the basic rights and responsibilities of citizenship, epos – prominent images and events, evidence of heritage in arts, science, and culture) [13] have a key role in formation and meaning of the socio-cultural identity category.

Table 1. Associations of people arising from specific types of interaction

Main type of interaction	Associations
<i>Natural</i>	Population
Natural + <i>Emotional</i>	Commonality
Natural+ <i>Emotional</i> + <i>Verbal and Communicational</i>	Community (as a whole)
Natural + <i>Emotional</i> + <i>Verbal and Communicational</i> + <i>Activity</i>	Functional community (labor collective, □the totality of formally and informally employed in various types of economic activities, industries, sectors) Territorial community with a set of economic specialization' features Society
Natural + <i>Emotional</i> + <i>Verbal and Communicational</i> + <i>Activity</i> + <i>Legal</i>	State
Various (including spiritual and mystical interaction) without the separation of specific	Socium (society in the broad sense of the word)

Source: compiled according to [12] and adapted by the author.

Given the environment of formation and the scope of using, this concept is based on the categories of social needs (in the common public, socially necessary and private dimensions), social values, public conscience, culture (as a social phenomenon and field of economic activity), attaining certain characteristics and trends in development in socio-humanitarian (in particular, its own social and cultural segments) and economic spaces of reproduction and life activity of community.

In the context of civilization development social needs (especially in the organization of collective life, self-affirmation and implementation of leadership functions, cognition, self-activity and self-realization) are recognized as the higher goals of life activity of society, which form its basic values, that is, abstract ideas embodied in social ideals and due to it are a benchmark of the proper [14]. Social values are beliefs on the objectives to be achieved, as well as ways and means of implementation of these objectives, which are common and recognized in society or social group [15]. Therefore they are the basis for the formation and regulation of individual value orientations, the development of which is the essential component of all aspects of human socialization. The hierarchy of social and group values (among their main categories are theoretical, economic, political, legal, moral, social, aesthetic, religious) determines the hierarchy of

value orientations of an individual and greatly affects the historical path of a socium; on the basis of their values and value orientations a society, state, nation, certain social group, and territorial community create a system of norms of these commonalities subjects' behaviour as requirements that are mandatory for implementation in order to regulate life and effective functioning of socium, to establish the necessary interaction of its members [16]. Social norms developed by the state as a public institution, and authorities are, in particular, represented by constitutions, laws, state sectoral, building, sanitary norms and standards, instructions, etc.

The phenomenon of culture (as well as economic culture) is most generally understood as a system of values, ideological beliefs and rules of conduct common to people associated with a certain way of life. The manifestations of this phenomenon are seen in the peculiarities of conscience, social-psychological state, specific directions of activity and life strategies of individuals in a society whose commonality and transmission determine the outlines and stability of the formal institutions and informal basis for the creation and realization of potential of socio-cultural identity. Hence, the culture of society is considered to be a specific way of organizing and developing human life activity, represented in the products of material and non-material (including spiritual) labour, in the system of social institutions and norms, their infrastructure, in spiritual values, in interpersonal relations, relations between social groups and strata, in the system of "human (socium) – economy – environment (nature)". Each of the existing concepts of culture (substantively and value, activity, individual and attributive, informational and sign, as well as the concept of culture as a subsystem of society) examines the essence of this multifaceted concept in a certain aspect; the basic functions of culture include cognitive, communicative, regulatory, predictive and value-orientation [17].

The features of national identity at the level of a certain country as a generalizing vector of the socio-cultural identity of its citizens and other representatives of the population, functional and territorial communities are determined by these subjects' life experience at the specific historical stages, the peculiarities of its comprehension (including the assessment of the consequences – notably achievements, negatives,

losses, threats, etc. – of periods of instability, crises, reforms, revolutions). The subject of relevant comprehension is first of all the dynamics of:

- property status; quality of life and purchasing power; social guarantees and standards; availability, quality (effectiveness) of institutions and mechanisms for their implementation;

- social status and social mobility; level of realization of natural and acquired abilities and knowledge, in particular, creative, intellectual, professional self-realization; connection of social status and own productive labor;

- prestige of citizenship and place of residence;

- democratic character of the mechanisms of expression of will; freedom of speech, religion and social activity.

Consequently, the formation of a national identity suggests a balance of a spectrum of interests and interactions of social and functional groups, nationalities and denominations, which is ensured by the conditions of awareness, development and realization of the goals and potential of these subjects, manifested, in particular, through public and individual welfare and health (physical, mental, moral), formal and informal mechanisms and regulations for the harmonization of the values and needs of the community / society as a whole and of the individual.

The material ground of individual and group socio-cultural self-identification, capitalization of its productive potential are social institutions, objects, their networks and systems that are created by individuals, teams, communities of compact residence and conducting economic, cultural and religious activities in order to meet the material and non-material needs, exchange of products of economy and communication, accumulation, knowledge and experience exchange and implementation, popularization of beliefs and creative work.

The main characteristics reflecting the principles, efficiency of reproduction and realization of the potential of socio-cultural identity of functional and territorial communities should include: the strategies of social security and protection, formation and use of human and social capital in general, accumulated by society; the

stratification and features of a set of social statuses; the level of popularization and translation of heritage and modern manifestations of culture (in particular, national and religious traditions, customs) of territorial communities and regions.

A category of social space, which is defined as a hierarchy of social statuses and connections within which economic agents act [18], is closely related to the processes of providing and characteristics of socio-cultural identity. Since the basis of this hierarchy is the fact that the possession of a higher social status allows an individual to have additional benefits and more information with less cost to receive them, the social space factor plays a significant role in: formation and preservation of territorial disparities; differentiation of the aggregate transaction costs of different social groups in the conclusion and control over the implementation of formal and informal agreements; self-determination of the elite regarding its basic values, relations with the rest of the population, acceptable and possible means of action [19]. In this context, the main forms of social stratification requiring analysis in the study of socio-cultural identity of the community are the characteristics of economic as well as professional and political status of its members, which are interrelated.

Another partial manifestation of the environment of formation of the socio-cultural identity of territorial communities is a cultural space. It is a set of social relations regarding the formation, development and assimilation by their subjects of the system of spiritual values, models and mechanisms of interpersonal and collective interaction, built on ideological and ethno-religious beliefs about behaviour in socium and environment which is inherent in representatives of the spectrum of social strata, distinguished by the status and the way of life, and defines the social phenomenon of culture.

The institutional characteristics of the environment of socio-cultural identity reproduction are determined by the properties and dynamics of the main social institutions – economic (in particular, institutions of property and coordination of economic activity); legal, including the dominant institutions of coordination of the resources (material, financial, political, etc.) flows, whereby the infrastructure for satisfying the spectrum of social needs (common public, socially necessary, and

private) operates, as well as stratification of socium is determined; cultural (in the sense of structures and mechanisms created by society for the institutionalization of morals, ethics, ideology).

Therefore, the functional structure of the environment for formation, reproduction and realization of the potential of socio-cultural self-identification is represented by the following segments:

- socio-territorial commonalities of the population (social institutions of family, religion and community, social hierarchy and statuses);

- labour market (primarily in the aspect of mechanism for formation and balancing of its supply and demand);

- system for formation and adjustment of the social ideology, morals and ethics, reproduction and improvement of the intellectual, professional, qualification, innovative potential of the workforce;

- economic activity related to the organization of the life environment and human consumption within the material and non-material production;

- consumer market;

- social protection system, as well as activities to support relevant directions of national security;

- social communications (their system covers social and civil norms and rules, ways and methods of cooperation, mechanisms of conflict resolution, level of trust between individuals, social strata and groups, as well as between economic entities).

The last segment is quite significant at the individual level of socio-cultural self-identification, since it is social communications that a particular person owns or has access to, along with the origin, abilities, knowledge, skills and experience that are the key factor for its integration into socium, determining the conditions and prospects for productive use of intellectual, professional, qualification, and innovative potential, horizontal and vertical social mobility.

Summing up, it should be noted that socio-cultural identity of functional and territorial communities belongs to the essential factors of sustainable reproduction

and evolution of the macro-social system, and hence preservation of integrity, maintenance of national security and competitiveness of the state.

The implementation of rational mechanisms for harmonization of economic, political, ideological, and spiritual interests of social groups and territorial communities is aimed at establishing the common moral and ethical, spiritual and ideological basis of the development of the country recognized as appropriate and shared by the majority of subjects, justifying and optimizing the practice for maintaining social equity and harmony.

The main ways of establishing the processes of nationwide cohesion, reproduction and ensuring constructive evolution of the characteristics of socio-cultural identity of different types of communities should be recognized:

- increasing effectiveness of: strategies for preventing the effects of poverty, marginalization, social exclusion; mechanisms for adjusting excessive population property differentiation on the basis of fiscal redistribution of incomes;

- establishing reasonable distribution of budget powers in the field of population social protection; strengthening the financial and economic base of local governments;

- stimulating the diversification of economy and employment sphere of territorial communities; increasing the role of small and medium businesses in it, which are integrated into relevant sectoral and cluster regional structures;

- implementation of the systemic policy of expanding the middle class as a pillar for social stability and support for the ideas of social protection solidarity;

- stimulating the social responsibility of business entities, as well as socio-cultural activity of civil society institutions.

References:

1. Ахновська І. О. (2017) Формування економічної культури суспільства [Formation of the society' economic culture]. *Modern Economics*, no. 3, pp. 6-13. (in Ukr.).
2. Завальна Ж. В. (2020) Економічна культура в договірному регулюванні суспільних відносин [Economic culture in agreement-based regulation of social relations]. *Форум права [Law Forum]*, no. 62(3), pp. 44-54. (in Ukr.).
3. Матвєєв С. О., Лясота Л. І. (2006) *Економічна соціологія [Economic sociology]*. Sumy: Університетська книга [University Book], 184 p. (in Ukr.).

4. Фединець Н. І., Миронов Ю. Б., Гонська М. Р. (2011) *Соціологія ринку* [Sociology of the market]. Lviv: Видавництво ЛКА [LKA Publishing House], 226 p. (in Ukr.).
5. Стасевська О. А. (2016) Духовні цінності і соціокультурна ідентичність: проблема взаємообумовленості [Spiritual values and socio-cultural identity: the problem of interdependence]. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія "Філософія"* [Bulletin of the National University "Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine". Series "Philosophy"], no. 4, pp. 113-122. (in Ukr.).
6. Степико М. Т. (2011) *Українська ідентичність: феномен і засади формування* [Ukrainian identity: the phenomenon and principles of formation]. Kyiv: НІСД [National Institute for Strategic Studies], 336 p. (in Ukr.).
7. Василенко И. А. (2016) Основные уровни социокультурной идентичности [Basic levels of sociocultural identity]. *Политология: базовый курс* [Politology: basic course]. Moscow: МГУ им. М. В. Ломоносова; Издательство "Э" [Lomonosov Moscow State University; "E" Publishing House], pp. 291-297. (in Ru.).
8. Козловець М. А. (2009) *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації* [The phenomenon of national identity: the challenges of globalization]. Zhytomyr: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка [Publishing House of Ivan Franko Zhytomyr State University], 558 p. (in Ukr.).
9. Соколова І. В. (2012) Формування соціокультурної ідентичності у полікультурній освіті [Formation of sociocultural identity in multicultural education]. *Педагогічний дискурс* [Pedagogical Discourse], vol. 11, pp. 294-299. (in Ukr.).
10. Хашиєва Л. В. (2015) Концепції ідентичності в соціально-науковому знанні [Concepts of identity in socio-scientific knowledge]. *Теорія та практика державного управління* [Theory and practice of public administration], vol. 1, pp. 14-20. (in Ukr.).
11. Нагорна Л. П. (2011) *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань* [Socio-cultural identity: traps of value differences]. Kyiv: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України [Kuras Institute for Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine], 272 p. (in Ukr.).
12. Бороноев А. О., Смирнов П. И. (2003) О понятиях "общество" и "социальное" [On the concepts of "society" and "social"]. *Социологические исследования* [Sociological Studies], no. 8, pp. 3-11. (in Ru.).
13. Мартинелли А. (2003) Рынки, правительства, сообщества и глобальное управление [Markets, governments, communities, and global governance]. *Социологические исследования* [Sociological Studies], no. 1, pp. 16-18. (in Ru.).
14. Сидорчук О., Козак І. (2008) Особливості формування та перспективи відродження соціального капіталу [Features of formation and prospects of revival of social capital]. *Ефективність державного управління* [Efficiency of Public Administration], vol. 16/17, pp. 377-388. (in Ukr.).
15. Павліченко П. П., Литвиненко Д. А. (2002) *Соціологія* [Sociology]. Kyiv: Лібра [Libra], 254 p. (in Ukr.).
16. Щокін Г. В., Попович М. С., Кармазіна М. С. [et al.] (2000) *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи* [Ukraine at the turn of the millenniums: historical excursion, problems, trends and prospects]. Kyiv : МАУП [Interregional Academy of Personnel Management], 384 p. (in Ukr.).
17. Єфременко. Т. (2005) Економічна культура як соціологічне поняття [Economic culture as a sociological concept]. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* [Sociology: Theory, Methods, Marketing], no. 3, pp. 123-141. (in Ukr.).
18. Ореховский П. (2008) Фактор пространства в трансакционном анализе [Space factor in the transactional analysis]. *Общество и экономика* [Society and Economics], no. 6, pp. 12-27. (in Ru.).
19. Дука А. (2008) "Элита" и элита: понятие и социальная реальность ["Elite" and the elite: the concept and social reality]. *Общество и экономика* [Society and Economics], no. 6, pp. 132-146. (in Ru.).

4.2. Development of creative potential of personality in the space of education as a factor of strengthening personal resource and improving the quality of life

Розвиток творчого потенціалу особистості в просторі освіти як фактор зміцнення особистісного ресурсу та підвищення якості життя

За нинішніх умов набуває актуальності формування світового співтовариства в цілісність, переведення взаємин між його учасниками від протистояння, конфронтації, військових конфліктів і напруженості до зближення і співпраці з глобальних, регіональних і міжнаціональних проблем. Рух до нової світової спільноти, її нової структури і політичної організації має бути еволюційним, але незворотним процесом, підґрунтя якого визначається освітою. Саме освіта покликана створити необхідні умови для становлення особистості, спроможної масштабно та оригінально мислити і конструктивно діяти в новій соціокультурній ситуації, що можливо на основі розвитку її творчого потенціалу. Сучасне суспільство, перебуваючи у біфуркаційному стані прямо чи опосередковано спонукає свої соціальні інститути шукати шляхи виходу із кризи через розкриття резервів творчої особистості.

Свідченням цього є низка досліджень, у яких збереження та існування цивілізації передбачає розкриття у сучасної людини творчого потенціалу. На переконання К. Р. Роджерса "розплатою за відсутність творчості буде не лише погане пристосування індивіда і групова напруженість, але й повне знищення всіх народів". Вступ сучасної цивілізації в постіндустріальну епоху вимагає розкриття та втілення творчого потенціалу нації, що вирішальним чином визначається рівнем творчого становлення кожної окремої особистості. Це означає, що замість відтворення накопиченого досвіду в сучасному світі стає необхідним переважання процесів створення нового над копіюванням стандартів. Саме ця ідея має перебувати в основі діяльності системи освіти як головного інституту прогресивного розвитку суспільства на основі

трансформації мети освітнього процесу, його змісту, форми і фундаментальних засад. Особливістю нової моделі освіти має бути принципово інше розуміння людини, найперше, як потенційно спроможної до розвитку, до творчої діяльності у всіх галузях соціокультурної дійсності.

Модель розвитку творчого потенціалу особистості в просторі освіти розроблена на засадах інтеграції позицій загальної покрокової моделі трансформативного навчання Дж. Мезіроу [5; 6], теорії позитивної дезінтеграції К. Домбровського [4], енактивного підходу О. Князевої [2] та результатів багаторічної експериментальної роботи і практики освітньої діяльності.

Для нашого дослідження евристично цінною стала покрокова модель трансформативного навчання уже тому, що визначені кроки відображають актуальний стан і потреби особистості, спрямовують на діяльність, що може привести до зсуву в смисловій перспективі. Таким чином, у кожному кроці передбачено розвивальний потенціал. Водночас автор акцентує на своєрідності та індивідуальному характері здійснюваних кроків у кожному окремому випадку, закономірності відмінностей за результатами навчання та послідовністю осягнення сенсу. Слід зазначити, що дієвість запропонованої моделі зумовлена зв'язком із практикою. У роботах «Навчання як трансформація» і «Трансформативне навчання на практиці» Дж. Мезіроу разом із колегами стверджує, що запропонована покрокова модель відображає численну дослідницьку практику трансформативного навчання людей. Кожен з визначених кроків є узагальненим метафоричним описом практики, діалектики між дією та її розумінням, і спрямований на здійснення руху у напрямку зміни станів індивіда [5; 6]. Зазначено, що такі кроки можуть здійснюватися різними способами і в різному порядку. Вони бувають циклічними або рекурсивними, і навчатися індивід може починати з будь-якого з них або не включати їх зовсім.

Теорія позитивної інтеграції К. Домбровського [4] ґрунтована на уявленні про людину як про суб'єкта, здатного до безперервного розвитку, більше того за переконанням самого автора, «приреченого на розвиток». Процес розвитку відбувається через механізми позитивної дезінтеграції, яка розуміється як

відкритий процес, що триває впродовж усього життя людини і не має принципового завершення. Позитивна дезінтеграція має вияв у послабленні чи порушенні початкової цілісності, узгодженості через порушення чи руйнацію зв'язків між елементами структури або ж розпад вихідної структури. Процес позитивної дезінтеграції виявлений у онтогенезі, при неврозах, психоневрозах, у зовнішніх (соціальних, міжособистісних) і внутрішніх конфліктах, забезпечує динаміку особистісного творчого розвитку. Важливим, пусковим моментом, на думку дослідника, є наростання позитивної непристосованості людини до реальності. У такій непристосованості автор вбачає вияв ознак унікального творчого характеру особистості, що відображає самостійність розвитку. Цей процес, на нашу думку, слід розуміти як здатність до самоорганізації творчого потенціалу особистості.

Запропонована покрокова форма виявляє доцільність, оскільки постає як можлива найбільш загальна схема розвивального руху індивідуального творчого потенціалу, який ми визначаємо через параметри нелінійності, відкритості, необмеженості, невизначеності. Представлені пункти (кроки) розвитку творчого потенціалу особистості релевантні позиціями теорії позитивної дезінтеграції та трансформативного навчання. Модель передбачає переходи, які самостійно особистість може здійснювати частково, залежно від рівня розвитку свідомості, непослідовно, безвідносно до віку, та інтегрує дев'ять кроків: кризовий досвід, рефлексія актуального стану, трансгресія, визнання значущості пережитого досвіду, визначення діапазону можливих перспектив на основі трансформаційних новоутворень, стратегічне планування діяльності, усвідомлення відповідальності власної творчої реалізації, набуття компетентностей і впевненості в здійсненні продуктивної життєтворчості, реінтеграція свого життя на основі умов, продиктованих новою смисловою перспективою.

1. *Кризовий досвід.* Визначається дестабілізацією звичного психічного стану через загострення внутрішніх суперечностей, розладу процесу саморегуляції під впливом внутрішніх чи зовнішніх стимулів. Сильні емоції

(часом амбівалентні), які мають індивідуальний характер перебігу на континуумі від край позитивних (радість, щастя) до негативних (гнів, страх, сором, злість тощо) утворюють новий відмінний досвід, що не відповідає попереднім життєвим установкам і цінностям. Особистість потрапляє у стан дезорієнтації щодо своїх власних попередніх переконань або життєвих орієнтацій. Емоційна напруга гранично загострює суперечності та прагне до розрядки, характер якої визначає спрямування трансформацій особистості.

Дж. Мезіроу визначає вихідним моментом трансформативного навчання під впливом нового досвіду, невідомого стимулу, які викликають дискомфорт, порушення стабільності, загрозу добробуту, стан дезорієнтації, дезорієнтуючу дилему, вважаючи її одним з значущих стимулів, який приводить багатьох людей до здійснення на основі трансформації перспективи [5; 6].

К. Домбровський вважає характерну для ексквізитної ситуації на етапі кризи підвищену психічну збудливість, внутрішні конфлікти і кризи, страхи, депресії особистості показниками дозрілого невдоволення стабільною дійсністю і актуалізацією потреби пошуку іншої реальності, відмінної від щоденної монотонної, сірої, нудної дійсності [4]. На переконання автора, особистість потенційно має здійснювати власне становлення в тяжкій праці.

Кризова ситуація виконує найперше діагностичну функцію: сама її наявність є свідченням готовності особистості до змін, до самобутньої переорієнтації та переструктурування наявного досвіду для вирішення протиріччя; можливості переходу на новий рівень відображення і регуляції, і тим самим вдосконалення своїх адаптивних здібностей на основі творчого ресурсу. Функція актуалізації творчого потенціалу особистості реалізується в кризових переживаннях та критичній необхідності пошуку можливостей вирішення суперечностей, освоєння нових засобів, способів форм регулювання й адаптації. Перспективно-розвивальна функція визначає можливість нових рівнів взаємодії із середовищем.

2. *Рефлексія актуального стану.* Актуалізовані в кризовому стані почуття страху, гніву, провини або сорому супроводжує стан дискомфорту, потреба

перегляду і трансформації попередніх цінностей, переконань та перехід до нових ціннісних орієнтацій. Універсальним способом аналізу стану свідомості, способом змістовного й адекватного самопізнання особистості є рефлексія. У ній акцентовано процесуальний аспект пізнання. Рефлексія спрямована на суб'єктивний світ особистості і на основі мислення досліджує стани, причини, передумови його змістів. Для здійснення функції рефлексії пережитого кризового досвіду необхідним є виконання низки умов:

- довільне припинення взаємодії, вихід із безпосереднього процесу;
- абстрагування кризового досвіду, конкретної ексквізитної ситуації;
- раціональний аналіз кризового досвіду на основі поляризації реальне – можливе.

Результатом рефлексії є вихід за межі існуючої системи знання і народження нового знання як явного, так і неявного. У результаті трансгресивної функції свідомість характеризує збільшення об'єму знань. Рефлексія забезпечує перехід від одного пізнавального рівня особистості до іншого, хоча й не вичерпує всього змісту цього переходу.

Прийняття нового рівня світобачення включає його зіставлення з попереднім, який стає об'єктом рефлексії. На рівні спонтанної дезінтеграції творчого потенціалу особистості вона передбачає занурення в підвищену збудливість – чуттєву, моторну, емоційну, уявленнєву інтелектуальну; у позитивну непристосованість, психоневрози страху, депресії. Водночас актуалізується динамізм розвитку творчого потенціалу через самостереження, самоаналіз попереднього й актуального досвіду. Об'єктивізація стосовно себе перебуває в зворотно пропорційному відношенні до суб'єктивізації стосовно інших людей, у сенсі ставлення до них не як до засобів, а як до гідних особистостей. Відбувається переоцінка всього, що раніше було сприйняте некритично, зокрема санкціоновані суспільством ролі ідентифікації, натомість акцентується власна автентичність на основі визнання пріоритету унікального, незалежного від соціуму творчого потенціалу, який забезпечує пізнання власного внутрішнього світу. Внутрішня

трансформаційна активність особистості супроводжується проекцією нового творчого змісту в діяльність, динамікою сприйняття проблем і оригінальними варіантами їх вирішення, появою ентузіазму в слідуванні власним інтересам.

3. *Трансгресія.* Рефлексія спонукає до виходу за межі певної концептуальної системи. Можливість переходу від основоположних базових переконань унаслідок самоаналізу попереднього кроку, подолання меж, які встановлені традиціями, нормами і законами та засвоєні суб'єктом у процесі соціалізації визначає трансгресія. Акти трансгресії можуть бути як ненасильницькими, так і припускати вияви структурного або символічного насильства. Трансгресії змінюють норми і правила, способи життя і практики. Вони змінюють і зрушують межі та створюють при цьому нові відносини і констеляції [1, с. 247].

Трансгресія відображає принциповий стрибок у розвитку і характеризує екстенсивну диференціацію психічних структур і функцій. Поведінку змінює перспективне відчуття «того, що має бути» на противагу існуючому в структурі особистості. Таке розуміння є джерелом найсильніших імпульсів розвитку, фазою справжнього відчуття сили творчого потенціалу, розуміння і переживання ієрархії цінностей як чогось неминучого, єдиного, що визначає сенс людського життя. Результатом трансгресії є трансформація внутрішньої регуляції: авторегуляція несвідомими захисними механізмами дезактуалізує внутрішнє новоутворення, яке К. Домбровський називає «третім фактором». «Третій фактор» – це складний динамізм, похідний від багатьох чинників, пов'язаних з активним ставленням до себе і до оточення, що поступово формує автономні й автентичні чинники, які на вищих рівнях психічного розвитку повністю виконують завдання становлення особистості та її життєвого вибору. «Третій фактор» поступово складають такі елементи: почуття провини і сорому, невдоволення собою, стурбованість собою, потяг до творчості. Творчий потенціал особистості характеризує потужне самовираження, однак непередбачуваність активності й реалізована свобода часом визначає труднощі взаємодії з іншими людьми, які передбачають рефлексію.

4. *Визнання значущості пережитого досвіду.* Досвід інтерсуб'єктної взаємодії актуалізує глибоке невдоволення собою, хворобливу суперечливість, неузгодженість. У процесі рефлексії пережитий досвід зазнає трансформації і творча потенційність особистості зумовлює інтеграцію розрізнених станів і переживань. Якісно новий рівень творчого становлення визначає гідність особистості, яка передбачає усвідомлення власної значущості, унікальності разом із визнанням винятковості, цінності й унікальності іншої особистості. Гідність визначає «цінність» явища буття особистості. У якості найбільш характерних для визначення гідності розглядають моральні якості людини. Почуття власної гідності стає суб'єктивним відображенням людиною власної потенційної значущості і передбачає відповідну рівня усвідомлення поведінку, тобто зумовлює саморегуляцію поведінки.

Кожна життєва ситуація, подія набуває виняткового освітньо-розвивального значення для особистості за умови інклюзії в рефлексивний дискурс. Її творчий потенціал набуває свідомого та продуктивного характеру реалізації на основі гідного самовизначення й самоактуалізації в динамічному контексті. За рахунок прийняття й усвідомлення тінювих і деструктивних аспектів творчого потенціалу особистості стає доступною якісно нова стадія інтеграції та цілісності: динамічно узгодженої життєдіяльності, ґрунтованій на зрілій відповідальності. Здатність сприймати досвід у всій його безпосередності утверджує ознаки толерантності та спонтанності творчого потенціалу.

5. *Визначення діапазону можливих перспектив на основі трансформаційних новоутворень.* Пізнання за допомогою зворотного зв'язку і рефлексії дозволяє усвідомлювати власні потенційні можливості та розвивати здатність удосконалюватися. На рівні сумління творчий потенціал особистості реалізований у здатності об'єднуватися з іншими людьми на основі лояльності до їхніх цінностей задля здійснення суспільно-значущої діяльності. Усвідомлення свого потенціалу, на основі аналізу самого себе і зворотного зв'язку від інших відкриває діапазон можливого розвитку емпатії, готовності до захисту інших людей та надання їм допомоги; адекватного емпатичного

відчуття, розуміння і прийняття почуттів і проблем інших, часто зовсім відмінних людей; орієнтація на самовдосконалення передбачає роботу із вдосконалення себе, а не критику інших.

Життєдіяльність особистості орієнтована на раціональність, прогресивність, позитивізм. Визначальною умовою й цінністю життєдіяльності особистості є зовнішній світ, тому творчий потенціал забезпечує адаптаційні процеси й інтеграцію зі світом на основі самоконтролю, що регулює розвиток і самовиховання на основі високих моральних стандартів і орієнтації на досконалість. Можливі вияви компульсивної поведінки і перфекціонізму.

Подальше сприйняття реальності за участю почуттів і контекстів процесу життєдіяльності супроводжує переоцінку цінностей, досвіду. Відчужуючись від світу, щоб утвердити власну ідентичність, особистість часто привносить творчий результат у діяльність, нове бачення проблем, можливостей для нових ролей, відносин і дій.

6. *Стратегічне планування діяльності.* Особистість виявляє здатність планувати власне майбутнє відповідно до своєї нової, більш гнучкої і більш релевантної системи життєвих орієнтацій. Позитивні цінності, засвоєні на шляху її становлення, зокрема гідність, особиста соціальна відповідальність, толерантність, довіра до світу, громадянськість, відвага, чесність, вірність принципам і людям, зрілість почуттів, здатність до самопізнання і пізнання світу; здатність до постійного саморозвитку, спрямовують творчий потенціал на пошук засобів для втілення свого перспективного плану в життя. Творча зорієнтованість особистості на постійне пізнання своїх почуттів і мотивації, розвиток здатності до контакту із самим собою закладає основу для розвитку «м'яких» навичок («soft skills»). Сучасні темпи розвитку інформаційного суспільства передбачають постійне оновлення знань на основі особистісної здатності до навчання, розвитку творчих здібностей, ініціативності, працелюбності. Найбільш актуальними визнані soft skills, зокрема, гнучкість, здатність до адаптації; навички спілкування; уміння вирішувати проблемні ситуації; креативність; навички міжособистісних відносин; уміння працювати в

команді [3], що забезпечують ефективну взаємодію з іншими людьми. М'які навички пов'язують із розвитком емоційного інтелекту.

Формальна освіта, що оперує раціональними технологічними методами, не передбачає освоєння «soft skills». Здатність регуляції поведінки відповідно до актуальної ситуації, глибоко усвідомлювати власні інтереси та інтереси зацікавлених сторін, визначати пріоритети, робити взаємовигідний вибір, знаходити альтернативні рішення закладає основу для визначення стратегічних орієнтирів і перспективного моделювання. Творчий потенціал забезпечує динамічне й різнопланове усвідомлення перспектив, урахування труднощів втілення життєдіяльності та реалізується в продуктивній діяльності.

7. Усвідомлення відповідальності власної творчої реалізації. Розвиток творчого потенціалу передбачає спонтанну трансформацію належного в дійсне. Творча реалізація особистості може мати форми експресії, екстазу, одержимості. Творче прагнення вийти за межі традиційної реальності, зумовленого порядку, втілитися в новій системі цінностей, у більш доскональній формі, як уже зазначалося, пов'язане із ризиками деструктивних наслідків. Тому ми акцентуємо роль відповідальності, що є результатом розвитку свідомої здатності узгоджувати взаємодію зовнішніх умов та вимог до особистості з її власними творчими потребами. Відповідальність уможливорює цілісну реалізацію творчого потенціалу особистості на континуумі «безпеки – продуктивності». Продуктивність реалізації індивідуального творчого потенціалу особистості є основою прогресивного еволюційного розвитку людства, планети, космосу. Відповідальність виявляється в здатності до прогнозування і осмисленого здійснення життєдіяльності особистості, на основі використання власних ресурсів. Відповідальність узгоджує вирішення суспільно важливих завдань із особистісною автономією на основі віри у власний внутрішній прогрес, автентичністю, динамікою індивідуальних інтересів, здібностей, потреб. Вона стає особистісно зрілим принципом саморегуляції процесу розвитку й реалізації творчого потенціалу.

8. *Набуття компетентностей і впевненості в здійсненні продуктивної життєтворчості.* Для свідомого й відповідального розвитку творчого потенціалу особистості характерна осмисленість самовизначення та самореалізації в динамічному контексті сучасного світу. Успішну особистісну реалізацію на основі виконання якоїсь ролі, здійснення функцій, виконання завдань забезпечують компетенції, що є інтегрованим утворенням індивідуальних творчих потенцій особистості. На основі змістовного аналізу потреб і викликів сучасного світу Л. Горбунова визначає «компетенцію» «як загальний термін, який позначає знання, навички та установки, які дозволяють учням впоратися з вимогами, породженими швидкими соціально-технологічними змінами нової ери. Дефініція навчання з погляду компетенцій підкреслює важливість розгляду знання в дії і підкреслює необхідність пов'язування придбання знань з вирішенням завдань» [1, с. 103]. Новітні технологічні досягнення, трансдисциплінарний характер наукового знання і інтеркультуральна комунікація, на переконання автора, передбачають розвиток «трансверсальних компетенцій». Попередні рамки для їх визначення, розроблені ERI-Net, включають чотири широкі групи навичок, компетенцій, цінностей та атрибутів: критичне й інноваційне мислення; навички міжособистісного спілкування; інтраперсональні навички; і глобальне громадянство (космополітизм) [1, с. 111].

Означені компетентності не можуть бути прищепленими чи технологічно стимульованими стандартними показниками людини, вони є результатом розвитку творчого потенціалу особистості, а їхня реалізація завжди унікальна.

9. *Реінтеграція свого життя на основі умов, продиктованих новою смисловою перспективою.* Нові життєві орієнтири, свої нові ролі, компетентності, знання й можливості особистість узгоджує з колишніми таким чином, щоб досягти стану динамічного балансу й набути відчуття комфорту від новознайденої, але розширеної та реструктурованої за рахунок нового розуміння і нових смислів системи світоглядних орієнтацій. На рівні вторинної інтеграції творчого потенціалу процес прогресуючого синтезу призводить до

стану єдності. Досягнення цього рівня передбачає безмежну здатність до співчуття і самовідданості; уже немає гострих внутрішніх конфліктів – належне стає дійсним. На вершині свого розвитку особистість у своєму житті керується тільки «особистісним ідеалом», основою якого К. Домбровський вважає такі норми та якості людей, які мають постійний характер, визнані і реалізовані людством ще на зорі його культури і які можна назвати безвідносними. Інтегровану стадію характеризує інтерналізована трансперсональна або інтеріндивідуальна мораль. Особистості властива толерантність, співчуття і зв'язок з усім наявним життям. Довіра й відкритість забезпечують налаштування на істину, добро і красу, розуміння явищ навколишнього світу в усій їхній цілісності. Нову смислову перспективу розвитку творчого потенціалу виражає збалансоване, інтегроване відчуття власної належності – відокремленості на основі базового відчуття себе частиною постійної еволюції всесвіту в усіх аспектах циклу творіння, руйнування й нового творіння.

Експлікована модель розвитку творчого потенціалу є альтернативною в арсеналі сучасного простору освіти. Вона не передбачає жорсткого слідування і змістовного дублювання, але є пізнавальним орієнтиром. Слід відзначити, що пропонується модель є процесуальною, вона не орієнтує на конкретний результат розвитку як на завершеність. Через неосяжну потенційність творчого ресурсу особистості його розвиток не може бути завершеним, однак, потенційна здатність до розвитку уможливорює досягнення динамічної відповідності особистості світові, який неупинно та стрімко розвивається. У цьому зв'язку важлива роль відведена освіті, яка має супроводжувати розвиток особистості впродовж усього життя, визначати кожен його мить перспективами майбутнього.

Література:

1. Горбунова Л. С. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики: монографія / Л. С. Горбунова. – Суми: Університетська книга, 2015. – 710 с.
2. Князева Е. Н. Энактивизм: Концептуальный поворот в эпистемологии / Е. Н. Князева // Вопросы философии. – 2013. – № 10. – С. 91-104.

3. Brewer L. The top 6 skills today's employers want [Electronic resource] / L. Brewer // Work in progress. – Access mode : <http://iloblog.org/2014/04/11/the-top-6-skills-todays-employers-want/>.
4. Dabrowski K. Multilevelness of emotional and instinctive functions / K. Dabrowski, M. Piechowski. – Lublin, Poland: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996. – 446 p.
5. Mezirow J. Learning as transformation: Critical perspectives on a theory in progress / J. Mezirow. – San Francisco: Jossey-Bass, 2000. – 368 p.
6. Mezirow J. Transformative learning as discourse / J. Mezirow // Journal of Transformative Education. – 2003. – 1 (1). – P. 58-63.

4.3. Freedom as self-determination in the European philosophy of the early twentieth century

Свобода як автодетермінація у європейській філософії початку ХХ ст.

Проблема свободи людини – ключова ідея в історії філософської думки. Можна з упевненістю сказати, що вісь європейської культури становить протиріччя між свободою і необхідністю, свободою волі і детермінізмом, що може бути цілком визнано як основна проблема і основне питання європейської філософії. У першій половині ХХ століття категорія свободи отримує новий вимір в європейській філософії, на чому детальніше зупинимося у даній статті.

Для більш чіткого аналізу, розділимо обсяг поняття «детермінація» за підставою внутрішньої активності на автодетермінацію (самодетермінацію, від грец. Αυτος – сам) і гетеродетермінацію (детермінацію ззовні, від грец. Ετερος – інший). Якщо в попередніх епохах автодетермінація елементів картини світу не виходила за рамки гетеродетермінації, то, починаючи з неklasичного періоду, автодетермінація абсолютизується, що асоціюється з перемогою індетермінізму. Істотний внесок у процес абсолютизації автодетермінації за рахунок ослаблення ролі гетеродетермінації вносять ідеї, сформульовані у філософії життя – неklasичному напрямку кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Одна з таких епохальних ідей, на якій базується заперечення гетеродетермінації, належить Ф. Ніцше. Вона полягає у відомій метафорі: «Бог помер». Німецький мислитель описує це в дуже образній формі: «де Бог?... Ми його вбили – ви і я! ... Але як ми це зробили? Як вдалося нам випити море? Хто дав нам губку, щоб стерти фарбу з усього горизонту? Що зробили ми, відірвавши цю землю від її Сонця? Куди тепер рухається вона? Куди рухаємося ми? ... Чи не падаємо ми безперервно? ... Чи є ще верх і низ? ... Чи не настає все сильніше і більше ніч? Чи не доводиться серед білого дня запалювати ліхтар? Хіба ми не чуємо ще шуму могильників, що поховують Бога? Хіба не доноситься до нас запах божественного тління? – І Боги тліють! Бог помер!»

[8, т. 1, с. 592-593]. В даному уривку підкреслимо важливу позицію: не стало детермінуючого Начала, яке споконвіку було основним, але світ від цього не розсипався і сонце не згасло. На думку філософа, поняття «Бог» вигадано як протилежність поняттю життя. У ньому вся смертельна ворожнеча до життя зведена в «страхотливу єдність». «Смерть Бога» свідчить про моральну кризу людства, втрату віри в абсолютні моральні закони як вираження духовної гетеродетермінації.

На думку філософа, майже всяка мораль, якої досі вчили, яку шанували і проповідували, є протиприродна, так як спрямована проти інстинктів життя. Отже, вона являється оманною, до якої не повинно бути ніякого співчуття. Ми, інші люди, – заявляє Ф. Ніцше, – ми, імморалісти [8, т. 2, с. 575-577, 768]. Заперечення моралі тут має відношення, в першу чергу, до християнства, що постулює протиприродну гетеродетермінацію людини. Звідси випливає питання: Чи не повинна людина сама стати детермінуючим началом? Так відкривається шлях до надлюдини:» Бог помер: тепер хочемо ми, щоб жила надлюдина» [8, т. 2, с. 207]. Дослідник К. А. Свасьян дає влучне порівняння: даний переворот аналогічний коперніканському. Людське Я, яке раніше оберталося навколо об'єктивного світу цінностей (моральних, релігійних, наукових), тепер відмовляється бути периферією цього центру і прагне стати центром, особисто визначає собі міру і якість власної ціннісної галактики. Філософія Ф. Ніцше являє унікальний експеримент саморуйнування в людині «тварі» для самостворення в ній «творця» – «надлюдини». Потрібно виплутуватися з найтяжчої антиномії: мораль або свобода, припустивши, що традиційна мораль, ззовні вказує людині на цілу систему заборон, могла спиратися на презумпцію несвободи. Вибір був зроблений на користь свободи. З одного боку, свободи від моралі, але з іншого боку, свободи для моралі, де мораль вживалася вже не командними методами загальнозначущих імперативів, а як моральна фантазія вільного індивідуума [8, т. 1, с. 23-25].

Таким чином, у Ф. Ніцше через заперечення гетеродетермінації (закони моралі, дані Богом) відбувається перехід до автодетермінації (творення

надлюдиною нових цінностей), який образно філософ висловлює притчею про три перетворення: як дух стає верблюдом, верблюд стає левом і, нарешті, лев стає дитиною [8, т. 2, с. 18-19]. Доля верблюда – це максимальна гетеродетермінація: ставати на коліна і бути нав'юченим, утримливим і шанобливим. Перше перетворення (у лева) відбувається в результаті наростання автономізації: дух бажає здобути собі свободу і бути царем у своїй власній пустелі. При цьому духу лева, який говорить «Я хочу» належить битися з драконом, носієм «тисячолітніх» цінностей (він називається «ти повинен»), якого все більш автономізується дух не хоче вже більше називати царем і богом. Але стан лева лише проміжний крок, так як лев не може ще створювати нові цінності. Лише третя стадія – стадія дитини як нове починання і гра володіє максимумом автодетермінації, яку філософ характеризує як «гру творення». Порівняння третьої стадії з грою не випадково. Підставою переходу до автодетермінації для Ф. Ніцше є не розум, а воля, з якою філософ пов'язав феномен життя. Воля первинна, бо саме «життя є воля до влади» [8, т. 2, с. 250]. Крім того, воля звільняє від гетеродетермінації.

В результаті, Ф. Ніцше пропонує відкинути детермінуюче начало, яке «гетеродетермінує» європейський світогляд протягом багатьох століть, і виявити глибинні пласти людської душі, що можуть стати підставою для автодетермінації.

Розглянемо ідеї ще одного представника філософії життя – А. Бергсона. Він зробив істотний внесок у посилення тенденції автодетермінації. Вихідним пунктом і підставою філософії А. Бергсона є захист свободи, яка була спрямована проти уявлень про детермінацію людини зовнішнім середовищем. Крім того, мислитель ополчається проти позиції жорсткого детермінізму. Характеризуючи появу останнього в його збірниках «Духовна енергія» і «Думка і рухоме» [2, с. 52, 89, 162], він звертає увагу на те, що відкриття, які послідували за Ренесансом (головним чином відкриття Кеплера і Галілея) дали можливість звести астрономічні і фізичні проблеми до механіки. Звідси з'явилася ідея представити матеріальний універсум, як величезну машину,

підпорядковану математичним законам. Помилка даної філософської позиції полягала в постулаті жорсткого взаємозв'язку явищ і подій, де наслідки виходять із причин. З цього випливає, що майбутнє є в сьогоденні, теоретично помітне в ньому, отже, не доповнює його нічим новим. Ще платоніки, представляли буття як повне і досконале, в незмінній системі ідей. Отже, світ, що є перед ними, нічого не міг додати, навпаки – зменшення або деградацію.

На відміну від зазначеної позиції, А. Бергсон [2, с. 263-264; 3, с. 262] вважає, що людина по своїй природі вільна. Під свободою він розуміє щось проміжне між тими явищами, які називають «свободою» і «свободою волі». З одного боку, свобода полягає в тому, щоб бути повністю самим собою, діяти в злагоді з собою, а це і є певною мірою «моральна свобода» філософів, незалежність особистості від усього того, чим вона не являється. Але це не цілком така свобода, оскільки незалежність не завжди має моральний характер. Більш того, вона не полягає в тому, щоб залежати від самої себе, як наслідок залежить від причини. Крім того, мислитель співвідносить свободу із свідомістю. Свідомість, по суті, вільна. Вона і є сама свобода. Але вона не може проходити через матерію, не затримуючись на ній, не пристосовуючись до неї; це пристосування є тим, що називають інтелектуальністю. Звідси випливає загроза редукціонування свободи до необхідності. Інтелект, звертаючись до діючого, тобто до вільного, свідомості, вводить його в рамки, в яких він зник бачити матерію. Тому він завжди буде представляти свободу у формі необхідності.

Незважаючи на протиставлення А. Бергсоном свободи і детермінізму, зауважимо, що мислитель не відмовляється від ідеї детермінації як такої. На його думку, реальність упорядкована саме в тій мірі, в якій вона відповідає нашому мисленню [3, с. 223]. Порядок є, отже, існує узгодженість між суб'єктом і об'єктом. Це – дух, що знаходить себе в речах. Мислитель, на нашу думку, насправді протиставляє два варіанти утворення детермінаційного порядку, утвореного духом. Назвемо їх детермінацію тривалістю і детермінацію протяжністю (або дискретністю, яка виникає від

«кінематографічної» схеми роботи розуму). В якості першої (вищої) форми виступає природний напрямок духу. На думку мислителя, по суті, все є дух, але на різних щаблях його інтенсивності і напруги. Цей напрямок проявляється через безперервну творчість і вільну діяльність. В якості другої форми – повертання духу назад. Іншими словами, перша форма пов'язана з автономією і автодетермінацією елементів картини світу, за рахунок їх одухотвореності, а друга форма є спроба висловити життя без урахування її автономного начала, виходячи тільки з гетеродетермінації.

Більш чітке протиставлення автодетермінації і гетеродетермінації в контексті релігійно-соціальної картини світу відзначимо в роботі А. Бергсона «Два джерела моралі і релігії» [1]. Мислитель розрізняє закриту і відкриту форми моралі, релігії і суспільства, які відповідають варіантам гетеро і автодетермінації. Закритий (статичний) тип зазначених інститутів (характерним прикладом яких є спільноти мурах і бджіл) служить самозбереження соціальної форми і базується на принципах авторитаризму, примусу і «соціального тиску». Даний тиск елементи суспільства чинять один одному, щоб зберігати устрій цілого. Його результат запрограмований в кожному системою звичок, що йдуть, так би мовити, назустріч цьому обов'язку. Закритий тип суспільства А. Бергсон порівнює також з організмом [1, с. 5-6], клітини якого, невидимо з'єднані, підпорядковані один одному в складній ієрархії і природним чином виховані в дисципліні, де можна принести в жертву частини заради цілого. У цьому штучному організмі звичка виконує ту ж роль, яку необхідність виконує в творіннях природи. Тоді соціальне життя представляється нам системою більш-менш ґрунтовно укорінених звичок, що відповідають потребам спільноти. Деякі з них – це звички керувати. Більшість же – це звички підкорятися, кожна з яких чинить тиск на нашу волю і детермінує її.

Відкритий (динамічний) тип розглянутих А. Бергсоном інститутів пов'язаний з цілісним життям, базується на підставі «любовного пориву», свободі, живому прикладі, абсолютної моралі творчої особистості. Він втілений у великих особистостях, моральних героях, християнських містиках. В даному

випадку мислитель висловлює ідею затвердження автодетермінації. Подібної точки зору він дотримується в міркуваннях про формування націй за рахунок патріотизму. А. Бергсон вважає, що великі нації змогли міцно скластися в Новий час, тому що примус (сполучна сила, що діє ззовні на ціле) поступився місцем принципу єднання [1, с. 299-300].

Влучно характеризує протиставлення автодетермінації і гетеродетермінації А. Гофман. Він підкреслює, що філософія Бергсона в «двох джерелах» – це обґрунтування свободи, відповідальності і творчої сили індивіда, суспільства, людського роду. Це мужній і чесний гуманізм, який протистоїть інфантильній філософії «перекладання» власної індивідуальної та колективної відповідальності на історичні обставини, «закони» природи і суспільства, традицію, підступи внутрішніх і зовнішніх «ворогів», на трансцендентну, Божественну або диявольську волю [1, с. 367]. Погоджуючись з характеристикою даного дослідника, акцентуємо увагу на ослабленні ролі детермінуючого початку в картині світу А. Бергсона. Мислитель не використовує у своїй картині світу трансцендентне детермінуюче начало, що асоціюється з Творцем і Господом, хоча в «творчій еволюції» А. Бергсон пов'язує походження життєвого пориву з надсвідомістю, але поняття «Бога» [3, с. 246] має в даному випадку скоріше філософський, а не релігійний сенс. У «двох джерелах» мислитель звертає увагу, що поняття Бога в статичному типі релігії виникає для того, щоб забороняти, попереджати або карати і моральна сила втілюється, таким чином, в особистість [1, с. 133].

Розглянемо внесок психоаналізу в перегляд співвідношення ролі авто і гетеродетермінації. В основі класичного психоаналізу лежить принцип психічного детермінізму. На думку З. Фрейда, віра в психічну свободу і довільність абсолютно не наукова і повинна поступитися вимогам детермінізму в душевному житті [11, с. 65]. У психіці немає нічого випадкового, людська діяльність підпорядкована певним закономірностям. Виявлення цих закономірностей дозволяє ясно розуміти несвідоме внутрішнього світу людини. З. Фрейд вводить в науковий обіг поняття едипового комплексу і

психопатології повсякденного життя (психічна детермінація помилкових дій здорових людей: застережень, описок, оговорок та інших «випадкових» вчинків), маючи на увазі причинну обумовленість цих процесів психічними несвідомими силами або факторами. При цьому він піддає істотній критиці значимість і позитивну роль гетеродетермінації в її релігійному або матеріалістичному варіантах, постулюючи обумовленість психічного життя, перш за все, релігійними або соціальними факторами.

Згідно З. Фрейду, вся наша душевна діяльність спрямована на те, щоб отримувати задоволення і уникати невдоволення, тобто вона автоматично регулюється принципом задоволення [11, с. 227]. Але безперешкодне задоволення потягів загрожує цивілізації, тому суспільство їх пригнічує і переорієнтує на зовнішній світ у вигляді праці, оволодіння природою, а на внутрішній світ – у вигляді совісті. Завдяки цьому, утворюється культура, яка в той же час стає тяжким тягарем для психіки людини [11, с. 368]. В кінцевому підсумку придушення інстинктів породжує неврози, збочення, неадекватні виблиски агресивності. Ці методи культури викликають у З. Фрейда невдоволення [12].

Одна з головних причин неврозів як окремої людини, так і суспільства – гетеродетермінація, яка проявляється в кожній людині в якості моральних приписів Над-Я (або совісті). Над-Я порівнюється З. Фрейдом з «окупаційними військами». Дана інстанція принижує, катує бідне Я, змушує його очікувати найсуворіших покарань, віддає накази і пред'являє найсуворіші моральні вимоги, не переймаючись питанням про їх виконуваність. Вона психічно руйнує саму людину, так як моральне почуття провини є напруженням між я і Над-Я.

З. Фрейд аналізує походження і негатив гетеродетерміністичної інстанції. Загальноприйнятю думку, що мораль від Бога, мислитель, заперечує. Він стверджує, що совість «в нас» не є початковою. Маленька дитина – аморальна, у неї немає внутрішніх гальм проти бажань до задоволення. Роль, яку потім бере на себе Над-Я, здійснюється зовнішньою силою, батьківським

авторитетом. Над-Я, як прямий спадкоємець батьківської інстанції, який точно так само спостерігає за Я, керує ним і погрожує йому, це робили батьки до дитини. Ставши дорослою, людина відчула в собі набагато більше сил, усвідомлення небезпек життя зросло, вона робить висновок, що в основі своєї вона така ж безпорадна і незахищена, як в дитинстві, і що по відношенню до світу залишається дитиною. Вона і тепер не хоче відмовлятися від захисту, який відчувала в дитинстві. Тому вона звертається до образу батька, якого так переоцінювала в дитинстві, підносячи його до божества. В результаті, батько (батьківська інстанція), який дав дитині життя і оберігав його від усіх небезпек, вчив, що їй робити, а від чого відмовлятися, вказував їй на обмеження певних своїх потягів, переходить незмінним в релігію, де Бог-Творець є батьком. Отже, заборони і вимоги батьків продовжують жити в людині як моральна совість. За допомогою тієї ж системи заохочень і покарань Бог управляє людським світом. Дану гетеродетермінацію, на думку З. Фрейда, кожна культурна людина повинна подолати на своєму шляху від дитинства до зрілості [11, с. 337-338, 402-403, 406].

Критичну позицію займає З. Фрейд також і щодо варіанту гетеродетермінації економічними відносинами, запропонованого в марксизмі. Він стверджує, що не можна припустити, ніби економічні мотиви є єдиними, що визначають поведінку людей у суспільстві. Вже той безсумнівний факт, що різні особи, раси, народи в однакових економічних умовах поведуться по-різному, виключає єдиновладдя економічних мотивів. На думку мислителя, неможливо обійти психологічні чинники, коли мова йде про реакції живих людських істот. Навіть при пануванні економічних відносин люди не можуть не вводити в гру свої початкові потяги, свій інстинкт самозбереження, своє прагнення до агресії, свою потребу любові, своє бажання отримувати задоволення і уникати невдоволення. При цьому З. Фрейд підкреслює негативні риси «російського більшовизму», в числі яких, наприклад, він вказує заборону на вільну думку. На думку З. Фрейда, марксизм, заперечуючи усі ілюзії, сам розвинув бездоказові ілюзії, сподіваючись протягом життя небагатьох поколінь

змінити людську природу, що абсолютно неймовірно. У своїх міркуваннях мислитель робить висновок: майбутнє покаже, що даний експеримент був передчасним, що у соціального ладу мало шансів на успіх [11, с. 413-415].

У терапевтичних цілях З. Фройд, пропонує критично переосмислити роль детермінуючого начала, пропонує знижувати рівень домагань Над-Я [12, VIII].

Підкреслимо три важливих, в рамках даного дослідження, положення в коцепції З. Фрейда. По-перше, він відкриває негативний вплив гетеродетермінації, що для психічного здоров'я вимагає відмови від тотальної влади детермінуючого начала в його релігійному (Бог) або матеріалістичному (економічна закономірність) варіанті. По-друге, обґрунтовує природність для людської культури боротьби з гетеродетермінацією (комплекс Едипу). По-третє, звертає увагу на автодетермінації (детермінація поведінки несвідомим, народження Над-Я завдяки дитячим враженням).

У психоаналітичному вченні К. Г. Юнга відзначимо основні ідеї, що сприяли тенденції автономізації елементів картини світу. Архетипи, властиві колективному несвідомому виявляються, на думку мислителя, відповідальними за «багатозначні збіги» подій, які мають одне і те ж або подібне значення, але пов'язані не причинно, а за змістом. Даний феномен вчений характеризує як «безпричинний порядок» або «смыслову впорядкованість» і позначає терміном «синхроністичність». Поняття синхроністичності означає одночасне протікання певного психічного стану з одним або декількома зовнішніми подіями, які виглядають смисловими аналогами ментального суб'єктивного стану [13, с. 216-218, 292]. Філософські передумови свого вчення К. Г. Юнг знаходить в трактаті А. Шопенгауера «Про очевидний візерунок в долі людини» і в ідеях Г. Лейбніца про початок встановленої гармонії всіх речей. Згідно А. Шопенгауеру, події знаходяться не тільки в причинному, але також і в смисловому зв'язку, так що кожна подія є ланкою двох взаємно ортогональних ланцюгів. Це ілюструється простою географічною аналогією: причинні зв'язки подібні меридіанам на глобусі, а смислові – уподібнюються паралелям, які представляють собою поперечний зв'язок між меридіанами. Виходячи з цього,

К. Г. Юнг приходить до висновку про наявність в природі самоіснуючих смислів, які присутні одночасно як всередині психіки, так і в зовнішньому світі, що дозволяє включити в наше визначення і знання природи психоїдний фактор. Зокрема, будь-який предмет наділяється психоїдними властивостями. Цим і пояснюється, згідно К. Г. Юнгу, можливість дивних смислових збігів [13, с. 204, 291, 299].

Таким чином, психоїдний фактор, що вводиться К. Г. Юнгом, співзвучний бергсонівському одухотворенню світу і свідчить ще про один аспект автономізації елементів картини світу. Відзначимо, що психоаналітичний напрямок теж зробив свій внесок у перерозподіл ролей гетеро- і автодетермінації при побудові картини світу в некласичний період. Свого ж граничного варіанту постулювання автодетермінації в некласичній філософії досягає в напрямку екзистенціалізму.

Для обґрунтування даного твердження звернемося до вчення про свободу М. Бердяєва. Він сприймає Від І. Канта ідею автономії волі: «Людське «я» стоїть вище суду інших людей, суду суспільства і навіть всього буття, тому що єдиним суддею є той моральний закон, який становить справжню сутність «я», яка це «я» вільно визнає» [4, с. 102]. Водночас мислитель виступає проти кантівської позиції: «вчення Канта про автономію зовсім не є вченням про свободу людини» [5, с. 82]. На думку мислителя, свобода людини може бути зрозуміла не тільки як виправдання людини чеснотами, що впливають з його вільної волі, тобто як можливість здійснити норму, свобода може бути зрозуміла і як творча сила людини, як створення цінностей [5, с. 34].

Осмислюючи значимість свободи, М. Бердяєв виступає проти релігійної та соціальної гетеродетермінації. На його думку, рабство часто пов'язане з монархічним поняттям про Бога, а моральний закон, вимагає, щоб людина ніколи не була рабом, навіть заради благополуччя інших людей і всього суспільства [5, с. 40; 4, с. 102]. Тому мислитель сприймає всяку державу як Левіафана, що підпорядковує особистість колективу і позбавляє її свободи. Даній детерміністській картині він протиставляє іншу, в якій особистість не є

частиною суспільства, а навпаки, суспільство є частиною особистості [6, с. 466; 26, с. 62].

Коментуючи такий парадокс, П. Гайденко зазначає, що, запозичивши у І. Канта принцип автономії, вільного визнання над собою морального закону, М. Бердяєв відкинув цей моральний закон, тому як для нього підпорядкування закону, також і моральному, є рабство, а добровільне рабство, нічим не краще примусового; і навіть самообмеження для нього така ж несвобода, як і зовні покладена заборона. В результаті, у М. Бердяєва на місце розумної волі І. Канта стає ірраціональна воля А. Шопенгауера, аналогічно якій свобода для екзистенціаліста – це відсутність будь якого обмеження ззовні і зсередини [6, с. 456-457].

Ця ірраціональна свобода, згідно М. Бердяєву, раніше чим буття. Як стверджує філософ, свобода не створена Богом-Творцем, а вкорінена в Ніщо, з якого Бог створив світ, вона первинна і безначальна. Людина, за М. Бердяєвим, є дитя Боже, дитя свободи. Природа людини створена Богом, свобода ж людини не створена, не детермінована буттям і передує буттю. Буття від свободи, а не свобода від буття [5, с. 39-40; 27, с. 64]. М. Бердяєв відкидає всемогутність Бога, а примат свободи над буттям, означає примат людини над світом, і над Богом [7, с. 272].

Відзначимо аналогічні погляди у французьких екзистенціалістів. Ж. П. Сартр, постулюючи свободу, критикує релігійні підстави детермінізму. Якщо Бога не існує, то все дозволено – ось вихідний пункт екзистенціалізму, а тому людина «покинута», їй нема на що спиратися ні в собі, ні ззовні [10]. Людина приречена на свободу, вона не може бути то вільною, то рабою. Вона повністю і завжди вільна або її не існує. Свобода – це якраз те «ніщо», яке міститься в серці людини і яке змушує людську реальність «творити себе». По відношенню до свободи немає ніякого привілейованого психічного феномена, свобода є існування нашої волі або наших пристрастей. Всі «способи буття» людини виявляють її в однаковій мірі, тому вони є способами буття людського ніщо [9, с. 452, 455-456].

Ж. П. Сартр міркує про те, як традиційно вирішується проблема зв'язку свободи з детермінуючими процесами психічного життя. Згідно з цим варіантом людська реальність виступає як вільна сила, обложена сукупністю детермінованих процесів. Ж. П. Сартр висловлює незгоду з подібною концепцією. Неможливо детермінованому процесу діяти на спонтанність так само, як неможливо об'єктам діяти на свідомість. Він зазначає, що можливі лише два рішення: або людина повністю вільна, або людина повністю детермінована, але це неможливо тому, що детермінована свідомість, тобто мотивована ззовні, стала б чистою зовнішністю і перестала б бути свідомістю. Ж. П. Сартр схиляється до варіанту самодетермінації (самотворення), що є істотною особливістю свідомості. Тільки свідомість змогла б встановлювати свої межі. Свідомості передує ніщо і «витягує себе» з буття. Послідовність наших дій – на думку мислителя, – в нас самих. Ми діємо так, які ми самі, і наші дії беруть участь у створенні нас самих [9, с. 29, 452 454, 463].

Таким чином, в світобаченні екзистенціалістів свідомість і свобода знаходять автономність і статус детермінуючого начала (абсолютну автодетермінацію).

У підсумку відзначимо, що позиція розглянутих представників філософії життя базується на ослабленні ролі гетеродетермінації на користь автодетермінації. Відбувається світоглядний перехід від гетеродетермінації до автодетермінації, який характеризується відомим афоризмом Ф. Ніцше: «Бог помер: тепер ми хочемо, щоб жила надлюдина». Основоположна роль автодетермінації представлена також у А. Бергсона про одухотворення світу і відкрити форму моралі, релігії, суспільства. Такий світоглядний перехід є у подальшому розвитку західної філософії ХХ століття: батьковбивство, протиборство «воно» з «Над-Я» (З. Фрейд); синхроністичність (К. Г. Юнг); безначальність свободи (М. Бердяєв); самотворення свідомості (Ж. Сартр).

У підсумку, свобода і випадковість постають як іманентні властивості світу, відбувається відмова від ідеї зовнішньої детермінації, метаморфоза детермінації до самодетермінації, новий синтез детерміністських і

індетерміністських категорій з переважаючою роллю останніх («детермінований хаос»).

Література:

1. Бергсон, А. Два источника морали и религии / Анри Бергсон. – М.: Канон, 1994. – 384 с.
2. Бергсон, А. Избранное: Сознание и жизнь / Анри Бергсон; ИФРАН; [сост. и пер. И. И. Блауберг]. – М.: РОССПЭН, 2010. – 399 с.
3. Бергсон, А. Творческая эволюция / Анри Бергсон. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц, 2001. – 384 с.
4. Бердяев, Н. А. Sub specie aeternitatis. Опыты философские, социальные и литературные (1900-1906 гг.) / Н. А. Бердяев. – М.: Канон +; Реабилитация, 2002. – 655 с. – (История философии в памятниках).
5. Бердяев, Н. А. О назначении человека: [Сборник] / Н. А. Бердяев; [Примеч. Р. К. Медведевой]. – М.: Республика, 1993. – 382 с.
6. Гайденко, П. П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века / П. П. Гайденко. – М.: Республика, 1997. – 495 с.
7. Лосский, Н. О. История русской философии: Пер. с англ. / Лосский Н. О. – М.: Советский писатель, 1991. – 480 с.
8. Ницше, Ф. Сочинения. В 2 т. / Фридрих Ницше; [Сост., ред., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьяна]. – М.: Мысль, 1996. – (Философское наследие).
9. Сартр, Ж. П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии / Жан Поль Сартр; [Пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко]. – М.: Республика, 2000. – 639 с. – (Мыслители XX века).
10. Сартр, Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов / Сост. Яковлева А. М. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319-344.
11. Фрейд, З. Введение в психоанализ: Лекции / Зигмунд Фрейд; Изд. подг. М. Г. Ярошевский. – М.: Наука, 1991. – 456 с. – (Классики науки).
12. Фрейд, З. Недовольство культурой // Психоанализ. Религия. Культура: сборник / Зигмунд Фрейд; Прим. В. В. Бибикина, А. М. Руткевича. – М.: Ренессанс, 1992. – С. 65-134.
13. Юнг, К. Г. Синхронистичность: акаузальный объединяющий принцип // Синхронистичность / К. Г. Юнг; Пер. с англ. С. Удовик, Г. Бутузов, О. Чистяков. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – С. 194-313. – (Созвездия мудрости).

4.4. «Civilization of love» vs «anti-civilization» in the modern globalized world

«Цивілізація любові» vs «антицивілізація» у сучасному глобалізованому світі

Любов – базова потреба для кожної людини. Але водночас це справжнє мистецтво або «наука», яка вимагає постійного вивчення. На жаль, ця «наука» не входить в традиційне коло предметів, що вивчаються, їй недостатньо приділяється уваги в системі освіти та навіть в сім'ї. І це даремно. Адже, суттєву роль любові як рушійної сили буття (у тому числі і сімейного буття) неодноразово підкреслювали мислителі різних епох: Гесіод, Емпедокл, Платон, Плотін, Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Марсіліо Фічіно. Наприклад, Й. Фіхте зазначав, що у голому понятті любові є поняття шлюбу. С. К'єркегор вважав, що любов є субстанціальним елементом шлюбу, його справжньою складовою. А на думку І. Ільїна, будь-яка справжня сім'я виникає з любові. На думку Е. Фромма, оволодіння мистецтвом любові має бути справою абсолютно виняткової важливості. Не повинно бути на світі більш нічого важливішого ніж це мистецтво. Але багато хто вважає, що немає нічого більш простішого, ніж любити.

У відомій роботі «Мистецтво любити» [12] Е. Фромм піддає критиці цю поширену установку. Мислитель підкреслює, що навряд чи знайдеться який-небудь інший вид діяльності, за який приймаються з такими сліпучими надіями і який при цьому настільки ж неухильно провалюється. Якби мова йшла про будь яку іншу діяльність, люди прагнули любовою ціною з'ясувати причини невдачі та дізнатися, як можна їх уникнути. І може бути, саме в цьому прихована відповідь на запитання, чому в нашій культурі люди так рідко намагаються досягнути мистецтва любити, хоча явним чином терплять невдачі. Справа в тому, що як не глибоко і як ні пристрасно жадаємо ми любові, чи не все інше ми вважаємо більш важливим: успіх, престиж, гроші, влада – майже всю нашу енергію ми витрачаємо на те, щоб навчитися досягати цих цілей, і у

нас майже не залишається сил на оволодіння мистецтвом любити (мається на увазі багатогранна любов, перш за все її духовні аспекти). Тобто ми навчаємось на протязі всього життя багато чому, але тільки не найголовнішому – ми не вчимося любити. Наслідок цього виникає дефіцит любові. На соціальному рівні дефіцит любові сприяє виникненню ворожнечі, конфліктів та злочинів.

Дефіциту любові, який поширюється у сучасному глобалізованому світі може протистояти «цивілізація любові». Своїми витокami дане поняття сходить до папи римського Павла VI, який вперше вживає його під час різдвяної проповіді напередодні 1975 року. На думку Павла VI, мудрість братської любові, яка проявляється в чеснотах і діяннях, по праву іменованих християнськими, відродить суспільство, наповнить його новим натхненням та щастям. Його пафосом, тоді буде не злість, не чвари і жадоба, а породженням любові одної людини до іншої людини. Вона буде надихатися не якоюсь тимчасовою і двозначною користю, що тягарем виноситься поблажливістю навпіл з гіркотою, але тією любов'ю, яку ми плекаємо до Христа. Цивілізація любові все ж таки візьме гору над лихоманкою жорстоких суспільних чвар і подарує світу преображенне людство, довгоочікуване і, врешті-решт, християнське. До ідеї «цивілізації любові» Павло VI надалі неодноразово звертався. Цю тему також глибоко розвиває К. Войтила, який був також папою римським Іванном Павлом II. Він являється великим фахівцем в області моральної теології, відомий своїми роботами ще до обрання на вищий пост в Римсько-Католицькій Церкві.

На думку понтифіка Іванна Павла II, цивілізація любові означає радість і тішитися істиною. Вона починається разом з одкровенням Бога, Який «є Любов» і зростає завдяки систематичному обробітку. Її найголовнішим виміром є самовіддача, яка являє собою дар для іншого і «заради інших». У той же час, якщо існує «цивілізація любові», то одночасно з'являється і можливість виникнення деструктивної «антицивілізації», яка в наш час, на думку понтифіка, є фактом, що відбувся [4, 13-14]. В іншій роботі дане

протиставлення Іванн Павло II дуже вдало висловлює поняттями: «культура життя» і «культура смерті» [3, с. 50].

Зазначена «антицивілізація» будується на поневолюючому утилітаризмі, індивідуалізмі й егоїзмі (егоїзм окремої людини, егоїзм обох, а в більш широкому сенсі – суспільний егоїзм) споживчого суспільства. Іванн Павло II звертає увагу на те, що мотивацією етичного утилітаризму є інтенсивні пошуки максимального щастя. Однак це «утилітарне щастя» часто розуміється тільки як задоволення, як швидке задоволення бажань, і саме тому таке розпоширення знаходить пропаганда «безпечного сексу» і сексуального виховання, розвиток «про-абортного» мислення. Вся ця програма утилітаризму, пов'язана з індивідуалістично запрограмованою свободою (свободою без відповідальності), протилежна любові як вираженню людської цивілізації в її цілісній і сукупній формі. Любов, в якій немає краси, яка є лише задоволенням похоті і взаємним «використанням» один одного, чоловіком і жінкою, робить людину рабом власних слабкостей. І не випадково сьгоднішня «цивілізація споживання» являє собою цивілізацію «речей», а не «особистостей», в якій окрема особистість є предметом споживання, використовується, як річ. У такій цивілізації жінка стає предметом (ррчю) для чоловіка, діти стають перешкодою для батьків, сім'я перетворюється в інститут, що обмежує свободу її членів. У такій ситуації сім'я відчуває для себе загрозу. Все це руйнує її основу, тому що суперечить «цивілізації любові». Отже, цивілізація, плоди якої – споживче й антинатальне мислення, не є і не може стати «цивілізацією любові» [4, с. 13-14].

Витоки «антицивілізації», на думку Іванна Павла II, сходять до раціоналізму Нового часу. Справа в тому, що раціоналізм Нового часу не визнає таїнств (перш за все того таїнства, якою є людина: чоловік і дружина) і несе з собою радикально іншу інтерпретацію творіння і сенсу людського існування. Це стало поділом між тим, що духовне і що матеріальне в людині, принесло з собою тенденцію трактувати тіло людини не в категоріях особливої подоби Богу, а в категоріях подібності всім іншим тілам в природі, які людина

сприймається матеріалом для виробництва споживчих благ. Якщо людське тіло, відірване від думки і духу, становиться матеріалом, подібно до інших тіл тварин, то відкривається можливість для експериментів на ембріонах, а людська сексуальність перетворюється в територією маніпуляції й експлуатації.

У подібному антропологічному розумінні людська сім'я повертається певною мірою до епохи нового маніхейства, коли тіло і дух радикально протиставлялися один одному. Тіло не живе духом, але і дух не оживляє тіла. При такому підході людина перестає бути особистістю і суб'єктом. Всупереч всім деклараціям і намірам вона становиться виключно об'єктом. Їй залишається лише тлінне життя як поле боротьби за існування і відстоювання своїх інтересів – насамперед, економічних. В результаті, ця цивілізація не в змозі зрозуміти, що насправді означає щира самовіддача в шлюбі, що таке любов, відповідальна за материнство і батьківство, на чому заснована справжня велич батьківства і виховання. Наша цивілізація повинна усвідомити, що, незважаючи на численні досягнення, вона все ж багато в чому залишається хворою цивілізацією і є джерелом серйозних людських недуг, так як вона виявилася відірваною від повноти істини про людину, істини про те, ким є чоловік і жінка як людські істоти [4, 19-20].

Іванн Павло II акцентує увагу не тільки на відриві сучасної цивілізації від істини, але більш того, характеризує наш час як «криза істини». Криза істини – це, перш за все, криза понятійна. Чи дійсно такі поняття, як «любов», «свобода», «щира самовіддача», та й саме поняття «особистість» означають сьогодні те, що вони висловлюють за своєю суттю? Аналогічна проблема загрожує і сучасній родині – втрата істини про саму себе. А разом з істиною – свободи, і як результат – втрата любові [4, с. 13].

Істотний негативний внесок у цей процес, на думку понтифіка, відбувається з боку засобів масової інформації та комунікації. Засоби масової інформації, навіть намагаючись подавати правдиву інформацію, не служать істині в її головному вимірі, так як ігнорують здорові етичні принципи. Трагедія полягає ще й у тому, що сучасні засоби масової комунікації легко

піддаються спокусі маніпулювати інформацією, спотворюючи істину про людину. Людина не є такою, якою бачить себе в рекламі і в сучасних засобах масової інформації. Вона являє собою щось більше – психофізичну єдність, єдність душі і тіла, особистість. Вона являє собою щось більше завдяки своєму покликанию до любові, яка приводить чоловіка і жінку до виміру «великого таїнства» [4, с. 20].

Вихід з ситуації, що склалася Іванн Павло II бачить, насамперед, у тому, що істина про свободу, про єднання особистостей у шлюбі і сім'ї знову засяє, тоді цивілізація любові знайде себе [4, с. 13]. Саме сім'я лежить в основі «цивілізація любові». На думку Івана Павла II, жодне людське суспільство не може дозволити собі ризикувати, виявляючи нездорову толерантність по відношенню до таких життєво важливих питань, як сенс шлюбу і сім'ї, тому що моральний релятивізм в цих питаннях завдає шкоди навіть і самому суспільству [4, с. 17].

Така позиція мислителя пов'язана з тим, що в ХХ столітті в західній культурі відбувається активна трансформація традиційних поглядів на шлюб і сім'ю. Християнський погляд на дані інститути в значній мірі витісняється набором ліберальних цінностей, що проголошують права людини, свободу самовираження і прагматизм на індивідуальному і суспільному рівнях. Дошлюбні та позашлюбні відносини, збільшення розлучень, контроль народжуваності, легалізація одностатевих союзів призвели до девальвації традиційних сімейних цінностей. Разом з інститутами шлюбу і сім'ї, на думку дослідників [5, с. 1], і вся західна цивілізація переживає кризу, в результаті якої, вперше в своїй історії вона зіткнулася з необхідністю дати нові визначення цим очевидним традиційним поняттям.

У зв'язку з цим, праці папи римського Іванна Павла II якраз і являють собою відповідну реакцію консервативних сил. Кароль Войтила, професор етики і морального богослов'я, являє собою ключову фігуру в питанні переосмислення католицького вчення про сім'ю, шлюб і кохання в ХХ столітті. Хоча любов являється давньою темою в християнській літературі, але

найчастіше вона виступає у формі духовної любові, любові до Бога, любові до ближнього. А кохання між чоловіком і жінкою перебуває наприкінці християнського ієрархічного каталогу любові. Виходячи з традиційної тези про початкову природню зіпсованість «гріховності» людини, апіорно обґрунтовується нездатність людини до справжньої, безкорисної любові, в силу чого католицька етика традиційно називала сексуальні відносини «злом». Отже, подружжя і статеве життя виявляються виправданими лише для зародження нового життя.

Таким чином, в католицькому вченні аж до епохи аджорнаменто (оновлення), подружжя любов у всій повноті свого змісту не мала високого аксіологічного статусу. Так, Ф. Овсієнко стверджує, що філософсько-етичні основи католицького вчення про сім'ю і шлюб були закладені Августином блаженним і Фомаю Аквінським. Перший, на думку дослідника, заперечував саме поняття подружньої любові, шлюб вважав різновидом зла, а потяг статті розглядав як покарання за первородний гріх. Другий вважав, що цнотливість, стриманість і безшлюбність мають більшу моральну і теологічну цінність, ніж шлюбні відносини. Низький статус подружньої любові був зумовлений, зокрема, її зв'язком з похоттю, що, на думку С. Троїцького, розцінювалася як простимій провинні, тому що завдяки їй могла бути досягнута добра мета – потомство. Тут, з точки зору дослідника, і криється причина того, чому Західна Церква догматизувала вчення про потомство як головної мети шлюбу. Наприклад, Фома Аквінський вказує три цілі шлюбу: діти, взаємна допомога, зцілення похоті і залишає без уваги те, заради чого, на думку П. Гусака, був створений шлюб, а саме – любов, яка томізмом навіть не була включена до мети шлюбу.

Дана ситуація в католицькій традиції зберігалася до початку ХХ століття. Так, в Кодексі канонічного права (Codex juris canonici) 1917 року первинною метою шлюбу вказується продовження роду і виховання потомства, а в якості вторинних цілей названі взаємна допомога і зцілення похоті. В енцикліці «Casti Connubii» («про цнотливість шлюбу») 1930 р папа Пій XI слідом за Августином

повторює, що шлюб існує для дітонародження, а благом шлюбу є діти, подружня вірність і таїнство.

Істотну віху на шляху переосмислення католицької концепції подружньої любові представляє II Ватиканський собор (1962-1965), з діяльністю якого пов'язують оновлення католицької традиції. У його документах з'являються нові акценти. Зокрема, в «пастирській Конституції» (GS 50) вказується, що «... шлюб встановлений не тільки заради дітонародження: сам характер цього нерозторжимого союзу між особистостями, а також благо потомства вимагають того, щоб взаємна любов подружжя виражалася, розвивалася і дозрівала в належному порядку». Активну участь у розробці документів II Ватиканського собору брав і Кароль Войтила. Зокрема, окремі місця Соборної пастирської Конституції «Gaudium et Spes» майже дослівно повторюють ідеї, висловлені раніше К. Войтилою в праці «Любов і відповідальність» [1].

Як підкреслюють дослідники, К. Войтила здійснює духовний прорив щодо розуміння подружньої любові, що було істотним нововведенням в католицькій етиці. Так, А. Лаун і П. Гусак вважають, що розвиток і поглиблення Іванном Павлом II католицького вчення про подружню любов перевершує все, що було досягнуто в цьому питанні за двадцять століть історії Церкви, і являє собою духовний прорив [6, с. 12-16; 2, с. 18].

На підтвердження значущості сім'ї понтифік Іванн Павло II наводить такі аргументи. По-перше, сім'я – шлях, з якого людина не може повернути. Якщо поява людини на світ, а також його входження в світ відбувається поза сім'єю, то це завжди невимовно тривожне і хворобливе відхилення від норми, яке накладає відбиток на все подальше життя людини. Але навіть якщо вона обирає самотність, то сім'я все одно продовжує залишатися його екзистенціальним горизонтом як основна громада, на яку спирається все його соціальне життя [4, с. 2]. По-друге, людина має потребу в істині і любові як вимірі особистого життя. Такого роду потреба в істині і любові відкриває людину особливим чином іншій людині, відкриває для життя «в єднанні». Відкриває чоловіка і жінку для шлюбу і сім'ї [4, с. 8]. По-третє, історія людства, як і

історія спасіння, проходить через сім'ю. Тобто, сім'я знаходиться в центрі серйозної боротьби між добром і злом, між життям і смертю, любов'ю і всім тим, що не є любов [4, с. 23].

Розмірковуючи про любов, на якій може бути побудована зазначена цивілізація, понтифік вводить поняття «прекрасної любові», в пошуках якої постійно знаходиться сучасна сім'я. Майбутнє всякої людської сім'ї, на його думку, залежить саме від цієї «прекрасної любові», яка є взаємною любов'ю подружжя, батьків і дітей, а так само і любов всіх поколінь. Ця любов – джерело єдності і сили сім'ї. Міркування про неї, по-перше, пов'язані з міркуванням про красу: красу любові; красу людини, яка завдяки силі Святого Духа здатна на таку любов; красі чоловіків і жінок як братів і сестер, як молодят і як подружжя, які стають взаємним даром один одному. По-друге, «прекрасна любов» завжди бере початок в самовідкритті особистості. Так, при створенні Єва відкрилася Адаму і Адам відкрився Єві. Так протягом історії все нові і нові пари говорять один одному: «підемо по життю разом». І завдяки цьому виникає сім'я як єдність двох, а силою таїнства – нова спільнота у Христі. Любов, щоб стати прекрасною, вважає Іванн Павло II, повинна бути даром Божим, повинна бути вилита в людські серця Духом Святим і постійно в них перебувати [4, с. 20].

Розвиваючи ідею сім'ї як єднання особистостей, Іванн Павло II формулює визначення даного поняття. Сім'я – «громада особистостей, з'єднаних в любові» [4, с. 6]. Або, сім'я – це «спільнота особистостей, для яких їх власним способом буття – спільного буття – «єднання» [4, с. 7]. Чоловік і жінка схильні до творення «єднання особистостей». Коли двоє з'єднуються один з одним в шлюбі як «одна плоть», їх єднання має стати також з'єднанням «в істині і любові». Тоді цей шлюб має зрілість, притаманну людській особистості, створеній за образом і подобою Божою [4, с. 8].

Аналізуючи подружжя, що лежить в основі інституту сім'ї, понтифік акцентує увагу на двох його головних аспектах: з'єднанні і продовженні роду. На його думку, їх не можна штучно розділити, не порушивши при цьому

внутрішню істину самого акту, так як «відповідальне батьківство» прямо і безпосередньо стосується того моменту, коли чоловік і жінка, з'єднавшись один з одним «як одна плоть», можуть стати батьками [4, с. 12].

Розглядаючи сім'ю і шлюб, Іванн Павло II особливо підкреслює їх метафізичне і сакраментальне вимірювання, які він розкриває через образи Трійці, Христа і Церкви, Святого Сімейства. Так, по-перше, сім'я подібна Трійці – це спільнота особистостей, з'єднаних в любові, а любов може зміцнюватися і оберігатися тільки Любов'ю. Хоча сім'я бере початок в любові чоловіка і жінки, але вона також бере початок і в таїнстві Бога. «Єднання» людських особистостей, а значить, і подружнє «єднання», як би виводиться з тринітарного таїнства «ми» і з цим таїнством постійно співвідноситься. Тобто, божественне «Ми» є передвічним прообразом «ми» людського – перш за все того, яким покликані стати чоловік і жінка, створені за образом і подобою Бога. Крім того, подружжя (як батьки) є співробітниками Бога-Творця в зачинанні і народженні нової людини. Таким чином, народження є продовженням творіння [4, 6-9].

По-друге, таїнство шлюбу – це «велике таїнство», в якому знаходить своє відображення наречена любов Христа до своєї Церкви. Подружжя знаходить у Христі точку співвіднесення зі своєю нареченою любов'ю. Сім'я сама, будучи «домашньою Церквою», є нареченою Христовою. Вселенська церква, а в ній – кожна помісна церква – стає нареченою Христа за допомогою «домашньої Церкви», за допомогою тієї любові, яка в ній живе: любові подружньої, батьківської, сестринської і братської, любові, яка є спільнотою людей і поколінь [4, с. 19].

По-третє, ідеалом, зразком для наслідування, можна назвати ікону сім'ї. Іванн Павло II вказує на Святе сімейство (Обручник Йосип, Діва Марія і богонемовля Христос), в якому перед нами постає таїнство, коли божественний наречений здійснює спокуту всіх людських сімей, завдяки чому і проголошується «Євангеліє сім'ї» [4, с. 23].

Висновок. У соціально-філософських поглядах Іванна Павла II одним з ключових є поняття «цивілізації любові», в основі якого лежить сім'я, побудована на «прекрасній любові». Найважливіший вимір зазначеної цивілізації – це самовіддача, яка являє собою дар для іншого і «заради інших». «Цивілізацію любові» понтифік протиставляє «антицивілізації», яка будується на поневолюючому утилітаризмі, індивідуалізмі та егоїзмі споживчого суспільства. Витоки «антицивілізації», на його думку, сходять до раціоналізму Нового часу, в якому бере початок поділ духовного і матеріального в людині, що відкрило шлях до сприйняття людини як матеріалу для виробництва споживчих благ.

Торжество «антицивілізації» Іванн Павло II пов'язує з хворобою цивілізації і «кризою істини», під впливом якого сім'ї як такі загрожує втрата істини про себе саму, а разом з істиною – втрата свободи і любові. Вихід з ситуації, що склалася, понтифік бачить, перш за все, в тому, що істина про з'єднання особистостей в шлюбі і сім'ї знову засяє, і тоді цивілізація любові знайде себе.

Вносячи свій посильний внесок у відновлення істинного розуміння сім'ї, шлюбу і любові, Іванн Павло II робить акцент на метафізичному і сакраментальному вимірах. Таїнство єднання істинної сім'ї подібне таїнству єднання Трійці – це спільнота особистостей, з'єднаних в любові. Така любов в сім'ї повинна бути подібна таїнству нареченої любові Христа до своєї Церкви. А зразком для кожної сім'ї має служити Святе сімейство.

Отже, кризу любові можливо подолати за рахунок відродження духовності. Адже любов є не тільки справою особистостей але і справою благодаті. Саме багатовікова християнська традиція виховання любові, на думку автора, здатна перетворити та відновити наше суспільство. У сучасну глобалізаційну добу нівелювання та знецінення традиційних цінностей необхідно більше піклуватись про духовний фундамент.

Література:

1. Войтыла, К. Любовь и ответственность. Этическое исследование / Кароль Войтыла (Иоанн Павел II); [Перев. Стелла Тонконогова]. – М.: Круг, 1993. – 349 с.
2. Гусак, П. Любовь, подружжя, сексуальність: усвідомлення істини [Електронний ресурс] // Вісник Інституту родини і подружнього життя Львівської Богословської Академії. – [2000]. – № 1. – С. 12-20. – Режим доступу: <http://www.family-institute.org.ua/visnyk-no-1.html>.
3. Иоанн Павел II. Окружное послание *Evangelium Vitae* (Евангелие жизни) Папы Иоанна Павла II епископам, священникам и диаконам, монахам и монахиням, верным мирянам и всем людям доброй воли о ценности и нерушимости человеческой жизни / Иоанн Павел II. – Париж: Рус. мысль; Москва: МИК, 1997. – 195 с.
4. Иван Павло II. Лист до сімей // Вибрані документи католицької церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Івана Павла II. Т. 1 / Інститут Родини та Подружнього Життя Львівської Богословської Академії. – Львів: Вид-во ЛБА, 2002. – С. 113-192.
5. Кёстенбергер, А. Бог, брак и семья: как восстановит библейские основы: [пер. с англ.] / Андреас Кёстенбергер, Дэвид Джонс. – СПб.: Вера и святость: Библия для всех, 2009. – 427 с.
6. Ляун, А. Любовь, подружжя, статевість – прорив у ХХ столітті / Андреас Ляун; [перекл. Дем'яна Федорики та Мирослава Трофимука]; Центр Філософських Студій, Львівська Богословська академія. – Львів: Вид-во ЛБА, 2000. – 25 с.
7. Овсиенко Ф. Г. Эволюция католического учения о роли женщины в обществе, семье и браке // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2009. – № 3. – С. 113-122.
8. Павло, VI. *Humanae Vitae* // Вибрані документи католицької церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Івана Павла II. Т. 2 / Інститут Родини та Подружнього Життя Львівської Богословської Академії. – Львів: Вид-во ЛБА, 2002. – С. 45-70.
9. Пій, X. *Casti Connubii*. Непорочне Подружжя // Вибрані документи католицької церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Івана Павла II. Т. 1 / Інститут Родини та Подружнього Життя Львівської Богословської Академії. – Львів: Вид-во ЛБА, 2002. – С. 39-101.
10. Тимашов, С. Брак в учении II Ватиканского Собора: доклад на пастырских встречах священников и монашествующих Архиепархии [Электронный ресурс] / Монс. Сергей Тимашов; Римско-католическая Архиепархия Божией Матери в Москве. – М., 2012. – Режим доступа: <http://cathmos.ru/content/ru/publication-2012-10-22-11-27-00.html>.
11. Троицкий С. Христианская философия брака // В. Соловьев. Смысл любви; С. Троицкий. Христианская философия брака; Протоиерей Иоанн Мейендорф. Брак в православии / [Сост. Я. Кротов, М. Работяга]. – М.: Путь, 1995. – С. 53-215.
12. Фромм, Э. Искусство любить / Эрих Фромм // Душа человека / Эрих Фромм; Сост. П. С. Гуревич, С. Я. Левит. – М.: АСТ ЛТД, 1998. – С. 171-282.

4.5. Activities of supported housing in Ukraine

Діяльність будинків підтриманого проживання в Україні

В Україні спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості дітей з інвалідністю, а їх сім'ї становлять одну з найбільш вразливих груп населення. Практика показує, що після народження дитини з порушенням у розвитку батьки зіштовхуються з багатьма проблемами. Серед яких нагайною їх потребою є професійна допомога у проходженні етапів сприйняття нової життєвої ситуації, пов'язаної із появою у родині дитини із інвалідністю [2]. Але у разі, якщо у дитини складний тип порушення і вона потребує супроводу та допомоги від батьків, то у даній ситуації зовнішня допомога має спрямовуватися на часткове звільнення батьків від цілодобового нагляду, тому що у батьків повинна бути власна життєва траєкторія. Для цього в Україні існує практика так званих будинків спільного, денного перебування та підтриманого проживання. Дана система підтримки допомагає сім'ям, де є діти із інвалідністю вирішувати ряд проблем на шляху до інтеграції у соціокультурне середовище. А ще роль і значення будинків денного, спільного перебування полягає у результативності розвитку інклюзії в Україні як провідного чинника найактуальніших потреб людей із порушенням у здоров'ї.

На сьогодні існує певний теоретико-науковий доробок з різних аспектів соціального захисту та підтримки людей з інвалідністю. Серед науковців та практиків слід виділити Байда Л. Ю., Богданова С. П. та ін. Значний внесок у дослідження цієї проблеми роблять також фахівці Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Державної установи Науково-дослідницького інституту (далі – НДІ) психіатрії, Міністерства охорони здоров'я України, НДІ медико-соціальних проблем інвалідності Міністерства охорони здоров'я України. Важливу роль в цьому напрямку роботи проводить Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів, Національна Асамблея людей з інвалідністю

України, Фонд соціального захисту інвалідів та Департамент у справах інвалідів Міністерства праці та соціальної політики України.

Будинок підтриманого проживання – це спільне проживання невеликої групи людей з інвалідністю до 20 осіб у спеціальному будинку під опікою асистентів (найманих працівників). Підтримане проживання – це надання місця для проживання, навчання, розвитку та підтримки навичок самостійного проживання а також допомога в організації розпорядку дня, організація медичного патронажу, допомога у веденні домашнього господарства (закупівля продуктів харчування, ліків та інших товарів, приготування їжі, прання, прибирання), представництво інтересів, допомога в організації взаємодії з іншими фахівцями та службами, надання інформації з питань соціального захисту населення, допомога в отриманні безоплатної правової допомоги [2].

На сьогоднішній день для України питання будинків підтримуючого проживання не є новим. Завдяки наявності нормативно правової бази яка регулює діяльність будинків вони існують вже. У м. Вінниця відкрито будинок підтриманого проживання для людей з вадами розумового розвитку, ініційований Леонідом Зінківським. Фінансово підтримує цей заклад обласний департамент соціальної та молодіжної політики та громадська організація «Справа Кольпінга в Україні» [4]. У м. Львів будинок підтриманого проживання Центру «Джерело» став один із переможців проєктів Громадського бюджету, який реалізовуватимуть у 2021 р. [3].

За статистичними даними Міністерства соціальної політики України станом на 01 січня 2020 року, в Україні 2,7 млн. осіб мають інвалідність, у тому числі 222,3 тис. осіб з I групою інвалідності, 900,8 тис. осіб з II групою інвалідності, 1416,0 тис. осіб з III групою інвалідності та 163,9 тис. дітей з інвалідністю [7]. На жаль дуже часто батьки дітей з інвалідністю зіштовхуються з проблемами відсутності центрів соціальної адаптації, розвитку й реабілітації дітей з особливими потребами. Тому самостійно стають ініціаторами створення таких центрів з метою вирішення глобальних проблем сімей.

Нам вдалося дізнатися про діяльність Благодійної Організації «Дім Милосердя» яка існує у м. Чортків. Організація надає послуги: денного перебування та підтриманого проживання, а також у закладі діє відділення транзитного перебування. Благодійна організація заснована в березні 2013 р. батьками дітей з порушенням здоров'я та Буцацькою єпархією Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) на чолі з Владикою Дмитром Григораком та Отцем Іваном Мельник, що є духівником «Дому милосердя» та Тетяною Дубиною, (мати дитини з інвалідністю) яка є керівником закладу.

До створення організації «Дім милосердя» для батьків дітей з інвалідністю став випробувальним, адже потрібно було приміщення для дітей з інвалідністю. Тому батьки орендували квартиру по вулиці Лесі Українки, 4. у м. Чортків. Та очікували від Чортківської міської ради дозвіл на отримання будівлі яка стане надалі майбутнім закладом «Дому милосердя». Однак, сусіди квартири намагалися виселити дітей з інвалідністю, виправдовуючи це тим, що «...дітям з порушенням здоров'я там не місце». Дана проблема свідчить про неготовність сприйняття суспільством проблем із якими зустрічаються діти з інвалідністю та їх батьки. Кошти на орендування квартири було важко віднайти, тому діти з інвалідністю змушені повернутися додому та надалі бути відгородженими від світу. Але знайшлася не байдужа людина із Німеччини, яка внесла благодійний внесок в листопаді у 2013 р. та здійснилася купівля квартири у якій надалі перебували діти з інвалідністю.

У лютому 2014 р. Чортківська міська рада передала у власність Буцацькій єпархії УГКЦ приміщення колишнього військового тренажеру по вул. Монастирській, 1. м. Чорткова.

І від цієї миті розпочалася активна діяльність даного закладу. Адже, кількість дітей що потребують належної допомоги та реабілітації швидко зростали. У цьому ж році – відбувається комплектація працівників, запозичення досвіду роботи Львівського навчально-реабілітаційного центру «Джерело» та (м. Неаполь, м. Авеліно, Італія).

8 листопада 2016р. відбувається відкриття будинку «Дому милосердя» та освячення I поверху будівлі, із настанням наступного року відбувається поступове відкриття наступних поверхів організації.

З 2017 року заклад відвідують понад 70 дітей з інвалідністю та функціонує 5 груп а саме: молодша група, середня та старша група, дітей з порушенням у здоров'ї, які були ще розділені по віковій категорії, і також діяла група для осіб які є повнолітніми. Благодійна організація здобуває два проекти «Сенсорна кімната» – це спеціально організоване середовище, оснащене обладнанням для стимуляції систем сприйняття: нюхової, тактильної, слухової, зорової, смакової та вестибулярної. Вони стимулюють активність дітей з низькою мотивацією до навчання, аутичними або психомоторними розладами і розслаблюють діток з підвищеною агресією, тривожними розладами, гіперактивністю [5] та «Сходові поручні» в Чортківській міській раді, завдяки громадському бюджету.

Благодійна організація «Дім милосердя», опікується дітьми з різними порушення розвитку, зокрема із розладами аутистичного спектру, синдромом Дауна, дитячим церебральним паралічем, психоемоційними та психомовленнєвими розладами, розумовою відсталістю та іншими хворобами, та дітьми групи ризику (агресивною поведінкою, психопатичними станами, затримкою розвитку), а також потребуючим населенням.

На даний момент у закладі фахівці надають комплексу допомогу зокрема:

- *послуги психолого-педагогічної реабілітації*: яка спрямовується на оволодіння отримувачами послуг знаннями, уміннями і навичками, необхідним їм для життя, здобуття освіти і особистісного розвитку в суспільстві;

- *послуги фізичної реабілітації*: є найбільш традиційним і відомим методом реабілітації, спрямованим на усунення функціональних порушень певної ділянки тіла;

- *соціально психологічна реабілітація, абілітація та соціальна адаптація*: ця послуга реалізується через надання комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги;

- *трудотерапія*: це один з видів фізіотерапевтичних процедур. Тут використовується праця людини. Основним завданням трудотерапії є реабілітація людей, які через будь-які обставини втратили свої можливості, і повернення їх до колишнього нормального життя;

- *послуга «Раннє втручання»*: це всесвітньо визнана послуга, яка максимально збільшує шанси дітей на реалізацію власного потенціалу, дає змогу максимально ефективно використовувати потенціал сім'ї для розвитку дитини та її *підготовки до інклюзивного навчання*, яка є ще однією із послуг організації. Крім того, цією послугою забезпечується вирішення потреби сім'ї у професійній психологічній допомозі, а також повноцінній участі членів сім'ї в житті суспільства [1].

Результатом діяльності цієї Благодійної Організації стало створення «Центру надання соціальних послуг для дітей, молоді та осіб з інвалідністю, які опинилися у складних життєвих обставинах».

Станом на вересень 2021 р. у закладі функціонують наступні відділення: денного перебування та соціально психологічної допомоги які нараховують 24 дітей у якому діти розділені на групи та категорії відповідно складності порушення та вікових норм; у відділенні підтриманого проживання нараховується станом на сьогодні 44 дитини; у відділенні транзитного перебування нараховується 20 осіб та відділення раннього втручання опікується 20 дітьми. А ще у закладі діє цілодобове проживання яке дає можливість дітям та дорослим, самотнім матерям, сиротам, малозабезпеченим родинам проживати в хороших умовах з повноцінним здоровим 4-х разовим харчуванням, з комплексним доглядом, якого вони потребують.

У приміщенні закладу діє комунальна установа «Тернопільський обласний центр соціальної психологічної допомоги «Родинний затишок»». У якому перебувають особи які опинилися у СЖО, та особи які зазнали насилля. Дуже часто діти з інвалідністю які потрапляють у благодійну організацію перебувають у СЖО.

Станом на вересень загальна кількість дітей у закладі становить 148, 300 дітей за останні 2019-2020 р. пройшли реабілітацію у даному закладі. Крім цього понад 125 родинам з низьким соціальним рівнем забезпечення отримують допомогу.

Утримання «Дому милосердя» здійснюється за допомогою благодійних пожертв, Буцацької Єпархія УГКЦ, Архиєреєм якої є Преосвященний Владика Димитрій Григорак, а також частину коштів отримують з передбаченого бюджету Чортківської міської ради, допомога надходить із міжнародного італійського фонду «Дон Ньокі» із Мілано.

Про ефективність діяльності закладу, свідчить відкриттям філії у Гусятинській територіальній громаді яка буде працювати за системою «Дому милосердя». У планах роботи даного закладу планується розширення його діяльності завдяки відкриття так званого «Малого групового будинку» для дітей сиріт, позбавленого батьківського піклування у місті Чортків.

Засновниками соціально-реабілітаційного центру є: Преосвященний Владика Дмитро Григорак, Єпископ Буцацької єпархії УГКЦ; Отець Іван Мельник, духівник «Дому милосердя» та Тетяна Дубина, (мати дитини з інвалідністю) яка є керівником благодійної організації «Дім милосердя» та Тернопільського обласного центру соціально-психологічної допомоги «Родинний затишок».

Отже, вивчений нами досвід діяльності будинків підтриманого проживання для осіб з інвалідністю, а саме аналізу роботи одного із вище згаданих закладів, створення якого є результатом активності та не байдужості батьків дітей із порушеннями у здоров'ї, демонструють такі узагальнення: проблема створення в Україні центрів соціальної адаптації, розвитку та реабілітації для дітей з інвалідністю все ще залишається не вирішеною, що в свою чергу призводить до низки проблем із якими зустрічаються батьки дітей з інвалідністю. Зазначаємо, що на нинішньому етапі недостатньо здійснено заходів щодо забезпечення повноцінного життя дітей з інвалідністю та не проведена модернізація існуючої системи соціального захисту. Тому необхідно

прискорити розроблення механізмів оптимізації будівництва центрів реабілітації де будуть надаватися необхідні послуги для осіб з інвалідністю. Забезпечити можливість безперешкодного отримання реабілітаційних послуг за місцем проживання людей з інвалідністю, в тому числі розширити спектр надання соціальних послуг недержавним сектором.

Література:

1. Статут благодійної організації «Дім милосердя». Затверджений загальними зборами учасників благодійної організації «Дім милосердя», Чортків, 2021 р.
2. Бондар К. М. Теорія і практика інклюзивної освіти, м. Кривий Ріг, 2019. 170 с.
3. У Львові створять будинок для дорослих людей з інвалідністю URL: https://zaxid.net/u_lvovi_stvoryat_budinok_pidtrimanogo_prozhivannya_dlya_doroslih_lyudey_z_invalidnistyu_n1513825 (дата звернення: 10. 11. 2021).
4. У Вінниці створили будинок підтриманого проживання для людей з інвалідністю. URL: <https://suspilne.media/77305-u-vinnici-stvorili-budinok-pidtrimanogo-prozivanna-dla-ludej-z-invalidnistu/> (дата звернення: 08. 11. 2021).
5. Міністерство соціальної політики України, Наказ «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати» від 03. 09. 2012 № 537. С. 24-38.
6. Сенсорна кімната. URL: <https://almaua.com/uk/blog/novini/sensorna-kimnata-ssho-ce-take-i-v-chomu-yui-korist> (дата звернення: 10. 11. 2021).
7. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/invalidnist.html> (дата звернення: 10. 11. 2021).

Part 5. LEGAL RESPONSIBILITY MECHANISMS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

5.1. Legal bases of realization of legal regulation of business activity in the conditions of globalization

Правові засади здійснення правового регулювання підприємницької діяльності в умовах глобалізації

Сучасний розвиток світу характеризується двома основними тенденціями. По-перше, це процеси глобалізації. Сьогодні цими процесами пронизані всі галузі життя – політика, економіка, освіта, наука, виробництво тощо. По-друге, – пріоритетність визнання інноваційного типу розвитку, що спирається на чинники науково-технічного розвитку. Виник новий глибинний внутрішній зв'язок науки, техніки та виробництва. За визначенням Ф. Янсена, людство сьогодні живе в епоху інновацій. Але, як відомо, суб'єктами, які виявляють та реалізують новації з метою перетворення їх на інновації, є саме підприємці. А, отже, продовжуючи думку Ф. Янсена, можна стверджувати, що підприємницька активність за умов глобалізації зростає.

Разом з тим, слід зазначити також думку ряду економістів, що науково-технічний розвиток та процеси глобалізації призводять до прямо протилежного результату – відмирання підприємця як індивідуальної особистості. Наприклад, у роботі Джона К. Гелбрейта «Нова промислова держава» стверджується, що та теперішній час «підприємець не існує як приватна особа у розвиненій промисловій компанії». У сучасних умовах внаслідок різкого ускладнення завдань, що стоять перед підприємством, місце підприємця замінила певна техноструктура.

Таких висновків дійшов і Й. Шумпетер у своїй роботі «Капіталізм, соціалізм і демократія». Свої висновки він формулює на основі двох ситуацій, які можуть виникнути у межі глобалізаційних процесів у результаті найвищого рівня науково-технічного розвитку. Перша ситуація характеризується таким рівнем розвитку техніки, науки, виробництва, коли подальше технологічне вдосконалення стає неможливим через вичерпання технічних можливостей та відсутність стимулів подальшого вдосконалення внаслідок повного задоволення людських потреб. Друга ситуація визначається змінами у новаторському процесі. Новаторство, як основна діяльність підприємця, втрачає індивідуальність та перетворюється на рутинне заняття. «Технологічний прогрес дедалі більше стає справою колективів висококваліфікованих фахівців, які видають те, що потрібно, і змушують це щось працювати передбачуваним чином. Романтика колишніх комерційних авантур відходить у минуле, оскільки багато що з того, що раніше могло дати лише геніальне осяяння, сьогодні можна отримати в результаті суворих розрахунків». І та, й інша ситуації, на думку Й. Шумпетера, призводять до відмирання підприємницької функції за умов глобалізації.

Питанням регулювання конкурентних відносин і вдосконалення законодавчої бази присвятили праці багато вчених, зокрема О. Бакалінська, Н. Корчак, В. Геєць, Т. Удалов, Ю. Журик, С. Щегель та ін. Але сьогодні, попри багату кількість наукових праць із цієї теми, конкурентне законодавство все ще потребує ґрунтовної ревізії та модернізації.

Метою статті є саме теоретичне дослідження та визначення правових засад здійснення правового регулювання підприємницької діяльності в умовах глобалізації.

Глобалізація вже давно проникає в український бізнес і торгівлю і з кожним роком розширює свою мережу впливу, створюючи нові виклики та вимоги.

У глобалізації немає визначених кордонів і чітких правил, навпаки, правила гри постійно змінюються. Тому успішна адаптація до реалій

глобалізації вимагає, перш за все, регулювання бізнесу як процесу. Глобалізація також може слугувати інструментом для поділу світу та посилення конфронтації. Зокрема, це стосується економіки, де розвиток глобалізаційних процесів тісно пов'язаний із загостренням конкуренції на світовому ринку за контроль над природними ресурсами та інформаційним простором за рахунок використання новітніх технологій. За цих умов малі та середні підприємства з високою чутливістю до інновацій та адаптацією до мінливої ринкової ситуації отримали нові можливості відігравати більш важливу роль у світовій економіці. І чим вищий рівень глобалізації економіки, тим сильніші її малі члени.

Обмеження конституційної свободи особи на підприємництво досліджується в дисертаціях, монографіях, підручниках, навчальних посібниках, наукових статтях, доповідях на конференціях і наукових семінарах та інших наукових працях. Правове регулювання названої свободи досліджується С. Іщуком, який констатує, що право на підприємницьку діяльність, будучи одним із економічних прав людини та формою реалізації свободи в економічній сфері, також є однією із базових категорій конституційного права. Конституція України не розкриває самого змісту права на підприємницьку діяльність, на відміну від інших прав. Конституційно-правова норма, яка декларує право на підприємницьку діяльність достатньо чітко транслює вектор спрямованості правового регулювання економічних відносин у змісті поточного законодавства, а саме Господарського та Цивільного кодексів України. Зважаючи на вказані аргументи, право на підприємницьку діяльність та інститут підприємництва загалом, є об'єктом правового регулювання не лише в межах Основного закону України, а й у межах усєї системи законодавства. Тому право на підприємницьку діяльність є предметом наукових досліджень не лише конституційного права, а й господарського, цивільного, адміністративного, права та інших галузей юридичної науки [1, с. 12-13].

Отже, С. Іщук вважає, що обмеження свободи особи на підприємницьку діяльність здійснюється нормами конституційного права та деталізуються чи

встановлюються механізми реалізації в цивільному, господарському, податковому, адміністративному, кримінальному та іншому законодавстві. Досліджуючи право людини на підприємництво та обмеження її названої свободи, А. Ковач підкреслює, що назване право базується на свободі підприємницької діяльності, тобто на реальній можливості здійснення особою на власний розсуд і ризик господарської діяльності, не забороненої законом, з метою одержання прибутку. Існує нагальна потреба вдосконалення чинного законодавства в цій сфері, приведення його у відповідність з принципами, проголошеними чинною Конституцією України. Особа має дотримуватися вимог господарського та цивільного законодавства України, а саме: а) мати дієздатність; б) дотримуватися встановлених державою обмежень щодо здійснення підприємницької діяльності в Україні (за колом осіб, за дієздатністю і правоздатністю, за вироком суду, за видом діяльності тощо); в) здійснювати підприємницьку діяльність у будь-яких організаційних формах, що передбачені законом, за вибором підприємця тощо [2]. Таким чином, А. Ковач переконаний в необхідності удосконалення чинного законодавства в сфері правового регулювання обмежень конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність та приведення вимог діючого законодавства у відповідність з конституційними принципами.

Порушена проблематика про методологію дослідження правового регулювання підприємницької діяльності в ЄАЕС набула актуальності через створення ЄАЕС як міждержавної організації, органи якої наділені регулятивними по відношенню до підприємців повноваженнями, та стрімким розширенням під її егідами правової основи відповідної діяльності. Актуальність системного вивчення правових засад провадження підприємницької діяльності в ЄАЕС зростає у зв'язку із встановленням постійних відносин між підприємцями країн-членів ЄАЕС, виникненням довгострокових контрактних зобов'язань, створенням спільних підприємств, міжнародних корпоративних груп, координацією експортно-імпортних

операцій, здійсненням на взаємних засадах масштабних капіталовкладень на території держав – членів ЄАЕС.

Державне регулювання підприємництва здійснюється відповідно до наступних положень Конституції України:

- принцип верховенства права, ст. 8;
- право власності українського народу на землю, її надра, повітря, водні та інші природні ресурси, ст. 13;
- державний захист та рівність всіх форм власності і господарювання, ст. 13, 41;
- забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги, ст. 16;
- право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, ст. 41;
- право на підприємницьку діяльність, державний захист прав споживачів та контроль за якістю і безпечністю продукції, ст. 42;
- державний захист конкуренції та протидія проявам монополізму, ст. 42;
- державна гарантія належних, безпечних і здорових умов праці, належної заробітної плати, ст. 43;
- право на судовий захист своїх прав, ст. 55 [4].

Розширене тлумачення правосуб'єктності у сфері підприємництва набуло юридичного оформлення у Цивільному кодексі України. А Господарський кодекс України містить законодавче визначення підприємництва, перелік суб'єктів підприємницької діяльності, обмеження у здійсненні підприємницької діяльності, принципи та організаційні форми підприємництва, порядок державної реєстрації та припинення підприємництва, гарантії прав підприємців [5].

Закон України «Про захист економічної конкуренції» визначає зміст дій, що є проявами монополізму або протидії конкуренції, та встановлює правові засади захисту економічної конкуренції у господарській діяльності [6].

«Підприємницька революція», що виникла наприкінці ХХ століття в США, західній Європі, Японії та деяких країнах південно-східної Азії показує, що, незважаючи на колективний фактор вирішення низки проблем, підприємницька діяльність в умовах глобалізації не тільки не згасє, а отримує подальший розвиток.

Але, безперечно, й інше. В умовах глобалізації соціально-економічних процесів зайняття ефективною підприємницькою діяльністю стає надзвичайно складним, що вимагає від підприємця не тільки тих чи інших практичних навичок та знань економіки та юриспруденції, а й володіння спеціальними методами, що дозволяють системно підійти до аналізу проблемної ситуації, вміти прогнозувати наслідки тих чи інших дій, знаходити підприємницькі інноваційні рішення не випадково, але в основі аналізу закономірностей розвитку конкретної предметної галузі, нести як фінансову, так й моральну, етичну і політичну відповідальність за «ринкове витягування» відповідних ідей. Відбувається переосмислення змістовних понять підприємництва, підприємницька діяльність набуває нового наповнення.

Так, розроблено функціонально-фізичний підхід для аналізу підприємництва, що дозволяє уявити підприємницьку діяльність у вигляді складного процесу, тісно пов'язаного з іншими видами людської діяльності, всередині якого можна виділити шість узагальнених взаємопов'язаних функцій. Фізична реалізація цих функцій, власне, і становить поняття підприємництва. Такими функціями є [3]:

- Виявлення потреб та обґрунтування способів їх задоволення;
- Генерація ідей та створення новацій;
- Надання ресурсів;
- Управління підприємницькими структурами;
- виконання конкретних робіт з реалізації підприємницького задуму;
- Прийняття, часткове прийняття чи неприйняття з тих чи інших причин нового блага, створеного у процесі підприємницької діяльності.

Головним критерієм вибору того чи іншого способу реалізації зазначених функцій є підприємницький прибуток, який протягом деякого проміжку часу повинен бути вищим за середній прибуток інших суб'єктів господарювання в даній сфері економічної діяльності.

Використання функціонально-фізичного підходу дозволило вирішити низку проблем, пов'язаних з підприємництвом у сучасних умовах. Визначено роль та місце підприємця в сучасному світі, встановлені критерії, за якими та чи інша людська діяльність може бути віднесена до підприємницької, знайдена та пояснена причина величезного інтересу до підприємництва на рубежі XX та XXI століть. Також отримано відповіді на більш приватні, але дуже важливі питання – про роль і види власності, яка потрібна на реалізації підприємницької діяльності, чого і як навчати підприємців, про можливість підприємництва у некомерційних сферах тощо.

На основі функціонально-фізичного аналізу розробляється типологія підприємництва, однією з ознак якої є історична форма виникнення та існування підприємницької діяльності. У сучасних умовах підприємець має бути аналітиком, діяльність ґрунтується на вмінні розбиратися у величезному потоці інформації, що приходить, вмінні працювати з досягненнями прикладних і фундаментальних наук.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що теперішній час необхідно всебічно сприяти розвитку малого бізнесу з метою відновлення економіки країни та її поступального зростання, що має базуватися на розвитку сектору високотехнологічного бізнесу та підвищення його конкурентоспроможності на європейському та світовому ринках. Пріоритетними напрямками для влади країни має стати стимулювання інноваційної активності в бізнес-секторі, створення сприятливого нормативно-правового середовища та інноваційно-інвестиційного клімату, впровадження європейських підходів до розвитку малого та середнього бізнесу в Україні.

Технології цілеспрямованого пошуку інноваційних рішень стають головним інструментом сучасного підприємця, який діє за умов протікання

глобалізаційних процесів. Вони дозволяють як концептуально обґрунтувати нові підприємницькі ідеї, а й значно зменшити величину підприємницького ризику, недопущення чи вчасно попередити негативні тенденції, які можуть виникнути під час реалізації нововведень.

Література:

1. Іщук С. І. Окремі конституційно-правові засади функціонування громадянського суспільства в Україні: свобода підприємницької діяльності. Journal «ScienceRise: Juridical Science». 2018. № 1 (3). С. 11-17.
2. Ковач А. В. Право людини на підприємництво. Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 112-114.
3. Дзвонів В. А. Підприємництво в умовах глобалізації. Фундаментальні дослідження, 2005. № 1. С. 75-77.
4. Конституція України: Закон України від 28. 06. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
5. Господарський кодекс України. Кодекс України; Закон, від 16. 01. 2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n353>.
6. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text>.

5.2. Globalization processes and their influence on the development of criminal liability legislation

Глобалізаційні процеси та їх вплив на розвиток законодавства про кримінальну відповідальність

Процес глобалізації є однією із найактуальніших проблем сьогодення, оскільки характеризує стан і розвиток сучасної економічної, політичної, соціальної системи. Глобалізація є внутрішньо суперечливим процесом, оскільки, з одного боку, вона відкриває нові можливості для політичного та економічного розвитку, а з іншого – загострює існуючі або породжує нові проблеми, які потребують певного вирішення. Щодо сфери кримінального права, то серед позитивних моментів глобалізації в Україні слід вказати запозичення міжнародних стандартів побудови правоохоронних органів, забезпечення прав людини та досвіду їх інтегрування до вітчизняного законодавства та практики його застосування. Водночас процес глобалізації має й негативні наслідки, які проявляються у певних загрозах, а саме у поширенні транснаціональної злочинності – торгівлі людьми, органами, зброєю, наркотиками, творами мистецтва, у зростанні масштабів кіберзлочинності, злочинності у сфері економіки, екології й дорожнього руху, незаконного обігу наркотиків, тощо.

Для України вказані проблеми залишаються вкрай актуальними, так як у складних умовах державотворення та процесу глобалізації спостерігається погіршення криміногенної обстановки та інтернаціоналізація злочинності. Окрім цього, сучасну структуру злочинності в Україні умовно поділяють на такі частини як: перша складається з так званих «традиційних» кримінальних правопорушень, у тому числі вуличних кримінальних правопорушень, побутових кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень серед неповнолітніх, кримінальних правопорушень, пов'язаних із вживанням алкоголю та наркотиків, кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я,

сексуальних кримінальних правопорушень та порушень правил дорожнього руху тощо. Незважаючи на певні коливання в динаміці, ця злочинність в Україні залишається відносно стабільною, тому вплив глобалізаційних процесів на цю частину кримінальних правопорушень в Україні важко відслідкувати. Крім того, дослідження стосовно «традиційних» кримінальних правопорушень в Україні є мало дослідженими. Тому що, глобалізація сама по собі розширює сприятливі умови для даних кримінальних правопорушень; до другої частини, яка має назву «нетрадиційна злочинність» відносяться: організовані та транснаціональні кримінальні правопорушення (незаконний обіг зброї, хімічних речовин і ядерних матеріалів, наркотиків, людських органів, відмивання грошей, підробка товарів, продуктів, наркотиків, незаконна міграція, секс-бізнес, порнографія, тероризм тощо). Глобалізаційні процеси впливають позитивно на вчинення кримінальних правопорушень організованими та транснаціональними правопорушниками. Аналізуючи вище викладене, можна констатувати, що для боротьби, контролю та профілактики кримінальних правопорушень постає потреба вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність та пошуку найбільш ефективних, раціональних та достатніх засобів та способів оновлення теорії кримінального права, впровадження її здобутків в кримінально-правову практику, встановлення балансу між загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права. Отже, дослідження теоретичного і прикладного характеру в даній сфері є актуальним завданням юридичної науки.

Вплив глобалізаційних процесів на розвиток законодавства про кримінальну відповідальність досліджувалися відомими науковцями як на міжнародному так і на вітчизняному рівні. Питанням стосовно глобалізаційного процесу, а саме виокремлення факторів впливу на законодавство про кримінальну відповідальність займалися наступні науковці: В. Батиргарєєва, Г. Бондаренко, О. Житній, Р. Войтович, М. Солоха, М. Панов та інші. Не дивлячись на існуючі дослідження, виникає потреба аналізу й опрацювання

даної теми у зв'язку з постійними процесами, які постійно відбуваються на світовому рівні.

Мета статті – це розкриття поняття глобалізаційного процесу та визначення характерних особливостей його впливу на становлення та розвиток законодавства про кримінальну відповідальність.

Глобалізаційні процеси (фактори) активно впливають на усі сфери життя людства, суспільств, держав, у тому числі на їх державно-правові інститути. Такого самого впливу з погляду глобалізаційних процесів зазнає і національна правова система, зокрема законодавство про кримінальну відповідальність. Для ґрунтовного дослідження впливу глобалізаційних процесів на розвиток законодавства про кримінальну відповідальність варто в першу чергу, визначитися з офіційним тлумаченням самого поняття «глобалізація». Поняття «глобалізація» увійшло в науковий обіг у 80-х рр. ХХ ст. як відображення фундаментальних перетворень сучасної світової економіки, зумовлених посиленням дії загально цивілізаційних законів та закономірностей, які охоплюють усі сфери суспільного життя. У науковій літературі існує багато визначень даного поняття. У енциклопедії історії України зазначено, що глобалізація (від франц. *global* – загальний, *всесвітній*; що походить від лат. *globus* – куля) – це новітній трансформаційний процес у просторовій організації локальних, регіональних і світових економічних зв'язків та відповідних соціальних відносин [1].

На переконання В. Лукашевича, «глобалізація – це об'єктивний соціальний процес, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодії людини з навколишнім середовищем». [2, с. 13]. На думку І. Бочана та І. Михасюка, «глобалізація – це і стан, і процес, і перспектива розвитку людського суспільства, з'єднання людськості у цілісному світі» [3, с. 23].

Аналізуючи вище викладене, можна констатувати, що глобалізація – це процес *всесвітньої інтеграції та уніфікації*, яка має *всеосяжний характер* і не

омінає і кримінально-правову сферу. Варто наголосити на тому, що представники вітчизняної кримінально-правової доктрини серйозно оцінюють як позитивні аспекти, так і загрози глобалізації в контексті еволюції підходів до кримінально-правової охорони суспільних відносин. Житний О. зазначає, що без урахування чинника глобалізації під час організації й реалізації кримінальної політики неможливо гармонійно узгодити національні засоби соціально-правового контролю над злочинністю з міжнародними підходами та стандартами [4, с. 45].

Попко В. також констатує, що глобалізація як світова тенденція новітнього часу має як позитивний вплив на розвиток національного й міжнародного права (постійний процес зближення змісту правового регулювання й зовнішніх форм його вираження, запозичення закордонного досвіду, творче врахування позитивних рис правових систем інших країн, гармонізація внутрішньодержавного кримінального права), так і негативний. Одним із найбільш серйозних негативних наслідків глобалізації дослідник, вочевидь небезпідставно, визнає зростання злочинності у світі, а також виникнення нових, більш масштабних і більш небезпечних форм злочинності, яка не обмежується національними кордонами та набуває транснаціонального характеру [5, с. 241].

Досліджуючи питання щодо проблем кримінального права в умовах глобалізації, Ю. В. Баулін зазначає, що глобалізація не лише відкриває перед людством нові перспективи, а й породжує значні негативні проблеми, без усунення яких неможливе саме існування цивілізації на планеті Земля. Однією із загроз, боротьба з якою вимагає об'єднання зусиль усього світового співтовариства, є так звана «нова» злочинність, що кидає виклик самому існуванню світового правопорядку, стійкому розвитку країн світу [6, с. 24]. На думку дослідника до «нової» злочинності можна віднести організовану транснаціональну злочинність і міжнародний тероризм, злочинність у сфері економіки, засобів масової комунікації, екології й дорожнього руху, незаконний обіг наркотиків, торгівлю людьми, зброєю й антикваріатом, міжнародну

корупцію, відмивання «брудних» грошей тощо. Поява так званої «нової» злочинності напряму залежить від глобалізаційних процесів, які змінили і кількісні і якісні показники міжнародної загально-кримінальної злочинності, призвели до інтернаціоналізації організованої злочинності, до виникнення нової якості злочинів міжнародного характеру.

У свою чергу, Панов М. І. виділяє негативні й позитивні процеси й явища глобального характеру відповідно кримінального права України. Зокрема, до позитивних відносить ідеї всебічного кримінально-правового захисту людини і громадянина й одночасно обмеження заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються до людини за вчинене кримінальне правопорушення; тенденції конвергенції (зближення) держав і правових систем, у тому числі й у сфері кримінального права. Щодо негативних глобалізаційних процесів, то автор вважає, що вони потенційно впливають на стан і розвиток кримінального права і законодавства. Науковець пропонує визнати об'єктивно існуючі масовидні явища (фактори) злочинного характеру, що відрізняються підвищеною суспільною небезпечністю, мають значну регіональну поширеність, вчиняються на території низки держав, у тому числі в Україні, і заподіюють чи здатні заподіяти істотну чи тяжку шкоду суспільному життю («небезпечні» кримінальні правопорушення) [7, с. 18].

В умовах сьогодення Україна поступово інтегрується до міжнародних організацій та ринків і наслідки глобалізаційних процесів стають дедалі відчутнішими [8, с. 22]. Вивчаючи положення Кримінального кодексу України стає очевидним той факт, що деякі кримінально-правові норми розроблені під впливом розвитку глобалізації. Наприклад, Розділ XVI Особливої частини «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електров'язку». Адже постійний стрімкий розвиток комп'ютерних технологій і цих засобів тягне за собою появу злочинності в даній сфері. Зараз розповсюджене дистанційне шахрайство коли людина навіть не бачить свого кривдника та отримує моральних й матеріальних збитків тощо. Тому розробка,

зміни, удосконалення правових норм в даній сфері Кримінального кодексу України є фактичним впливом саме глобалізаційного процесу й вкрай необхідним явищем для забезпечення нормального життя громадян.

Глобалізаційні процеси мають вплив і на кримінально-правовий інститут звільнення від кримінальної відповідальності за певні види правопорушень, зокрема звільнення від кримінальної відповідальності за проституцію, гомосексуалізм, тощо.

Висновки. Реформування, яке відбувається сьогодні в державі у тому числі й кримінальному праві викликане глобальними змінами у суспільстві. До ознак глобалізації суспільства відносять активізацію міжнародних політичних і фінансових організацій, розвиток міжнародних комунікацій, взаємне збагачення культур, глобальна взаємозалежність соціальних і політичних рішень, активізація міжнародних фінансових трансакцій тощо. Все, вище перераховане, впливає на зміни в національному законодавстві, у тому числі й кримінальному. Так як Україна не може уникнути втягнення у глобалізаційні процеси, політичну та економічну політику держави треба формувати відповідно до факторів розвитку глобалізації, аби знешкодити можливі негативні наслідки та максимізувати вигоди від процесу глобалізації. В умовах глобалізаційних процесів постає важливе завдання пошуку найбільш ефективних, раціональних та достатніх засобів та способів оновлення теорії кримінального права, впровадження її здобутків у кримінально-правову практику, встановлення балансу між загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права.

Література:

1. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д [Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України]. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка" URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Globalizaciya> (дата звернення: 19. 11. 2021 року).
2. Лукашевич В. М. Глобалістика: [навч. посіб.]; [2-ге вид., доповн. та випр.] / В. М. Лукашевич. – Львів: “Новий Світ–2000”, 2005. – 440 с.
3. Бочан І. О. Глобальна економіка / І. О. Бочан, І. Р. Михасюк. – К.: Знання, 2007. – 403 с.
4. Житний О. Глобалізація та функції кримінального права України (окремі питання). Вісник Кримінологічної асоціації України. 2014. № 6. С. 45-53.

5. Попко В. Зближення кримінально-правових систем в умовах глобалізації злочинності // Підприємництво господарство і право. Кримінальне право– 2021. – № 1. – С. 227-237.
6. Баулін, Ю. В. Виклики «нової злочинності» та проблеми кримінального права в умовах глобалізації // Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук. практ. конф., 12-13 жовт. 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Харків: Право, 2017. – 560 с.
7. Панов М. І. Глобалізаційні процеси та їх вплив на стан і розвиток кримінального права. Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук. практ. конф., 12-13 жовт. 2017 р. [редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.]. Харків: Право, 2017. С. 18-25.
8. Бобир Н. В. Глобалізація для України – нові можливості чи потенційні загрози // «Економічні студії». – № 2 (20) 2018. – С. 21-24.

5.3. Digital communications management in virtual teams

Управління цифровими комунікаціями у віртуальних командах

Пандемія зумовила глобальні структурні зрушення в екосистемі людського капіталу в усьому світі, коли бізнес постав перед викликами організації продуктивної роботи віддалених команд. Вагомість даного тренду в організації спільної діяльності можна підкреслити даними досліджень: тривалість спільної діяльності керівників та працівників за останні роки збільшилась більше як на 50% [3; 7]; чисельність офісних працівників, які працюють з дому, у 2020 році збільшилася в 17,7 рази порівняно з 2019 роком [6]; багато компаній запровадили постійну політику роботи з дому для значної частини робочої сили [9; 10]; за перші вісім місяців 2020 року було запущено або вдосконалено щонайменше 100 продуктів для цифрової віддаленої співпраці [7]; у середньому за прогнозами 36% працівників працюватимуть віддалено в січні 2022 року, порівняно з 13% до пандемії [1]; прогнозовано 25-30% робочої сили продовжить працювати з дому один або кілька днів на тиждень після пандемії [5].

Віртуальна співпраця передбачає використання інструментів цифрових комунікацій для продукування ідей, надання зворотного зв'язку або спільної реалізації проектів територіально розподілених команд. Тому, сучасне управління віртуальною командою має базуватись на налагодженні ефективних цифрових комунікацій, зокрема через використання відеоконференцій, поліваріантних каналів обміну інформацією та гіперпов'язаних робочих місць під час віддаленої роботи, які відкривають численні потенційних можливості для організації. Так, відмова від офісного простору та супутніх витрат, посилення лояльності та вдячності персоналу за організацію віртуального робочого місця; підвищення автономії і, як наслідок, відповідальності віртуальної команди; зростання продуктивності в умовах ефективнішого робочого середовища (зменшення форс-мажорів, економія часу та зусиль на

дорогу, гнучкий режим роботи тощо); глобальний вибір талантів – все це суттєво підвищує ефективність організації віртуальних команд. Однак, суттєвими бар'єрами при цьому є «розмиття» меж відповідальності, ускладнене відстеження та оцінювання ефективності роботи, зниження згуртованості та лояльності членів команди, проблеми з налагодженням комунікації та відсутність необхідних ресурсів для роботи віртуальної команди. До того ж у віртуальних командах спостерігаються проблеми контролю за виконавцями, який подекуди стає неможливим. Водночас, можливість відслідковування роботи членів команди, яка працює 24/7, відсутня як в офісі, так і у віддаленому режимі роботи. Тому важливо розробити методичні рекомендації щодо вибору оптимальних цифрових інструментів для віртуальної колаборації, які підвищуватимуть ефективність віртуальних комунікацій у віддалених командах, сприятимуть вчасному завершенню проекту та ефективній спільній роботі на відстані. Правильна стратегія віртуальної комунікації може надати менеджерам прикладні інструменти створення ефективного цифрового середовища для продуктивної роботи віртуальної команди. При цьому, хоча індивідуальна продуктивність окремих учасників віртуальних команд може диференціюватися, але основною її умовою є регулярна взаємодія та ефективне спілкування, налагодження стабільних каналів комунікації та оперативного обміну інформацією, які мають бути органічно імplementовані у цифрову екосистему організації.

Критично важливими аспектами налагодження ефективної віртуальної комунікації в командах є її доступність, відкритість та прозорість. Задля цього, на нашу думку, доцільно організувати налагодження та регламентування процесів віртуальної комунікації; планування та закріплення формальних та неформальних каналів віртуальної комунікації в організації; створення мікроклімату в командах, націленого на взаємоповагу та довіру тощо, які сприятимуть продуктивній роботі віртуальних команд, вчасному та ефективному виконанню ними завдань, доповненню командних цілей та забезпеченню отримання необхідного результату.

Однак, ефективна колаборація у віртуальних командах сьогодні зіштовхується з низкою викликів, серед яких переважна більшість для сучасних бізнесових структур проявляється у недосконалому, поганій організації та неврегульованості внутрішніх командних віртуальних комунікацій. Тому на практиці виникає необхідність інструментального забезпечення процесів продуктивної віртуальної колаборації, оптимальний добір яких, на нашу думку, може бути здійснено лише через усвідомлення проблем організації трудової діяльності у віддаленому режимі, які постають перед працівником при роботі з дому щодня. Узагальнюючи результати досліджень щодо віртуальної колаборації віддалених команд [7; 11], можна зробити висновки, що на робочому місці, яке повністю залежить від підключення до Інтернету та періодичних оновлень, керівники або лідери команд для чіткого налаштування віртуальної взаємодії та співпраці їх трудових колективів та команд мають здійснювати моніторинг ряду умов, зокрема, доступності членів територіальної віддалених команд у часі, стабільності підключення до інтернету для спільної роботи в цифровому середовищі, здатності членів команди уникати затримок та швидко реагувати на нові виклики, можливості збалансування віртуальних комунікацій для протидії відволіканню від виконання робочих завдань, своєчасності та ефективності вирішення технічних питань на віддалених робочих місцях та запобігання соціальній ізоляції. Проектування альтернативних сценаріїв вирішення сучасних викликів організації роботи віртуальних команд для забезпечення чіткої організації віртуальної колаборації має здійснюватися через розроблення заходів для усунення недоліків за вище перерахованими умовами. Зокрема, при роботі у віртуальному офісі, для членів команди необхідно забезпечити видимість роботи, виконаної їх колегами; критерії віртуальної зустрічі мають бути чітко прописані, наприклад, з використанням маркерів важливості зустрічі (проста зустріч, яку можна безболісно перенести, важлива нарада з керівництвом та іншими ключовими стейкхолдерами тощо); організація компромісу у менеджменті робочого часу для географічно розподілених команд тощо. Також для ефективного

використання переваг інтерактивних платформ і програмного забезпечення для віртуальної командної колаборації та поєднання працівників у цифровому середовищі потрібно враховувати обмеження підключення до Інтернету та пропускних здатностей віртуальних маршрутизаторів на віддалених робочих місцях. Віддалені керівники команд повинні мати готові рішення для уникнення затримок у діях та швидкого реагування на запити зовнішнього і внутрішнього середовища, розвивати здатність віддалених працівників оперативно вирішувати раптові виклики. Управління відволікаючими ефектами повідомлень в корпоративних месенджерах та переповнених скриньок електронної пошти при виконанні професійних завдань змушує керівників шукати способи збалансування миттєвого зв'язку із робочими процесами членів команди через організацію доступу до спільних календарів, заохочення оновлення статусу в корпоративних месенджерах або закріплення часу для спільної роботи. Часте виникнення технічних проблем у віртуальному робочому середовищі вимагає розроблення алгоритмів своєчасного та ефективного їх усунення, вирішення технічних питань, що може передбачати впровадження резервних засобів внутрішньокорпоративної комунікації. Соціальна ізоляція та дефіцит корпоративного спілкування у віртуальних командах часто призводить до стресу та пригнічення важливих нейрофункцій, тому актуальними стають додаткові заходи для запобігання соціальній ізоляції, зокрема, регулярне планування різноманітних заходів віддаленого згуртування команд для сприяння зближенню ефективній міжособистісній взаємодії. Крім того, запобігання відчуттю втоми, тривоги та самотності, які може викликати тривала робота в умовах тривалого віртуального спілкування слід впроваджувати регулярні перерви для відпочинку.

Віртуальна колаборації залежить, насамперед, від ефективності комунікацій. Інструменти, які використовуються учасниками віртуальних команд, повинні сприяти чіткому та ефективному обміну інформацією між ними. Отже, сприяння колаборації віртуальних команд має бути націлене на узгодження розкладу роботи та вибору оптимальних цифрових інструментів

комунікації, які забезпечать присутність та готовність членів команди ефективно взаємодіяти. Для цього потрібно продіагностувати наявність у команд хмарних інструментів, які дозволяють бачити розклади всіх учасників; рівень сформованості віртуального середовища, в якому члени команди можуть допомагати один одному; використання командою інструментів полегшення віртуальної співпраці в різних часових поясах і за різних умов підключення до Інтернету, тощо [11]. У Табл. 1 наведено характеристики та переваги найбільш популярних цифрових інструментів віртуальної комунікації, які використовуються для співпраці віддаленими командами.

Не менш важливим для продуктивності віртуальної співпраці є хмарне програмне забезпечення. Зовнішні та внутрішні комунікації є запорукою ефективної віддаленої роботи, але віддаленій команді все одно потрібно створювати активи в спільному цифровому середовищі. З цієї причини хмарні програми для документів, як-от G-Suite та Office 365, є важливими для роботи віртуальних команд. Спільні текстові документи можуть бути легко написані та відредаговані кількома членами команди, а презентації доступні для перегляду чи внесення змін, які можна відстежувати та впроваджувати в режимі реального часу, підвищуючи ефективність та значущість для командних проєктів.

Закономірності групової динаміки віртуальної команди аналогічні традиційним, однак, на них суттєвий вплив чинять локація, культурні та мовні особливості тощо, що суттєво послаблюють командну динаміку та ускладнюють механізми віртуальної колаборації та формування корпоративної культури. Водночас, інструменти, процеси та структура віртуальної колаборації допомагають команді співпрацювати щодня, але найпродуктивніші та згуртовані віртуальні команди вважають спільну роботу своїм «генетичним корпоративним кодом», незважаючи на віддалений формат. Звичайно, традиційне офісне середовище є сприятливішим для налагодження ефективної командної колаборації, ніж віртуальне. Тому віртуальній команді потрібно більше зусиль для підвищення рівня згуртованості та стимулювання спільної роботи.

Таблиця 1. Цифрові інструменти віртуальної комунікації

№ з/п	Назва	Характеристика	Переваги використання
1	Slack	Інструмент керування прямими повідомленнями, груповими повідомленнями та комунікацією, для віртуальної співпраці. Кожен відділ може створити власний канал, а прямі повідомлення можна легко організувати;	Дозволяє швидко перетягувати файли, створювати закладки та закріплювати документи для зберігання та використання в майбутньому.
2	Zoom	Інструмент має відео високої чіткості, спільний доступ до екрана, обмін повідомленнями та запис дзвінків. Є доступним, тобто лише організатор зустрічі має завантажити програму, а інші учасники приєднуються за посиланням на зустріч з пристрою, підключеного до Інтернету.	Дозволяє віртуальну співпрацю під час зустрічей. За допомогою інструментів анотацій легко переглядати екрани та дошки кількох учасників.
3	Github	Є основним інструментом для обміну кодом і віртуальної співпраці між розробниками. Команда продуктів і інженерів може збирати відгуки, коментувати проекти один одного та працювати над великими місіями разом.	Має ряд корисних інтеграцій, таких як Slack, які полегшують відстеження змін та пропозицій під час перегляду коду та парного програмування.
4	Monday	Платформа управління проектами, що допомагає відділам продажів, підтримки, продуктів і фінансів керувати та виконувати завдання, впроваджувати ініціативи. Інтегрується з десятками найпопулярніших програм підвищення продуктивності на робочому місці.	Інтуїтивно зрозумілий інтерфейс користувача та можливості автоматизації ідеально підходять для вдосконалення організації віртуальної співпраці.
5	Intercom	Програма для обміну повідомленнями, яка дозволяє підприємствам залишатися на зв'язку зі своїми клієнтами. Його основна функція – сприяти переходу від відвідувача веб-сайту до клієнта-платника. Має багато корисних функцій віртуальної співпраці, які допомагають командам працювати віддалено	Може відстежувати взаємодію з клієнтом на єдиній інформаційній панелі, а спільна папка "Вхідні" дозволяє всій команді залишатися на одній сторінці, створюючи нотатки та коментуючи файли клієнта. Інтегрується з багатьма програмами, що дозволяє віддаленим працівникам контролювати взаємодію клієнтів як згуртована команда.
6	Front	Інструмент є централізованим та інтуїтивно зрозумілим центром віртуальної співпраці та поєднує службу підтримки з внутрішньою електронною поштою, повідомленнями та додатками.	Дає можливість здійснювати й отримувати дзвінки, а також доступ до важливої контекстної інформації про них в одному місці.

Джерело розроблено авторами на основі [2; 4]

Оскільки більшість віртуальних команд працюють з дому, багато організацій пропонують віддалену роботу на повний робочий день, то сучасним менеджерам віртуальних команд потрібні ефективні інструменти розвитку сильної командної культури у віддаленому світі та створення ефективних віддалених робочих процесів, а також засоби подолання самотності та зниження вмотивованості членів віртуальних команд. В зв'язку з чим можна визначити ключові елементи для управління віртуальною командою, на яких повинно базуватися ефективно її робоче середовище (Рис. 1).

Рис. 1. Елементи ефективного робочого середовища віртуальної команди

Джерело: Розроблено авторами

Впровадження відображених на Рис. 1 елементів при управлінні віртуальною командою особливо важливо для створення середовища, де члени команди залучені, продуктивні та ефективні. Зокрема, довіра розширює можливості членів команди, робить кожного гнучкішим створює ефективніше робоче середовище з самого початку; при цьому актуально заохочення команди

йти на розумний ризик і самостійно вирішувати проблеми, коли це необхідно. Відсутність можливості провести мотиваційну бесіду з членами команди, вимагає знайти більш творчі способи, щоб зацікавити та підбадьорити їх. Автономність – обмежені можливості контролю віртуальної команди, коли вона працює з дому, продемонстровали відсутність його необхідності; самостійність у створенні власного графіка та впевненість, що команда виконає роботу вчасно, є першочерговими. Комунікація є одним із найскладніших, але вирішальних елементів керівництва успішною віртуальною командою, зокрема, чітке та ефективне спілкування; взаємодія обличчям до обличчя, ймовірно, буде рідкістю, тому потрібно надати перевагу ефективному спілкуванню на робочому місці, щоб члени команди відчували себе почутими, поміченими та підтриманими. Окрім мислення, зосередженого на командній роботі, також потрібно надавати команді правильні інструменти для покращення співпраці на робочому місці; спільні документи, інструменти обміну повідомленнями та інструменти керування спільною роботою є ключовими компонентами для створення віртуальної команди. Ці ключові елементи обов'язково мають бути враховані при управлінні віртуальною командою. Іншим варіантом заходу щодо формування віртуальної команди є чітке дотримання балансу «життя-робота», оскільки працівники часто скаржаться на те, що працюють більше годин, не влаштовують перерв і не мають чіткого поділу робочого та домашнього життя. Також стратегіями, що підсилюють лояльність та залученість членів команди виступають прості соціальні ритуали, наприклад, святкування днів народжень. Крім того, міцні зв'язки поза роботою сприяють розумнішій та кращій співпраці між членами команди.

Як і більшість сфер управління командою, управління комунікаціями – це неточна мета. Щоб допомогти організаціям краще керувати своїми віртуальними командами потрібне розроблення комплексних інструментів віддаленої віртуальної роботи. Зміна робочого середовища віддаленої віртуальної команди може бути захоплюючою, але це також, безсумнівно, складно. Коли цей зсув відбудеться у віддаленому віртуальному середовищі,

проблема ще більша. При створенні процесу, який найкраще підходить для віддаленої команди, потрібно думати про підвищення морального духу та підтримку зв'язку за допомогою: налаштування регулярних перевірок з персоналом через використання програмного забезпечення для віртуальних зустрічей, як-от Zoom або Google Hangouts, щоб проаналізувати динаміку роботи команди та виконання неб завдань, визначити критичні точки контроль та потребу втручання менеджера; планування більш неформальних зустрічей через, наприклад, проведення віртуальної щасливої години, сеансу дрібниць або навіть дивіться на віддаленій танцювальній вечірці, які мають викликати ентузіазм і дружні відносини між членами команди для продуктивнішої і щасливішої їх роботи; організацію та стимулювання надання зворотного зв'язку для чесного та прозорого спілкування з метою запобігання негативним впливам віддаленого середовища роботи команди.

Отже, суттєву роль у налагодженні віртуальної колаборації відіграє цифрова комунікація команди. В цілому, досліджуючи різні аспекти віртуальної командної згуртованості, можна говорити про те, що універсального рецепту для всіх не існує, однак дотримання наступних рекомендацій суттєво сприятиме не лише досягненню командних цілей, а й покращенню соціально-психологічного клімату у віртуальній команді [8]:

- надати можливість членам команди краще пізнати один одного, як особисто, так і професійно, а також створити спільне бачення та набір основних правил командної взаємодії;
- роз'яснювати та деталізувати завдання та процеси, а не лише декларувати цілі та призначати ролі, враховуючи ускладнену віртуальну координацію та комунікативні бар'єри;
- використовувати переваги комунікаційних технологій для організації мозкових штурмів, відеоконференцій, фасилітаційних сесій та спільного навчання;
- використовувати хмарні інструменти для віртуальної співпраці. Вище авторами перераховано кілька популярних інструментів керування проектами,

які полегшують віртуальну колаборацію. Спільні робочі простори з використанням хмарних офісних інструментів, таких як G-Suite та Office 365, надзвичайно важливі для віртуальної співпраці;

- скласти спільний розклад команди, використовувати спільний додаток для планування та комунікації, розробити чіткі протоколи віртуальних зустрічей і неухильно дотримуватися балансу «робота-відпочинок» під час їх планування;

- встановити спільну мову для взаємодії в команді, враховуючи культурний аспект, що допоможе уникнути розбіжностей та двозначності під час спільної роботи над ідеями чи професійної дискусії;

- переглянути інструментарій фінального та проміжного контролю та впровадити процедури регулярних коротких зустрічей для уточнення завдань та відстежування прогресу віртуальної команди;

- удосконалити процедури віддаленого делегування, розширити автономію учасників команд у прийнятті тих чи інших професійних рішень;

- використовувати методи командної згуртованості та залученості віртуальної команди, формувати психологічно комфортний спільний віртуальний простір, підтримувати спільні корпоративні традиції та ритуали;

- опікуватися добробутом своєї віртуальної команди, відстежувати ментальні та психологічні аспекти, впроваджувати практики профілактики професійного вигорання та подолання постковідного синдрому, приділяти увагу формуванню колективного емоційного інтелекту навіть в умовах віддаленої роботи. Заохочення регулярних спільних перерв, позитивного особистого спілкування та колективного відпочинку має бути частиною віртуального плану співпраці кожної команди, як у фізичному, так і у віддаленому офісі.

Компанії по всьому світу зараз усвідомлюють необхідність впровадження гнучкої політики віддаленої роботи з раптовим поширенням COVID-19 – і глобальна робоча сила відчуває багато проблем і переваг віддаленої роботи. Окрім безпосередньої користі щодо безпеки та можливості підтримки бізнес-

процесів за надзвичайних ситуацій, віддалена цифрова зайнятість пропонує також додаткові ефекти імплементації віртуальних команд у практику діяльності сучасних організацій, зокрема, наявність гнучкої політики віддаленої роботи може стати великою конкурентною перевагою для залучення найкращих талантів у глобальному масштабі; віддалені працівники віртуальних команд мають кращий баланс між роботою та особистим життям, що допомагає їм щодня повертатися до роботи з новим ентузіазмом; завдяки хмарним цифровим інструментам із зручними функціями та робочими процесами, покращеному балансу між роботою та особистим життям зазвичай віртуальні команди демонструють підвищення зосередженості та продуктивності. Віддалена робота завдяки тотальній цифровізації все більше переміщується у віртуальне робоче середовище. Зважаючи на сучасний рівень розвитку цифрових технологій віртуальна робота стала простішою та поширенішою, ніж будь-коли. Ця нова реальність впливає не тільки на кількох креативних фрілансерів, а стає впевненим трендом трансформації відносин в сфері праці.

Література:

1. Blau, A. & Lauren Lubetsky, L. (2021). CEOs share their perspectives on COVID-19 business outlook. Deloitte United States. <https://www2.deloitte.com/us/en/pages/operations/articles/ceo-sentiment-on-covid-19-business-outlook.html>.
2. Capterra. URL: <https://www.capterra.com/>.
3. Cross, R., Rebele, R. & Adam Grant, A. (2021, August 30). Collaborative Overload. Harvard Business Review. <https://hbr.org/2016/01/collaborative-overload>.
4. G2: Business Software and Services Reviews. URL: <https://www.g2.com/>.
5. Global Workplace Analytics. (2021). Work-at-Home After Covid-19 – Our Forecast. <https://globalworkplaceanalytics.com/work-at-home-after-covid-19-our-forecast>.
6. Interfax-Ukraine. (2021). Кількість офісних працівників, які працюють дистанційно, в Європі підскочила в 17,7 раза у 2020 році. Інтерфакс-Україна. <https://ua.interfax.com.ua/news/general/730924.html>.
7. Kaiser, R., Schatsky, D. & Jones, R. (2020). Collaboration at a distance. Deloitte Insights. <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/signals-for-strategists/virtual-team-collaboration.html#endnote-sup-1>.
8. Küenzlen, S. (2020). 7 principles of successful team leadership & the basic Soft Skills needed. Digital Latam. <https://www.digitallatam.com/en/7-principles-successful-team-leadership/>.
9. Lindley, D. (2020). Work Better From Home During the Coronavirus Quarantine. The Major Gifts Report, 22(6), 1. <https://doi.org/10.1002/mgr.31483>.
10. Stanford University. (2020). A snapshot of a new working-from-home economy. Stanford News. <https://news.stanford.edu/2020/06/29/snapshot-new-working-home-economy/>.
11. Weiss, D. (2021). Virtual Collaboration: Overcoming Remote Team Challenges. Aircall Blog. <https://aircall.io/blog/remote-teams/virtual-collaboration/>.

5.4. Guarantees of providing of human rights in criminal realization in the conditions of globalization

Гарантії забезпечення прав людини у кримінальному провадженні в умовах глобалізації

Становлення України, як демократичної, правової держави у якій права та свободи людини є найвищою соціальною цінністю, супроводжується складними глобальними процесами. Під впливом глобалізації відбуваються істотні зміни у правовій системі та усіх її підсистемах, вони торкаються більшою чи меншою мірою усіх її структурних елементів, не є виключенням у цьому плані й кримінальний процес. У першу чергу, це пов'язано тим, що якраз у сфері кримінально-процесуальної діяльності виникають та проявляються найбільш суттєві обмеження конституційних прав та свобод людини. Державні органи та посадові особи, які ведуть кримінальний процес, можуть застосовувати заходи примусу до інших учасників (затримання, тримання під вартою, відсторонення від посади тощо). Отже, за такого стану речей стає очевидним, що навіть проголошення людини найвищою соціальною цінністю та закріплення у Конституції її основних прав та свобод, без реальних гарантій їх здійснення не мають ніякого значення. Права, якими наділені учасники кримінального провадження, не можуть самі по собі автоматично забезпечити власне існування. Загально зрозумілим стає те, що особа, яка попадає у сферу кримінального судочинства, повинна мати не тільки декларативне право скористатися ним, а і ефективні гарантії забезпечення своїх прав, реалізація яких забезпечується державою.

Питання щодо гарантій забезпечення прав людини у кримінальному провадженні завжди були у центрі уваги вчених-правознавців, та отримали ґрунтовний фаховий аналіз у кримінальній процесуальній доктрині. Свої наукові праці вказаному питанню присвятили Волков К. Д., Гловюк І. В., Гончар О. В., Капліна О. В., Кучинська О. П., Лобойко Л. М., Михайлюк О. А.,

Тертишник В. М. та інші. Не дивлячись на значний внесок науковців у розробку вказаної проблематики, її актуальність не втрачається і на сьогоднішній день. У першу чергу це викликано глобалізаційними процесами які відбуваються у світі і не залишають осторонь нашу державу. Окрім цього, для України удосконалення системи гарантій забезпечення прав людини у кримінальному провадженні посилюється ще і тим, що наша держава перебуває в процесі приведення правової системи у відповідність до міжнародних правових стандартів. Аналізуючи вище викладене, можна констатувати, що інтеграція України у світове співтовариство, викликає нагальну потребу постійного моніторингу національного й міжнародного законодавства, що у свою чергу зумовлює необхідність подальших наукових досліджень системи правових гарантій забезпечення прав людини у кримінальному провадженні.

Метою дослідження є розкриття поняття та змісту системи гарантій забезпечення прав людини у сфері кримінального провадження.

Сьогодні в усьому світі відбувається процес глобалізації, що створює сприятливі умови для ефективного міждержавного обміну передовим досвідом у різних напрямках. Зокрема, у галузі забезпечення прав людини, національна правова система зазнає якісно нових змін. В основу Конституції України закладено принципово нові правові парадигми зовнішньої і внутрішньої державної політики України, що спрямовані на утвердження й забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Обов'язок держави забезпечувати права людини і громадянина виступає як головна домінанта Конституції. Проте, права, якими наділені учасники кримінального провадження, не можуть самі по собі автоматично забезпечити власне існування, а отже, процес забезпечення прав і свобод людини у кримінальному процесі, пов'язаний зі створенням системи процесуальних гарантій щодо їх реалізації.

У юридичній доктрині існують різні точки зору щодо самого поняття «кримінально-процесуальна гарантія», визначення його властивостей та змісту. Слово «гарантія» походить від французького «garantie», яке означає порука, умова, яка що-небудь забезпечує [1, с. 124]. У Великому тлумачному словнику

сучасної української мови юридичні гарантії визначаються як законодавчо закріплені засоби охорони прав і свобод громадян, способи їх реалізації, а також засоби охорони правопорядку, інтересів суспільства і держави [2, с. 173].

Розглядаючи поняття «гарантії» на загальнонауковому рівні, В. М. Корнуков зазначає, що все те, що тією чи іншою мірою сприяє досягненню певних результатів або забезпечує певний стан, може бути розцінене як гарантія відповідної діяльності або стану, тому що сприяє діяльності, захищає стан, тобто гарантує [3, с. 9]. Погорілко В. Ф. визначає юридичні гарантії як право держави, яка надає громадянину можливість використовувати конституційні права у кримінальному провадженні [4, с. 47].

На думку Грошевого Ю. М. та Капліної О. В., процесуальні гарантії – це сукупність встановлених законом правових норм, які забезпечують законність кримінального провадження, прийняття обґрунтованого рішення і виконання інших завдань кримінального судочинства. Процесуальні гарантії у широкому значенні охоплюють весь кримінально-процесуальний порядок, у вузькому значенні систему процесуальних гарантій складають ті із них, що надаються особам, які беруть участь у кримінальному провадженні [5, с. 28].

Досліджуючи поняття кримінально-процесуальних гарантій Погорецький М. А., зазначає, що кримінально-процесуальні гарантії слід розуміти як визначені кримінальним процесуальним законом засоби та способи, спрямовані на реалізацію прав та обов'язків усіх суб'єктів кримінального процесу, забезпечення реалізації їх законних інтересів, а також на досягнення мети та виконання завдань кримінального судочинства [6, с. 23].

Сучасні українські вчені-процесуалісти В. В. Молдован, Р. С. Кацавець розуміють під процесуальними гарантіями установлені законом норми, які забезпечують здійснення завдань правосуддя наданням усім учасникам процесуальних прав та покладанням на державні органи обов'язків із забезпечення реалізації цих прав [7, с. 1].

Розглядаючи питання забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування, Дрозд А. В., Пономаренко С. Є.

зазначають, що кримінальні процесуальні гарантії прав, свобод та законних інтересів особи покликані охороняти особу в тій сфері діяльності, яка пов'язана із втручанням в особисте життя громадян та обмеженням їх прав і свобод; сприяють реальності прав, продекларованих у законі. Наявність та дотримання гарантій прав особи – це умова забезпечення законності у кримінальному судочинстві [8, с. 62]. Гарантії прав та інтересів особи разом із гарантіями ефективної діяльності органів, які ведуть кримінальний процес, у своїй сукупності утворюють засоби ефективного функціонування кримінального процесу в цілому [9, с. 39].

Незважаючи на різні підходи до розуміння сутності і змісту поняття «процесуальні гарантії», потрібно зазначити, що їм усім притаманні певні елементи: 1) сукупність процесуальних способів та засобів спрямованих на забезпечення прав людини; 2) їх обов'язкове нормативно-правове закріплення; 3) безпосередня діяльність державних органів та посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, спрямована на створення необхідних умов для перетворення задекларованих процесуальних прав на стан їх можливої і дійсної реалізації конкретною особою; 4) спрямовані на досягнення мети та виконання завдань кримінального судочинства.

Узагальнення наукових позицій вчених щодо поняття «процесуальні гарантії» дає змогу визначити їх як систему кримінально-процесуальних засобів та способів забезпечення успішного виконання завдань кримінального процесу, охорони законних інтересів усіх його учасників, що у свою чергу припускає суворе дотримання встановлених законом форм і засад кримінального провадження, закріплення прав учасників провадження та умов їх реалізації, неухильне виконання обов'язків державними органами та посадовими особами, що здійснюють кримінально-процесуальну діяльність. Гарантії забезпечення прав людини у кримінальному провадженні носять системний характер, перебувають у тісному і нерозривному зв'язку та є взаємозалежними і взаємопов'язаними.

У кримінальному процесі найбільш актуальними залишаються питання щодо процесуальних гарантій забезпечення прав підозрюваних та обвинувачених, які є основними суб'єктами і проти яких така діяльність направлена. Гарантіями забезпечення права підозрюваного (обвинуваченого), у першу чергу, виступає принцип презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, який закріплений у ст. 62 Конституції, та ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до якого, обов'язок доказування покладається на сторону обвинувачення, а будь-які сумніви щодо доведеності вини тлумачаться на користь підозрюваного обвинуваченого. Окрім цього, процесуальними гарантіями виступають: правило про недопустимість доказів; правило про недопустимість погіршення правового становища виправданого, засудженого; норми, що забезпечують свободу оскарження в апеляційному й касаційному порядку вироку та інших судових рішень.

Окрім, цього, важливою гарантією забезпечення прав людини у кримінальному судочинстві, є право на професійну правничу допомогу, яке закріплене у ст. 59 Конституції України, відповідно до якої кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. За визначенням О. В. Мартовицької, О. О. Юхно, правова допомога – це законодавчо регламентована діяльність відповідних осіб щодо здійснення захисту, представництва та інших видів надання правової допомоги, в тому числі відносно встановленої законодавством України категорії осіб, безоплатної, що спрямовано на реалізацію прав, свобод та законних інтересів особи, а також відновлення їх у разі порушення [10, с. 16]. Із позиції кримінального процесуального законодавства це означає, що кожна особа, яка залучається до сфери кримінального провадження, має конституційне і процесуальне право одержати таку професійну правничу допомогу на будь-якій стадії кримінального провадження.

Відповідно до ст. 131-2 Конституції України для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Адвокатура є, без сумніву, одним із основних елементів механізму забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини, якому відведена особлива роль, у правовому світі вона «розглядається як індикатор демократії в суспільстві». Її роль зумовлена тим, що «головна місія, фундаментальне призначення адвокатури – це захист прав людини» [11, с. 73]. Забезпечення права на професійну правничу допомогу за участю інституту адвокатури є однією із головних гарантій забезпечення прав людини у кримінальному провадженні, і стосується не тільки підозрюваних чи обвинувачених у вчиненні кримінального правопорушення, а і інших учасників, зокрема потерпілого, свідка, тощо.

Висновки. На разі, Україна перебуває в процесі приведення правової системи у відповідність до міжнародних правових стандартів, а тому пріоритетним завданням для нашої держави залишається удосконалення кримінального процесуального законодавства у сфері забезпечення прав людини та створення ефективної системи процесуальних гарантій їх реалізації у кримінальному провадженні.

Узагальнення наукових позицій вчених щодо поняття «процесуальні гарантії» дає змогу визначити їх як систему кримінально-процесуальних засобів та способів забезпечення успішного виконання завдань кримінального процесу, охорони законних інтересів усіх його учасників, що у свою чергу припускає суворе дотримання встановлених законом форм і засад кримінального провадження, закріплення прав учасників провадження та умов їх реалізації, неухильне виконання обов'язків державними органами та посадовими особами, що здійснюють кримінально-процесуальну діяльність. Гарантії забезпечення прав людини у кримінальному провадженні носять системний характер, перебувають у тісному і нерозривному зв'язку та є взаємозалежними і взаємопов'язаними. Гарантії прав особи, залученої до кримінального провадження, перш за все, виступають як засоби надійного захисту від

незаконного обмеження прав учасників процесу, а також дозволяють виключити або звести до мінімуму слідчі та судові помилки.

З огляду на актуальність досліджуваного питання, виникає наукова і практична потреба подальшого поглибленого вивчення та аналізу проблемних аспектів забезпечення прав людини у кримінальному процесі та створення ефективної системи процесуальних гарантій їх реалізації.

Література:

1. Словник української мови / Відп. ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. – К.: Наукова думка, 1971. – 732 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К: Ірпінь ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
3. Зуєв В. В. Кримінальні процесуальні гарантії прав особи при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження : монографія / В. В. Зуєв. – Х.: ТОВ «Оберіг», 2017. – 204 с.
4. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Київ: Наукова думка, 1999. 222 с.
5. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туман К82 та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х.: Пр; 2013. – 824 с.
6. Погорецький М. А. Поняття кримінально-процесуальних гарантій [Електронний ресурс] / М. А. Погорецький // Часопис Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2 (10). – С. 1-23.
7. Молдован В. В. Кримінальний процес України. Практикум : навч. посіб. / В. В. Молдован, Р. С. Кацавець. – К.: Алерта, 2006. – 297 с.
8. Забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування: монографія / В. Г. Дрозд, А. В. Пономаренко, С. Є. Абламський та ін.; Держ. наук.-досл. ін-т.; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – 498 с.
9. Лобойко Л. М. Методи кримінально-процесуального права : монографія / Л. М. Лобойко. – Дніпро петровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 352 с.
10. Мартовицька О. В., Юхно О. О. Актуальні питання надання правової допомоги у кримінальному провадженні: монографія. Харків: Панов, 2015. – 223 с.
11. Ткачук Л. В. Місце та роль адвокатури України в системі правозахисних гарантій прав людини: теоретико-правове дослідження// Часопис Київського університету права – 2019. – № 1. – С. 71-75.

5.5. International experience of legal and regulatory regimentation of the heritage of traditional knowledge

Міжнародний досвід нормативно-правової регламентації спадщини традиційних знань

Усвідомлення міжнародною спільнотою важливості збереження комплексу народних знань та їх подальшого відтворення розпочато від 1990-х рр. Це чи не найкраще демонструє Конвенція про охорону біологічного різноманіття (підписана 05. 06. 1992 р.), ратифікована Верховною Радою України (Закон № 257/94-ВР від 29. 11. 1994 р.), що містить питання про народні знання в прив'язці до традиційного способу життя. Одним зі складників останнього є збереження й стале застосування біологічного різноманіття. Так, у Вступі акцентовано на значній залежності багатьох місцевих общин і корінного населення, які зберігають традиційний спосіб життя, від біологічних ресурсів, а відтак – на потребі спільного рівноправного користування перевагами застосування традиційних знань, інновацій і практик, які мають стосунок до збереження біологічного різноманіття. Стаття 10 покликана захищати й заохочувати традиційний спосіб використання біологічних ресурсів відповідно до культурних звичаїв, сумісних з вимогами щодо збереження або постійного використання. Не менш актуальною є ст. 17, де зазначено, що Договірні Сторони сприяють обміну інформацією з усіх загальнодоступних джерел щодо збереження та сталого використання біологічного різноманіття з урахуванням особливих потреб країн, що розвиваються. Такий обмін досвідом передбачає й обмін результатами, крім технічних, наукових і соціально-економічних досліджень, ще й інформацією про спеціальні, місцеві й традиційні знання [3]. Конвенція про охорону біологічного різноманіття (відкрита для підписання 5 червня 1992 р., набрала чинності 29 грудня 1993 р.) була прийнята під егідою Організації Об'єднаних Націй. Це наразі єдиний міжнародний документ, що регулює використання генетичних ресурсів для отримання продуктів

харчування та сільського господарства. Ідеться про сировинні матеріали, потрібні для підвищення продуктивності та якості сільськогосподарських культур, худоби, лісових і рибних господарств, а також підтримки здорових популяцій диких видів тварин, це є підґрунтям безпеки продовольства й харчування [9]. Фактичною імплементацією Конвенції став так званий Нагойський протокол регулювання доступу до генетичних ресурсів і спільного використання на раціональному й рівноправному розподілі користі від спільних природних ресурсів, підписаний 29 жовтня 2010 року на нараді Сторін у м. Нагоя (Японія). У Конвенції задекларовано, що кожна Сторона ухвалює ефективні законодавчі, адміністративні або політичні рішення для забезпечення доступу до традиційних знань, пов'язаних з генетичними ресурсами, і виконує згідно з попередньо обґрунтованою згодою та за участі корінних і місцевих громад. Отже, ішлося про розширення можливостей отримувати користь від застосування традиційних знань, тобто стимулювати охорону біологічного різноманіття та подальше розширення вкладу біорізноманіття в розвиток і добробут людини [5].

Окрему резолюцію (61/295) щодо традиційних знань корінних народів містить Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 13 вересня 2007 року. У ст. 31 виокремлено положення про те, що корінні народи мають право на збереження, контроль, охорону й розвиток власної культурної спадщини, традиційних знань і форм культурного вираження, а також проявів їх наукових знань, технологій і культури разом з людськими й генетичними ресурсами, насінням, ліками, знаннями особливостей фауни й флори, традиціями усної творчості, літературним творами, малюнками, спортом і традиційними іграми, образотворчим і виконавським мистецтвом. Вони мають також право на збереження, контроль, захист і розвиток своєї інтелектуальної власності, культурної спадщини, форм вираження культури [2].

Всесвітня організація інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization – *WIPO*), структурним підрозділом якої є Міжурядовий комітет з

інтелектуальної власності, генетичних ресурсів, традиційних знань і фольклору, що в установчих документах (зокрема, грудень 2010 р.) приділяє належну увагу виявленню різних форм, які містять «переживання» традиційних знань корінного населення та місцевих громад. Серед них виокремлюють систему врегулювання конфліктів, а саме: норми звичаєвого права; знання, пов'язані з народною архітектурою та будівельною технологією, з музикою, мистецтвом, уявленнями, ритуалами, матеріальною культурою та певними промислами, зокрема виготовлення одягу (разом з виробництвом тканини, її фарбування відповідно до норм і звичаїв його застосування, гігієнічного піклування та прикрашання тіла, косметики й інших супутніх товарів тощо), обробки каменю, металу, дерева, способів приготування їжі й напоїв (зі способами збереження продуктів харчування). Важливим складником традиційних знань є також спостереження за тваринами, спеціальні мисливські навички, рибальство, збиральництво, навички природокористування та збереження біорізноманіття, знання погодних умов, збереження та постійне використання природних ресурсів (землі, води), а відтак – і традиційні екологічні знання.

Акцентуємо на значущості виокремлення в традиційних знаннях так званих генетичних ресурсів. Ідеться про визнання фактичної та потенційної цінності генетичного матеріалу (рослинного, тваринного, мікробного або іншого походження), зокрема лікарських рослин, сільськогосподарських культур, порід тварин, що мають функційні одиниці спадковості.

Щодо осмислення здобутків медичних традиційних знань, то цей процес розпочався на Заході трохи раніше, а саме – на початку 1970-х рр. Хоч відомо, що в 1939 р. в Німеччині було прийнято один з перших законів, що регламентував діяльність цілителів, яку там було легалізовано під контролем держави й тим самим відмежовано від псевдо цілителів. Цей закон є чинним і на сьогодні [9, с. 4]. На 30-ій сесії ВООЗ, яка відбулася в Женеві в листопаді-грудні 1977 р., було порушено питання про потребу вироблення реалістичної позиції щодо народної медицини для покращання заходів охорони здоров'я; оцінювання народної медицини в сучасному аспекті, аби посилити корисну й

ефективну практику, позбутися нанівець шкідливих явищ; поєднання набутих знань і досвіду народної та офіційної медицини [див.: 13].

Від 1986 р. питання народної фітотерапії, зокрема практичного застосування рослинної сировини, стали предметом обговорення на конференціях, проведених під егідою ВООЗ. Це засвідчило, що на часі було прийняття спеціальних резолюцій, які б легалізували цю галузь традиційних знань. Важливим виявилось рішення ВООЗ, прийняте в 1989 р., яке для оцінювання ефективності засобів народної медицини зобов'язувало членів організації здійснити у своїх країнах їх повну реєстрацію. Щодо європейських країн, то в 1989 р. було створено Європейське наукове кооперативне товариство з фітотерапії (*ESCOP – European Scientific Cooperative on Phytotherapy*), основна мета якого полягала в створенні єдиних критеріїв оцінювання фітопрепаратів, аби їх можна було поширювати на всій території Європи.

Важливого значення набула 44 асамблея Всесвітньої організації охорони здоров'я (1991 р.), де було представлено доповідь «Традиційна медицина і сучасні підходи до охорони здоров'я». Її автори констатували, що за останні десятиліття в різних культурних галузях підвищилось зацікавлення вивченням, використанням засобів і методів народної та нетрадиційної медицини. Як засвідчують матеріали ВООЗ, численні елементи народної медицини є корисними, хоча деякі з них ще потребують досконалого дослідження, тому міжнародна організація задекларувала свою підтримку країнам, які виявлятимуть і залучатимуть до медичної практики ефективні лікувальні засоби й методи [13, р. 2]. Наступним етапом була публікація Путівника з рекомендацій щодо формування національної політики з народної фітотерапії (*Guidelines for Formulation of National Policy on Herbal Medicine*) (1994 р.) [14, р. 86]. Усі подальші роки міжнародна організація лише посилювала цю діяльність. Упродовж 1996 р. спочатку в Мюнхені (Німеччина) було репрезентовано 28 національних каталогів найменувань лікарських рослин, а пізніше в Бахрейні – ще 32. Власне весь цей час відбувалося формування

національних асоціацій народного цілительства (під різними назвами) майже в усіх провідних країнах світу.

У 1998 р. ВООЗ опублікувала доповідь «Шляхи застосування народної фітотерапії: огляд світових надбань» (*Regulatory Situation of Herbal Medicines – A Worldwide Review*), у якій зазначено, що, попри динамічний розвиток сучасної медицини, значна частина населення країн, що розвиваються, продовжують звертатися за порадами до приватних народних цілителів, а для лікування використовують цілющі рослини. Спеціалісти проаналізували відповідний досвід 52-х країн і відзначили значний суспільний інтерес до «натуральної» терапії та різноманітних позицій щодо лікування. Останнє має вияв у різноманітті етнографічних, культурних, кліматичних, географічних умов і навіть психологічних рис характеру її знавців. Було зацентровано на потребі здійснення заходів щодо державного врегулювання діяльності народних цілителів, зокрема їх реєстрування [11].

Від 2006 р. щорічно проводили наради міжнародного рівня, присвячені співробітництву в галузі врегулювання переліку лікарських засобів рослинного походження (*IRCH*). На 61-ій сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я, що відбулася в Женеві в травні 2008 р., була прийнята чергова резолюція *WHA61.21* про подальший всесвітній розвиток цього напрямку, зокрема було задекларовано, що знання народної медицини, види лікування та практики треба поважати, зберігати, пропагувати, поширювати, зважаючи на особливості кожної країни [6].

У 2009 р. на Всесвітній асамблеї охорони здоров'я, спеціально присвяченій проблемам народної медицини, було запропоновано оновити Стратегію ВООЗ у галузі народної медицини. Така програма була розрахована на 2014-2023 рр. і презентована під назвою: «Стратегія Всесвітньої організації охорони здоров'я на 2014-2023 рр.» (*The WHO Traditional Medicine Strategy 2014-2023 (WHA62.13)*). Констатуємо, що ВООЗ у своїх документах впровадила подвійну назву відповідної галузі, а саме: народна й додаткова (або альтернативна) медицина. Якщо для першого складника визначення є цілком традиційним

(народну медицину було визначено як таку, що має тривалу історію та набутки накопичених знань, навичок і практик, підґрунтям яких є теорії, вірування та досвід корінних народів і представників різних культур, незалежно від того, чи можна їх пояснити чи ні, і їх застосовують для підтримки здоров'я, а також для профілактики, діагностики, поліпшення стану або лікування фізичних і психічних розладів), то друга частина узагальненого терміна потребує уточнення. Додаткову медицину кваліфікують як сукупність видів практик у галузі охорони здоров'я, які не є частиною власних традицій країни і не залучені до основної системи медико-санітарної допомоги [13]. Так ВООЗ визнала важливими глобалізацію та універсалізацію знань, застосовуваних у різних країнах світу. Вочевидь, ідеться насамперед про такі практики: аюрведа, китайська, індійська, тибетська традиційна медицина, хіропрактика, гомеопатія, біоенергоінформотерапія, натуропатія, мануальна й краніосакральна терапія, гірудотерапія, апітерапія, гідротерапія, гіпнотерапія тощо.

Відтак на рівні міжнародних організацій було визнано, що значення народної та додаткової медицини (тобто лікувальна продукція, методи оздоровлення, діагностики й лікування, підґрунтям яких є досвід багатьох поколінь людей) значно недооцінені. Це при тому, що їх безпечність й ефективність доведені практикою, вони найдоступніші для широких верств населення. Значущим був сам факт визнання нагальної потреби створення стратегії її інтеграції в систему надання медико-санітарної допомоги, зорієнтованої на людину, впровадження засобів її регулювання та управління для досягнення найбільшої ефективності. Постає проблема створення бази знань народної медицини й водночас – сприяння загальному охопленню населення послугами охорони здоров'я завдяки глобальній інтеграції послуг народної медицини й самопомоги в національній системі охорони здоров'я. У преамбулі до документа Генеральний директор ВООЗ доктор Маргарет Чен акцентувала, що запропонована програма буде корисна пацієнтам, які бажають отримати потрібну допомогу в потрібний час від потрібного спеціаліста-практика. Серед пріоритетних стратегічних напрямів розвитку народної

медицини було виокремлено завдання щодо вироблення та здійснення національної політики й програм у галузі народної медицини, сприяння безпеці застосування відповідних знань і прийомів, забезпечення доступу найбільш вразливих верств населення та фахових спеціалістів-терапевтів до відповідних медичних знань тощо. Окремим важливим завданням є започаткування наукових досліджень і розробок, підвищення кваліфікації лікарів-практиків, забезпечення об'єктивної інформації для споживачів. Зазначалося, що ВООЗ повинна розробляти власні рекомендації завдяки представленню міжнародних стандартів, технічних інструкцій і методологій для наукових (зокрема й клінічних) досліджень. Визначальною позицією щодо окресленої проблематики повинна бути безпечність продукції та всіх видів практики. Не останнє значення має забезпечення фінансування програми, підготовки кадрового потенціалу й належного контролю.

Водночас зацентровано й на певних ризиках, зокрема застосуванні низькоякісної фальсифікованої або контрафактної продукції; низькій кваліфікації народних цілителів, помилково поставленому діагнозу, пізній діагностиці або незастосуванні ефективних засобів лікування офіційної медицини; впливі недостовірної (або й свідомо помилкової) інформації, неврахуванні можливих побічних ефектів від взаємодії різних лікарських препаратів.

Як засвідчують сучасні опитування населення західних країн, нині народна медицина отримала масову підтримку населення. Так, більш ніж 75% британців хотіли б послуговуватися різноманітними видами терапії, що надають заклади народної та нетрадиційної медицини. Американський соціолог Дж. Остін констатував, що в 1990 р. громадяни США 425 мільйонів разів відвідали спеціалістів з альтернативної медицини. Звернення до нетрадиційних методів лікування, на його думку, зумовлене неефективним лікуванням наукової медицини й дороговизною медичних послуг [10]. Уряди майже всіх цивілізованих країн підтримують право пацієнта обирати види лікувальної практики, чимало спеціалістів усвідомлюють потребу об'єднання офіційної та

народної медицини, стародавньої та сучасної медицини Сходу й Заходу. Такі форми є підґрунтям цілісного підходу до медицини.

Інституалізація народної та нетрадиційної медицини (НіНМ) в Україні, порівняно з поступом зарубіжних колег у такій царині знань, відбувалася дещо повільніше. Певні успішні надбання в цьому напрямку зафіксовано лише від часу набуття Україною незалежності. Зазначаємо, що саме на 1992-1993 рр. припав небачений «сплеск» цілительства. Цьому періоду притаманна наявність значної кількості шарлатанів у галузі народної та нетрадиційної медицини (яких чимало й дотепер). Між тим, у 1991 р. за ініціативи МОЗ УРСР разом з Академією наук УРСР, спілкою «Чорнобиль», Фондом милосердя і здоров'я УРСР, Центральним комітетом профспілки працівників охорони здоров'я було створено Українську асоціацію народної медицини (УАНМ), перед якою поставили завдання науково-методичного вивчення, обґрунтування та застосування методів НіНМ для оздоровлення населення, а також координації діяльності розмежованих закладів НіНМ, перетворення на провідну організацію для проведення атестації та експертизи цілительських здібностей окремих осіб. Подальшим етапом було заснування в 1992 р. Медичного інституту (надалі Київський медичний університет) УАНМ – вищого медичного навчального закладу недержавної форми власності, який повинен був готувати спеціалістів-лікарів, які б володіли спеціальними методами й засобами як офіційної, так і народної, нетрадиційної медицини [4]. Тоді ж, після численних ризикованих сеансів групового гіпнозу, було ухвалено ст. 32 Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19. 11. 1992 р. за № 2801-ХІІ (а також ст. 20 Закону України «Про рекламу»), де йшлося про заборону реклами без дозволу МОЗ України й проведення розрахованих на масову аудиторію лікувальних сеансів, інших аналогічних заходів із застосуванням гіпнозу чи інших методів психічного або біоенергетичного впливу. У липні 1996 р. внесено важливі зміни до Закону України «Про рекламу» (№ 270/96-ВР), за якими реклама медичної практики повинна містити посилання на номер чинної ліцензії та найменування органу, що її видав. Недобросовісною рекламою згідно зі ст. 24

Закону України вважали таку, яка внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, умовчання, порушення вимог щодо часу, місця й способу поширення інформації та інших вимог, передбачених законодавством України, вводить чи може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам і державі.

Заслуговує на увагу наказ МОЗ України від 19. 12. 1997 № 360 «Про внесення доповнень до Переліку лікарських посад у закладах охорони здоров'я» (zareєстрований у Міністерстві юстиції України 14. 01. 98 за № 12/2452), у якому вперше було визначено лікарську спеціальність – «народна і нетрадиційна медицина». Дещо пізніше наказ МОЗ України від 11. 02. 98 № 36 «Про затвердження Положення про організацію роботи цілителя, який здійснює медичну діяльність в галузі народної та нетрадиційної медицини» (zareєстрований у Міністерстві юстиції України 05. 01. 99 за № 4/3297) затвердив права й обов'язки цілителя та лікаря, під контролем якого той здійснює медичну практику. Фактично тоді ж під час підготовки фахівців на післядипломному рівні було впроваджено нову лікарську спеціальність – лікар народної та нетрадиційної медицини. Нині основними закладами підготовки таких кадрів є Київська медична академія післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика, Медичний інститут Української асоціації народної медицини, Дніпропетровська державна медична академія, Львівський державний медичний університет ім. Данила Галицького, Українська медична стоматологічна академія. Наказом МОЗ України № 343 від 2 грудня 1998 р. був заснований Комітет з питань народної та традиційної медицини. Основні завдання й напрями його діяльності визначено так: розробка пропозицій для реалізації державної політики щодо НіНМ; визначення перспектив наукових досліджень цієї галузі; забезпечення профільними фахівцями; контроль за проведенням атестації та експертизи цілительських здібностей осіб, які не мають спеціальної медичної освіти, а виявили бажання займатися НіНМ; вивчення зарубіжного досвіду для застосування методів НіНМ тощо.

Отже, народному цілителю було дозволено здійснювати лікувальні процедури без розрізів шкіри, внутрішнього втручання й у разі серйозного захворювання під контролем лікаря-фахівця. Провідним критерієм для виявлення останнього МОЗ України визнала юридичний, тобто цілитель зобов'язаний був мати пакет документів, виданий Асоціацією народної та нетрадиційної медицини й Міністерством. Якщо цілитель не мав медичної освіти, у його кабінеті повинен обов'язково бути присутнім фахівець з офіційної медицини. Дозвіл на медичну діяльність у «нетрадиційника» мав бути вузькопрофільним, наприклад, лише на фітотерапію чи рефлексотерапію. Крім цього, «народний цілитель» не мав права лікувати онкологічні, інфекційні, венеричні й заразні шкірні захворювання, психічні хвороби, наркозалежність, здійснювати хірургічні втручання, ускладнення вагітності, зокрема аборти. Не видавали ліцензії на ворожіння, ясновидіння, зняття наврочення тощо.

У разі, якщо суб'єкт підприємництва здійснював медичну практику без потрібних документів (спеціального дозволу, ліцензії), його могли притягнути до адміністративної та кримінальної відповідальності відповідно до чинного законодавства України. В окремому наказі МОЗ України від 23. 08. 2002 № 324 ішлося «Про затвердження порядку визначення установ з проведення атестації та експертизи в галузі народної і нетрадиційної медицини» (реєстрація в Міністерстві юстиції України 29. 12. 2002 за № 1029/7317) [6].

Отже, власне за одне десятиліття в Україні було створено нормативно-правове поле для здійснення діяльності в галузі НіНМ. До того ж, вітчизняна система правового врегулювання підготовки фахівців цієї галузі була відзначена ВООЗ як одна з найдосконаліших, її було рекомендовано за основу розробки національних програм урегулювання розвитку НіНМ інших країн.

На сьогодні НіНМ в Україні опікуються державне підприємство «Комітет з питань народної і нетрадиційної медицини МОЗ України», Всеукраїнська громадська організація «Асоціація фахівців з народної і нетрадиційної медицини України», Медичний інститут Української асоціації народної медицини (м. Київ). Від 2002 р. Комітет з питань народної і нетрадиційної

медицини МОЗ України разом з ВМНЗ «Київський медичний університет асоціації народної медицини» видає друком науково-практичний журнал «Фітотерапія. Часопис», у якому представлені дослідження з актуальних проблем розвитку медицини, біології та фармації.

Галузь НіНМ надзвичайно динамічно розвивається, зокрема підтвердженням цього є проведення міжнародного наукового симпозиуму «Актуальні питання в народній і нетрадиційній медицині. Здоров'я та довголіття: фундаментальні дослідження, впровадження», який відбувся в Києві у квітні 2016 р. Виступи його учасників засвідчили, що питання комплементарної, альтернативної, народної та нетрадиційної медицини як у клінічній практиці, так і в повсякденному житті українців є надзвичайно актуальними. Задля поступу в цій царині потрібне подальше здійснення комплексних досліджень, залучення науково обґрунтованих методів НіНМ до медичної практики, передусім первинної ланки охорони здоров'я [1].

На I Всеукраїнській науково-практичній конференції спеціалістів у галузі народної та нетрадиційної медицини, що відбулася в 2004 р. оприлюднено інформацію про те, що лише за останні чотири роки кількість звернень до спеціалістів у галузі НіНМ збільшилася на 86-92%, а в сільській місцевості, де майже зовсім знищено систему охорони здоров'я, на 140-200%. За статистикою Української федерації сприяння охороні здоров'я (УФСОЗ), 5 млн. 600 тис. осіб на рік отримують оздоровчу допомогу в спеціалістів НіНМ. Серед тих, хто звернувся за допомогою до цілителів, значна кількість представників робітничих професій, сільського господарства, пенсіонерів (в окремих регіонах країни майже 70%). Про популярність галузі свідчить хоча б те, що деякі великі страхові компанії навіть пропонують види страхування, пов'язані з нетрадиційною медициною. Загалом здійснене дослідження дає змогу констатувати, що народним лікарям довіряють 40-60% українців.

Одним з перспективних напрямів розвитку НіНМ є впровадження нової науково-технологічної концепції отримання високоякісної лікарської рослинної сировини, номінованої фітонірингом, розробленої професором М. Поппом –

власником німецької кампанії «Біоноріка». Ідеться про застосування для отримання «ідеального стандарту» найсучасніших технологій на всіх етапах виробництва ліків з рослинної сировини: селекція насіння, вирощування рослини з максимальним вмістом корисних компонентів в оптимальних природних умовах (о. Мальорка), обробка методом низькотемпературної екстракції з максимальним збереженням активних речовин сировини, виробництво продукту з контролем якості на всіх етапах, застосування методів доказової медицини для дослідження ефективності й безпеки препаратів [7, с. 6]. Отже, підґрунтям сучасних технологій слугують найкращі традиції народної медицини.

Література:

1. Актуальні питання народної і нетрадиційної медицини: здоров'я та довголіття / за ред. В. А. Туманова, Т. П. Гарник. Київ, 2014. 100 с.
2. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів. Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007 р. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_156. Назва з екрана.
3. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/995_030. Назва з екрана.
4. Москаленко В. Ф. Сучасний стан народної і нетрадиційної медицини в Україні // Четверта міжнародна науково-практична конференція з народної та нетрадиційної медицини. Збірник наукових праць. Київ: Інтермед, 2002. С. 6-7.
5. Нагойский протокол регулирования доступа к генетическим ресурсам и совместного использования на справедливой и равной основе выгод от их применения к конвенции о биологическом разнообразии. Текст и приложения // секретариат Конвенции о биологическом разнообразии. Монреаль, 2011. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_k03. Назва з екрана.
6. Народна та нетрадиційна медицина. Оздоровлення [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.logos.biz.ua/proj/medoz/medycyna-006.pdf>. Назва з екрану.
7. Основи народної медицини при викладанні предметів у вищих медичних навчальних закладах України (огляд літератури) / І. С. Чекман, Н. О. Горчакова, Т. П. Гарник, В. А. Туманов // Фітотерапія. Часопис. 2014. № 4. С. 4-7. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi.../cgiirbis_64.exe?
8. Попов М. В. «Народна медицина» чи народне цілителство? // Проблемы медицины. Научный медицинский журнал. 2000. № 1-2 (15-16), лютий-березень. С. 4-9.
9. Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.fao.org/genetic-resources/ru/>. Назва з екрана.
10. Astin J. A. Why patients use alternative medicine: results of a national study // The Journal of the American Medical Association. 1998. № 279. P. 1548-1553. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://jama.jamanetwork.com/article.aspx?articleid=187543&resultclick=1>. Назва з екрана.

11. Regulatory Situation of Herbal Medicines – A Worldwide Review / A World Health Organization Resource. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://apps.who.int/medicinedocs/pdf/whozip57e/whozip57e.pdf>. Назва з екрана.
12. The promotion development of traditional medicine / World Health Organization. Geneva, 1978. 40 p.: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://apps.who.int/medicinedocs/documents/s7147e/s7147e.pdf>. Назва з екрана.
13. The WHO Traditional Medicine Strategy 2014–2023 / World Health Organization. 2013. 76 p.: [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.who.int/medicines/publications/traditional/trm_strategy14_23/en. Назва з екрана.
14. Traditional, Complementary and Alternative Medicine: Policy and Public, health perspectives / Ed. Gerard Bodeker and Gemma Burford. London: Imperial College Press, 2007. 472 p.: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?isbn=1783260084>. Назва з екрана.

Part 6. INTERDISCIPLINARY APPROACH TO SOLVING THE PROBLEM OF IMPROVING THE LIFE QUALITY

6.1. Decision support system in the diagnosis of diseases

Wsparcie w podejmowaniu decyzji w diagnozowaniu choroby

Od lat 70. ubiegłego wieku termin „eksperckie systemy medyczne” jest używany przy wykorzystaniu funkcji, które w taki czy inny sposób pomagają lekarzowi w postawieniu prawidłowej diagnozy klinicznej. Wraz z rozwojem systemów informatycznych i technologii komputerowych rozumienie tego terminu znacznie się zmieniło i poszerzyło. Systemy wspomagania decyzji medycznych (DSS w medycynie) zaczęto nazywać programami komputerowymi, które pomagają klinicytom podejmować najskuteczniejsze decyzje w procesie leczenia pacjenta. Oznacza to, że takie systemy zapewniają poprawę jakości opieki medycznej, a także minimalizują liczbę błędów w stawianiu diagnoz i wiele więcej.

DSS w medycynie mają na celu rozwiązanie następujących problemów:

- wysyłanie alarmów i przypomnień,
- pomoc w procesie diagnostycznym,
- wyszukiwanie odpowiednich spraw (precedensów),
- kontrola i planowanie terapii,
- rozpoznawanie i interpretacja obrazów.

Analiza historii powstawania i rozwoju podobnych systemów pozwala w pewien sposób zbadać wektor ewolucji DSS w medycynie.

Od 2000 roku do chwili obecnej z powodzeniem rozwijają się następujące systemy:

- IndiGO (Archimedes) – zapewnia przetwarzanie danych o charakterze klinicznym, fizjologicznym oraz informacji o zarządzaniu procesem leczenia i tworzy zindywidualizowane protokoły diagnostyki i leczenia;

- Auminence – system diagnostyki różnicowej, analizujący informacje o objawach i inne informacje, które tworzą plan diagnostyczny;
- DiagnosisOne – system wykorzystuje dane o świadczeniu usług medycznych oraz inne informacje do wyszukiwania optymalizacji procesu leczenia i formułowania planów leczenia;
- Isabel Healthcare PMTCT – system wspomaganie decyzji diagnostycznych oparty na objawach;
- Problem-Knowledge Couplers (Sharecare) – system informacyjno-analityczny w dziedzinie zdrowia o szerokiej funkcjonalności;
- VisualDx – system wspomaganie decyzji diagnostycznych wykorzystujący zasady diagnostyki różnicowej.

Wszystkie systemy wykorzystują potężny aparat matematyczny do budowania algorytmów decyzyjnych, które opierają się na szerokiej gamie informacji i danych. Jednym z popularnych podejść do przetwarzania danych jest faktoryzacja kolaboracyjna.

Faktoryzacja to operacja rozkładania obiektu (liczby, macierzy) na jego proste składniki. Macierz to obiekt matematyczny, który daje wielowymiarową reprezentację danych, w naszym przypadku reprezentujemy tabelę pacjent/choroba jako macierz wartości korespondencji choroby.

Istnieje wiele sposobów na dekompozycję macierzy. Najpopularniejsze z nich to: PCA (Principal component analysis), TruncatedSVD (Truncated Singular value decomposition), NMF/NMF (Non-negative matrix factorization).

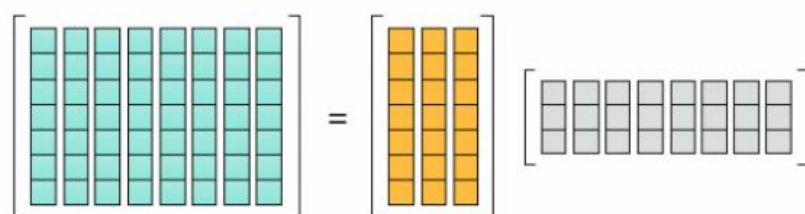
Analiza głównych składowych (PCA) to metoda analizy czynnikowej w statystyce, która wykorzystuje transformację ortogonalną zbioru obserwacji z możliwie powiązanymi zmiennymi (jednostki, z których każda przyjmuje inne wartości liczbowe) w zbiór zmiennych bez korelacji liniowej, czyli tzw. główne składniki.

Poszukiwanie rzutów ortogonalnych o największej średniej kwadratowej odległości między punktami jest budowane zgodnie z określoną zależnością.

$$\frac{1}{m(m-1)} \sum_{i,j=1}^m (x_i - x_j)^2 = \frac{2m^2}{m(m-1)} \left[\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m x_i^2 - \left(\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m x_i \right)^2 \right]. \quad (1)$$

Po lewej stronie tej tożsamości znajduje się średnia kwadratowa odległości między punktami, a w nawiasach kwadratowych po prawej wariancja próbki. Zatem metoda składowych głównych poszukuje w rzucie podprzestrzeni, na które odległość pierwiastkowa między punktami jest maksymalna (lub, co jest tym samym, jej zniekształcenie na skutek rzutowania jest minimalne). To przeformułowanie umożliwia skonstruowanie uogólnienia ważącego różne odległości w parach (a nie tylko punkty).

Poniższy rysunek przedstawia podstawową ideę faktoryzacji macierzy przy użyciu powyższych metod.

Rys. 1. Rozkład macierzy.

Występuje pierwotna macierz (lewa strona równania), w postaci 7 x 8 (nazwijmy ją V), potem dwie macierze, na które chcemy rozłożyć macierz V: pierwsza macierz, w postaci 7 x 3 a drugi w postaci 3 x 8 (nazwijmy to odpowiednio ich W i H). I wyświetlimy ogólny widok rozkładu:

$$V (m \times n) = W (m \times k) \times H (k \times n) \quad (2)$$

gdzie k jest liczbą składników.

W nowszym, węższym sensie, wspólne filtrowanie jest jedną z metod przewidywania w systemach rekomendujących, która wykorzystuje znane preferencje (szacunki) grupy użytkowników do przewidywania nieznanymi preferencjami innego

użytkownika [1]. Prognozy tworzone są indywidualnie dla każdego użytkownika, chociaż wykorzystywane informacje są zbierane od wielu uczestników. To odróżnia filtrowanie zespołowe od prostszego podejścia, ponieważ zapewnia średni wynik dla każdego POI, na przykład na podstawie liczby oddanych na niego głosów.

Rodzaje filtrowania grupowego:

- Na podstawie pamięci
- Na podstawie sąsiedztwa

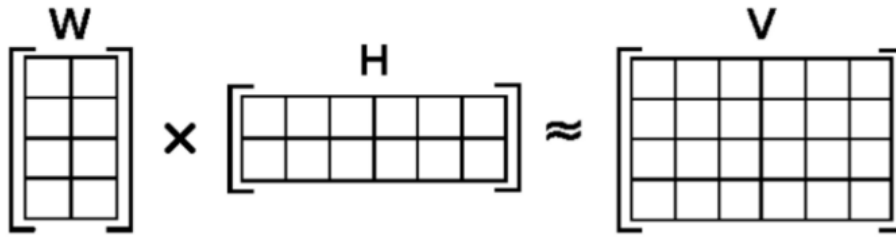
W praktyce klinicznej postawienie diagnozy jest jednym z najtrudniejszych etapów, dlatego może zawierać najwięcej błędów. W realizacji tego skomplikowanego i najważniejszego etapu leczenia pacjenta, to jest postawienia diagnozy, mogą znacznie pomóc prowadzącemu lekarzowi systemy komputerowe.

Wielu świadczeniodawców i firmy informatyczne podjęły znaczące wysiłki w celu opracowania odpowiednich DSSM, które wspierają wszystkie aspekty celów klinicznych. Biorąc jednak pod uwagę złożoność procesu klinicznego i pracę personelu medycznego w warunkach presji czasu, instytucja wdrażająca DSSM w swojej praktyce powinna uczynić ten system naturalną i integralną częścią przebiegu pracy klinicznej. Niektóre DSSM odniosły większy sukces, podczas gdy inne napotkały typowe problemy, które utrudniają lub zmniejszają ich szanse na pomyślną adaptację i wdrożenie.

DSS w medycynie mają dość poważny wpływ nie tylko w dziedzinie klinicznej, ale także farmaceutycznej. Istnieją powszechnie stosowane systemy apteczne oraz na receptę, które seryjnie sprawdzają recepty pod kątem niepożądanych interakcji leków i wysyłają powiadomienia do profesjonalistów, którzy wypisywali te recepty.

Analizując możliwość wykorzystania metod faktoryzacji w algorytmach decyzyjnych w diagnostyce chorób człowieka rozumiemy, że główna metoda w przypadku pacjentów nie jest odpowiednia, ponieważ dane są prezentowane w postaci binarnej, czyli ich wymiar jest już znormalizowany.

Przejdźmy do nowych dwóch macierzy:

Rys. 2. Pobieranie dwóch macierzy

Matryca W to matryca pacjentów do ich objawów, analiz, wywiadu.

Matryca H – choroby odpowiadające ich objawom.

Dopasowując objawy pacjentów do choroby, można ocenić, które symptomy wskazują chorobę u danego pacjenta. Nie jest to jednak optymalne, dlatego potrzebne są dwie macierze.

Aby podjąć decyzję o podobieństwie diagnozy, sensowne jest porównanie przypadków pacjentów z pacjentami, czyli budowanie ich odpowiednich wektorów.

Podobieństwo cosinus to współczynnik podobieństwa dwóch niezerowych wektorów w przestrzeni przed Hilbertem, który jest obliczany jako cosinus kąta między nimi.

Cosinus dwóch niezerowych wektorów można opisać za pomocą iloczynu skalarnego w przestrzeni euklidesowej:

$$\mathbf{A} \cdot \mathbf{B} = \|\mathbf{A}\| \|\mathbf{B}\| \cos \theta \quad (3)$$

Dla dwóch danych cech oznaczamy wektory podobieństwa A i B. Cos podobieństwa $\cos(\theta)$ przedstawiamy za pomocą iloczynu skalarnego ich długości, jako

$$\cos(\theta) = \frac{\mathbf{A} \cdot \mathbf{B}}{\|\mathbf{A}\| \|\mathbf{B}\|} = \frac{\sum_{i=1}^n A_i B_i}{\sqrt{\sum_{i=1}^n A_i^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n B_i^2}}, \quad (4)$$

Następnie spójrzmy na użycie różnych typów filtrowania. Najważniejszy jest filtr oparty na pamięci.

Podejście to wykorzystuje dane dotyczące choroby pacjenta do obliczenia podobieństwa między pacjentami lub chorobami. Służy do formułowania zaleceń. Było to pierwotne podejście stosowane obecnie w wielu systemach transakcyjnych. Jest on efektywny i łatwy do wdrożenia. Typowe przykłady tego podejścia to Confluence (CF) i rekomendacje najlepszych produktów / użytkowników oparte na produktach / użytkownikach. Na przykład w podejściach opartych na użytkownikach wartość oceny, jaką użytkownik u nadaje pozycji i , jest obliczana jako zbiór podobnych ocen pozycji przez innych użytkowników:

$$r_{u,i} = \text{aggr}_{u' \in U} r_{u',i} \quad (5)$$

gdzie U oznacza zbiór N „najlepszych” użytkowników znajdujących się najbliżej użytkownika u oceniającego produkt i .

Kilka przykładów funkcji agregujących:

$$r_{u,i} = \frac{1}{N} \sum_{u' \in U} r_{u',i} \quad (6)$$

$$r_{u,i} = k \sum_{u' \in U} \text{simil}(u, u') r_{u',i} \quad (7)$$

$$r_{u,i} = \bar{r}_u + k \sum_{u' \in U} \text{simil}(u, u') (r_{u',i} - \bar{r}_{u'}) \quad (8)$$

gdzie k jest współczynnikiem normalizującym, zdefiniowanym jako

$$k = 1 / \sum_{u' \in U} |\text{simil}(u, u')| \bar{r}_{u'} \quad (9)$$

Kolejnym filtrem jest filtr sąsiedztwa.

Algorytm oparty na sąsiedztwie oblicza podobieństwo dwóch pacjentów lub chorób i tworzy niestandardową prognozę, biorąc średnią ważoną wszystkich

szacunków. Ważną częścią tego podejścia jest obliczenie podobieństwa między produktami lub użytkownikami. Do tego celu używa się wielu miar, takich jak korelacje Pearsona i podobieństwo iloczynu skalarnego.

Podobieństwo dwóch pacjentów X, Y z korelacji Pearsona określa się jako

$$\text{simil}(x, y) = \frac{\sum_{i \in I_{xy}} (r_{x,i} - \bar{r}_x)(r_{y,i} - \bar{r}_y)}{\sqrt{\sum_{i \in I_{xy}} (r_{x,i} - \bar{r}_x)^2 \sum_{i \in I_{xy}} (r_{y,i} - \bar{r}_y)^2}} \quad (10)$$

gdzie I_{xy} jest zbiorem pozycji ocenianych zarówno przez pacjenta x , jak i pacjenta y .

Podejście bazujące na skalarnym obliczeniu definiuje iloczyn skalarny między dwoma pacjentami x i y jako:

$$\text{simil}(x, y) = \cos(\vec{x}, \vec{y}) = \frac{\vec{x} \cdot \vec{y}}{\|\vec{x}\| \times \|\vec{y}\|} = \frac{\sum_{i \in I_{xy}} r_{x,i} r_{y,i}}{\sqrt{\sum_{i \in I_x} r_{x,i}^2} \sqrt{\sum_{i \in I_y} r_{y,i}^2}} \quad (11)$$

Algorytm rekomendacji top-N oparty na pacjentach wykorzystuje model wektorowy oparty na podobieństwie do określenia K – najbardziej podobnych pacjentów do aktywnego użytkownika. Po znalezieniu najbardziej podobnych pacjentów ich odpowiednie macierze są agregowane w celu określenia zalecanego zestawu pozycji. Popularna metoda znajdowania podobnych pacjentów, która implementuje mechanizm wyszukiwania najbliższych sąsiadów w czasie liniowym.

Zaletami tego podejścia są: oczekiwanie wyników, co jest ważnym aspektem systemów rekomendujących; łatwe tworzenie i użytkowanie; łatwe pozyskiwanie nowych danych; dobra skalowalność dzięki współsponsorowanym punktom rankingowym.

Takie podejście ma również kilka wad. Jego wydajność spada, gdy dane stają się niezagęszczone, co często ma miejsce w przypadku wyboru rozmiaru sieci.

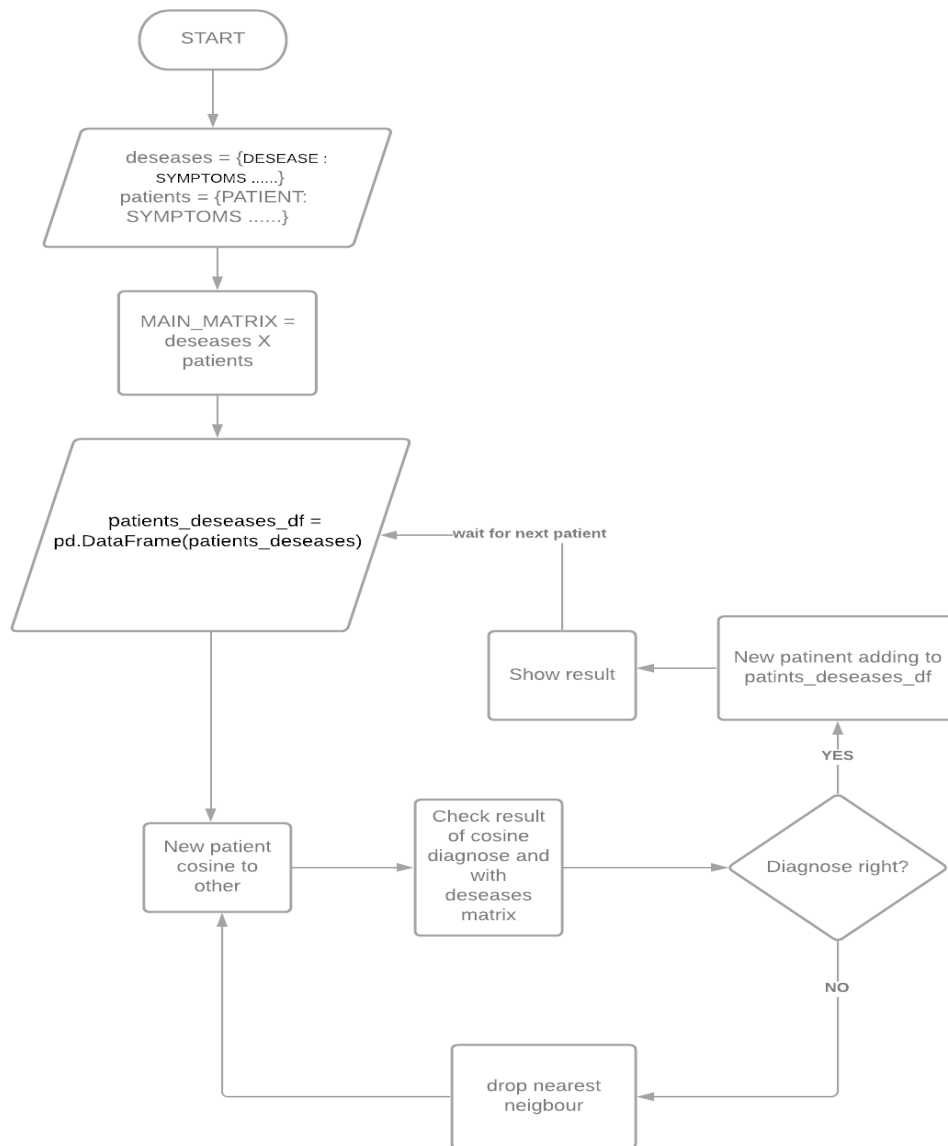
Komplikuje to skalowalność tego podejścia i stwarza problemy z dużymi zestawami danych. Chociaż może wydajnie obsługiwać nowych użytkowników, ponieważ opiera się na strukturach danych, dodawanie nowych elementów staje się bardziej złożone, co zwykle opiera się na zrozumieniu określonego składnika przestrzeni wektorowej. Dodanie nowych pozycji wymaga włączenia nowej pozycji i ponownego włączenia wszystkich pozycji w strukturze.

Dlatego odległość cosinusa jest najbardziej optymalna do rozwiązania tego problemu.

Oczywiście zadanie można sprowadzić do zadania grupowania. Nie jest to jednak konieczne.

Algorytm punkt po punkcie można podsumować w następujący sposób:

- 1) Inicjalizacja danych, a mianowicie:
 - matryca postaw pacjentów wobec ich objawów
 - macierz zależności choroby do objawów
- 2) uzyskanie jednej nierzadkiej matrycy z dopasowaniem - pacjent
- 3) Dodanie nowego pacjenta do struktury (Wprowadzanie danych pacjenta do konsoli)
- 4) Znalezienie najodpowiedniejszego sąsiada na podstawie odległości cosinusa
- 5) Inicjacja choroby u nowego pacjenta jest taka sama jak u najbliższego sąsiada
- 6) Sprawdzenie poprawności metody – uzgodnienie danych pacjenta z macierzą zgodności objawów z chorobami:
 - jeśli kontrola wykaże, że system nie działa poprawnie, to iteracja jest powtarzana ponownie bez uwzględnienia poprzedniej opcji (tzn. poprzedni sąsiad nie jest brany pod uwagę przy nowym przejściu zgodnie z algorytmem)
- 7) Dodanie nowego pacjenta z dopasowaniem do matrycy ogólnej
- 8) Wniosek choroby najbardziej możliwy dla pacjenta

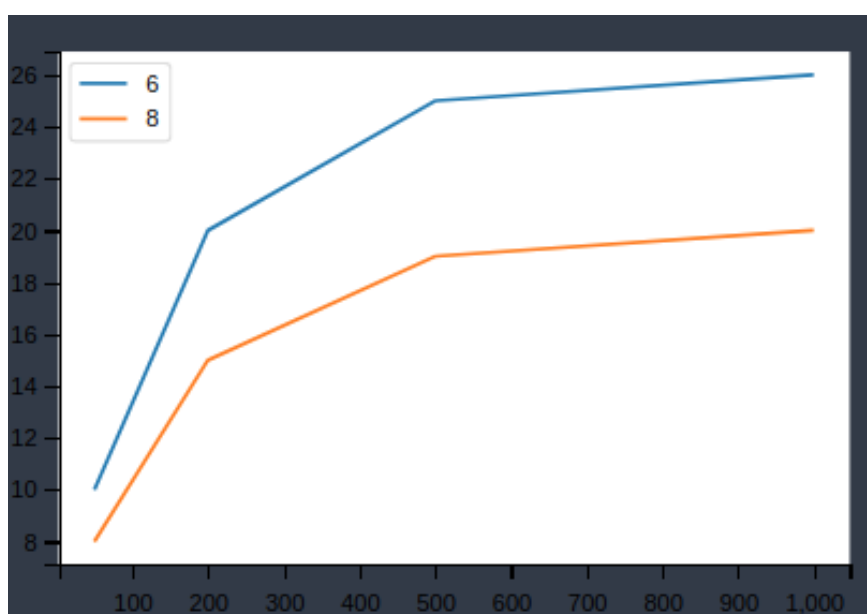
	patient_991	patient_992	patient_993	\
Acute myocardial infarction	0	0	0	
Cardiosclerosis	1	0	0	
Angina pectoris	0	1	1	
	patient_994	patient_995	patient_996	\
Acute myocardial infarction	1	0	1	
Cardiosclerosis	0	0	0	
Angina pectoris	0	1	0	
	patient_997	patient_998	patient_999	Mykyta
Acute myocardial infarction	0	0	0	0
Cardiosclerosis	0	1	1	0
Angina pectoris	1	0	0	1

Rys. 3. Schemat blokowy algorytmu i wynik pracy

Poniżej wynik programu. Linie reprezentują liczbę pacjentów przed przyjęciem nowego pacjenta; kolumny – ile objawów figurowało w obliczeniach tej lub innej choroby. Na skrzyżowaniach odpowiednia liczba błędów popełnionych przez program.

Liczba pacjentów	Liczba objawów	
	6	8
50	10	8
200	10	7
500	5	4
1000	1	1

Tabela 1. Dokładność algorytmu

Rys. 4. Wykres dynamiki błędów

Analizując otrzymany wynik, można wyciągnąć pośredni wniosek o liniowej zależności działania algorytmu od ilości prezentowanych danych.

Uzyskane w toku prac wyniki mogą służyć do dalszego skalowania i rozwoju systemu, a także mają znaczenie dla alternatywnych sposobów budowania algorytmów dla już działających dużych systemów w kierunku zwiększenia efektywności procesu decyzyjnego.

Bibliografia:

1. Тарас Саламанюк. У приємерках Мура: про причини та наслідки сповільнення цифрового поступу. URL: <https://commons.com.ua/uk/u-prismerkah-mura/> (data dostępu: 16. 07. 2020).
2. ISO/IEC TR 24028:2020 Information technology – Artificial intelligence – Overview of trustworthiness in artificial intelligence. International Organization for Standardization and International Electrotechnical Commissio. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:77608:en> (data dostępu: 16. 05. 2021).
3. Miller R. A. (1994). "Medical diagnostic decision support systems – past, present, and future: a threaded bibliography and brief commentary". Journal of the American Medical Informatics Association. 1 (1): 8-27. doi:10.1136/jamia.1994.95236141.
4. Системи підтримки прийняття рішень: навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни / [уклад.: С. М. Братушка, С. М. Новак, С. О. Хайлук]; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми: ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. – 265 с.
5. Keen, Peter (1980). "Decision support systems: a research perspective". Cambridge, Massachusetts : Center for Information Systems Research, Alfred P. Sloan School of Management.

6.2. Quality of life: challenges of globalization

At the beginning of the 21st century the competition of countries for the rate economic growth is not so significant as before. Nowadays we can observe increasing competition for the quality of life against the backdrop of globalization. At the same time, in the post-crisis world, the role of income from labour is decreasing against the background of a general increase in profits.

Globalization, makes the world more united, confuses the process of historical principles of social development, establishing a single social ones throughout the rapidly changing world. Countries that are objectively were at different stages of social and economic development find themselves in a single space. Including informational one, that gives the chance for a person from any corner of the planet to observe the life of people in other countries practically on-line. High standards of quality of life are perceived as the only possible and justified ones throughout the world.

Specialists started to include good high-paying job, affordable quality education, effective medical care, and long healthy life to the “inalienable social rights”.

Undoubtedly, such standards can only be based on effective economic development. However, it is a necessary point, but not a sufficient condition. Economic growth does not always converts into people’s quality of life.

A vivid illustration of this is the experience of African country Botswana. This state in southern Africa has achieved truly tremendous success in economic development in recent years. In terms of growth rates of gross national income per capita, it ranks third in the world, behind only China and South Korea. GNI at purchasing power parity per capita is \$ 13,100. At the same time, the country failed to achieve the same breakthrough results in improving the quality of life of the population – from 30 to 40% of the population are unemployed, almost every third citizen of the country lives below the poverty line. As a result, the country ranks only 125th place on the UN Human Development Index (HDI).

The problem is that a universal and effective “success algorithm” for developed countries has not been identified yet. Features of the social contract in a particular

country are “responsible” for the variety of different development strategies. Indeed, often formally the same institutions have different content, the mechanisms of their interaction and existing informal practices are very different, which significantly complicates the interpretation and comparison of the results.

In the context of globalization of markets, including labour markets, developed countries face a rather tough dilemma: to promote an increase in the level and quality of working life in developing countries or to reduce the level of social guarantees, the standard of living and its quality at home, which is fraught with an increase in the level of social conflicts and social instability.

The negative effects of globalization are felt by employers who comply with labour laws and guarantee decent working conditions for their employees. They find themselves in deliberately unfavourable conditions, significantly increasing their costs and thereby slowing down the development of their business. Such conscientious employers undoubtedly oppose unfair competition (cheaper products through lower social costs) through various mechanisms of corporate social responsibility, the spread of social standards of doing business, etc.

Even 10-15 years ago, it was impossible to imagine that the WTO would write down the need to comply with international labour standards in its contracts, and the World Bank would abandon the criteria for labour market flexibility as factors favourable for doing business in a particular country. Meanwhile, today it has become a reality: the International Finance Corporation (IFC), since 2006, has laid down the requirements for fulfilling fundamental labour standards in all its projects, the World Bank’s public sector lending units since 2007 began to introduce basic labour standards in the documentation for the procurement of goods, and services as well as standard tender documents for the procurement of works.

Improving the quality of working life should become the most important component in improving the quality of life. Pensions, medical care, and education are in many ways derived from labour relations and the quality of the social and labour sphere. An analysis of the positive experience of countries with emerging markets, which have become leaders in world development in recent years, shows that this

happens where development is at the forefront – a great deal of attention is paid to health care and education, that is, the formation of human capital as the main resource for such development.

The UN Human Development Index (HDI) is calculated on the basis of such indicators as life expectancy, education level, and real per capita gross domestic product. It reflects observations of global human development trends from 1970 to 2010.

In the 2010 ranking there were ten top countries: Norway, Austria, New Zealand, the United States, Ireland, Liechtenstein, the Netherlands, Canada, Sweden and Germany. In 2020 ranking one can see other countries there, such as: Norway, which preserved the leading position, Switzerland, Ireland, Iceland, Hong Kong, Germany, Sweden, the Netherlands, Australia and Denmark [1].

The greatest progress has been made in East and South Asia and the Pacific regions. Moreover, if the gap between the rich and the poorest countries in terms of income growth has increased, then in terms of HDI, poor countries began to bridge the gap: from 1990 to 2010 by 1/5 and 1/4 since 1970.

At the same time, in some countries, as a result of such negative factors as the AIDS epidemic, various kinds of conflicts and a weak level of political and economic governance, a sharp setback was recorded relative to the 1999 level. This particularly affected countries such as Congo, Zambia and Zimbabwe. This suggests that progress is not linear.

A significant proportion of the countries in which the bulk of the working-age population lives are countries with emerging markets. In 2020, China had about 771 million working-age people; India – 471 million; Indonesia – 134 million; Brazil – 99 million; Pakistan – 72 million; Bangladesh – 67 million people; Russia – 71 million people. In the developed countries, significant reserves of labour resources are concentrated in the United States – 165 million people, Japan – 68 million people [1]. In total, in 2011, there were 3 billion 228 million people employed in the world, of which approximately 1 billion 400 million people were self-employed. The data show that over the past decades, employment in absolute terms in the world has grown at a

fairly rapid pace. It has grown by more than a third over the past 30 years. The bulk of this increase was in developing and emerging market economies [2].

The employment rate of the working-age population differs significantly by country and region – from 41% in Iraq, 48% in North Africa, 60–65% in developed countries, to more than 70% in China and Brazil, and almost 80% in Iceland. The global average employment rate fell from 66% in 2007 to 64.7% in 2011. This decrease is due to the rise in the unemployment rate during the global financial and economic crisis. The unemployment rate in the last pre-crisis years was 5.6-5.7%.

Economists identify two strategies for adapting the labour market to a crisis from the point of view of their impact on the quality of working life of the population. In many developed countries, there has been an almost “collapse” of the labour market, an increase in unemployment with all the ensuing socio-economic consequences. In countries with growing economies, a significant increase in the number of unemployed was not observed, the adaptation of the labour market occurred due to the fact that the conditions of employment under the influence of the crisis worsened significantly, as in terms of wages and in terms of the stability of labour relations.

The deterioration of the situation on the global labour market is also characterized by such indicators as the share of “insecure employment” (unpaid workers in family enterprises and self-employed persons, etc.), the share of informal employment (labour relations that do not receive legal registration), partially employed, and forcedly employed. All these types of employment, which threaten the quality of life of the general population, have grown in recent years.

Informal employment plays an essential role in social and economic life, primarily in developing countries. In the context of a shortage of resources for the development of the economy and social sphere and the lack of a sufficient number of “formal” jobs, the informal sector absorbs the “extra” labour force, providing livelihoods for millions of people.

A new ILO report shows that 2 billion people (more than 61 per cent of the world’s employed population) work informally, most of them in emerging and

developing countries. The majority lack social protection, rights at work and decent working conditions [3].

ILO data show that in Africa, 85.8 per cent of employment is informal. The proportion is 68.2 per cent in Asia and the Pacific, 68.6 per cent in the Arab States, 40 per cent in the Americas and 25.1 per cent in Europe and Central Asia.

The report shows that 93 per cent of the world's informal employment is in emerging and developing countries [3].

The ILO's "World of Work Report 2011: Making markets work for jobs" notes a strong differentiation in labour market recovery: the number of workers who have lost hope of employment, and in developing regions, employment is increasing, but there is still a large share of the vulnerable, as well as the "working poor".

These trends are in stark contrast to improvements in a number of key macroeconomic indicators: global GDP growth, growth in personal consumption spending. Capital expenditures, international trade and stock markets recovered in 2010 and exceeded pre-crisis levels. Shareholder profits and earnings are on the rise. Thus, in 83% of countries covered by the ILO study, the share of profit in GDP increased between 2000 and 2007, which was not accompanied, however, by an increase in "productive investment". According to the 2010 Human Development Report, over the past two decades, there has been a decline in the share of labour in income in 65 of 110 countries, about 60% of their number. In some large countries such as India, the Russian Federation and the United States – in 1990-2008 there was a significant decrease in the share of labour in total income – up to 5%, which led to a decrease in the average world share of labour in income by 2%. At the same time, dividend payments in non-financial sector companies grew: from 29% of profits in 2000 to 36% in 2009.

Thus, globalization, increasing the efficiency of modern economy, significantly changes the socio-economic realities of the modern world, making the existing social and labour relations less and less stable, increasing social and political risks. It is not a coincidence that experts from the World Monetary Fund note that measures taken by the governments of all countries to stabilize the economy can be effective only if

“more than ever, close attention is paid to the impact of the adjustment on income distribution” [2].

Quality of life is closely connected with different kind of indicators. The foundations of the social well-being of society can be considered as such elements as the standard of living due to indicators of total income and subsistence level, the concept of quality of life, established by the concepts of the state of health and sanitary well-being of the population, the probability of getting a compulsory medical care and social security. The social well-being is determined not only by external measures of social policy of the state to a person or social group, but also by the situation in the state economy and economic policy, material, socio-domestic and cultural living conditions. In many respects it is also subjective assessment by individuals and groups of the degree to which their social, economic and cultural needs are met. That is why, recently, researchers are increasingly combining the understanding of the concept of social well-being with the concept of happiness.

In the modern sense, human social well-being is a subjective concept that is simultaneously based on the social well-being of society, however, it is determined by a person's individual assessment of his/her well-being and life satisfaction in comparison with their own living conditions in the past or living conditions of other people.

In the study of social well-being, it is important to understand what parts it consists of. In modern science and practice, there are several contradictory approaches to determining its components. Rath Tom and Harter James K. in their work “Five Elements of Well-Being: Tools for Improving the Quality of Life” identify elements of general well-being as elements of general well-being: professional, social, financial, physical and well-being in the living environment (social well-being). At the same time, they understand pleasure as professional well-being from what we do every day in the performance of our professional duties, regardless of whether we work in an enterprise, institution, classroom, factory, etc.

Social well-being they associate with being within civilization, the most effective use of its benefits, and optimal implementation of vital activity in the conditions of high rates of development of the post-industrial, information-educational epoch.

Physical well-being includes good health and enough energy to cope with daily activities. In this case, physical well-being is closely linked to the financial well-being of the individual, which determines his/her financial capabilities in choosing a healthy lifestyle and daily activity. Well-being in the environment means the availability, proper quality and safety of housing, air, water, food and society – their compliance with the needs and ideas. People with high level of well-being in the living environment, feeling safe and seek to contribute to social development.

Although the level of material or financial well-being largely determines the level of social well-being, it is logical that a prosperous life creates better conditions for organizing human life and providing for their needs, provides more opportunities than unsecured life, and that the availability of comfortable living conditions causes more fun than living in ascetic conditions, however, there are studies that prove that such a connection is not mandatory and direct. In this case, the achievements in one of the areas can't make up for failures in another because we can't feel that we get everything from life without success in all 5 areas. The authors believe that it is never too late to start life again and make it happy and harmonious. At the same time, M. Argyle determined that the level of individual happiness and life satisfaction does not depend on the development of material and household elements of civilization and human wealth: these figures were equal in the surveyed individuals from France and Chad, Nigeria and the United States, and others.

The formation of a sense of social security has great importance both for stability and development in the state, and for people's perception of their individual social well-being and the management of the formation of social well-being at the level of society. After all, a sense of security is one of the basic needs of people, which determines their motivation, and their behavior, and perception itself. Social security in the broadest sense can be understood as a state of society and social institutions, which provide guaranteed protection of national interests, socially oriented development of the country as a whole, sufficient potential of socio-economic and socio-political development, even in adverse conditions of internal and external processes.

Western scholars C. L. M. Keyes (1998), as well as C. L. M. Keyes and S. J. Lopez (2002), considering well-being as a social phenomenon, argue that it consists of five social dimensions, including: *social acceptance* (acceptance of others as such, what they are); *social actualization* (positive level of comfort with society); *social contribution* (feeling that you can contribute to society); *social coherence* (understanding the social world as expected and understandable); *social integration* (feeling like part of the community) [4; 5].

There is a widespread classification of components of social well-being which is used for calculation of an index of well-being of Gallup-Healthways (Gallup-Healthways Well-Being Index). It distinguishes five aspects of well-being: physical health, income and well-being, social relations, lack of depression, work and leisure.

A difficult issue in the study of social welfare is its assessment and comparing the level of social welfare in different countries. Today for this purpose various integral systems and complex indicators that reflect all aspects of social well-being are used. They include the Human Development Index (HDI), Happy Planet Index, an indicator of social well-being according to Gallup World Poll, OECD Better Life Index, Australian Welfare Index HALE (Herald/Age Lateral Economics Index of Wellbeing), Quality of Life Index from the Economist Intelligence Unit, and a number of not so-known approaches to assessing of social well-being that are used in different countries and by different researchers and also have the right to life.

The most common and popular indicators among them is the Human Development Index, which was developed and implemented by the UN in 1990. It is an integrated indicator calculated annually for interstate comparison and measuring of living standards, literacy, education and longevity as basic characteristics of the human potential of the study area. For counting of HDI scientists take into account 3 types of indicators:

- 1) life expectancy;
- 2) the level of literacy of the country's population (average number of years spent on training) and the expected duration of training;
- 3) standard of living, estimated through GNI per capita at parity purchasing power in US dollars.

In 2010, the index underwent significant adjustments. In addition to used HDI, which is a consolidated indicator based on the average statistics and does not take into account internal inequality, three new indicators have been introduced: the Human Development Index, adjusted for socio-economic inequality (IHDI), the Gender Inequality Index (GII) and the Multidimensional Poverty Index (MPI) [6]. Note that the rating of the Development Index human potential in 1990, the USSR ranked 26th place with a rate of 0.920. In 2017, Norway, Switzerland, and Australia (0.939-0.953) opened the rating list for HDI. Ukraine received 88th place in this ranking with an indicator 0.751; Niger completed the list (189th place – 0.354) [7; 8]. Thanks to objective assessments of the social well-being of society based on HDI people have the opportunity to analyze its condition easily and direct their own activity to further improvement of social welfare. Thus, the indicators of the Human Development Index are the main indicators of the social well-being of man and society.

In 2013, the Gallup Institute, together with Healthways, introduced the Global Welfare Index (Gallup-Healthways Welfare Index). It consists of five components: individual achievements, including job availability (*purpose*), social connections and personal life (*social*), income, financial control for private money (*financial*), physical health and vital energy (*physical*), the availability of housing in a safe and pleasant environment (*community*) [9, p. 26]. It includes the following indicators: index of law and order; nutrition index and roof over the head; index of personal economic situation; personal health index; civic engagement index; welfare indices: prosperity, difficulties, suffering; *welfare indices*: positive events; *welfare indices*: negative events; index of trust in national institutions (army, justice, election system, etc.); corruption index; youth development index; index of basic needs of society; diversity index; index of optimism; index of respondents' use of electronic means of communication; violence index; index of religiosity. The study is based on national surveys that use a basic set of questions.

Thus, social well-being is a complex indicator that includes various aspects of human life and society and is based on objective statistics on the socio-economic

development of the country, as well as on the subjective perception of people of their lives, health, development opportunities, etc.

It should be noted that almost all researchers identify one of the components of social well-being of the population, in one context or another. This approach is fully justified, as public health is one of the strategic resources for building the development potential of the country, its economic growth. On the other hand, on the individual level of health there is one of the key factors for achieving other components of social well-being (including financial and social), and a prism for perception of own life and satisfaction with it.

So, system of public health created in Ukraine aimed at the formation and implementation of effective public policy to preserve and strengthen the health of the population, increase life expectancy and improve the quality of life, prevent disease, continue active, working age and the promotion of a healthy lifestyle by combining the efforts of the whole society.

Thus, social well-being are complex indicators that include various aspects of human life and society and are based on objective statistics on socio-economic development of the country, as well as on the subjective perception of people of their lives, health, development opportunities, etc.

References:

1. UN Development Programme. Human Development Reports. Latest Human Development Index Ranking URL: <http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking>.
2. Садовая Е. С., Сауткина В. А. Качество жизни населения мира: измерение, тенденции, институты / Е. Садовая, В. Сауткина. – М.: ИМЭМО РАН, 2012. – 208 с.
3. International Labour Organization. Informal economy URL: <https://cutt.ly/bTDFrqp>.
4. Daniel Teghe Social Wellbeing: A Literature Review / Daniel Teghe, Kathryn Rendell. – School of Social Work & Welfare Studies, CQU: Rockhampton. 2005. – 20 p.
5. Marcela Muratori Psychological and Social well-being: the mediated role of values / Marcela Muratori, Maite Beramendi et Elena Zubieta. URL: <http://lodel.irevues.inist.fr/cahierspsychologiepolitique/index.php?id=2816> (дата звернення: 01. 10. 2019).
6. Human Development Index, inequality-adjusted Human Development Index URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Human_Development_Index.
7. Human Development Report 2015 “Work for Human Development” URL: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2015>.
8. Human Development Indicators and Indices: 2018 Statistical Update Team. Published for the United Nations Development Programme. 123 p.
9. Гоффе Н. В., Монусова Г. А. Социальное благополучие: восприятие реалий. South-Russian Journal of Social Sciences. 2018. № 19. С. 21-36.

6.3. Socio-economic effects related to improving quality of life in a digital economy: enterprise and society levels

Humanity currently faces Industry 4.0 as a new reality. A massive predictable introduction of cyber-physical production systems to maintain the human needs as well as artificial intelligence is evolving. Different types of robots could replace many professions by year 2030. This might drastically change people's lives and societies and improve quality of life.

The report of the International Council on the Agenda for the Future of Software and Society, organized in the framework of the World Economic Forum, states that many disruptive technologies will reach a crucial point in their development by 2025 (Deep Shift, 2015). The society comes closer and faster near surprising technological innovations, as e.g., quantum computer, the universal introduction of the blockchain, virtual reality, and developments based on artificial intelligence. Every year experts and scientists discuss the issues related to the use of disruptive technologies, focusing on the positive sides for economic growth promotion.

Disruptive technologies and the issues of sustainable development. The main direction of Industry 4.0 is the formation of cyber-physical systems and the Internet of Things (IoT). The Internet of Things is a concept of an information-driven network of physical objects ("things") equipped with built-in technologies for interacting with each other or with the external environment. The formation of IoT is capable of rebuilding economic and social systems, contributing to personality development and the achieving sustainable development goals. IoT is closely related to sustainable development issues. First, it may significantly increase the efficiency of social systems, dematerialize industrial metabolism, and reduce the ecological impact on nature and improve quality of life. Second, it establishes conditions for the implementation of a circular economy. Third, disruptive technologies provide a solution to economic, environmental, and social problems. As a rule, disruptive technologies are not realized as separate innovations, but within a broad front (cluster) with other disruptive technologies. In one case, they serve as an auxiliary,

providing the implementation of other disruptive technologies. In another example, they are the leading (essential) application of which other disruptive technologies work. That drives the innovative transformation of a systemic nature (Koblianska et al., 2019).

The duality between social and technological innovation is important because of the potential adverse effects of Industry 4.0, such as job losses, human substitution by technological innovations, end of privacy, and possible loss of human control. However, the social perspective demonstrates that technical innovations are likely to affect the diffusion of social innovation and vice versa positively. Digitization technologies in the public sector have a positive impact on citizen welfare and improve quality of life (Katz, 2017).

Despite the positive effects of Industry 4.0, Kovacs (2018) highlights the dark corners of Industry 4.0: security-related uncertainty, consequences of automation, distorting effects of measurement, unintended consequences of neglecting contextual interactions. Wright et al. (2018) involving stakeholder theory and social contract theory highlight the issue of ethical challenges as an Automation and AI wave demands for the new moral frame.

Economic and social implications of the transformative impact of disruptive technologies related to improving quality of life.

AI impacts. AI is transforming different sectors: *Transportation.* Uber and Lyft increased the use of self-driving technology. *Criminal Justice.* Advancements in face recognition facilitate control by authorities. Courts started to use AI to sentence criminals (Delgado, 2018). As well, too much innovation could be a terrible thing for society and lead to a dystopian future if society is not careful. The risk of significant disruptions to democracy is evident. *Advertising.* AI is targeted to personalized advertising. Advertisers are already able to select advertising that would have a positive impact on purchasing behavior (Delgado, 2018). Table 1 shows the forecast of the most important developments in the internet of things for 2025.

*Table 1. Forecast of the most important developments
in the internet of things for 2025*

Event	Important consequences	
	Positive	Negative
	Double effect option	
The beginning of mobile phone implementation	Improving the effectiveness of treatment, personalizing data, monitoring the location of children	Privacy violation; reduced data security, addiction
	Changes in relationships between people	
About 10% of people's clothing is connected to the Internet	Personalization of clothing; health monitoring; self-managed treatment	Privacy violation; reduced data security
	Real-time identification	
One trillion sensors connected to the internet	Improving resource efficiency; productivity growth; improving the quality of life; environmental monitoring; improving safety; cheaper services	Breach of confidentiality; job loss for unskilled workers; increased risk of hacking and reduced security; increased complexity and danger of losing control
	Changes in business models; the emergence of new and decline of old businesses; increased use of production and personal assets; automation of information operations; change of institutions	
Over 50% of home internet traffic is expected to come directly from devices (neither entertainment or communication)	Improving the efficiency of the use of resources and energy; comfort increase; increased security	Vulnerability to crime and cyber-attacks, reduced privacy
	Increase of distance works; change in the number of jobs	
The emergence of the first government, replacing a significant part of the channels for obtaining information (for example, census) with big data sets	An increase in the number of decisions made in real-time. Improving and speeding up decision making. An open information data set for potential investors. Resource-saving and saving time. Simplification of procedures for citizens. The emergence of new jobs	Concern over privacy. Loss of traditional jobs. Risks of abuse of information (algorithm) owners. Risks of declining confidence in the government
	Changes in government and business. Changes in information use	
10% of self-driving electric vehicles on the roads of leading countries are expected	Reduced stress and road rage. Improved security. The increasing mobility of old people and people with disabilities. Improving electric vehicles and reducing emissions	Loss of jobs (taxi and truck drivers). Income loss from traffic tickets. Increased risk of hacking and cyber-attacks
	Change in insurance and emergency assistance	

Source: Compiled from Christensen (2016), Schwab (2017), Schwab et al. (2018), Sotnyk et al. (2015)

Research on the Internet of Things proves several challenges: unauthorized surveillance, uncontrolled data generation, and use, inadequate authentication, and information security risks (Caron et al., 2016).

The disruptive technologies can bring significant challenges to policymakers, business leaders, and workers. There are several solution spaces to consider.

The World Economic Forum predicts that by 2025, 75 million jobs will have disappeared to be replaced by 133 million new ones as automation spreads in the workplace (Gilchrist, 2019).

Socio-economic effects of disruptive technology (Figure 1) are challenging because the set of critical functions of society is not constant over time, and plausible new functions that may develop in the years are unknown. Disruptive technologies may lead to the collapse of existing economic models (Magruk, 2016). All the processes ongoing in Industry 4.0 are complex and subject to a high degree of uncertainty. The current uncertainty makes it difficult predicting the possible effects of disruptive technologies.

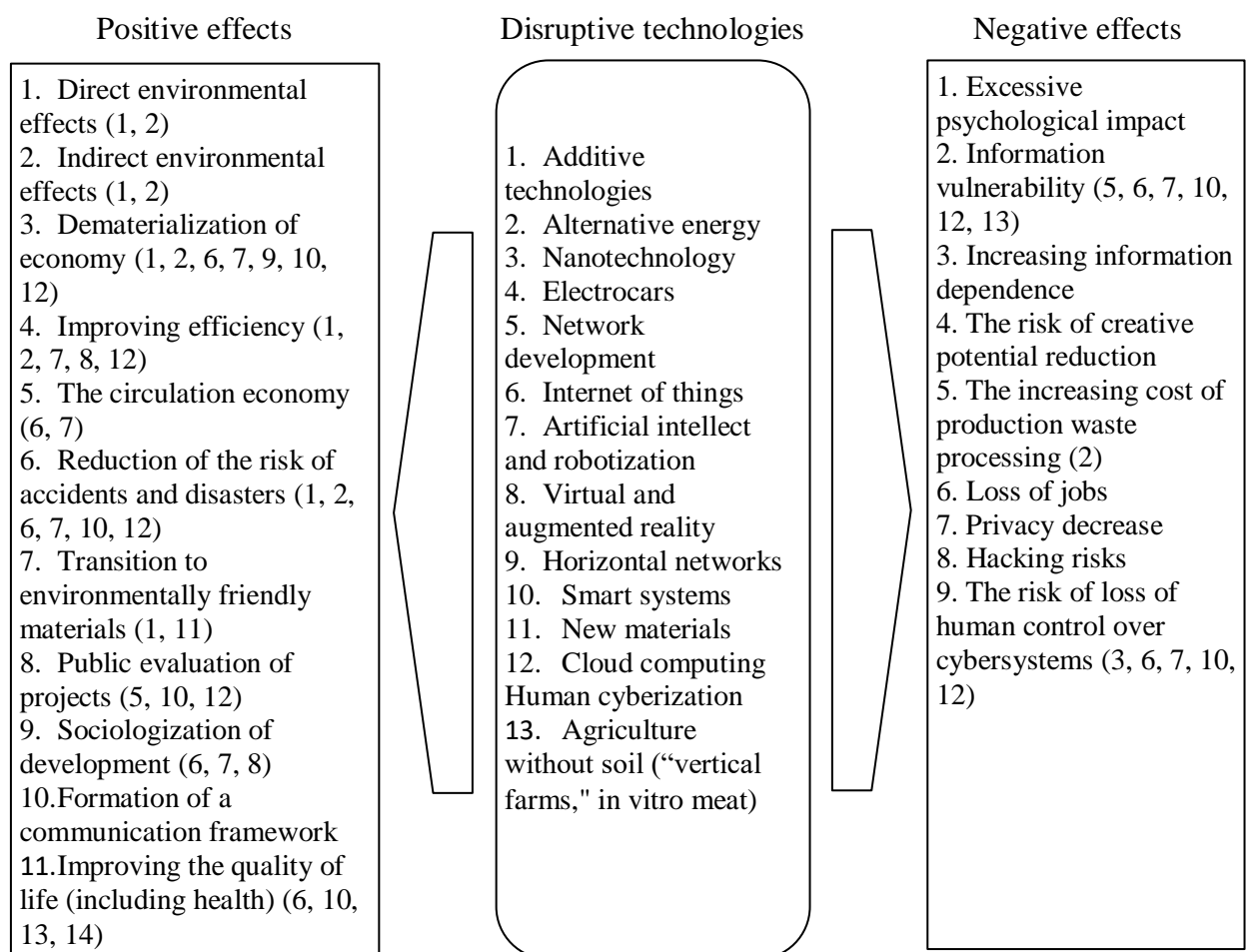

Fig. 1. Positive and negative impact of disruptive technology (DT) on sustainable development (in brackets – the predominant DT effect)

The socio-economic effects of disruptive technology can be explained by analyzing the peculiarities of Industry 4.0. A disruptive technology is a technology

that changes the bases of competition by improving the performance metrics along which firms compete. Therefore, the primary effect of a disruptive technology occurs in competition.

1. *Direct environmental effects* are the result of the decrease of environmental impact from energy production, the manufacture, and consumption of products (Sineviciene, et al, 2018). Advanced alternative energy technology made renewable energy highly competitive comparing to traditional sources. Significant pollution of water and soils originates from the toxic materials in the caught ash. Renewable energy sources (sun, wind, rain, geothermal) in the United States overtook coal-fired power plants for the first time. The share of the former was 21.56%, while the latter was 21.55%. Successes of the EU countries are even more impressive (Kabanov, 2019). The significant environmental effect will result in the widespread use of electric vehicles. It allows building electricity generating systems in more remote locations. Currently, road transport contributes up to 40% of air pollution. The development of alternative energy will increase this effect immensely.

2. *Indirect environmental effects.* Alternative energy can prevent significant environmental impacts of the processes of extraction, transportation, and storage of fuel resources (drainage and soil pollution, oil spills, pipeline accidents, blocking animal migration routes, etc.).

3. *Dematerialization of the economy.* Disruptive technology (primarily additive methods based on 3D printers) can significantly reduce material intensity and energy consumption (energy intensity and input of material per unit of product) (Sotnyk, 2012). The share of waste in traditional production equals 90-95% of natural resources extracted from nature. Additive technologies may significantly reduce the amount of waste.

If we compare traditional and alternative energy, the latter allows abandoning material and energy-intensive processes of extraction and transportation of fuel. This means there is no need to extract the materials and energy necessary for the production.

4. *Improving resource efficiency.* Resource efficiency is a key factor in a greening the economy (Sotnyk et al, 2015). The use of new materials, computerization (digitization) of design and manufacturing products based on artificial intelligence may significantly increase the efficiency of economic processes. Fiber-optic communication (quartz, glass, or polymer fiber) allowed increasing the speed of information transfer by more than five times. A single light guide can easily replace an entire cable containing several hundred metal wires.

5. *A circular economy.* Cyber-physical systems in Industry 4.0 and the Internet of Things are a step towards building a circular economy. The digitalization of production processes and the development of cloud technologies also contribute to this. Ideally, each product will have its label, which will carry information about the source of resources, production technology, the type of energy used, and other data. This information is the basis for creating closed material use cycles.

6. *Reducing the risk of accidents and disasters.* The new economy may significantly reduce the risk of emergencies that cause significant environmental damage. At least two circumstances contribute to this. The first is the dematerialization of the production and consumption processes. The dangerous links of production, transport, and storage of resources are eliminated. We can compare, on the one hand, traditional capacities requiring a significant amount of hazardous materials and energy carriers, on the other hand, additive manufacturing and alternative energy. The increased control of cyber-physical systems over the production and consumption process minimizes the negative impact of the human factor and the inevitable mistakes in production management.

7. *Transition to environmentally friendly materials.* The modern technological revolution and the creation of new materials allow them to be included in the metabolism of ecosystems. In particular, silicon and cellulose “ink” were invented for 3D printers. These substances are in the material metabolism of the planet. Packaging materials from agricultural waste became widespread.

8. *Public evaluation of projects.* The platforms for the broad involvement of people in public governance allow environmental impact evaluation by the public at a

minimal cost. There are prerequisites for taking into account the views of citizens in the formation of their environment. One of the basic principles of sustainable development can be implemented in practice: “think globally, act locally”.

9. Sociology of development. The formation of the Internet of things and the widespread use of robots may significantly reduce the physical labor. The increase of human well-being in different countries allows satisfying basic biological needs. Modern methods of agricultural production (“vertical” farms, test-tube meat) are essential. This forms prerequisites for the implementation of the basic approach and creates the conditions for the development of a personal basis. It is ultimately the main goal of sustainable development.

10. Improving the quality of life. The implementation of individual monitoring of human health, the development of medicine based on the reproduction of renewable organs, and a new generation of pharmaceuticals, contribute to a significant increase in the quality of human life. It ultimately brings society closer to sustainable development.

The negative consequences of disruptive technologies are less noticeable and much more difficult to predict. However, many researchers (Schwab et al., 2018; Skinner, 2018) highlight the threats of the possible negative effects.

1. Excessive psychological impact. Information control over systems based on disruptive technologies demands constant concentration and is stressful. The situation is complicated because someone will have to solve information problems, the skills for solving which are not inherent to the biological nature of man. They must be newly acquired anew, and it is unclear to what extent a person will be able to withstand this psychological pressure.

2. Information vulnerability. The widespread use of cyber-physical systems in production and consumption may reduce the risk of human errors. At the same time, the weakness of these systems significantly increases in the case of information failures. We often encounter such phenomena today (the computer freezes, the Internet turns off, computer viruses). In the future, such situations may turn out to be much more dramatic. The situation may be worsened by the fact that there is no

alternative to the mentioned systems. Their complexity is continuously increasing. Completed tasks are incredibly complex. Cyberphysical systems are unique, and there is no alternative to them.

3. *Increasing information dependence of a person.* Constant concentration on the perception of information may cause specific relationships, similar to drug addiction. It can cause mental disorders, poor social behavior. Besides, this can cause negative processes in the body and abandoning regular physical activity. Ultimately, all these consequences worsen human health and stimulate the emergence of diseases.

4. *The risk of creative potential reduction.* Few people can switch to creative activities when they do not fulfill numerous production functions. Many people do not have sufficient creative potential. Part of society not capable of creative development may feel gradual personal degradation.

5. *The increasing cost of producing waste in a green economy.* The green economy can significantly reduce the environmental impact of production systems. However, the material basis of a green economy can have an environmental impact. First, the manufacturing green means of production is eco-destructive. Second, generated waste after the useful life period of assets should be disposed of or buried. For example, an enormous amount of waste from solar panels and batteries is expected soon. Today, people should think about the unification and industrialization of these processes.

6. *Loss of jobs.* The loss of traditional jobs as a result of the introduction of disruptive technologies is possible. New technologies will contribute to establishing new jobs, probably, no less than the ones that will disappear. However, this does not entirely solve the emerging social problems for two main reasons. First, not all people are ready to learn new professions due to their more complex information content. Second, even those who, in principle, are prepared to learn new functions are at risk of experiencing additional psychological overloads. Rapid technology changes necessitate acquiring new skills (and possibly their place of residence) several times during their lives.

7. *Privacy*. Individual privacy faces numerous threats from new technologies. On the one hand, new technologies help to reduce the corruption and criminal component in human activities. It will be increasingly tricky for subjects of such actions to keep the negative aspects of their efforts secret for the public. On the other hand, each person becomes more vulnerable to criminal manipulations and blackmailing by criminals.

8. *Hacking risks*. Hacker attacks and actions can withdraw many advantages of new technologies that are grounded based on information programs and communications – the targets for hackers. The fight against hacking and strengthening the security of systems should be accompanied by social measures aimed at improving the ethical component.

9. *The risk of losing human control over cyber systems*. Complex cybersystems regularly increase the ability of their self-design and self-organization. This is the basis for the development of the Internet of things and nanotechnology. Moreover, the implementation of nanotechnology without the self-organization of cybersystems is generally not completely possible. The self-organization of cybersystems can lead to a complete loss of human control. This danger increases as the Cloud develops. Currently, it acts as a global memory system. Very quickly, it evolves towards the formation of an independent universal mind, working at the meta-level. It may both control human behavior and establish other competing entities (including material ones) with the personal ones.

Currently the European Union and its institutions initiate a variety of initiatives to engage in social dialogue on digitisation in every Member State. These EU-level initiatives, developed within European Platform of National Initiatives “needs to take into account the social aspects of digitisation, coordinating and stimulating discussion in all Member States through the relevant National Initiatives”.

This research was funded by a grant from the state budget of the Ukraine, "Fundamentals of the phase transition to the additive economy: from disruptive technologies to institutional sociologization of decisions" (No. 0121U109557).

References:

1. Caron, X., Bosua, R., B. Maynard, S., Ahmad, A. (2016). The Internet of Things (IoT) and its impact on individual privacy: An Australian perspective. *Computer Law & Security Review*. Volume 32. Issue 1. February 2016. Pages 4–15. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2015.12.001>
2. Christensen C. M. (2016). *The Innovators Dilemma. When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Harvard Business Review Press. 2016. – 288 p. Available at: <https://store.hbr.org/product/the-innovator-s-dilemma-when-new-technologies-cause-great-firms-to-fail/5851>.
3. Danneels, E. Disruptive Technology Reconsidered: A Critique and Research Agenda. *The Journal of Product Innovation Management*. 2004. 21:246-258.
4. Deep Shift Technology Tipping Points and Societal Impact. Survey Report, September 2015. World Economic Forum. Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GAC15_Technological_Tipping_Points_report_2015.pdf.
5. Delgado, Anthony (2018). Three Impacts of Artificial Intelligence On Society. *Forbes*. June 13. Available at: <https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2018/06/13/three-impacts-of-artificial-intelligence-on-society/#18910a686ec0>.
6. Digitalisation of industry – Workers and social issues at the centre! (2017). European Commission. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/blog/digitalisation-industry-workers-and-social-issues-centre>.
7. Gilchrist, K. (2019). The jobs market is changing – and so should your re→sume. Make it. <https://www.cnbc.com/2019/04/19/future-of-work-how-to-write-a-resume-for-a-changing-job-market.html>.
8. Kabanov, I. (2019). Renewable Energy Infographics in Europe. Across the EU, renewables are on the rise. <https://echo.msk.ru/blog/metkere/2467949-echo/>.
9. Katz R. L. (2017). Social and Economic Impact of Digital Transformation on the Economy. GSR-17 Discussion paper. Available at: https://www.itu.int/en/ITU-D/Conferences/GSR/Documents/GSR2017/Soc_Eco_impact_Digital_transformation_finalGSR.pdf.
10. Kovacs O. The dark corners of industry 4.0 – Grounding economic governance 2.0. *Technology in Society*. Volume 55. 2018. Pages 140-145. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2018.07.009>.
11. Magruk A. Uncertainty in the Sphere of the Industry 4.0 – Potential Areas to Research. *Business, Management and Education*. 2016. 14 (2): 275-291. doi:10.3846/bme.2016.332.
12. Schwab, K., & Davis, N. (2018). *Shaping the Fourth Industrial Revolution*. Davos: World Economic Forum.
13. Sineviciene, L., Kubatko, O., Derykolenko, O., Kubatko, O. (2018). The impact of economic performance on environmental quality in developing countries. *Inter-national Journal of Environmental Technology and Management*. Vol. 21 No. 5/6. Pp. 222-237 DOI: 10.1504/IJETM.2018.100581.
14. Skinner, S. (2018). *Digital Human: The Fourth Revolution of Humanity Includes Everyone*. Wiley.
15. Sotnyk, I. (2012). Trends and problems of management of production and consumption dematerialization. *Actual Problems of Economics*. 8. 62-67.
16. Sotnyk, I. N., Dehtyarova I. B., Kovalenko, Y. V. (2015). Current threats to energy and resource efficient development of Ukrainian economy. *Actual Problems of Economics*. 11 (173). 137-145.
17. *Technology, jobs, and the future of work* (2017). McKinsey Global Institute Available at <https://www.mckinsey.com/featured-insights/employment-and-growth/technology-jobs-and-the-future-of-work>.

6.4. Peculiarities of organization of educational space on the basis of integration of immersive technologies in the conditions of mixed learning

Current trends in the digitalization of education and the transformation of the competency approach involve the active implementation of innovative information and communication strategy for higher education. One of the key competencies of a modern specialist is the ability to realize viability, as the ability of the subject to find a degree of compliance with existing conditions. It determines a person's protection from various threatening influences and is related to people's ideas about their ability to successfully implement the behavior necessary to achieve the expected results, overcome negative environmental influences and realize the potential of man in a competitive space. The impact of pandemic trends on the process of self-realization and training of future professionals has led to a global reorientation from the "subject-subject" relationship to the realization of the process space "subject – information environment – subject". The field of higher education actively uses the advanced achievements of scientific and technological progress in many areas of human activity and, in particular, the achievements of information technology, proving the feasibility of their use in the educational process. The digital revolution, which has spawned smart devices and explosive data growth, is boosting productivity and opening up opportunities for higher education. Today, the future specialist is not limited by the lack of information, but the complexity of its understanding and application – in other words, we need a new type of interface. The most promising solution is the integration of immersive technologies, which bring the theoretical basis closer to the practical visualization and assimilation of the material being studied.

Currently, there is a qualitative transition of the higher education system to a competency-based approach based on a paradigm that provides for the formation of an individual educational trajectory for each student. In particular, during the round table on "Educational policy in the information society", held on May 24, 2016 by the Committee on Science and Education and the Committee on Informatization and

Communications together with the Association of Information Technology Enterprises of Ukraine, special attention was paid to this aspect that information and communication technologies allow for an individual approach and development of each individual in accordance with individual learning styles. In this way, you can develop the talents of each personality, rather than just teaching everyone equally. The orientation of the educational process on the individualization and personalization of education is fixed in the Law of Ukraine "On Education" [1], which provides an interpretation of the concepts of "individual educational trajectory", "individual development program" and "individual curriculum" and more.

In the modern educational space, e-learning is widespread through the use of information, computing and telecommunications technologies and a wide range of distance technologies. The rapid development of information and communication technologies contributes to the search for and application of new approaches to diversify the learning process of students. Among the innovative educational technologies that can improve the professional training of future specialists in the institution of higher education, it is worth noting blended learning, adaptive, individualized and personalized e-learning, etc. However, despite the scientific achievements in this field [2, 3], the problems of individualization and personalization of e-learning, the creation of adaptive learning systems, the expansion of tools for learning management systems used in educational institutions, and others remain insufficiently developed.

An individual educational trajectory is a personal way of realizing the personal potential of each student in education. The terms "variable learning", "personalized learning" and others are used as synonyms. The application of the individual learning trajectory, as well as its differences from the individual educational route and individual educational program is discussed in the study of K. P. Osadcha, where the individual educational trajectory is determined by what experience has been accumulated, what has been studied, what has been done, what has been chosen, what was meaningful and interesting for the student [4].

The concept of blended learning, known since the 1960s [5], is not new and is widely used in the world. Information and communication technologies used to support blended learning have undergone significant changes over the last decade, so they require understanding and methodological justification for appropriate use in the process of renewed blended learning in higher education institutions of Ukraine.

Society's requirements for the training of specialists in higher education institutions and the conclusions made during the use of distance technologies during the coronavirus [6] pandemic, raise the issue of distance learning in the structure of blended learning in the training of future professionals.

In the scientific literature, the term *blended learning* means a method of learning that combines elements of traditional and e-learning (distance learning, mobile learning) [7]. In blended learning, 30% to 80% of the academic learning process is transferred from classrooms to the virtual space of the Internet, where students can choose the way, the time and the pace of knowledge. Higher education institutions independently create conditions for blended learning using various platforms, in particular: the Moodle learning management system, mass open online courses (Coursera, Prometheus, etc.), mobile educational applications, etc.

The essence of blended learning was covered by leading Ukrainian scientists in their works. They was in particular: K. L. Bugaychuk, O. V. Korotun, V. M. Kukhareno, M. M. Prokopchuk, G. V. Tkachuk and others. Without delving into the genesis of the concept, we note that "blended learning" should be understood as a kind of hybrid method, when there is a combination of traditional (offline learning in classrooms, face-to-face), online learning and independent learning [8]. This means not just the use of modern information and interactive technologies in addition to traditional ones, but a qualitatively new approach to learning. In foreign publications, the term "hybrid learning" is used, which is considered synonymous with the concept of "blended learning" and is understood as combining face-to-face learning and online learning, is the most promising approach to higher education [9]. V. M. Kukhareno and others distinguish these concepts as follows: blended learning focuses on a purely mechanical approach to mixing different forms of learning, and

hybrid learning is a combination of new, advanced form of learning, using the capabilities of IT technology with old technology and the formation of a new approach (innovation), taking into account the known capabilities of the old technology [10]. Today in domestic and foreign terminology there are different approaches to defining the essence of the concept of "blended learning". Traditionally, such training is seen as a combination of traditional formal learning tools (working in classrooms, studying theoretical material) with informal, for example, with the discussion of controversial issues via e-mail and Internet conferences (D. Painter). Blended learning means the use of a combination of e-learning and classroom learning (R. Shank). It is also defined as a combination of distance and traditional communication in integrated learning activities (S. Moebz, S. Weibelzsch) and blended learning is interpreted as an approach that integrates traditional and computer-mediated learning in the pedagogical environment (S. Graham).

According to the domestic authors A. Stryuk, Y. Trius, V. Kukharenko [11], blended learning is a purposeful process of acquiring knowledge, skills and abilities in terms of integration of classroom and extracurricular educational activities of the subjects of the educational process based on the introduction and complementarity of traditional technologies, e-learning, distance and mobile learning in the presence of student self-control over the time, place, routes and pace of learning. As the optimal definition, we determine the version of O. Krivonos. According to the definition of O. Krivonos – "blended learning is an educational concept in which the student receives knowledge both independently (online) and in person (with the teacher)" [12]. This approach to learning makes it possible to control the time, place, pace and method (trajectory) of learning. In essence, blended learning is a combination of a traditional classroom system and modern digital education.

The effectiveness and conditions of blended learning have been studied by both foreign (B. Means, Y. Toyama, R. Murphy, M. Bakia, K. Jones, D. Renner, S. Laumer, T. Weitzel, etc.) and Ukrainian (L. R. Dankevych, G. V. Tkachuk, V. Boliliy, V. Kopotiy) scientists. In particular, a study [9] based on comparing

blended learning, face-to-face learning and online learning concluded that blended learning was more effective than online learning. The paper [13] shows that the strategy of blended learning is satisfactory provided the use of interactive methods focused on students, it is effective in the process of teaching and learning, as well as in the current and final assessment.

Distance learning technologies, as a component of blended learning, were studied by V. V. Oliynyk, K. P. Osadcha, V. V. Osadchiy, M. M. Nazar, O. M. Samoilenko, A. V. Chorna, B. I. Shunevych and others. The issue of introduction and application of distance and blended learning in vocational education is covered in the works of R. S. Gurevich, O. A. Kulnych, I. Marynchenko, V. Yagupova and others. Despite the extensive coverage of theoretical, methodological and practical aspects of blended learning, little attention is paid to the problems of its application in vocational education.

Blended learning refers to the latest technologies, i. e. those that are completely different from traditional technologies. This type of learning becomes personalized and student-centered. This type of training solves the following tasks [14]:

- it expands the educational opportunities of students through accessibility and flexibility, taking into account their individual educational needs, as well as the pace and rhythm of mastering the material;
- it stimulates the formation of the subjective position of the student: increasing his motivation, independence, social activity, reflection and introspection and, as a consequence, increases the efficiency of the educational process as a whole;
- it transforms the style of the teacher: provides a transition from the translation of knowledge to interactive interaction with the student, which contributes to the formation of the process of constructing their own knowledge;
- it personalizes the educational process: the student independently determines their learning goals, ways to achieve them, taking into account their own educational needs, interests and abilities; the teacher in this situation is the student's assistant.

Accordingly, the advantages of distance learning include the availability of courses and their modular construction. Each student can choose the appropriate

course as needed. The next criterion is the practicality of learning (the use of methods of adapting learning to the needs of the student). The third advantage includes low training costs (no study trips, sessions). The fourth advantage is mobility. And, finally, the choice of study time (the student chooses a convenient time to study) [15].

The main didactic features of blended learning, which characterizes its advantages over other forms of organization of the educational process, include [6]:

- integration of didactic possibilities of traditional and electronic forms of education, optimal combination of their advantages;
- the possibility of integration, in certain variants, at all levels of education, for any profiles, specialties, areas of training;
- a significant increase in opportunities for personalization and individualization of the educational process;
- the domination in the structure of the educational process of individual work of students, which contributes to the development of educational independence and the formation of skills that provide the opportunity for self-education in the later stages of life;
- wide use of "various interactive types of educational activities", which allows to transform the position of the applicant for higher education (from the object of study – to its subject), to intensify the formation of positive learning motivation and "integrated learning experience".

Analyzing the models of blended learning, we should pay attention to the most well-known typology of blended learning models, which was developed in 2012 in the American Christensen Institute by H. Stacker and M. Horn. It includes six models [16]:

- 1) "Face-to-Face Driver" (variants of semantic translation: "classroom training with online support", "face-to-face training with partial use of technology");
- 2) "Rotation" ("rotation model", or "alternation model");
- 3) "Flex" ("flexible model", "flexible plan", "flexible adaptation model");
- 4) "Online Lab" ("online laboratory");

5) "Self-blend" ("optional independent online learning", "self-regulated learning", "training menu", "personal choice");

6) "Online Driver" ("online learning with classroom support"; other variants of semantic translation – "distance online learning" and simply "online learning").

The main feature of this typology is the empirical principle of distinguishing models that differ to some extent in the relationship between traditional and electronic forms of learning and the degree of independence of students in learning the material and choosing sections of the course for self-study. There is a practical orientation of the typology, the exact connection of each of the identified models not only with its organizational and pedagogical features, but also with the didactic purpose. At the same time, the modern world is causing changes not only in the fields of economics and technology, but also changes in the requirements for the levels of prior training of future students, their needs, expectations and so on. As a result, the strategy of education and technology of reorganization of blended learning is changing. In the context of digitalization and informatization of the modern cultural and sensory environment, the priority is to find ways to use immersive technologies in the process of professional and personal development of the future specialist. *Immersive technologies* – the virtual world or different types of mixing of real and virtual reality. Immersive technologies are also called augmented reality technologies. Their list includes virtual and augmented reality, as well as 360° video. They provide the effect of full or partial presence in an alternative space and thus change the user experience in completely different areas.

- RR (real reality) – "real reality" or objective reality in which we are and which we perceive the senses.

- VR (virtual reality) – virtual reality – a fully simulated reality using modern technology. It's not just 3D or 360° scenes, it's also sound, tactile sensations and even smells.

- AR (augmented reality) – augmented ("added") reality. That is, we add elements of virtual, simulated reality to our reality (RR).

- MR (mixed reality) – mixed reality. It is essentially VR with some AR additions. Or AR using Hololens.

- XR (extended reality) is a common name for AR and VR technologies.

- 360-photo, video – content consisting of one 360° – or several stitched photos and videos. 360° broadcasts are also common.

Virtual (VR) and augmented (AR) reality technologies are a key tool for a fundamentally new level of human interaction with the digital world, which is playing an increasing role in the global economy, politics, social relations and more. The symbolic information world offers a wide range of ready-made patterns and styles of behavior that individuals choose and try to implement into the fabric of their daily lives. Today, these samples are represented primarily by computer virtual reality, a virtual (computer) symbolic world, which provides the subjects of the information space with enormous motivational, cognitive, communicative, operational, creative and spiritual opportunities [17]. Virtual and augmented reality technologies have received the most serious development in the entertainment and marketing markets, but this is not the limit, but only the first stage of their implementation. The most promising in terms of economic effect are products based on virtual and augmented reality technologies not only in the fields of industrial production, health care, consumer services, but also in education, enriching the educational process.

Analyzing the work of foreign authors on the introduction of immersive technologies in the educational environment, it should be noted that the growing popularity of augmented reality technology and interest in it, currently due to research justifying the prospects of augmented reality technology by expanding production and creating completely new areas and educational opportunities. Among the main arguments are: the ability to design thematic databases with visualized data (visualized databases), capable of working with different operating systems and devices; the emergence of crowdsourcing platforms for the creation of augmented reality content by users, the creation of new computer systems. A great number of modern researchers (R. Cipresso, I. A. C. Giglioli, H.-K. Wu, H.-Y. Chang) pay

special attention to the integrative processes of introduction of immersive technologies in higher education [18]. Scientists study the process of implementing innovations in virtual development, augmented reality in the psychological and pedagogical construct of training future professionals, the formation of professionally important qualities, professional competencies. Particularly innovative in modern realities, according to N. Wu, H.-Y Chang, M. Bower, S. Howe, is the integrated combination of traditional pedagogical technologies and models with innovative augmented reality technologies, in order to optimize educational activities and increase the effectiveness of research activity applicants for higher education [19].

The variety of companies and leading higher education institutions involved in the introduction of augmented and virtual reality technologies in the field of education testify to the prospects of this technology in this direction. In particular, recently in Japan, the private institute Meisei High School opened a virtual school Japan Online School VR [20]. Learning using these technologies can be considered a new way of knowledge transfer that meets the qualitatively new content of learning and personal development of students, thereby stimulating innovative aspects of teachers and creating preconditions for the introduction of new approaches to learning and improving education that meets youth expectations. Augmented and virtual reality technologies are a new way of presenting information, making it much clearer and more attractive. Their use helps to increase students' motivation for the learning process through visibility, information completeness, interactivity and ample opportunities for gamification of education. Some issues of development and application of software and simulators based on augmented and virtual reality technologies for educational purposes are considered in a number of works by domestic and foreign scientists, namely: the potential of augmented reality to transform the educational process into smart learning; general issues of augmented reality software development for educational purposes; application of virtual reality in education; perspective analysis of the application of augmented reality technologies for the training of specialists of the new technological era; issues of application of computer simulations and games in engineering education; problems of

virtual reality application in foreign language teaching in higher education institutions (HEIs); the issue of developing an augmented reality training simulator for studying algorithms; features of the use of the virtual environment for the training of specialists in information technology. Considering scientific research on the application of adaptive learning systems, it is worth noting the work devoted to the study of prospects for the means of implementing blended learning in free economic education; the use of intelligent systems in education; principles of adaptive learning; the use of neural technologies to individualize learning and others. During the exploration and research of the combined use of augmented and virtual reality technologies with adaptive learning systems, we considered works on the current state and new opportunities for adaptive learning in virtual reality; improving massive open online courses through augmented reality, adaptive learning and gamification; applying an adaptive interactive learning environment based on augmented reality in order to improve the understanding of fundamental concepts in the learning process of future engineers. The analysis showed that the problems of combining augmented and virtual reality technologies with adaptive learning systems have not yet received a thorough scientific examination.

New orientations and values of modern education have necessitated the understanding of the student as a person. That means that each student should be treated as a unique person with their own individual learning needs. Therefore, the content presented to the student should be appropriately adapted to the personal needs of the student, and the content of the course should be interactive and dynamic, taking into account the skills and preferences of the student. However, in recent years, with the advent of e-learning, distance e-courses have become aimed at the simultaneous learning of a large number of students. Due to the large number of students and the large scale, there is considerable heterogeneity in the learning outcomes of different students. This fact has led to some shifts in the distance education system in the direction of finding ways to individualize learning.

Ways of applying augmented reality technologies in education are reflected in the MARE (Mobile Augmented Reality Education) [21] methodology. The proposed

MARE structure consists of three hierarchical layers: basis, functions and results. It is based on the analysis of various ways of learning from theoretical knowledge to the development of practical skills. Whatever the theory of learning is adopted in an educational institution, for example, associative-reflexive theory of learning or the theory of problem-based learning, for higher education the main criterion for acquiring knowledge is their application in practice. The functional level depends on the individual approach and actions of the learner and his interaction with educational resources.

As can be seen from the above scheme (Fig. 1), the sphere of immersive technologies include primarily educational resources.

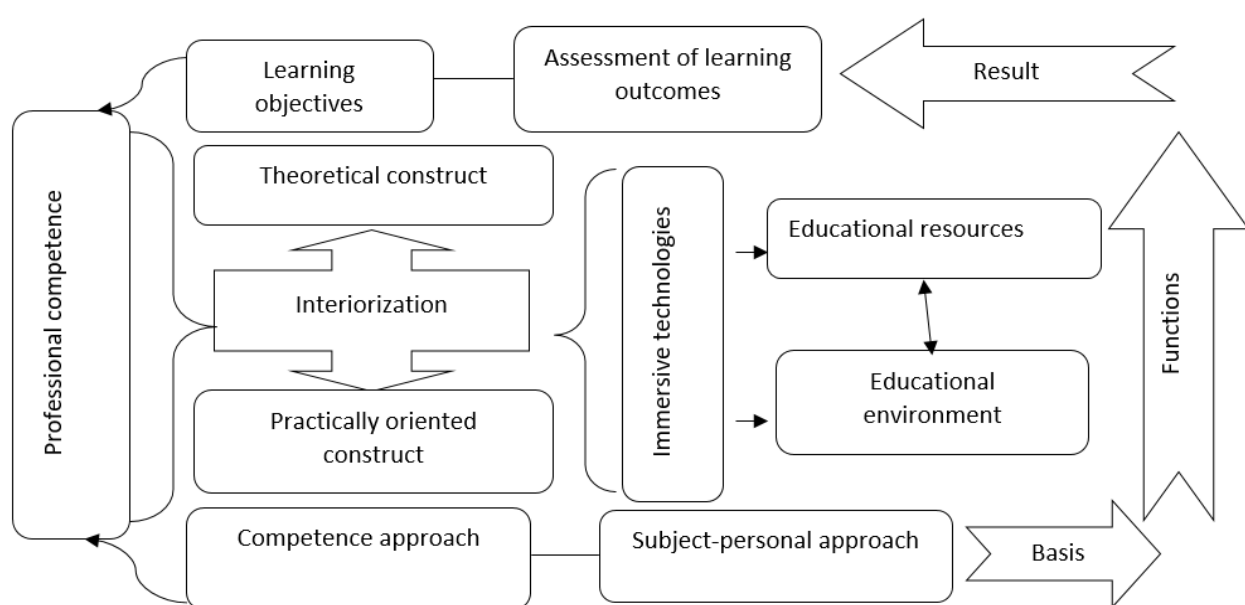

Fig. 1. Scheme of realization of competence and subject-personal approach of introduction of immersive technologies in educational process in higher school (basis of MARE methodology)

These resources and their combination, which constitutes the educational environment, are designed to fill the gaps between the required competencies and learning outcomes and contribute to the internalization of theoretical and practical experience on the path to professional suitability and competitiveness. In the corresponding scheme, immersive technologies act as an interiorizing link, which

provides an opportunity to bring the theoretical and practice-oriented construct of professional training closer to the realities of life, which affects the development of professional competence.

Types of virtual reality:

- VR technologies with full immersion effect, providing a plausible simulation of the virtual world with a high degree of detail. Their implementation requires a high-performance computer capable of recognizing user actions and responding to them in real time, and special equipment that provides an immersion effect.

- VR technology without immersion. These include simulations with images, sound and controllers that are broadcast on the screen, preferably widescreen. Such systems are considered virtual reality, because of the degree of impact on the viewer, they far surpass other means of multimedia, although they do not fully implement the requirements of VR.

- VR technologies with a common infrastructure. These include Second Life – a three-dimensional virtual world with elements of the social network, which has more than a million active users, such as the game Minecraft and others. Such worlds do not provide full immersion (however, Minecraft already has a virtual reality version that supports Oculus Rift and Gear VR helmets). But in virtual worlds, interaction with other users is well organized, which is often lacking in "real" virtual reality products.

Virtual worlds are used not only in the gaming industry. Thanks to platforms such as 3D Immersive Collaboration, you can organize work and study 3D spaces – this is called "collaboration with the effect of presence." The ensuring of full immersion and, at the same time, user interaction in virtuality is one of the important areas of VR [22] development.

Types of augmented reality:

- Augmented reality based on markers. It is sometimes called image recognition. This type of technology uses a camera and a special passive visual marker, such as a QR code (quick response code), which shows the programmed

result only when the sensor reads it. In this way it is possible to distinguish virtual objects from the real world.

- Markerless augmented reality. It is sometimes called coordinate-oriented or GPS-oriented augmented reality. It can use the Global Positioning System (GPS), digital compass, speed sensor, or accelerometer that your device is equipped with to provide information about your location. Due to the widespread use of smartphones and tablets, this technology is used most often at the moment. The most common uses are designation of directions, finding the right places, or in location-oriented apps.

- Augmented reality based on projection. It works by projecting light projections onto physical surfaces. Special applications help to interact between the person and the projection, determining the moments of human contact with the projected light. Another interesting way is the use of plasma technology, which allows you to create three-dimensional projections in space.

- Augmented reality based on VIO. Visual Inertial Odometry is a technology that helps track position and navigate in space with sensors and cameras. This allows you to create an accurate 3D model of the space around the device, update it in real time, determine its position, transfer this data to all applications and apply additional layers on top of it. The capabilities of this technology are truly unique: you can measure distances, insert various objects into the interior and interact with them. VIO promises to be the most promising technology in AR, currently used by giants such as Google in its Project Tango and such as Apple in ARKit.

The possibilities of using AR technologies are almost limitless and can be applied in almost all aspects of our lives. They will qualitatively change the ways we communicate, consume information and improve the quality of education [23]. The concept of "Immersive learning" (immersive teaching, immersive education) appears in foreign literature, which describes the study and consolidation of the potential of the so-called "virtual worlds" in the educational environment. Immersive technologies imply the transformation of the role of the teacher, emphasizing the design of a multimodal virtual environment, the creation of immersion scenarios. Over the past few years, "immersion" in education has been recognized as a powerful

and effective tool to support learning. The immersive approach in education is understood as a strategy of cognition, as well as a set of techniques, ways of interactive productive interaction of subjects of the educational process to develop and self-develop the student's personality in an artificial virtual environment that can comprehensively affect its sensory modalities.

Currently, there are a sufficient number of platforms (AR-libraries) designed to create AR-applications. Here are some of AR-libraries: Vuforia, ARToolKit, Kudan, Catchoom, Augment, HP Reveal, WikiTude, LayAR, Blippar, EON Reality, InfinityAR, etc. The most common application is Qualcomm's Vuforia, which has paid and free versions and provides developers with a wide range of tools for creating augmented reality objects. Vuforia's functionality allows not only to scan multiple real 2D and 3D objects at the same time, but also to identify them, as well as play additional elements through a set of specifications and view a virtual display of the desired object, which may even go unnoticed. When recognizing objects, the application allows you to use data stored on a mobile device or in a cloud storage. The set of open source ARToolKit software libraries allows you to get an augmented reality interface by tracking previously known object markers with a mobile device camera, their subsequent recognition and reproduction in 3D. ARToolKit supports a large number of operating systems, free software development environments for each of which are available on all platforms. Thus, the availability and ease of use of the program expands the possibilities of its implementation within the competence approach in the process of training future professionals. The HP Reveal platform, being an updated version of the Aurasma AR library, combines AR (Augmented Reality) and IoT (Internet of Things) technologies. The principle of HP Reveal is similar to the widely used technology of QR code recognition. Using the camera of a mobile device, GPS, Bluetooth, Wi-Fi, accelerometer and gyroscope, the application identifies all sorts of objects from the surrounding space. Then, with the help of visual interactivity, files of various formats (graphics, audio, video, etc.) are superimposed on these objects and the resulting objects, called auras, are transferred to the screen of the mobile device. Examples of platforms for AR simulators are:

software and hardware complex for working with three-dimensional images to create educational VR/AR-lessons for trainers EON Reality and software for creating educational kits Virtualis. Platforms for creating educational AR-content are Amazon Sumerian, BrivoVR, Engage, Visible, The AVR Platform from EON Reality (consists of three separate products – Creator AVR, Virtual trainer and AR Assist), SecondLife, VRLively, Vrchat and High Fidelity. Marketplaces for educational AR content are Zspace and Hologate [24].

Analyzing the possibilities of using immersive technologies in the process of modernization of the educational space of higher education, special attention should be paid to the technological principles of using immersive technologies in the implementation of competence approach and development of professionally important personality traits [24].

Table 1. Technological possibilities of using immersive technologies in the educational process

Subtechnology	Example	Description of the decision	Components of personality vitality
Graphic display technologies	<i>Augmented reality helmet</i>	With the help of computer vision technology, autonomous and compact devices with built-in sensors and cameras allow you to analyze the space around the user, to form a map of space for orientation in it. Most glasses are equipped with voice and movement recognition, they can be controlled without using your hands. Images are projected on eyepiece lenses or special mini-displays, no need for additional labels to generate content. There are binocular (Hololens, DAQRISmartGlasses, Meta 2); monocular (GoogleGlass, Vuzix M3000) models of glasses and helmets.	The use of helmets, goggles and an augmented and virtual reality optical system allows you to implement situational, personality-oriented cases that affect the development of professional competence: - cognitive structure (creativity, divergence of thinking, prognostic abilities); - emotional and volitional structure (stress resistance, emotional self-regulation); - behavioral structure (readiness to solve professionally important tasks, flexibility of behavior, tolerance for uncertainty
	<i>Augmented reality system – an optical element</i>	Optical system for creating holograms. Can be used as a basic element of an augmented reality helmet, ie the creation of holograms.	

Motion capture and photogrammetry technologies	<i>3divi gesture recognition system</i>	Hardware platform for developing interactive applications based on body tracking and face recognition TVico and SDK for gesture and face recognition Nuitka. It is a 19-point tracking and gesture recognition solution that provides Natural User Interface (NUI) capabilities on Android, Windows and Linux operating systems.	Appropriate technologies help to improve the physical and mental health of the future specialist, successful adaptation in the process of solving professional problems with the level of transadaptation associated with self-determination and self-realization of the individual. The use of appropriate augmented reality hardware platforms allows to implement the principles of physiological and psychological feedback, which stimulates the manifestation of the insight effect, self-analysis and the formation of constructive coping strategies of behavior
	<i>TauTracker</i>	Gloves. Motion capture technology for virtual and augmented reality applications, 3D simulators, providing the user with the best immersion due to high capture accuracy and no restrictions associated with shading tracked objects and accumulated error. TAU tracker is created on the basis of its own magnetic inertial technology, with sensors located on the human body to transmit the coordinates of various parts of his body in the virtual reality system. This avoids the use of cameras, solving the problem of blind spots and cumulative errors (in inertial tracking systems) and ensure maximum immersion of the user in virtual reality.	
	<i>Ntech Lab</i>	A set of high-precision photogrammetry algorithms based on flat video streams. Algorithms provide verification of persons, identification of persons, determination of age and sex, recognition of emotions. Based on the algorithms database, the following products have been created: FindFace Enterprise Server SDK (platform for face recognition based on client scripts)	
	<i>The Psycho</i>	Outside-in tracking and tactile feedback system to ensure high simulation reliability.	

	<i>Vision Labs</i>	LUNA SDK Enterprise is a face recognition and analysis system that provides efficient and accurate facial processing in images and video streams, and can run on a variety of operating systems and platforms. LUNA SDK Enterprise consists of several modules, each of which solves certain tasks: FaceEngine – a module that contains basic functions and algorithms for face detection and retrieval of descriptors; LivenessEngine – a module that allows you to distinguish the face of a real person from an image or video; TrackEngine – a module for tracking faces and choosing the best frame from the stream.	
Applied technologies for education	<i>ISP platform</i>	Platform solution for the creation and implementation of hard skills and soft skills simulators with the functionality of network interaction, behavioral data analysis, language recognition and analysis, object libraries, etc.	An important cognitive component of a person's vitality is developed prognostic abilities and critical thinking. Appropriate platforms and simulators provide the opportunity to train practical professionally important skills and internalize theoretical knowledge and practical experience. This allows you to form a set of professionally important behavioral markers that increase the opportunities for effective professional self-realization of future professionals, for example: - Ability to solve complex specialized problems and practical problems - Ability to apply knowledge in practical situations - Knowledge and understanding of the subject area and understanding of professional activity, willingness to take responsibility for decisions within professional activity
	<i>Platform hrvr.Academy</i>	A platform solution for learning with the help of interactive simulations in virtual reality. A full-fledged ecosystem has been created, consisting of modular educational simulations in virtual reality with an AI system for providing feedback on learning outcomes and a web portal with standard LMS functions. Ability to adapt scripts.	
	<i>PraxisVR</i>	Virtual reality training simulators and simulators for hard / soft skills	
	<i>X-Reality Conference Room</i>	Virtual reality training simulators and simulators for hard/soft skills Virtual space interaction system with motion recognition, user gestures when using widely available VR equipment and visual space reproduction of behaviors and reactions in a multi-user network mode. Users see each other,	

		interact with each other through XR-avatars (projections of a real person) and reproduce in 3D the user's face on the uploaded photo.	- Skills in the use of information and communication technologies. - Ability to make informed decisions, analyze their own activities
	<i>Luden.io</i>	A platform for creating interactive VR-visualizations to promote knowledge to the general consumer. In the game form in VR-format, certain knowledge is communicated to the target audience, stimulating the continuation of the process of learning through the positive emotional coloring of the process.	- Ability to generate new ideas), the ability to custom solutions in problematic situations (creativity) - Interpersonal skills, ability to tolerant behavior - Ability to analyze and systematize the results obtained, to formulate reasoned structured conclusions and recommendations, to inform about the results and recommendations provided
	<i>UniVERsity platform</i>	A platform for creating online courses using VR/AR technologies, which allows the user to assemble a training course with VR/AR elements without special programming skills. The platform is open, contains script designers, is implemented within the digital project "Virtual University 4.0".	- Ability to personal and professional self-improvement, learning and self-development - The ability to apply methods of emotional and cognitive regulation of their own psychological state and activities

Thus, immersive reality has some aspects that qualitatively distinguish it from other means of learning and, moreover, are not available, and sometimes even impossible in the real world:

1. The environment of immersive reality gives the user the opportunity to change the relative size of the surrounding objects that study it. This gives a unique opportunity to observe microscopic objects – in full detail, getting a complete picture of their structure, and, on the other hand, to visualize macroscopic objects – visually conveying the spatial relationships and mutual dimensions of objects.

2. Immersive environment allows you to create models of phenomena or processes that can be directly and clearly registered by the human senses. For

example, you can model the distribution of heat in space or matter, highlighting different colors and its gradients in areas with different temperatures.

3. Immersive technologies allow to create objects that have shapes in the world, to visualize abstract models. The ability to work with abstract information and multidimensional models is now a special necessity. In most scientific disciplines, the ability to operate with abstract information determines the successful learning of higher education. At the same time, working with abstract models involves the construction of imaginary models of phenomena, including invisible factors that incorporate immeasurable concepts. At the same time, students often experience a lack of real analogies that contribute to the construction of this models. Virtual reality is designed to solve such difficulties [25].

For the purposes of using immersive technologies, the following can be distinguished: visual transmission of information that is difficult to perceive when using traditional teaching methods; method of storing and demonstrating information about three-dimensional objects that have a complex structure; creation of virtual simulators; construction of spatial objects, operations with which are complex and inconvenient using the traditional "flat" interface. Solving these problems using the means of creating virtual reality involves varying degrees of their engineering excellence: from stationary installations to compact set-top boxes to personal computers. The concept of using virtual reality technologies in education fits well into the methodology of blended learning. For example, a group of Irish researchers has developed a distance learning system that uses virtual reality technology and this system has become the part of collective learning. The environment is a virtual learning audience located on a web-page with a graphical interface, where students can listen to lectures in real time, as well as communicate with each other and with the teacher through built-in chat and audio devices. In the process of learning, each user has his own 3D avatar, which represents him in a virtual audience. The user can ask his avatar commands that mimic the actions familiar to a normal lecture: raising your hand for an answer or question, nodding your head in agreement, going to the board, and so on. Note that students who have experience in computer games,

evaluate the movement and interaction of the characters as easy and relaxed. The developers checked the evaluation of the system's results, and according to them, the vast majority of students were involved in the educational process, almost all of them felt part of the group and found the environment effective in achieving social contact, no one felt isolated. Mobile distance learning is an important aspect of using similar systems that simulate different group meetings and conferences using user avatars.

Another striking example of the use of immersive virtual technology in blended learning is the work of a University of Chicago research team designed to teach students in the humanities and recreate New York in the 1920s in the historical and literary context of the time. The experience of distance use of this project was to simultaneously study in an environment of two groups of students from universities in different states, with a virtual reality system, one of the universities was CAVE 3D (completely immersive), while the other was a single 3D-Screen. At the same time, students could communicate via text and voice messages, as well as record and access them using a mobile communicator that connects to a virtual reality system via a wireless connection. The application of the system gave a positive result, providing a deep effect of presence in the historical environment.

Advantages of introduction of immersive technologies in educational process in the conditions of blended learning:

1. Immersive technologies allow you to practice real-world skills, but in a safe environment. These actions are supported by rich feedback, and they do not disrupt or affect real processes. This strategy helps to achieve mastery of behavior, technique or methodology, as it includes managed trainings the required number of times;

2. With immersion in the environment, immersive technologies allow to create an emotional connection with the experience of the graduate or a certain event, thereby forming adaptive coping strategies of behavior. Learning is about being embedded in an actual context. This is done by providing modeling environments in which learners are offered a specific activity;

3. Immersive technologies provide a platform and opportunity to practice interactions and skills when the applicant has access to an e-learning platform;

4. Under this approach, individual learning can be organized for the higher education seeker, taking into account individual progress according to his/her individual abilities and own pace and through simulation of situations. This can be in the form of a simulation and virtual world environment;

5. Immersive technologies create an opportunity for territorially dispersed applicants to meet together to study in a virtual learning environment. They can also discuss and share knowledge and information [26].

At the same time, the success of any innovative technology in education depends, on the one hand, on its proper use in accordance with the goals and objectives of learning, and on the other – on the integrated design of educational environment in general and educational content in particular. Immersive components are a world created by technical means, which is transmitted to man through his senses. The technical task of immersive technologies is to replace real sensations with computer-generated perceptions. If this task is solved successfully, the effect of immersion is created, ie the illusion of being in the virtual world. In higher education, "immersion" allows students to gain learning experience. Immersion is achieved by the technical capabilities of the system, the subjective correlate of which is the presence. The success of achieving immersion is influenced by a number of factors, including the adequacy of sensory substitution (wide field of view, stereo sound, wide-resolution display, etc.), level of interactivity, multisensory, emotional reactions and social interaction [27]. These factors can be designed to model the necessary cognitive and affective processes in learning. The most important parameters in the assessment of educational content in an immersive environment are the effect of presence, cognitive load, emotional perception, social interaction, as well as VR-stress caused by the perception of poor content and can lead to dizziness, nausea, high blood pressure and more. The effect of presence, which allows you to "live" the learning experience is also called the illusion of "being there" or "the illusion of place". It occurs when a person is in a static virtual world. When a virtual environment begins to interact with a person, for example, to respond to or respond to his actions, the person experiences the illusion of plausibility created by the

experience of the reality of what is happening. In virtual educational content, the effect of presence helps to attract attention, interest and a high level of motivation of students to learn the material [28].

At the same time, an immersive environment with its possibilities of multisensory and interactive influence on a person can create both mental activation and excessive cognitive load. High levels of cognitive stress caused by third-party processing can impair learning outcomes. The founder of the theory of cognitive load D. Sweller argued that the optimal cognitive load depends on the amount of information that working memory can store at any given time [29]. Because working memory has limited capabilities, learning methods should not overload it with additional actions that do not promote direct learning.

The theory of cognitive load with the use of multimedia [30] involves three types of information processing: third-party processing – not aimed at educational purposes, caused by poor content design or various distractions; basic processing – focused on the development of educational material; generative processing – aimed at understanding the material, is motivated by the motivation of the student to make an effort to learn. Because the ability to cognitively process information is limited, an excess of sensory stimuli or distractions can negatively affect learning outcomes. Therefore, an immersive environment with a high level of immersion can significantly increase the extraneous cognitive load.

Emotional states have a significant impact on cognitive processes, determining the selectivity of attention, as well as motivating the subject to certain actions [31]. Positive emotions make it easier to work on tasks that require creativity [32] and imagination from students. Negative emotions distract the learner from the learning task on himself, because he is trying to find a way to get rid of ill health, and thus negatively affect learning outcomes [33]. Empirically established correlation of learning satisfaction with self-regulation and flexible creative problem solving (0.43, $p < 0.001$) [34]. Because VR technologies can create very strong emotions, they have significant potential in modeling emotional states that need effective learning. The appearance of strong emotions in an immersive environment is

associated with the effect of presence: on the one hand, the experience of presence is stronger in the perception of emotionally rich content, on the other – the emotional state is affected by the degree of experience of presence.

We will focus on taking into account the individual characteristics of applicants and improving e-learning through the combined capabilities of augmented and virtual reality technology and adaptive learning systems, which have recently been adopted in various learning models and have shown significant impact on student learning experience.

We identified these technologies for our study because a large number of the studies discussed above have shown that they make content more interactive, individualized, and increase student motivation. Augmented and virtual reality technologies enable interaction with real and virtual objects. Better visualization of content and introduction of elements of gamification in the educational environment support the activity of students during learning, stimulate their ability to understand and process educational information. This is a prerequisite for strengthening the internal motivation of students to study the material and perform tasks by creating a situation of success.

Adaptive learning systems provide a wide range of tools to achieve an individual approach, making it necessary to develop measures to meet the diverse educational needs of heterogeneous students and provide the most interesting learning experience for all participants.

In our opinion, the combined capabilities of adaptive learning systems and augmented and virtual reality technologies will provide the best results, because students have a significant impact on the awareness and understanding of educational material individual and psychological characteristics of the cognitive structure of personality. With the help of flexible settings of tools for testing adaptive learning systems, it is possible at the initial stage to determine the individual psychological characteristics of the cognitive structure of personality and determine the dominant personality type for the best choice of learning material.

Thus, according to the VARK Fleming model, the learning process is based on belonging to the use of ways of student interaction with educational information [35]. Proponents of this model of learning styles suggest classifying students by channels of perception of educational information:

- visual learners who perceive the main part of the educational material with the help of the eyes. For this psychotype, it is advisable to obtain information from any visual image, they need to see it in front of them to make it easier to remember or analyze;

- aural learners, the main means of transmitting information in which there are sounds, therefore, this psychotype is characterized by receiving educational material through audio lectures. For better memorization and assimilation of such students it is necessary to voice the educational material or listen to it on record;

- digital (read-write learners), who prefer educational information presented in the form of words, text. The mode of perception is defined in the reading and writing of educational material in all its forms;

- kinesthetic (kinesthetic learners), who perceive educational material on a perceptual basis, applying the experience gained in practice.

Each category corresponds to its preferred method of obtaining and processing educational material, so to form an individualized educational material is necessary, based on the preferred channel of information, understanding the dominant type of thinking of students. Conservative methods of content presentation (fixed video, audio, scripts) do not have personalization and interaction, so it is necessary to introduce the use of advanced teaching methods to provide a more interesting experience for their students. Based on the above classification, it can be concluded that students with a predominant visual and kinesthetic channel of information will be best able to master educational material organized with augmented and virtual reality technology, so the sample of educational material of these students should be dominated by simulators with augmented and virtual reality technologies.

The use of combined capabilities of adaptive learning systems with educational materials using augmented and virtual reality technologies will provide the most adapted and individualized educational content of the student.

Here is a graphical representation of this model (Fig. 2).

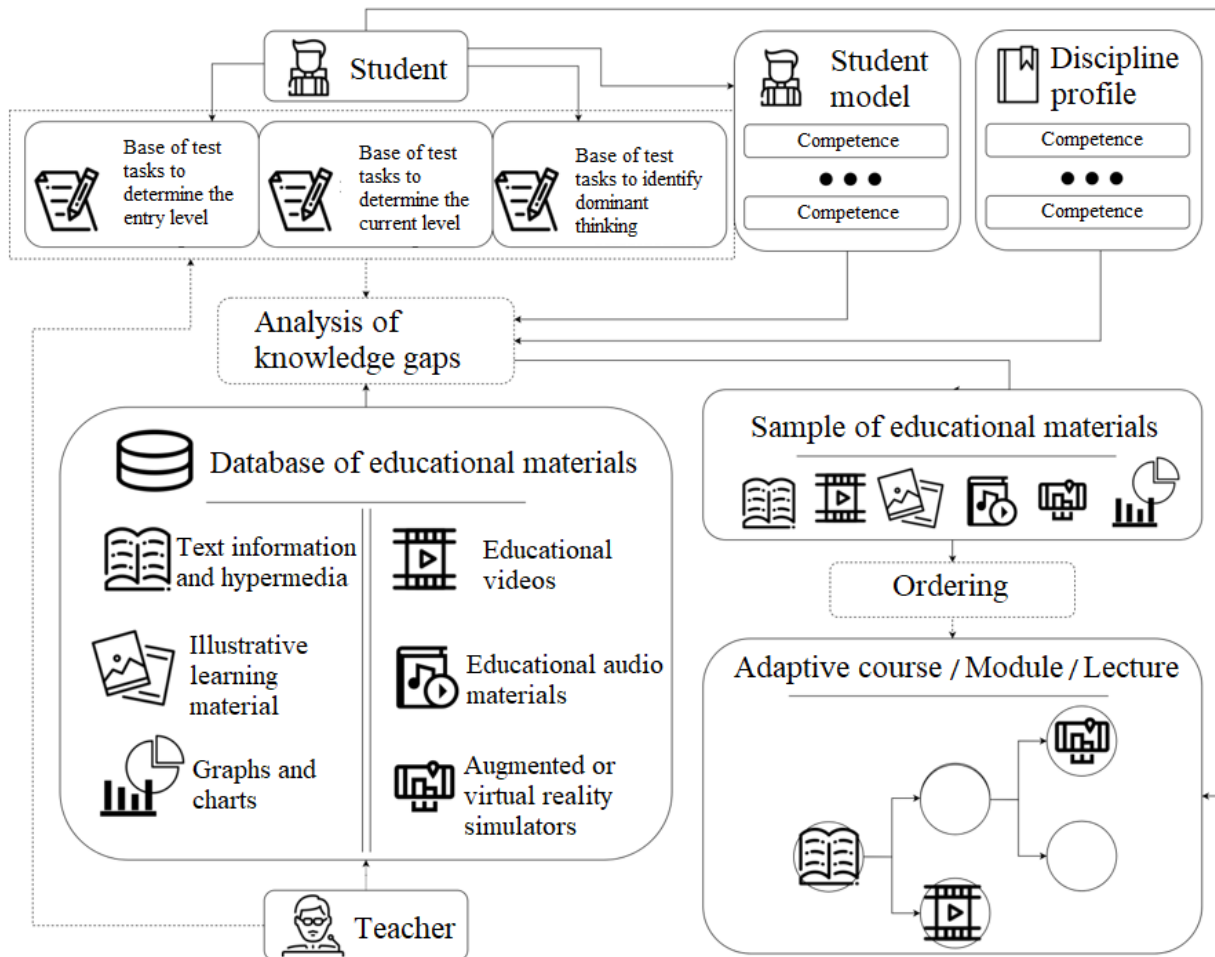

Fig. 2. Functional model of learning using the combined capabilities of augmented and virtual reality technologies based on adaptive learning systems

The learning process, especially when mastering learning content with the help of augmented and virtual reality technologies such as simulators, can be combined with elements of gamification (awards and distinctions), which will better motivate students. The game method, used in an environment created with augmented or virtual realities, is a complete life cycle of the learning process, transforming the

learning environment and improving the real student environment with information provided in various multimedia formats.

Curricula created with the use of augmented and virtual reality technologies have a high potential to stimulate the procedural and operational characteristics of students' thinking, creativity, the formation of specific cognitive motivation, interest in learning and creating positive, harmonious mental states. The developmental effect of augmented or virtual reality technology is determined by three-dimensional objects, images of recognizable objects, a wide range of actions with objects, the effect of presence, interactivity of the situation, the implementation of visualization of abstract models etc [36].

The introduction of immersive technologies in the educational process makes it possible to create a creative environment in which learning is possible in the presence of high internal motivation of students, their emotional uplift and positive, optimistic mood. A necessary condition for learning in a virtual educational environment is the implementation of personality-oriented educational paradigm with no need to absolutize teaching methods. The degree of teachers "trust in students" initiatives in such a system is higher than in the traditional education system. At the same time, the activity of students remains high, as the technologies of productive creative activity on the basis of ICT provide sound opportunities for self-realization of the student, being an important component of ensuring an effective educational process.

Thus, in the period of reforming and digital renewal of higher education a new educational paradigm is being implemented – the implementation of immersive technologies in blended learning, which is presented to us as a process of constructing a set of digital educational technologies and teaching methods, electronic resources that allow budgetary and fast to study and form professional competencies, readiness for professional activity.

References:

1. Law of Ukraine "On Education" № 2145-VIII. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
2. Kukharenko V. M. Distance and blended learning tutor: a guide. Kyiv: Millennium, 2019. 307 p.

3. Hutchins D. How Artificial Intelligence is Boosting Personalization in Higher Education. EDTech. URL: <https://edtechmagazine.com/higher/article/2017/11/ai-boosts-personalized-learning-higher-education>.
4. Osadcha K. P. Theoretical and methodological principles of professional training of future teachers for tutoring: [monograph]. Melitopol: FOP Odnorog TA, 2019. 424 p.
5. Bersin J. The Blended Learning Book: Best Practices, Proven Methodologies, and Lessons Learned. San Francisco: John Wiley & Sons, 2004. 256 p.
6. Osadcha K. P., Osadchii V. V., Kruglik V. S. The role of information and communication technologies during epidemics: an attempt at analysis. Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology. 2020. T. 8, № 1. С. 62-82.
7. Siemens G., Gasevic D., Dawson S. Preparing for Digital University: a review of the history and current state of distance, blended, and online learning. URL: <http://linkresearchlab.org/PreparingDigitalUniversity.pdf>.
8. Prokopchuk M. M. From the experience of implementing blended learning in the study of English for professional purposes. Interscience. 2020. № 6. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15888486954161.pdf>.
9. Means B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., Jones K. Evaluation of evidence based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies. U.S. Department of Education, 2010. URL: <https://www2.ed.gov/rschstat/eval/tech/evidence-based-practices/finalreport.pdf>.
10. Theory and practice of blended learning: a monograph / V. M. Kuharenko, S. M. Berezenska, K. L. Bugaychuk, N. Yu. Oliynyk, T. O. Oliynyk, O. V. Ribalko, N. G. Sirotenko, A. L. Stolyarevskaya; for ed. V. M. Cook. Kharkiv: Miskdruk, NTU "KhPI", 2016. 284 p.
11. Adaptive learning of teachers' professions: theory and practice: monograph / V. I. Bondar, I. M. Shaposhnikova, T. L. Opalyuk, T. Y. Franchuk; for the head ed. V. I. Bondarya. Kyiv: MP Drahomanov National Pedagogical University Publishing House, 2018. 308 p.
12. Bondar V., Shaposhnikova I. Adaptive learning of students as a prerequisite for the implementation of a competency-based approach to teacher training. Native school. 2013. № 11, pp. 36-41.
13. Herloa D. Improving Efficiency of Learning in Education Master Programs, by Blended Learning. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. Vol. 191. P. 1304-1309.
14. Artyushina M. Development of information and digital competence of future teachers of professional training in the field of economics. Professional pedagogy. 2018. № 17. pp. 77-84.
15. Oliynyk L. Distance education – advantages and disadvantages. URL: http://liyalno1.blogspot.com/2013/03/blog-post_24.html.
16. Hofmann, J. Five Trends Driving Blended Learning. URL: <http://blog.insynctraining.com/five-trends-driving-blended-learning>.
17. Fedoruk P. I. Adaptive system of distance learning and knowledge control based on intelligent Internet technologies: monograph. Ivano-Frankivsk: Prykarpattia nat. univ. V. Stefanika, 2008. 326 p.
18. Chang, H.-Y., Wu, H.-K. & Hsu, Y.-S. (2013). Integrating a mobile augmented reality activity to contextualize student learning of a socioscientific issue. British Journal of Educational Technology, 44 (3), E95–E99. doi:10.1111/j.1467-8535.2012.01379.x.
19. Wu, H.-K., Lee, S. W.-Y., Chang, H.-Y. & Liang, J.-C. (2013). Current status, opportunities and challenges of augmented reality in education. Computers & Education, 62, 41-49. doi:10.1016/j.compedu.2012.10.024.
20. Send your avatar to class in Japan's first virtual school. Business Standard News. URL: https://www.business-standard.com/article/news-ians/send-your-avatar-to-class-in-japan-s-first-virtual-school-115050600148_1.html.
21. Modlo, Yevhenii & Yechkalo, Yuliia & Semerikov, Sergey & Tkachuk, Viktoriia. (2018). Using technology of augmented reality in a mobile-based learning environment of the higher educational institution.

22. Ridchenko L. O. Virtual reality in the context of modern information technologies. *Philosophy of science: traditions and innovations*. 2014. № 1 (9). Pp. 63-70.
23. Osadchyi, V. V., Osadcha, K. P., Varina, H. B., Shevchenko, S. V. & Bulakh, I. S. (2021). Specific features of the use of augmented reality technologies in the process of the development of cognitive component of future professionals' mental capacity. Paper presented at the *Journal of Physics*, 1946 (1) doi:10.1088/1742-6596/1946/1/012022.
24. Osadchyi, V., Varina, H., Falko, N., Osadcha, K. & Katkova, T. (2021). The peculiarities of the usage of AR technologies in the process of hardiness of future professionals. Paper presented at the *Journal of Physics*, 1840 (1) doi:10.1088/1742-6596/1840/1/012059.
25. Osadchyi, V. V., Varina, H. B., Osadcha, K. P., Kovalova, O. V., Voloshyna, V. V., Sysoiev, O. V. & Shyshkina, M. P. (2021). The use of augmented reality technologies in the development of emotional intelligence of future specialists of socioeconomic professions under the conditions of adaptive learning. *CEUR*, Vol. 2898, pp. 269-293.
26. Volynets, V. (2021). Virtual, augmented and mixed reality: the essence of the concepts and specifics of the relevant computer systems. *Questions of culturology*. 231-243. 10.31866 / 2410-1311.37.2021.237322.
27. Eremko Yu. A., Zalata O. A. Psychophysiological approaches to the design of educational content in an immersive environment. *Education issues*. 2020. № 4, pp. 207-232 DOI: 10.17323 / 1814-9545-2020-4-207-231.
28. Vitkovsky B. Virtual reality and the new educational environment. *Collection of abstracts / International Scientific Conference of Young Scientists and Students "Philosophical Dimensions of Technology"*, December 4-5, 2019. TNTU, 2019. S. 135-136.
29. Sweller J. (1998) Cognitive Load during Problem Solving: Effects on Learning. *Cognitive Science*, vol. 12, iss. 2, pp. 257–285. https://doi.org/10.1207/ s15516709cog1202_4.
30. Mayer R. E. (2014) *Cognitive Theory of Multimedia Learning*. *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning* (ed. R. E. Mayer), New York: Cambridge University, pp. 43-71.
31. Tyng C. M., Amin H. U., Saad M. N. M., Malik A. S. (2017) The Influences of Emotion on Learning and Memory. *Frontiers in Psychology*, vol. 8, art. no 1454.
32. Fredrickson B. L. (2001) The Role of Positive Emotions in Positive Psychology. *American Psychologist*, vol. 56, no 3, pp. 218-226. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.218>.
33. Hascher T. (2010) Learning and Emotion: Perspectives for Theory and Research. *European Educational Research Journal*, vol. 9, no 1, pp. 13-28.
34. Goetz T., Hall N. C., Frenzel A. C., Pekrun R. (2006) A Hierarchical Conceptualization of Enjoyment in Students. *Learning and Instruction*, vol. 16, no 4, pp. 323-338. DOI:10.1016/j.learninstruc.2006.07.004.
35. Crowder N. *Adaptive systems. Teaching machines and programmed learning*. 1967. 12 p.
36. Chemerys H., Osadcha K., Osadchyi V., Naumuk I., Ustiuhova H. Analysis of Ergonomic Indicators and Compliance with the Principles of the Instructional Design of Education Courses in Adaptive Learning Systems. *CEUR Workshop Proceedings*. 2020. Vol. 2732, pp. 619-633. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2732/20200619.pdf>.

6.5. Practice-oriented aspects of providing personalization of professional training of future it-specialists in the conditions of blended learning

Nowadays, higher education as a leading channel for the transfer of scientific knowledge is under strong pressure from society. It is proved by the existing requirements for its improvement, quality, real practice of public life, etc. This is due, in particular, to the emergence of open societies of knowledge, post-neoclassical science and open education. Today, the imperatives for the development of education are interdisciplinarity and transdisciplinarity, integrity, dialogue, anthropometry, freedom of personality, focus on the needs of society and production, attention to complex systems, access to education for the general public, life-long learning and other aspects. These guidelines are reflected in the implementation of student-centered and competency-based approaches, individual educational trajectories, labor market requirements, etc. At the same time, they are in some way in conflict with the traditional educational system, which is based on the principles of gnoseological knowledge. Such situation creates new risks.

The analysis of existing research works has shown that researchers ignore the problem of implementing an adaptive training system for future professionals as a holistic pedagogical system, which includes not only the latest information and communication technologies, but also the conceptual framework and organizational conditions of its functioning. The analysis of existing adaptive learning systems has shown that in most cases these developments are either distributed on a commercial basis, or have limited functionality, or do not have the means for the integration into the educational process of the higher educational institutions.

Thus, the relevance of the study is due to the need to overcome the contradictions between:

- high level of professional orders for qualified specialists and unwillingness of the higher education system of Ukraine to fully meet these needs;
- urgent need of the economy and society for responsible, creative and critical thinking professionals who are able to make professional decisions independently and

quickly, and the predominance of traditional, knowledge-based forms and methods of training in higher educational institutions;

- public demand for the use of an individual approach to the training and education of specialists and unwillingness of the academic staff to implement it;
- great opportunities of information and communication technologies, in particular distant ones, and insufficient readiness of academic staff to use them in the educational process.

The processes, taking place in society today, are causing new socio-humanitarian challenges for higher education institutions. In particular, the requirements for ensuring access to quality education are being strengthened. It is also required to take into account the characteristics of certain groups of students and many other aspects.

Currently, there is a qualitative transition of the higher education system to a competence-based approach, which involves the formation of an individual educational trajectory for each student. In particular, during the round table on "Educational Policy in the Information Society", which was held by the Committee on Science and Education, the Committee on Informatization and Communications and the Association of Information Technology Enterprises of Ukraine on May 24, 2016, special attention was paid to the fact that information and communication technologies allow for an individual approach and development of each person in accordance with their individual learning styles. In this way, we can develop the talents of each individual, not just teach everyone equally. The orientation of the educational process towards individualization and personalization of education is stated in the Law of Ukraine "On Education" [1], which gives a definition of the concepts of "individual educational trajectory", "individual development program" and "individual curriculum", etc.

In today's educational space, e-learning is widespread through the use of information, computing and telecommunication technologies, as well as a wide range of distance technologies. The rapid development of information and communication technologies contributes to the search for and application of new approaches that

diversify the learning process of students. Among the innovative educational technologies that can improve the professional training of future specialists in higher education institutions the blended learning, adaptive, individualized and personalized e-learning and other types of e-learning are of great importance. However, despite the scientific achievements in this field [2], the problems of individualization and personalization of e-learning, creation of adaptive learning systems, and various tools for learning management systems used in higher educational institutions remain insufficiently developed ones.

Individual educational trajectory is a personal way of realizing personal potential of each student in the system of education. The terms "optional learning", "personalized learning" and others are used as synonyms. The peculiarities of the use of individual learning trajectory, as well as its difference from the individual learning route and individual learning program are covered in the research works done by K. Osadcha. In these research works the individual learning trajectory is determined based on what kind of learning experience was accumulated, what was studied, done, and chosen, what was significant and interesting for the student [3].

Modern technologies, including artificial intelligence and machine learning, make it easier to create personalized experiences, learning materials and communication that are needed by higher education applicants. However, in order to create the perfect individual learning experience, future IT-specialists must first understand why personalization is important and how it relates to the learning process.

Personalized learning is considered to be a generalized term associated with such educational concepts as: adaptive learning, differentiated learning, competence-based learning, and educational analytics [4]. Personalized learning means that the educational process caters for the needs of each student. The aim of learning, learning approaches and learning content may vary depending on the student's needs. According to their trajectory, they attend lectures, laboratory and practical classes [5].

Personalized learning means that education is adapted to the current situation, learner's characteristics and needs in order to help them achieve the best possible

progress and learning outcomes. Personalized learning can occur at different levels of education, including personalization of curricula, courses, learning materials, learning activities, etc. Through personalized learning, each student receives an education that meets his or her individual characteristics and needs, thus the student chooses the most appropriate way for his or her learning [6].

In order to understand the concept of "personalization", Kinshuk gives the following example. "Let's imagine that two students study some concepts of accounting in the Internet environment. One student comes from a family that runs a small business. Another one is from a family of farmers. Personalized learning for both students would mean understanding their background and providing them with practical cases they may have encountered before. For a student with commercial experience, the example of the enterprise will be more suitable. On the other hand, for a student with experience in farming, a better acquaintance with learning material will be provided through the example of farming" [7].

Thus, personalized learning is "curricula which are designed taking into account the interests, experience, desired methods and pace of learning of a particular person" [8]. Depending on the technologies and teaching methods used, the following forms of personalized learning are distinguished:

- development of student autonomy: giving the student independence and freedom in choosing a set of disciplines for in-depth study;
- self-education: full freedom and responsibility of the student in the choice of educational tasks, content and didactic aids to achieve the educational goal. The higher education institution performs service functions, for example, creates the conditions for social and collaborative learning;
- differentiated learning: grouping the students, taking into account their interests, abilities, motives, as a result, specific methods and techniques of educational work are selected for each group;
- adaptive learning: in real time computer technology adapts learning materials to the needs of students [9].

According to I. Lytsenko process of personalization of learning consists of three components:

1) individualized learning is aimed at identifying and developing learners' individual abilities and constructs the learning process according to them;

2) inter-individualized learning deals with the learning process in which the student is eager to develop and expand relationships with other individuals;

3) meta-individualized learning: characterizes the learning process which is aimed at the desire of students to present their characteristics to each other, to contribute to the development of the individuality of another student, thus it promotes the development of communities that occur in the learning process [10].

Thus, the essence of personalized learning is that the course material is divided into portions, which portion contains the following information: examples and tasks, questions for self-check, as well as all necessary guidelines for the successful tasks fulfillment. The students study the material independently and, when they think that they have already mastered it perfectly, they are allowed to pass the test. It is possible to get a permission to proceed to the study of the next part of the course material only after student receives a high or sufficient grade for the previous part.

Personalized learning systems help students set their own learning goals, manage their learning, content and process, communicate with others in the learning process, and finally achieve their learning outcomes. These systems may consist of one or more subsystems, which, in turn, can be built on a software application or web services [11].

Based on the analysis of research works of domestic scientists, we have come to the conclusion that *individualized learning* means the organization of the learning process through the use of teaching methods and techniques, which are based on the individual characteristics of a group of students that are similar in a certain set of characteristics [12].

Individualized learning involves dosing the amount of learning materials in accordance with the abilities of students with scientific or applied goals, and with the introduction of a multilevel system of specialists' training. One of the means of

individualization is a variety of e-learning environments that allow teachers to build a system of blended learning based on a combination of face-to-face and distance learning elements.

According to B. Bray and K. McCluskey, the difference between personalization, differentiation and individualization of learning is that the first approach is focused on a student, and the second and third ones – on a teacher. Researchers have proposed a comparative description of these concepts by considering them according to the following main aspects:

- 1) What do teaching and learning look like when they are related to these terms?
- 2) How are the needs of learners identified?
- 3) How do students participate in their learning?
- 4) How are goals set for students?
- 5) How do students support their learning and other students?
- 6) How is the importance of learning emphasized?
- 7) What assessment methods are used? [13].

Individualization of modern education is one of the most important conditions for successful professional self-identification of higher education applicants, as it aims to actively seek the most suitable educational means of students' self-realization in professional sphere (especially at the early stages of professional development, namely: training and internships, participation in scientific conferences, advanced training, etc.). All these aspects affect the development of professional and personal competencies that are necessary for building and pursuing your own career.

Personalization of students in the process of receiving professional education is aimed at building a dialogue between the individual and society, which in the context of professional self-identification is interpreted as a choice of the most profitable professional positions and future jobs. The issue of professional personalization is raised in the research works by such domestic authors as M. Abdulaeva, E. Klimov, N. Pryazhnikov, Zh. Virna, G. Garbuzova; O. Rikel, and foreign scientists: J. Marcia; J. Holland; D. Super, etc. When talking about the essence of professional self-identification and personalization, N. Pryazhnikov means "finding the independent

and conscious meaning of the work done and life as a whole in a specific cultural and historical (socio-economic) situation" [14]. In these situations, the search for the essence, structure, dynamics, levels and statuses of professional identity, determination and genesis are also important.

E. Klimov views professional self-identification as an important manifestation of mental development, as "an active call for opportunities for development, shaping yourself as a full member of the community of "workers" and professionals, desire to do something good and useful". In general, professional personalization is interpreted by the author as "a human activity that takes one or another meaning depending on the stage of its development as a subject of work" [15].

Most of the theoretical and empirical research works on the problem of professional self-identification are based on the study of students of higher education institutions according to the periodization of professional development by E. Klimov. It can be explained by the fact that this stage has a specific outcome – professional identification in employment or getting further education. Personalization of professional training of higher education students was studied by A. Lukiyanchuk, N. Pidbutska, V. Grachev, etc. In the research works of these authors it is proved that during the period of students' study in higher education institution their professional self-identification depends on the awareness of their own choice – the desire to become a professional, the development of decision-making skills and ability to plan their career paths [16].

We have analyzed the scientific works of the above mentioned researchers, and as for us, the most interesting is the work done by V. Grachev "Theoretical foundations of personalization of the educational process in higher education institution". The author interprets the concept of "personalization" in the educational process of higher education institution as "a holistic image-project of its functioning and formation, which consists of the transition of a learner to a personal position, i.e. the position of the subject of the educational process and all main spheres of life related to this process" [17]. The main spheres of human life include: cognitive,

informational, social, scientific and innovative, cultural, managerial and many other types and subtypes of activity.

V. Grachev names three main factors of providing the personalization of learning activities and professional identification in higher education institution:

The first factor is the presence of the national idea of society and a man, awareness of the cultural impulse;

The second factor is the presence of a cultural layer, which involves the development of science, technology, arts, professions, etc.;

The third factor is the presence of a wide range of expressions of will as opportunities for the implementation of constructive ideas, self-development and self-realization, the disclosure of creative experience.

The problem of personalization of professional training in the educational process of higher education institution requires its own adequate psychological and pedagogical solution. In this regard, the leading task is the need to rethink the aims of higher education based on the understanding of the phenomenology of professional personalization of the individual during the learning period.

The personalized approach to professional activity in the learning process is a way of designing and implementing the educational process, where each student is a subject of educational activity. It reveals the following factors of personalized approach (according to the research done by S. Rubin and K. Sanford, any pedagogical system can focus on different elements) [18]:

- The first factor presupposes a design of a personalized curriculum, which includes both current professional goals and long-term ones, associated with the desired professional career;

- The second factor is the system of landmarks that helps students learn consciously and effectively in the zone of their proximal development. It includes schemes for assessment (rubricates), cognitive techniques (student tools), etc.;

- The third factor deals with "smart" diagnostics, which helps identify gaps in subject knowledge, as well as with creation of an individual profile of each student,

which indicates their learning style and gives recommendations for making conscious choices;

- The fourth factor involves the idea that student is offered important educational strategies to achieve their own goals (for example, how to apply for a programmer); recommendations on the content and structure of the educational program are also given.

- Students have the opportunity to build an individual learning trajectory to achieve the planned learning outcomes; i.e, they are given an independent choice from an excessive number of tasks (questions, tasks, cases, projects, etc.) of different levels of complexity.

- The higher education applicant develops cross-curricular skills ("flexible" skills, universal competencies and learning activities), e.g. emotional intelligence is developing though the performance of appropriately "enriched" subject tasks using student tools (e.g. empathic cards).

- Students carry out joint projects in groups, work with cases or conduct research, share the results obtained, give each other feedback.

Thus, the personalization of the learning process in higher education institution requires adequate technologies aimed at forming a holistic learning environment for the development of the individual in the main areas of their life during their study in the university.

The term "blended learning" in English is also defined as "mixed learning". The word "learning" is a process of acquiring knowledge and skills when a student is an active participant of this process.

The first attempts to introduce blended learning technologies were made in the 1960s, but the term was first used in 1999 by the American Interactive Learning Center during the development of software for online learning.

Blended learning technology, unlike many other learning technologies, does not have a specific author due to the numerous attempts to change existing teaching methods and principles. The spontaneity of this method causes some difficulties

when analyzing this technology, which may begin with attempts to formulate a clear definition of "blended learning".

Here are some definitions of "blended learning":

According to research done by Bersin & Associates, the following definition was given in 2003: "Blended learning is a combination of learning methods" [19].

Nowadays, the book "Handbook of blended learning: global perspectives, local developments" (2006) by Bonk K. and Graham C., is currently considered to be one of the most complete and comprehensive studies of blended learning. In this book we can find a common definition used by many modern scholars: "Blended learning is a learning system based on a combination of full-time learning (face-to-face learning) and learning through the computer means" [20].

In this regard, it is advisable to start our study with the analysis of the definition of this phenomenon and its components, which were presented by Professor Bonk K. and his colleague Graham C. in their book. The authors of the book analyzed the existing interpretations and identified the following factors of blended learning as a starting point for their analysis. These factors include:

- combination of different ways of learning;
- combination of different learning methods;
- combining of learning through personal communication with learning online.

In 2014, according to Clayton Christensen Institute, the concept of "blended learning" acquired more narrow and specific meaning:

"Blended learning is a learning method that combines learning with the participation of a teacher (face-to-face) and online learning process and provides elements of student independent monitoring of path, time, place and pace of learning, and sharing learning experience with a teacher online" [21].

It should be noted that with the expansion of the versatility of IT technologies, in 2015 there appeared such notions as "e-learning" and "mobile learning", which are broader concepts than online learning. With the use of offline digital learning in blended learning models, the definition should be formulated somehow differently:

"Blended learning is an educational technology that combines and intertwines face-to-face and e-learning with the student's ability to independently choose the time, place, pace and trajectory of learning".

Thus, blended learning technology can be viewed as a technology that allows more effective use of the benefits of both face-to-face and e-learning, and reduces or mutually compensates the shortcomings of each type of learning.

Brain Tomlinson and Claire Whittaker in their book "Blended Learning in English Language Teaching: Course Design and Implementation" give the classification of forms of learning that affect the training of IT-professionals in the conditions of blended learning. Researchers do not consider blended learning as a completely new phenomenon, but rather as a logical and consistent development of traditional forms in a changing environment. Moreover, the authors offer their own classification of forms of learning, which affects the training of IT-professionals in the conditions of blended learning, where distance learning technologies are used and based on the duration of online learning. Thus, four forms were identified:

- learning using the Internet, so-called web-enhanced learning (in other words, the minimum use of online learning is limited to the acquaintance with a program and course announcements);
- blended learning (up to 45% of online learning);
- hybrid learning (45-80% of online learning);
- distance learning, which is fully online learning (more than 80% of the total study time is occupied by online activities) [22].

A significant contribution to the formation of the concept of "blended learning" was made by scientist John Hetty, who revealed "29 factors that affect the quality of education".

According to Hetty's analysis, some factors affect the quality of education more significantly than others. For all measurements in his articles John Hetty indicates the so-called effect size (d):

- effect size (d) is a value that shows how the studied parameter (e.g., use of group work in the process of learning, higher education of parents, small-scale

education, etc.) changes the average performance indicators (e.g., final tests, PISA results) etc.). Hetty's contribution is that he performed the synthesis, summarized the data sets and converted the results of each study into a common unit – the effect size. Thus, the effect size allows you to compare the importance of factors influencing academic success:

- all effects with a size of 0.2 and below are small enough to build learning programs on them;
- effects from 0.2 to 0.4 are already noticeable, but not optimal;
- the author recommends to pay attention to those factors which effect is more than 0.4, i.e. above average.

The scientist shows that there are different ways to enhance learning, but different solutions have different impact. Here is a list of factors that have a significant potential to enhance the quality of education [23] (Fig. 1).

Among the factors mentioned in this list we have to pay special attention to those affecting the training of future IT-professionals in the conditions of blended learning:

Factor 1. "Teacher's ability to assess students' achievements", coefficient 1.44.

These statements can help:

- set expectations;
- assess students' understanding of previous material;
- participate in setting the following tasks;
- identify students who might possibly have any difficulties;
- choose a method of assistance and way of grouping;

These statements are based on questions and observations of how the student responds to increasing complexity of tasks and tests.

Factor 4. "Cognitive analysis of tasks", coefficient 1.29:

A set of methods for studying and describing reasoning and knowledge, as well as for providing procedures for the systematic study of psychological determinants of future IT-professionals' behavior while doing specific tasks.

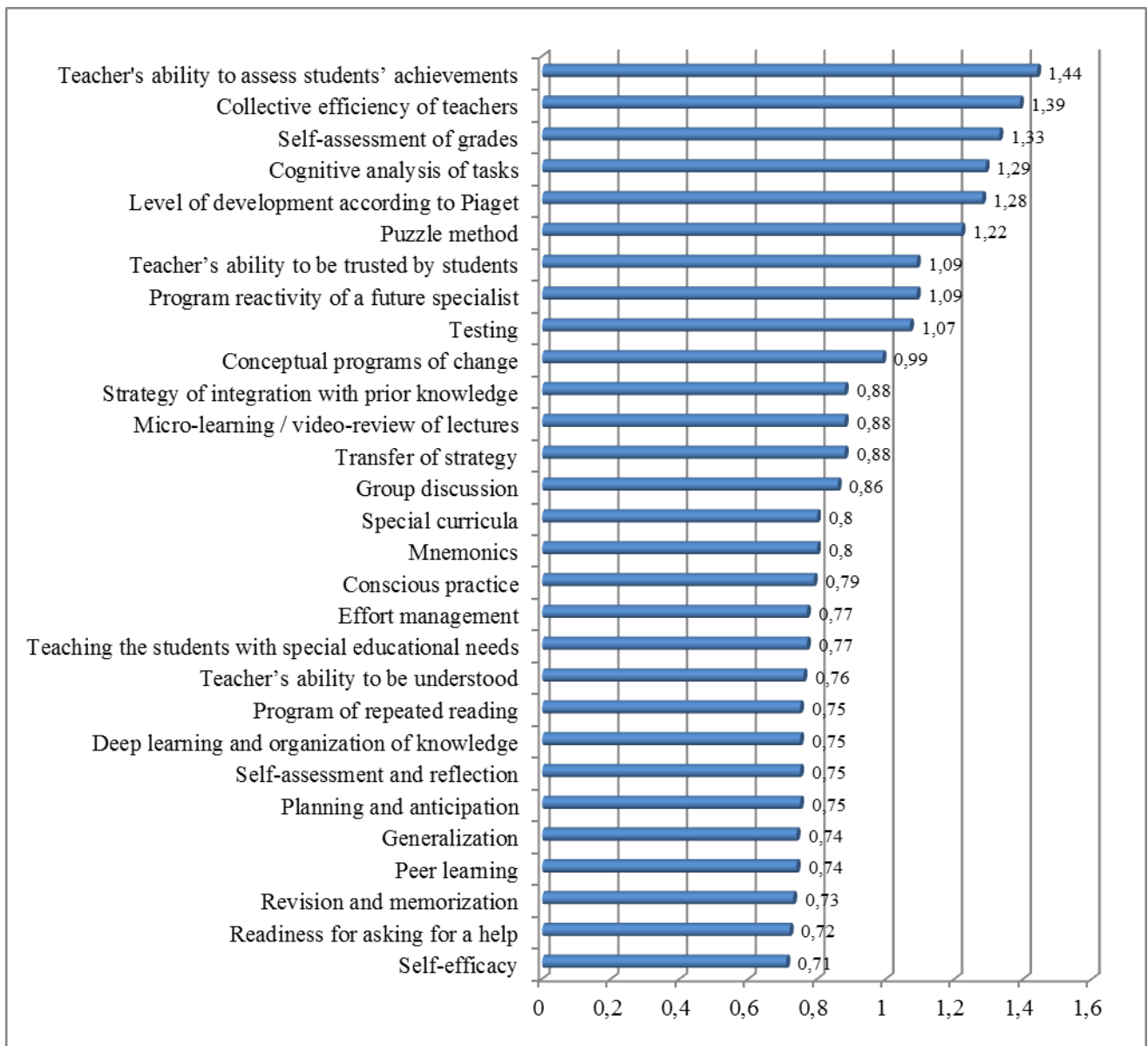

Fig. 1. 29 factors that affect the quality of education according to the classification given by John Hetty, which takes into account the effect size

Factor 6. "Puzzle method", coefficient 1.22:

The Jigsaw method is an approach to learning developed by Eliot Aronson. It involves "collective learning". Following this method, the teacher introduces a general topic and several subtopics. Students, as pieces of the puzzle, are divided into "home groups", and each member of the home group is assigned a subtopic. Students then form expert groups to study the subtopics assigned to them through research and discussion.

Factor 7. "Teacher's ability to inspire confidence in students", coefficient 1.09:

Students consider such a teacher to be an authority based on the perception of his or her competence and reliability. "Can I ask this teacher for a help, knowledge and in-depth understanding?" "Am I ready to do the tasks set before to improve my learning?"

Factor 9. "Testing", coefficient 1.07:

Most often, it refers to the impact of standardized testing on the academic success of students, but it may also include tests designed by a teacher. Testing can be performed both in "face-to-face" and "distance" mode by creating google forms. Test results can be used in further empirical research to improve the quality of students' learning.

Factor 11. "Strategy of prior knowledge integration", coefficient 0.88:

Students, who are able to establish more connections between the acquired and their previous knowledge, create stronger models of situations or cognitive maps of their activity. This situation model, in its turn, aims to improve comprehension and memorization. For example, a student who has studied computer science in depth at school will be more able to demonstrate digital skills than students who are superficially acquainted with this material.

Factor 12. "Micro-learning / video-review of lectures", coefficient 0.88:

A technique when a teacher gives a short lecture that is recorded and then analyzed by a teacher or other teachers in order to make it more effective. After analysis and evaluation, a full course of lectures is created, and students can watch them in their free time.

Factor 17. "Conscious practice", coefficient 0.79:

Learning technique, which includes active participation in relevant practical activities in order to improve certain aspects of productivity. Conscious practice often refers to complex revision of materials, which is often corrected by feedback. While regular practice may involve many repetitions, conscious practice requires focused attention and is conducted with the specific goal of improving efficiency.

Factor 18. "Effort Management", coefficient 0.77:

The process, which involves a student using tactics: mood management, talking to himself or herself, perseverance, self-affirmation or attributing success to achieve a specific goal.

Factor 20. "Teacher's ability to be understood", coefficient 0.76:

The teacher's ability to be understood is related to the organization, explanation, examples and practice, as well as assessment of students' achievements. This may include a clear explanation of success criteria. Clear learning intentions include skills, knowledge, attitudes, and values that a student must acquire.

Factor 22 "Deep learning and organization of knowledge", coefficient 0.75:

These strategies allow students to transfer information and skills to memory. The practice of in-depth learning (for example, taking notes while listening to a lecture or formulating questions on course materials) is often combined with the practice of organizing knowledge (for example, planning or reproducing information).

Factor 23. "Self-assessment and reflection", coefficient 0.75:

Self-assessment is a critical component of autonomous learning, and students can often overestimate or underestimate their own abilities. Regardless of the approach, researchers emphasize the importance of the student's ability to reflect on their work, distinguish its relationship with established standards and make judgments. It is important for IT-specialists to self-assess themselves in order to improve their professional skills. Reflection is a necessary thing which helps not to experience "burn out" in the learning process.

Factor 24. "Planning and anticipating", coefficient 0.75:

Attention should be paid to planning and time management which help students determine how they are going to complete the tasks and what they need for a good result. Planning and anticipating are important components of rational distribution of time for study, work and leisure. Adherence to these factors will be useful in the professional activities of future IT-specialists, because professions related to information technology require a lot of time for the reproduction.

Factor 25. "Generalization", coefficient 0.74:

Generalizations include removing unnecessary and redundant material, replacing time period with a list of must-do elements or actions, selecting a proposal of the topic and its further construction if the text is implicitly suggested. Applicants for higher education should be able to summarize the material obtained, and select the most important and necessary issues for learning.

Factor 27. "Revision and memorization", coefficient 0.73:

Revision is a term used by memory researchers which is referred to mental techniques that help us memorize information. They may include the strategies which help students consolidate previously learned material. For example, students can be offered to rewrite a program from scratch to find out how well the applicant has learned formulas and functions.

Thus, if we take into account the above mentioned factors, it will help teachers in the context of blended learning develop future IT-specialists' professional and mental abilities; raise the level of their motivation for learning and self-analysis of personal skills.

The profession of IT-specialist requires a high level of intelligence. It is often emphasized that future IT-professionals need to have the ability to abstract and understand the relationship between the elements; they should have flexible and critical thinking; be able to plan, analyze and systematize their work; be able to replenish knowledge and learn from scratch, verbal and nonverbal components of thinking are also considered to be essential ones. At different stages of the IT-specialist's work (for example, task analysis, flowcharting, partitioning, coding, debugging, module docking, documentation, maintenance, etc.), these features are presented in different proportions. Because of this, for future IT-professionals' successful development and professional identification it is important to consider psychological determinants in their professional personalization.

Psychological determinants of personalization of professional training of IT-specialists may include cognitive issues, which are quite significant for modern psychology. Different approaches to the definition of cognitive style, the history of

the study and the current state of the stylistic approach in psychology are discussed in detail in the book "Psychology of Intelligence: Paradoxes of Research" by Kholodna M. (2002). The book offers a new author's interpretation of cognitive styles as metacognitive abilities and reveals their role in the regulation of intellectual behavior, as well as in the learning activities of higher education applicant. Cognitive style is defined as "individual and unique means of processing information about one's own environment in the form of individual differences in the perception, analysis, structuring, categorization, evaluation of what is happening" [24].

The study of psychological determinants in the professional personalization of future IT-specialists can be based not only on the study of their cognitive sphere. As a confirmation of this point of view, we can rely on an interview given on the occasion of the reprint of the world's first monograph on the psychology of programming. Weinberg G., the author of the monograph, said in the interview: "Only some non-intellectual people apply for a programmer job, such people can be easily found without any tests. However, many of those, who apply for such job, are dysfunctional, have poor work skills, and it is much more difficult for them to learn. That is why such factors should be given more attention to than the so-called tests of intelligence or knowledge. Thus, it proves the relevance of studying the psychological determinants of the IT-specialist [25].

In the research works done by Dolnikova O. and Chudova N., in the study of personality and determinants of "professional personalization" of future IT-professionals is determined that they are characterized by the following features: perseverance, desire to create their own world within the computer environment, as well as rejection of barriers and prohibitions that exist in the real world. Prerequisites for the successful work of an IT-specialist in this professional field are recognized by the following features: remoteness from other people, introversion, and immersion in their own intellectual experiences. Blended learning successfully combines these features in the learning process [26].

The set of personal qualities that an IT-professional should have, according to popular belief, includes emotional stability, punctuality, accuracy, thrift (when using

computing resources), high quality of performance and some other features. A. Ershov, a remarkable scientist, teacher and academician, once expressed this idea more figuratively: "A programmer must have the ability for abstract and logical thinking as a first-class mathematician, combined with the talent to build anything from scratch. He must combine the accuracy of the accountant with the insight of the spy, imagination of the author of detective stories with the sober practicality of the economist". Probably, only a few IT-specialists can be fully described as those having such commendable qualities. Representatives of various personality types have found themselves in IT specialties [27].

According to Ben Schneiderman, the psychological portrait of an IT-professional should be based on the following determinants of personality:

- persistence / passivity;
- introversion / extraversion;
- internal / external focus of control;
- high / low excitability;
- high / low motivation;
- high / low tolerance to uncertainty;
- ability to be accurate;
- modesty;
- ability to tolerate stress.

In addition, he refers people with an analytical style of thinking to a complex style of programming, and people with a magical (intuitive) style of thinking – to a simple style of programming [28].

The same author finds it useful to use the well-known Myers-Briggs psychological test when evaluating IT-specialists. This test is based on the theory of psychological types developed by Carl Jung. It should be noted that in the scientific literature we can find a statement according to which this test includes an introversion / extraversion scale, which may indeed be related to the effectiveness of programming. This opinion, however, is partially described in the research work done by Whitley D. G. It shows that the Myers-Briggs test can indeed identify some

parameters of the effectiveness of mastering programming skills and designing computer programs [29].

Personality tests can help identify some of the traits that are likely to contribute to programming and successful program design. However, the data provided by these tests is not enough to diagnose abilities and, moreover, talent in the field of programming. People having a wide variety of personality traits can succeed in professional programming. Weinberg believes that standard personality tests are completely unacceptable for the selection of programmers, and especially potentially top-level programmers.

According to J. Amihai-Hamburger, extroverts and introverts demonstrate completely different approaches to searching for information, communication and entertainment resources. For those who seek to avoid uncertainty, according to this author, the hypertext structure is less convenient than for those who feel comfortable in situations of uncertainty. Conformists, unlike people who are prone to innovation and/or risk, will object to any (especially unmotivated) modifications of the resources they are accustomed to. Programmers and designers should also take into account such parameter as the convenience of visiting sites and portals for people with different cognitive styles. Specialists in the field of IT are invited to work in close cooperation with psychologists, primarily – specialists in psychology of personality [30].

If the psychological characteristics of professional training of IT-specialists are not taken into account in the process of professional personalization, students might have a "psychological deformation", which is a set of negative changes in personality structure that occur under the influence of content, organization and conditions of professional activity. The following factors can be attributed to psychological deformation:

1. Concentration

Working on the code requires maximum concentration. Complete isolation from the outside world and stimuli helps create an environment that promotes the greatest deepening into the process.

2. Introversion

IT-professionals are often accused of alienation and called introverts. In many ways, their work can be compared with the work of engineers-inventors. We can mention Stephen Wozniak, a co-founder of Apple. This talented modern inventor is known for his isolation from the outside world. While still in the company's staff, he rarely visited the office, and preferred to work from home. In real life, IT-professionals are extremely immersed in their thoughts.

3. Rationality

Excessive rationality and attempts to find a cause-and-effect relationship in everything characterize most IT-specialists. Even seemingly simple things that do not interest ordinary people can stimulate mental processes of a programmer.

Their conclusions often seem more than strange and surprising. However, if you ask an IT-professional why he or she decided to do so, you are likely to hear a deep and detailed conclusion. Mental processes that seem difficult for the average person are common for IT-specialists: this is the way they think.

4. Perfectionism

This is one more common form of professional deformation of the programmer. Steve Jobs was known for his passion for detail and clarity of tasks. He always strived for the ideal, did not miss even the smallest detail. He was convinced that everything ingenious was built on trifles, so he paid close attention to them. To make the best product, the most convenient software, the most beautiful computer – it was his task.

Why do programmers become perfectionists? Probably because every day they work on creating code that should perfectly perform the task.

5. Gadget addiction

Programmers, for the most part, pay attention to "engineering fashion". That is, they spend their money not so much on clothes, shoes or accessories, but also on equipment. Their thoughts and desires are directed towards innovative gadgets. They are looking forward to new products, and even a small upgrade of attractive models of gadgets or computer accessories evokes a lot of emotions in them.

Of course, it is difficult to describe in five points a typical portrait of an IT-specialist with signs of professional deformation. Much in their behavior, actions, and conclusions depends on the features of their character, the environment in which they have to work, people they communicate with. One thing is obvious: to be an IT-specialist means to think differently.

Performance assessment is traditionally done by expert methods. Expert groups are needed, but assessment results are often incorrect or biased. The things that were hidden from observation or inaccurate parameters of activity are the usually the causes of errors and differences in expert opinions. In order to avoid incompleteness and errors in the assessment, and to limit the number of experts to one or two, a method of ergonomic qualimetry of the system of activity was developed in engineering psychology. When using this method the experts, based on their experience or as a result of special studies, make a list of essential characteristics of activities, exploit these characteristics, set scales of primary assessments and procedures for obtaining derived and integrated assessments, which are normalized for interpretation as probabilities of project efficiency, quality and reliability [31]. It seems that engineering-psychological approach and a method of qualimetric assessment can be adapted to the IT-professions.

According to the results of the analysis of psychological and pedagogical determinants of professional training of future IT-specialists, the following conclusions were made:

1. Software development activities (the main professional activity of an IT-specialist) have a complex structure, which can be divided into separate activities related to each other, and each subsequent activity is based on the results of previous one.

2. The key activity in software development is to build a data structure, as its results depend on the successful implementation of other activities in the software development. The correct implementation of this stage depends to the greatest extent on the correct functioning of the program, which is the result of all software development activities.

3. The features influencing efficiency of work can be found in the structure of mental and professional activity of the IT-specialist. They include: verbal operations (work with speech structures), logical thinking (mastery of formal-logical operations) and erudition as an indicator of general cognitive activity. The decisive role of these abilities is confirmed both on an empirical and theoretical level.

4. IT-professionals show a tendency to learn new language structures faster than non-professional computer users. These results also indicate that the level of development of verbal operations makes a significant contribution to the successful fulfillment of professional activities.

5. Programming is one of the most dynamically developing areas of human practice, and therefore the results can be considered only in the context of the current stage of its development.

Our empirical study, aimed at the identification of the psychological and pedagogical determinants of the implementation of a personalized approach in the process of blended learning based on LMS Moodle, was conducted during 2020-2021. The research was done on the basis of Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University. The sample consisted of 36 applicants for higher education majoring in the following specialties:

- "015.39 Professional Education" Digital Technologies;
- "122 Computer Sciences";
- "014.09 Secondary Education (Computer Sciences)".

In the course of the experiment we relied on the schemes of pedagogical research proposed by Panasenko E. A. [32].

The aim of research and experimental work is to study the level of training of future IT-specialists in order to improve professional personalization and identification in a blended learning environment.

Experimental research includes exploratory, conceptual, prognostic and organizational stages.

During the first (exploratory) stage of the experiment, the research questions were formulated. These questions were based on the need to ensure the professional

personalization of future IT-specialists in a blended learning environment. The documents, regulating educational activity in higher education institutions of Ukraine, scientific experiments, psychological-pedagogical and educational-methodological literature on the issues of professional training of future IT-specialists were analyzed; the relevance of the experiment was substantiated.

During the second (conceptual) stage of the experiment the following things were done:

- aims and objectives of the study were formulated;
- recommendations for improving the quality of professional orientation of future IT-professionals were given;
- research hypothesis was formulated, namely: analysis of the level of professional training of future IT-specialists will increase the efficiency and quality of professional training of applicants for higher education in the conditions of blended learning and promote their success in further professional career as well as will develop a high level of professional competence.

During the third (prognostic) stage of the experiment, the research methodology was developed; methods and means of diagnostics and assessment of the level of professional training of future IT-specialists, ways of recording and processing of empirical data were selected.

During the fourth (organizational) stage of the experiment, a higher education institution was selected to conduct the study, and an experimental group of 36 people was formed; the participants of the research were instructed.

Analyzing the features of using LMS Moodle in order to implement a personalized approach in the process of blended learning, you should pay attention to the resource capabilities of the system. Moodle is a free online discipline management system that allows teachers to create their own interactive dynamic courses which together form an integrated system for a personalized learning environment. To work with the learning environment, each user undergoes identification (keeps their own login and password). The Moodle environment has the optimal set of resources for blended learning. To study the disciplines, it is proposed

to combine traditional face-to-face classes with self-study on a distance course. This approach to mastering the content of the discipline allows you to solve the problem of missing classes (students can learn the material they missed when doing online courses). It also implements the principle of advanced learning (opportunity to learn new material and revise it after class), and develops information and communication competence of students [33].

The Moodle system has a wide range of features and capabilities:

- teachers have a full control over their own course: change settings, edit content, edit materials;
- different formats of courses: calendar, structure, community (forum), SCORM;
- online course can include a wide range of different elements: resources, forums, tests, tasks, glossaries, surveys, questionnaires, chats, lectures, seminars, wikis, databases, SCORM objects;
- files, which can be accessed only by registered users of the course, can be downloaded;
- content of most text areas (resources, forum posts) is easily edited using the built-in WYSIWYG HTML-editor;
- most course elements can be assessed;
- all grades are recorded in a single journal, which contains convenient mechanisms for summarizing, creating and using different reports, importing and exporting grades;
- powerful system of recording the work and tracking the activity of course participants allows at any time to see a full picture of both participation in the course as a whole and detailed information on each element of the course;
- integration with mail system allows you to send by e-mail copies of messages in forums, feedback, comments from teachers and other educational information;
- thanks to the backup function, any course can be saved as a zip archive and then restored on any server with Moodle [34].

The training course in the Moodle system can have the following structure: forum news (important news, announcements, etc.); course forum used to discuss the course; set of learning and methodological materials (lectures, laboratory works, tasks for self-study); record of work; Wiki-pages both for distribution of topics of individual tasks and for the joint work with documents; tests; surveys [35].

The main advantages of using the Moodle system for personalized learning include:

- flexibility of the system – the ability to present the course material taking into account the levels of training and abilities of students;
- modularity – educational material is divided into separate topics, and corresponds to the abilities of the student;
- interactivity – with the help of various components active communication between the teacher and students of the group take place; various knowledge assessment tasks (testing, discussions);
- cost efficiency – compared to the traditional method of teaching it is much cheaper;
- convenience – learning takes place at a convenient time for the user;
- journal of grades – the user of the course can view the received grades;
- planning – possibility to make a plan (trajectory) of the course for each student.

When organizing individualized learning through the Moodle platform, students receive: free access to educational materials; possibility of using means of communication (messages, comments); possibility of group work (chat, discussion, seminar, webinar, wiki element); knowledge test (testing, detailed answer); viewing the results of the distance learning on the course; downloading files with completed tasks; availability of learning at any convenient time; use of the calendar of events and reminders about events [36].

In the Moodle system there are also opportunities for teachers: they can create author's online courses; post educational materials which take into account individual features of students; use different types of tests to effectively assess students'

knowledge; change the setting of the system of assessment; automate the process of testing knowledge, and making reports (on the course and test); when developing the course teachers stick to the principles of clarity, accessibility and awareness; teachers can also use different forms of communication; quickly modify and update the educational materials [37].

Nowadays, adaptive learning is mostly done through the use of ICT tools. Adaptive learning environments are used in foreign higher education institutions. In particular, the report of the consulting research service ITHAKA S+R [38] describes such systems as Cerego, CogBooks, Knewton, etc., an important feature of which is the integration with learning management systems, including Moodle. At the same time, few adaptive learning systems (ALSs) that fully meet all adaptive learning needs are created. Most of these systems are platforms managed by a vendor that provides author's and adaptive course development services (e.g. Knewton). It excludes teachers from the teaching and learning process, giving them the role of an outside observer of internal learning processes. Developed ALSs (e.g. WELSA, AEHS-LS) are not intended to adapt to the level of qualification of teachers who are accustomed to a particular design of the learning environment. After all, Moodle platform is one of the well-known, most used and long-standing platform in the market of distance learning systems [39]. Teachers have been using this system in the process of blended or distance learning for a long period of time.

In fact, LMS Moodle is not an adaptive system, so the current area of research is to develop ways to equip it with appropriate capabilities. For example, in a research work [40] there is a description of the algorithm of adaptive learning and testing, which was implemented by the author in the process of developing a special plugin for LMS Moodle. Therefore, it is advisable to consider the possibilities of Moodle while implementing adaptive learning technologies. They have been described in the research works done by foreign and Ukrainian scientists, where approaches to the implementation of adaptive learning in the Moodle system are proposed.

In the database of plugins on the Moodle support site (<https://moodle.org/plugins>), we selected 18 out of 1697 plugins to support adaptive learning:

1) Adaptive mode (multi-part questions) is part of the STACK plugin for complex assessment in mathematics and related disciplines with an emphasis on formative assessment, which is the basis of computer algebra. It allows you to apply adaptive behavior to questions that consist of several separate parts.

2) Adaptive adapted for coderunner is part of the CodeRunner plugin used in programming courses, where students are asked to write program code to a specification, and this code is then assessed by running it in a series of tests. It provides caching of results for testing questions needed to prevent re-testing of student code each time the results page is viewed.

3) CodeRunner is a plugin used to support the Moodle question type, which allows teachers to run the program to assess the student's answer. Regardless of the behavior chosen for testing, CodeRunner questions are always run in an adaptive mode, in which students can click the Check button to see if their code passes the tests identified in the question.

4) RegExp Adaptive mode with Help is used only with the type of question "Regular expression questions". The behavior of this plugin allows you to use the help function, which allows the student to "buy" letters to guess the answer. In adaptive mode, the displayed button will say "Buy next letter" or "Buy next word" according to the mode selected by the teacher.

5) RegExp Adaptive mode with Help (no penalties) is similar to the previous plugin, but it does not use a penalty system when "buying" a hint.

6) Adaptive Quiz allows you to create tests that effectively assess the abilities of users, adapting the complexity of the question to the assessment of the user's capabilities.

7) Adaptive mode with hinting is a plugin that adds a hint to the answer using an abstract hint interface in questions such as CorrectWriting and Preg.

8) Adaptive mode with hinting (no penalties) is similar to the previous plugin, but it does not use a system of penalties.

9) Adaptive mode (all or nothing) is a plugin for Moodle Quiz that assesses all questions or none using adaptive mode.

10) Adaptive for external grading is a plugin used in the plug-in type questions ProFormA. The following features are added: it stores additional information about the assessment, avoids reassessment at the end of the attempt, has special processing for internal sorting of classification errors, is characterized by optional adaptive behavior without penalties.

11) ProFormA Programming Task is a plugin that uses the Adaptive for external grading plugin.

12) CAPQuiz is a plugin that automates the process of determining the complexity of the question in the test. The CAP system assesses students' knowledge based on their answers and finds questions at the required level of difficulty.

13) IADLearning is a plugin which provides access to adaptive learning content created with IADLearning. The learning content is reviewed using a concept map that shows the structure of the course, as well as the links between the different sections of the course. Students receive personalized content recommendations based on their profile and the experience of other students who have already studied the same materials. Teachers and institutions have access to a set of predictive analytics that allows them to be active in the learning process.

14) Domoscio offers an adaptive solution for memorization based on cognitive research. For effective memorization, learning content from courses is sent to students at the most favorable moment for the memorization.

15) Learner preferences – supports adaptive navigation for Moodle.

16) Learner adaptation – supports adaptive navigation for Moodle.

17) Web Navigation – supports adaptive navigation for Moodle.

18) Simple lesson – implements a simplified approach to the Lesson module. It allows having several pages, adds questions, selects questions from the bank, simplifies reporting for teachers and students and implements GDPR requirements. It

supports behavior adaptation, immediate and delayed response. It is developed for Moodle 3.5.

Among the analyzed plug-ins there are Adaptive Quiz for test adaptation, IADLearning for content adaptation and stack of plug-ins (Learner preferences, Learner adaptation, Navigation Web) for navigation adaptation.

Thus, the use of the Moodle platform for the organization of blended and personalized learning can increase the efficiency of the educational process and, in particular, solve the following tasks: to organize effective self-study of students; automate monitoring of the level of students' knowledge; provide quality feedback; provide up-to-date (relevant) learning and reference materials; organize interaction of students with each other and with a teacher; manage the timing of various educational tasks fulfillment.

The experimental study included exploratory, conceptual, prognostic and organizational stages. For the experiment 4 methods of diagnostics of the level of professional training of future IT-specialists were chosen, namely:

- "Motivation to study in higher education institution", by T. Ilyina;
- "Questionnaire for diagnosing the style of students' learning activities", by G. Prygin;
- "Audial, visual and kinesthetic", by S. Efremtsev;
- "Functional asymmetry of the cerebral hemispheres", by N. Galeeva.

At the organizational stage of the study, experimental data were obtained by four methods.

The results of research on the level of professional training of the future IT-specialists according to the method "Motivation to study in higher education institution", by T. Ilyina (Fig. 2).

The Figure 2 shows that the vast majority of students chose the category "Acquiring knowledge". The scales of "Mastering the profession" and "Obtaining a diploma" were almost equally divided, with the predominance of 7% of the first scale.

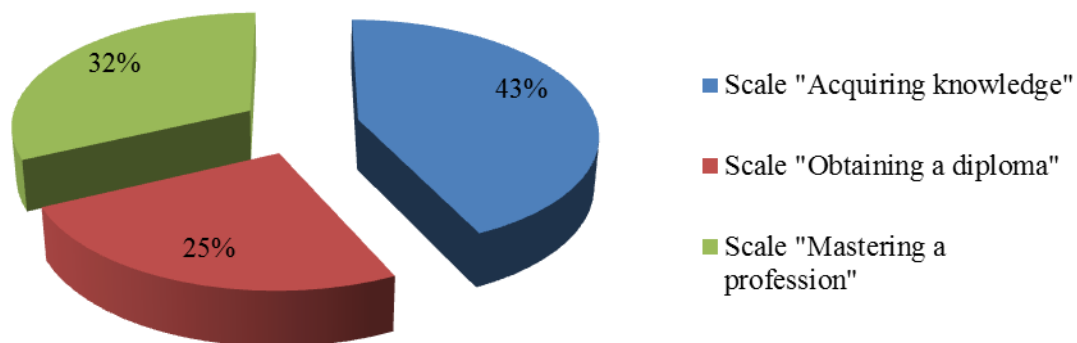

Fig. 2. The results of diagnostics of the motivation to study in higher education institution

The results show that 6 students have a general low level of motivation, 23 students have a medium level and 7 students have a high level of motivation. In general, the medium level of motivation to study prevails. It can be explained by a high-quality preliminary learning at secondary school. Thus, we can identify the following levels of students' motivation to study:

Low level: the student is generally aware of the peculiarities of educational activities in the higher education institution in particular of the process of training IT-professionals, but negatively assesses or misunderstands the prospects of his or her further work in this field and career opportunities;

Medium level: the student is well motivated to study in a higher education institution in particular he or she is involved in the process of training IT-specialists, but has not decided on the choice of direction of a further professional career yet;

High level: the student is highly motivated to study in a higher education institution and is fully involved in the process of training IT-specialists, combines learning with practice, is aware of professional prospects and has a strategy for building a career in higher education institution.

The results of research according to the method of "Questionnaire for diagnosing the style of students' learning activities", by G. Prygin (Fig. 3).

Analysis of diagnostic results showed that 47% (17 people) have an autonomous type of educational activity. Applicants for higher education with a predominance of autonomous type are able to make decisions and are responsible for them.

28% (10 people) of the experimental group have a dependent type of educational activity. "Dependent" students do not show enough a set of "autonomous" qualities, relying on advice, tips and guidance from teachers. The system of traditional pedagogy is focused on subject-object interaction, on direct management and directive methods of teaching and learning, therefore it leads to the formation of the dependent type.

25% (9 people) of the experimental group have an uncertain type of educational activity. These students are not aware of what learning style is, thus they are not classified as autonomous or dependent. The formation of a style of educational activity has a multifactorial conditionality: it depends on the nature of the student's personality, his or her abilities, motivation, etc. The most important thing is to direct students to independent cognitive activity, as a result of which a subjective discovery should take place.

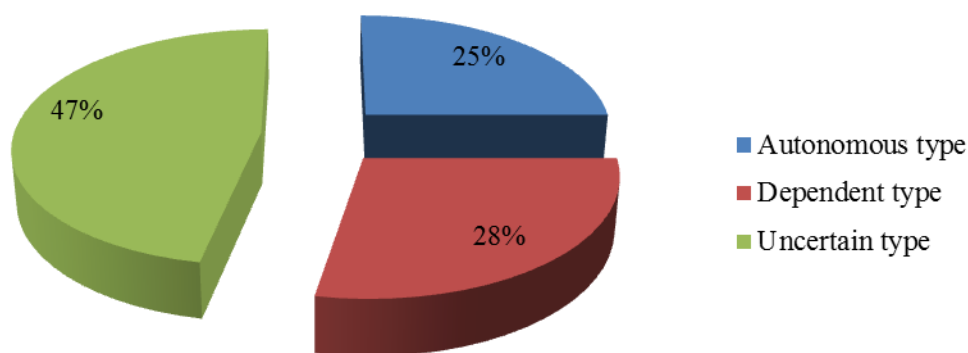

Fig. 3. The results of diagnostics of the style of educational activities of students

The results of research based on the method of "Audial, visual and kinesthetic", by S. Efremtsev (Fig. 4).

Analysis of the results of the diagnostics of the leading type of perception showed that among students there were audials – 33% (12 people); digital (discrete) – 25% (9 people); visual – 22% (8 people); kinesthetic 20% (7 people).

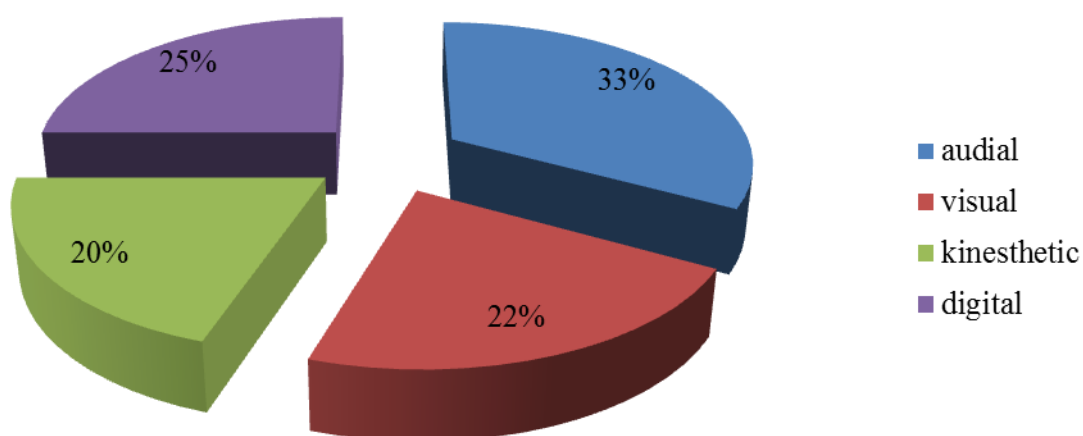

Fig. 4. The results of diagnostics of the leading type of perception: auditory, visual or kinesthetic

When working in the university or at home it is recommended:

To allow the students with a visual type of perception to have at hand a sheet of paper on which they can write or draw in the process of understanding and memorizing the material;

Students with audial type of perception should not be rebuked when they make sounds in the process of memorization, move their lips, because this way it is easier for them to cope with the task;

Students with kinesthetic type of perception should not be forced to sit still for a long time, be sure to give them an opportunity for motor discharge, because memorization of the material goes better in active movement.

Students with discrete (or digital) type of perception are a special type of people. They focus on the content, functionality and importance of objects. These people in any situation perceive information in the format "logical – not logical". They explore other people around and are able to imitate them. When communicating with discrete students, information should be perceived as it is done by these students, by forming connections and building logical chains.

The results of research based on the method of "Functional asymmetry of the cerebral hemispheres" by N. Galeeva (Fig. 5):

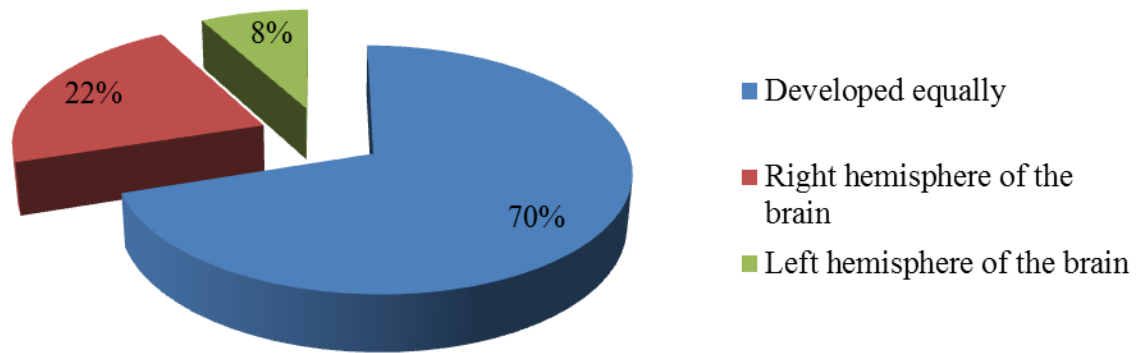

Fig. 5. The results of diagnostics of the functional asymmetry of the cerebral hemispheres

Analysis of the results of diagnostics of functional asymmetry of the hemispheres showed that 70% (25 people) had equally developed hemispheres of the brain, 22% (8 people) had right hemispheres of the brain developed, and 8% (3 people) had left hemispheres developed.

Interhemispheric asymmetry of the brain is also expressed in the fact that the left hemisphere maintains a connection with objective reality and conscious actions, and the right hemisphere – with a changed state of consciousness, as it supports the unconscious brain activity. Emphasis should be placed on students with a predominance of the right hemisphere, giving them the task for interacting with consciousness.

Thus, 36 applicants for higher education took part in the experiment. Among them future IT-specialists majoring in "015.39 Professional Education" "Digital Technology", "122 Computer Sciences", "014.09 Secondary Education (Computer Sciences)". As a result, empirical data were collected, organized, grouped, and presented in the form of tables and histograms. The obtained results were analyzed and recommendations for their improvement were given [41]. The hypothesis of the empirical study is "analysis of the level of professional training of future IT-specialists will increase the efficiency and quality of professional training of applicants for higher education in the conditions of blended learning and promote

their success in further professional career as well as will develop a high level of professional competence".

First of all, 30-70% of the course, which is taught online, is given to blended learning, teaching in the classroom is combined with online classes. Students have round-the-clock access to e-course materials and master them at a convenient time, in a convenient place, and at their own pace. Based on the obtained empirical data, we can give recommendations for improving the training and personalization of IT-specialists, using forms of blended learning:

1. Presentation of the content of the discipline in the electronic environment through a variety of tools (text, hypertext, multimedia, interactive programs);

2. Transfer of educational information to students in the form of text, presentations, multimedia, hyperlinks to Internet resources;

3. Consolidation and testing of knowledge through tests and interactive tasks of different types;

4. Interaction of students with each other and with a teacher with the help of Moodle, video conferences, chats for distance learning and consultations;

5. In-depth joint educational and research work of students during the implementation of educational projects through practical seminars;

6. Introduction of the system of interactive testing of students (SITS), which serves to control knowledge through tests.

Following the recommendations provided, this work can increase the motivation of students for professional training and will have a positive effect on their further carrier. After implementation, it is recommended to conduct a control study of the group in order to test the reliability of the hypothesis and compare the results of the two experiments.

The study found out that the structure of personalization of professional activities and its content do not remain unchanged: they are transformed during the personal growth of the IT-specialist. At the same time, the transformation of professional activity, its qualitatively new level lead to further personal growth – not

only through the transformation of the rational aspect of activity, but also through the process of personalization.

The aim of the research work was to study the level of professional training of future IT-specialists in order to improve professional personalization and identification in a blended learning environment. To achieve this goal 4 main objectives were formulated.

During the research work the educational, methodological, psychological and scientific-technical literature was studied in order to theoretically analyze the state of the problem, understand the essence of personalization of professional training of future specialists in the conditions of blended learning. Then the analysis of the meaning and content of the research concept was done on the basis of the experiment: analysis, classification and interpretation of the obtained data. Nowadays, it is relevant to use research methods of professional training of higher education applicant to identify the level of motivation for professional growth and develop necessary recommendations to improve the results.

Based on the results of the analysis, the following conclusions can be made:

- student-centered approach is well developed in world of pedagogical theory and practice, but scientists continue to search for new ways to implement it in order to achieve maximum compliance with the demands of the society and opportunities of the individual and provide conditions for lifelong learning;

- personalized and adaptive learning involves the organization of the educational process, which first carries out a comprehensive study of the learner's personality, then builds a model of his or her possible development and subsequent influences and interactions are based on this model, which is not static and has to be adjusted;

- modeling the personality of the student, based on data on the peculiarities of his or her educational activities; its collection and further processing is a complex, resource-intensive process that requires the involvement of specialists in various scientific fields, as well as the use of information and communication technologies;

- development and implementation of adaptive learning systems, in particular those based on the use of intelligent information technology, aim to increase the efficiency of all the above operations, and as a result provide access to personalized education for all citizens;

- organization of distance learning actualizes research on the use of adaptive learning systems, among which we consider it appropriate to highlight such areas as: improving the functionality of existing learning management systems, including the widespread Moodle platform, to provide them with means of personalization of learning (analysis of personal characteristics of students, formation of individual educational routes, adaptive delivery of educational content and assessment, etc.);

- professional training of specialists (psychologists, teachers, tutors) for the application of these systems in the institutions of formal and non-formal education [42].

Finally, it should be emphasized that individualized and adaptive learning is important for the development of lifelong learning. There are several reasons for this statement. First, these approaches are based on models of learning styles and provide for meeting the educational needs of people in different circumstances. Second, the use of information and communication technologies helps provide access to education for the general public.

References:

1. Law of Ukraine "On Education" № 2145-VIII. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
2. Kruglik V., Osadchiy V. Formation of competence in the field of programming among future software engineers. *Integration of education*. 2019. Vol. 23, No. 4. P. 587-606. DOI: 10.15507/1991-9468.097.023.201904.587-606.
3. Osadcha K., Osadchiy V. Organizational problems of implementation of course management systems in the process of professional training of future specialists in information technology. 2013. URL: <http://2013.moodlemoot.in.ua/course/view.php?Id=24>.
4. Groff J. S. Personalized Learning: The State of the Field & Future Directions. *Center for Curriculum Redesign*, 2017. 47 p. URL: <https://www.media.mit.edu/publications/personalized-learning/>.
5. Tlili A., Denden M., Essalmi F., Jemni M., Chang M., Kinshuk, Chen N.-Sh. Automatic modeling learner's personality using learning analytics approach in an intelligent Moodle learning platform. *Interactive Learning Environments*. 2019. 15 p. DOI: 10.1080/10494820.2019.1636084.
6. Graf S., Kinshuk. Personalized Learning. In: Seel N.M. (eds). *Encyclopedia of the Sciences of Learning*. Boston, MA: Springer, 2012. URL:

https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-1-4419-1428-6_151.

7. Kinshuk. *Designing Adaptive and Personalized Learning Environments*. New York, NY: Routledge, 2016. 191 p.
8. *Personalizing Learning: The Road to Oz?* / EduTech. 2019. No. 2 (25).
9. Pavlenko L., Pushney O. Study of prospects for the introduction of blended learning in higher education. *Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology*. 2018. T. 6, № 1. S. 69-76. DOI: 10.32919/uesit.2018.01.10.
10. Litsenko I. The use of ICT technology in the process of personalization of student learning in the secondary education system of Great Britain. *Young scientist*. 2016. № 3 (30). P. 397-401.
11. Hutchins D. How Artificial Intelligence is Boosting Personalization in Higher Education. *EDTech*. URL: <https://edtechmagazine.com/higher/article/2017/11/ai-boosts-personalized-learning-higher-education>.
12. Pisotska M. Individualization of learning: conceptual and categorical analysis. *Pedagogy and psychology*. 2015. Issue 50, pp. 19-29.
13. Bray B., McClaskey K. *Personalization vs Differentiation vs Individualization Report (v3)*. 2012. URL: <https://www2.slideshare.net/bbray/personalization-vs-differentiation-vs-individualization>.
14. Pryazhnikov N., Pryazhnikova E. *Psychology of labor*. Moscow: Academy, 2012. 480 p.
15. Klimov E. *Psychology of professional self-determination*. Moscow: Academy, 2004. 304 p.
16. Denisenko S. Pedagogical design in the modern educational process. *Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko. Pedagogical sciences*. 2015. № 3, pp. 79-83.
17. Grachev V. Theoretical foundations of the personalization of the educational process in higher education: the abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Pedagogy: specialty 13.00.01 "General pedagogy, history of pedagogy and education." Moscow, 2007. 39 p.
18. Rubin S. C., Sanford C. *Pathways to Personalization: A Framework for School Change*. Cambridge: Harvard Education Press, 2018, p. 9.
19. Bersin & Associates *Blended learning: What works?: An industry study of the*. 2003, p. 15.
20. Curtis J. Bonk, Charles R. Graham *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*. Pfeiffer. 2006, p. 624.
21. Clayton M. Christensen, Michael B. Horn, Heather Staker *Blended: Using disruptive innovation to improve schools*. Dissertation. 2014, p. 336.
22. Tomlinson B., Whittaker C. *Blended Learning in English Language Teaching: Course Design and Implementation*. 2013. 258 p. URI: http://www.teachingenglish.org.uk/sites/teacheng/files/D057_Blended%20learning_FINAL_WEB%20ONLY_v2.pdf.
23. Hattie, John A., *Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning*. 2011, p. 296.
24. Kholodnaya M. *Psychology of Intellect: Paradoxes of Research*. SPb., 2002, 272 p.
25. Gerald M. Weinberg. Van Nostrand Reinhold, *The Psychology of Computer Programming. Computer programmers*. 1999, p. 288.
26. Kademiya M. Organization of the educational process in a virtual university. *Modern information technologies and innovative teaching methods in training: methodology, theory, experience, problems*. 2016. Issue 46. 191-197.
27. New trends and forecasts for the development of educational technologies in the world for the next five years. 2016. URL: <https://pon.org.ua/novyny/4646-nov-tendencyi-prognozi-rozvitku-osvtnh-tehnology-u-svt-na-nastupn-pyat-rokv.html>.
28. Afini Normadhi N. B., Shuib L., Md Nasir H. N., Bimba A., Idris N., Balakrishnan V. Identification of personal traits in adaptive learning environment: Systematic literature review. *Computers and Education*. 2018. Vol. 130. Pp. 168-190. DOI: 10.1016/j.compedu.2018.11.005.
29. Whitley G. G., Tousman S. A. A multivariate approach for validation of anxiety and fear. *Int J Nurs Terminol Classif*, 1996. 7 (3), p. 116-124.
30. Amichai-Hamburger Y., Wainapel G., Fox S. On the Internet no one knows I'm an introvert: extroversion, neuroticism, and Internet interaction. *Cyberpsychol Behav*. 2002, 5 (2), p. 125-128.

31. Bray B., McClaskey K. Personalization vs Differentiation vs Individualization Report (v3). 2012. URL: <https://www2.slideshare.net/bbray/personalization-vs-differentiation-vs-individualization>.
32. Panasenko E. The concept of historical and pedagogical research: methodological analysis. Pedagogical education: theory and practice. Psychology. Pedagogy. 2016. № 25, pp. 11-15. URI:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2016_25_4.
33. Spirin O., Naumuk I. Adaptive learning based on LMS MOODLE: problem statement. Information technologies in education, science and technology: theses add. V International scientific-practical conf. (Cherkasy, May 21-23, 2020). Cherkasy: ChSTU, 2020. P. 179-180.
34. About Moodle. URL: https://docs.moodle.org/32/en/About_Moodle.
35. Moodle 3.2 release notes. URL: https://docs.moodle.org/dev/Moodle_3.2_release_notes.
36. Volkonska O. Distance learning based on the Moodle system. Distance learning as a modern educational technology: materials of the interuniversity webinar (Vinnytsia, March 31, 2017). Vinnytsia: VTEI KNTEU, 2017. P. 50-52.
37. Smirnova-Trybulska E. Distance learning using the MOODLE system: teaching aid. Kherson: Aylant Publishing House, 2007. 465 p.
38. Brown J. Personalizing Post-Secondary Education: An Overview of Adaptive Learning Solutions for Higher Education. ITHAKA S+R, 2015. 35 p. DOI: 10.18665/sr.221030.
39. Louhab F. E., Bahnasse A., Talea, M. Smart adaptive learning based on Moodle platform. *Mediterranean Symposium on Smart City Application*. 2019. Article No. 13. 5 p.
40. Varina H. B., Osadchyi V. V., Osadcha K. P., Shevchenko S. V. & Lytvynova S. H. (2020). Peculiarities of cloud computing use in the process of the first-year students' adaptive potential development. Paper presented at the *CEUR*, 2879 521-538
41. Varina, H. & Shevchenko, S. (2020). The peculiarities of using the computer complex HC-psychotests in the process of psychodiagnosis of the level of development of future specialists' mental capacity. *E3S*, 166, 10025. doi:10.1051/e3sconf/202016610025.
42. Varina H. B., Osadchyi V. V. Preparation of future masters of psychology for professional activity in the conditions of non-formal education. *Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology* Vol. 8, Issue 3, 2020. ISSN: 2521-1234 online Ukr. J. of Educ. Stud. and Inf. Technol. 8 (3), 49-61 doi: 10.32919/uesit.2020.03.05.

6.6. The meaning of existing and intended local bypasses

Znaczenie istniejących i zamierzonych obwodnic lokalnych

Małe miasteczka leżące w pobliżu dużych miast regionu wykazują od pewnego czasu szybki rozwój swojej struktury urbanistycznej. Wiąże się to z potrzebą spokojnego mieszkania, najlepiej w swoim domku i jednocześnie w pobliżu miejsca pracy, czy też nauki, przychodni. Wszystko to powoduje gwałtowny wzrost ruchu na drogach takich miasteczek, gdzie najczęściej trasy są jednojezdniowe prowadzące przez rynek danej miejscowości.

Niektóre z małych miast doczekały się już obwodnic śródmiejskich, które oddalają wzmożony ruch kołowy od centrów. Ale takie miasteczka nie wytrzymują intensywnego ruchu tranzytowego z zachodu na wschód, czy też z północy na południe. Mieszkańcy dopominają się od władz państwowych odsunięcia takiego ruchu poza daną miejscowość. Środowisko bowiem staje się coraz bardziej zatrute, a hałas niemożliwy do życia. Występuje też zagrożenie w poruszaniu się po danej miejscowości, gdzie czasem brakuje chodników i ścieżek rowerowych.

Z myślą o najpilniejszych potrzebach i ulżeniu ludności powstał program budowy 100 obwodnic lokalnych. Przykładem w tym zakresie, na którym bazowano w niniejszym materiale, jest Oława, małe miasto położone 27 km od dużej metropolii, jaką staje się Wrocław. Według danych GUS z 31 grudnia 2019 roku Oława liczyła 33 108 mieszkańców [8].

W rozbudowywanej się spontanicznie stolicy Dolnego Śląska, czyli Wrocławiu są miejsca pracy, wiele uczelni, specjaliści lekarze. Drogie są kwatery pod wynajem dla studentów i z tego względu część mieszkańców, nawet z Górnego Śląska, kupuje tu mieszkania dla swoich dzieci, aby je sprzedać jak skończą studia.

Miasto Oława od lat upominało się o obwodnicę od strony północnej oraz od strony południowej, by jej osiedla nie zalewane były potokiem samochodów zmierzających np. na autostradę A4, której odcinki stają się w niektórych miejscach

płatne. Aby ominąć taki odcinek, ruch samochodowy skierował się na drogę krajową i bierze po małych miejscowościach.

Szybki jest rozwój dużych miast, chociaż warunki do życia w nich, szczególnie dla ludzi starszych, stają się coraz bardziej nieznosne. Natomiast w niewystarczającym stopniu rozwijana jest w małym mieście baza dostępnych miejsc pracy. Niektóre małe miasta nie leżące przy głównych trasach, wręcz gasną, siła robocza ucieka do dużych miast, absolwenci szkół nie wracają do swoich siedzib. W małym stopniu władze państwowe jak i samorządowe pilnują, aby tworzone miejsca pracy były w terenie zamieszkania lub najbliżej jak to możliwe.

Założenia programu budowy 100 obwodnic lokalnych [2]. Według informacji internetowej Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad, z maja 2021 roku, spośród planowanych 100. obwodnic lokalnych, sześć jest już na etapie realizacji, dla siedmiu trwają zaawansowane przetargi na realizację, dla kolejnych 23. poszukiwani są wykonawcy dokumentacji. Dla pozostałych 64. obwodnic trwają przygotowania inwestycyjne. Realizacja całego przedsięwzięcia planowana jest na lata 2020-2030. Wspomniane sześć obwodnic ma łączną długość 44,1 km. Są to obwodnice Wąchocka (woj. świętokrzyskie), Smolajń (woj. warmińsko-mazurskie), Żodynia (woj. wielkopolskie), Gryfina (woj. zachodniopomorskie), Lipska (woj. mazowieckie) i Suchowoli (woj. podlaskie).

Obecnie ogłoszonych jest 30 postępowań przetargowych, z czego siedem to przetargi na realizację zadań o łącznej długości 62,8 km. Wśród tych przetargów jest m.in. obwodnica Sztabina (woj. podlaskie), Gostynia (woj. wielkopolskie), Pułtuska (woj. mazowieckie). Pozostałe 23 przetargi dotyczą dokumentacji dla zadań o łącznej długości nieco ponad 225 km. W ramach nich występuje przetarg na wykonanie *Koncepcji programowej* dla obwodnic Jasła, Pilzna, Brzostku i Kołaczyc (woj. Podkarpackie). Ponadto przetarg na wykonanie *Studium techniczno-ekonomiczno-środowiskowego* dla budowy obwodnicy Krotoszyna, Zdun i Cieszkowa (woj. wielkopolskie). Zaawansowanie przygotowawcze obejmuje 64 zadania o łącznej długości blisko 525 km, w tym m.in. obwodnice Nowego Targu (woj. małopolskie), Janowa Lubelskiego (woj. lubelskie).

Według wcześniej podanego źródła wszystkie obwodnice, jakie powstaną będą drogami klasy GP (główna ruchu przyspieszonego), a większość z nich będzie miała przekrój jednojezdniowy [2]. Jednak tam, gdzie drogi te będą przebiegać w terenie zurbanizowanym i prognozowane jest duże natężenie ruchu, powstaną jako dwujezdniowe. I tu trzeba wymienić obwodnice Wąchocka, Nowego Targu, Chrzanowa i Trzebini, Olsztyna i Dywit, Kalisza, Pułuska, Głogowa oraz Legnicy.

Opracowywane są studia korytarzowe, a na ich podstawie następuje wnioskowanie o wydanie decyzji o środowiskowych. Te postępowania administracyjne prowadzone będą przez władze samorządowe. Istotne jest aby dotrzeć informacjami o przyszłej obwodnicy do lokalnych społeczności. Program 100. obwodnic lokalnych skierowany jest bowiem do mieszkańców miast i miejscowości, którzy szczególnie odczuwają skutki ruchu drogowego, a podstawowym celem jest wyprowadzenie z nich ruchu tranzytowego. Koszt realizacji *Programu budowy 100. obwodnic na lata 2020-2030* został oszacowany na blisko 28 mld zł.

Obwodnice lokalne powstaną w wybranych miejscowościach wszystkich 16. województw Polski [4]. W ramach *Programu budowy 100 obwodnic na lata 2020-2030 (PB100)* powstaną obwodnice na sieci dróg krajowych o łącznej długości około 830 km. Będą to trasy o najwyższych parametrach technicznych dostosowane do przenoszenia obciążenia 11,5 t/oś [11].

Potrzeby polskich miast i miasteczek w zakresie budowy obwodnic są bardzo duże. Rząd polski odpowiada na najpilniejsze protesty społeczności. Każda obwodnica oznacza bowiem wyższy poziom bezpieczeństwa na ulicach i niższy poziom zanieczyszczenia. Omawianie wszystkich przekracza ramy tego materiału i dlatego dalsza uwaga skoncentrowana będzie na przykładowym województwie dolnośląskim [5] i obwodnicy (północnej i południowej) Oławy.

Zaawansowanie prac inwestycyjnych obwodnic na przykładzie województwa dolnośląskiego. W ramach województwa dolnośląskiego będzie 7 obwodnic wymienionych na Rysunku 1.

Rys. 1. Rozmieszczenie nowych obwodnic na terenie województwa dolnośląskiego

Obwodnica Głogowa. Wystąpi w ciągu drogi krajowej 12 i dla tej inwestycji opracowywana jest dokumentacja w postaci *Studium techniczno-ekonomiczno-środowiskowego*. Określono już wstępny wariant przebiegu obwodnicy. Przy czym ogłoszenie przetargu nastąpi w IV kwartale 2022 roku. Inwestycja ma na celu poprawę przepustowości układu komunikacyjnego i stanowić będzie fragment połączenia nowo wybudowanych dróg ekspresowych S3 i S5 na terenie województwa dolnośląskiego, lubuskiego i wielkopolskiego. Obwodnica ta jak i dalsze ma na celu wyeliminowanie ruchu tranzytowego na terenie miasta, a tym samym na poprawę warunków ruchu i bezpieczeństwa użytkowników dróg oraz mieszkańców. Dzięki tej obwodnicy Głogów zyska nową przeprawę przez Odrę, co skróci czas przejazdu.

Obwodnica Kaczorowa. Będzie ona w ciągu drogi krajowej 3. W czasie pisania tego materiału trwały prace projektowe na etapie *Studium techniczno-ekonomiczno-środowiskowego*. Oprócz omińnięcia Kaczorowa realizowana będzie również przebudowa drogi krajowej numer 3 w kierunku Jeleniej Góry w ramach zadania komplementarnego. Czwarty kwartał 2024 roku jest planowanym terminem ogłoszenia przetargu. Głównym celem budowy obwodnicy Kaczorowa jest również wyprowadzenie ruchu tranzytowego odbywającego się na kierunku Bolków – Jelenia Góra. Poprawie ulegnie również połączenie Jeleniej Góry z węzłem S3 w Bolkowie.

Obwodnica Legnicy. Znajdzie się ona w ciągu drogi krajowej 94. Podobnie jak dla wcześniej wymienionych obwodnic województwa dolnośląskiego dla inwestycji w Legnicy opracowywana jest dokumentacja *Studium techniczno-ekonomiczno-środowiskowe*. Obwodnica ta, której planowana data ogłoszenia przetargu to II kw. 2024 roku, zostanie zrealizowana jako wspólne zadanie gminy Legnica i

Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad. Związane jest to z przebiegiem obwodnicy na terenie miasta na prawach powiatu, jak i gminy Legnickie Pole. Podstawowym celem budowy obwodnicy Legnicy jest też wyprowadzenie ruchu tranzytowego, jaki koncentruje się w mieście na drodze krajowej nr 94 na kierunku od granicy państwa do Wrocławia.

Obwodnica Międzyborza. Dla tego zadania w ciągu drogi krajowej 25 prowadzony jest przetarg na prace dokumentacyjne polegające na opracowaniu *Studium techniczno-ekonomiczno-środowiskowe*. Data ogłoszenia przetargu planowana jest na III kwartał 2024 rok. Celem budowy obwodnicy Międzyborza jest wyprowadzenie ruchu tranzytowego, jaki koncentruje się w mieście na kierunku północ-południe od drogi ekspresowej S8 w kierunku korytarza drogi krajowej nr 11 i niedawno zakończonej obwodnicy Ostrowa Wielkopolskiego.

Obwodnica Milicza. Stan prac przygotowawczych tej obwodnicy, która będzie w ciągu drogi krajowej 15, sprowadza się do opracowywana dokumentacji w postaci *Studium techniczno-ekonomiczno-środowiskowego*. Kwartał planowanego przetargu to drugi roku 2024. Obecnie w mieście Milicz ruch odbywa się na osi północ-południe pomiędzy Jarocinem, w ciągu drogi krajowej nr 11, a Trzebnicą w ciągu drogi krajowej nr 5. Oba korytarze są ważnymi arteriami drogowymi, które są stopniowo przebudowywane do standardu drogi ekspresowej. Jest to również jeden z ważnych korytarzy pomiędzy Poznaniem a Wrocławiem.

Obwodnica Oławy. Znajdzie się ona w ciągu drogi krajowej 94. Analogicznie jak dla wcześniejszych obwodnic, opracowywana jest też dokumentacja w postaci *Studium techniczno-ekonomiczno-środowiskowego*, wraz z materiałami do uzyskania decyzji o środowiskowych uwarunkowań z elementami *Koncepcji Programowej*. Termin ogłoszenia przetargu przewidywany jest na I kwartał 2024 roku. Należy tu ponownie dodać, że obecnie wymieniona droga krajowa stanowi alternatywę dla autostrady A4, dlatego też w sytuacji występowania wypadków na A4 koncentruje duży ruch w mieście Oława. Ponadto, budowa obwodnicy upłynni ruch do Oławskiej Podstrefy Wałbrzyskiej Strefy Ekonomicznej.

Obwodnica Złotego Stoku. Projektowana jest w ciągu drogi krajowej 46. Stan prac przygotowawczych jest podobny do Obwodnicy Oławy, a data ogłoszenia przetargu planowana jest na II kwartał 2024 roku. Podstawowym celem budowy obwodnicy Złotego Stoku jest wyprowadzenie ruchu tranzytowego, który generuje droga krajowa nr 46. Jest to ruch kierujący się od Opolą i autostrady A4 w kierunku Kotliny Kłodzkiej i dalej do przejścia w Kudowie Zdroju. Ponadto obejście Złotego Stoku będzie również brało pod uwagę wyniki rozbudowy korytarza drogi krajowej nr 8 pomiędzy Wrocławiem a Kłodzkiem.

Przykład przebiegu obwodnicy lokalnej w Oławie [1]. Oława to miasto w województwie dolnośląskim, w aglomeracji wrocławskiej, siedziba powiatu oławskiego oraz gminy wiejskiej Oława [8]. Miasto leży nad rzekami Oławą i Odłą, 27 km na południowy wschód od Wrocławia. Według danych GUS z 31 grudnia 2019 roku Oława liczyła 33 108 mieszkańców. Pod względem geograficznym Oława położona jest w większej części w Pradolinie Wrocławskiej, jedynie południowo-zachodni fragment sięga Równiny Wrocławskiej. Pod względem administracyjnym miasto położone jest w północno-wschodniej części województwa dolnośląskiego, w środkowej części powiatu oławskiego. Graniczy z gminą Oława oraz z gminą Jelcz-Laskowice.

Długość planowanej północnej części obwodnicy wynosi 4,5 km [7]. Inwestycja obejmuje budowę dwóch mostów na rzece Odra i Oława, wiaduktu drogowego nad ulicą Siedlecką, łącznika z ulicą Rybacką oraz budowę pięciu rond. Wybrany wariant w maksymalnym stopniu oddalony jest od terenów zabudowanych oraz w znaczącej części przebiega przez tereny należące do Skarbu Państwa. Aktualnie projekt znajduje się w fazie opracowania decyzji środowiskowej.

Jak już nadmieniono, obwodnica Oławy została ujęta w rządowym *Programie budowy 100. obwodnic na lata 2020-2030* [3]. Umieszczenie obwodnicy Oławy na fragmencie dróg województwa dolnośląskiego pokazano na Rysunku 2. Umowa na opracowanie wstępnej dokumentacji została podpisana z firmą Sweco Engineering z Krakowa. Zadaniem projektantów będzie opracowanie *Studium Techniczno-Ekonomiczno-Środowiskowego* z elementami koncepcji programowej dla zadania pod

nazwą „Budowa obwodnicy Oławy w ciągu drogi krajowej nr 94” [3]. Jak już wspomniano, dzięki wybudowanej obwodnicy w Oławie powstanie nowy odcinek drogi klasy GP o długości około 11. km, której celem jest wyprowadzenie ruchu tranzytowego z miasta oraz upłynnienie ruchu do Oławskiej Podstrefy Ekonomicznej. Ze źródła internetowego dowiadujemy się, że obwodnica Oławy została zatwierdzona również przez władze lokalne, a jej umiejscowienie na fragmencie mapy drogowej województw dolnośląskiego zaprezentowano na Rysunku 2 [10]. Obwodnica Oławy będzie miała około 11 km długości i klasę GP (drogi głównej przyspieszonej) [6].

Rys. 2. Obwodnica Oławy na mapie dróg województwa dolnośląskiego

Południowa obwodnica Oławy. Planowana obwodnica Oławy składać się będzie z części północnej i południowej. Uzasadnienie potrzeby budowy tej obwodnicy znajduje się *Interpelacji nr 30563 do ministra infrastruktury i rozwoju*, gdzie między innymi czytamy [9]: „W związku z wprowadzeniem opłat za przejazd autostradą A4 od węzła Siechnice, na drodze krajowej 94 równoległej do ww. autostrady ruch samochodów osobowych i ciężarowych znacznie wzrósł. Konsekwencje tego na co dzień odczuwają mieszkańcy miasta Oława oraz okolicznych miejscowości”. A ponadto warto zwrócić uwagę na fragment „Władze samorządowe jasno określiły zlokalizowanie inwestycji. Obejmowałaby ona następujące przedsięwzięcia:

- budowę południowej obwodnicy miasta Oławy – odcinek od skrzyżowania drogi krajowej nr 94, na granicy miasta Oława do skrzyżowania z drogą krajową nr 94 za miejscowością Godzikowice;

- budowę północnej obwodnicy miasta Oława – odcinek od skrzyżowania dróg wojewódzkich nr 396 i 455 do skrzyżowania z projektowaną obwodnicą południową, na wysokości drogi krajowej nr 94”.

Początek zarówno odcinka południowego jak i północnego przyjęto pomiędzy Oławą a Stanowicami, około 600 m przed skrzyżowaniem drogi krajowej nr 94 z drogą powiatową nr 1575D. Następnie wariant południowy krzyżuje się z linią kolejową E-30 relacji Wrocław – Opole, dalej przekraczając tereny rolnicze dochodzi do skrzyżowania z drogą wojewódzką nr 396. Wariant nr 1 i 2 przewiduje skrzyżowanie z w/w drogą w granicach administracyjnych miasta Oławy natomiast wariant nr 3 przewiduje wykonanie przedmiotowego skrzyżowania w rejonie miejscowości Gaj Oławski.

Wariant północny, za skrzyżowaniem z drogą krajową nr 94 w rejonie miejscowości Stanowice, przechodząc przez tereny rolnicze wkracza w obszar międzywała doliny Oławy i Odry. Po przekroczeniu koryta rzeki Odry wariant północny przechodząc w dalszym ciągu przez tereny rolnicze łączy się z drogą wojewódzką nr 455 biegnącą w kierunku Jelcza Laskowic. Projektując południowa obwodnicę Oławy rozparzono trzy warianty:

1. Odcinek od skrzyżowania z projektowaną północną obwodnicą Oławy do włączenia z drogą krajową nr 94 za miejscowością Godzikowice (L = 8650 + 916 m).
2. Odcinek od skrzyżowania z projektowaną obwodnicą Oławy do włączenia z drogą krajową nr 94 za miejscowością Godzikowice (L = 9140 + 900 m).
3. Odcinek od skrzyżowania z projektowaną obwodnicą Oławy do włączenia z drogą krajową nr 94 za miejscowością Godzikowice (L = 10915 + 900 m).

Natomiast w opracowaniu dokumentacji trasy północnej obwodnicy Oławy dodatkowo rozpatrzono uwarunkowania wynikające z modernizacji innych dróg lokalnych w tamtym rejonie.

Niepokoiki wszyskkich ocieplenie klimatu, widzimy bowiem jego skutki, a najbardziej odczuwają go kraje Afryki Subsaharyjskiej i niektóre obszary Azji, Australii. Wiadomo, że jednym z powodów jest wysoka emisja gazów cieplarnianych np. CO₂. Podejmuje się kroki, aby stopniowo rezygnować z paliw kopalnych typu

węgiel kamienny, a zastępować je gazem lub innym alternatywnym paliwem. Energiczne działania, w celu wprowadzenia alternatywnych mniej szkodliwych dla środowiska paliw samochodowych obserwujemy w Europie Zachodniej.

Jednak przyczyna wzmożonego ruchu na drogach jest taka, że człowiek dorosły, który musi utrzymać rodzinę lub się wykształcić, musi ją poszukiwać i dość daleko dojeżdżać do pracy lub uczelni. Pandemia Covid 19 nauczyła nas, że możemy na wielu stanowiskach zwłaszcza administracyjnych, biurowych szkolnych pracować zdalnie, korzystając z technologii komputerowej online. I to, że mniej samochodów nie jest w ruchu jest ulgą dla środowiska naturalnego. Obserwowane jest też coraz częstsze poruszanie się w miejscu zamieszkania na rowerach lub hulajnogach elektrycznych.

Wszystko to wymaga wciąż modyfikacji uregulowań prawnych. „*Świeżym oddechem*” dla małych miast będzie więc chociaż tych 100 nowych obwodnic, których oddanie do użytku oczekiwane jest z niepokojem, chociaż ich realizacja zaplanowana jest na lata. Wynika to ze znacznej pracochłonności i wysokich kosztów inwestycji. Jednak zadać sobie należy już teraz pytanie, czy nie będą znowu zbyt blisko oddalone od danej miejscowości i po kilku latach trzeba będzie przystąpić znowu do budowy innej szerszej pętli określonej obwodnicy.

Bibliografia:

1. https://www.google.com/search?q=o%C5%82awa+obwodnica+mapa&rlz=1C1FKPE_plPL930PL930&oq=obwodnica+o%C5%82awa&aqs=chrome.1.69i57j0i22i30.13097j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8.
2. <https://www.gov.pl/web/gddkia/program-budowy-100-obwodnic-sprawdzamy-postep-prac>.
3. <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/powstanie-obwodnica-olawy-w-ciagu-drogi-krajowej-nr-94>.
4. <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/program-budowy-100-obwodnic-na-lata-2020-2031>.
5. <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/województwo-dolnoslaskie2>.
6. <https://inzynieria.com/drogi/wiadomosci/59390,gddkia-podpisalo-umowe-na-dokumentacje-obwodnicy-olawy>.
7. <https://olawa24.pl/artykul/sprawdz-jak-bedzie/1032501>.
8. <https://pl.wikipedia.org/wiki/O%C5%82awa>.
9. <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=4D2902EA>.
10. <https://www.tuolawa.pl/wiadomosci/19306,obwodnica-olawy-zatwierdzona>.
11. <https://www.pap.pl/centrum-prasowe/784592%2Cprogram-budowy-100-obwodnictw-stan-realizacji.html>.

6.7. Formation of inclusive and health-preserving competence of pedagogical workers (analysis of monitoring research)

Сформованість інклюзивної та здоров'язбережувальної компетентності педагогічних працівників (аналіз моніторингового дослідження)

Широке впровадження ідеї інклюзії в закладах освіти України значною мірою залежить від професійних компетентностей педагогічних кадрів. У цьому ракурсі особливого значення набуває проблема формування інклюзивної компетентності педагогів, що є інтегрованим особистісним утворенням на засадах інклюзивних знань, спеціальних інклюзивних умінь і навичок, професійних і особистісно значущих якостей, опанування здоров'я збережувальними і корекційно-розвивальними технологіями, що зумовлюють його готовність до професійної діяльності.

Низка авторів досліджували різні аспекти питання інклюзивної освіти: філософія інклюзивної освіти та концептуальні аспекти інклюзивної освіти (І. Зязюн, В. Кремінь, В. Синьов, Н. Софій, Ю. Найда та ін.); вивчення проблем інклюзивного навчання та впровадження його в освітній простір (В. Бондар, Л. Вавіна, М. Ворон, Т. Гінєтова, Л. Даниленко, Е. Даніелс, М. Деркач, Н. Дятленко, С. Єфімова, В. Засенко, Ю. Кавун, Н. Коломінський, А. Колупаєва, Г. Кукуруза, Ю. Найда, Л. Петушкова, П. Придатченко, Ю. Рибачук, Т. Сак, М. Сварник, Є. Синьова, Г. Сіліна, Н. Слободянюк, Н. Софій, К. Стаффорд, О. Таранченко, Н. Тимошенко, П. Троханіс, Ю. Швалб та ін.); аналіз досвіду навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в інших країнах (О. Іонова, А. Колупаєва, К. Кольченко, Г. Нікуліна, П. Таланчук та ін.).

Багатогранному і складному процесу розвитку професійної підготовки вчителів у закладах освіти з питань охорони і зміцнення здоров'я школярів і студентів присвятили свої наукові праці такі вчені: В. Бобрицька, Т. Бойченко,

Ю. Бойчук, Г. Воскобойнікова, М. Гончаренко, В. Горащук, М. Гриньова, В. Оржеховська, І. Поташник, О. Савченко, С. Страшко, В. Шахненко, С. Шмалей та ін. [1, с. 35].

Широко розглядається у вітчизняній і зарубіжній психолого-педагогічній літературі поняття “професійна компетентність педагога”. Більшість дослідників пов’язують її з поняттям професійної культури (Ю. Бойчук, Є. Бондаревська, В. Гриньова, Т. Іванова, Н. Крилова, В. Лозова, О. Пометун та ін.), інші – з рівнем професійної освіти (Б. Гершунський та ін.); визначають її як одне з суб’єктних властивостей особистості, яка обумовлює ефективність професійної діяльності (Д. Гришин, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна та ін.) [3, с. 109].

Ми підтримуємо думку П’ятакової Т. С. про те, що «інклюзивна компетентність педагога це інтегративне, особистісне утворення, що зумовлює здатність здійснювати професійні функції в процесі інклюзивного навчання, враховуючи різноманітні освітні потреби учнів і забезпечуючи включення дитини з обмеженими можливостями здоров’я в середовище освітнього закладу і створення умов для її розвитку і саморозвитку» [6].

Незважаючи на різноманітність досліджень, питання формування інклюзивної компетентності педагогічних працівників, залишається недостатньо вивченими.

Мета статті полягає в описі результатів моніторингового дослідження рівня сформованості професійних компетентностей педагогічних працівників Запорізької області, які пов’язані з інклюзією та збереженням здоров’я.

Доповідь ЮНЕСКО про глобальний моніторинг освіти за 2020 рік була присвячена інклюзії та освіті. Виділені загальні висновки цих досліджень:

- Ключовим бар'єром для інклюзії є відсутність віри в можливе і бажане.
- Системи освіти, крок за кроком, охоплюють включення в освіту незалежно від здібностей, досвіду та особистості учнів. Реагування на різноманітність потреб в освіті необхідне для досягнення широких цілей соціальної інклюзії.

- Вчителі повинні бути готові навчати учнів із різним досвідом та здібностями.

- Інклюзивне навчання вимагає від учителів усвідомлювати досвід та здібності кожного учня та бути відкритими для різноманітності.

Близько 25% учителів у 48 системах освіти стверджують про гостру потребу підвищення кваліфікації в галузі навчання учнів з особливими освітніми потребами [5].

Згідно з затвердженому МОН України «Професійному стандарту вчителя початкових класів, вчителя закладу загальної середньої освіти і вчителя початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)», формування у педагогів інклюзивної компетентності у ході підвищення кваліфікації стає обов'язковим аспектом.

Профіль інклюзивного вчителя-включає перелік знань, компетентностей і цінностей, якими має володіти вчитель, щоб забезпечити інклюзивне навчання. Значна увага приділяється розвитку таких цінностей, як:

- Цінування різноманітності.
- Підтримка всіх учнів.
- Робота з іншими – співпраця та робота в команді.
- Особистий професійний розвиток.

Для вивчення рівня сформованості професійних компетентностей педагогічних працівників, які пов'язані з інклюзією та збереженням здоров'я, кафедрою реабілітаційної педагогіки та здорового способу життя Комунального закладу «Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради було проведено моніторингове дослідження.

В опитуванні взяли участь 63 педагоги закладів загальної середньої та дошкільної освіти Запорізької області. Термін проведення моніторингового дослідження: квітень-травень 2021 року. Формат проведення дослідження: онлайн опитування. Методи дослідження: статистика за певними питаннями, статистична обробка даних, порівняльний аналіз відповідей респондентів, візуалізація та інтерпретація результатів.

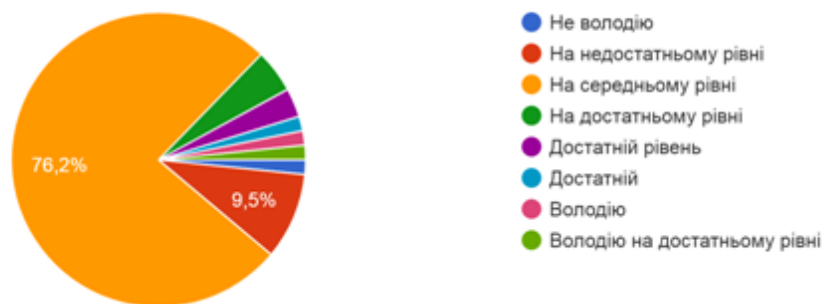
За даними моніторингу вік респондентів був від 19 до 64 років. Більшість респондентів у віці від 30 до 45 років, це становить – 52% усіх респондентів.

Переважає більшість респондентів це асистенти вчителя, асистенти вихователя – понад – 45%, інструктори з фізичного виховання – 25%, вчителі фізичної культури – 15%, корекційні педагоги (логопеди, практичні психологи) понад – 10 %, педагоги (вчителі початкових класів, вчителі предметники) – 5%. Серед респондентів майже – 89% працюють в закладах загальної середньої освіти, також в опитуванні взяли участь працівники дошкільних закладів та закладів початкової ланки.

Учасникам моніторингу було запропоновано 13 питань.

Аналізуючи відповіді педагогів на питання щодо рівня володіння ними прийомами залучення учнів з особливими потребами до освітнього процесу й життя звичайного дитячого колективу, тільки 4,8% респондентів добре або на достатньому рівні володіють такими прийомами, більшість володіють на середньому рівні це 76,2%, на недостатньому рівні – 9,5% респондентів.

Рівень володіння Вами прийомами залучення учнів з особливими потребами до освітнього процесу й життя звичайного дитячого колективу
63 відповіді

Педагоги добре обізнані у формах роботи з учнями в інклюзивних класах. Були названі як загальні: індивідуальні, словесні, наочні, практичні так і інтерактивні: групові, ігрові, робота над проєктами, арт-терапія тощо.

Відповідаючи на питання щодо практик, які допомагають краще підготувати до реального життя усіх учнів, респонденти назвали соціалізацію, розвиток життєвих навичок та педагогіку партнерства. Це повністю показує

головну мету інклюзії – ліквідації соціальної ізоляції (виключення). Педагоги добре обізнані в тому, що розвиток сучасного суспільства детермінує повагу до людського розмаїття, встановлення принципів солідарності та безпеки, що забезпечує захист та повне інтегрування у соціум усіх верств населення, насамперед – осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Це зумовлено визначенням головної мети соціального розвитку – створення «суспільства для всіх».

Однак, звертаємо увагу на те, що не всі респонденти володіють знаннями таких практик, значна кількість звужує поняття «інклюзивна практика» тільки до роботи з дітьми з особливими освітніми проблемами.

Одним з ефективних засобів педагогічного впливу, який сприяє вихованню та навчанню учнів, відповідно до сучасних потреб суспільства, виступає прийом заохочення. Більшість респондентів зійшлися до одностайної думки до прийняття таких форм заохочення як: похвала, схвалення, заохочення-нагорода, заохочення довірою, заохочення задоволення певних інтересів, потреб, заохочення вираженням позитивного ставлення тощо.

Відповідаючи на питання про рівень володіння методиками адаптації навчальних (освітніх) програм, диференціації, модифікації навчальних завдань за умов створення зони найближчого розвитку учнів різних типологічних груп, більшість респондентів відповіли, що володіють методиками на середньому рівні – це становить 46% усіх респондентів, на достатньому рівні – 31,7% респондентів, на недостатньому рівні володіють 17,5%, не володіють методиками – 4% респондентів.

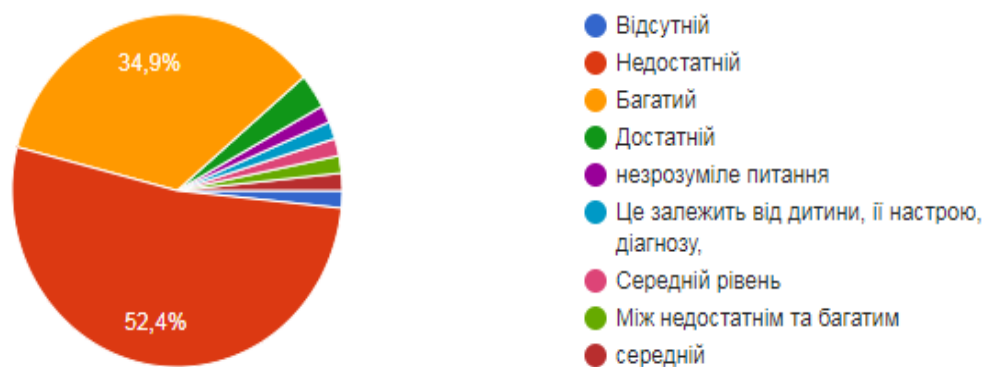
Для якісного забезпечення індивідуалізації освітнього процесу педагогічним працівникам, треба звернути увагу на більш ґрунтовність знань щодо методик адаптації навчальних (освітніх) програм розвитку учнів з різних типологічних груп.

В Новій Українській школі основною базовою демократичною цінністю є повага до гідності кожної людини. Педагогіка партнерства є ключовим компонентом Нової Української школи. Основним принципом педагогіки

партнерства є повага до особистості, доброзичливість і позитивне ставлення, довіра у відносинах, діалог – взаємодія – взаємоповага, розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків), принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей).

Практично всі респонденти називали технології які базуються на вищезазначених принципах. Однак, не значна кількість респондентів відповіла, що не володіє повною мірою такими технологіями. Тому, звертаємо увагу на нагальну потребу вивчення цього питання.

Високий досвід підтримки різноманітності підтвердили 34,9% респондентів, але 52,4% мають недостатній рівень.

Щодо прийомів підтримки різноманітності в освітньому процесі, то відповіді респондентів можна звести до таких прийомів як індивідуалізація, диференціація, толерантність тощо. Однак частина педагогів не змогла відповісти на це питання. Треба звернути увагу на те, що інклюзивна освіта, це підхід для всіх учнів, а не лише для тих, кого сприймають як тих, хто має різні потреби та можуть бути під ризиком виключенням з освітніх можливостей. Учні можуть пізнавати різноманітність через себе та своїх однолітків.

Сучасна шкільна освіта в Україні спрямована на надання учневі необхідних знань, вироблення вмінь і навичок, за період навчання він має засвоїти багато фактичного матеріалу. Натомість школа сьогодні не достатньо

навчає школярів приймати рішення, використовувати інформаційні та комунікаційні технології, критично мислити, вирішувати конфлікти, орієнтуватись на ринку праці тощо. Зміст освіти сьогодні не достатньо відповідає потребам суспільства та ринку праці, не спрямований на набуття необхідних життєвих компетентностей.

Більшість респондентів добре розуміє цю проблему і тому відповідає на питання про прийоми оновлення змісту освіти, заснованого на формуванні компетентностей, потрібних для успішної самореалізації в суспільстві, зробили акцент на таких аспектах як компетентнісний підхід, дитиноцентризм, нова система вимірювання й оцінювання результатів навчання, інтегроване навчання, оновлення освітнього середовища, оновлення та перегляд навчальних програм, змісту навчально-дидактичних матеріалів, підручників, формування методів навчання, оновлення підготовки педагогічних працівників. Але, що стосується прийомів оновлення, то значна частина респондентів не змогла зовсім відповісти на це питання, через те, що не зрозуміли його сутність.

Опитування виявило, що більшість респондентів не розрізняють поняття збереження, розвиток здоров'я та культуру здоров'я. Звертаємо увагу на те, що здоров'яцентрована дидактична система – це комплекс детермінованих дій для всіх учасників освітнього процесу щодо збереження, розвитку здоров'я підростаючого покоління, формування культури здоров'я з пріоритетним використанням педагогічних технологій особистісного вдосконалення. І тому питання вивчення складових здоров'яцентрованої дидактичної системи актуальне для усіх суб'єктів освітнього процесу, а в межах інклюзії в першу чергу.

Висновки. Вирішення широкого кола нових завдань інклюзивної освіти вимагає перебудови та зміни всієї системи підготовки фахівців для сфери освіти. Необхідність швидкого, гнучкого, тонкого налаштування і реагування в міжособистісній взаємодії вчителя й учнів висуває нові вимоги до особистісних характеристик учителя і сформованості його інклюзивної компетентності як обов'язкової складової загальної професійної компетентності. Учитель повинен

володіти високими показниками професійної соціальної адаптованості, особистісної лабільності, емпатійності, рефлексивності, вираженими перцептивними, комунікативними та організаторськими здібностями, бути носієм гуманістичних цінностей та ідеалів. Нові принципи інклюзивної освіти вимагають вмонтування в програми підготовки майбутніх учителів нових освітніх модулів, що включають спеціальні дисципліни, забезпечують готовність до широкої партнерської взаємодії та творчої співпраці в умовах інклюзивного навчання [1, с. 117].

Аналіз результатів дослідження рівня сформованості професійних компетентностей педагогічних працівників Запорізької області, які пов'язані з інклюзією та збереженням здоров'я, дозволяють виокремити деякі аспекти, котрі потребують особливої уваги, а саме:

- прийоми оновлення змісту освіти, знання інклюзивних практик;
- вивчення складових здоров'яцентрованої дидактичної системи.

Література:

1. Бойчук Ю. Д., Бородіна О. С., Микитюк О. М. Інклюзивна компетентність майбутнього вчителя основ здоров'я: монографія. Харків: ХНПУ, 2015. 117 с.
2. Бойчук Ю. Д. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя: теоретико методичні аспекти: монографія. Суми: Університетська книга, 2008. 357 с.
3. Воскобойнікова Г. Л. Медико-валеологічна компетентність майбутнього учителя початкової школи. Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. Київ, 2015. С. 109-112.
4. Кучерук О. С. Інклюзивна компетентність майбутнього вчителя основ здоров'я як результат його підготовки до професійної діяльності в умовах інклюзивного навчання. Наукові записки. Сер. Педагогічні науки: зб. наук. пр. Кіровоград, 2013. Вип. 121. № 1. С. 109-112.
5. Global Education Monitoring Report 2020 Inclusion and Education. URL: <https://inclusivepracticessite.blog/> (Last accessed: 20. 09. 2021).
6. Розвиток інклюзивної компетентності вчителя: швейцарський досвід. Безкоштовна електронна бібліотека: веб-сайт. URL: <http://uk.x-pdf.ru/5kulturologiya/1469090-1-udk-37112300176-3784-494-rozvitok-inklyuzivnoi-kompetentnosti-vchitelya-shveycarskiy-dosvid-tetyana-pyatakova-avtor-s.php> (дата звернення: 18. 09. 2021).

6.8. Health as a key aspect of improving the quality of life

Здоров'язбереження – основний аспект підвищення якості життя

Щоб бути здоровим – необхідно правильно реагувати на постійний та тривалий вплив як зовнішнього так і внутрішнього середовищ.

В останні десятиліття ведучі науковці світу зарахували проблему здоров'я в широкому розумінні до кола глобальних проблем, вирішення яких обумовлює не тільки кількісні та якісні характеристики майбутнього розвитку людства, а й навіть сам факт його подальшого існування.

Сучасна наука стверджує, що здоров'я людини є складним феноменом кардинально глобального значення, котрий має розглядатися не лише як філософська, соціальна та медична категорія а і як економічна категорія, як об'єкт споживання, внесення капіталу, як явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з оточуючим середовищем, що, у свою чергу, постійно змінюється. Виходячи з цього, зрозуміло, як складно визначити здоров'я у повному обсязі, якщо це взагалі можливо – історія розвитку науки про здоров'я налічує близько восьми десятків різноманітних визначень.

Загальноприйнятим у міжнародному спілкуванні є визначення здоров'я, викладене у преамбулі Статуту ВООЗ (1948 р.): "Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад" [1].

Але, дозвольте кардинально не погодитись з цим визначенням. На нашу професійну думку, здоров'я – це здатність організму адаптуватися до мінливих умов оточуючого та внутрішнього середовищ. Хода, дихання, сидіння, прийом їжі – все це доволі повсякденні рухи. Але якщо усі ці рухи за певних причин побудовані не правильно, то вони під час своєї реалізації будуть щоразу травмувати людину. Необхідно наголосити, що у реальному житті всі чотири складові – фізична, психічна, духовна і соціальна – діють одночасно та їх

інтегрований вплив визначає стан здоров'я людини як цілісний складний феномен.

Наскрізна взаємозалежність і взаємообумовленість всіх вище вказаних рівнів здоров'я визначає саме ту позицію, що проголошують країни – сучасні лідери в напрямку формування здорового способу життя (ФЗСЖ): кожна людина несе певну частку особистої відповідальності за здоров'я всього людства і, відповідно, усе людство певною мірою відповідальне за здоров'я кожної людини.

Таким чином ми приходимо певного філософського та цілком логічного професійного висновку: 1) здоров'я – головний ресурс як для громадського, так і для особистого соціального та економічного розвитку, це вкрай важливий вимір рівня якості життя, це в свою чергу чи не єдиний показник багатогранної конкурентоспроможності людини; 2) політичні, економічні та суспільні події, рівно як і поведінкові та біологічні умови існування – усе це може або сприяти формуванню та зміцненню здоров'я, або шкодити йому.

Зробити ці умови сприятливими можливо, планомірно вживаючи заходів щодо формування здорового способу життя:

- застосування сучасної ідеології формування здорового способу життя саме по собі ще не є запорукою позитивних змін, тому що люди неспроможні досягти свого найповнішого потенціалу здоров'я, якщо не в змозі контролювати всі чинники та процеси, що визначають стан та рівень їх здоров'я. Тому інноваційна політика формування здорового способу життя повинна чітко визначити напрями діяльності, де потрібен негайний контроль реальної ситуації:

- заходи формування здорового способу життя повинні бути конкретно спрямовані на зменшення вагомих відмінностей у наявному стані здоров'я і забезпечення усім людям рівних можливостей і ресурсів для досягнення свого найповнішого потенціалу рівня власного здоров'я.

Сучасна освіта. Чисельними дослідженнями неодноразово доведено, що у розвиненому суспільстві рівень здоров'я значною мірою пов'язаний із рівнем

освіти. Чим вище освітній рівень певного соціального середовища, тим кращі, як правило, в ньому узагальнені показники здоров'я. Природно, що піклування про власне і громадське здоров'я неможливо без знання того, чому це необхідно і як це робити. Притому доцільно розуміти поняття освіти у даному контексті не тільки як освіту суто валеологічну, а ширше – як загальну освіту в цілому. Чим ширше знання основних природознавчих, філософських, гуманітарних положень, тим більше можливостей створювати у суспільстві системне уявлення про проблему здоров'я взагалі.

Крім того, поняття освіти потрібно розглядати та розуміти комплексно: і як надання інформації, і як навчання методам, прийомам і навичкам здорового способу життя, і як виховання в душі безумовного пріоритету цінностей індивідуального і громадського здоров'я в усіх його проявах, сферах, рівнях. Слід відмітити той факт що з моменту прийняття Оттавської Хартії виникла несподівана проблема втілення положень Хартії і визначених у ній принципів у практику формування здорового способу життя в різних країнах світу. Численні дослідження довели необхідність розробки певної методології у формуванні здорового способу життя, яка була б в змозі слугувати показником, що визначає сам алгоритм формування здорового способу життя у загальному вигляді, тобто визначати порядок дій щодо обґрунтування, планування і оцінки ефективності втілення заходів з формування здорового способу життя.

Мета формування здорового способу життя передбачає поліпшення добробуту взагалі, здоров'я в цілісному розумінні, а не тільки лікування, профілактику окремих захворювань, зниження рівнів захворюваності та смертності. Фундаментальними цінностями при формуванні здорового способу життя визнано здоров'я як позитивну і цілісну категорію, соціальну справедливість, всебічну рівність, загальну участь у вирішенні глобальних проблем здоров'я в світі.

Слід відмітити що визначені детермінанти здоров'я – значно ширші, ніж суто медичні чинники, які обумовлюють рівень здоров'я. Це і біологічні та генетичні особливості, здоровий розвиток у дитинстві, освіта, набуті

компетентності та персональні навички і уміння запобігати шкоді здоров'ю, зайнятість і умови праці та нарешті соціальний статус.

Два конкретних завдання на шляху формування здорового способу життя це: всебічне сприяння зростанню спроможності індивідів контролювати визначені детермінанти здоров'я, та інші другорядні але не менш впливові чинники; створювати та підтримувати відповідні інституційні та біологічні середовища, що сприятимуть позитивному використанню мети, цінностей, механізму, детермінант, пріоритетних зон діяльності формування здорового способу життя.

Так, за даними досліджень, люди з вищими доходами здоровіші за людей із середніми доходами, які, у свою чергу, більш здорові за людей з низькими доходами. Причому вищі доходи означають краще здоров'я не тільки тому, що дають змогу купувати "здоров'я" (житло, їжу, послуги тощо), а передовсім через те, що визначають більший вибір і відчуття контролю за життєвими рішеннями. Це відчуття контролю є основним чинником доброго здоров'я з групи чинників, пов'язаних з доходами і соціальним статусом. Соціальний статус впливає на здоров'я також тим, що передусім визначає рівень контролю людини за життєвими обставинами. Крім того, соціальний статус впливає на здатність до дій і самостійного вибору, а відчуття цієї здатності теж є чинником здоров'я. Дослідники запевняють, що чим менше розрив між багатими і бідними, тим краще здоров'я населення країни. Притому залежність така, що навіть незначний економічний здобуток чи трохи вищий соціальний статус є чималим чинником поліпшення здоров'я.

Люди, які мають міцну соціальну підтримку від найближчого оточення, здатні краще долати труднощі і проблеми, контролювати стреси. Крім того, міцна мережа соціальної підтримки дає віру людині в її здатність допомогти і з свого боку, коли хтось її потребує.

Освіта. У будь-якому суспільстві досягнення в освіті покращують здоров'я. Формальна освіта у навчально-виховних структурах чи неформальна – у родині, громадах, суспільстві поліпшує можливості

працевлаштування, підвищення доходу, соціального статусу і озброює людей навичками подолання особистих та суспільних проблем. Менш освічені люди обділені не тільки можливостями, здатностями, прагненнями і сподіваннями, у них гірше здоров'я і коротше життя.

Сприятливі умови праці розглядаються не тільки, як наявність безпечного робочого місця в фізичному і психічному аспектах (хоча і це важливо для здоров'я), а в першу чергу (і це найважливіше) як ступінь можливості і обсягу контролю, який людина має щодо виробничих рішень. За даними досліджень саме цей чинник найбільше впливає на здоров'я. Чим більший контроль щодо робочих рішень, тим краще здоров'я, і навпаки – безробіття є передумовою поганого здоров'я тому, що це не тільки зменшення доходу а передусім втрата самоповаги, переймання родинними і суспільними проблемами.

Довкілля розуміється як комплекс екологічних (земля, повітря, вода) і соціальних (житло, людське оточення, безпека, вільне пересування) чинників, вплив яких на здоров'я вважається очевидним.

Біологія і генетика – це чинники вдачі, добірка незалежних від людини зовнішніх і внутрішніх особливостей організму, що успадковані від батьків. Вибір ставлення до особистого здоров'я – це особисті рішення, які безпосередньо впливають на здоров'я людини, перед усім поведінка у повсякденному житті (раціональне харчування, рухова активність, відсутність шкідливих звичок). Навички подолання означають те, як люди дають собі раду з певними проблемами і складними життєвими ситуаціями. Потрібно прагнути до "здорового" вибору у всіх випадках, тобто вибору, що якнайменше шкодить здоров'ю і, по можливості, поліпшує його. Але складність проблеми полягає в тому, що особистий вибір і спосіб подолання ситуацій суттєво детермінований соціальним, економічним і політичним довкіллям. Звідси основне положення цієї групи елементів моделі – узгоджувати практичні ініціативи ФЗСЖ з теоретичною вимогою формування прагнень усіх членів суспільства до створення його таким, щоб здоровий вибір був найлегшим вибором у всіх ситуаціях.

Розробка державної політики охорони здоров'я населення включає ініціювання з боку формування здорового способу життя будь-яких політичних заходів держави, що сприяють здоровому способу життя, притому маються на увазі перш за все локальні заходи місцевого рівня.

Наприклад, ініційована формування здорового способу життя низка заходів місцевої влади щодо політичної, нормативної і матеріальної підтримки зусиль шкільних вчителів створити на територіях навчальних закладів атмосферу нетерпимості до негативних проявів поведінки молоді (хуліганства, жорстокості, паління, вживання алкоголю, наркотиків тощо) кваліфікується як досягнення саме в галузі розробки державної політики здоров'я.

Створення сприятливого оточення – це стратегія, що передбачає ініціювання заходів позитивного впливу на фізичне, соціальне, економічне, духовне оточення, в якому люди живуть, працюють, розважаються. Найбільш дійовими вважаються заходи місцевого масштабу – наприклад, місцева програма запобігання злочинам на території певної громади із залученням партнерів з різноманітних секторів – культури, бізнесу, спорту і, природно, фахівців правопорядку.

Розвиток особистих навичок є стратегією збільшення можливостей людей щодо сприятливого вибору. Наприклад, формування здорового способу життя широко ініціює спеціальні шкільні програми, які навчають молодь протидіяти негативним соціальним явищам (спокусам матеріального або сексуального характеру, фізичного і психічного тиску старших або рівних собі тощо).

Переорієнтація медичного обслуговування – стратегія зміщення медичних пріоритетів з суто лікувальних на профілактичні заходи. Наприклад, формування здорового способу життя може ініціювати створення робочих місць, де спонсоруються або підтримуються з бюджетів охорони здоров'я заходи щодо заохочення відмови від паління, алкоголю тощо.

Ще один важливий чинник ефективності формування здорового способу життя – це якомога ширше використання принципу партнерства. Необхідність спільних зусиль якомога ширшого кола фахівців і прихильників формування

здорового способу життя з різних державних, приватних і громадських структур, родин, спільнот і громад обумовлена дуже складною природою феномена здоров'я, що охоплює майже усі аспекти життя. Ефективність використання партнерського ресурсу яскраво доводять впроваджені проекти формування здорового способу життя. На думку активістів формування здорового способу життя, ці зусилля вигідні. Ініціатори формування здорового способу життя пропагують як принципову тезу, що у всіх випадках партнерства зиск є взаємним, тобто виграють обидві партнерські сторони. Працюючи у спілці, партнери стають сильнішими, їх збільшена енергія і здатність до позитивних дій об'єктивно створюють сильнішу і кращу громаду для всіх її резидентів.

Все вищезначене дає можливість зробити наступні висновки. Проблема здоров'я в широкому його розумінні як в особистому, так й у суспільному вимірі набула в наш час загальнопланетарного значення і розглядається як така, що становить небезпеку подальшому розвитку людства.

Відвернути імовірну небезпеку можливо шляхом формування здорового способу життя осіб, громад, країн, світу в цілому. Формування здорового способу життя – складний, багатогранний процес, що потребує спільних зусиль якомога більшої кількості людей, різних організацій, і передовсім - відповідної державної політики. Одночасно формування здорового способу життя є науково-практичною дисципліною зі своєю теорією, методологією, методикою і засобами.

Знання і практичні навички з формування здорового способу життя мають бути якомога ширше розповсюджені в суспільстві, ними потрібно керуватися при розробці і прийнятті управлінських рішень на всіх рівнях усіх гілок влади, усіх галузей державного сектора. Потрібно також всіма засобами впливати на приватний сектор і громадські організації у напрямку моніторингу, контролю, сприяння і спрямування діяльності на користь здоров'я населення.

Найбільш ефективний спосіб втілення світоглядних цінностей здоров'я в свідомість населення – це ініціація з боку органів державної влади і місцевого

самоврядування різноманітних локальних проектів, обмежених місцевими масштабами, зокрема масштабами первинних адміністративно-територіальних структур і окремих організацій. Такі проекти, якщо вони розроблені і впроваджуються з урахуванням основних положень теорії і практики формування здорового способу життя, можуть бути достатньо ефективними, незважаючи на певну нестачу ресурсів, що має місце сьогодні в Україні.

Література:

1. Здоровье – XXI: Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ: Введение // Европейская серия по достижению здоровья для всех. – 1998. № 5. – Копенгаген.: ВОЗ (ЕРБ).
2. Дзятковская, Е. Н. (2010). Здоровьесберегающие образовательные технологии: <https://cutt.ly/PYkJBbD>.
3. Goodstadt, M. S. (1995). Health promotion and the bottom line: What works? Health communication.
4. Rootman I., Goodstadt M., Potvin L., & Springett J. (1996). A framework for health promotion evaluation.
5. Stocols D., Pelletier K. R., Fieldings J. E. (1995). Integration of medical care and worksite health promotion. JAMA. 273:1136-42.

6.9. Healthy approaches to the use of ICT in the New Ukrainian School

Здоров'язберезувальні підходи до використання ІКТ в Новій українській школі

Необхідність забезпечення ефективності інформатизації освіти вимагає розв'язання ряду психолого-педагогічних проблем, які можна поділити на кілька груп. Одна з них включає проблеми формування інформатичних компетентностей студентів і педагогів, а також педагогічної доцільності освоєння засобів нових інформаційних технологій учнями різного віку.

Історія педагогіки багата не тільки інноваціями в галузі методів та форм навчання. Паралельно розвитку технічної думки завжди йшло інтенсивне втілення різноманітних засобів наочності та технічних засобів у освітній процес.

Комплексна реалізація сучасних технологій навчання ведеться за такими напрямками: вивчення питань історії та філософії вищої педагогічної освіти – І. Зязюн, В. Кремень, В. Луговий, Н. Ничкало, О. Сухомлинська, В. Шадріков та інші; удосконалення технологій освітнього процесу у закладах освіти – І. Бех, С. Гончаренко, Н. Тализіна, М. Шкіль; розробка нових педагогічних технологій – В. Бондар, Ю. Машбиць, І. Прокопенко, А. Сиротенко; інформатизація освіти – М. Жалдак, С. Кудрявцева, Н. Морзе, С. Раков, Ю. Рамський, Р. Кортон, С. Пейперт, Дж. Хартлі, Р. Сміт, Р. Тайлер та ін.

Зазначені дослідження не вичерпують усіх аспектів використання педагогами сучасних технологій формування в учнів нових знань. Необхідно провести оновлення системи використання засобів навчання, зробивши її орієнтованою на практичне використання інформаційно-комунікаційних технологій у освітньому процесі. Особлива увага повинна бути приділена початковій школі, бо, за твердженням психологів, вік учня 1-4 класів є віком формування специфічних якостей особистості, пов'язаних з розумовим розвитком. І вчитель початкової школи вважається особливим вчителем,

оскільки він є посередником між дітьми та світом дорослих, і від результатів його діяльності залежить доля кожного учня, рівень розвитку підростаючого покоління, майбутнє суспільства.

Слід зазначити, що інформаційно-комунікаційні технології вимагають принципово нових форм організації освітнього процесу й у цілому збагачують теорію навчання – дидактику. Дидактичні засоби, як і методи, форми навчання, є складовими педагогічної системи.

Інформаційно-комунікаційні технології навчання передбачають наявність відповідного технічного, дидактичного, кадрового, організаційного забезпечення; розробку нових методичних систем навчання, комп'ютерного супроводу подання і закріплення навчального матеріалу, контролю знань, аналізу і коригування освітнього процесу, психолого-педагогічного та санітарно-гігієнічного обґрунтування використання відповідних засобів ІКТ.

Аналіз проблеми в психолого-педагогічній і методичній літературі свідчить, що питання реалізації дидактичних функцій комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання при вивченні шкільних курсів постійно перебувають в полі зору науковців та педагогів-практиків. Ряд досліджень (В. Беспалько, П. Гальперин, М. Жалдак, Ю. І. Машбиц, В. Ляудіс, Н. Тализіна та ін.) підтверджують значну роль використання комп'ютерної техніки для активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів. Також розглядалися можливості реалізації дидактичних функцій комп'ютера при вивченні шкільних курсів (Т. Габай, О. Гончарова, К. Зуєв, О. Кузнецов, В. Монахов та ін.).

Одним з найважливіших завдань Нової української школи є створення таких умов навчання молодших школярів, що не тільки збагачують дітей знаннями, але і викликають потребу в пізнанні світу, стимулюють розвиток творчих можливостей дитини, відповідають сучасним вимогам до організації освітнього процесу. Використання ІКТ у освітньому процесі молодших школярів може бути одним із засобів розв'язання цих проблем.

Суть психолого-педагогічних проблем використання комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання в Новій українській школі полягає у з'ясуванні

вчителем того, коли, як і в якому обсязі може бути використаний комп'ютер у процесі навчання, як краще включити його до структури освітнього процесу, щоб найефективніше розв'язувати педагогічні завдання, як найкращим чином в умовах широкого використання ІКТ „узгодити” діяльність суб'єктів освітнього процесу та які психологічні механізми навчання потрібно використовувати, щоб їх спільна робота була якомога продуктивнішою.

Вирішальне слово у визначенні місця і ролі комп'ютера в освітньому процесі Нової української школи має належати вчителю-предметнику. Саме він, спираючись на науково обґрунтоване комп'ютерно-методичне середовище та при підтримці методистів, психологів і менеджменту школи, повинен визначити, як саме і в якій послідовності доцільно подавати матеріал у процесі навчання за допомогою комп'ютера; дібрати раціональні підходи до подання нового матеріалу, системи вправ та задач, завдання для самостійного опрацювання, пропедевтичні заходи; окреслити доцільність застосування різних методів та організаційних форм навчання, а також необхідність використання в навчальному процесі додаткових дидактичних матеріалів, різного роду посібників, довідників, в тому числі електронних.

Комплексне використання дидактичних засобів комп'ютерних технологій навчання передбачає розробку і використання різних видів навчальних і контролюючих програмних засобів, їх сполучення зі звичайними способами і засобами навчання, при якому виявляється ефект інтеграції. Тільки в цьому випадку і при збереженні ведучої ролі вчителя в навчанні можливий перспективний розвиток комп'ютерно-орієнтованих дидактичних засобів і ефективне використання їх у навчально-виховному процесі Нової української школи.

На думку М. Жалдака, «... в основу інформатизації навчального процесу слід покласти створення і широке впровадження в повсякденну педагогічну практику нових комп'ютерно-орієнтованих методичних систем навчання на принципах поступового і неантагоністичного, без руйнівних перебудов і реформ, вбудовування інформаційно-комунікаційних технологій у діючі

дидактичні системи, гармонійного поєднання традиційних та комп'ютерно-орієнтованих технологій навчання, не заперечування і відкидання здобутків педагогічної науки минулого, а, навпаки, їх удосконалення і посилення, в тому числі і за рахунок використання досягнень у розвитку комп'ютерної техніки і засобів зв'язку» [3, с. 4-5].

Добираючи комп'ютерні засоби для використання у освітньому процесі, вчитель завжди зобов'язаний мати на увазі, що у поданні певної конкретної теми застосування комп'ютера не обов'язково є найкращим методом, що не на кожному етапі пізнання нового потрібен комп'ютер, що на окремих етапах уроку, розв'язування задачі, аналізу досліджуваної проблеми використання комп'ютера може виявитися навіть зайвим. Підготовлений вчитель майстерно керуватиме освітнім процесом, визначатиме способи його вдосконалення і вирішуватиме, як слід використовувати ІКТ для справді значного покращення освітнього процесу, якомога повнішого задоволення пізнавальних потреб дітей у відповідності до їх запитів, нахилів і здібностей, для розкриття творчого потенціалу учнів і вчителя [4].

Як показує сучасна педагогічна практика, використання комп'ютера в освітньому процесі може бути спрямоване на розв'язування різних типів дидактичних завдань. При аналізі місця комп'ютера в освітньому процесі Нової української школи доречно використовувати термін «комп'ютерна підтримка навчання», що підкреслює його допоміжну роль. Головною функцією вчителя є управління пізнавальною діяльністю дітей, тому основним призначенням будь-яких засобів навчання слід вважати підвищення ефективності такого управління. Запровадження комп'ютерних технологій – не самоціль. Воно має бути педагогічно виправданим, розглядатись передусім з погляду педагогічних переваг, які воно може забезпечити порівняно з традиційними методиками навчання.

Слід пам'ятати і про можливі негативні наслідки нераціонального використання засобів ІКТ в освітньому процесі, надмірного захоплення

моделюванням, програмуванням тощо, намагання випередити природний розвиток дітей. Особливо це стосується початкової ланки освіти.

Не варто надто революційно проводити реформи на потребу інформатизації, треба пристосувати досягнення людства до традиційного навчального процесу, який виправданий історією, має солідні напрацювання, базується на людському спілкуванні. Бо якщо немає мовного розвитку, немає й людини. Особливе значення має початкова ланка освіти, де йде формування особистості в мікросоціумі. Під час спілкування на уроці вчитель повинен акцентувати увагу дитини не на «холодних» повідомленнях на екрані комп'ютера, а на повідомленнях «живих», які ніщо не може замінити.

Інформаційно-комунікаційні системи не можуть дати дитині тієї інформації, яку вона отримує при спілкуванні з природою, людьми, тваринами, реальним життям, яке відіграє головну роль у вихованні і розвитку особистості. Слід мати на увазі, що надмірна кількість різноманітних повідомлень і даних шкідлива. Надто багато зайвих повідомлень так само обеззброює людину, як і їх недостатність і невчасність. Тому необґрунтоване використання засобів ІКТ в освітньому процесі може виявитись не лише не ефективним, а навіть шкідливим і згубним для правильного розвитку дитини та її здібностей [2].

Ефективне використання комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання у навчальному процесі передбачатиме взаємодію, позитивний взаємовплив специфічних можливостей пред'явлення навчального матеріалу за допомогою комп'ютерів і психолого-педагогічних основ традиційного навчання в початковій школі. Широкі перспективи використання проектного навчання, мультимедійних засобів, можливості діалогового спілкування суб'єктів освітньої діяльності нададуть змогу реалізувати ефективно поєднання наочності і методичних коментарів до неї, активізувати чуттєве сприйняття дитини в педагогічно визначеному напрямку.

Мультимедійні програми навчального призначення, що доцільно використовувати при вивченні освітніх компонентів Нової української школи, можуть бути різноманітними за змістом, структурною побудовою,

виражальними можливостями, обсягом навчального матеріалу. Ці програми можуть використовуватися як інформаційно-пізнавальний або інформаційно-контролюючий засіб навчання та виконувати різноманітні дидактичні функції у певних навчальних ситуаціях. Раціональне використання комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання дозволяє забезпечити доцільну зміну видів діяльності, допомагає зосередити увагу учнів на розв'язуванні нетрадиційних навчальних завдань, виконанні пізнавальних дій, запобігає їх втомлюваності, появі гіподинамії, підтримує постійний інтерес до навчання. З цією метою може використовуватися як різноманітна комп'ютерна наочність, що відповідає особливостям чуттєвого сприймання навколишнього світу дітьми молодшого шкільного віку, так і навчальні комп'ютерні програми.

Тож, вчителям Нової української школи, добираючи до проведення уроків відповідне програмне забезпечення, слід враховувати, що воно повинно відповідати певним вимогам, а саме:

- бути цікавим і викликати позитивні емоції у школярів;
- активізувати пізнавальну та розумову діяльність учнів;
- викликати у дитини бажання навчитися працювати самостійно;
- відповідати валеологічним вимогам;
- розвивати творчі здібності дитини;
- носити навчально-контролюючий характер.

Ось чому використання комп'ютерних навчальних ігор є найбільш перспективним напрямком розвитку дидактики початкової освіти. В початковій ланці освіти прикладні аспекти комп'ютерної техніки можуть бути розкриті при використанні дидактичних ігор (у вигляді казок, історій, подорожей, пригод, змагань, проєктів тощо). Дидактичні ігри вважаються найдоцільнішими для активізації пізнавальної діяльності та підтримки інтересу до навчання. Розв'язуючи в ігрових ситуаціях навчальні задачі, діти вчаться застосовувати здобуті раніше знання. Психологічно обґрунтовані комп'ютерні ігри можуть успішно використовуватись на етапі подання нового матеріалу, при закріпленні матеріалу, узагальнюючому повторенні, для систематизації знань тощо. Однак

важливо, щоб гра обов'язково приводила до появи в учнів так званого ігрового феномену, тобто викликала інтерес, підвищену мотивацію до діяльності, позитивні емоції тощо. Отже, вчитель повинен знайти раціональне співвідношення між пізнавальною діяльністю школярів та ігровою.

На нашу думку, потрібен спільний контроль з боку педагогів і батьків за раціональним переглядом дітьми медійної продукції й вибором комп'ютерних ігор. Таким чином, на сьогоднішній день особливої актуальності набула проблема негативного впливу некоректного використання комп'ютерних технологій на фізичне і психічне здоров'я дітей.

Все ж не варто забувати про можливість використання комп'ютерних ігор у позитивних цілях. Вирішення відповідних дидактичних задач припускає включення в навчальні програми елементів гри, або побудову навчання на основі гри. На сучасному етапі розвитку комп'ютерних технологій психологи-дослідники беруть активну участь у пошуку й розробці принципово нових комп'ютерних ігор, які б не тільки розважали дітей, а й виконували науково-дослідницькі й практичні функції: допомагали діагностувати психіку дітей і коригувати їхні особистісні властивості, відхилення в поведінці, зокрема, підвищену агресивність. Тому на сьогодні важливим є питання розробки та створення якісно нових пакетів комп'ютерних ігор, що передбачають розв'язання психопрофілактичних, психодіагностичних та психокорекційних завдань [1, с. 116].

Необхідна зваженість підходів до впровадження комп'ютерно-орієнтованих технологій, тому що той ажітаж, що супроводжує комп'ютер з дня його появи у школі, призводить і до негативних наслідків у освітньому процесі, попри те, що має стимулююче до пізнання значення. Використання комп'ютера та мультимедійних програм у освітньому процесі Нової української школи повинно бути психологічно і дидактично виправданим.

Психолого-педагогічні дослідження і наявний досвід використання комп'ютерів у освітньому процесі примушує з усією серйозністю та ретельністю підходити до оцінювання складних, діалектичних, багато в чому

суперечливих явищ, що пов'язані з комп'ютерно-орієнтованими засобами навчання. Формування в учнів малообґрунтованої впевненості у безмежних евристичних можливостях комп'ютера та відповідно споживацьких настроїв, які межують з відмовою від самостійних зусиль у досягненні тих або інших цілей, надмірне захоплення комп'ютером у процесі різноманітних і дійсно захоплюючих відеоігор (за рахунок інших видів діяльності, зокрема, гігієнічно необхідного дозованого відпочинку, занять фізичною культурою та спортом, самостійного ознайомлення з культурно-естетичними цінностями тощо) – всі ці та деякі інші можливі втрати комп'ютерного навчання потребують тверезого та реалістичного оцінювання педагогічного потенціалу цього в цілому безсумнівно перспективного напрямку удосконалення освітнього процесу в Новій українській школи.

Головними діючими особами в навчальному процесі залишаються учні і вчитель. Комп'ютери ж разом з усім програмним забезпеченням і засобами зв'язку – лише засоби їхньої діяльності. І тільки від обізнаності і майстерності вчителя залежать ефективність і результативність впровадження комп'ютерно-орієнтованих засобів в освітньому процесі Нової української школи.

В зв'язку з цим особливо доцільним видається зауваження М. Жалдака, «...що в умовах широкого використання засобів сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в навчальному процесі, інтеграції предметів і фундаменталізації знань, інтенсифікації навчального процесу і спілкування вчителя і учнів, активізації пізнавальної діяльності учнів, значно зростають вимоги до професійної підготовки вчителя, до обсягу його знань, культури мови, спілкування, поведінки. Вчитель повинен мати до певної міри універсальні, фундаментальні знання, щоб мати можливість ефективно в педагогічному плані використовувати засоби сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, створювати для дітей умови для повного розкриття їхнього творчого потенціалу, нахилів і здібностей, задоволення запитів і навчально-пізнавальних потреб» [3, с. 14].

Формуванню умов використання засобів ІКТ на уроках в Новій українській школі сприяють, по-перше, наявність у розпорядженні вчителя комп'ютерів відповідного технічного рівня та потрібного програмного забезпечення, і по-друге, що не менш важливо, функціональна готовність вчителів початкової школи до використання комп'ютерної техніки в своїй професійній діяльності і достатній рівень практичних навичок.

Здійснюючи комп'ютерну підготовку майбутніх учителів початкової школи у закладах вищої педагогічної освіти, слід виявити необхідний перелік знань і умінь вчителя в галузі використання комп'ютерно-орієнтованих засобів у своїй професійній діяльності і розробити компоненти методичної системи їх формування. Для ефективного використання комп'ютера як універсального дидактичного засобу навчання в початковій школі студенти повинні опанувати основи необхідних знань та накопичити особистий досвід з практичного використання сучасних інформаційних технологій, мати загальнокультурну і методичну підготовку з їх застосування у навчальному процесі.

Література:

1. Бовть О. Б. (2003). Комп'ютерні ігри та дитяча агресивність. Випадковий взаємозв'язок чи прикра закономірність? Педагогіка і психологія. Вісник АПН України, (2), 110-116.
2. Жалдак М. І. (1990). Основи інформаційної культури вчителя. Використання нової інформаційної технології у навчальному процесі (с. 3-17). Київ: РНМК
3. Жалдак М. І. Педагогічний потенціал комп'ютерно-орієнтованих систем навчання математики. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання, (7), 3-16.
4. Шиман О. І. (2005) Формування основ інформаційної культури майбутніх учителів початкової школи (дис. ... канд. пед. наук). НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, Україна.

6.10. Theoretical and methodical bases of creative self-realization of future teacher-musician

Теоретико-методичні основи творчої самореалізації майбутнього педагога-музиканта

Важливим завданням закладів вищої освіти педагогічного профілю є створення умов для розвитку професійних здібностей та самореалізації творчого потенціалу майбутнього вчителя. У даному контексті наукові дослідження сьогодення присвячені висвітленню філософських, психологічних, та соціокультурних аспектів творчої самореалізації вчителя у процесі фахової підготовки та діяльності.

Багатогранність підходів до визначення поняття “діяльність” дозволяє розглядати його з позицій поліфункціональності, оскільки у контексті аналітично-дослідницького мислення назване поняття виступає як носій різного змістового наповнення, виступаючи: як *спосіб* буття людини та її здатність вносити зміни в навколишню дійсність [3, с. 98]; як специфічно людська *форма* ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни і перетворення речей і явищ залежно від людських потреб [6, с. 401]; як динамічна *система* взаємодії суб’єкта зі світом, в процесі якої відбувається виникнення та втілення в об’єкті психічного образу і реалізація опосередкованих ним відношень суб’єкта в предметній дійсності [16 с. 133]; як *сукупність цілеспрямованих, усвідомлених дій*, що передбачають позитивний наслідок, задоволення власних та соціальних потреб та інтересів [4, с. 256]; як мотивований *процес* використання суб’єктом певної сукупності засобів для досягнення визначеної мети [5, с. 70-71]; як внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) *активність* людини, котра регулюється свідомою метою [10, с. 387].

Співставлення змісту вказаних вище дефініцій дає можливість усвідомити важливість названого феномену для розвитку та саморозвитку особистості, який успішно втілюється саме в процесі діяльності, до складу психологічної

структури якої входять мета, засоби, результат та сам процес, що вимагає усвідомлення цілісного поєднання її теоретичної та практичної форм.

У науковому доробку вчених існує багато тлумачень змісту та особливостей педагогічної діяльності, що зумовлені розкриттям її соціальних (Н. Громова, Н. Самохіна, В. Семиченко), психологічних (А. Дяченко, Є. Климов, С. Максименко, В. Семиченко), методологічних (Н. Самохіна, О. Рудницька), інтелектуальних (В. Крижко, В. Семиченко), комунікативних (В. Крижко, О. Остапчук) та інтегральних (В. Семиченко) аспектів. Зміст названих аспектів у науковій літературі відображений наступним чином: *соціальний аспект* присвячений висвітленню діяльності вчителя як особливої форми вияву активного ставлення людини до навколишньої дійсності, спрямованої на залучення молодого покоління до оволодіння накопиченим суспільним досвідом (Н. Громова, Н. Самохіна, В. Семиченко); *психологічний аспект* спрямований на дослідження цілісної психологічної реальності, та потенційних можливостей використання її для подальшого розвитку особистості педагога (А. Дяченко, Є. Климов, С. Максименко, В. Семиченко); *методологічний аспект* має на меті окреслення педагогічної праці як доцільної особистісної діяльності, змістом якої є наукове пояснення природних і соціальних процесів з метою задоволення пізнавальних потреб підростаючого покоління (Н. Самохіна, О. Рудницька); *інтелектуальний аспект* акцентує увагу на своєрідній розумовій діяльності педагога, яка виявляється з одного боку - у глибокому знанні свого предмету, у пристосуванні (адаптації) наукових знань до змісту шкільних програм та рівня розвитку учнів, з іншого - у постійному аналізі успіхів дітей у навчанні та поведінці; у доборі ефективних засобів навчання і та виховання (В. Крижко, В. Семиченко); *комунікативний аспект* спрямований на висвітлення особливостей взаємодії вчителя та учнів у процесі навчальної діяльності, результатом якої є розвиток ділових відносин на основі співробітництва та взаємної довіри (В. Крижко, О. Остапчук); – *інтегральний аспект* скерований на відображення поліфункціональності професійної педагогічної діяльності, в основі якої знаходиться двоїста

активність: з одного боку – комунікативно-навчаюча активність вчителя (як організатора та контролера процесу передачі знань), з іншого – усвідомлено-сприймаюча активність учня (студента) (як рівноправного партнера у процесі сприймання, розуміння, опрацювання та засвоєння наданих знань) (В. Крижко, В. Семиченко).

У науково-методичній літературі для розкриття сутності поняття «педагогічна діяльність» зустрічаються такі визначення як «діяльність педагога», «педагогічна праця», «професійна діяльність вчителя». Названі визначення не є синонімами, хоча використовуються для висвітлення змісту та особливостей педагогічної діяльності. Так «*діяльність педагога*» тлумачиться у контексті різновидності професійної діяльності, яка спрямована на всебічну підготовку кадрів різноманітної спеціалізації. Вона виступає в якості процесу: а) виконання завдань, які пов'язані з навчанням та вихованням учнів; б) реалізації психолого-педагогічних знань та науково-технічної інформації; в) цілеспрямованого формування особистості того, хто навчається [4, с. 72-73]. *Педагогічна праця* розглядається в педагогічних та психологічних джерелах як цілеспрямована творча діяльність з метою виховання, освіти та навчання підростаючого покоління [5, с. 172]. Специфіка *професійної діяльності вчителя*, за переконанням науковців, полягає: *по-перше*, у постійному застосуванні психолого-педагогічного впливу на тих, хто навчається, з врахуванням їх індивідуальних та вікових особливостей, інтересів потреб; *по-друге*, в цілеспрямованому управлінні процесом навчання та розвитку особистості [2, с. 8].

Науковці також наголошують на бінарному характері діяльності педагога, суть якого виявляється у діалектичній взаємодії вчителя та учнів у цілісному педагогічному процесі [8, с. 34].

Оскільки наше дослідження присвячене розгляду творчої самореалізації майбутнього вчителя, ми вважаємо необхідним висвітлення особливостей процесу творчості в педагогічній діяльності.

У науковій літературі творчість визначається як певного роду діяльність, що ґрунтується на індивідуальному та запозиченому досвіді особистості, характеризується активністю та динамічністю, породжує якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення [8, с. 292].

На думку В. Енгельгардта, творчість рівною мірою є сутністю мистецтва та сутністю науки. Об'єднавчою ланкою в обох випадках виступає здатність людини до творення та самовираження. Результати творчості – наукові відкриття, твори мистецтва завжди несуть на собі відбиток особистості творця (вченого, винахідника, митця, педагога), але в подальшому своєму існуванні стають здобутком всього людства [8, с. 234].

Основні положення творчої діяльності педагога викладені в працях видатних педагогів Р. Гільмана, А. Маслоу, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Є. Климова, В. Крижка, О. Рудницької, Н. Самохіної, В. Семиченко та інших. Дослідники відзначають недостатню чіткість та ясність визначення категорії «творча діяльність» саме у контексті педагогіки, а також деяку «розмитість» суміжних з нею понять. Насамперед, слід звернути увагу на особливості розгляду творчості у філософському та педагогічному аспектах. За філософським та соціологічним тлумаченням *творчість* – це своєрідна характеристика діяльності особистості, результатом якої є активне перетворення навколишньої дійсності та створення нових, раніше не існуючих, цінностей (як у матеріальному, так і у духовному плані). Психолого-педагогічне трактування *творчості* пов'язане, перш за все, з розвитком творчих якостей та самореалізацією особистості вчителя, а також з активізацією творчого потенціалу учнів. У підходах до новизни та суспільної значущості *творчого продукту* філософія та педагогіка теж мають розбіжності у інтерпретації. Розкриття змісту творчого продукту у площині філософії базується на результаті певної діяльності, який є об'єктивно новим, оригінальним та не має аналогів. Психолого-педагогічне пояснення схиляється до значної частки суб'єктивності у визначенні важливості названого феномену, вважаючи новизною психічні новоутворення, котрі виникають під впливом

творчої діяльності та сприяють подальшому вдосконаленню та самореалізації особистості. Сутність процесу створення нових духовних цінностей у педагогічному контексті має декілька критеріїв новизни: *об'єктивну новизну*, яка розкриває невідомі раніше аспекти змісту певної галузі знань; *суб'єктивну новизну*, що відображає нове для особистості у знаннях з певної дисципліни. Однак, при будь-якому розумінні критерію новизни, педагогічна творчість представляє собою мислення у його найвищій формі, котре виходить за рамки вирішення завдання відомими способами [1, с. 157-163].

Для педагогічної творчості характерними є пошуки найбільш результативних методів навчання та виховання учнів, створення навчальних посібників, постійне поповнення знань, перегляд застарілих педагогічних поглядів та підходів [15, с. 283-284]. Безумовно, оригінальні та нестандартні вирішення різних професійних завдань доступні не кожному педагогові, але, якщо взяти до уваги, що за своєю природою педагогічна діяльність покликана знаходити вихід із унікальних ситуацій та вирішувати складні проблеми навчання та виховання прийдешнього покоління, то стане зрозуміло: здатність до творчості є не просто зовнішнім атрибутом педагогічної діяльності, а внутрішньою її характеристикою та потребою. У цьому контексті цікавим є твердження В. Крижка про те, що творчість є важливою складовою педагогічної діяльності насамперед тому, що вона “переводить” педагогічну діяльність із області майстерності в область мистецтва [8, с. 292].

Разом з тим, у наукових дослідженнях творчість не розглядається як універсальний засіб від усіх протиріч та складнощів освітнього процесу. На думку Є. Климова, педагогічна діяльність за своєю суттю є діяльністю “вимушеної творчості”, оскільки у процесі викладення навчального матеріалу від учителя вимагається не тільки репродуктивне його відтворення, а й структурування та адаптація до рівня підготовки шкільної чи студентської аудиторії [7]. Відповідно до вказаного важливе місце саме у викладанні займає репродуктивна (відтворююча) діяльність з багаторівневою структурою: від звичайного переказу знань до вмінь адаптувати матеріал з урахуванням

багатьох зовнішніх факторів. Тобто, ми маємо констатувати, що високий рівень репродуктивного викладення навчальної інформації є також має ознаки творчого прояву в професійній діяльності, оскільки відображає здатність до адаптації наукових знань до вимог освітнього процесу, та до перебудови власної педагогічної діяльності відносно зовнішніх обставин.

Інший аспект розгляду творчості педагога знаходиться у площині спілкування та співпраці з аудиторією тих, хто навчається. Даний аспект підтверджується постулатами про те, що педагогічна діяльність є «діяльність-спілкування», а спілкування за своєю суттю є творчим процесом, оскільки жоден з партнерів (в даному випадку викладач та учні або студенти) не може заздалегідь передбачити власні комунікативні дії, які відбуваються на рівні педагогічної взаємодії (елементарна взаємодія; оптимізація та планування діяльності у процесі заняття; евристичне спілкування; самостійна творчість).

Проблема творчої самореалізації вчителя в процесі педагогічній діяльності у нинішній час почала привертати особливу увагу науковців як предмет ґрунтовних досліджень. У наукових пошуках вчених щодо самореалізації та самоактуалізації педагога прослідковуються узагальнені підходи, відповідно до значущості педагогічної праці у соціальній та культурній площинах суспільного життя:

Розвиток творчості вчителя пов'язаний з його творчою самореалізацією. Як стверджує А. Маслоу, *самореалізація* – це прагнення кожної людини реалізувати свої успадковані чи набуті потенціальні можливості, що обумовлене наявністю генетично визначеної потреби (мети) розвитку; шлях до найбільш повної самореалізації відкривається лише після задоволення насущних потреб людини, як досягла у своєму духовному розвитку стадії творчої особистості (self-realization). Метою будь-якого навчання, вважає автор, повинні бути методики, за допомогою яких можна допомогти особистості стати кращою, наскільки це для неї можливо, досягти максимально високих результатів розвитку, тобто стати тим, ким вона здатна стати. Отже, кожна методика самореалізації повинна пропонувати оперативну допомогу процесу

спілкування людини з собою, її саморозкриттю як особистості, прориву крізь внутрішній частокіл негативних звичок та слабостей, які перешкоджають самопізнанню [9, с. 217-218].

Самоактуалізація виступає як процес самореалізації, здійснення прагнення максимально наблизитися в реальній поведінці до свого ідеального «Я» (до того, чим хотілося б бути при повній реалізації своїх дійсних можливостей), до згоди між ідеальним «Я» і реальним «Я» (уявлення про індивіда у оточуючих та їх відповідне ставлення до нього) та як результат цього процесу (self-actualization) [12, с. 82]. Пояснюючи зміст терміну «само актуалізація», А. Маслоу використовує такі допоміжні поняття як: «зовнішнє научення», що означає засвоєння особистістю нових асоціацій та нових вмінь без зміни внутрішніх якостей; «істинне научення», яке передбачає складний процес осягнення суспільного досвіду у ході якого удосконалюються внутрішні якості особистості [9, с. 217].

Самоактуалізація, за А. Маслоу, це: а) уміння висловити протилежну точку зору; б) наполеглива праця заради того, щоб добре зробити свою справу; в) момент екстазу при переживанні прекрасного; г) уміння пройти наперекір своїм малим і великим слабостям; д) постійний тривалий процес накопичення незначних самих по собі надбань, які з часом стають великими достоїнствами особистості. В момент самоактуалізації “Я” реалізує само себе, здійснює безперервний процес вибору, що означає для особистості її просування вперед чи відступ назад. *Самоактуалізуватися* – це значить *на основі наявних можливостей зробити вибір для реалізації потенцій внутрішнього світу* [9, с. 218].

Феномен особистості, яка прагне до самореалізації у психологічній літературі відображено у наступних дефініціях:

1. *Свобода* особи як глибоко усвідомлене почуття обов’язку та дисципліни. Важливою стороною свободи є відповідальність за свої вчинки і рішення.

2. *Індивідуальність* – це вміння бути самим собою, усвідомлювати власну неповторність, розуміти природні здібності та максимально використовувати свій потенціал.

3. *Соціальна інтегрованість* – вміння особистості адаптуватися до соціальних умов, зберігаючи власну індивідуальність та ідентичність. Слід зазначити, що чим більш соціально інтегрованою стає людина, тим більше вона має можливостей для самореалізації

4. *Освіченість* – як постійне збагачення загальнокультурного рівня особистості (оволодіння громадянською, духовною, моральною, інтелектуальною, професійною культурою тощо) [13, с. 235].

Здійснюючи процес творчої самореалізації, учитель спрямовує свою діяльність на учня, моделюючи і коригуючи сам процес розвитку особистості як неповторної, унікальної цілісної цінності [11].

Проаналізувавши викладене вище, ми визначаємо, що *творча самореалізація особистості є рефлексивною діяльністю, яка спрямована за двома векторами: по-перше, на реалізацію власного творчого потенціалу у процесі педагогічної праці; по-друге, на розвиток та вираження творчого потенціалу кожного учня у процесі педагогічної взаємодії.*

Ми вважаємо необхідним акцентувати увагу на важливості віднайдення можливостей для створення середовищного простору творчої самореалізації для здобувачів вищої освіти (участь у творчих та наукових конкурсах, створення власних творчих проєктів тощо); на необхідності розширення площини творчої самореалізації особистості у професійній діяльності та актуалізації інтегрування процесів творчої самореалізації до стратегії життєтворчості особистості.

Література:

1. Гильман Р. А. Творческое развитие личности в художественно-педагогической деятельности / Магнитогорский гос. ун-т. – Магнитогорск: МаГУ, 2000. – 220 с.
2. Громова Н. В. Творча самореалізація старшокласників в евристичному навчанні предметів гуманітарного циклу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Н. В. Громова. – Харків, 2014. – 20 с.

3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У, Гончаренко – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Дубравська Д. М. Основи психології: Навч. посібник – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
5. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психология: словарь-справочник. Личность, образование, самообразование, профессия. – Минск: Харвест, 1998. – 400 с.
6. Загальна психологія /за загальною редакцією академіка С.Д.Максименка. Підручник. – 2-е вид., переробл. і доп. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 704 с.
7. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях: Учеб. Пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с
8. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми управління освітою. Навч. посібник. – К.: Освіта України, 2005. – 440 с.
9. Маслоу А. Г. Психология бытия / А. Г. Маслоу. – М.: Рефл Бук, К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
10. Немов Р. С. Психология: В 3 книгах. – М.: ГИЦ ВЛАДОС, 1999. – Кн. 3: Психодиагностика. – 640 с.
11. Остапчук О. Є. Самопроекування як засіб професійної самореалізації майбутнього вчителя / ВІСНИК НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 3’2009.
12. Рудницька О. П Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2005. – 357 с.
13. Самохіна Н. М. Професійно-творча самореалізація майбутніх учителів музики в освітньо-виховному середовищі вишу: монографія / Н. М. Самохіна; Держ. закл. Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Луганськ: Вид-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. – 371 с.
14. Семиченко В. А. Психология деятельности / В. А. Семиченко – К.: Издатель Эшке А. Н., 2002. – 248 с.
15. Семиченко В. А. Психология личности / В. А. Семиченко – К.: Издатель Эшке А. Н., 2002. – 407 с.
16. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.

6.11. Methodical tools for analyzing the processes of development of public quality management of higher education

Методичний інструментарій аналізу процесів розвитку державного управління якістю вищої освіти

Вища освіта є одним з важливіших суспільних інститутів, функціонування якого опосередковується структурованою соціально-економічною системою, що є об'єктом державного управління. У сучасних умовах, розвиток системи вищої освіти в Україні, значною мірою пов'язаний із функціонуванням ринку освітніх та науково-технічних послуг закладів вищої освіти. Виходячи з цього, можливо стверджувати, що передумови забезпечення економічного зростання та розвитку країни, які формуються в межах інституту вищої освіти, в умовах комерціалізації його послуг, опосередковуються процесами та результатами взаємодії ринкових суб'єктів.

Результати дослідження теоретико-методологічних основ управління якістю вищої освіти, а також його стандартів, моделей та міжнародної практики надають можливість стверджувати, що зазначене питання є актуальним та таким, що потребує розвитку у сучасних умовах. Будь-які управлінські механізми ґрунтуються на інформаційному забезпеченні, так як прийняття зважених, дієвих та своєчасних рішень вимагає чіткої і об'єктивної інформації про об'єкт управління його зовнішнє оточення [1].

Обґрунтування якості вищої освіти як економічної категорії, яка розглядається як об'єкт управління (на різних рівнях прийняття управлінських рішень) визначає потребу розробки методичних основ оцінки, аналізу і діагностики елементів управлінського впливу, його процесів та результатів. Враховуючи складність та багатогранність поняття якості вищої освіти, проведення аналітичного дослідження суб'єктивних та об'єктивних аспектів управління в цій сфері потребує формування оригінального інструментарію

оцінки, відповідного завданням передбачених до проведення аналітичних операцій.

Вихідними положеннями до проведення аналітичного дослідження якості вищої освіти та процесів її управління є його раніше сформульоване теоретико-методологічне підґрунтя, зокрема:

- ієрархія та послідовність формулювання основних понять у сфері управління якістю вищої освіти;

- механізм управління якістю вищої освіти;

- система протиріч та суперечностей, що визначають діалектику проблеми управління якістю вищої освіти;

- загальнонаукові методологічні основи дослідження процесу управління якістю вищої освіти;

- структурно-логічна схема дослідження процесу управління якістю вищої освіти.

Зазначені положення надають можливість визначити послідовність проведення аналітичного дослідження; рівні прийняття рішень, в межах яких зазначене дослідження, його принципи та концептуальні засади. Першим та найбільш важливим питанням є визначення рівнів прийняття рішень. Мається на увазі: національний (рівень національного господарства, тобто національної системи вищої освіти), регіональний (мережа ЗВО в межах адміністративно-територіальних одиниць, наприклад областей), галузевий (мережа ЗВО, відокремлена за галузевими ознаками, яка перебуває у підпорядкуванні окремого міністерства), корпоративний (рівень окремого ЗВО) рівні. У цьому випадку, на наш погляд, варто звернутися до авторського визначення сутності вищої освіти, відповідно до якого, її можливо трактувати виходячи з трьох підходів (широкого, вузького та звуженого). Виходячи з цих положень, якість вищої освіти, як об'єкт аналітичного дослідження, слід розглядати як:

- певний рівень досконалості організації відносин соціальних груп в межах суспільного інституту вищої освіти;

- якість функціонування соціально-економічної системи, спрямованої на досягнення цілей формування якісних характеристик майбутніх фахівців шляхом передачі знань і наукової інформації;

- ефективність процесу здійснення економічної діяльності, спрямованої на задоволення потреб зацікавлених сторін, шляхом надання освітніх послуг.

Таким чином, якість вищої освіти доцільно досліджувати на інституційному рівні (рівні групи однорідних суспільних відносин, що склалися відносно генерації нових знань, їх нагромадження та викладання у вигляді навчальних програм, з метою забезпечення економічного зростання, соціального та гуманітарного розвитку країни), рівні системи вищої освіти (рівень відокремленої соціально-економічної системи, яка об'єднує ресурси та різні соціальні групи з метою досягнення певного освітнього рівня осіб, що навчаються), та рівні ЗВО (рівень суб'єкта господарської діяльності, який ставить своєю метою задоволення вимог споживачів, що, у свою чергу, є умовою досягнення його цілей у конкурентній боротьбі).

Інституційний рівень аналітичного дослідження якості вищої освіти передбачає визначення стану та характеристики процесу розвитку вищої школи у сучасних умовах, його кількісні індикатори, регіональні та галузеві особливості, ресурсне та кадрове забезпечення, державне регулювання, динаміку та обсяги надання освітніх послуг [2]. Оцінки також потребує ступінь вирішення аналізованим суспільним інститутом покладених на нього фундаментально обумовлених функцій: забезпечення випереджаючого економічного зростання, інноваційного розвитку економіки, формування людського капіталу та освітнього потенціалу країни, виконання ролі каталізатора соціально-економічного і гуманітарного розвитку.

Дослідження якості на рівні соціально-економічної системи вищої освіти полягає у визначенні результатів ефективності її функціонування з погляду ключових інституційних груп зацікавлених сторін (держави та суспільства). Оцінка якості в межах вузького підходу до визначення сутності вищої освіти умовно може бути визначена зовнішня, та така, що має об'єктивний характер,

так як оцінюється досягнутий рівень якості з точки зору функціонування системи, яка об'єднує ресурси та соціальні групи.

Аналітичне дослідження якості вищої освіти на рівні закладів вищої освіти потребує діагностики системи управління процесом надання освітніх послуг та іншими пов'язаними процесами [3]. У цьому випадку, актуальним є дослідження якості вищої освіти в межах суб'єктивного підходу, тобто не досягнутого рівня ефективності організації суспільних відносин, а системи внутрішнього управління якістю, стан та особливості якої визначають досягнення певного рівня якості освітніх послуг, що проявляється у певному рівні задоволеності потреб споживачів.

Відповідно, логічна побудова аналітичного дослідження буде досягнута за рахунок послідовного аналізу стану, процесів і результатів розвитку систем управління якістю вищої освіти на інституційному рівні, рівні системи вищої освіти та рівні окремих закладів вищої освіти.

Формування методичного інструментарію аналітичного дослідження потребує визначення його цілі, завдань, концептуальних основ, інформаційної бази та гіпотези. Слід відмітити, що окреме дослідження якості вищої освіти її процесів управління нею на трьох рівнях є виправданим з позиції отримання об'єктивних, всебічних та повних даних відносно досліджуваного об'єкту. Це пояснюється тим, що кожен з рівнів є більш загальним по відношенню до іншого. Інакше кажучи, якщо йти від часткового до загального, то системи управління якістю на рівні окремих ЗВО, у сукупності, формують певний стан якості функціонування системи вищої освіти загалом, що у свою чергу, визначає вплив вищої освіти на ключові показники розвитку економіки (інституційний рівень).

Таким чином, послідовне проведення трьох етапів дослідження, з окремо визначеними цілями, завданнями та гіпотезами, надасть можливість встановити джерело виникнення невідповідностей в межах даного досліджуваного питання. Як наслідок, методичний інструментарій в межах кожного окремого етапу роботи буде відрізнятися в залежності від сформульованих завдань.

Концептуальні основи дослідження

ієрархія та послідовність формулювання основних понять у сфері державного управління якістю вищої освіти;
механізм управління якістю вищої освіти;
системи протиріч та суперечностей, що визначають діалектику проблеми управління якістю вищої освіти;
загальнонаукові методологічні основи дослідження процесу управління якістю вищої освіти.

1 Етап

Об'єкт дослідження
Суспільний інститут вищої освіти

Завдання:

- визначення ключових закономірностей та особливостей розвитку інституту вищої освіти в Україні як найважливішої складової системи національної соціально-економічної системи;
- аналіз впливу системи вищої освіти на соціально-економічний та інноваційний розвиток країни, професійну реалізацію та індивідуальний добробут громадян.

2 Етап

Об'єкт дослідження
Системи вищої освіти

Завдання:

- визначення ключових закономірностей та особливостей розвитку системи вищої освіти в Україні. На цьому етапі, предметом дослідження будуть виступати: процеси формування мережі закладів вищої освіти, контингенту, кадрового забезпечення ЗВО, розвитку ринку освітніх послуг, матеріально-технічне забезпечення навчального процесу та його забезпечення;
- визначення факторів впливу на розвиток системи вищої освіти та здійснення його оцінки, тобто отримання кількісних характеристик зв'язку окремих чинників із ключовими індикаторами стану системи вищої освіти та визначення закономірностей цього впливу у динаміці за ряд років.

3 Етап

Об'єкт дослідження
Суспільний інститут вищої освіти

Завдання:

- побудова специфічних діагностичних систем на основі яких можливо було б отримати інформативні характеристики стану, процесів та результатів функціонування систем управління якістю послуг на рівні ЗВО;
- діагностика систем управління якістю ЗВО на основі розробленого діагностичного інструментарію з метою отримання широкого інформаційного масиву даних відносно реалізації функцій управління суб'єктами;
- якісна оцінка ефективності та дієвості функціонування систем управління якістю на основі критеріїв задоволеності потреб споживачів освітніх послуг.

Рис. 1. Структура аналітичного дослідження процесів розвитку управління якістю вищої освіти

На першому етапі, в межах інституційного підходу до визначення якості вищої освіти основним інформаційним джерелом даних є державна статистика відносно розвитку системи вищої освіти, науково-технічної та інноваційної діяльності, зайнятості, ринку праці та соціально-економічного розвитку країни. Метою такого роду дослідження є визначення наявності та характеру впливу вищої освіти на процеси економічного, соціального та інноваційного розвитку України. До складу основних завдань зазначеного етапу дослідження слід віднести:

- визначення ключових закономірностей та особливостей розвитку інституту вищої освіти в Україні як важливішої складової системи національної соціально-економічної системи;

- аналіз впливу системи вищої освіти на соціально-економічний та інноваційний розвиток країни, професійну реалізацію та індивідуальний добробут громадян.

Виходячи з потреби визначення якісних характеристик функціонування інституту вищої освіти, а також змісту попередньо сформульованих висновків, гіпотезу цього етапу дослідження, яка потребує перевірки у сучасних умовах, можливо викласти у наступній редакції: рівень якості функціонування інституту вищої освіти, який проявляється в певному виді організації суспільних відносин, стосовно формування ресурсного забезпечення ЗВО, генерації, нагромадження та розподілу наукових знань в суспільстві, є умовою соціально-економічного розвитку в країні. У сучасних умовах, вища освіта в Україні не здійснює такого впливу на розвиток національної економіки та функціонує опосередковано від суспільного виробництва, що визначає як певна організована сукупність спеціалізованих установ із певним ресурсним та кадровим забезпеченням, майном та інтелектуальним капіталом, діяльність якої спрямована на підготовку кваліфікованих кадрів для національної економіки, генерації нових знань, інноваційних технічних, управлінських, економічних та інших рішень.

Інформаційною базою цього етапу дослідження є державна статистика відносно функціонування мережі ЗВО, які надають послуги вищої освіти. На основі зазначеного інформаційного джерела існує можливість проведення дослідження у розрізі регіонів та галузевої підпорядкованості ЗВО [4]. Метою цього етапу дослідження слід визначити отримання кількісних характеристик управління розвитком системи вищої освіти з погляду на визначення рівня її якості.

Виходячи із змісту завдань, другого етапу дослідження, вивчення потребують особливості, закономірності та процеси управління на рівні окремих ЗВО. Відмітимо, що об'єктом дослідження є процеси, які є опосередкованими від зовнішнього впливу стану та процесів розвитку системи вищої освіти. Об'єктом третього етапу дослідження є процес внутрішнього управління якістю послуг окремих ЗВО. При цьому, якість послуг ЗВО, відповідно до загальних теоретичних та методологічних основ авторського дослідження є узагальнюючою характеристикою, інтегральним індикатором функціонування усього ЗВО.

Слід також відмітити, що загальнонаукова методологія управління якістю визначає його як не окрему функціональну зону управління, а як його стратегічний напрямок. Інакше кажучи, досліджуючи управління якістю на рівні окремого ЗВО, предметом дослідження слід визначити загальну систему управління закладу. Як наслідок, метою третього етапу аналітичного дослідження слід визначити отримання кількісних характеристик елементів, процесів та результатів функціонування систем управління якістю послуг ЗВО.

На третьому етапі дослідження передбачається здійснити на основі проведення низки емпіричних та теоретичних операцій, аналітичного характеру, зміст яких, значною мірою, обумовлюється інформаційною базою третього етапу дослідження якості. Єдиним надійним джерелом інформації в такого роду випадку який відповідає критеріям доступності, інформативності, оперативності є результати формалізованих експертних та соціологічних

опитувань. Іншим важливим питанням є те, що характеристика такого об'єкту як система управління ЗВО мають переважно якісний характер.

Отже, конструювання діагностичного інструментарію систем управління якістю ЗВО, на наш погляд, має бути спрямоване на детальне вивчення їх окремих елементів. Зокрема, того, яким чином суб'єкти управління реалізують свої функції, які проявляються в низці певних галузевих напрямків управлінської діяльності. Вивчення узагальненого досвіду управління в організаціях, загалом, та ЗВО, зокрема, визначає, що у цьому випадку важливо проводити діагностику як лінійну, так і функціонального управління. При цьому, функціональне управління в ЗВО слід розділяти на два значних напрямки: опосередкований та такий, що безпосередньо стосується послуг, що надаються закладом. В ході побудови діагностичних систем слід також враховувати специфіку об'єктів управління якістю в ЗВО та наявність різних рівнів прийняття рішень, які приймаються в ході реалізації основних функцій управління.

Література:

1. Міжнародні стандарти якості освіти. URL: <http://uadocs.exdat.com/docs/index-70147.html> (дата звернення: 27. 09. 2021).
2. Золотарьова І., Колісник М. Розвиток системи оцінювання якості вищої освіти у франкомовних країнах Європейського Союзу: досвід Франції та Бельгії. Вища освіта України. 2015. № 4. С. 74-81.
3. Калашнікова С. Забезпечення якості вищої освіти: модель Фінляндії. Вища освіта України. 2012. № 1, додаток 2. Тематичний випуск «Наука і вища освіта». С. 76-90.
4. Серьогін С., Шаров Ю. Оцінювання успішності діяльності кафедр та науково-педагогічних працівників. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-2/doc/1/04.pdf>.
5. Грищенко І. Оцінювання ефективності діяльності науково- педагогічних працівників вищого навчального закладу URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/7652/1/20171006_Effect_P154-168.pdf.

6.12. Assessment of everyday activity of patients after laparoscopic cholecystectomy in the subacute stage of rehabilitation

Оцінка побутової активності пацієнтів після лапароскопічної холецистектомії в підгострому етапі реабілітації

У всьому світі відзначається неухильне зростання хвороб органів травлення в зв'язку з гіпокінезією та урбанізацією населення, а також такими негативними і соціально обумовленими явищами, як, незбалансоване харчування, куріння, алкоголізм, та інші фактори, які зумовлюють розвиток захворювань.

Одне з найпоширеніших захворювань органів шлунково кишкового тракту є холецистит. У більшості випадків консервативне лікування цього захворювання не має бажаний результат, тому, застосовують сучасні хірургічні методи лікування. На даний момент застосовують менш травматичний варіант проведення цієї операції це – лапароскопічна холецистектомія. При цьому темпи відновлення і період реабілітації є значно меншими. Ефективність та необхідність проведення реабілітаційних заходів у хворих, які перенесли холецистектомію доведена багатьма вченими.

Основою тактики реабілітаційного процесу після оперативних втручань в області черевної порожнини є усунення загальних і місцевих патологічних, дисфункцій, викликаних операцією і захворюванням. Відповідно до цього в ранньому післяопераційному періоді пріоритетною задачею є усунення переважно загальних проявів «післяопераційної хвороби», а на амбулаторному етапі вже йде конкретна робота з порушеннями в серцево-судинній, дихальній і травній системах.

У комплексі заходів, спрямованих на зменшення числа післяопераційних ускладнень і зниження летальних випадків, значне місце займає фізична терапія. Своєчасне і раціональне її застосування сприяє успішному перебігу післяопераційного періоду.

Засоби фізичної терапії, ерготерапії є основою у відновленні пацієнтів після холецистектомії, і є фактором профілактики ранніх, а також пізніх післяопераційних ускладнень.

Застосовуючи засоби фізичної терапії, ерготерапії у реабілітації можна досягти стійких позитивних змін стані хворого, покращення якого також залежить від наявних ускладнень, супутніх захворювань, рухової активності та побутової активності.

Після оперативного лікування хірургічні хворі скаржаться на певні розлади, які зумовлені самим захворюванням так і фізіологічними змінами в організмі. Ці зміни пов'язуються з дією наркозу, наявною гіпокінезією і самим оперативним втручанням. Оперативне втручання чинить серйозний вплив на організм хворого. Порушуючи цілісність тканин, що є неминуче при хірургічному втручанні, як правило, супроводжується болями.

З боку центральної нервової системи також спостерігаються зміни, відбувається переважання гальмівних процесів, порушення рівноваги між процесами збудження і гальмування, а з боку органів кровообігу – уповільнюється швидкість кровотоку, знижується ударний і хвилинний обсяг серця, незважаючи на це розвивається помірна тахікардія, зменшується маса циркулюючої крові, підвищується її в'язкість та згортання.

Після проведення операції на органах черевної порожнини порушується діяльність шлунково-кишкового тракту, це пов'язано як з самим оперативним втручанням, так і з гіпокінезією, внаслідок перебування хворого тривалий час в горизонтальному положенні. При цьому знижується секреторна і моторна функція шлунково-кишкового тракту. Евакуація вмісту з шлунка в першу добу різко загальмована, при цьому може розвинути атонія.

Виходячи з вищевикладеного, завданнями фізичної, ерготерапії терапії у гострому періоді реабілітації є: підвищення психоемоційного стану; поліпшення функціонального стану серцево-судинної і дихальної системи; тренування грудного типу дихання; поліпшення діяльності шлунково-

кишкового тракту; відновлення координації, побутової активності, профілактика післяопераційних ускладнень.

Для отримання об'єктивної оцінки вихідного стану пацієнтів, з'ясування основних скарг по системах організму та формування завдань реабілітаційної програми було проведено первинне опитування пацієнтів на 6-7 день після проведеної лапароскопічної холецистектомії, яким проводилося оперативне втручання у центральній міській лікарні у хірургічному відділенні. До основної групи 1 (ОГ1) ввійшли жінки (56 жінок), до ОГ2 14 чоловіків. Усі пацієнти були середнього віку.

Під час проведення опитування особлива увага приділялася суб'єктивним відчуттям хворого. Оцінка якості життя була важливим показником для складання завдань реабілітації, і в майбутньому для самої реабілітаційної програми. Проводячи збір скарг і анамнез ми проаналізували найбільш значущі в повсякденній активності людини. Результати основних скарг представлені Табл. 1.

Згідно результатів первинного опитування встановили, що больовий синдром переважно локалізувався в правому або лівому підребер'ї, або в деяких випадках в області правого, лівого підребер'я та епігастральній ділянці одночасно. Характер болю був періодичний або не зв'язаний з прийомом їжі. Були наявні диспепсичні розлади, а саме гіркота в роті, нудота і відрижка повітрям, відрижка кислим і сухість в роті, чергування закрепів і проносів. Також спостерігалися обмеження у виконанні професійних обов'язків, обмеження у виконанні домашніх обов'язків, обмеження у самообслуговуванні і загальна слабкість.

Інтенсивність болю оцінювали за візуально-аналоговою шкалою становило у ОГ1 – $3,25 \pm 0,25$ і у ОГ2 – $3,43 \pm 0,25$ бали за 10-бальною шкалою. Згідно цього зробили висновки, що пацієнти відчували помірний больовий синдром. Статистично значущої різниці у порівнянні між ОГ1 і ОГ2 у досліджуваних показниках виявлено не було.

Таблиця 1. Первинне опитування наявності скарг (%)

	ОГ1 (n = 14)	ОГ2 (n = 56)
Біль в епігастральній ділянці	28,57	30,36
Біль в правому підребер'ї	57,14	48,21
Біль в лівому підребер'ї	35,71	37,5
Ниючий біль	42,86	39,29
Періодичний	50	48,21
Не зв'язаний з прийомом їжі	42,86	44,64
Через 1,5 години після прийому їжі	14,29	16,07
Відрижка кислим	42,86	44,64
Відрижка їжею	14,29	12,5
Відрижка повітрям	28,57	25
Печія	28,57	32,14
Нудота	7,14	8,93
Гіркота в роті	50	51,79
Сухість в роті	35,71	37,5
Закрепи	57,14	60,71
Пронosi	35,71	33,93
Чергування закрепів і проносів	57,14	53,57
Домішки слизу	28,57	32,14
Біль у серці	42,86	41,07
Загальна слабкість	92,86	89,29
Задихка після незначного фізичного навантаження	50	46,43
Обмеження у виконанні домашніх обов'язків	92,86	87,5
Обмеження у виконанні професійних обов'язків	85,71	87,5
Обмеження у самообслуговуванні	57,14	58,93

Використовували шкалу Бартел з метою встановлення ступеня незалежності від будь-якої допомоги із будь-якої причини, фізичної або вербальної. Оцінка рівня побутової активності проводилася за сумою балів, яку визначали за кожне питання в розділі. При оцінці реєстрували тільки те, що хворий дійсно робить, а не, що він міг би зробити. Результати первинної оцінки за шкалою Бартел представленні в Рис. 1, 2.

Опитування показало, що деякі пацієнти частково потребують сторонньої допомоги в одяганні, прийомі ванни, користуванні туалетом, переміщенні (з ліжка на крісло і назад) і подоланні сходів. Більшість пацієнтів є самостійними і не потребують сторонньої допомоги в самообслуговуванні. Загальна сума балів для ОГ1 становила $77,96 \pm 1,13$ балів, у ОГ2 цей показник був $78,88 \pm 1,02$ балів.

Рис 1. Результати оцінки за шкалою Бартел

Провівши опитування за SF-36 ми з'ясували, що фізичне функціонування в ОГ1 оцінюється в 62,05 бали, ОГ2 – в 62,40; рольове функціонування ОГ1 оцінили в 39,58, ОГ2 – 39,44; біль в ОГ1 – 54,50 в ОГ2 – 53,50; загальне здоров'я оцінили в ОГ1 – 24,83 бали, в ОГ2 – 42,20; життєздатність ОГ1 – 39,58 бали, ОГ2 – 39,78; соціальне функціонування оцінили в ОГ1 – 46,85 бали, ОГ2 – 47,58; емоційне функціонування в обох групах показало по 66,66 бали; психічне функціонування ОГ1 – 65,55, ОГ2 – 64,44 бали.

При з'ясуванні шлунково-кишкових симптомів ми виявили, що пацієнти мають деякі порушення по всіх категоріях зазначених в опитувальнику GSRS. А саме: досліджуваних відчували незначний, помірний або середній біль у верхній частині живота. Приблизно половину пацієнтів обох груп турбувала печія і кислотний рефлюкс, а інша половина відчувала помірний або незначний дискомфорт (під печією мали на увазі неприємне пекуче відчуття в області грудної клітки або за грудиною), (під рефлюксом малося на увазі відчуття

відрижки невеликих кількостей кислоти або затікання кислої або гіркої рідини з шлунку в горло).

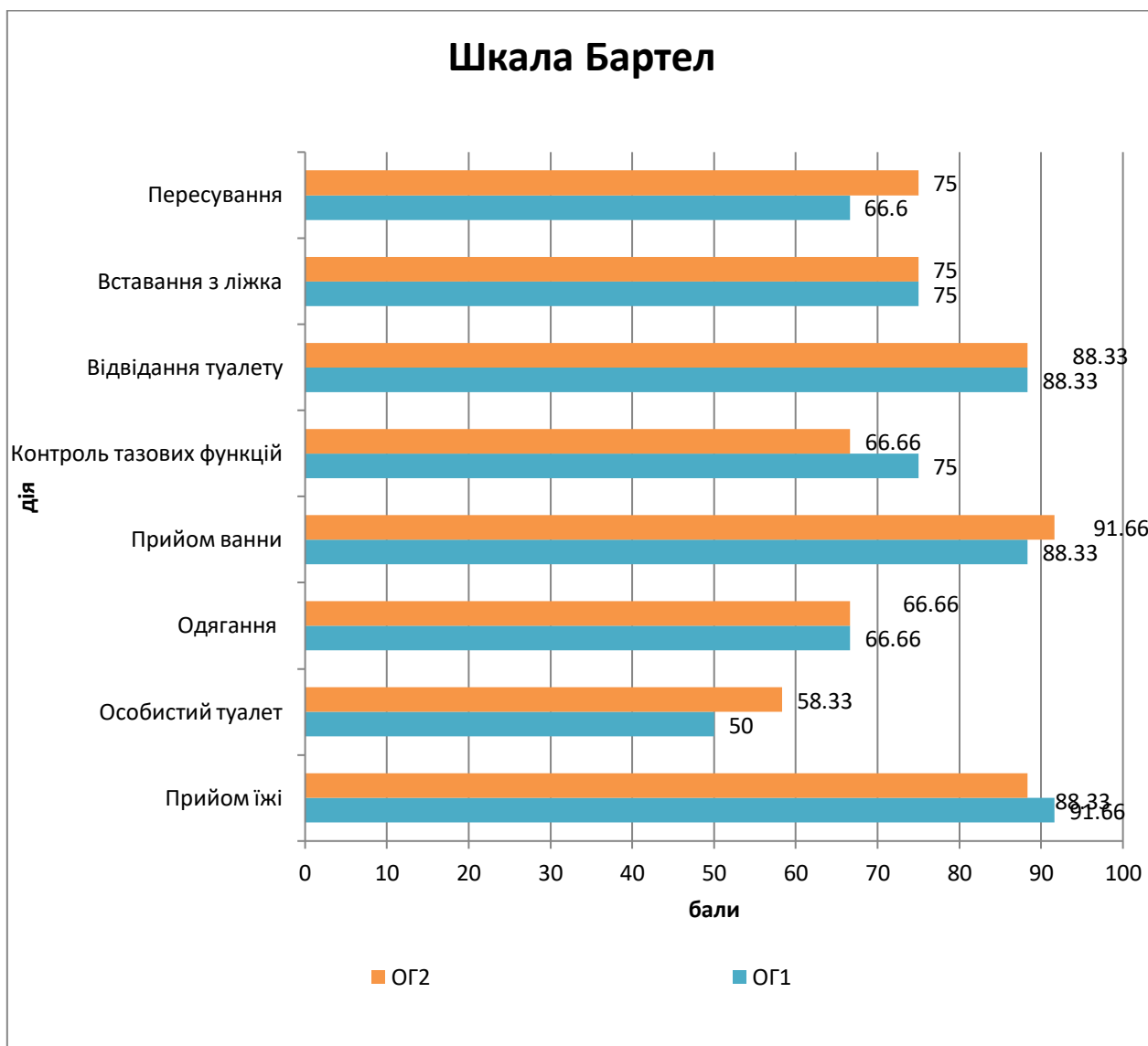

Рис. 2. Результати оцінки за шкалою Бартел

Голодні болі викликали помірний дискомфорт у 57,14% досліджуваних ОГ1 і 55,37% – ОГ2, решту не турбували голодні болі взагалі. Бурчання в животі приносило незначний дискомфорт 42,86 пацієнтам ОГ1 і 50% – ОГ2, і 42,86% досліджуваних обох груп відчували помірний дискомфорт. У 71,43% ОГ1 і 75% ОГ2 був присутній у досліджуваних помірний дискомфорт від здуття, і у 35,71% обох груп був присутній незначний дискомфорт (під здуттям розумілося відчуття газів або повітря в животі, часто супроводжуване

збільшенням живота в об'ємі). 42,86% ОГ1 і 44,64% ОГ2 мали помірний дискомфорт від відрижки, 50% ОГ1 і 53,57% відчували середній дискомфорт (під відрижкою розумілося вихід повітря з шлунку через рот, яке супроводжується послабленням почуття здуття).

Отже, опрацювання результатів інтенсивності болю за візуально аналоговою шкалою показало – помірний больовий синдром. Опитування за шкалою Бартел показало, що пацієнти потребують сторонньої допомоги в одяганні, прийомі ванни і подоланні сходів. Оцінка шлунково-кишкових симптомів GSRS показала, наявність помірного, відносного або середнього дискомфорту по всіх категоріях запитань. Підбираючи засоби і форми фізичної терапії важливо використовувати індивідуальний підхід з урахуванням загального стану хворого, а також із урахуванням обмежень активності у пацієнтів. Провівши оцінку якості життя інструментом опитування SF-36 ми з'ясували, що у чоловіків і жінок у підгострому етапі реабілітації знижені показники якості життя по таких критеріях як: фізичне, рольове функціонування; біль; загальне здоров'я; життєздатність; соціальне, менш виражено емоційне та психічне функціонування.

6.13. Economic base of volunteering: the economic motivation of volunteers among higher education students in Ukraine

Економічне підґрунтя волонтерства: мотивація волонтерів серед студентів ВНЗ в Україні

Тема набула підвищеної актуальності в період загострення військового конфлікту на території сходу України. Тоді сотні тисяч людей уперше спробували себе в ролі волонтерів. Зараз загальна хвиля волонтерського руху пішла на спад, але його рівень й досі є порівняно високим, тож важливо розібратися в підґрунті та мотивації сучасної волонтерської діяльності.

Мета. Визначити та проаналізувати основні категорії мотивації українських студентів-волонтерів, виокремити специфічні риси, що визначають діяльність цих осіб. Порівняти мотивацію вітчизняних та закордонних волонтерів. Дати означення та проаналізувати економічне підґрунтя волонтерської діяльності.

Передусім слід визначити, що таке волонтерська діяльність. Існує безліч дефініцій цього терміну, але навіть серед них нема такої, яка б усесторонньо характеризувала його [6]. Тим часом українське законодавство визначає це явище так: “Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги” [5]. Отже, наше законодавство, як і більшість інших джерел, трактує таку діяльність як неприбуткову. З цього можемо зробити два висновки: 1) мотивація до неї лежить у сфері нематеріальних потреб, тобто таких, що за класифікацією Маслоу лежать на більш високому рівні та виходять за межі базових (крім тих випадків, коли до волонтерської діяльності спонукають збройні конфлікти, тоді потреба, яку ми задовольняємо – безпекова. Але у даному дослідженні пропонуємо розглядати волонтерську діяльність у мирний час [2, 7]; 2) людина, яка хоче вкласти у волонтерську діяльність частину своєї праці повинна отримувати достатній дохід від

неволонтерської для того, аби задовольняти свої базові матеріальні потреби та мати змогу брати участь у безоплатній діяльності. Це, у свою чергу, робить можливість масового поширення волонтерського руху, в сучасному його розумінні, тільки за достатнього розвитку продуктивних сил або наявності іншої підтримки.

Спершу розглянемо економічне підґрунтя волонтерської діяльності.

*Рис. 1. Результати відповіді на питання № 4
побудовано на основі даних з авторського опитування [9]*

Як видно з графіку, 62% волонтерів, серед студентів, беруть участь у безоплатній діяльності раз на місяць та рідше, ще 30% інколи беруть участь лише у діяльності певного напрямку, який їм цікавий – роблять це також нерегулярно, така низька частота дозволяє студентам не нести значних фінансових витрат, тож для них достатнім економічним підґрунтям може бути нормальний рівень фінансового забезпечення у повсякденному житті за рахунок роботи, стипендії та інших грошових надходжень. Тобто, сучасний розвиток продуктивних сил, умови праці та її оплати у більшості галузях виробничої та невиробничої діяльності дозволяють здійснювати волонтерську діяльність на нерегулярній основі. Друга частина опитаних – 8%

(за даними Рис. 1) займаються безоплатною суспільною діяльністю раз на тиждень або навіть частіше, така висока частота приводить до значного впливу на фінансовий стан суб'єктів волонтерства. Враховуючи, що за волонтерську діяльність не передбачено певної винагороди, її учасники повинні мати додатковий прибуток для регулярного здійснення, адже вона передбачає певні витрати, які потрібно розглянути детальніше та класифікувати. Можна провести аналогію з виробництвом та поділом його витрат на прямі та непрямі [10]. У випадку волонтерської діяльності до прямих витрат можна віднести: 1) витрати на пересування (зазвичай до місця проведення волонтерських заходів необхідно добиратися за допомогою певного виду транспорту, до того ж такий маршрут не є постійним, адже допомога може знадобитися у різних місцях); 2) витрати на харчування (іноді організатори волонтерської діяльності, волонтерські організації надають певне харчування тим, кого вони залучають, але це буває далеко не завжди – і потрібно враховувати витрати на задоволення елементарних потреб людини далеко від дому); 3) витрати на страхування (у разі діяльності, пов'язаної з ризиком для життя та деяких інших випадках, може знадобитися медичне страхування); 4) витрати на придбання додаткового інвентарю (може знадобитися у ході проведення деяких волонтерських заходів. Найпростіший та найбільш розповсюджений нині приклад – маска, рукавички та антисептик, адже правила проведення деяких заходів цього вимагають). До непрямих витрат волонтерів можна віднести матеріальні блага, які можна було б отримати за подібну діяльність у разі її оплати (наприклад, за встановлення наметів, координацію учасників марафону).

Отже, суб'єкт волонтерської діяльності несе цілий ряд прямих та непрямих матеріальних витрат, зі збільшенням частоти проведення такої діяльності збільшується й загальна сума витрат. З цього можна зробити висновок: для високої частоти участі у волонтерській діяльності необхідний певний рівень матеріального забезпечення. Для визначення цього рівня варто розглянути необхідний мінімум доходів, який потрібний для нормального функціонування

індивіда за звичайних умов. Таким мінімумом за визначенням може слугувати прожитковий мінімум, який визначає держава. Міністерство фінансів України дає наступне визначення прожиткового мінімуму: “Прожитковий мінімум — це вартісна оцінка споживчого кошика, що містить мінімальні набори продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєдіяльності” [11]. У період з 01. 12. 2021 до 31. 12. 2021 такий мінімум складає 2393 гривні [11]. Відштовхуючись від цього показника можна вирахувати необхідний мінімум доходів для волонтерів з урахуванням частоти здійснення волонтерської діяльності, середньої суми прямих матеріальних витрат. Варто зазначити, що волонтерська діяльність серед студентів має додаткові особливості стосовно її матеріального підґрунтя, адже, крім неоплачуваної діяльності, студент ще витрачає значну частину матеріальних та інтелектуальних ресурсів на навчання.

Отже, для студентів мінімальна матеріальна база, що дозволяє здійснювати безоплатну діяльність повинна бути ще більшою, ніж для звичайних волонтерів. Враховуючи значні витрати часу на навчання, не дивно, що лишень 8% від студентів-волонтерів займаються такою діяльністю на постійні основі, адже це потребує великої кількості часу – важко отримати додаткове фінансове забезпечення за допомогою трудової діяльності – доводиться розраховувати на підтримку з боку сімей, яка не може бути досить значною у зв'язку з загальною економічною кризою у країні. До того ж значення матеріального забезпечення студентів сім'ями підтверджує міжнародне опитування та його аналіз, проведений вченими із різних країн [12].

Тепер розглянемо детальніше питання мотивації волонтерів. Крапівна Г. О. виділяє цілий ряд потреб, які задовольняє діяльність волонтерів: підвищення якості життя, урізноманітнення укладу життя, урізноманітнення суспільного становища, входження до спільноти волонтерів та інші [1]. При повному аналізі всіх потреб, які виділяє вчена, можна стверджувати, що вони містяться на 3-5 рівнях піраміди Маслоу [7]. Крім визначення рівня потреб, які мотивують людей зайнятися безоплатною діяльністю, важливо також розуміти,

як самі волонтери обґрунтовують своє рішення долучитися до цієї сфери. Для цього залучимо дані з опитування, проведеного в Південному університеті Джорджії, дані з опитування також порівняємо їх з даними власного опитування, складеного на основі опитування Річарда Л. Гейджа та Б. Тхапи [8], адаптованого для студентів українських ВНЗ.

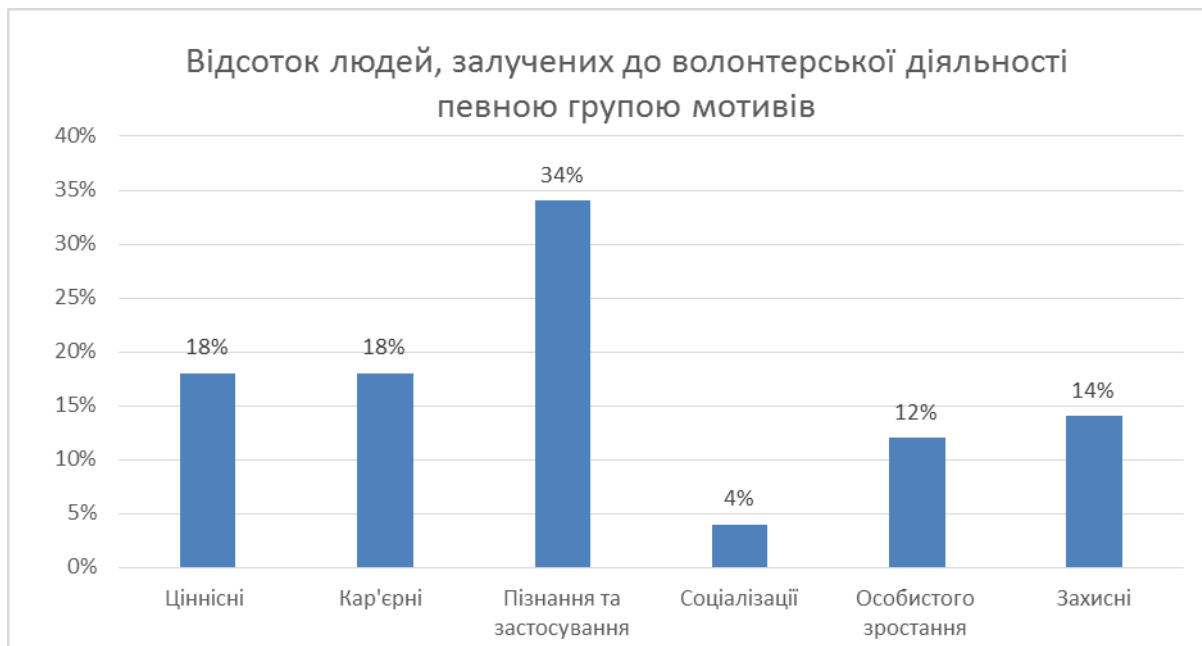

Рис. 2. Результати відповіді на питання № 1 після їх категоризації побудовано на основі даних з авторського опитування [9]

Необхідно відмітити, що використовуються різні шкали оцінювання важливості мотивів, якщо в опитуванні Південного університету Джорджії було визначено важливість від 1 до 7 (де 7 – найбільш важливий, а 1 – неважливий чинник), то в опитуванні для українських студентів, попросили відзначити лише один найважливіший для них мотив [4; 12-13]. Варто зауважити, що кожний пункт опитування щодо мотивації волонтерства відноситься до однієї з шести загальних категорій: ціннісні (values) (альтруїстична група мотивів, яка відображає людей, які займаються допомогою людям через внутрішні переконання на основі цінностей), кар'єрні (career) (опитані вважають, що волонтерство стане поштовхом для їх кар'єри, це і є головна мотивація),

пізнання та застосування (*understanding*) (полягає в тому, що в ході допомоги іншим можна самому навчитися багатьох речей та застосувати навички, які інакше, вірогідно, залишаться нереалізованими), соціалізації (*social*) (полягають в побудові нових соціальних зв'язків), особистого зростання (*enhancement*) (опитані вважають, що волонтерська діяльність допоможе їм розвинутися як особистості), захисні (*protection*) (допомагає захиститися людям від відчуття власної провини за щось зменшує самоненависть) [8; 6].

Volunteer Functions	Mean Subscale Score
Values	27.42
Career	25.55
Understanding	24.80
Enhancement	21.75
Social	19.89
Protective	18.54

Рис. 3. Результати опитування, проведеного Амандою Бастьєн (Південний університет Джорджії) [4]

Ці категорії можна поділити на три загальні групи: корисні з професійної точки зору (кар'єрні, особистого зростання), корисні для самопізнання та самопочуття (соціалізації, пізнання та застосування, захисні) та власне альтруїстичні. Перейдемо до загальної оцінки результатів двох опитувань: як видно з Рис. 2, найважливішими для українських студентів виявилися мотиви пізнання та застосування (34%), наступними виявилися ціннісні, кар'єрні мотиви (18% в обох випадках), захисні (14%), особистого зростання (12%) та соціалізації (4%). Щодо американського опитування, його результати хоч і викладено в іншій системі оцінювання та сам спосіб збору даних дещо відрізняється, ми можемо порівняти дані мотиви за важливістю для студентів з різних континентів. Так, якщо для українських студентів мотив пізнання та застосування виявився найважливішим, а ціннісний та кар'єрний розділи друге місце, то для їхніх колег найважливішими виявилися ціннісні мотиви, на

другому місці кар'єрні, а пізнання та розуміння посіло лиш третю сходину. Це може вказувати на те, що в Україні студенти більше схильні шукати себе серед нестабільності та мінливості нашого ринку праці та економіки загалом. Їм необхідно точно визначитися, чим хочуть займатися, а також які навички можуть бути корисними, як їх можна розвинути. Ще це може бути пов'язаним з необхідністю бути причетним до певної групи людей, відчувати, що ти робиш щось корисне, твоїм знанням та вмінням можна знайти застосування. Висока позиція кар'єрного та ціннісного мотивів відповідно пов'язані з бажанням познайомитися з кимось, хто допоможе з просуванням кар'єрними сходинками (наприклад, з учасниками бізнес конференції), а ціннісні з бажанням допомогти та іншими внутрішніми цінностями та переконання студентів. У американських колег деяке переміщення цих позицій може бути пов'язане із більшою стабільністю економіки, системою середньої школи, яка допомагає учням швидше визначитися з професією свого життя, тож студенти куди швидше знають та розуміють, де та як можуть бути застосовані їхні навички. Кар'єрні мотиви мають високі позиції через схожі з українськими причинами, а також через те, що у США волонтерська діяльність часто може бути застосована для наповнення та покращення резюме, адже американські компанії більше звертають увагу на соціальну активність своїх кандидатів [12]. У замикаючій трійці також важливо виділити досить серйозні відмінності: захисні мотиви, які для американських студентів важить чи не найменше, у вітчизняних колег займають четверту позицію. Це може бути пов'язано з тим, що в США більш розвинена практика психологічної допомоги людям та студентам зокрема, у той час як в Україні така практика менш розповсюджена – студенти прагнуть відволіктися від свої проблем та зарядитися позитивом, а команда волонтерів може бути для цього чудовим місцем. Мотив особистого зростання може бути більш важливим для американських студентів через більш широке коло доступних галузей волонтерської діяльності, що сприяє можливості вдосконалити свої професійні навички. Відмінності в соціалізації можуть бути пов'язані з культурними особливостями. Варто відмітити, що опитування та

його результати були отримані різними способами, крім того, опитування в Україні мало значно меншу вибірку, тож дане порівняння результатів є лишень частково релевантним та деякі відмінності можуть бути зумовлені статистичними неточностями, однак загальні тенденції відображено. За схожими принципами діяли дослідники мотивації волонтерської діяльності при зборі та обробці даних у різних країнах світу [12], проте їхні основні категорії дослідження дещо відрізнялися. Не зважаючи на це, вони зробили висновок: формат та інтенсивність залучення студентів до безоплатної допомоги залежить від груп мотивів. Також їхнє дослідження виявило: альтруїстичні мотиви ведуть до більшої інтенсивності проявів волонтерської діяльності, ніж інші, до того ж, від країни до країни вплив тих чи інших мотивів на залученість студентів до волонтерської діяльності значно варіюється [12]. Загалом це демонструє те, що в різних країнах вплив тих чи інших чинників мотивації різний. Саме тому, наприклад, дані отримані в США не можуть бути ефективно використані на практиці для залучення волонтерів в Україні та навпаки. Звідси можна зробити висновок, що мотивація волонтерської діяльності серед студентів у нашій країні потребує подальшого дослідження.

Необхідно розробити новий, більш структурований опитувальник, а також значно розширити вибірку, також доцільною може бути зміна формату обробки даних – усе це допоможе краще визначити, що для вітчизняних студентів-волонтерів є найбільш важливим. Це допоможе волонтерським організаціям краще та якісніше добирати людей для того чи іншого виду волонтерської діяльності, збільшити рівень залученості студентів до безоплатної допомоги. Можливо варто розглянути навіть певну зміну формату волонтерської діяльності для зменшення прямих та непрямих витрат волонтерів. Також варто провести більш повний аналіз кожної з категорій витрат, здійснити розрахунок необхідного рівня матеріального забезпечення для здійснення повноцінної волонтерської діяльності.

Висновок. Мотивація українських волонтерів структурно значно відрізняється від американської: більшу роль відіграє чинник пізнання, отже, за

допомогою волонтерської діяльності молодь намагається знайти своє місце в суспільстві. Також відрізняється й рівень важливості інших чинників. Українські студенти-волонтери мають свій специфічний набір головних мотиваційних факторів, які є унікальними та потребують подальшого дослідження. Економічне підґрунтя волонтерської діяльності базується на прямих та непрямих витратах, які змушені терпіти волонтери. Крім того, значення для них цих витрат напряму впливає на частоту волонтерської діяльності, кількість часу, які готові виділяти студенти на таку активність. У той же час значну роль у цьому відіграє загальний рівень добробуту в суспільстві та рівень доходу, готовність підтримати фінансово сім'ї волонтера.

Література:

1. Крапівіна Г. О. Волонтерство: інноваційна форма соціально-трудових відносин та нестандартна форма зайнятості [Електронний ресурс] / Г.О. Крапівіна // Вісник Донецького університету економіки та права. – 2013. – № 1. – С. 70-78. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduetp_2013_1_13.
2. Мазій І. В. Історичні аспекти становлення волонтерської діяльності у соціальній та безпековій в Україні та Світі [Електронний ресурс] / І. В. Мазій // Електронний журнал “Державне управління: удосконалення та розвиток”. – 2015. – № 10. – Режим доступу до журналу: <https://cutt.ly/HT43aUT>.
3. A history of the volunteer: how active citizenship becomes the big society [Електронний ресурс] / David Brindle // The Guardian – 2015 – Режим доступу: <https://cutt.ly/NT499S4>.
4. An Examination of Volunteer Motivations and Characteristics Between Required Volunteer Service and Non-Required Volunteer Service in College Students: An Exploratory Study [Електронний ресурс] / Amand C. Bastien// University Honors Program Theses – 2015. – Режим доступу: <https://cutt.ly/MT498cq>.
5. Закон України про волонтерську діяльність: редакція від 03. 07. 2020. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України – офіційний сайт Верховної Ради України. (станом на 01. 11. 2021) – Режим доступу: <https://cutt.ly/HT43d25>.
6. Ільчук І. Л. Вивчення практики щодо волонтерської діяльності в країнах Європейського Союзу з метою її запровадження в Україні [електронний ресурс] / І. Л. Ільчук, О. О. Давидюк, С. П. Плечко, Ю. М. Петренко, О. І. Куц, І. В. Голубкова; О. М. Штихалюк] // Центр перспективних соціальних досліджень – 2014 – Режим доступу: <https://cutt.ly/9T4905m>.
7. Піраміда Маслоу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cutt.ly/AT497qK>.
8. Volunteer motivations and constraints among the college students [електронний ресурс] / Richard L. Gage, B. Thapa // SAGE journals – 2011 – Режим доступу: <https://cutt.ly/kT43rKm>.
9. Власне опитування авторів: проведено 01. 11. 2021 – 09.11.2021. Результати подані за посиланням: <https://cutt.ly/8T491nH>.
10. Основи економічної теорії / за заг. ред. П. В. Круша, В. І. Депутат, С. О. Тульчинської // “Каравела”, 2008. – 448 с.
11. Прожитковий мінімум в Україні 2021 / Із сайту Міністерства фінансів України. (24. 11. 2021). Режим доступу: <https://cutt.ly/wT495Sh>.

12. Cultural Values and Volunteering: A Cross-culture Comparison of Students' Motivation to Volunteer in 13 countries [Электронный ресурс] / Chul Hee Kang, Kristen Holmes, Ram Spaan, Henrieta Gronland and others // Journal of academic ethics – 2011 – Режим доступа: <https://cutt.ly/gT49NVe>.

6.14. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting

Потенціал педагогічних технологій під час дистанційного навчання у вивчені теоретичного матеріалу підлітками та студентською молоддю (курсантами) з можливістю формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу

Пріоритетним напрямом соціально-економічної та культурної політики держав світу – є збереження та зміцнення здоров'я в людей різного віку. А, отже, це є систематичний розвиток фізичної культури та спорту. Таким чином, як приклад, у нашій незалежній державі Конституція України стаття 49 передбачає: «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності {Офіційне тлумачення положення частини третьої статті 49 див. в Рішенні Конституційного Суду N 10-рп/2002 від 29. 05. 2002}. Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя» [20]. Наступний правовий документ – це законодавство України про фізичну культуру і спорт, що базується на Конституції України і складається з цього Закону, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до цього Закону (стаття 2) [21]. Третій документ –

Концепція розвитку охорони здоров'я населення України, яка спрямована на реалізацію положень Конституції (254к/96-ВР) та законів України щодо забезпечення доступної кваліфікованої медичної допомоги кожному громадянину України, запровадження нових ефективних механізмів фінансування та управління у сфері охорони здоров'я, створення умов для формування здорового способу життя. Необхідність визначення основних напрямів розвитку охорони здоров'я населення України зумовлюється реальними політичними та соціально-економічними процесами, зокрема: незадовільним станом здоров'я населення тощо. Кінцевою метою реалізації Концепції є досягнення однієї з таких вагомих цілей як збереження та зміцнення здоров'я населення, продовження періоду активного довголіття і тривалості життя людей і т.д. (1. Вступ) [22].

Таким чином, будь-які політичні, соціально-економічні проблеми (наприклад, навчання дистанційно учнями загальноосвітніх шкіл і здобувачами вищої освіти під час всесвітньої пандемії Covid-19) не повинні впливати негативно на збереження та зміцнення здоров'я в людей любого віку, а особливо в підлітків і студентської молоді.

Від так, різноманітність розроблених педагогічних технологій, що направлені на дистанційне навчання, систематично педагогами, науковцями, дослідниками повинні перевірятися на ефективність та визнаватися / або не підтверджувати їх потенціал під час різноманітних експериментальних апробацій. Так, нами було проаналізовано певну кількість Інтернет-джерел, що є доступними для загального перегляду й можемо констатувати: спостерігається тенденція щодо збільшення ринку рекреаційних і оздоровчих послуг для людей любого віку; розширення послуг в індустрії фітнесу, що направлені на систематичні заняття (3-7 разів на тиждень). Таким чином, відкриті спортивні клуби з яскравими назвами, що описують високу результативність щодо покращення здоров'я, самопочуття через оздоровчі технології не мають оприлюднених наукових досліджень щодо їх дійсної ефективності.

У науковій літературі ряд авторів: С. А. Антоненко, Е. А. Єрмоєнко, В. В. Чмелюк, В. Л. Грищук («Бойовий хортинг як засіб виховання всебічно розвиненої особистості», 2020), С. М. Бадьора, Е. А. Єрмоєнко, А. В. Тішин («Методи психічної саморегуляції співробітників правоохоронних органів у системі бойового хортингу», 2020), В. Р. Біла, Е. А. Єрмоєнко, В. В. Чмелюк («Військово-патріотичне виховання школярів і студентів у процесі занять бойовим хортингом», 2020), С. П. Бобік, Е. А. Єрмоєнко, С. П. Параниця («Формування професійно-психологічних здібностей співробітників правоохоронних органів у процесі занять бойовим хортингом», 2020), Л. О. Гречана, О. М. Гречаний, Е. А. Єрмоєнко («Бойовий хортинг у новій українській школі», 2020), В. А. Грищук, Е. А. Єрмоєнко, В. В. Чмелюк, В. Р. Біла, О. А. Бухтіяров («Бойовий хортинг у комплексі функціональної та професійної підготовки курсантів до служби в правоохоронних органах», 2020), Е. А. Єрмоєнко, В. Р. Біла, В. Л. Грищук, О. А. Бухтіяров, А. В. Тішин («Впровадження навчальної дисципліни «Бойовий хортинг» у систему освіти України», 2020), В. Е. Єрмоєнко, Е. А. Єрмоєнко, І. Р. Ільницький («Стоматологічне здоров'я спортсменів бойового хортингу», 2020), Е. А. Єрмоєнко, С. С. Полторацький, І. В. Суліма, О. І. Марченко («Бойовий хортинг як засіб військово-прикладної та фізичної підготовки особового складу підрозділів з протидії незаконному переміщенню товарів у районах здійснення операції об'єднаних сил на сході України», 2020), Е. А. Єрмоєнко, Б. Б. Шаповалов, Д. Ю. Рудей, О. М. Гречаний, О. О. Ляховець («Бойовий хортинг: фізіологічні показники адаптації спортсменів до фізичних навантажень», 2020) та ін. досліджують різні аспекти бойового хортингу з учнівською та студентською молоддю, курсантами [19]. Існують наукові публікації про бойовий хортинг, що були видані за межами України [6-17].

На основі виокремлення актуальності дослідження та аналізу останніх публікацій нами визначено *мету* – це наукове обґрунтування потенціалу педагогічної технології під час дистанційного навчання у вивченні теоретичного матеріалу підлітками та студентською молоддю (курсантами) з можливістю

формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу; розроблення запитань, варіанти відповідей до рівнів для підлітків, студентської молоді та курсантів за темою дослідження.

Для досягнення вирішення мети публікації було вирішено використовувати *методи дослідження*: вибір і теоретичний аналіз літературних джерел за темою дослідження, синтез актуальних публікацій, анкетування, педагогічні спостереження.

Від так, вище перелічені факти (нормативно-правові акти та аналіз останніх досліджень і публікацій) дають можливість констатувати, що дане дослідження є актуальною публікацією, яке направлене на впровадження результатів НДР у заклади середньої та вищої освіти [1-17]. А, отже, наукове дослідження виконується згідно науково-дослідних робіт: 1) ННІ СФБПР УДФС України на 2017-2020 роки за темою «Національний вид спорту хортинг як засіб фізичного виховання студентів» (державний реєстраційний номер 0118U001989); на 2021-2026 роки «Підвищення фізичної працездатності різних груп населення в процесі занять фізичною культурою і спортом» (державний реєстраційний номер 0121U113261); 2) Інститут проблем виховання НАПН України на 2020-2022 роки за загальною темою: «Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації» (державний реєстраційний номер 0120U100443).

«У зв'язку з набранням чинності 16 жовтня 2020 року Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти, затвердженим наказом МОН від 08 вересня 2020 року № 1115, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 28 вересня 2020 року за № 941/35224 (далі – Положення), МОН надає рекомендації закладам загальної середньої освіти (далі – заклади освіти) щодо організації освітнього процесу під час дистанційного навчання» [18]. Таким чином, в усіх школах нашої країни дистанційно навчалися учні, звернемо увагу, що креативність учителів щодо викладання навчального матеріалу, особливо з предмету «Фізична культура» вражає актуальністю та новизною. Не поступаються креативністю й професорсько-

викладацький склад НН інститутів і Факультет ПППКППМ Університету ДФС України та кафедри фізичного виховання і здоров'я Національного медичного університету імені О. Богомольця. Так, під час Всесвітньої пандемії COVID-19 навчання з усіх навчальних предметів проходило дистанційно в Google Meet, Moodle, Zoom, Google Classroom та ін. навчальних платформах у загальноосвітніх школах і закладах вищої освіти України [2, с. 43-44]. А, отже, вчителі фізичної культури, тренери, викладачі теоретичну та практичну частини тренування з бойового хортингу вели дистанційно, формуючи активну життєву позицію, проявляючи креативність, позитивне мислення та ставлення на навчально-тренувального процесу.

Таким чином, потенціал педагогічної технології під час дистанційного навчання у вивченні теоретичного матеріалу підлітками та студентською молоддю (курсантами) з можливістю формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу було визнано наступним чином:

1. Розроблення З. Діхтяренко педагогічної технології для дистанційного навчання щодо вивчення теоретичного матеріалу підлітками та студентською молоддю (курсантами) з можливістю формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу (мета, принципи, умови (організаційні, соціальні, педагогічні), структура (блоки роботи), критерії ефективності, результат).

2. Цілодобове підключення до Інтернет-мережі для впровадження педагогічної технології.

3. Ціленаправлена та систематична співпраця через інформаційні технології для впровадження педагогічної технології: педагог-учень, педагог-учні, тренер-спортсмен, тренер-спортсмени, викладач-студент-спортсмен, викладач-студенти-спортсмени.

4. Вивчення теоретичного матеріалу, що входить у дану педагогічну технологію, підлітками та студентською молоддю (курсантами) з можливістю формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу, який завантажено вчителем, тренером або ж викладачем на навчальну платформу,

враховуючи вік, рік тренування, набуті теоретико-практичні знання та вміння, на приклад (упорядкувала за дванадцятьма темами та підтемами З. Діхтяренко):

Тема 1. Бойовий хортинг – національний професійно-прикладний вид спорту України (історія розвитку бойового хортингу в Україні та за кордоном; основні аспекти бойового хортингу як виду єдиноборства; атестація в бойовому хортингу; перспективи та шляхи розвитку бойового хортингу в Україні та за кордоном).

Тема 2. Українське єдиноборство бойовий хортинг як багатофункціональне громадське явище (основи законодавства України про фізичну культуру і спорт та інші державні положення щодо розвитку бойового хортингу в загальноосвітніх школах (ЗОШ) та закладах вищої освіти (ЗВО); Декларація бойового хортингу; кодекс честі спортсмена бойового хортингу; етичний кодекс спортсмена бойового хортингу; символіка бойового хортингу; державні патенти).

Тема 3. Засоби тренувальної діяльності в бойовому хортингу (засоби організації навчально-виховного та тренувального процесів; основні завдання у навчально-тренувальній роботі; організаційно-методичні умови).

Тема 4. Форми і методи навчання та тренування в бойовому хортингу (методичні принципи бойового хортингу; форми організації навчання та класифікація методів тренування в бойовому хортингу; використання під час занять бойовим хортингом методів стимулювання і самовиховання; тренування підлітків; тренування студентів).

Тема 5. Організація тренувальної діяльності в бойовому хортингу (оптимальна рухова активність для здоров'я і працездатності; формування мотивів і управління процесом самостійних занять; форми організації самостійних занять бойовим хортингом; планування обсягу та інтенсивності фізичних вправ бойового хортингу під час самостійних занять; планування та проведення тренувальних занять із підлітками та студентами; самоконтроль вправами та навантаженням; показники самоконтролю під час оздоровчих занять бойовим хортингом; фізичне самовиховання та самовдосконалення як

умова здоров'я; самостійна фізкультурно-спортивна діяльність підлітка та студента; виконання контрольних нормативів під час тренувальної діяльності в бойовому хортингу; обладнання та індивідуальне спорядження для організації тренувальної діяльності в бойовому хортингу).

Тема 6. Модель професійної діяльності тренера бойового хортингу (індивідуальні особистості викладача / тренера бойового хортингу; секрети викладання бойового хортингу; теоретичне підґрунтя особистісно орієнтованої виховної моделі бойового хортингу; його величність Вчитель; внутрішня робота над собою – стиль бойового хортингу; совість – вищий суддя; успіх і скромність; сутність поваги, ввічливості та вдячності; гармонія тіла та духу спортсмена бойового хортингу).

Тема 7. Наукова організація праці тренера з бойового хортингу (основні поняття про наукову діяльність; логіка наукового дослідження; основні закономірності розвитку науки; організація науково-дослідної діяльності в Україні та за кордоном; наукометричні бази; наукові медалі та премії; класифікація принципів науки та наукового пізнання; теоретичний матеріал з бойового хортингу).

Тема 8. Фізична підготовка та методика розвитку фізичних якостей в підлітків і студентів бойового хортингу (загальна та спеціальна фізична підготовка в бойовому хортингу; загальна фізична підготовка – практичний матеріал; поняття про фізичні якості та їх розвиток; розвиток фізичних якостей у спортсменів бойового хортингу як єдиний процес; методика розвитку сили та швидко-силових здібностей; методика розвитку швидкості; методика розвитку витривалості; методика розвитку спритності (координаційних здібностей); методика розвитку гнучкості).

Тема 9. Методика навчання базової техніки бойового хортингу під час тренувальної діяльності (поняття базової техніки бойового хортингу; поняття індивідуальної техніки бойового хортингу; принципи виконання й методика вивчення базових стійок; принципи виконання й методика вивчення базових пересувань; методика навчання ударній техніці рук; базові удари руками

технічної програми бойового хортингу; методика навчання та вдосконалення захисної техніки рук; базові елементи захисту руками технічної програми бойового хортингу; методика навчання ударній техніці ніг; методика навчання захисній техніці ніг; спеціальнопідготовчі вправи для вдосконалення базової техніки ніг; загальні методичні принципи підготовки ударно-блокувальних частин тіла; захвати в системі бойового хортингу; кидкова техніка в бойовому хортингу; методика вивчення форм; методика проведення навчальних двобоїв; методика проведення розминки; методика закінчення тренування).

Тема 10. Техніко-тактична підготовка спортсмена бойового хортингу (зміст технічних дій; технічні елементи програми практичних занять; вивчення й удосконалювання елементів техніки й тактики бойового хортингу; тренувальні завдання в бойовому хортингу (для всіх років навчання); програма двоциклової технічної підготовки по кваліфікаційних ступенях (ранках) спортсменів бойового хортингу).

Тема 11. Стратегічно-тактична підготовка в бойовому хортингу (тактична підготовка спортсменів бойового хортингу; основний зміст тактичної підготовки спортсменів бойового хортингу; вивчення основних теоретико-методичних засад тактики спортсменів бойового хортингу; оволодіння основними елементами, прийомами і варіантами тактичних дій; удосконалення тактичного мислення; вивчення інформації, необхідної для практичної реалізації тактичної підготовленості; практична реалізація тактичної підготовленості спортсменів бойового хортингу; стратегія спортсмена бойового хортингу високої кваліфікації в процесі змагальної підготовки; методичні вказівки до навчання тактиці спортсмена бойового хортингу; рекомендовані вправи для вивчення та вдосконалення тактичних дій).

Тема 12. Психологічна підготовка в бойовому хортингу (суть психологічної підготовки; базова психологічна підготовка; психолого-педагогічний супровід і його основні завдання; формування специфічних психічних властивостей; класифікація вольових якостей особистості; розлади складної вольової дії спортсмена бойового хортингу; формування морально-

вольових якостей, емоційної стійкості; спеціальна психологічна підготовка спортсмена бойового хортингу; психологічні настанови щодо спеціалізації бойового хортингу; розвиток і виховання вольової активності людини засобами бойового хортингу; психологічні засади підвищення рівня вольових здібностей спортсмена бойового хортингу; вдосконалення вольових якостей у спортсмена бойового хортингу; психологія самозахисту).

Рекомендована література: основна, допоміжна, інформаційні ресурси Інтернет, міжнародні видання.

Від так, на основі вивчення теоретичного матеріалу, що входить у розроблену З. Діхтяренко педагогічну технологію, для підлітків і студентської молоді (курсантів) різних спеціальностей, які тренуються в секціях з бойового хортингу було розроблено запитання, варіанти відповідей до рівнів (низький, середній, достатній, високий) в анкету на тему: «Формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу під час дистанційного навчання, вивчаючи теоретичний матеріал підлітками та студентською молоддю (курсантами)» Частина 1 загальної теми: «Вплив інформаційних технологій та бойового хортингу на здоров'я учнівської та студентської молоді, курсантів» [10, с. 352; 12].

Запитання, визначення рівнів і варіанти відповідей у анкеті подаємо в Таблиці 1.

Таблиця 1. Формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу під час дистанційного навчання, вивчаючи теоретичний матеріал підлітками та студентською молоддю (курсантами). Частина 1

(автор: Зоя Діхтяренко)

Запитання	Варіанти відповідей	Рівні
Тема 1. Бойовий хортинг – національний професійно-прикладний вид спорту України. 1.1. На Вашу думку, чи потрібно знати спортсмену бойового хортингу історію розвитку бойового хортингу в Україні та за кордоном?	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
1.2. Чи важливо для Вас знати основні аспекти бойового хортингу як виду єдиноборства?	важливо	високий
	скоріше важливо, ніж ні	достатній

	складно відповісти	середній
	взагалі не важливо	низький
1.3. Чи повинні, на Вашу думку спортсмени проходити систематично атестацію в бойовому хортингу?	повинні	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	не повинні	низький
1.4. Оцініть, будь ласка, наскільки виправдалися Ваші очікування щодо перспективи та шляхи розвитку бойового хортингу в Україні та за кордоном	перевищили очікування	високий
	повністю виправдалися	достатній
	важко відповісти	середній
	взагалі не виправдалися	низький
Тема 2. Українське єдиноборство бойовий хортинг як багатофункціональне громадське явище. 2.1. На Вашу думку, чи потрібно знати спортсмену бойового хортингу основи законодавства України про фізичну культуру і спорт та інші державні положення щодо розвитку бойового хортингу в загальноосвітніх школах (ЗОШ) та закладах вищої освіти (ЗВО)?	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
2.2. Як Ви вважаєте, чи важливо для Вас знати та дотримуватися Декларації бойового хортингу?	важливо	високий
	скоріше важливо, ніж ні	достатній
	складно відповісти	середній
	взагалі не важливо	низький
2.3. Наскільки, на Вашу думку, потрібно знати та дотримуватися: кодекс честі та етичний кодекс спортсмена бойового хортингу	вкрай важливо	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	взагалі не важливо	низький
2.4. Оцініть, будь ласка, наскільки виправдалися Ваші очікування щодо символіки бойового хортингу та отримання державних патентів з бойового хортингу?	перевищили очікування	високий
	повністю виправдалися	достатній
	важко відповісти	середній
	взагалі не виправдалися	низький
Тема 3. Засоби тренувальної діяльності в бойовому хортингу. 3.1. Перерахуйте, будь ласка, засоби організації навчально-виховного та тренувального процесів з бойового хортингу	4 засоби	високий
	3 засоби	достатній
	2 засоби	середній
	1 засіб	низький
3.2. Перерахуйте, будь ласка, основні завдання у навчально-тренувальній роботі з бойового хортингу	4 завдання	високий
	3 завдання	достатній
	2 завдання	середній
	1 завдання	низький
3.3. Перерахуйте, будь ласка, організаційно-методичні умови з бойового хортингу	4 умови	високий
	3 умови	достатній
	2 умови	середній
	1 умова	низький
Тема 4. Форми і методи навчання та тренування в бойовому хортингу. 4.1. Перерахуйте, будь ласка, методичні принципи бойового хортингу	4 принципи	високий
	3 принципи	достатній
	2 принципи	середній
	1 принцип	низький
4.2. Перерахуйте, будь ласка, форми організації навчання в бойовому хортингу	4 форми	високий
	3 форми	достатній
	2 форми	середній

	1 форма	низький
4.3. Перерахуйте, будь ласка, класифікацію методів тренування в бойовому хортингу	4 методи	високий
	3 методи	достатній
	2 методи	середній
	1 метод	низький
4.4. Як Ви вважаєте, чи важливо для Вас під час занять бойовим хортингом використання тренером методів стимулювання і самовиховання?	важливо	високий
	скоріше важливо, ніж ні	достатній
	складно відповісти	середній
	взагалі не важливо	низький
4.5. На Вашу думку, чи відрізняється тренувальний процес з бойового хортингу в підлітків від студентів, курсантів?	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
Тема 5. Організація тренувальної діяльності в бойовому хортингу. 5.1. Оцініть, будь ласка, чи задоволені Ви своєю оптимальною руховою активністю для здоров'я і працездатності	перевищила очікування	високий
	повністю виправдалася	достатній
	важко відповісти	середній
	взагалі не виправдалася	низький
5.2. На Вашу думку, тренер повинен у спортсмена бойового хортингу формувати мотиви під час самостійних занять (дистанційна форма)?	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
5.3. Перерахуйте, будь ласка, форми організації самостійних занять бойовим хортингом	4 форми	високий
	3 форми	достатній
	2 форми	середній
	1 форма	низький
5.4. На Вашу думку, тренер правильно планує обсяг і інтенсивність фізичних вправ з бойового хортингу під час самостійних занять (дистанційна форма)?	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
5.5. На Вашу думку, тренер, плануючи проведення тренувальні заняття з підлітками та студентами, враховує вік, стать, рік підготовки?	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
5.6. Як Ви вважаєте, чи важливо спортсмену бойового хортингу займатися самоконтролем вправ і індивідуальним навантаженням?	вкрай важливо	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	взагалі не важливо	низький
5.7. Перерахуйте, будь ласка, показники самоконтролю під час оздоровчих занять бойовим хортингом	4 показники	високий
	3 показники	достатній
	2 показники	середній
	1 показник	низький
5.8. Як Ви вважаєте, чи позитивно впливають фізичне самовиховання та самовдосконалення на Ваше здоров'я?	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
5.9. Оцініть, будь ласка, наскільки виправдалися Ваші очікування щодо самостійної фізкультурно-спортивної діяльності Вас – підлітка / студента	перевищили очікування	високий
	повністю виправдалися	достатній
	важко відповісти	середній

(дистанційна форма)	взагалі не виправдалися	низький
5.10. На Вашу думку, чи потрібно виконувати контрольні нормативи під час тренувальної діяльності в бойовому хортингу?	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
5.11. Перерахуйте, будь ласка, обладнання та індивідуальне спорядження для організації тренувальної діяльності в бойовому хортингу	7 штук	високий
	5 штук	достатній
	3 штуки	середній
	1 штука	низький
Тема 6. Модель професійної діяльності тренера бойового хортингу. 6.1. Перерахуйте, будь ласка, індивідуальні особливості особистості викладача / тренера бойового хортингу	7 особливостей	високий
	5 особливостей	достатній
	3 особливості	середній
	1 особливість	низький
6.2. Як Ви вважаєте, чи важливо для тренера бойового хортингу знати секрети викладання?	важливо	високий
	скоріше важливо, ніж ні	достатній
	складно відповісти	середній
	взагалі не важливо	низький
6.3. На Вашу думку, чи потрібно тренеру знати та впроваджувати для спортсменів бойового хортингу теоретичне підґрунтя особистісно орієнтованої виховної моделі бойового хортингу	так	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	ні	низький
6.4. Наскільки, на Вашу думку, потрібно знати та дотримуватися тренеру бойового хортингу філософські знання: його величність Вчитель; внутрішня робота над собою – стиль бойового хортингу; совість – вищий суддя; успіх і скромність; сутність поваги, ввічливості та вдячності; гармонія тіла та духу спортсмена бойового хортингу	вкрай важливо	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	взагалі не важливо	низький
6.5. Наскільки, на Вашу думку, потрібно знати та дотримуватися спортсмену бойового хортингу філософські знання: його величність Вчитель; внутрішня робота над собою – стиль бойового хортингу; совість – вищий суддя; успіх і скромність; сутність поваги, ввічливості та вдячності; гармонія тіла та духу спортсмена бойового хортингу	вкрай важливо	високий
	скоріше так, ніж ні	достатній
	скоріше ні, ніж так	середній
	взагалі не важливо	низький

Висновки:

1. Процитовано нормативно-правові акти (Конституція України (стаття 49), Закон України «Про фізичну культуру і спорт» (стаття 2), Концепція розвитку охорони здоров'я населення України (1. Вступ), що підтверджують пріоритетний напрям соціально-економічної та культурної політики держав світу це є збереження та зміцнення здоров'я в людей різного віку.

2. Проаналізовано останні дослідження та публікації в Україні та за кордоном щодо різних аспектів впровадження бойового хортингу для учнівської та студентської молоді (курсантів).

3. Розроблено З. Діхтяренко педагогічну технологію для дистанційного навчання щодо вивчення теоретичного матеріалу підлітками та студентською молоддю (курсантами) з можливістю формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу (мета, принципи, умови (організаційні, соціальні, педагогічні), структура (блоки роботи), критерії ефективності, результат).

4. Вивчення теоретичного матеріалу, що входить у дану педагогічну технологію, підлітками та студентською молоддю (курсантами) з можливістю формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу, який завантажено вчителем, тренером або ж викладачем на навчальну платформу, враховуючи вік, рік тренування, набуті теоретико-практичні знання та вміння, на приклад (упорядкувала за дванадцятьма темами та підтемами З. Діхтяренко).

5. Визначена мета публікації: наукове обґрунтування потенціалу педагогічної технології під час дистанційного навчання у вивченні теоретичного матеріалу підлітками та студентською молоддю (курсантами) з можливістю формування активної життєвої позиції засобами бойового хортингу; розроблення запитань, варіанти відповідей до рівнів для підлітків, студентської молоді та курсантів за темою дослідження – була досягнута. Результати даного анкетування будуть описані в наступних публікаціях, що відобразить *перспективи подальших досліджень* та підтвердить актуальність і своєчасність обраної теми.

Література:

1. Діхтяренко З. Дослідження основних понять хортингу: «виховання», «хорт», «хортинг», «хортовий», «хортове виховання» у психолого-педагогічній та філософській літературі / З. Діхтяренко // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць. Вип. 1 / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2014. – С. 53-59.
2. Діхтяренко З. Формування фізичної культури в учнів і студентів-хортингістів в умовах обмежень у русі під час всесвітньої пандемії COVID 19 / З. Діхтяренко, В. Гасвий, С. Єрєсова, С. Корнійчук // Фізичне виховання в рідній школі: науково-методичний журнал. – К.: «Педагогічна преса». – 2020. № 3. (128). – С. 43-48.

3. Єрмоєнко Е. А. Концепція розвитку бойового хортингу в системі освіти України: монографія / Е. А. Єрмоєнко; Мін-во освіти і науки України, Університет ДФС України, ГС «Національна федерація бойового хортингу України. – К: ГС «НФБХУ», 2020. – 122 с.
4. Малинський І. Вплив тренувань з бойового хортингу на профілактику психофізіологічного стресу учнівської та студентської молоді, курсантів / І. Малинський, З. Діхтяренко, В. Чаплигін, В. Хоменко, С. Коцюба // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. – Вип. 2 (122) 20. – С. 100-105.
5. Griban, G., Kuznietsova, O., Tkachenko, P., Oleniev, D., Khurtenko, O., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L. (2020). Formation of the students' volitional qualities in the process of physical education. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences*, 8 (6), 505-517. doi: 10.13189/saj.2020.080625. <http://www.hrpub.org>.
6. Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Fedorchenko, Tetiana. «Combat horting» as a means of forming a successful personality in terms of ideological and ideological confrontation (on the example of pupils, students, cadets) (2020). *Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls. (pp. 232-239).*
7. Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Pustoliakova, Larysa. *Combat horting: prevention of injuries and harm to life and health of pupils, students, cadets during training (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls. (pp. 240-246).*
8. Dikhtiarenko, Zoia, Khimich, Vita, Demchenko, Natalia. *Combat horting as a means of comprehensive education of pupils and students, cadets (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 327-337).*
9. Dikhtiarenko, Zoia, Fedorchenko, Tetiana, Hrek, Tetiana. *Regulatory and legal support for the development of Combat horting in educational institutions (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 338-346).*
10. Dikhtiarenko, Zoia, Shcherbina, Yuriy, Pustoliakova, Larysa. *The impact of information technology and Combat horting on the pupils and students, cadets (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 347-357).*
11. Dihtyarenko, Z. *Evaluation of psychomotor of hortingists for the formation of their active life position // Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць / [ред. рада: Бех І. Д. (голова) та ін.]. – К.: Паливода А. В., 2016. – Вип. 6. – С. 42-51.*
12. Dovgan, N., Fedorchenko, T., Yeromenko, E., Dikhtiarenko, Z., Kukushkin, K., Lavrentiev, O., Sergienko, Y., Khatko, A., Khimich, V., Shcherbina, Y., Pustoliakova, L., Hulai, V., Demchenko, N., Hrek, T., Vaskivska, T., Yeromenko, V., Ovsukova, O., Zub, R., Melnik, B. (2021). *Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 272-357).*
13. Malynskyi, I., Boyko, V., Dovgan, N., Dikhtiarenko, Z., Yeromenko, E., Fedorchenko, T., Lytvynenko, A., Khatko, A., Pustoliakova, L., Ostapenko, O., Zubalii, M., Khimich, V., Koval, A., Zhivolovich, S., Korobchenko, A., Ostapchuk, L. (2020). *Problems and prospects of physical*

- culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole; pp. 286, illus., tabs., bibls. Part 5. Horting as a Means of Physical Education for Pupils and Students (pp. 226-273).
14. Kukushkin, Kostiantyn. The state of military-patriotic education of senior classes of pupils by means of Combat horting (approbation of research materials) (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 282-290).
15. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Yeromenko, Veronica. The use of cloud technologies in the training of specialists (pupils and students, cadets) in Combat horting (2021). Physical culture and sport in harmoniously developed personality formation. Volodymyr Prystynskyi, Tadeusz Pokusa (editors). Monograph. Publishing House WSZiA, Opole. 2021. 384. ISBN 978-83-66567-34-4. Part 6. Horting as the tool of comprehensive education of pupils, students, and cadets (pp. 314-326).
16. Khatko, Alla, Dikhtiarenko, Zoia, Yeromenko, Eduard, Lytvynenko, Andrii. Use in Google Fit Combat Horting to control the physical activity of students, students, cadets, servicemen, security personnel (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls. (pp. 247-252).
17. Khimich, Vita, Boyko, Iryna, Koval, Alla. Implementation in the disciplines of the variant module «Combat Horting» in higher and general educational institutions in the context of ideological and ideological confrontation (2020). Problems and prospects of physical culture and sports development and healthy lifestyle formation of different population groups. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-04-7; pp. 286, illus., tabs., bibls. (pp. 253-260).
18. Бойовий хортинг та діяльність правоохоронних органів України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (14-15 липня 2020 року) / уклад.: Е. А. Єрмоєнко. Ірпінь: Університет ДФС України, 2020.
19. <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-distancijnogo-navchannya>.
20. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
21. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text>.
22. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1313/2000#Text>.

6.15. Peculiarities of the professional orientation of students of the pedagogical university

Особливості професійної спрямованості студентів педагогічного університету

Проблема формування професійної спрямованості особистості в наш час набуває особливого значення. Висуваються нові вимоги щодо підготовки конкурентноздатних фахівців у вищих навчальних закладах [5]. Сучасні завдання реформування освіти в Україні вимагають формування у студентів, майбутніх фахівців особистісних утворень, які б забезпечували високий рівень досягнень у майбутній діяльності [3]. Одним із основних факторів, що зумовлюють ефективність виконання професійних функцій вчителя є професійна спрямованість особистості майбутнього фахівця.

Однак, почасти під час вступу абітурієнтів до вищого навчального закладу не враховується той комплекс психологічних феноменів, який визначає успішність навчання, формування стійкої професійної спрямованості кожного студента. Необхідний індивідуальний підхід до кожного абітурієнта. Максимальне використання всього арсеналу можливостей профорієнтації у процесі едукації, створення і впровадження нових педагогічних технологій, орієнтованих не тільки на підвищення рівня знань студентів, але і на розвиток професійного самовизначення, сприяє формуванню діяльнісно-змістовної орієнтації майбутніх фахівців.

Актуальність проблеми стає особливо очевидною, коли мова йде про вирішення питань психологічної адаптації студентів в нових соціально-економічних умовах, нових системах освіти, а також вивчення особистісних процесів, пов'язаних з проблемою формування професійного самовизначення. До таких проблем відноситься і вивчення процесу формування і розвитку професійної спрямованості особистості на тому етапі професійного

самовизначення, коли вибір напряму професійного розвитку вже здійснений, на етапі навчання у вищому навчальному закладі.

Проблема професійної спрямованості розглядається багатьма вченими (В. В. Волкова, Є. А. Іванченко, О. В. Ільченко, Л. А. Сподін, Є. О. Климов, Є. М. Павлютенков, Л. М. Шевченко та інші), але єдиної думки щодо визначення поняття «професійна спрямованість» не існує, що фактично констатує факт складності та важливості для людини такого утворення. Зазвичай, під цим терміном розуміють інтерес до професії, схильність займатися нею, хоча більшість дослідників зазначають, що поняття «професійна спрямованість» є набагато ширшим. Це зумовлено різноманітними підходами щодо тлумачення поняття та активним розвитком психологічної та педагогічної науки. Науковці зауважують, що професійну спрямованість характеризують рівень, широта, інтенсивність, стійкість, дієвість, динамізм. Всі ці якості взаємно зв'язані і взаємно обумовлені [2].

Аналіз соціально-психологічної літератури з показав, що в процесі навчання у виші у студентів змінюється відношення до обраної професії, їх професійна спрямованість [1, 2, 4]. Це пов'язано як із загальним розвитком особистості, так і із специфікою навчання у виші. Багато вищих навчальних закладів страждають зайвою теоретизованістю курсів, що викладаються. Студентам складно пов'язати матеріал, який вивчається з майбутньою практичною діяльністю. Внаслідок цього вони часто втрачають інтерес до професії, не бачуть свого місця в системі професійної діяльності обраного напряму.

Мета дослідження – вивчення динаміки професійної спрямованості у студентів майбутніх педагогів.

У дослідженні брали участь студенти 1 і 4 курсів ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (м. Одеса) та ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет (м. Слов'янськ Донецької області), у кількості 60 чоловік: 30 студентів 1 курсу і 30 студентів 4 курсу.

Для досягнення мети і вирішення завдань дослідження використовувалися наступні методи і конкретні методики:

1. Анкета, складена нами для того, щоб отримати інформацію про причини вибору саме цієї професії, її престижність і професійні плани на майбутнє.

2. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча. Вона визначає змістовну сторону спрямованості особистості, а саме її відношення до навколишнього світу, інших людей, до самої себе, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності тощо. Ця методика ґрунтується на ранжуванні списку термінальних та інструментальних цінностей.

3. Колірний тест відношення (КТВ). Цей тест дозволив нам виявити неусвідомлені аспекти відношення респондентів до понять, пов'язаних з професійним визначенням і спрямованістю, минуючи при цьому спотворюючі, захисні механізми вербальної системи самосвідомості. Процедура проведення тесту полягала в тому, що досліджуваному пропонувалося підібрати кольорові картки, розкладені на білому фоні в довільному порядку із 8 кольорів Люшера (сірого, синього, зеленого, жовтого, червоного, фіолетового, коричневого і чорного), які асоціюють з такими поняттями як «професійне зростання», «матеріальне благополуччя», «самореалізація», «самоосвіта», «навчання у вищому навчальному закладі». Потім всі запропоновані кольори досліджувані ранжували в порядку переваги, починаючи з «найкрасивішого, найприємнішого» і закінчуючи «найнепривабливішим, огидним».

Для статистичної обробки результатів використовували t-критерій Стьюдента і критерій кутового перетворення Фішера.

Результати анкетування показали наступне. Більшість студентів I курсу (93%) і IV курсу (77%) вважають вибір своєї професії правильним. Вони відповіли, що якби їм представилася можливість змінити свій вибір, то вони б його не змінили. Вважаємо, що це пов'язано з тим, що інтенсивне формування професійної спрямованості відбувається ще в старшому шкільному віці, для якого характерне формування стійких інтересів, вольових якостей, самооцінки,

а також досягнутим до цього часу загальноосвітнім світоглядом юнаків і дівчат. Професійна спрямованість, що сформувалася, вказує шлях до майбутнього самостійного трудового життя, забезпечує самостійний, свідомий вибір професії.

Більшість студентів I курсу (83%) і IV курсу (80%) розраховують працювати за своєю спеціальністю, причому їх вибір схвалюють близькі і рідні. Вважаємо, це пов'язано з тим, що досліджувані студенти розраховують достатньою мірою оволодіти професією при здобуванні професійної освіти. Близькі і рідні люди схвалюють цей вибір, оскільки вважають професію вчителя перспективною і престижною, і, що саме обраний навчальний заклад забезпечує кваліфіковану підготовку фахівців даного напрямку.

Дослідження показало, що студенти, які навчаються на I курсі більшою мірою (53%) задоволені навчанням, на відміну від студентів, які навчаються на IV курсі (40%). Ми вважаємо, це пов'язано з тим, що студенти IV курсу після проходження виробничої практики в школі, занурившись у реальну педагогічну роботу, не впевнені в рівні власного професіоналізму, щоб досягати високих результатів в роботі, розвиватися і рости далі в професійній діяльності.

Дослідження показало, що професійна спрямованість студентів не відповідає мрії ані студентів I курсу (67%), ані IV курсу (77%). Вважаємо, це пов'язано з тим, що професійне становлення і подальші зміни особистості знаходяться в залежності від соціальної політики держави і потреби в самовираженні в професійній кар'єрі.

Також було виявлено, що 90% студентів, як I, так і IV курсів вчать для того, щоб отримати вищу освіту. На сьогоднішній день без диплома про вищу освіту складно реалізувати себе в житті, придбати право на кваліфіковану, високооплачувану роботу.

Значущі відмінності (за критерієм Фішера) виявлені в тому, що (56%) студентів IV курсу велику частину вільного часу займаються самоосвітою, на відміну від студентів I курсу, де тільки (26%) займаються самоосвітою. Ми вважаємо, це пов'язано з тим, що студенти IV курсу на відміну від студентів I

курсу реально усвідомлюють значущість і потребу в самостійному навчанні, формуванні набору професійних компетенцій, які їм стануть у нагоді в подальшій, професійній діяльності. Вони прагнуть стати кваліфікованими фахівцями, використовуючи різні можливості.

Достовірно значущі відмінності отримані в тому, що (97%) студентів I курсу впевнені в престижності власної професії, на відміну від студентів IV курсу (77%). Вважаємо, це пов'язано з тим, що під час вступу до педагогічного університету більшість студентів упевнена в престижності обраної професії, але до кінця навчання, після проходження виробничої практики дехто розчарувався і вже сумнівається у правильності власного професійного вибору.

Аналізуючи отримані результати, можна сказати, що для студентів I і IV курсів значущими є різні інструментальні цінності. Життєрадісність (почуття гумору) – 10,2; непримиренність до недоліків в собі та інших – 8,4; самоконтроль (стриманість, самодисципліна) – 11; широта поглядів і толерантність (уміння зрозуміти і прийняти іншу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички) – 8,4 – є більш значущими для студентів I курсу. Можна припустити, що саме така ієрархія цінностей пояснює віковий (кризовий) етап формування особистості студента майбутнього фахівця.

Такі цінності як висока загальна культура – 8,9; відповідальність (почуття обов'язку, уміння тримати слово) – 11,9; тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами) – 12,8; чесність (правдивість, щирість) – 15,1 – є більш значущим для студентів IV курсу. Їх поведінка пов'язана з такими рисами як почуття обов'язку, уміння наполягти на власній точці зору, відповідальність, чесність – вказує на особистісно-професійне зростання людини. Студенти відчувають себе професійно значущими, відбувається розвиток індивідуальності. Між виборами цих цінностей студентами I і IV курсів отримані значущі відмінності за t-критерієм Стьюдента.

Аналізуючи отримані результати, можна стверджувати, що значущі відмінності в рангах термінальних цінностей у студентів I курсу і студентів IV курсу виявлені для наступних показників: здоров'я (фізичне і психічне) – 13,5; розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне самовдосконалення) – 11; розваги (приємне проведення вільного часу, відсутність обов'язків) – 10,4; творчість (можливість творчої діяльності) – 10,5 – є більш значущим для студентів I курсу.

Таблиця 1. Співвідношення показників термінальних цінностей у досліджуваних студентів I та IV курсів (бали)

№	I курс	IV курс	t	P
1	7,2	9,8	3,7	0,05
2	6,8	7,7	0,9	-
3	13,5	11,5	3,7	0,05
4	6,9	7,5	0,9	-
5	9,4	10,3	0,9	-
6	7,6	6,8	0,9	-
7	15,4	15,7	0,7	-
8	7,9	6,9	1,2	-
9	5,9	7,7	3,6	0,05
10	9,7	9,9	0,4	-
11	10,4	9,2	0,9	-
12	11	9,6	2,8	0,05
13	10,4	8,1	2,9	0,05
14	11,2	13,2	3,7	0,05
15	10	10	0	-
16	6,8	7,8	1,2	-
17	10,5	7,4	3,9	0,05
18	10,5	12,3	2,9	0,05

Такі цінності як активне життя (повнота і емоційна насиченість життя) – 9,8; суспільне визнання (пошана з боку оточуючих, викладачів, товаришів по навчанню) – 7,7; свобода (самостійність, незалежність в думках і вчинках) – 13,2; впевненість в собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів) – 12,3 – є більш значущими для студентів IV курсу. Вважаємо, що такі результати є підтвердженням прагнення до особистісно-професійного зростання.

Особливості емоційного відношення до професійно важливих понять студентів з різним терміном навчання у вищому навчальному закладі вивчали за допомогою методики «Колірний тест відношення». Аналіз отриманих результатів показав, що є значущі відмінності між колірними виборами щодо деяких професійно значущих понять студентів I і IV курсів.

Для оцінки поняття «Професійне зростання» студенти I курсу вибирали зелений (23,3%) і червоний кольори (26,7%) – це означає прагнення отримувати високі результати, добиватися успіху, наполегливість, упевненість, іноді впертість, прагнення до домінування, влади. Але, перш за все людина, що вибирає зелений колір, хоче, щоб у всьому розділялися її погляди і переконання, хоче відчувати, що вся її поведінка виправдовується тим, що саме вона – носій основних і непорушних принципів. Рішучість і прагнення до лідерства підкреслюється обома автономними кольорами. Особисті цілі включають прагнення до лідерства, контролю і управління.

У виборах кольорів студентами IV курсу переважає червоний (36,7%). Це означає прагнення особистості добиватися успіху, отримувати результати.

Для оцінки поняття «Матеріальне благополуччя» студенти I курсу вибирали синій (26,7%) і жовтий кольори (23,3%). Це свідчить про залежність від інших. Синій – бажання розуміти інших і бути корисним самому і жовтий – спрямованість в майбутнє, що викликає поведінку, яка має на меті завоювати розташування оточуючих. Обидва кольори підкреслюють поведінку, орієнтовану на інших.

У студентів IV курсу у виборах переважає зелений колір (33,3%) – що вказує на націленість на активну діяльність, цілеспрямованість, вольові зусилля, завзятість, твердість, стійкість, резистентність.

Достовірно значущі відмінності ($p \leq 0,05$ по критерію Фішера) між виборами студентів I і IV курсів отримані у виборах зеленого кольору студентами IV курсу (33,3%), на відміну від студентів I курсу (10%), у яких у виборах переважає коричневий колір (символізує тілесні відчуття і потреби) більшою мірою (13,3%), на відміну від студентів IV курсу (0%).

Для оцінки поняття «самореалізація» студентами IV курсу частіше використовувався фіолетовий колір (26,7%) – це означає чуттєвість, егоцентризм тощо. Суб'єкт прагне, щоб його схвалювали, захоплювалися його красою і унікальністю, манерами, звичками. Він – чутливий, тонкий, проте хоче, щоб його не обтяжували відповідальністю і ні до чого серйозного не зобов'язували.

Достовірно значущі відмінності ($p \leq 0,05$) між виборами студентів I і IV курсів отримані у виборах червоного кольору (26,7%), на відміну від студентів I курсу (10%) – це означає активність і прагнення до задоволення потреб. Суб'єкт хоче, щоб діяльність принесла йому насиченість досвіду і повноту буття.

У студентів I курсу у виборах переважає жовтий колір (26,7%), на відміну від студентів IV курсу (10%) – що вказує на оптимізм, життєрадісність, бажання та надію очікування великого успіху, щастя. Суб'єкт відкритий новому досвіду, націлений на розвиток.

Для оцінки поняття «самоосвіта» студенти IV курсу вибирали червоний (26,7%) і жовтий кольори (23,3%) – що означає експансивну діяльність або освоєння нових сфер, націленість на нове і недосліджене. У студентів IV курсу у виборах переважає жовтий (20%) і сірий кольори (20%) – це вказує на невпевненість і бракування рішучості, бажання сховатися від проблеми. Є потреба знайти який-небудь вихід, але не вистачає ресурсів, є готовність взяти на себе зобов'язання, але важко розпізнати, які саме.

Достовірно значущі відмінності ($p \leq 0,05$) між виборами студентів I і IV курсів виявлені у виборах синього кольору (23,3%). Цей колір означає повний спокій, достаток, задоволеність, глибину почуттів. Синій – є передумовою уміння співпереживати, означає схильність до традицій, прихильність вічним цінностям і споглядальності.

Для оцінки поняття «Навчання в університеті» у студентів I курсу у виборах переважають червоний (23,3%) і жовтий кольори (20%) – це означає прагнення отримувати результати, добиватися успіху, суб'єкт хоче досягти

визнання і пошани, у всіх своїх пошуках і домаганнях завжди спрямований зовні. У студентів IV курсу у виборах переважають синій (23,3%) і фіолетовий кольори (23,3%), що вказує на твердість, цілеспрямованість, впевненість і внутрішній спокій.

Висновки. Порівняльний аналіз динаміки професійної спрямованості студентів з різним терміном навчання показав, що відношення до майбутньої професії не погіршується в процесі навчання; змінюється зміст ціннісно-сислової сфери у бік більшої суспільної корисності і відповідальності; емоційне відношення до професійно значущих понять залишається позитивним і гармонійним, але змінюється якісно, стає реалістичнішим.

Література:

1. Дубовицкая Т. Д. Диагностика уровня профессиональной направленности студентов / Т. Д. Дубовицкая // Психологическая наука и образование. – 2004. – № 2. – С. 82-86.
2. Ільченко О. В. Теоретичні основи формування професійної спрямованості майбутніх учителів // Педагогічні науки. – Суми, 2006. – 2006, ч. 2. – С. 246-250.
3. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агенство", 2012. – 200 с.
4. Шевченко Л. М. Професійна спрямованість: методологічний аспект / Л. М. Шевченко // Науковий вісник. – К., 2005. – Вип. 88. – С. 204-215.
5. Яремчук С. В. Мета формування професійно-психологічної спрямованості особистості майбутнього вчителя. // Психологія: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 1999.- Вип. 1 (4). – С. 70-74

6.16. Interdisciplinary approach to the formation of digital culture of a future music teacher

Міждисциплінарний підхід до формування цифрової культури майбутнього викладача музичного мистецтва

Реалії сучасного життя характеризуються надзвичайною швидкістю поширення і отримання інформації, що надає цифровим засобам неабиякої значущості й у побуті, і в інших сферах людського життя. Особливим чином цифрові технології вносять корективи і в освіту, адже одним із основних її завдань стає виховання особистості, здатної не тільки протистояти негативному тотальному впливу цифровізації суспільних процесів і життя, а й спроможну максимально використовувати ці можливості для зростання і розвитку. Мистецька освіта не стоїть осторонь глобального процесу поширення і використання цифрових технологій, що породжує потребу формування цифрової культури викладачів музичного мистецтва та оновлення принципів і методів роботи в їхній професійній діяльності.

Модернізація професійної освіти особливо стає актуальною в умовах гострих соціальних викликів, зокрема пандемії, викликаної COVID-19, яка спричинила стрімкі кардинальні зміни в багатьох сферах людської діяльності, насамперед в освіті та мистецтві, та «запустила» складну, та ще зовсім мало опановану проблему «дистанційного навчання», що потребує кардинального оновлення методичних принципів роботи в закладах вищої освіти, орієнтованих на підготовку фахівців цифрової епохи та науково-методологічного осмислення самого поняття «цифрова культура». «Зміни в системі комунікацій, – зазначає О. Базелюк, – приводять до зміни системи цінностей, компетентності та культури суб'єктів цифрової епохи» [1].

Питання цифрової культури досліджували багато зарубіжних науковців, серед них: К. Бассет, П. Гілстер, М. Деузе, Г. Крибер, Р. Мартін, Дж. Стоммел

та інші, які здійснили спробу обґрунтувати основні поняття процесів цифровізації та пов'язаних з нею феноменів.

Д. Галкін, досліджуючи цифрову культуру, підкреслює її формування на декількох рівнях: матеріальному (гаджети, технологічні системи), символічному (знаки, форми комунікації), соціальному (інститути, об'єднання), ментальному (ідентичність, стереотипи) та ціннісному. Таке трактування цифрової культури підкреслює факт становлення інформаційного суспільства, цифрової сфери спілкування, означає не тільки застосування інформаційних технологій, а й появу нових можливостей для вираження і функціонування всіх сфер життя суспільства, зміни ряду соціальних відносин, цінностей, норм, стереотипів поведінки [3].

Н. Соколова вбачає головним у дослідженні цифрової культури не лише аналіз її феноменів, але й те, що відбувається з культурою в епоху поширення цифрових технологій, адже цифрову культуру важко відокремити від культури «нецифрової».

До основних освітніх феноменів, що визначають єдину сучасну цифрову культуру, належать персональний комп'ютер і все різноманіття цифрових пристроїв, зокрема Інтернет, штучний інтелект, системне і прикладне програмне забезпечення, комп'ютерна графіка та системи віртуальної реальності, цифрові формати традиційних засобів комунікації (книги, фотографії, аудіо- і відеозапису, цифрове ТБ тощо), комп'ютерні ігри, технологічне мистецтво [5].

О. Базелюк звертає увагу на те, що цифрова культура – це передусім розуміння сучасних інформаційних технологій, їхнього функціоналу, а також здатність і вміння фахівця успішно використовувати їх в роботі та побуті; насамперед це стосується таких інструментів, як робота з базами даних, машинне навчання, комп'ютерне моделювання, статистичний аналіз, робота з графічними редакторами та багато іншого [1].

Узагальнюючи різні підходи до феномену «цифрова культура», ми визначаємо її як розуміння загальних принципів і механізмів, які лежать в

основі цифрових технологій, володіння знаннями та вміннями щодо роботи з різними технічними пристроями, програмовим забезпеченням та можливостями мережі Інтернет, здатність використовувати в житті та професійній діяльності можливості цифрового простору, а також розуміти його небезпеки і ризики, володіння навичками зберігання, розповсюдження та захисту інформації, а також дотримання етичних та правових принципів користування цифровими технологіями.

Цифрова культура майбутнього викладача музичного мистецтва передбачає розширення контексту мистецької діяльності: повага до національних цінностей у міжнародній мистецькій співпраці; створювання адекватних віртуальних груп та спільнот, форумів та чатів, YouTube та вебсайтів; добросовісне користування та забезпечування доступу до матеріалів різних форматів – нотних текстів, мультимедіа, телебачення, музичних кліпів, подкастів; можливості професійного спілкування з носіями мови через різноманітні інтернет-системи тощо.

Сьогодні відповідальність за навчання студентської молоді бути активними і свідомими «цифровими громадянами» несуть заклади вищої освіти, перед якими нагально постає питання оновлення змісту освітніх програм, підвищення професійного розвитку викладачів для надання здобувачам освіти відповідних послуг, навчальних ресурсів та основ цифрової культури. К. Джонсон говорив: «Ми замислюємось над тим, яку їжу ми їмо, але не звертаємо уваги на те, яку ми споживаємо інформацію» [2]. І справді, чорний PR, спам, спливаюча реклама, антиреклама в комп'ютеризованому просторі кожного користувача соцмереж спричиняють неабиякі труднощі для отримання якісної інформації, тому для вільної орієнтації потрібно володіти інформаційною культурою як однією з складових культури взагалі. «Інформаційна культура пов'язана з соціальною природою людини, тут на допомогу приходить критичне мислення, що допомагає автоматично відсіювати хибну інформацію і є незамінним елементом цифрової культури» [2].

Уміння піддавати критичному аналізу будь-яку інформацію є однією із провідних здібностей у 2021 році, адже влучно «змалювала» реалії інформаційного простору сьогодення Л. Костенко в книзі «Записки українського самашедшого»: «Колись інформація була нашою здобиччю. Тепер ми – здобич інформації». Цей вислів набув надзвичайного поширення з 2010 року, часу, коли книга побачила світ і не тільки не втратив свого значення й досі, а й набув ще більшої актуальності.

Американський філософ Р. Енніс вважав, що одним з ключових елементів критичного мислення є скептичне мислення. Скептицизм у його розумінні означає залучення елемента «вихованого сумніву». Скептицизм має використовуватися в оцінці правдивості будь-якої інформації, а інформації із соціальних мереж – насамперед. Досвідчений викладач має прищеплювати цю навичку майбутньому випускнику, учити аналізу музичної інформації із соцмереж, її перевірці, адже в час, коли інтернет переповнений неякісною або маніпулятивною інформацією, основою навчання має бути не накопичення знань, а набуття умінь орієнтуватися в інформативному потоці, аналізувати, порівнювати і конструювати власні смисли.

Як приклад маніпулювання неправдивою інформацією в інтернеті наведемо один красномовний випадок. Користувач соціальної мережі Gala Labunets 25 грудня 2016 року опублікувала на своєму YouTube каналі музичний відеоряд під назвою Richard Wagner «Tango of Death» і за один день перегляду назбирала до півтори тисячі вподобань [8]. Навколо відеоролика ожила спільнота яка в коментарях характеризувала із захватом музику «Вагнера», активні користувачі висловлювали власні припущення на те, хто автор музики (Моцарт, Вівальді), тим самим стаючи носіями подальшої недостовірної інформації. І тільки досвідчені викладачі-музиканти почули у звучанні «невагнерську» музичну фактуру, а сучасні метро-ритмічні будови. Здійснивши детальний аналіз музики, виявили, що цей твір – тричастинна сюїта «Palladio» в жанрі «concerto grosso» для струнного оркестру, написана сучасним британським композитором К. Дженкінсом у 1995 році. Мотив

першої частини, «Allegretto», був використаний у рекламі «De Beers», найбільшої у світі алмазодобувної компанії, і тому набув шаленої популярності.

Культурна значущість цифрових засобів незалежно від їхніх переваг і недоліків є очевидною. «З їх розповсюдженням відбуваються зміни, які зачіпають повсякденне життя людей, усталені культурні ієрархії, способи, за допомоги яких люди взаємодіють один з одним і світом навколо них. Змінюється система формування культурного досвіду в цілому, всі базові сфери культури» [7].

Для більш ефективного формування цифрової культури майбутніх учителів музичного мистецтва, забезпечення їхньої мобільності та конкурентноздатності ми пропонуємо здійснювати міждисциплінарний підхід, який зумовлює потребу відходу від традиційних схем у музично-педагогічній освіті вчителів; створює умови для реалізації зв'язків між різними науковими галузями.

Міждисциплінарний підхід у нашому дослідженні розуміється як інтеграція підходів, методів, інструментарію з однієї наукової галузі (дисципліни) в іншу, що дозволяє долати її (дисципліни) межі, конструювати міждисциплінарні об'єкти, предмети, отримувати і синтезувати нові наукові знання. Міждисциплінарний підхід дає можливість використовувати ті можливості, які є недоступними в межах однієї окремої наукової галузі (дисципліни) з її вузькою орієнтацією.

У сучасному освітньому просторі перед викладачем музичного мистецтва постає ряд навчальних завдань, які без допомоги міждисциплінарного підходу до цифрової культури стають неможливими, наприклад:

1) створювати, редагувати, оформляти, зберігати, передавати цифрові музичні об'єкти різного типу за допомогою комп'ютерних технологій для забезпечення освітнього процесу;

2) створювати та формувати нотні партитури та аранжувати композиції за допомогою цифрових технологій;

3) обробляти вже створені партитури, вирішуючи конкретні творчі завдання: аранжування, транспонування, переклад на різноманітні склади виконавців, роздрукування нот тощо;

4) працювати з програмами цифрової обробки звуку;

5) використовувати сервіси та інформаційні цифрові ресурси мережі Інтернет у професійній діяльності з метою отримання необхідної інформації тощо.

Міждисциплінарний підхід до формування цифрової культури майбутнього фахівця сприяє синтезу та комплексному опануванню знань і вмінь для застосування їх на практиці й учителя музичного мистецтва, викладача профільної дисципліни, і сценічного виконавця. Застосування цифрових інновацій, сучасних методів, засобів і форм навчання в підготовці вчителя музичного мистецтва охоплює: основні аспекти оцифровки та обробки звуку; звукові ефекти; мікрофон, мікшерський пульт і багатоканальні відомості; недоліки й переваги комп'ютерного звуку; звукова карта і зовнішній звуковий модуль; взаємодія синтезатора та комп'ютера; програми на допомогу музикознавцю, композитору, звукорежисеру, педагогу, студенту; композиторський, звукорежисерський та музикознавський інтерфейси; роботу з компоновки елементів музичного твору; MIDI-повідомлення і MIDI-секвенції; нотний набір на комп'ютері та програмні продукти Sibelius, Capella, Overture, Encore, Finale; переваги і недоліки ПК при навчанні музиці та в творчому процесі; програми для навчання музиці – безпосередні (теорія та історія музики, навчання грі на музичному інструменті, розвиток слуху, навичок читання нот у різних ключах, вивчення популярних стилів, акомпанементу для сольного виконання) і опосередковані (ігри).

Розглянемо більш докладно міждисциплінарний підхід в організації навчального процесу майбутнього фахівця та проаналізуємо дисципліни, які є суміжними з цифровізацією музики за допомогою інтернет-додатків і передають перехідні знання, уміння, навички та досвід у підвищенні якості професійної компетентності вчителів музичного мистецтва:

- *сольфеджіо* – нотну фіксацію відомих сприйнятих «на слух» творів, нотну графіку забезпечить додаток «Perfect Ear»; виховання метроритму, спів мелодій за допомогою додатків «Perfect Piano», «Sight»;

- *основний музичний інструмент* – запис гри акомпанементу можна відтворити на мультитембральній аудіокарті синтезатору. Програми «Band-In-A-Box» фірми PGMusic, «SuperJam» фірми Blue Ribbon Soundworks і «Jammer» фірми Soundtrek мають кліше (templates) всіх поширених стилів музики. За їхньою допомогою можна задавати послідовність акордів у пісні, повтори окремих частин, барабанні брейки тощо;

- *постановка голосу* – ознайомлення з тембром вокального звуку, записом власного голосу, створення «робочих записів» учасників співу за допомогою MIDI і AUDIO. Програма «SAW Pro» існує для створення вокальних композицій, що складаються з мовних висловів і музики (аудіореклама, фонограма «+/-» для концерту, радіопередача);

- *комп'ютерне аранжування* – редагування партитури в традиційному вигляді, тобто у вигляді нот за допомогою миші можна переміщати ноти, вводити або відмінати знаки, міняти розміри, ключі. Такі програми, як «Finale» фірми «CodaMusicTechnology», «Encore», мають великий набір спеціальних символів, зручні функції і дозволяють більш точно здійснювати контроль за тим, як виглядатиме сторінка нотного тексту при друці;

- *хоровий клас та практика роботи з хором* – набуття практичних навичок у створенні віртуальних хорів, ансамблів за допомогою цифрових сервісів Zoom, Skype, Viber, Telegram;

- *педагогічна практика* – запис звукових компакт-дисків за допомогою DVD-рекордерів, створення та запис віртуального виконавства за допомогою використання програми, призначеної для професійної та аматорської обробки аудіофайлів, аудіомікшування, редагування, мультитрекового монтажу та мастерингу аудіозаписів – Adobe Audition;

- *елементарна теорія музики* – навчальна програма «Music Lessons 1/2e for Windows фірми MiBAC Music Software» орієнтована на розвиток музичного слуху і закріплення знань з теорії музики;

- *історія музики* – збір інформації в комп'ютері може скласти основу систематизації актуального а також потенційного репертуару, теоретичних знань щодо будови творів, виконавців, композиторів, жанрів, стилів тощо;

- *гармонія* – створення фонограм, тобто написання музичних творів за допомогою редакторів SONOR, CUBASE. AUDITION та ін.;

- *методика музичного виховання* – створення навчально-методичних, навчально-практичних мультимедійних презентацій тощо;

- *оркестровий клас* – запис інструментальної групи відтворюється на мультитембральній аудіокарті, синтезаторі або звуковому модулі.

Усе це вказує на потребу формування цифрової культури майбутнього викладача музичного мистецтва, тобто на доповнення навчальних планів комплексом спеціалізованих дисциплін (спецкурсів) та оволодіння комплексом належних практичних навичок, як-от: навички пошукової роботи в Інтернеті; уміння користуватись технічними засобами під час виконання занять; навички роботи зі співаками з використанням мікрофону; уміння корегувати звучання під час співу вихованців (робота з мікшерним пультом); володіння навичками створення робочих аудіозаписів вихованців; володіння технологією підготовки запису учнів за допомогою комп'ютера; засобами обробки звуку в процесі підготовки та коригування так званих «фонограм» тощо.

Важливим чинником, який впливає на рівень цифрової культури, є програмне забезпечення – численний фонд програм (macintosh, windows та інші). Цей фонд регулярно поповнюється. Знайомство з новими програмами та їхніми можливостями можна успішно здійснювати через Інтернет [4].

Вагоме значення для формування цифрової культури викладача музичного мистецтва має введення до робочих програм підготовки бакалаврів низки навчальних дисциплін, наприклад «Комп'ютерне аранжування», метою якого є формування в майбутніх учителів ІТ-компетентності у сфері музичного

мистецтва. Засвоєння курсу «Комп'ютерне аранжування» передбачає інтеграцію знань, умінь і навичок з таких дисциплін: «Основний музичний інструмент»; «Додатковий музичний інструмент»; «Концертмейстерський клас»; «Історія музики»; «Сольфеджіо»; «Музично-інформаційні технології».

Актуальним у процесі формування цифрової культури майбутнього викладача музичного мистецтва є впровадження в освітній процес відкритих ресурсів віртуальних спільнот (відео- та фотохостинги, музеї, бібліотеки тощо); створення єдиного електронного освітнього середовища ЗВО, що дозволяє забезпечити новий рівень інформаційної підтримки навчального процесу; створення дистанційних курсів, проведення вебінарів, інтернет-конференцій та майстер класів.

Висновки. Стрімкий інформаційний розвиток сучасного суспільства робить потребу в підготовці громадян до «цифрової соціалізації» надзвичайно актуальною. Цифрова культура наразі є однією із провідних в системі сучасної світової культури і займає важливе місце у всіх без винятку суспільних процесах. Саме тому наукове осмислення цього явища має вагомим значення для розвитку української освіти, зокрема й мистецької, яка потребує модернізації навчального процесу, запровадження нових дисциплін та спеціальностей. Міждисциплінарний підхід у формуванні цифрової культури сучасного вчителя музичного мистецтва забезпечує адекватний відгук студентської молоді на нові технології навчання, виклики сучасної мистецької освіти, зберігаючи баланс між мінливістю і стабільністю. Особливої актуальності проблема формування цифрової культури майбутнього вчителя музичного мистецтва набуває в період дистанційної форми навчання та впровадження карантинних заходів.

Література:

1. Базелюк, О. В. (2018). Формування цифрової культури педагогічних працівників у закладах професійної освіти. *Вісник післядипломної освіти*. Серія «Педагогічні науки». № 6 (35), 23-36.
2. Воронкова, В. Г. (2014). Формування інформаційної культури особистості як умова успішної адаптації людини до життя в інформаційному суспільстві. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Серія «Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки». № 86 (7), 198-203.

3. Галкин, Д. В. (2012). Digital Culture: методологические вопросы исследования культурной динамики от цифровых автоматов до техно-био-тварей. *Международный журнал исследований культуры*. № 3 (8), 11-16.
4. Гаранян, Г. А. (2010). Основы эстрадной и джазовой аранжировки. М.: «Фонд Г. Гараняна», 20.
5. Гнатышина, К. В., Саламатов, А. А. (2017). Цифровизация и формирование цифровой культуры: социальные и образовательные аспекты. *Вестник Челябинского гос. пед. унта*. № 8, 19-24.
6. Доценко, С. О., Прокопенко, А. І. (2018). Цифрова грамотність майбутніх учителів у контексті STEM-освіти. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Х.: «Стиль-Издат», 298-300.
7. Соколова, Н. Л. (2012). Цифровая культура или культура в цифровую эпоху? *Международный журнал исследований культуры*. № 3 (8), 6-10.
8. Labunets, G. (2016). Richard Wagner «Tango of Death». *Youtube*. Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=UYgUQJIvJZg>.

6.17. Pedagogical communication in the structure of professional training of the future teachers in the class of trumpet

Педагогічне спілкування в структурі професійної підготовки майбутніх викладачів по класу труби

Новітній етап мистецької освіти характеризується пошуками нетрадиційних підходів до вирішення навчально-виховних завдань, що вимагає підготовки нової генерації педагогічних кадрів. За таких обставин сучасна освіта потребує педагога, здатного до нестандартних дій, до використання інноваційних технологій навчання, до принципової переорієнтації на сучасні пріоритети, до творчого підходу щодо розв'язання назрілих проблем. Активний пошук шляхів підготовки таких педагогів, створення сприятливих умов формування їхньої професійної майстерності, досягнення високого рівня професіоналізму і компетентності – провідні завдання й музичної освіти. Тому ключовою проблемою музичної педагогіки стає збагачення її новими теоретичними ідеями та ефективними навчальними методиками.

Проблемами художньо-педагогічного спілкування займалися Л. Виготський, О. Леонтєв, Л. Коваль, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Рудницька та інші. Вони стверджували, що оптимальне спілкування вчителя музики та учнів створює найкращі умови для розвитку творчої зацікавленості в навчанні, забезпечує сприятливу емоційну атмосферу. Інтонаційна природа музики й слова стала основою наукових праць Б. Асаф'єва (Антонюк В., 2000: 225).

Музична педагогіка розглядає взаємодію суб'єктів навчального процесу поза спілкуванням у психолого-педагогічному розумінні цього слова. Завжди підкреслювалась ієрархія: домінуюче значення музичного виконавства і другорядність інших факторів. Ми дотримуємося думки, що викладачі початкової музичної освіти мають використовувати у навчанні методики та технології загальної педагогіки, і вважаємо, що музична культура і мистецтво музичного виконавства залежать від характеру відносин, інтенсивності

спілкування, взаємостосунків суб'єкта навчання з педагогом. Психолого-педагогічна частина музичної педагогіки характеризується тим, що продуктивно-особистісні можливості стосунків педагог – суб'єкт навчання, суб'єкт навчання – музичний твір не розглядали в традиційному музично-педагогічному процесі (Берне Р., 1986: 117).

Успішне розв'язання проблеми організації професійної підготовки до педагогічної діяльності студентів мистецьких закладів фахової передвищої освіти є одним із важливих факторів впливу на ефективність педагогічної діяльності. Теоретичне доведення доцільності педагогічного спілкування в системі професійної підготовки викладачів по класу труби потребує ще й дидактичного обґрунтування.

Професійна підготовка студентів інструментальних класів поєднує музично-теоретичні знання, музично-виконавські вміння та навички і психолого-педагогічний досвід. Вона зумовлена, по-перше, тим, що вихідним моментом роботи в класі є музичне виконавство, рівень готовності учня до уроку, його активність, ініціатива, реакція на музику – це неможливо або важко передбачити. По-друге, як би часто викладач не виконував музичний твір, залежно від емоційного стану не виключаються знахідки, виникають нові асоціації, з'являється можливість іншої інтерпретації, що створює на уроці атмосферу спільного творчого пошуку.

Багато відомих музикантів-педагогів підкреслювали важливість вмінь будувати урок із суб'єктом навчання. Проте бесідам, спілкуванню в методичних розробках та вказівках, призначених викладачам по класу труби щодо проведення уроку, відводять все-таки незначну роль, власне, й педагогічне спілкування розглядають під іншим кутом зору.

Відзначається загалом важливість шанобливого ставлення до учня як до творчої особистості, проте не розроблено конкретної системи впливів на особистість не лише шляхом класичного музичного навчання.

Професія викладача по класу труби є специфічною, що зумовлено індивідуальною формою навчання. Це вимагає від майбутнього фахівця або

працюючого спеціаліста певного комплексу особистісних якостей, що входять до інтегральної єдності особистості фахівця, а саме: креативності, самостійності, ініціативності, активності, оптимістичності тощо (Мешков Н., 1995: 81).

Г. Ципін зазначає, що робота у виконавських класах нерідко повністю зосереджується на вузьких виконавських навичках, основні завдання зводяться до показу на звітах. Музично-освітній зміст занять у таких умовах штучно збіднює фронт впливу педагога на учня, локалізуючись при цьому на сфері суто практичних ігрових дій.

В. Ражніков, вважає що можна визначити відсутність високої обдарованості та таланту в переважній більшості студентів закладів музичної освіти, і, по-друге, відсутність у більшості музикантів-педагогів ясного розуміння педагогічних технологій музичного навчання. Причина цього, на думку автора, полягає в змісті художньо-педагогічного процесу, який на сьогодні не завжди відповідає новітнім вимогам, що їх диктує гуманізація сучасної освіти.

Для того, щоб реалізувати особистісно-орієнтований підхід, передусім, потрібно професіографічно підійти до професії викладача по класу труби, тобто визначити, які риси особистості в цій професії є провідними, а які другорядними. Нам не вдалося ознайомитися з ґрунтовним аналізом такої діяльності, відтак доцільно створити власну модель структурного аналізу діяльності викладача по класу труби. Слід також знайти місце та обґрунтувати функції педагогічного спілкування під час навчання в інструментальних класах.

Музиканти-педагоги підкреслюють провідну роль спілкування та вважають, що процес взаємодії суб'єктів спілкування є визначальним для розвитку особистості учня. Г. Нейгауз також вказував на роль психологічної горизонталі у професійному музичному спілкуванні. На його погляд, нерідко зовнішні фізичні дані, манера спілкування один з одним, міміка та інтонація впливають на характер стосунків.

Необхідність застосування спеціальних прийомів спілкування відзначала Н. Любомудрова. На її думку, не можна допустити, щоб на заняттях домінувала сумна атмосфера, коли вчитель говорить, а учень слухає. Лише за умов застосування спеціальних засобів, слова викладача мають стати цікавими, точними, оригінальними (Лотон Д., 1987). Отже, на роль і функції слова та спілкування під час навчання в інструментальних класах указувалося досить активно, але безсистемне.

Проте існують і інші думки щодо ролі слова, спілкування під час навчання в інструментальних класах. Наприклад, видатний педагог-музикант Г. Коган не звертав особливої уваги на спілкування та вважав зайвим загроможувати урок із спеціальності словами, розповідями (Коган Г., 1985: 117). Проте він підкреслював, що треба вміти підібрати правильний тон при зауваженнях учню.

Визначаючи місце та функції слова, розглянемо ці питання докладніше. Велике значення має педагогічне спілкування і в так даному емоційному контакті викладача з учнем під час роботи над музичним твором. Вміння педагогічного спілкування в практичній діяльності педагога – це вміння керувати власним емоційним станом й емоційно ідентифікуватися із суб'єктом навчання (Станиславский К., 1955: 56).

Викладач по класу труби має усвідомити, що спілкування, особливо на емоційному рівні, збагачує уявлення та емоційну сферу учня, викликає до життя раніше не притаманні йому якості. Чим щедрішими будуть емоції, тим більше користі та задоволення отримають обидва учасники діалогу.

У процесі навчання духового мистецтва велику роль відіграє педагогічне спілкування. Зокрема, під час навчання розвивається звуковий контроль, тренується увага, зосередженість, мобілізується воля. Поєднання музичної спрямованості, музики із словом надасть цим процесам більшої ефективності.

У ході спілкування відбувається, звичайно, і виховний процес. Так, досить часто виникають питання щодо виховання та сумлінного ставлення до роботи, особливо під час педагогічної практики студентів мистецьких закладів фахової перед вищої освіти. Окремим елементом виховання слід визначити розвиток

фантазії, що відбувається через постійне апелювання до образного мислення учня (Калашникова Л., Гарман С., 1996). Саме в цьому прояві роль спілкування стає однією з провідних. На нашу думку, існують також засоби навчання, розроблені для педагогів інших спеціальностей. Засоби навчання та виховання вмінь спілкування для педагогів інших спеціальностей можуть бути використані педагогами-музикантами, хоча, безперечно, пріоритет музики при цьому залишається визначальним.

Велику роль у процесі роботи над музичним твором відіграє вміння викладача правдиво і зрозуміло розповісти про музичний твір, виражальне значення його образів. Важливим, з нашої точки зору, є також доповнення музичних інтерпретацій словесними. Мета таких доповнень – не підмінити текст музичного твору словесним переказом, а уточнити й збагатити уявлення про нього. Викладач, внаслідок свого більш високого рівня художньо-естетичного розвитку, може значно більше знайти в тонкощах музичного твору, розкрити перед ним непомічені раніше.

Аналізуючи процес педагогічного спілкування у логічній послідовності, можна відзначити, що, завершуючи урок, педагог може використати слова, заздалегідь підготовлені ним. Д. Кабалевський зауважує, що дуже важливим моментом у бесіді є остання фраза, яку слід готувати заздалегідь (Кабалевський Д., 1989: 104).

Отже, однієї інтуїції, музичного чуття, технічних засобів передачі задуму не досить. Саме тому, на наш погляд, найголовнішою функцією спілкування на уроках є формування навичок педагогічної роботи.

Діалогічний підхід у педагогічній практиці дає змогу організувати такий стиль навчання, який зберігає за учнем право на власну інтерпретацію, позицію, певні переконання. Крім того, через діалог регулюються стосунки виникає взаєморозуміння як результат комунікативної взаємодії, що зумовлено певним статусом її учасників. У діалогічній взаємодії останній являє собою діалектичний зв'язок асиметрії (суб'єкт-об'єктні) та симетричності (суб'єкт-суб'єктні) позиції учасників.

Діалогічна сфера взаємовідносин, як вважає Л. Коваль, актуалізується тоді, коли один партнер сприймає цілісний образ іншого як бажаного партнера взаємодії на основі визнання його належності до певної спільноти, до якої зараховує й себе. У цьому разі відбувається процес, який психологи називають професійною ідентифікацією, тобто суб'єкт навчання прагне стати таким, як і його вчитель у професійному (Гинзбург Л., 1968: 117).

Важливе місце у діяльності викладача по класу труби посідає публічний виступ. От тоді педагогові також можуть знадобитися навички педагогічного спілкування. Слово педагога перед публічним виступом набуває особливої психологічної ваги, оскільки цей момент для виконавця характеризується посиленням хвилювання і, як наслідок, втратою зосередженості. Тому на цьому етапі роботи потрібно віднайти такі слова, які б не призводили до скутості, а, навпаки, сприяли художній та технічній свободі. Отже, слово викладача в процесі опрацювання музичного твору, незалежно від його етапів, має нести свідоме переконання як один із видів комунікативного впливу, що ґрунтується на знанні специфіки музичного мистецтва, володінні програмним матеріалом, а також умінні його викладання, не забуваючи про варіантність і послідовність з урахуванням індивідуальності учня.

Індивідуальність учня, врахування її в практичній роботі – питання, яке є актуальним для всіх педагогів. Воно стосується такої складної і поки що не досить розробленої проблеми, як діагностика особистості того, хто навчається, діагностика не лише його музичних здібностей, обдарованості, а й сильних та слабких сторін суб'єкта навчання. На нашу думку, у вирішенні цього питання важливу роль для педагога може відігравати його володіння вміннями та навичками педагогічного спілкування. Проте секрети своїх підходів, конкретні поради визначних педагогів духового мистецтва до кінця й не розкрито. Тому сьогодні існує потреба в таких розробках. Певною мірою ці питання можна вирішити, вдаючись до спеціального діагностування сильних та слабких сторін учнів, як в особистісному, так і в музично-виконавському плані, і тут педагогічне спілкування є провідним.

Оцінка педагогічного спілкування як одного із так званих об'єктивних методів діагностики може значно допомогти студентам на початку їхньої професійної педагогічної діяльності.

Отже, слово педагога здатне відіграти найістотнішу роль у поглибленні інтелектуальної змістовності занять на музичному інструменті. Але існують і інші умови, які сприяють розкриттю найбагатших потенційних ресурсів слова у музичній педагогіці, при яких дидактичних настанов словесний метод реалізує свої можливості максимально ефективно. Г. Ципін вважає, основна умова музичної педагогіки полягає в тому, що викладач по класу труби піднімається в своїй роботі на рівень серйозного аналітичного осмислення матеріалу, його вивчають, розробляючи шляхи інтерпретації музичного твору через розуміння, поглиблене усвідомлення основних стилістичних і формоутворюючих особливостей творів, які вивчаються (Шацкий С., 1980: 163).

Проте, на наш погляд, цим не обмежується роль і функції спілкування в музичній педагогіці. Слово є невичерпним джерелом інформації, тому для збагачення художньо-розумового потенціалу, для сформування інтелекту суб'єкта навчання, необхідною є для музиканта система уявлень та абстракцій. Слово педагога відіграє, з нашої точки, зору, провідну роль, яку сьогодні ще недостатньо оцінено. Дидактичне обґрунтування специфіки застосування педагогічного і спілкування можливе, як уже зазначалося, завдяки професіографічному підходу до професії викладача по класу труби. Розглянувши передумови появи таких досліджень, проаналізуємо, яким чином у педагогіці розвивався цей підхід на прикладах інших професій.

Процес формування вмінь педагогічного спілкування у майбутніх викладачів по класу труби ми будували відповідно до декількох і теоретичних концепцій. Одна з них – концепція діяльнісного підходу О. Леонтьєва, яка включає розуміння людської діяльності у формі дії чи ланки дій. Якщо ж із діяльності відняти дії, що існують у ній, то від діяльності взагалі нічого не залишиться (Леонтьев А., 1975).

Спираючись на цю концепцію, ми ставили перед собою завдання знайти та обґрунтувати таку систему навчального процесу для студентів по класу труби, яка б могла об'єднати загально-педагогічну та музично-виконавську підготовку майбутнього викладача до педагогічної діяльності. Тому необхідно визначити ступінь підпорядкованості змісту професійно значущих знань відповідно до принципів системного підходу та наближеності професійної готовності студента до соціально значущих цілей.

Для створення моделі діяльності викладача по класу труби, можна використали три основних аспекти: професійну спрямованість викладача на особистість учня; прояв особистісних якостей викладача; професійну підготовку до педагогічної діяльності: музично-теоретичні знання, музично-виконавські навички, методики викладання та володіння психолого-педагогічними технологіями і основами педагогіки, фізіології тощо. Крім того, викладач по класу труби має володіти навичками організації навчального процесу, навичками, що сприяють вихованню учнів.

На досягнення успішної взаємодії викладача по класу труби та суб'єкта навчання впливає такий фактор, який умовно ми назвали емоційною привабливістю.

Педагогічне спілкування в інструментальних класах – це завжди взаємодія інтелектів, почуттів, волі викладача і суб'єкта навчання, що можливе лише за умов адекватного сприйняття та відображення один одного (Злобина Е., 1981).

Процесуальна модель подає діяльність викладача по класу труби поетапно: під час своєї діяльності викладач організує початок уроку, встановлює контакт із суб'єктом навчання, творчо веде урок, організує його закінчення. Інакше кажучи, він має володіти вміннями щодо організації навчального та виховного процесу. Викладач готує учнів до концертних виступів, бере участь як наставник на різних конкурсах та концертах. Така діяльність відбувається завдяки властивостям викладача як суб'єкта атракції та суб'єкта навчання; вона зумовлена особливостями їхньої взаємодії залежно від етапу розгортання процесу, культурного контексту та часу. Це накладає велику відповідальність

та ставить високі вимоги до викладача по класу труби як до особистості. Результативність процесу творчої взаємодії опосередковується логікою інтерпретаторського мислення. Сутнісні атрибути педагогічного спілкування викладачів по класу труби криються у внутрішньому взаємонакладанні двох підсистемних комплексів – образного мислення і звукового матеріалу як факторів музично-інтерпретаторської логіки.

Неабияке значення в роботі над музичним твором відіграє вміння викладача переконливо й зрозуміло розповісти про музичний твір, створити виразні образи. Мета вербальної інтерпретації не підмінити музичний текст звичайним переказом, а збагатити уявлення учня про музичний твір. В даному випадку необхідна принципова взаємодія чуттєвого і понятійного як емоційного та раціонального. Під впливом педагогічного спілкування набувають розвитку асоціативність, образність, уява, фантазія учня та об'єднується чуттєве і логічне пізнання, активізується пошук нестандартних рішень в процесі навчання. Отже, педагогічне спілкування є невичерпним джерелом інформації та відіграє, на наш погляд, провідну роль у розвитку художньо-образного мислення учня, у формуванні інтелекту суб'єкта навчання, у розвитку необхідної для музиканта-виконавця системи уявлень й абстракцій.

По суті, необхідно створити конкретні методологічні розробки та діагностичні методики, які дали б змогу не лише організувати роботу щодо розвитку вмінь педагогічного спілкування в студентів, а й враховували їхні індивідуальні відмінності, ступінь сформованості музично-виконавських та професійно-педагогічних якостей відповідно до вимог, що їх ставлять перед випускниками закладів музичної освіти, і в тому ракурсі, який ми визначили завдяки професіографічному аналізу професії викладача по класу труби.

Як показав аналіз загальної науково-педагогічної та музично-педагогічної літератури, не існує відповіді на питання про те, яким чином можна не просто використовувати, а й пропонувати для засвоєння студентами по класу труби вміння педагогічного спілкування. Невизначеними є також критерії оцінки сформованості та рівня застосування цих умінь у студентів. Саме тому вкрай

потрібною є робота з розробки інноваційної методики підготовки студентів до педагогічного спілкування. Слід вирішити як змістовні питання такого навчання, так і організаційні. На нашу думку, в кожному семестрі мають бути як індивідуальні, так і групові тематичні заняття зі студентами, присвячені послідовному засвоєнню структури та змісту педагогічного спілкування. Вважаємо, що оптимальним варіантом є організація таких занять на третьому та четвертому році навчання в процесі професійної підготовки майбутніх викладачів по класу труби до педагогічної діяльності.

Література:

1. Антонюк, В. І. (2000). *Як ми говоримо // Музичне виконавство. Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського вип. 14, кн. 6 / Ред. М. Давидов, В. Сумарокова.* Київ. 228 с. / Antonyuk, V. I. (2000). *Yak my hovorymo // Muzychne vykonavstvo. Naukovyy visnyk NMAU im. P. I. Chaykovs'koho vup. 14, kn. 6 / Red. M. Davydov, V. Sumarokova.* Kyiv. 228 p. [in Ukrainian].
2. Берне, Р. (1986). *Развитие «Я-концепции» и воспитание: Пер. с англ. / Общ. ред. В. Я. Пилиповского.* Москва: Прогресс. 421 с. / Berne, R. (1986). *Razvitiye «YA-kontseptsii» i vospitaniye: Per. s angl. / Obshch. red. V. I. Pilipovskogo.* Moskva: Progress. 421 p. [in Russian].
3. Гинзбург, Л. О. (1968). *О работе над музыкальным произведением / Метод. очерк. Изд. 3, дополненное.* Москва: Музыка. 112 с. / Ginzburg, L. O. (1968). *O rabote nad muzykal'nym proizvedeniyyem / Metod. ocherk. Izd. 3, dopolnennoye.* Moskva: Muzyka. 112 p. [in Russian].
4. Злобина, Е. Г. (1981). *Обиценіе как фактор развития.* Київ: Наукова думка. 115 с. / Zlobina, E. G. (1981). *Obshcheniye kak faktor razvitiya.* Kyiv: Naukova dumka. 115 p. [in Russian].
5. Кабалеvский, Д. Б. (1989). *Как рассказать детям о музыке?* Москва: Просвещение. 191 с. / Kabalevskiy, D. B. (1989). *Kak rasskazat' detyam o muzyke?* Moskva: Prosveshcheniye. 191 p. [in Russian].
6. Калашникова, Л. М., Гарман, С. А. (1996). *Формування культури педагогічного спілкування майбутнього вчителя // Культура педагогічного спілкування як фактор гуманізації сучасної освіти.* Суми. С. 120. / Kalashnykova, L. M., Harman, S. A. (1996). *Formivannya kul'tury pedahohichnoho spilkuvannya maybutn'oho vchytelya // Kul'tura pedahohichnoho spilkuvannya yak faktor humanizatsiyi suchasnoyi osvity.* Sumy. P. 120 [in Ukrainian].
7. Коган, Г. М. (1985). *Избранные статьи / Вып. 3.* Москва: Сов. композитор. 184 с. / Kogan, G. M. (1985). *Izbrannyye stat'i / Vup. 3.* Moskva: Sov. kompozitor. 184 p. [in Russian].
8. Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность.* Москва: Политиздат. 304 с. / Leont'yev, A. N. (1975). *Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost'.* Moskva: Politizdat. 304 p. [in Russian].
9. Лотон, Д. (1987). *Учитель в меняющемся мире // Перспективы.* С. 47-48. / Loton, D. (1987). *Uchitel' v menyuayushchemsya mire // Perspektivy.* P. 47-48 [in Russian].
10. Мешков, Н. И. (1995). *Мотивация учебной деятельности студентов.* Саранск: СГПИ. 182 с. / Meshkov, N. I. (1995). *Motivatsiya uchebnoy deyatelnosti studentov.* Saransk: SGPI. 182 p. [in Russian].
11. Станиславский, К. С. (1955). *Работа актера над собой. Работа над собой в творческом процессе воплощения. Дневник ученика.* Москва: Искусство. 500 с. / Stanislavskiy, K. S. (1955).

Rabota aktera nad soboy. Rabota nad soboy v tvorcheskom protsesse voploshcheniya. Dnevnik uchenika. Moskva: Iskusstvo. 500 p. [in Russian].

12. Шацкий, С. Т. (1980). *Школа для детей или дети для школы. Избранные педагогические сочинения.* Москва: Просвещение. 365 с. / Shatskiy, S. T. (1980). *Shkola dlya detey ili deti dlya shkoly. Izbrannyye pedagogicheskiye sochineniya.* Moskva: Prosveshcheniye. 365 p. [in Russian].

6.18. Ensuring continuity in speech development of children with intellectual disabilities of primary school age

Забезпечення наступності у розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

Питання наступності в навчанні розглядалося у працях відомих дослідників, як минулого, так і сьогодення (Г. Ананьєв, Л. Артемов, Ю. Бабанський, А. Богуш, Л.Божович, М. Вашуленко, Л. Виготський, Н. Ветлугін, А. Дістервег, О. Запорожець, Я. Коменський, О. Кононко, К. Крутій, І. Лернер, Н. Лисенко, Г. Люблінська, В. Мухіна, М. Пентилюк, Й. Песталоцці, К. Плиско, З. Плохій, О. Проскура, С. Русова, О. Савченко, С. Сисоєва, М. Скаткін, К. Ушинський, Л. Федоренко, Т. Чижовата інші). Численність досліджень дає можливість широко поглянути на поняття наступності, яке трактується як: безперервний процес виховання і навчання дитини, що має спільні і специфічні цілі для кожного вікового періоду; як зв'язок між різними ступенями розвитку, яке полягає в збереженні тих чи інших елементів цілого або окремих характеристик під час переходу до нового стану [1; 5; 9].

У свою чергу, С. Іноземцева, С. Гончаренко розглядали наступність, як визначення загальних і специфічних цілей освіти на даних ступенях, як побудову змістовної єдиної лінії, яка, у подальшому, забезпечить ефективний поступальний розвиток дитини, а також, її успішний перехід на наступний щабель освіти. У працях підкреслюється думка, що наступність – це зв'язок і узгодженість кожного компонента методичної системи освіти, а саме її цілей, завдань, змісту, методів, засобів та форм організації [9].

Наступність у навчанні між дошкільною та початковою ланками освіти розглядається як врахування того рівня розвитку дитини, з яким вона прийшла до школи, опора на нього. Все це сприяє органічному, природному

продовженню розвитку, виховання та навчання дитини, започаткованих у дошкільному віці та створює умови для її успішного переходу на інші ланки освіти. Наявність внутрішнього зв'язку в змісті навчально-виховної роботи, методах педагогічного керівництва, формах організації діяльності у дитячому навчальному закладі та початкових класах школи забезпечує цілісність процесу розвитку, навчання і виховання дитини.

На думку А. Кухти, здійснення опори на попередні знання учнів, забезпечення їх подальшого розвитку, підготовки до вимог змісту і форми навчання в майбутньому та дотримання посилюваних оптимальних вимог до учнів і поступально-висхідного характеру розгортання всього навчального процесу в його організації, змісті та методах роботи з метою забезпечення високої ефективності навчання, також розкривають процес наступності між різними ланками освіти [5].

На сучасному етапі розвитку суспільства держава визнає пріоритетну роль дошкільної освіти, що спрямована на всебічний розвиток дитини, формування моральних норм, набуття нею соціального досвіду. Згідно із Законом України «Про дошкільну освіту», вона є обов'язковою первинною складовою системи безперервної освіти. Для успішного навчання у школі і для всього подальшого життя людини особистісний розвиток у дошкільному віці має велике значення.

Слід зазначити, що дошкільний вік є сензитивним періодом для розвитку багатьох здібностей, засвоєння знань і умінь. У цьому віці все більшого значення набуває спілкування дитини з однолітками. Звернене до товаришів мовлення стає більш контекстним, ніж раніше, діалог набуває характеру скоординованих мовленнєвих дій. За допомогою мовлення дитина фіксує свої знання про природу, предметний світ людей, саму себе. У старшому дошкільному віці у дитини формується елементарна система ціннісних орієнтацій, найпростіші цілі, плани, наміри, мрії. На кінець дошкільного віку в дитини мають бути сформовані базові якості особистості: довільність, самостійність і відповідальність, креативність, ініціативність, свобода поведінки і безпечність, самосвідомість, самоставлення, самооцінка.

В свою чергу, молодший шкільний вік розглядається вченими як унікальний період соціального, комунікативного розвитку дитини, який містить у собі великі потенційні можливості різностороннього розвитку особистості. На цьому віковому етапі формується цілий комплекс індивідуальних особливостей, що в подальшому визначає можливість багатьох видів активності особистості, закладаються основи соціально-комунікативної культури.

Ефективність виховання особистості зумовлюється особливостями цього вікового періоду. Зокрема, молодший шкільний вік є сенситивним для засвоєння соціальних норм, морального розвитку, становлення адекватної самооцінки, розвитку навичок спілкування з ровесниками, встановлення дружніх контактів. Слід також зазначити, що з приходом дитини до школи визначальним стає пізнання через комунікативну діяльність, спрямоване на здобуття знань і засвоєння вмінь для забезпечення взаєморозуміння, розв'язання навчальних завдань. Отже, метою освіти в початковій школі є продовження всебічного загального розвитку дітей з урахуванням специфіки шкільного життя поряд з освоєнням найважливіших навчальних навичок у читанні, письмі, математиці та ін.

Зв'язок між зальноосвітнім навчальним закладом і закладом дошкільної освіти має бути двостороннім. З огляду на це, як доречно стверджує Л. Калмикова, наступність розглядається як врахування того рівня розвитку дитини, з яким вона прийшла до школи, опора на нього [9].

На думку О. Савченко, наступність потрібно розглядати як двобічний процес, коли зберігається самоцінність дошкільного дитинства і створюються передумови для успішного формування навчальної діяльності першокласників [5].

Наступність забезпечує поступовий перехід до нового вікового періоду, поєднання щойно здобутого дитиною досвіду з попереднім. З одного боку, – це спрямованість навчально-виховної роботи в дитячому закладі на відповідність вимогам, які будуть висунуті в початковій школі, а з іншого, – опора вчителя початкових класів на досягнутий дітьми рівень розвитку, здобуті в

дошкільному закладі та сім'ї знання, навички й досвід дітей та активне використання їх у подальшому навчанні. Наступність утворює оптимальний простір для реалізації в педагогічному процесі дошкільного навчального закладу і школи єдиної, динамічної та перспективної системи виховання і навчання. На думку З. Борисової, наступність – це обізнаність учителів початкової ланки освіти з програмами й методиками навчання і виховання дітей у дошкільному закладі, їх результатами з метою врахування отриманих знань у подальшій роботі початкової школи [2; 9].

Аналіз психолого-педагогічних досліджень свідчить, що головний фактор успішності навчання у школі є рівень розвитку усного та писемного мовлення дитини, оскільки саме мова є засобом отримання і вираження знань дитини (О. Біляєв, А. Богуш, Л. Варзацька, М. Вашуленко, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Горецький, В. Давидов, Д. Ельконін, М. Жинкін, Л. Калмикова, А. Канищенко, О. Леонтєв, О. Лурія, М. Львов, Л. Назарова, М. Пентелюк, С. Редозубов, Т. Рамзаєва, О. Савченко, Н. Светловська, А. Спіркін, Л. Щерба та інших). Як зазначається у дослідженнях, що процес читання і письма вимагає достатнього розвитку уваги, логічного мислення та розвитку загальної моторики. Дослідники стверджували, що для формування процесу читання дитина повинна достатньо оволодіти усним мовленням, оскільки звукові образи слів пов'язуються з зоровими образами [1].

Забезпечення наступності у навчанні дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільних навчальних закладів та початкової школи розглядали у своїх працях такі вчені-дефектологи, як В. Бондар, Л. Вавіна, Т. Головіна, М. Матвєєва, В. Петрова, В. Синьов, Л. Шипіцина, Ж. Шиф та інші [2; 3; 7; 8].

Особливості розвитку та навчання дітей з інтелектуальними порушеннями висвітлювались у фундаментальних працях таких науковців, як: Л. Виготського, Л. Вавіної, М. Гнезділова, Г. Дульнєва, І. Дмитрієвої, І. Єременка, Л. Занкова, Н. Кравець, Р. Лалаєвої, О. Лурія, С. Миронової, М. Певзнер, В. Петрової, Г. Піонтківської, І. Романенко, С. Рубінштейн, В. Синьова, Є. Соботович, М. Супруна, Т. Ульянової, О. Чеботарьової, Ж. Шиф, Д. Шульженко та інших.

У їх дослідженнях неодноразово наголошувалося на провідній ролі мовленнєвої діяльності у психічному розвитку даної категорії дітей, оскільки, мисленнєві операції, тобто аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування розвиваються й удосконалюються саме в процесі оволодіння мовленням. Як свідчить аналіз праць вчених, у дітей з інтелектуальними порушеннями виявляються несформованими усі етапи мовленнєвої діяльності. Внаслідок цього, порушується етап реалізації мовленнєвої програми і контролю за мовленням, співставлення отриманого результату з попереднім задумом, його відповідність мотиву і меті комунікативної діяльності [2; 3; 7].

У зв'язку з недорозвиненням аналітико-синтетичної діяльності у дітей з інтелектуальними порушеннями зі значними труднощами формуються всі компоненти мовлення – фонетико-фонематична сторона мовлення, лексична і граматична будови мовлення, відповідно, і уповільнено засвоюються закономірності мови. Розвиток як загальної, так і дрібної моторики у дітей даної категорії протікає повільно, а у процесі артикуляції звуків у них спостерігається неточність мовленнєвих рухів, недостатній їх обсяг, в'ялість м'язового тону, нечіткість кінестетичних відчуттів [7].

На основі зорового сприймання графічних знаків, діти з інтелектуальними порушеннями не можуть правильно відтворювати звукову форму слова, що пов'язано зі змішуванням ними акустично схожих звуків. Надзвичайно складним для цієї категорії дітей, на думку численних авторів, є запам'ятовування оптичної форми букв алфавіту, так як, в основі засвоєння букв лежить порушення взаємодії між слуховими, зоровими і кінестетичними уявленнями [8].

Основною причиною недорозвинення мовленнєвої діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями є уповільнений темп формування їх мовлення та знижена їх мовленнєва активність. Словниковий запас цієї категорії дітей суттєво характеризує особливості їх пізнавальної діяльності та уміння усвідомлювати і відображати навколишню дійсність. Бідність словникового запасу, обумовлена обмеженістю соціальних і вербальних контактів, а також,

недостатньою сформованістю інтересів, вербальної пам'яті, умінь співвідносити слово з відповідним предметом [6].

Характерною ознакою комунікативної діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями є мовленнєва замкнутість, небажання спілкуватися. Причиною цього є знижена мотивація мовлення, тобто, потреба висловлювати свої думки, враження, бажання в словесній формі [4].

Мовлення старших дошкільників та учнів початкових класів з інтелектуальними порушеннями складається з простих, непоширених, часто неповних і неправильно побудованих речень. Їх висловлювання можуть бути однослівними і мати синкретичний характер. Розповіді дітей даної категорії становлять ланцюжок із граматично однозначних речень. Вони під час розповіді чи переказу тексту пропускають головні члени речення, не розуміють запитань до другорядних членів речення, що пов'язано, з їх невмінням диференціювати суб'єкт від дії, відокремити від дії об'єкт або знаряддя дії [2; 5].

Перехід до вживання поширених, а тим паче складних речень дітьми з інтелектуальними порушеннями здійснюється дуже повільно. Для них є складним розуміння зверненого мовлення, оскільки, вони важко осмислюють граматичні звороти, в яких є порівняння, просторові та часові відношення, причинно-наслідкові зв'язки, аналогії. А також, їм складно сприймати довгі поширені фрази, складнопідрядні речення. Метафори та прислів'я діти з інтелектуальними порушеннями розуміють буквально [4; 6].

На питанні початкового навчання читання і письма дітей з інтелектуальними порушеннями акцентували увагу такі вчені як: А. Аксьонова, Л. Вавіна, В. Воронкова, М. Гнєзділов, І. Коломиткіна, Н. Кравець, Є. Кузьмінська, В. Петрова, Г. Піонтківська, Т. Ульяновата інші. Аналіз їх досліджень свідчить, що діти з інтелектуальними порушеннями не можуть швидко і успішно навчитися одночасно читати і писати [2-4; 6-8].

Так, у процесі опанування початковими навичками читання і письма дітьми з інтелектуальними порушеннями, важливу роль відіграють зоровий і моторний компоненти. Особливо важливого значення набуває розвиток

фонематичного слуху і кінестетичних відчуттів, а також рівень розвитку мовлення. А, причинами труднощів засвоєння літер дітьми даної категорії є недиференційованість їх зорового сприймання, порушення взаємодії між слуховим, зоровим і кінестетичним аналізаторами, слабкість процесів пам'яті [7].

Розуміння прочитаного дітьми з інтелектуальними порушеннями ускладнюється не тільки їх низьким рівнем розвитку мислення й мовлення, бідністю життєвого досвіду і своєрідністю уявлень, але й не сформованістю у них інтелектуальних інтересів і послабленою мотивацією діяльності, труднощами розподілу уваги [4].

Як стверджують дослідження Л. Виготського, Н. Озерецького, Г. Сухаревої, М. Певзнер та інших, що у дітей з інтелектуальними порушеннями часто зустрічаються відставання у фізичному і моторного розвитку, які проявляються, у затримці росту, м'язовій слабкості, непропорційності будови тіла, зниженні загального тону тощо, що у свою чергу, безпосередньо впливає на виникнення труднощів у формуванні в них навичок письма. Найбільш характерними помилками, які виникають у дітей даної категорії під час письма є пропуски голосних звуків, змішування акустично подібних звуків і, у подальшому, неправильне позначення їх на письмі [3; 7].

На початкових етапах навчання письма діти з інтелектуальними порушеннями не можуть співвіднести звуки з відповідними літерами, що обумовлено значними порушеннями оптичного сприймання і просторової орієнтації. Це призводить до порушення орієнтації у зошиті, недотриманні рядка, невміння писати зліва направо, неправильного розташування елементів літер.

Підсумовуючи вищезазначене, можна підкреслити, що у дітей з інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку несформовані більшість операцій і рівнів породження мовленнєвого висловлювання (мотиваційний, смисловий, мовний, сенсомоторний), при цьому найбільше

страждають високоорганізовані складні рівні (смысловий і мовний), які вимагають у процесі функціонування мовлення вищого ступеня сформованості операцій аналізу, синтезу, абстрагування й узагальнення. Оскільки, прояви й механізми розвитку мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями є надзвичайно різноманітними та складними за своєю структурою й у кожному окремому випадку вони становлять комплекс різноманітних мовленнєвих порушень, то у корекційно-розвивальній та освітній роботі варто враховувати як актуальні, так і потенційні інтелектуальні та, відповідно, мовленнєві можливості дитини й специфічні закономірності проявів, а також структуру мовленнєвого порушення.

А, наступність освіти дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного та шкільного віку повинна бути спрямована на забезпечення безперервності освіти, її багатоаспектності, скорочення інтервалу з моменту визначення порушення у розвитку дитини і своєчасного надання корекційно-освітньої допомоги, багаторівневості змісту освіти, що враховує індивідуальні та типологічні відмінності дітей, обумовлені структурою порушення розвитку.

Для забезпечення наступності зазначеної освіти необхідно використовувати комплекс навчально-розвивальних занять з розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Дотримання алгоритму формування та корекції як основи розвитку мовлення розглядається з точки зору урахування психофізіологічних функціональних особливостей і, відповідно, до індивідуальних можливостей дітей з інтелектуальними порушеннями. Формування та корекція розвитку мовлення є важливою умовою досягнення кінцевих результатів мовленнєвої комунікації, вдосконалення процесів життєзабезпечення дітей. Важливою умовою ефективної реалізації корекційно-розвивальної роботи є використання спеціально підібраних вправ, завдань, дидактичних та комп'ютерних ігор різної складності для дітей з інтелектуальними порушеннями. При цьому, завдання повинні проводитися в ігровій формі з урахуванням провідної діяльності дітей старшого дошкільного віку. Основу корекційної роботи складає розвиток

мовлення за наступними компонентами: слухання-аудіювання (розуміння), говоріння, читання, письмо й формування на цій основі: вимови звуків, словникового запасу, граматичної будови мовлення, зв'язного мовлення.

Так, у процесі розвитку звукової культури мовлення, особлива увага повинна приділятися розвитку чітких уявлень про звуковий склад слова, виділення звуку зі слова, визначення місця звуків у словах. Він передбачає також розвиток загальної, дрібної, мовленнєвої моторики, розвиток слухового сприйняття, уваги, пам'яті, роботу над правильним мовленнєвим диханням, формуванням довготривалого плавного видиху в ігрових і голосових вправах. В свою чергу розвиток артикуляції здійснюється у двох напрямках: розвиток кінетичної основи руху й кінестетичної основи артикуляційних рухів (без дзеркала). Вправи виконувалися перед дзеркалом: учитель показує дитині рухи, які слід виконати, пропонуючи повторити їх. Вправи слід суворо дозувати, не перевтомлювати дитини, починати з тих вправ, які в неї легше виходять, і переходити до подальших вправ тільки після того, як засвоєні попередні. У багатьох дітей украй нерозвинена регулююча функція мовлення. Тому, у таких випадках необхідно, щоб дитина діяла разом з учителем, при цьому вправи повинні бути короткими [7].

Розвиток граматичної будови мовлення забезпечує формування словотворення, уявлення про синтаксичну структуру речень, що повинна передбачати роботу над смисловим змістом ситуації, відтвореної на малюнку. Тобто за допомогою питань діти навчаються виділяти суб'єкт дії, об'єкт дії та відносини між ними. Під час навчання побудови речень необхідно використовувати опору на зовнішні схеми, тобто матеріалізацію структури мовленнєвого висловлювання [4].

Розвиток зв'язного мовлення необхідно розпочинати з матеріалів діалогічного, ситуативного мовлення, пізніше – контекстного, монологічного в такій послідовності: розвиток уміння аналізувати наочну ситуацію, виділяти головне й суттєве, основне та другорядне; формування вміння розташовувати смислові компоненти в певній послідовності; розвиток здатності утримувати

сміслову програму в пам'яті (запам'ятовування послідовності картинок, перекази текстів). У відповідності до рекомендацій Р. Лалаєвої, роботу над зв'язним текстом необхідно проводити у такій послідовності: переказ з опорою на серію сюжетних малюнків, переказ за сюжетною картинкою, переказ без опори на наочність, переказ на основі деформованого тексту; розповідь за серією сюжетних картинок, розповідь за сюжетною картинкою, самостійна розповідь [4; 6].

Ефективним методом з розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями старшого дошкільного та молодшого шкільного віку є вправи, сутність яких, полягає не тільки в багаторазовому виконанні необхідних дій, доведенні їх до автоматизму, а й підкріпленні таких дій позитивними емоціями, приємними переживаннями. Ці вправи дозволяють дітям розвивати своє мовлення, жести, міміку, пантоміміку, вміння виражати свої емоції, знімаючи при цьому напругу, страх; вчать дітей виражати свої почуття і краще розуміти почуття інших.

Зокрема, важливу передумову розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями становлять підготовчі вправи, оскільки ґрунтуються передусім на словниковому запасі учнів та спрямовані на роботу з реченням, словосполученням, словом. Підготовчі вправи повинні бути орієнтовані на практичну роботу зі словниковими словами, явищем омонімії і багатозначності, роботу з синонімами, антонімами. Роботу над реченням необхідно будувати у вигляді практичних аналітичних, синтетичних та аналітико-синтетичних вправ із використанням проектора або смарт-дошки.

Також, підготовчі вправи спрямовані на засвоєння елементів синтаксису і обґрунтовано навчально-пізнавальною та практичною діяльністю, яка передбачає формування умінь аналізувати, синтезувати, робити висновки. Діти з інтелектуальними порушеннями засвоюють норми лексичної сполучуваності, найголовніші правила граматичного зв'язку слів, розміщення слів у реченні відповідно до змісту, вчаться поширювати й ускладнювати речення. До кожної вправи необхідно підбирати зображення (текстові, схематичні, малюнкові

та ін.) з різними анімаційними ефектами, які під керівництвом учителя забезпечують поетапне виконання завдань.

Для додаткової роботи над збагаченням та уточненням словникового запасу дітей з інтелектуальними порушення дошкільного та молодшого шкільного віку можна запропонувати розробити довідничок у вигляді презентацій із якісним зображенням та назвами явищ та предметів, упорядковано за основними лексичними темами у відповідності до програмних вимог («Іграшки», «Їжа», «Інструменти», «Картини», «Космос», «Кольори», «Одяг» тощо). Такий каталог презентацій надасть змогу вихователям та вчителям обрати необхідний матеріал для пояснення лексичного значення слова, поглиблення знань з різних сфер життя, підвищення рівня загального розвитку та пізнавальних інтересів дітей.

Використання текстових вправ спрямовані на формування комунікативних умінь на основі роботи з текстом. Вправи орієнтовані на аналіз, конструювання текстів різних типів і стилів мовлення, побудову зв'язних усних та письмових висловлювань із застосуванням сюжетних ілюстрацій, на основі матеріалу прочитаного (почутого), за матеріалами відеороликів (кінофільмів), на основі власних спостережень на ін. Особливу увагу необхідно приділяти структурі тексту, визначенню головної думки та особливостям її розвитку.

Виконання завдань із мультимедійним супроводом на уроці формує вміння логічно мислити, послідовно викладати думки, розвиває словниковий запас, спонукає до творчих розумових і креативних зусиль учнів, передбачає зміну вражень, емоційний вплив тексту, ілюстрацій, живопису, відеозаписів, фрагментів мультфільмів, відео-кліпів.

Виконання ситуаційних вправ передбачає певну мовленнєву ситуацію та характеризуються наявністю мовленнєвого стимулу, що викликає комунікативну реакцію учня і впливає на відбір відповідної мовної одиниці. Ситуаційні вправи є важливим чинником внутрішньої мотивації до оволодіння рідною мовою. Створені на уроці ситуації спілкування спонукають учнів до побудови діалогічного або монологічного висловлювання.

Перш за все, необхідно використовувати ситуаційні вправи спрямовані на аналіз будови й особливостей діалогічного тексту залежно від ситуації та умов спілкування; спостереження, аналіз і вправляння у використанні інтонації, міміки і жестів під час читання (розігрування) діалогів; складання запитань і відповідей на них; редагування, доповнення діалогу; перебудова монологічного висловлення у діалогічне та навпаки; складання діалогів за сюжетним зображенням та описаною ситуацією.

Серед різноманітних форм і методів розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями важливе місце посідає гра. Саме гра є природним для дошкільників та молодших школярів видом діяльності, де вони не тільки відображають реальне життя, а й перебудовують його. Серед них досить цікавими є ігри за змістом художніх творів. Адже художні твори є підґрунтям для формування словникового запасу, діалогічного та монологічного мовлення, оскільки саме з них діти черпають найкращі зразки українського мовлення (влучні мовні образні вирази, звертання, етикетні форми, засвоюють діалоги літературних персонажів, вчаться будувати та вести власні діалоги тощо).

У процесі навчання дітей з інтелектуальними порушеннями необхідно використовувати сюжетно-рольові ігри, які складається із сюжету і ролей, що приймають на себе діти в процесі гри, а також своєрідного використання предметів у ній. Застосування сюжетно-рольових ігор надає можливість моделювати природні мовленнєві ситуації, які підвищують активність дітей з інтелектуальними порушеннями, створюють можливість оволодіння в цілому культурою спілкування в контексті соціальної взаємодії.

Ситуації спілкування, що моделюються в сюжетно-рольовій грі, дозволяють наблизити мовленнєву діяльність на уроці до реальної комунікації, дають можливість використовувати мову як засіб спілкування. Учням потрібно «увійти» у запропоновану роль і розіграти сценку. Сюжетно-рольовими можуть бути такі ігри: «У магазині: Продавець – Покупець»; «Лікарня: Лікар – Хворий» тощо.

Лексичні ігри є різновидом навчально-педагогічних ігор і, також, є ефективними для застосування на уроках рідної мов у спеціальній школі під час вивчення та закріплення нової лексики і для тренування мовно-розумової активності. Наприклад: «Знайди потрібне слово», «Хто? Що?», «Множина чи однина?».

Для вивчення та розрізнення звуків необхідно використовувати фонетичні ігри.

Дидактична гра повинна бути органічною частиною будь-якого етапу уроку: у формі ігор або ігрових ситуацій необхідно подавати звичайні вправи, замасковані у цікаву форму (для попередження психічних перевантажень дітей від одноманітного тренування).

З метою забезпечення логічної цілісності окремих етапів уроку, підтримання мотивації навчання протягом усього заняття, активізації уваги до окремих аспектів мовних понять, розвитку лексико-синтаксичної та граматичної будови мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями можна використовувати метод гри-драматизації шляхом розігрування лінгвістичної казки. Крім зацікавленості, використання казки в освітньому процесі сприяє активізації емоційної сфери дітей даної категорії. Основними комунікативними завданнями лінгвістичних казок є: навчити, пояснити новий матеріал; перевірити знання з теми; розважити, захопити, зацікавити, підвищити інтерес до предмета.

Серед різноманітних форм і методів, які сприяють розвитку писемного мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями старшого дошкільного та молодшого шкільного віку виокремлюються графічні диктанти. Графічні диктанти допомагають підготувати руку дитини до письма, розвинути просторову уяву, навчити дитину спритно користуватися ручкою та олівцем і досягти точності у рухах руки, що дає можливість закласти правильну основу в формуванні каліграфічно правильного письма.

Кожне заняття має містити графічний диктант, скоромовки, загадки та пальчикову гімнастику. Під час заняття дитина виробляє правильне, чітке

мовлення, розвиває дрібну моторику рук, учить визначати відмінні особливості предметів, збагачує свій словниковий запас.

Зокрема, кожний етап заняття несе розумове навантаження. Спочатку вчитель разом з дітьми робить пальчикову гімнастику, а тоді проводиться графічний диктант. Малювання графічних фігур – відмінний спосіб тренування дрібних м'язів руки дитини, цікаве та захопливе заняття, результати якого вплинуть на вміння красиво писати й логічно мислити. Крім того, під час штрихування, замальовування, розфарбовування діти, зазвичай, відчувають задоволення й радість, що безпосередньо впливає на її емоційний стан.

Графічні диктанти необхідно добирати, постійно підвищуючи ступінь складності. Часто виконуючи такі вправи, дитина починає добре володіти олівцем (ручкою), в неї формується стійка зосереджена увага, виховуються працелюбність, посидючість, розвиваються окомір, фантазія,

Використання комп'ютерних ігор і вправ під час проведення занять з дітьми з інтелектуальними порушеннями допоможе цікавіше і переконливіше подавати навчальний матеріал, дотримуючись основних дидактичних принципів: систематичності та послідовності, доступності, диференційованого підходу та інших.

Досить дієвим у контексті розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями є навчально-програмний комплекс «Адаптація-Лого», який призначений для молодших школярів з інтелектуальними порушеннями як в умовах шкільного навчання, так і позаурочний час. Послідовність виконання мовленнєвих вправ у цьому комплексі визначається за принципом «від просто до складного». При цьому, учень навчається чути та розпізнавати той чи інший звук спочатку у природному оточенні різноманітних звуків, потім знайомиться з його вимовою та правильним положенням артикуляційних апарату під час його вимови, вчиться вимовляти відкриті та закриті склади з цим звуком. Далі вимова звуку закріплюється у словах, словосполученнях та реченнях. Екран кожного завдання оформлений таким чином, що учень під час роботи з програмою може спостерігати за допомогою артикуляційного профілю

положення мовленнєвих органів при вимові того чи іншого звуку у динаміці та співставляти його з буквеним позначенням (друковане та прописом). Існують ще інші комп'ютерні програми такі як: інтерактивні, анімовані, презентації, які слід використовувати на заняттях.

Досить ефективним засобом з розвитку мовлення молодших школярів з інтелектуальними порушеннями є пісочна терапія або пісочна гра. Так, використання ігор з піском у процесі навчання: розвивають тактильно-кінетичну чуттєвість і дрібну моторику рук; стабілізують емоційний стан, забираючи негативну енергію, долають страхи; вдосконалюють зорово-просторову орієнтацію, мовленнєві можливості; сприяють розширенню словникового запасу; допомагають засвоїти навички звуко-складового аналізу та синтезу; дозволяють розвивати фонематичний слух і сприйняття; сприяють розвитку зв'язного мовлення, лексико-граматичних уявлень; допомагають при вивченні букв, засвоєнні навичок читання і письма.

Одним із найбільш ефективних сучасних технологій розвитку різних видів уваги, мислення, уяви, пам'яті учнів з інтелектуальними порушеннями є технологія «ейдетика». Ейдетичні методики допомагають вирішувати такі завдання: розвивати образне мислення; розширювати розумові можливості дитини; збільшувати обсяг пам'яті; навчити учнів вірити в себе, в свої можливості (самооцінка, впевненість); допомагати в оволодінні своєю поведінкою; навчити забувати непотрібне; здійснювати через розвиток образного мислення становлення інших пізнавальних інтересів.

Методика ейдетики є комплексом систематизованих ігор-вправ, які розвивають та відновлюють здатність сприйняття через образність. Розвиток різноманітних видів пам'яті молодших школярів (зорової, слухової, тактильної, нюхальної, смакової, фотографічної) за допомогою різних методів (послідовної асоціації, трансформації, оживлення, фонетичних асоціацій, відсторонення, входження та ін.) дає можливість запам'ятовувати великий обсяг інформації, відкриває творчі здібності дитини, покращує якість знань, оздоровлює психічний стан дитини. В процесі тренування образної пам'яті молодших

школярів із порушеннями інтелекту розвиваються всі види пам'яті; удосконалюється якість уваги; розвивається увага, мислення, інтелект, ерудиція, мовлення; активізуються пізнавальні процеси; формуються навички саморегуляції, розслаблення, концентрації. Систематичне використання ейдетичних методик в початковій школі мобілізує мовленнєві уміння і навички, звільняє учнів від стереотипів мислення, активізує мовлення, спілкування, підвищує настрій, викликає інтерес до навчальної діяльності, сприяє розвитку зв'язного мовлення.

Також, для розвитку мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями під час навчання слід використовувати метод послідовних асоціацій, з метою запам'ятовування нових незрозумілих слів або при вивченні нової букви.

Підвищення ефективності діяльності педагогічних працівників дошкільного навчального закладу та школи у вирішенні проблеми розвитку мовлення старших дошкільників і молодших школярів з інтелектуальними порушеннями може бути реалізованим завдяки їх тісній співпраці через: перехресне відвідування занять, обмін досвідом виховання й навчання, спільне обговорення результатів освітньої та виховної роботи, участь у спільних соціально-педагогічних заходах дитячого навчального закладу і школи тощо

Природно, що ефективність розвитку мовлення дитини з інтелектуальним порушеннями істотно залежить від сімейного виховання, взаємозв'язку між навчальним закладом і сім'єю, забезпечення позитивного зворотного зв'язку, дотримання єдиних принципів підходу до виховання дітей, а також від рівня педагогічної культури батьків, характеру їх взаємодії з дітьми.

У своїй роботі з батьками слід послуговуватися основними принципами взаємодії навчального закладу й сім'ї, визначеними Н. Щурковою: погодження, поєднання, співпереживання, співучасті, спів діяння.

Характер взаємин батьків із дитиною, міжособистісне спілкування, наявність тісного двостороннього емоційного контакту між ними, емоційне благополуччя сприяють формуванню позитивних якостей особистості дитини, розвитку в неї соціально-комунікативних умінь і навичок. За такого підходу

дитина відчуває себе захищеною, оточеною турботою, любов'ю і відповідно є відкритою для сприйняття виховних впливів сім'ї та навчального закладу.

На нашу думку, з метою розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями старшого дошкільного та молодшого шкільного віку доречним буде залучення педагогів закладів спеціальної освіти до різних форм роботи з батьками дітей, зокрема, проведення лекцій, семінарів, «круглих столів» з метою підвищення рівня їх компетентності у забезпеченні наступності у розвитку мовлення дітей даної категорії.

З огляду на вищезазначене, використання у процесі навчання і виховання елементів наступності у розвивальних та навчальних заняттях з дітьми є ефективним для розвитку мовлення лише за умови забезпечення відповідного рівня компетентності педагогів як у закладах дошкільної освіти, так і в школі, а також достатньої обізнаності батьків з даної проблеми. Саме тому, налагодження тісної співпраці дошкільного навчального закладу, початкової школи та сім'ї у розв'язанні освітньо-виховних та соціалізуючих завдань на вказаному віковому етапі розвитку дитини, створення розвиваючого природного середовища для дитини з інтелектуальними порушеннями як під час занять, так і у час дозвілля, є запорукою успішної підготовки дитини до навчання у школі.

Література:

1. Богуш А. М. Мовленнєво-ігрова діяльність: мовленнєві ігри, ситуації, вправи: навчально-методичний посібник. А. М. Богуш, Н. І. Луцан. К.: Слово, 2008. 251 с.
2. Вавіна Л. С., Мерсіянова Г. М. Дидактичні ігри на уроках в 1 класі допоміжної школи: методичний посібник. К., 1972. 74 с.
3. Геращенко С. І. Формування комунікативних умінь у розумово відсталих старшокласників у процесі вивчення граматики (на матеріалі вивчення прикметника): автореферат дис. канд. пед. наук. К. 2010. 22 с.
4. Геращенко С. І. Шляхи розвитку комунікативних умінь у розумово відсталих учнів на уроках української мови. *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки.* 2015. Вип. 5 (1). – С. 67-76.
5. Калмикова Л. О. Перспективність і наступність в навчанні мови й розвитку мовлення дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: психолінгвістичний і лінгвометодичний виміри: навч.- метод. посіб. Київ: Слово, 2017. 448 с.
6. Кузьмінська Є. О. Підготовка розумово відсталих дітей до опанування грамоти: автореферат дис. канд. пед. наук. К. 2015. 17 с.

7. Кузьмінська Є. О. Мовленнєва компетенція як передумова опанування грамоти розумово відсталими дітьми. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: науково-методичний збірник*. Вип. 4, частина. К.: Педагогічна думка, 2013. С. 201-209.
8. Пионтковская Г. С. Пути повышения эффективности обучения правописанию учащихся младших классов вспомогательной школы: дис. канд. педагогических наук. Киев, 1991. 166 с.
9. Проблема наступності у підготовці дітей дошкільного і молодшого віку до життєдіяльності: матер. міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред.: Л. Макаренко. Бердянськ, 2002. 339 с.

6.19. Strategy for minimizing the jellyfish aggregations influence to improve the life quality and rest in resort cities

Стратегія мінімізації впливу агрегацій медуз для підвищення рівня якості життя та відпочинку в курортних містах

Територія України омивається Азовським та Чорним морями, на узбережжях яких розташовано основний масив курортно-оздоровчих зон. До господарчих об'єктів такого спрямування висувається ряд вимог, що вимагають дотримання чинних стандартів. Серед них якість води; відсутність несприятливих (або небезпечних) процесів. Екологічні параметри природного довкілля в межах курорту і його ближньому оточенні повинні відповідати міжнародним рівням гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин, які прийняті в аналогічних зарубіжних рекреаційних зонах. Якість екологічних параметрів безпосередньо впливає на ефективність діяльності санаторно-курортних та рекреаційних закладів і, відповідно, на соціально-економічний стан курортних міст [1, 2]. Саме тому розробка та реалізація стратегій з мінімізації впливу негативних природних явищ на стан лікувальних, оздоровчих та рекреаційних факторів є необхідною передумовою покращення рівня якості життя місцевих жителів та відпочинку туристів в курортних містах.

Медузи є необхідною частиною біосистеми моря, але їхня надмірна кількість порушує екологічний баланс моря та призводить до значних збитків у важливій курортно-оздоровчій галузі господарства країни. Медузи утворюють скупчення від сотень до мільйонів особин, переважно в прибережних районах, де вони не лише заповнюють зону купання, а й в значній кількості викидаються хвилями на берег. Агрегації медуз відіграють вирішальну роль в екосистемі водної акваторії, сприяючи розмноженню медуз та зменшуючи видовий склад інших мешканців моря. Необхідно підкреслити, що більшість видів медуз здатні виділяти у воду отруйні речовини.

Загальноприйнятими засобами захисту пляжної акваторії від медуз є її огорожування спеціальними сітками. Умови узбережжя Азовського та Чорного морів (хаотичні штормові хвилі, нестабільний рельєф дону, непередбачуваний напрямок прибережних течій) знижує результативність і доцільність використання протимедузних загороджень внаслідок можливості їхнього руйнування. Додатковою проблемою можуть стати шматки пошкоджених загороджень (сіток), що можуть становити небезпеку для екології моря, морських тварин і птахів, пловців, риболовства і судноплавства та інше. Під час літнього курортного сезону 2021 р. власники курортів та місцева влада випробовували навіть механічне очищення: на узбережжі медузи вибиралися з води та вивозилися. Звичайно, це був «жест відчаю», спроба не призвела до радикального вирішення проблеми.

Екосистеми Азовського та Чорного морів та їхня динаміка під впливом змін фізико-географічних факторів, техногенних і антропогенних впливів привертають велику увагу вітчизняних та зарубіжних науковців, вони ґрунтовно вивчені на теперішній час. Однак жодне з попередніх досліджень не змогло передбачити надзвичайну екологічну ситуацію 2020 та 2021 років, викликану утворенням агрегацій медуз. Екологічний моніторинг акваторії Азовського та Чорного морів проводиться постійно та системно, його результати контролюються і враховуються на державному рівні [3]. Але виникнення критичної ситуації екологічної загрози свідчить про те, що моніторинг має поточний констатуючий характер і не виконує прогностичних функцій [4]. У роботі [5] автори повідомляють про отрутні властивості медуз і досліджують ступень ураження здоров'я людини. Вони акцентують увагу на вкрай агресивному впливі отрути медуз на шкірні покриви людини. У роботі [6] досліджено причини поширення медуз Аурелія в затоці Джаран, Корея. Автори наголошують, що розповсюдження спричинило величезні економічні втрати та екологічні порушення в океанах по всьому світу. Масове поширення цих медуз може бути пов'язане з популяціями бентосних поліпів; однак досліджень, що підтверджують це, мало. Слід зазначити, що поліпи не є основним фактором

появи медуз у інших регіонах, це питання потребує подальшого дослідження. У роботі [7] автори повідомляють, що медузи несуть значну загрозу популяціям риб і зменшують видовий склад водоймищ. Автори роботи [8] наголошують, що медузи становлять серйозну екологічну загрозу та вказують на те, що для подолання цієї небезпеки необхідно залучати уряди, розробляти відповідну нормативну базу. Це важливо для гармонізованої системи регулювання. Адже дієвих методів подолання цієї кризи ще не існує.

Можна зробити висновок, що існуюча модель екосистеми морів не враховує всіх факторів впливу і потребує удосконалення [9, 10]. Це ускладнюється тим фактором, що фізику моря необхідно досліджувати з декількох напрямків одночасно – з врахуванням фізичної, метеорологічної, екологічної складових. У роботі [11] описано метод спектральних елементів Лежандра у часовій області для повнохвильового моделювання акустичних моделей океану, тобто пов'язаних проблем рідина-тверде тіло в необмежених або напівнескінчених областях, з урахуванням поширення зсувних хвиль на дні океану. Завдяки цьому можна врахувати швидкість і щільність хвиль, що залежать від дальності та глибини, а також крутий рельєф океанського дону. Однак це не дає відповіді на дрейф біологічних організмів океану, пов'язаний з виникненням хвиль. Явище «голос моря» (мікробароми) виявлено достатньо давно та інтенсивно вивчається. Розроблена теоретична модель, існує комплекс експериментального обладнання для фіксації та вивчення частотного спектру «голосу моря» [12]. В той же час, недостатньо вивчено кореляційний зв'язок між фізичними параметрами штормових хвиль та частотним спектром звукових коливань мікробаром. Деталізація цього зв'язку дозволить розробити технологію впливу інфразвукових коливань на органи чуття медуз і стане запорукою локалізації джерела екологічної небезпеки.

З літературних джерел відомо про вплив інфразвукових коливань на специфічні органи чуття медуз. Він полягає в тому, що медузи сприймають інфразвукові хвилі певної частоти як передвісник наближення шторму. Внаслідок цього медузи інстинктивно віддаляються від узбережжя на глибину.

Явище відоме на якісному рівні, має феноменологічне пояснення, але можливості використання цього впливу для забезпечення захисту пляжної акваторії українських курортів від надмірної кількості медуз на сьогодні вивчені недостатньо.

Незважаючи на те, що інфразвукові частоти детально вивчені сучасною фізикою як на експериментальному, так і на теоретичному рівнях, маємо констатувати недостатній рівень досліджень щодо дії інфразвуку на екосистеми морів, зокрема вплив на види медуз поширених в Азовському та Чорному морях та можливість використання цього явища для захисту акваторії пляжів курортно-оздоровчих установ. Слід також зазначити, що інфразвук має важливий вплив на водні екосистеми через швидкість і відстань поширення та інтенсивність, які набагато вищі, ніж у атмосферному середовищі.

Вага курортних міст в Україні невпинно зростає за рахунок розвитку центрів оздоровлення санаторно-курортного призначення. Цей фактор підсилюється через тимчасову окупацію Криму, який раніше брав на себе левову долю забезпечення суспільних потреб в галузях оздоровлення та відпочинку. У цьому контексті курортні міста повинні відповідати високим стандартам якості життя та екологічної безпеки. Для прикладу, влітку населення Бердянську, одного з важливих курортних центрів України, зростає в 5-6 разів. Таке навантаження має вплив на якість морської води. У цьому контексті одним з основних завдань розвитку курортного міста стає підвищення ефективності використання і збереження природних ресурсів. Новий рівень якості розвитку курортного міста може бути досягнутий за рахунок використання сучасних наукоємних технологій, які визнають пріоритетне значення вирішення проблем екології та енергозбереження.

Тому не дивлячись на те, що вплив інфразвуку на інстинктивну поведінку медуз вже достатньо досліджений на рівні біологічних спостережень, досі не створено технічних пристроїв або технологій, які б дозволяли використати це явище для контролю агрегацій медуз. Також відсутня наукова систематизація комплексу умов генерації інфразвукових частот штормовими хвилями.

Вивчення кореляції між числовими значеннями фізичних характеристик штормових хвиль та спектром звукових коливань, які генеруються хвилями, дозволить удосконалити фізичні принципи роботи технічних генераторів інфразвукових частот. Використання відновлюваних джерел енергії для живлення генераторів інфразвуку дасть можливість підвищити енергоефективність системи захисту узбережжя від агрегацій медуз.

В основу дослідження покладено ідею про те, що відлякування агрегацій медуз від узбережжя морських курортів і, як наслідок, значного покращення привабливості прибережної акваторії Чорного та Азовського морів для відпочинку і туризму можна досягти за рахунок розробки і використання системи відлякування медуз, яка ґрунтується на фізичному принципі впливу інфразвукових коливань на органи чуття медуз.

Зокрема, реалізація стратегії поліпшення рівня якості життя в курортних містах через подолання екологічної кризи, спричиненої навалом агрегації медуз, повинна бути спрямована, перш за все, на такі аспекти:

1. Узагальнення відомостей про фізичний зміст та кількісні характеристики впливу інфразвукових коливань на органи чуття медуз, характерних для прибережної акваторії Азовського та Чорного морів.

2. Узагальнення і упорядкування емпіричних даних про явище генерації інфразвукових коливань штормовими хвилями. Визначення адекватності існуючих феноменологічних та теоретичних моделей явища.

3. За необхідності проведення додаткових натурних досліджень (дослідницький стенд, дослідницький майданчик на узбережжі).

4. Розробка теоретичних засад технології та розрахунок принципової схеми використання просторової системи інфразвукових випромінювачів для відлякування медуз.

5. Вивчення можливостей використання існуючих систем генерації інфразвукових коливань.

6. Розробка прототипів інфразвукових генераторів (механічного, електродинамічного, гідродинамічного, інших типів), що використовують в якості джерела живлення енергію вітру, Сонця, хвиль.

7. Апробація прототипів системи відлякування медуз на дослідницькому стенді, майданчику, в природних умовах.

В якості провідного підходу визначається системний підхід [13], що охоплює теоретичне обґрунтування запропонованої ідеї дослідження, дослідження впливу інфразвуку на органи чуття медуз з метою їх відлякування від берегової лінії, створення прототипу пристрою та експериментальна перевірка. Крім того, під час реалізації зазначених завдань, нагальною необхідністю є створення низки методичних рекомендацій щодо використання розроблених технологій генерації інфразвукових частот та узагальнених результатів наукових досліджень.

Для успішної реалізації запропонованої стратегії необхідним є застосування як стандартних методів досліджень, що включають експериментальні спостереження та вимірювання, феноменологічне та теоретичне моделювання, так і нові оригінальні методики, а саме: порівняльний аналіз значимих числових параметрів природних, біологічних, фізичних процесів, що відбуваються в спільній просторово-часовій локації, для визначення кореляцій між ними [14-16].

У якості інструментального апарату доцільним є використання методів дистанційних і контактних фізичних вимірювань та спостережень. Для контролю адекватності і систематизації результатів досліджень необхідно застосовувати стандартні програмні продукти та нові розрахункові схеми і підходи до феноменологічного та теоретичного моделювання. Узагальнення результатів при такому підході повинно здійснюватися із застосуванням вимірювального, реєстраційного, розрахункового та експериментального методів [17, 18].

Таким чином, відновлення екологічного балансу та курортно-оздоровчого потенціалу акваторії поблизу узбережжя безпосередньо пов'язані з вирішенням

проблеми скупчення агрегацій медуз. Вирішення цієї проблеми можливе за рахунок локалізації агрегацій медуз на достатній відстані від берегової лінії. Означена локалізація може бути здійснена на сучасному технологічному рівні в результаті впливу інфразвукових частот зі спектром, ідентичним спектру інфразвукової складової «голосу моря». Природний ефект «голос моря» полягає у генерації інфразвукових коливань штормовими хвилями. Фізична природа ефекту достатньо вивчена на феноменологічному рівні, припускається, що генерація інфразвукових коливань обумовлюється нелінійною динамікою штормових хвиль.

Скупчення агрегацій медуз поблизу узбережжя Азовського та Чорного морів викликане змінами фізико-географічних умов, що відбулися як під дією природних причин, так і в результаті впливу техногенних факторів. Вплив інфразвукових частот зі спектром, ідентичним спектру інфразвукової складової «голосу моря» на специфічні органи чуття медуз здатний забезпечити локалізацію агрегацій медуз на достатній відстані від берегової лінії. Така стратегія дозволить подолати екологічну кризу, спричинену навалом агрегацій медуз та стане запорукою підвищення рівня якості життя мешканців курортних міст.

Література:

1. Nestorenko T., Tokarenko O., Ursakii Yu., Budnyk V. (2019). Economic Impact of Health Resort Enterprises for the Host City: Case Study from Ukraine. *Empowering Actions to Achieve Global Goals: Implications for Economics, Business, Management and Related Disciplines*. EDAMBA-2019. Conference Proceedings of International Scientific Conference for Doctoral Students and Post-Doctoral Scholars. 366-372, University of Economics in Bratislava. <https://cutt.ly/CYcXXbw>.
2. Nestorenko T., Tokarenko O., Nestorenko O. (2017). Health-resort complex development as a part of preventive medicine in the context of providing well-being. *Wroclaw Ekonomia – Wroclaw Economic Review*. 239-249. DOI: <http://dx.doi.org/10.19195/2084-4093.23.4.19>.
3. Звіт про науково-дослідну роботу «Підготовка матеріалів до національної доповіді України: Оцінка стану екосистем Чорного та Азовського морів у 2019 році» НДУ «Український науковий центр екології моря» (УкрНЦЕМ), 2019 р., 85 стор. Report2020_theme3.pdf.
4. WMO Statement on the State of the Global Climate in 2019 // WMO. No. 1248, 2020. URL: <https://cutt.ly/EYS0jtc>.

5. Choudhary, I., Hwang, D., Chae, J., Yoon, W., Kang, C., & Kim, E. (2021). Proteomic Changes during the Dermal Toxicity Induced by *Nemopilema nomurai* Jellyfish Venom in HaCaT Human Keratinocyte. *Toxins*, 13 (5), 311.
6. Seo, Y., Muhammad, B. L., Chae, J., & Ki, J. S. (2021). Genetic Structure and Diversity of the Moon Jellyfish *Aurelia coerulea* Polyp Population in Jaran Bay, Korea, Revealed by Mitochondrial COI and 16S rRNA Genes. *Ocean Science Journal*, 56 (1). 99-105.
7. Clinton, M., Ferrier, D. E., Martin, S. A., & Brierley, A. S. (2021). Impacts of jellyfish on marine cage aquaculture: an overview of existing knowledge and the challenges to finfish health. *ICES Journal of Marine Science*.
8. Crowley-Cyr, L. (2020). Workplace safety, deadly jellyfish and tourists: A novel approach to an emergent problem. *University of Queensland Law Journal*, 39 (3). 549-567.
9. Davydov O., Zinchenko M. (2019). The “Winged Foreland” Abrasion-Accumulative Systems // New stages of development of modern science in Ukraine and EU countries: monograph / 7th ed. Riga: “Baltija Publishing”. 302-327.
10. Yaitskaya N., Tretyakova I. (2016). Mathematical Modeling of Dangerous Storm and Surge Phenomena in the Basin of the Sea of Azov (March 24, 2013) // 16th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM. 2016. Vol. 3. 481-488. DOI: 10.5593/SGEM2016/B31/S12.063.
11. Xie, Z., Matzen, R., Cristini, P., Komatitsch, D., & Martin, R. (2016). A perfectly matched layer for fluid-solid problems: Application to ocean-acoustics simulations with solid ocean bottoms. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 140 (1). 165-175.
12. Dolgikh G., Budrin S. and Dolgikh S. (2020). Fluctuations of the sea level, caused by gravitational and infra-gravitational sea waves // *Journal of Marine Science and Engineering*. Vol. 8 (10). No. 796. DOI:10.3390/jmse8100796.
13. Vambol S. (2017). Assessment of improvement of ecological safety of power plants by arranging the system of pollutant neutralization / S. Vambol, V. Vambol, O. Kondratenko, Y. Suchikova, O. Hurenko // *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. №. 3/10 (87). 63-73. <https://cutt.ly/TYS0ZM9>.
14. Bogdanov, I. (2017). Study of the effect on the atmosphere of decomposition of waste from polymeric materials with nano inclusions / I. Bogdanov, Y. Suchikova, S. Vambol, V. Vambol, N. Rashkevich // *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. Vol. 6, Is. 10-90. 57-65.
15. Suchikova, Y. O., Bogdanov, I. T., Kovachov, S. S., Myroshnychenko, V. O., Panova, N. Y. (2020). Optimal ranges determination of morphological parameters of nanopatterned semiconductors quality for solar cells. *Archives of Materials Science and Engineering*, 101 (1). 15-24.
16. Vambol S. (2018). Substantiation of expedience of application of high-temperature utilization of used tires for liquefied methane production / S. Vambol, O. Kondratenko, V. Vambol, Y. Suchikova, V. Koloskov // *Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering*. V. 2 (87). 77-84.
17. Vambol S. (2018). Investigation of the porous GaP layers' chemical composition and the quality of the tests carried out / S. Vambol, V. Vambol, Y. Suchikova, I. Bogdanov, O. Kondratenko // *Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering*. V. 2 (86). 49-60.
18. Suchikova, Y. O., Kovachov, S. S., Shishkin, G. O., Lazarenko A. S., Bondarenko, V. V., Bogdanov, I. T. (2021). Functional model for the synthesis of nanostructures of the given quality level. *Archives of Materials Science and Engineering*. 107 (2). 72-84.

6.20. Characteristics of the way of life for ninth grade students of a comprehensive school

Характеристика способу життя учнів 9-х класів загальноосвітніх шкіл

Проблеми здоров'я і здорового способу життя учнівської молоді та умови їх оптимізації стали предметом дослідження філософів, медиків, психологів, педагогів. Для нашого дослідження важливим у теоретичному і методичному аспектах є визначення складових здорового способу життя старших підлітків. Найважливіші з них – харчування (в тому числі якісна питна вода, необхідна кількість вітамінів, мікроелементів, протеїнів, жирів, вуглеводів, спеціальних продуктів і харчових добавок), побут (якість житла, умови для пасивного і активного відпочинку, рівень фізичної і психічної безпеки на території життєдіяльності), умови праці (безпека не лише у фізичному, а й у психічному аспектах, наявність стимулів і умов професійного розвитку), рухова активність (використання засобів фізичної культури і спорту, різноманітних систем оздоровлення, спрямованих на підвищення рівня фізичного розвитку, його підтримку, відновлення після фізичних і психічних навантажень); інформованість; відсутність шкідливих звичок, панівна світоглядна установка на пріоритетну цінність здоров'я тощо.

М. Зубалій і С. Закопайло [4], досліджуючи компоненти здорового способу життя старшокласників, зазначають, що всі структурні компоненти здорового способу життя необхідно розглядати в комплексі, бо лише такий підхід дає можливість правильно розкрити значення того чи іншого компонента для збереження і зміцнення здоров'я учнів. Як фахівці із фізичної культури і спорту, названі автори все ж віддали перевагу такому компоненту здорового способу життя, як рухова активність, що є перевіреним засобом розвитку організму та фізичних якостей учнів, зміцнення здоров'я, підвищення працездатності і самопочуття.

Г. Л. Апанасенко [1], Г. І. Власюк [2], О. Д. Дубогай [3] та ін. наголошують на тому, що одним з важливих компонентів здорового способу життя є особиста гігієна, яка здебільшого визначається загальним рівнем культури, освіченості та умовами життя учнів. Особиста гігієна включає в себе раціональний добовий розпорядок, гігієну тіла, догляд за одягом і взуттям. Особливе значення в дотриманні здорового способу життя має раціональний добовий розпорядок, в якому належне місце має бути відведено гігієнічним процедурам. При правильному і чіткому дотриманні розпорядку дня виробляється чіткий ритм функціонування організму, покращуються обмін речовин, кровообіг, травлення, дихання, розвиток розумових і фізичних здібностей.

Аналіз компонентів здорового способу життя учнів загальноосвітньої школи показує, що дотримання його вимог в основному залежить від їхньої поведінки. Д. Е. Касенок [5], який досліджував формування у старшокласників моральних цінностей здорового способу життя, зазначає, що умовно всі форми поведінки окремого учня, що становлять його здоровий спосіб життя, можна об'єднати у дві групи. Перша – особистісна поведінка, що сприяє профілактиці захворювань та підвищенню захисних властивостей організму. Сюди входять: розумний розпорядок праці і відпочинку, раціональне харчування, оптимальна рухова активність, загартування, культура спілкування, дотримання правил гігієни. Друга група – поведінка особистості, зорієнтована на боротьбу зі шкідливими звичками. Це – утримання від тютюнопаління і зловживання спиртними напоями, відмова від наркотичних і токсичних речовин та згубної для людини поведінки.

Як бачимо, більшість учених розглядають сутність і зміст здорового способу життя через сумарні характеристики окремих елементів, хоча їх сума не дає цілісного уявлення про нього. Для організації здорового способу життя необхідно добре знати ті структурні елементи компонентів, з яких він складається. У будь-якій людській діяльності, як правило, виділяють такі структурні компоненти: цільовий, потребнісно-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, емоційно-вольовий, контрольнорегуляційний і

оцінювально-результативний. Тому доцільно розглядати структуру компонентів здорового способу життя підлітків як взаємодію цільового, мотиваційно-ціннісного, змістовно-операційного, програмно-орієнтованого, емоційно-вольового, діяльнісного й оціночного компонентів.

Перелічені компоненти існують не окремо, уособлено один від одного, вони тісно взаємопов'язані між собою й постійно взаємодіють, утворюючи єдину структуру здорового способу життя учнів. Поставивши перед собою мету вести здоровий спосіб життя (цільовий компонент), учень розпочинає читати спеціальну літературу, консультиватися зі спеціалістами, тобто набуває певних знань (змістовно-операційний компонент), формуючи певне ставлення до даного явища, і поставлена мета в життєдіяльності школяра набуває особистісного значення (мотиваційно-ціннісний компонент). Для досягнення поставленої мети складається індивідуальна чи групова програма ведення здорового способу життя (програмно-орієнтовний компонент).

Детальний аналіз психолого-педагогічних студій з проблеми, з'ясування сутності, змісту, компонентів, структури здорового способу життя в теоретичному аспекті стали підґрунтям для вивчення проблем, суперечностей виховання здорового способу старших підлітків в умовах сучасної загальноосвітньої школи.

Аналіз результатів опитування учнів 9 класів показав, що переважна їх більшість має лише приблизні уявлення про сутність та компоненти здорового способу життя. Так, лише 7,6% учнів спробували дати узагальнене визначення поняття «здоровий спосіб життя», 90,2% школярів прагнули конкретизувати зміст цього поняття через його складові, 2,2% опитаних не впоралися з поставленим завданням і намагалися підмінити визначення поняття поясненням про необхідність дотримання здорового способу життя.

При визначенні учнями складових здорового способу життя бралися до уваги такі основні змістовні групи: діяльність з метою фізичного розвитку (заняття різними видами спорту, фізичною культурою); відсутність шкідливих звичок (тютюнопаління, алкоголь, наркотики); правильне харчування

(раціональне харчування, вживання якісних, чистих продуктів); гігієна тіла (дотримання правил гігієни, застосування водних процедур); гігієна навчання і праці (дотримання режиму дня, чергування різних видів діяльності, навчання, праці, відпочинку); гігієна душі (позитивний, бадьорий, спокійний настрій, доброзичливе ставлення до людей).

Відповіді розподілилися таким чином:

- один компонент назвали 22% учнів, причому 79% з них віддали перевагу діяльності з метою фізичного розвитку, а 21% вказали на відсутність шкідливих звичок;

- дві складові назвали 38,6% учнів, з них 30% зазначили діяльність з метою фізичного розвитку і відсутність шкідливих звичок; 56% – діяльність з метою фізичного розвитку і правильне харчування; 4% – діяльність з метою фізичного розвитку і гігієну тіла; 4,0% – діяльність з метою фізичного розвитку і гігієну навчання і праці; 6% – діяльність з метою фізичного розвитку і гігієну душі;

- три компоненти назвали 38,4% школярів, з них 30% зазначили діяльність з метою фізичного розвитку, відсутність шкідливих звичок, правильне харчування; 27,2% – діяльність з метою фізичного розвитку, правильне харчування, гігієну тіла; 24,2% – діяльність з метою фізичного розвитку, правильне харчування, гігієну навчання і праці; 15,2% – діяльність з метою фізичного розвитку, правильне харчування, гігієну душі; 3% – діяльність з метою фізичного розвитку, гігієну навчання і праці, гігієну душі;

- чотири компоненти назвали 1% респондентів. Це – діяльність з метою фізичного розвитку, відсутність шкідливих звичок, правильне харчування та гігієна навчання і праці.

Таким чином, жоден з опитаних учнів не назвав усіх основних компонентів здорового способу життя і не застосовував їх у своїй індивідуальній життєдіяльності. Але переважна більшість (95,3%) школярів вважають обов'язковим компонентом здорового способу життя діяльність з метою фізичного розвитку, тобто активний рух. 28,6% учнів розуміють важливість

відсутності в їхньому житті такого чинника ризику, як шкідливі звички, що знищують фізичне, інтелектуальне й духовне здоров'я, негативно впливають на соціальне та інтимне життя індивіда. 59,6% респондентів усвідомлюють необхідність правильного харчування, що запобігає багатьом хворобам, підтримує енергетичний запас організму людини й створює впевнений, позитивний настрій. Найменше уваги учні приділяють таким необхідним складовим здорового способу життя, як гігієна тіла (11,6%), гігієна навчання і праці (11,6%), гігієна душі (8,5%). Хоча зрозуміло, що без дотримання цих правил можливе погіршення показників здоров'я у вигляді порушення сну, психічного стану тощо, що негативно позначається на життєдіяльності учнів.

Результати опитування показали, що основними джерелами отримання підлітками знань про здоровий спосіб життя є: засоби масової інформації (телебачення, радіо, періодична преса); загальноосвітня школа; сім'я, вчителі, товариші, однолітки. Що ж до ролі фізичної культури в підвищенні резервів свого організму, то джерелами інформації учні назвали школу (уроки фізичної культури, позакласні фізкультурно-масові і спортивні заходи), сім'ю, засоби масової інформації, товаришів. У рейтингу засобів масової інформації, з яких підлітки отримують інформацію про здоровий спосіб життя, перше місце посідає телебачення, друге – радіомовлення, третє – періодичні видання.

У процесі анкетування учням пропонувалося проаналізувати, чи є їхній спосіб життя здоровим. Відповіді дали на це запитання 98,9% респондентів. Їхні відповіді розподілилися таким чином: постійно ведуть здоровий спосіб життя 44% учнів, час від часу піклуються про нього 48,4%, рідко – 7,6% підлітків. При цьому в процесі самооцінки стану власного здоров'я 17,4% опитаних учнів зазначили, що вважають його відмінним, 66,3% – добрим, 16,3% – задовільним. За твердженням опитаних, регулярно займаються самостійно фізичними вправами лише 38,2% школярів, що становить трохи більше третини, з них 55% займаються ними лише епізодично; 6,8% учнів самостійно фізичними вправами не займаються.

Для визначення особливостей мотиваційних установок учнів 9-х класів щодо занять фізичною культурою застосовувався метод ранжування. Він дав можливість скласти уявлення про особисті мотиви учнів, які спонукають їх регулярно займатися фізичними вправами в школі та вдома.

З даних Табл. 1. видно, що на перше місце серед мотивів занять фізичною культурою підлітки поставили зміцнення здоров'я, на друге – зацікавленість процесом занять фізичною культурою, на третє – гармонійний фізичний розвиток, на четверте – підтримку загальної працездатності, на п'яте – недостатню рухову активність, активний відпочинок, можливість спілкування, на шосте – звичку до систематичних занять фізичною культурою і спортом, на сьоме – підготовку до вибору майбутньої професії, на восьме – потребу в красивій поставі, на дев'яте – прагнення бути красивим.

Рис. 1. Ранжування особистих мотивів занять учнів фізичною культурою

У процесі констатувального етапу дослідження була визначена тривалість щоденних самостійних занять підлітків фізичними вправами. Аналіз даних Таблиці 2 показує, що 20 хв. щоденно витрачають на самостійні заняття фізичною культурою 22% опитаних підлітків, 30 хв. самостійно займаються щоденно фізичними вправами 26% учнів, 40 хв. – 11%,

60 хв. – 18,6%, 90 хв. – 4,8%, 120 хв. – 17,6% школярів. Це в основному ті учнів, що займаються в дитячо-юнацьких спортивних школах.

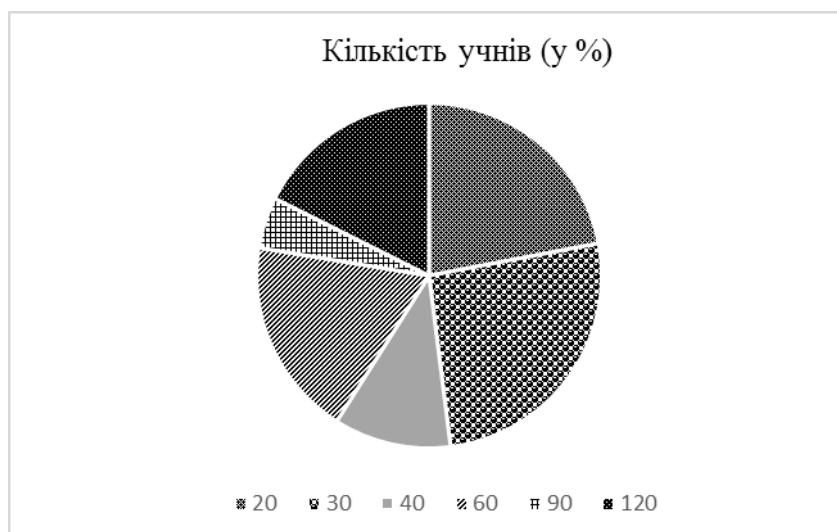

Рис. 2. Щоденні затрати часу на самостійні заняття учнів фізичними вправами

Періодичність самостійних занять старших підлітків фізичними вправами протягом тижня відображено в Таблиці 3.

Таблиця 3. Періодичність самостійних занять учнів фізичними вправами за тиждень

№	Періодичність занять	Кількість учнів у %
1	1	7,7
2	2	15,4
3	3	24,2
4	4	17,6
5	5	25,2
6	6	2,2
7	7	7,7

Аналіз даних Табл. 3 показує, що 1 раз на тиждень займаються фізичними вправами 7,7% школярів, 2 рази – 15,4% учнів, 3 рази – 24,2%, 4 рази – 17,6%, 5 разів – 25,2%, 6 разів – 2,2%, 7 разів – 7,7% школярів.

На запитання, що заважає їм займатися фізичними вправами у вільний час, 5,4% опитаних відповіли, що нічого не заважає, 94,6% учнів вказали на причини, які найбільше заважають їм реалізувати прагнення займатися фізичними вправами у вільний час. Таких причин було названо вісім, а саме: відсутність бажання, інтересу; не вистачає вільного часу; немає умов для занять; стомленість після навчання; погана організація занять за місцем проживання; слабе здоров'я; відсутність особистого інвентаря; інші захоплення.

Отже, основними причинами, що заважають підліткам займатися фізичними вправами у вільний час, є велике перевантаження домашніми завданнями, значна перевтома після навчання, а також брак часу на відпочинок. У переліку причин на третьому місці, значно випереджаючи решту, інші захоплення та уподобання, що свідчить про недооцінку учнями важливості фізичних навантажень для їх гармонійного розвитку.

Відсутність бажання та інтересу до занять фізичними вправами водночас із відсутністю інших захоплень свідчить про пасивність певної категорії старших підлітків. Зовсім невелика кількість школярів вказала на своє слабе здоров'я. З перерахованих причин об'єктивними можна вважати дефіцит вільного часу, втому після навчання, погану організацію занять за місцем проживання та відсутність особистого інвентаря. Остання причина обумовлена в сучасний період поганим матеріальним становищем більшості сімей, які не в змозі забезпечити своїх дітей відповідним спортивним інвентарем, а також переважанням платних спортивних секцій, закриттям плавальних басейнів, спортивних майданчиків тощо.

Суб'єктивними причинами є відсутність бажань та інтересу до занять фізичними вправами й переважання інших захоплень. Таке поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників та вікових особливостей учнів 6-7 класів, природна рухливість яких, на відміну від молодших школярів, значно зменшена, негативно впливає на їхній фізичний розвиток і здоров'я.

Таблиця 4. Ранжування причин, що заважають старшим підліткам займатися фізичними вправами

№	Зміст (причини)	Ранг	у %
1	Не вистачає вільного часу	1	27
2	Стомленість після навчання	2	25
3	Інші захоплення	3	24,4
4	Немає бажання та інтересу	5	4,2
5	Немає умов для занять	5	4,2
6	Погана організація занять за місцем проживання	6	3
7	Відсутність особистого інвентаря	7	3
8	Слабке здоров'я	8	2,4

У процесі констатувального етапу експерименту вивчалися вміння підлітків діагностувати рівень розвитку своїх основних рухових якостей, розробляти плани фізичного саморозвитку і самовиховання, створювати належні умови для самостійних занять фізичною культурою, аналізувати хід і результати фізичного самовдосконалення, дотримуватися правил безпеки під час занять фізичними вправами.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що вміння підлітків самостійно використовувати засоби фізичної культури для підвищення резервів свого організму перебувають в основному на низькому рівні. В учнів відсутні необхідні знання і навички оцінювати свій стан здоров'я, організовувати свою рухову діяльність, аналізувати її хід і результати. Більшість школярів не вміли визначити порядок виконання структурних елементів фізичних вправ, виділити необхідні вправи за їх цільовим призначенням, не володіли вміннями самостійно виконувати комплекси фізичних вправ, що вивчалися на уроках фізичної культури, тощо.

На середньому рівні виявилися вміння підлітків щодо забезпечення санітарно-гігієнічних умов здійснення певних способів рухової діяльності, дотримання правил безпеки під час занять фізичними вправами, надання першої долікарської допомоги при травмах тощо. Це пояснюється тим, що з цими питаннями учні знайомилися під час вивчення інших тем навчальної програми з фізичної культури.

При вивченні поведінкового компонента здорового способу життя підлітків урахувалися показники: систематичність у виконанні навчальних завдань з фізичної культури та здорового способу життя; участь у загальношкільних фізкультурно-оздоровчих та спортивно-масових заходах; регулярність виконання домашніх завдань з фізичної культури; проведення самостійних занять фізичними вправами в домашніх умовах; наполегливість в оздоровчій діяльності; активність у фізкультурно-оздоровчих і спортивних заходах; бажання брати участь у фізкультурно-масовій роботі; старанність у виконанні навчальних завдань на уроках фізичної культури та в спортивних секціях; дотримання рухового режиму в школі та в домашніх умовах.

На основі вивчення результатів вихідних випробувань учнів експериментальних і контрольних класів було зроблено такі висновки: за даними медичних обстежень, проведених медичними працівниками експериментальних і контрольних шкіл, у підлітків, залучених до експерименту, не виявлено протипоказань до занять фізичною культурою і спортом, спрямованих на підвищення рівня їхньої фізичної підготовленості й залучення їх до здорового способу життя; учні за рівнем сформованості здорового способу життя та фізичної підготовленості в цілому є типовим для загальноосвітніх шкіл контингентом учнів; для абсолютної більшості опитаних школярів здоровий спосіб життя, систематичні й організовані заняття фізичними вправами пов'язуються лише з уроками фізичної культури; до початку проведення експериментальної роботи більшість підлітків за основними показниками розвитку компонентів здорового способу життя і рівнів фізичної підготовленості значно відставали від вимог навчальної програми з фізичної культури для дев'ятикласників: учні, як правило, характеризувалися пасивним ставленням до здорового способу життя, фізкультурно-оздоровчих заходів і більшість із них не виконували їх ні в школі, ні за місцем проживання.

Література:

1. Апанасенко Г. Л., Попова Л. А. Валеологія як наука. Валеологія: науково-практичний журнал, 1996. № 1. С. 3-9.
2. Власюк Г. І. Виховання у старшокласниць прагнення до здорового способу життя: Дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2005. 191 с.
3. Дубогай А. Д. Психолого-педагогические основы формирования здорового образа жизни школьников младших классов: Дисс. ... д-ра пед. наук: Киев, 1991. 374 с.
4. Зубалій М. Д., Закопайло С. А. Складові здорового способу життя. Завуч. школи. 2017. № 20-21. С. 29.
5. Касенок Д. Э. Формирование нравственных ценностных ориентаций здорового образа жизни старшеклассников: Дисс. ... канд. пед. наук. Витебск, 2008. 141 с.

6.21. Directions for improving public management of primary medicine at the local level

Напрями удосконалення публічного управління первинною медициною на місцевому рівні

Порядок надання ПМД, що передбачає викладення наказу МОЗ України № 801 «Про затвердження Положення про центр первинної медичної (медико-санітарної) допомоги та положень про його підрозділи»³⁸ у новій редакції, визначає, що суб'єктом надання ПМД є заклад охорони здоров'я або фізична особа – підприємець, яка одержала відповідну ліцензію в установленому законом порядку.

Статтею 16 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» встановлено, що залежно від форми власності, заклади охорони здоров'я утворюються та функціонують як державні, комунальні, приватні чи засновані на змішаній формі власності.

За організаційно-правовою формою заклади охорони здоров'я державної власності можуть утворюватися та функціонувати підприємства або державні установи; заклади охорони здоров'я комунальної власності – як комунальні некомерційні підприємства або комунальні установи.

Заклади охорони здоров'я приватної власності не обмежені у виборі організаційно-правової форми. Також медична практика може здійснюватися фізичною особою – підприємцем за умови отримання відповідної ліцензії. Така особа не має статусу закладу охорони здоров'я.

Сьогодні більшість закладів охорони здоров'я, які існують у формі бюджетних установ, не мають достатнього рівня самостійності при прийнятті рішень з питань поточного управління та діяльності закладу. Вони обмежені в можливості самостійного визначення цілей та пріоритетів для використання бюджетних ресурсів. Напрями використання бюджетних коштів жорстко регламентовано кошторисом. Навіть у разі екстреної необхідності заклади

охорони здоров'я не можуть перерозподіляти кошти з однієї статті бюджету на іншу (наприклад, придбати додаткові ліки за рахунок економії на комунальних послугах). Це не стимулює керівників закладів охорони здоров'я до економії та оптимізації процесу надання медичної допомоги населенню.

При побудові мережі комунальних суб'єктів надання ПМД за організаційно-правовою формою доцільно створювати комунальні некомерційні підприємства. Це дозволить їм самостійно вирішувати всі питання організації власної діяльності, починаючи від визначення організаційної структури, штатів, потужності ліжкового фонду тощо.

Існують три основні моделі організації ПМД, які може використовувати місцеве самоврядування. Крім того, можливі варіанти поєднання цих моделей.

Модель № 1. Комунальне некомерційне підприємство. Територіальна громада може створити власний заклад охорони здоров'я у формі комунального некомерційного підприємства (КНП). Наявні центри первинної медико-санітарної допомоги або амбулаторії загальної практики – сімейної медицини, які існують у формі комунальних установ, доцільно перетворити на комунальні некомерційні підприємства.

У наведеній моделі КНП виступає надавачем ПМД на підставі укладеного з НСЗУ договору про медичне обслуговування населення. КНП може надавати ПМД будь-якій особі, а не лише мешканцям своєї територіальної громади. Тому в розділі «Предмет діяльності КНП», що зазначається в його статуті, рекомендовано не встановлювати обмежень щодо надання ПМД тільки жителям своєї територіальної громади. Це дозволить збільшити обсяг фінансування цього КНП, не втративши при цьому статусу неприбутковості.

Територіальна громада, яка не має наміру створювати власне КНП, може домовитися з КНП сусідньої громади про надання первинної медичної допомоги мешканцям своєї громади (за потреби КНП може відкрити структурний підрозділ або амбулаторію на її території).

Джерела фінансування: КНП отримуватиме кошти від НСЗУ на підставі укладеного договору про медичне обслуговування населення.

Обсяг фінансування залежатиме від кількості пацієнтів, які виберуть лікарів цього закладу шляхом подання декларації. Тобто плата за медичні послуги, надані лікарями КНП пацієнтам, які їх обрали, буде основним джерелом фінансування КНП.

Зауважимо, що у питаннях організації оплати праці КП має право не дотримуватися вимог, передбачених чинним законодавством для бюджетних закладів охорони здоров'я. Тому на КНП не поширюється вимога статті 98 Кодексу законів України про працю (КЗпП) і статей 8, 13 Закону України «Про оплату праці». Відповідно, воно може не використовувати під час організації оплати праці постанову Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 № 1298 «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» та наказу Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 05. 10. 2005 № 308/519 «Про впорядкування умов оплати праці працівників закладів охорони здоров'я та установ соціального захисту населення». Підприємство розробляє власну систему оплати праці, спираючись на вимоги ст. 96, 97 КЗпП, ст. 15, 16 Закону України

Місце надання ПМД. Відповідно до проєкта Порядку надання первинної медичної допомоги, що на момент розробки цього Керівництва перебуває на громадському обговоренні, ПМД надається під час особистого прийому за місцем провадження господарської діяльності надавача ПМД.

У момент утворення КНП або внаслідок перетворення комунального закладу на комунальне підприємство КНП за рішенням органу місцевого самоврядування отримує нерухоме майно на праві оперативного управління, яке може використовуватись для господарської діяльності з надання ПМД.

Обладнання. КНП може отримати інвентар, обладнання та інше рухоме майно на праві оперативного управління. З метою оновлення матеріально-технічної бази КНП громада може придбати обладнання та автотранспорт,

необхідні для надання ПМД, та передати їх КНП на праві оперативного управління або за договором оренди.

Якщо ж цивільна відповідальність КНП виникла на підставі неправомірних дій лікаря-ФОП, з яким КНП уклало цивільний договір, відповідальність перед особою, якій було завдано шкоду, також може нести КНП. Наприклад, КНП для надання ПМД уклало договір з лікарем-акушером-ФОП. Цей лікар надавав консультації щодо ведення неускладненої вагітності. Внаслідок таких консультацій вагітній було завдано шкоду. Оскільки вагітна отримувала допомогу в рамках договору, укладеного між КНП та НСЗУ, то нести відповідальність за завдану шкоду буде КНП. КНП має право регресу до ФОП щодо стягнення завданої шкоди в обсязі, передбаченому договором між ФОП та КНП.

Модель № 2. Фізична особа – підприємець (ФОП). За цією моделлю надавачем ПМД є фізична особа – підприємець, яка має відповідну ліцензію (далі – ФОП). Використання цієї моделі дозволяє оптимізувати податкове навантаження на лікаря, його витрати на утримання адміністративно-господарського персоналу та інше. Робота в якості ФОП також дає можливість підвищити його дохід.

За цією моделлю ФОП самостійно укладає договір про медичне обслуговування населення з НСЗУ. ФОП надає ПМД населенню територіальної громади та будь-яким іншим особам, які виберуть його лікарем, що надає ПМД.

Джерелом фінансування ФОП будуть кошти, отримані від НСЗУ в рамках договору про медичне обслуговування. Обсяг цих коштів залежатиме від кількості пацієнтів, які обрали ФОП або його працівників як лікаря.

Усі витрати, пов'язані з господарською діяльністю, ФОП несе самостійно. Як і в Моделі № 1, ФОП може бути отримувачем коштів за цільовими програмами фінансування медичної допомоги, громадського здоров'я та інших програм, які приймає орган місцевого самоврядування, а також може отримувати кошти за договором про надання медичних послуг юридичним особам і страховим компаніям.

ФОП також може отримувати оплату від фізичних осіб за надані медичні послуги, що не передбачені державною програмою медичних гарантій. Чинне законодавство дозволяє ФОП отримувати кошти від благодійних організацій.

ФОП, який сплачує єдиний соціальний внесок, не втрачає статусу застрахованої особи за Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», йому продовжує нараховуватися страховий стаж. Тому при досягненні пенсійного віку ФОП матиме право на отримання пенсії, допомоги по безробіттю, тощо.

Працівники, за яких ФОП сплачує єдиний соціальний внесок, також зберігають статус застрахованої особи, їм продовжує нараховуватися страховий стаж. Відповідно, вони мають усі трудові й соціальні права, закріплені за працівниками закладів охорони здоров'я.

Місце надання ПМД: ФОП самостійно організовує процес надання ПМД відповідно до умов договору з НСЗУ та Порядку надання ПМД.

Орган місцевого самоврядування, передаючи приміщення в оренду на пільгових умовах, може мотивувати лікаря-ФОП обслуговувати мешканців громади. Для цього, як і в моделі № 1, орган місцевого самоврядування може затвердити методику розрахунку орендної плати, в якій встановити ставку оренди для ФОП, що здійснює медичне обслуговування населення за договором з НСЗУ, наприклад, на рівні 0,1% від вартості орендованого майна, або за рішенням органу місцевого самоврядування може бути встановлено розмір орендної ставки 1 грн. Укладення договорів оренди такого майна буде відбуватися на конкурсній основі в порядку, передбаченому органом місцевого самоврядування.

Альтернативним варіантом, за яким ФОП може отримати право користування нерухомістю, може бути договір про надання права тимчасового користування рухомим та нерухомим майном КНП. Детальну інформацію про цей договір наведено у варіанті № 2 підрозділу «Можливі варіанти поєднання моделей з метою стимулювання розвитку ПМД в громаді та оптимізації витрат на її надання» цього розділу.

Ще один варіант, за яким ФОП може отримати право користування приміщенням, – це укладення договору про управління відповідним майном комунальної власності (ст. 1029-1045 Цивільного кодексу України).

За цим договором управління ФОП бере на себе зобов'язання управляти нерухомим майном комунальної громади в її інтересах. Наприклад, частину майна, що перебуває в його управлінні, він передає в оренду, а на іншій частині майна може організувати місце надання ПМД. За управління таким майном ФОП має отримувати оплату. Договір управління нерухомим майном підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації.

Для укладення договору управління майном законом не встановлена обов'язкова конкурсна процедура. Порядок укладення договору управління має регулюватися локальними нормативними актами територіальної громади [3].

Обладнання: ФОП також самостійно організовує надання ПМД відповідно до умов договору з НСЗУ та Порядку надання ПМД, у тому числі самостійно вирішує питання щодо приміщення, обладнання, автотранспорту, необхідних для надання ПМД. Додатково територіальна громада може придбати та передати в оренду такому ФОП обладнання, автотранспорт, необхідні для надання ПМД. Ставка орендної плати за договором оренди обладнання такого майна може визначатися на мінімальному рівні згідно з методикою.

Якщо підставою для притягнення ФОП до цивільної відповідальності є дії іншого лікаря, з яким ФОП уклав цивільний договір, то ФОП може стягнути з лікаря, що завдав шкоду пацієнтові, розмір відшкодованої шкоди пацієнтові в порядку та обсязі, передбачених цим цивільним договором. Наприклад, ФОП для надання ПМД уклав договір з лікарем офтальмологом-ФОП. Цей лікар надавав консультації з перевірки гостроти зору в рамках ПМД. Внаслідок таких консультацій пацієнтові було завдано шкоду. Оскільки пацієнт отримував допомогу за договором між ФОП та НСЗУ, то нести відповідальність за завдану шкоду буде ФОП. Але ФОП має право регресу до лікаря-офтальмолога щодо стягнення завданої шкоди в обсязі, передбаченому договором між цими лікарями-ФОП.

Модель № 3. Приватний заклад охорони здоров'я. Обслуговування населення громади за цією моделлю здійснює заклад охорони здоров'я приватної форми власності, який укладе відповідний договір з НСЗУ.

Територіальна громада може не створювати власного комунального підприємства – закладу охорони здоров'я, а домовитися з приватним закладом охорони здоров'я про обслуговування населення громади за договором з НСЗУ. Аргументами у переговорах з боку територіальної громади можуть бути пільговий режим оренди комунального майна (приміщень та обладнання), додаткове фінансування з місцевого бюджету та інше.

Джерела фінансування. Аналогічно до попередніх моделей, джерелом фінансування приватного закладу охорони здоров'я, що надає ПМД, будуть кошти, отримані в рамках договору з НСЗУ. Також джерелом фінансування можуть бути власні кошти засновників цього приватного закладу.

Чинне законодавство не забороняє приватному закладу охорону здоров'я бути отримувачем коштів за місцевими бюджетними програмами територіальних громад (наприклад, щодо підтримки надання медичної допомоги, громадського здоров'я тощо).

Приватний заклад охорони здоров'я також може отримувати:

- кошти за договором про медичне обслуговування населення, укладеним з будь-якою територіальною громадою;
- кошти за договором про надання медичних послуг юридичним особам та страховим компаніям.

Приватний заклад охорони здоров'я також може отримувати плату від фізичних осіб за надані медичні послуги, що не входять до програми державних медичних гарантій.

Також не забороняється отримання приватним закладом охорони здоров'я коштів від благодійних фондів.

Місце надання ПМД: Для забезпечення надання ПМД приватний заклад охорони здоров'я може придбати, взяти в оренду або управління відповідне приміщення. Територіальна громада може стимулювати приватний заклад

обслуговувати її жителів шляхом надання приміщення в оренду на пільгових умовах. Для цього, як зазначалось у Моделі № 1, орган місцевого самоврядування має затвердити методику розрахунку орендної плати, в якій встановити ставку оренди для закладу охорони здоров'я будь-якої форми власності, що здійснює медичне обслуговування населення за договором з НСЗУ, наприклад, на рівні 0,1% від вартості орендованого майна, або за рішенням органу місцевого самоврядування може бути встановлено орендну ставку в розмірі 1 грн. Укладення договорів оренди такого майна буде відбуватися на конкурсній основі в порядку, передбаченому органом місцевого самоврядування.

З метою стимулювання розвитку ПМД в територіальній громаді та оптимізації витрат на її надання можливі варіанти поєднання моделей надання ПМД. Проаналізувавши найбільш поширені моделі надання ПМД, ми пропонуємо застосувати поєднання моделей ПМД наступним чином.

Спільна діяльність ФОП Ця модель передбачає, що ФОП, які уклали договір з НСУ про медичне обслуговування населення і працюють на території однієї територіальної громади, домовляються спільно діяти для ефективного надання ПМД шляхом об'єднання (або без об'єднання) внесків (майна), певних професійних знань, досвіду роботи без створення юридичної особи. Ці домовленості закріплюють у письмовому договорі про спільну діяльність.

Описана модель дозволяє забезпечити доступність і безперервність ПМД для пацієнтів лікаря-ФОП на час його відпустки, хвороби або відрядження: інший ФОП, з яким він укладе договір про спільну діяльність, надаватиме ПМД його пацієнтам у цей період.

Така модель дозволяє економити на витратах. Наприклад, після укладення договору лікарі-ФОП можуть наймати реєстратора в рамках спільної діяльності та ділити витрати на нього в порядку, передбаченому договором. Витрати на утримання іншого персоналу, який бере участь у спільній діяльності, можуть ділитись між лікарями-ФОП у порядку, визначеному договором про спільну діяльність.

У договорі про спільну діяльність можна не встановлювати управителя спільної діяльності: якщо такий договір не містить інформації про управителя, він не обліковується в контролюючих органах, а кожен учасник такого договору.

Ця модель передбачає, що ФОП, які уклали договір з НСУ про медичне обслуговування населення і працюють на території однієї територіальної громади, домовляються спільно діяти для ефективного надання ПМД шляхом об'єднання (або без об'єднання) внесків (майна), певних професійних знань, досвіду роботи без створення юридичної особи. Ці домовленості закріплюють у письмовому договорі про спільну діяльність.

Внесками ФОП можуть бути право користування нерухомістю, обладнанням, грошові кошти на щомісячне відшкодування експлуатаційних витрат тощо. Право користування майном, яке ФОП отримав в оренду від територіальної громади, може бути передано у спільну діяльність. З метою уникнення конфлікту варто про факт передачі права користування майном у спільну діяльність повідомити власника майна – відповідну територіальну громаду. В будь-якому разі, право користування за договором про спільну діяльність не може бути передано на строк, що перевищує строк дії договору оренди між ФОП та громадою.

Сторони договору самостійно оцінюють внесок кожної сторони у спільну діяльність. Договір може визначати порядок поділу між ФОП витрат і доходів від спільної діяльності, наприклад, залежно від розміру внеску кожної сторони. Для цього в договорі слід визначити частку кожного ФОП в отриманні прибутку.

Описана модель дозволяє забезпечити доступність і безперервність ПМД для пацієнтів лікаря-ФОП на час його відпустки, хвороби або відрядження: інший ФОП, з яким він укладе договір про спільну діяльність, надаватиме ПМД його пацієнтам у цей період.

Існує ризик, що такий договір оплатного тимчасового користування нежитловим приміщенням та рухомим майном суд може визнати удаваним

правочином, оскільки містить ознаки договору оренди комунального майна. Звернутися до суду з таким позовом може особа, яка вважає, що такі договори порушують її права (наприклад, особа, яка претендує на отримання в оренду таких приміщень).

Щоб запобігти цьому ризику, в статуті КНП необхідно зазначити право його керівника надавати послуги з організації робочих місць для надання медичних послуг (укладати договори тимчасового користування майном).

Також рада територіальної громади під час перетворення закладу охорони здоров'я на КНП (автономізації) може прийняти рішення про погодження права передачі комунального майна, яке перебуває в оперативному управлінні КНП та не використовується цим підприємством, у тимчасове користування лікарям-ФОП, які уклали договір про медичне обслуговування населення з НСЗУ або надають платні медичні послуги фізичним чи юридичним особам.

Наведений перелік варіантів взаємодії моделей не є вичерпним, можливі інші варіанти поєднання: наприклад, спільна діяльність КНП та ФОП чи приватного закладу охорони здоров'я, укладення територіальною громадою на конкурсній основі договору про державно-приватне партнерство з приватним закладом щодо приміщень КНП – закладів охорони здоров'я, які не використовуються за цільовим призначенням.

Таким чином, спираючись на досвід інших, насамперед, економічно розвинених країн світу, можна зробити висновок, що переваги в них віддаються розвитку ПМСД і сімейній медицині. Сімейна медицина в розглянутих країнах – це система збереження і поліпшення здоров'я людей, яка гарантує забезпечення фізично доступною та безперервною медичною допомогою. Незважаючи на відмінності в організації та управлінні, загальна практика сімейна медицина як форма надання медичної допомоги може бути ефективною в рамках різних систем охорони здоров'я.

Література:

1. Галабурда Ю. Молодіжний недержавний сектор у контексті становлення громадянського суспільства в Україні / Ю. Галабурда // Соціальна політика і соціальна робота: укр. наук. і громад.-політ. часопис. – 2001. – № 2 (18). – С. 19-33.
2. Гладун З. С. Адміністративно-правове регулювання охорони здоров'я населення в Україні: монографія / З. С. Гладун. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 720 с.
3. Гойда Н. Г. Роль громадських організацій у становленні сімейної медицини в Україні / Н. Г. Гойда // Участие общественности в принятии решений, влияющих на работу системы здравоохранения: состояние, позиции, идеи / под ред. В. В. Глуховского. – К. : Изд-во ООО “Дизайн и полиграфия”, 2007. – 100 с.
4. Грузева Т. С. Соціальний градієнт у доступності послуг охорони здоров'я / Т. С. Грузева // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої Всесвітньому дню здоров'я, 7 квіт. 2011 р.: тези доп. – 2011. – № 1 (13). – С. 104-105.
5. Дані Державної служби зайнятості. – Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=39012&cat_id=4109.
6. Дані ДУ “Український інститут стратегічних досліджень Міністерства охорони здоров'я України”. – Режим доступу: <http://www.uiph.kiev.ua/index.asp?p=information&s=2>.
7. Державна політика в соціогуманітарній сфері: підручник / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін.]; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. – К.: НАДУ, 2010. – 284 с.
8. Держстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
9. Деякі питання удосконалення системи охорони здоров'я: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 лют. 2010 р. № 208. – Режим доступу: zakon1.rada.gov.ua.
10. Джерело: статистичні дані Держкомстату України.
11. Европейская хартия прав пациентов, утвержденная 15 нояб. 2002 г. в Брюсселе (Бельгия). – Режим доступа: novosti.mif-ua.com/archive/.../print.html.

6.22. Mental health as a component of quality of life in an unstable environment

Ментальне здоров'я людини як складова якості життя в умовах нестабільного середовища

Пандемія COVID-19 досить гостро поновила питання забезпечення, підтримання та відновлення якості життя людей в нових умовах. Це у свою чергу призвело до виникнення нових та посилення вже існуючих викликів щодо можливості забезпечення та підтримання якості життя людини. Вплив пандемії на якість життя людини відбувається за всіма складовими. Особливо важкий та відтермінований вплив пандемія здійснює на ментальне здоров'я людини, тільки підсилюючи вплив загального стресового фону сучасного життя людини.

Саме поняття «якість життя» було чітко окреслене на початку 70-х років ХХ століття. Його появі сприяв перехід певної кількості країн світу від стратегій виживання до стратегій розвитку, де питання здоров'я людини у всіх його проявах стає одним з драйверів цього розвитку. Теорія цього питання вже досить довго та ґрунтовно досліджується вченими та практиками різних країн та різних сфер діяльності. У нашому дослідженні ми будемо спиратися на визначення якості життя, яке надала Всесвітня організація охорони здоров'я, і його визначила як «сприйняття людьми свого положення в житті залежно від культурних особливостей і системи цінностей та в зв'язку з їхніми цілями, очікуваннями, стандартами, турботами» [1]. Тобто в основі якості життя людини лежить саме її сприйняття свого положення, що і визначається певною мірою на основі психологічних чинників.

Е. Лібанова, О. Гладун, Л. Лісогор розробили та втілили підхід до вимірювання якості життя з конкретизацією складових якості життя та обґрунтуванню методів їх визначення [2]. Слід, зазначити, що зазвичай проводиться загальне вимірювання якості життя і в світі, і в Україні. Так, у 2013 році за якістю життя Україна посіла 57 місце серед 67 країн, в 2014-му опустилася на 61 позицію (з 68). У 2015-му Україна була на 75 місці з 86.

У 2016 році Україна за рівнем життя посіла 52 місце з 56, в 2017-му – 59 місце з 67, в 2018-му – 57 місце з 60, в 2019-му – 62 місце з 71. Укладачі рейтингу виділили в якості важливих складових якості життя – купівельну спроможність та забруднення довкілля, та оцінили як «дуже низький» індекс купівельної спроможності та «високий» індекс забруднення довкілля [3].

І. Гукалова досліджує якість життя населення України з точки зору суспільно-географічної концептуалізації, де визначає, що сама якість життя є багатофакторною категорією і значення того чи іншого фактору може значно відрізнятись залежно від географічного проживання людини [4], де виявлено значення факторів впливу на формування якості життя населення в регіонах України (суспільно-географічного положення, урбанізаційної структури, особливостей прояву глобалізаційних тенденцій). Проте авторка залишає поза увагою складові ментального здоров'я людини.

Н. Сітнікова розглядає історію виникнення та розвитку поняття якості життя у співвідношенні з процесам стратегічного планування соціально-економічного розвитку [5], що виключає ментальну складову з переліку чинників якості життя людини. О. Примостка досліджує методичні підходи до оцінки індикаторів якості життя населення України [6], де узагальнює індикатори якості та досліджує існуючі підходи до оцінки, ґрунтуючись на матеріальних показниках якості життя. І. Галецька ґрунтовно досліджує одну із складових якості життя – психологічне здоров'я – в контексті питання забезпечення національної безпеки [7], і це має потужне підґрунття, бо саме цей чинник буде визначати стресостійкість, як окремої людини, так і суспільства в цілому, та як наслідок цього спроможність швидко адаптуватися до змін та перейти до подальшого зростання. І все це підкреслює важливість уваги до підтримки якості життя людей.

Якість життя доцільно оцінювати не лише за рівнем матеріального достатку (потреб існування людини), а й чи задоволені інші потреби. Інакше кажучи, чи може людина розвивати інтелектуальні й творчі здібності, чи задоволена спілкуванням з іншими, чи поважають її оточуючі, чи додержується

людина моральних принципів, чи досягла успіху і чи змогла реалізуватися в житті. Тобто задоволення потреб людини за рівнями піраміди А. Маслоу спроможне закладати фундамент ментального здоров'я на нижніх рівнях піраміди (задоволення фізіологічних потреб, потреб у безпеці) та підтримувати ментальне здоров'я при умові реалізації вищих рівнів (потреба у спілкуванні, самовираженні та самоповазі).

Тож не дивлячись на певну усталеність поняття якості життя, саме його складові значно різняться у трактуванні різних авторів (Табл. 1), де чинники ментального здоров'я значно відрізняються (якщо взагалі визначені).

Таблиця 1. Параметри (складові) якості життя

Автор	Складові	Співвідношення чинників фізичного / ментального здоров'я
ВООЗ [1]	фізичні: енергійність, втома, фізичний дискомфорт, сон і відпочинок; психологічні: самооцінка, концентрація, позитивні емоції, негативні переживання, мислення; ступінь незалежності: повсякденна активність, працездатність, залежність від ліків і лікування; життя в суспільстві: повсякденна активність, соціальні зв'язки, дружні зв'язки, суспільна значущість, професіоналізм; довкілля: житло та побут, безпека, дозвілля, доступність інформації, екологія (клімат, забрудненість); духовність і особисті переконання	Складові якості життя, які пропонує ВООЗ, та їх групування є неповним та дискусійним. Наприклад, Духовність та особисті переконання за своєю сутністю є складовими психологічного (ментального) здоров'я. Сюди ж можна віднести соціальні, дружні зв'язки, суспільна значущість, професіоналізм
Бадіков Т. [8]	Доходи населення, якість харчування, якість та комфорт життя, якість та кількість одягу, якість охорони здоров'я, якість соціальних послуг, якість освіти, якість культури, якість системи обслуговування, стан довкілля, демографічні показники, рівень безпеки.	Показники не систематизовані та здебільшого торкаються ментального здоров'я опосередковано
Єфіменко О. [9]	включає фізичне здоров'я, психологічний статус, рівень незалежності, соціальні взаємини, стан навколишнього середовища та духовні потреби.	Показники не відображають багатofакторність поняття якості життя.

Отже, зазначимо, що здебільшого складові ментального здоров'я в структурі чинників якості життя не систематизовані та чітко не окреслені, і не

визначено зв'язок між психологічними чинниками та чинниками матеріальними.

Е. Лібанова визнає співвідношення матеріальних та нематеріальних (психологічних) чинників якості життя через введення суб'єктивної оцінки та об'єктивної ситуації у певних співвідношеннях, та пропонує до використання матрицю стану якості життя населення, яка побудована на компонентах ментального здоров'я (Табл. 2) та визначає певні стани людини, які, на нашу думку, значною мірою визначаються ментальним здоров'ям.

Таблиця 2. Матриця стану якості життя населення [2, с. 24]

Суб'єктивна оцінка	Об'єктивна ситуація	
	Добре	Погано
Добре	Благополуччя/Добробут: збігу позитивної оцінки об'єктивної та суб'єктивної картини.)	Адаптація (приспосовування до існуючих умов«щасливі бідні люди»)
Погано	Диссонанс (невідповідність очікуваної та отриманої якості життя)	Відторгнення

Є досить багато досліджень якості життя з точки зору медицини, де більше уваги приділено ментальному здоров'ю. Наприклад, Л. Герасименко досліджує деякі аспекти сімйного функціонування та якості життя у пацієнтів з невротичними розладами, що корелює із дослідженням впливу ментального здоров'я на загальну якість життя [10]. О. Єфіменко ґрунтовно досліджує якість життя жінки у різні вікові періоди, де визначає, що «з медичної точки зору, якість життя – це відображення того, як пацієнтка реагує на власне здоров'я й на інші, не медичні аспекти. Часто хворі жінки відчують себе щасливими, і навпаки. Суб'єктивність такого визначення значною мірою ускладнює можливості достовірної оцінки ефективності тих чи інших методик лікування» [9, с. 37].

А. Ягенський, І. Січкарук досліджують оцінку якості життя у медичній практиці та визначають, що якість життя людини у сучасній медицині розглядається як інтегральна характеристика її стану, що складається з

фізичного, психологічного, соціального компонентів. Кожен із компонентів у свою чергу включає цілий ряд складових, наприклад фізичний – симптоми захворювання, можливість виконання фізичної роботи, здатність до самообслуговування; психологічний – тривогу, депресію, ворожу поведінку; соціальний – соціальну підтримку, роботу, громадські зв'язки тощо. Їх всебічне вивчення дозволяє визначити рівень якості життя як окремої особи, так і цілих груп, і встановити, за рахунок якого складника він підвищується чи знижується та на що необхідно вплинути, щоб покращити якість життя (скоригувати лікування, надати соціальну підтримку та інше) [11].

Зазначимо, що сформувалися два підходи до дослідження якості життя. Є. Приступа, Н. Кеуриш підкреслюють, що з урахуванням ціннісних настанов існуючі концептуальні підходи до оцінювання якості життя можна розділити на два основних напрями:

- об'єктивний підхід дає змогу визначати якість соціального і фізичного (штучного і природного) навколишнього середовища, в якому люди намагаються реалізувати свої потреби;

- суб'єктивний підхід зосередився на розгляді ціннісних установок. Елементами структури якості життя є самопочуття, задоволеність життям, щастя (чи комбінація цих елементів). Другий компонент є балансом позитивних і негативних емоцій [12, с. 57].

Таким чином, саме суб'єктивний підхід буде містити у своїй основі ментальне здоров'я як фундамент загальної якості життя

Існує підхід, де визначають 2 типи якості життя: ті, що відносяться до здоров'я (фізична, психологічна, духовна, соціальна функції) та ті, що не відносяться до здоров'я (навколишнє середовище, економічні, суспільні, політичні чинники). Ці два типи щільно пов'язані, і Ю. Фещенко, Ю. Мостовий, Ю. Бабійчук пропонують розділяти їх на менші складові та компоненти [13]. Також автори зазначають, що «медичне втручання впливає на ряд фізичних, фізіологічних, психоемоційних чинників, а це у свою чергу впливає на суспільну та соціальну функцію особи» [13, с. 10].

О. Чабан визначає якість життя як сукупність компонентів, таких як біологічні (фізичне і психологічне здоров'я), фізіологічні (задоволення основних біологічних потреб), емоційні (гедонія, духовна гармонія, любов, самоповага, самореалізація), а також фінансове благополуччя [14]. Зазначимо, що більш коректно було б включити емоційні компоненти у ментальне (психологічне) здоров'я, бо за своєю сутністю емоційні компоненти і є частиною ментального здоров'я разом із когнітивними компонентами та компонентами активності (тріада «емоції – думки – дії» згідно концепції КПТ буде визначати поведінку людини в житті). Крім того, фінансове благополуччя буде визначати можливість задоволення основних біологічних потреб (їжа, тепло, безпека), тож цей компонент доцільно включити до фізіологічної компоненти.

Нас у дослідженні цікавить саме здоров'я у контексті його ментальної складової. У наукових дослідження зустрічається три схожих, на перший погляд, терміни, які визначають суб'єктивну характеристику якості життя: психічне здоров'я, психологічне здоров'я, ментальне здоров'я.

Зазначимо, що психічне здоров'я не є просто відсутністю психічного розладу. Це стан благополуччя, при якому кожна людина спроможна виявити та реалізувати свій власний потенціал, впоратися із життєвими ситуаціями, долати життєві негаразди, визначати цілі і досягати їх, продуктивно та плідно працювати, відновлювати власні психологічні ресурси, а також робити внесок у життя спільноти, де вона мешкає (громадянська активність). Інакше кажучи, психічно здоровою є людина, яка не має симптомів та синдромів психічного розладу, соціально адаптована та отримує задоволення від життя.

Т. Кириченко визначає, психічне здоров'я як «стан рівноваги між людиною і зовнішнім світом, адекватність її реакцій на соціальне середовище, а також на фізичні, біологічні й психічні впливи, відповідність нервових реакцій силі і частоті зовнішніх подразників, гармонія між людиною і оточуючими людьми, узгодженість уявлень про об'єктивну реальність людини з уявленнями інших людей, критичний підхід до будь-яких обставин життя» [15].

«Концепція щодо удосконалення надання психіатричної допомоги дітям» визначає психічне здоров'я (ментальне здоров'я) як «стан благополуччя, при якому людина може реалізувати свій власний потенціал, справлятися зі звичайними життєвими стресами, продуктивно і плідно працювати, а також вносити вклад в життя своєї спільноти». І прирівнює психічне здоров'я до ментального, що визначає можливість коректного використання обох понять [16].

А. С. Борисюк визначає психічне здоров'я як «стан душевного благополуччя людини, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і можливістю свідомого регулювання поведінки і діяльності», а психологічне здоров'я людини як «правильне сприйняття дійсності, адекватне реагування на події, вміння оцінювати свої та чужі вчинки, приймати відповідальні рішення та відстоювати власну думку у конфліктній ситуації та дискусіях, тобто це – вміння, якості, які людина використовує щоденно» [17].

Отже, психічне здоров'я це певний стан людини, який кожен з авторів пропонує визначати на основі різних чинників психологічного характеру. Додамо, що стан людини буде визначатися двома складовими: емоціями / почуттями (що я відчуваю?) та думками (що я думаю з провуду цього?). Ці складові спроможні генерувати один одну, наприклад, «я відчуваю – я думаю» або «я думаю – я відчуваю».

Все це дає підставу використовувати ці поняття як тотожні. Додамо, що використання поняття «ментальне здоров'я» є більш доцільним, бо це дозволяє уникнути певного негативного забарвлення поняття.

Поняття «психічне (ментальне) здоров'я» та «фізичне здоров'я» є тісно пов'язаними. Так, психічні проблеми особистості можуть викликати фізичні захворювання і навпаки – проблеми з фізичним здоров'ям можуть спровокувати появу негараздів з психічним станом людини.

Зазначимо, що життя сучасної людини відбувається в умовах, де присутній постійний стресовий фон із багатозадачністю, яка проявляється у нескінченному

ланцюзі обов'язків та справ. При цьому і самих справ багато, і шляхів їх виконання теж, тому щоденно людина має приймати сотні рішень (від найпростіших і автоматичних, до складних, які потребують виділення часу та сил), і це також впливає на ментальне здоров'я. Наслідком такого постійного перебування в стресовому фоні, є значне зростання ризику того, що людина може набутися якихось ментальних негараздів. Зазвичай мова йде про розлад сну, розлад харчування, розлад поведінки, що починає складати невід'ємну частину життя людини, та значно погіршує його якість.

Так, за даними Health & Safety Executive (Великобританія) за 2016-2017 рр. стрес, тривожність і депресія склали 40% від усіх проблем зі здоров'ям, викликаних переважно саме роботою. Якщо розглядати ситуацію не лише в контексті бізнес-середовища, то щорічно одна особа з чотирьох стикається з проблемами, пов'язаними з психічним здоров'ям (звіт Mental Health Foundation (Великобританія) за 2016 р.) [18].

Крім цього, ще одним досить поширеним маркером порушення ментального здоров'я є розлад комунікації. Складнощі в комунікаціях найбільше виражені саме у діджитал-сегменті діяльності, тому що тут комунікація дуже обмежена (а вербальна може бути взагалі відсутньою). І саме сфера ІТ-діяльності передбачає мінімізацію комунікації, що поступово призводить до майже зникнення її. Тобто відбувається нівелювання навички, яка не використовується [19].

Є люди, у житті та діяльності яких занадто багато комунікації, і їй теж є певним стрессором та виснажує людину. І проблеми в комунікаціях такої людини можуть виникати через перенавантаження комунікаціями.

Більшість чинників нематеріальної мотивації в компаніях на сьогодні сконцентровані на тому, щоб їх співробітники почувалися комфортно, були продуктивними, залученими й готовими рекомендувати компанію як хорошого роботодавця.

Тобто це явище набагато масштабніше, ніж ми звикли вважати. Психічні розлади трапляються і в робочому середовищі, а отже, можуть суттєво

впливати на продуктивність співробітників, збільшення кількості листків непрацездатності, а також на атмосферу в колективі, відтік персоналу та ефективність бізнесу в цілому.

Слід зазначити, що на стан ментального здоров'я окремих верств населення і суспільства загалом негативно впливає багато макросоціальних та макроекономічних факторів, таких як бідність, урбанізація, безпритульність, безробіття, низький рівень освіти тощо. Більш детально вплив оточення на ментальне здоров'я досліджують Дж. Рапсон та К. Інглиш через оцінку збудників тривожності, які визначають тиск навколишнього середовища [20, с. 64-65]. Разом з тим, у багатьох країнах світу проблемам ментального здоров'я приділяється недостатньо уваги з боку суспільства та медичної спільноти. Україна в цьому не є винятком.

Отже, ментальне здоров'я людини формується під впливом надлишку, нестачі або відсутності будь-чого. Для того, щоб з'ясувати, де людина має порушення ментального здоров'я доцільно систематично досліджувати чинники, які визначають ментальне здоров'я людини. У цьому сенсі, на нашу думку, добре користуватися «моделлю балансу» Н. Пезешкіана, який пропонує розглядати людину через сукупність чотирьох вимірів, що складають ідентичність людини [21]. Ці чотири виміри стосуються наступних сфер (Рис. 2):

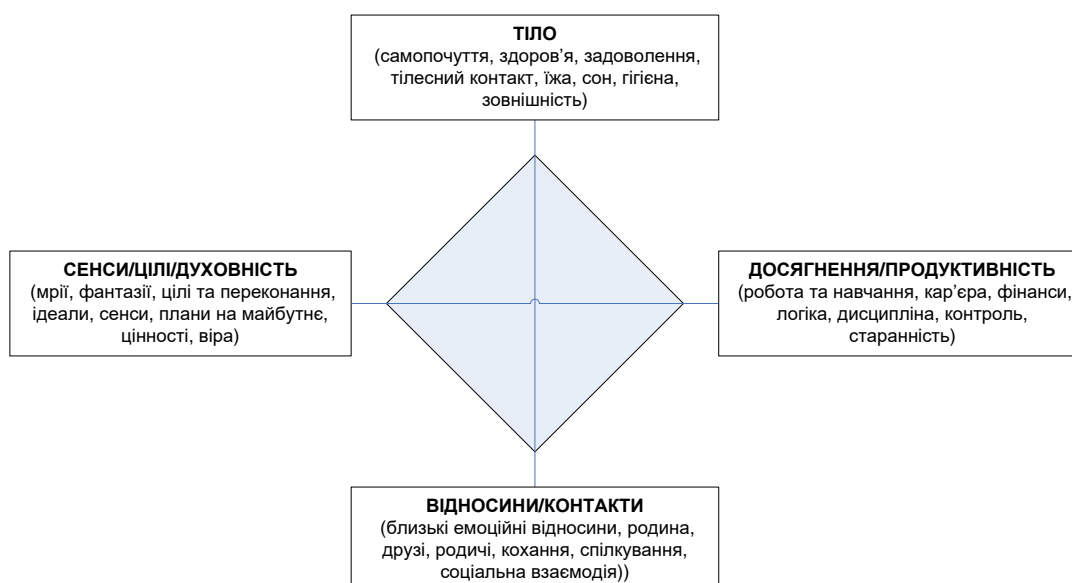

Рис. 2. Модель балансу Н. Пезешкіана [21].

На нашу думку, ментальне здоров'я людини буде визначатися:

1. Наявності/відсутності всіх чотирьох вимірів ідентичності людини.
2. Збалансованості всіх чотирьох вимірів ідентичності людини.

Згідно цих сфер будується «модель балансу», щоб визначити проблемі місця у людини, які впливають на ментальне здоров'я. У цьому випадку проблемним сферами будуть вважатися ті, де є значний перекис в ту чи іншу сторону (нестача/надлишок), тобто існує певне порушення рівноваги.

Що є найбільш небезпечним для людини? На нашу думку, це значна нестача у сфері «Тіло», що визначає фізичні та ментальні характеристики людини. Наприклад, якщо людина мало спить, не слідкує за власним харчуванням, не дає собі достатньо відпочинку (а тут мова йде саме про вплив на тіло та його фізичне здоров'я), що викликає погіршення фізичного самопочуття, то наслідком цього є погіршення ментального здоров'я (незадоволеність, роздратування, зниження настрою, тощо). І ментальне здоров'я погіршується через виникнення симптомів емоційного вигорання, зниження задоволення, що знову ж таки впливає на самопочуття.

Небезпечність емоційного вигорання для людини позначається тим, що тягне за собою професійне вигорання. Синдром вигорання має досить складну структуру. Даний синдром включає три основні складові: емоційну виснаженість, деперсоналізацію (цинізм) і редукцію професійних досягнень.

Для сфери «Досягнення/продуктивність» редукція професійних досягнень має ключове значення, бо сприяє виникненню у працівників відчуття некомпетентності в своїй професійній сфері, усвідомлення неуспіху в ній. Зникає потяг до фахового та особистісного вдосконалення, з'являється схильність до прийняття традиційних форм знання, шаблонних дій, ригідність операцій мислення. В результаті формується стійке негативне ставлення до самого себе, відчуття провини, що призводить до підвищеної тривожності, песимістичної налаштованості і репресивності [22].

Крім того, емоційна виснаженість призводить до порушення рівноваги у сфері «Відносини/контакти», що зазвичай проявляється у зменшенні кількості

соціальних зв'язків, уникання близьких відносин, зменшення соціальної активності, емоційне напруження в родині, тощо.

Таким чином, через погіршення чи зникнення стану задоволення, відбувається поступове скорочення або й зникнення мрій, цілей, планів на майбутнє, що у свою чергу призводить до дисбалансу у сфері «Сенси / цілі / духовність». Це у свою чергу може призводити до екстенсивної кризи, тобто зникнення сенсів діяльності або й взагалі життя в цілому.

Слід зазначити, що достатньо уваги ментальному здоров'ю людей як співробітників компаній, увага приділяється не достатньо. Проте масштаб впливу ментального здоров'я співробітників на бізнес надзвичайно великий: за даними звіту Center for Mental Health (Великобританія) за 2017 р. наслідки для бізнесу психічних розладів у співробітників оцінюються у значні суми (Табл. 2).

Таблиця 2. Наслідки ментальних негараздів для співробітників [18].

Наслідки ментального розладу	Збитки підприємства
Зниження продуктивності на роботі	21,2 млрд фунтів
Відсутність співробітників у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю	10,6 млрд фунтів
Витрати на заміни співробітників, які залишили компанію через проблеми із психічним здоров'ям	3,1 млрд фунтів

Це добре показує вплив дисбалансу різних сфер ідентичності людини на їх професійну діяльність, що знову ж таки підкреслює необхідність дбати про ментальне здоров'я.

Тож сама по собі «модель балансу» Н.Пезешкіана визначає складові (сфери) ментального здоров'я людини, які щільно пов'язані між собою, впливають одна на одну, що дозволяє нам стверджувати наявність циклічності (Рис. 3). Згідно запропонованої циклічності «моделі балансу» дисбаланс ментального здоров'я може запускатися з будь-якої з цих сфер. Наприклад, дисбаланс у сфері «Тіло» та відсутності заходів підтримки тілесної частини

людини призводить до зниження у сфері «Досягнення / результативність»; а дисбаланс у сфері «Відносини / контакти» (відсутність родини, друзів) може впливати на сферу «Сенси / цілі / духовність» (втрата сенсужиття у форматі «для кого / чого жити?»). Таким чином. Цілком ґрунтовно говорити про циклічність «моделі балансу», в якій і дисбаланс, і відновлення балансу можуть виникати з будь-якої сфери ідентичності людини.

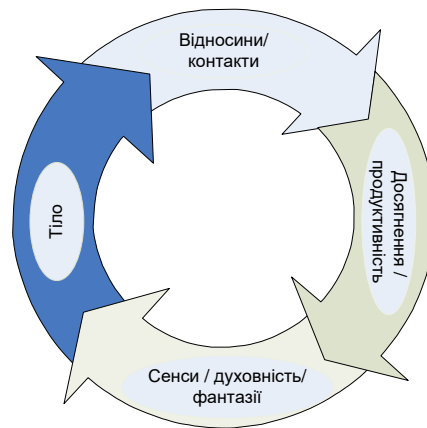

Рис. 3. Циклічність модель балансу Н. Пезешкіана (удоск. авторами)

Таким чином, відповідно до «моделі балансу» Н. Пезешкіана, поняття ментального здоров'я можна сформулювати наступним чином:

ментальне здоров'я людини – це стан рівноваги та благополуччя, які формуються внаслідок збалансованого задоволення потреб людини у вимірах тілесних відчуттів (самопочуття, фізичне здоров'я, тілесний контакт, їжа, сон, зовнішність, гігієна), відносин / контактів (близькі емоційні відносини, родина, друзі, родичі, кохання, спілкування, соціальна взаємодія); досягнень / продуктивності (робота та навчання, кар'єра, фінанси, логіка, послідовність, дисципліна, старанність, контроль); сенсів / цілей / духовності (мрії, фантазії, цілі та переконання, ідеали, сенси, цінності, віра, плани на майбутнє).

За своєю сутністю ментальне здоров'я буде являти собою гомеостатичну систему, яка буде прагнути до набуття стану рівноваги. Відсутність стану

рівноваги (нестача / надлишок відповідно до будь якого виміру) буде викликати виникнення та посилення незадоволення.

Використання «моделі балансу» та усвідомлення її циклічності дає можливість здійснювати самоконтроль стану рівноваги (балансу) співробітників, і при певних порушеннях вдаватися до заходів, які спроможні відновлювати цей баланс. Отже, прищеплення співробітникам усвідомлення потреби в підтримці власного ментального здоров'я, а також систематичному контролю власного стану рівноваги, дає можливість уникати або запобігати порушенню ментального здоров'я. Для компаній доцільно запроваджувати просвітницьку роботу, яка має на меті створення та поширення комплексу успішних навичок, прийомів та стратегій для відновлення або підтримання ментального здоров'я. Слід додати, що це питання актуальне зараз як ніколи раніше, бо світ потерпає від великої кількості конфліктів, пандемії та обмежень, викликаних цими явищами [23, с. 38].

Таким чином, ментальне здоров'я є ваговою складовою якості життя, яке впливає на різні сфери ідентичності людини та забезпечує як фізичне здоров'я, так і соціальну активність, продуктивність, комунікації та досягнення. Для підтримки ментального здоров'я доцільно мотивувати людину систематично вимірювати його за допомогою «моделі балансу» Н. Пезешкіана, при цьому усвідомлюючи циклічність роботи цієї моделі, що передбачатиме можливість усунення дисбалансу через роботи з будь-якою складовою (сферою) ідентичності людини.

Література:

1. Global Quality of Living Reports. // Режим доступу: <http://www.mercerhr.com>.
2. Лібанова Е. М., Гладун О. М., Лісогор Л. С. та інші. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь. – Київ, 2013. – 50 с.
3. Індекс якості життя: як змінювалося місце України в рейтингу // Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/19/infografika/svit/indeks-yakosti-zhyttya-yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-rejtynhu>.
4. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація. Монографія. – Київ, 2009. – 174 с.

5. Сітнікова Н. П. Підходи до визначення якості життя для використання у процесі стратегічного планування соціально-економічного розвитку // *Агросвіт*. – 2012. – № 17. – С. 49-53.
6. Примостка О. О. Методичні підходи до оцінки індикаторів якості життя населення України // *Регіональна економіка*. – 2016. – № 2. – С. 80-87.
7. Галецька І. І. Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. – 2012. – № 2 (1). – С. 49-58.
8. Бадіков Т. Якість життя – кризь терни до зірок // *Режим доступу*: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/badikov/5a8ad026aa54b/>.
9. Єфіменко О. О. Якість життя жінки у різні вікові періоди // *Жіночий лікар*. – 2018. – № 2. – С. 36-43.
10. Герасименко Л. О. Деякі аспекти сімейного функціонування та якості життя у пацієнтів з невротичними розладами // *Режим доступу*: <http://elib.umsa.edu.ua/bitstream/umsa/6250/1/>.
11. Ягенський А. В., Січкарук І. М. Оцінка якості життя у сучасній медичній практиці // *Режим доступу*: <http://www.mif-ua.com/archive/article/418>.
12. Приступа Є., Кеуриш Н. Якість життя людини: категорії, компоненти та їх вимірювання // *Фізична активність, здоров'я і спорт*. – 2010. – № 2. – С. 54-63.
13. Фещенко Ю. І., Мостовой Ю. М., Бабійчук Ю. В. Процедура адаптації міжнародного опитувальника оцінки якості життя MOS SF-36 в Україні // *Український пульмонологічний журнал*. – 2002. – № 3. – С. 9-11.
14. Чабан О. С. Якість життя з позицій медичної психології // *Режим доступу*: <https://www.health-medix.com/articles/misteztvo/2008-06-15/40-43.pdf>.
15. Кириченко Т. В. Психическое здоровье в структуре подготовки будущих учителей // *«Молодий вчений»*. – № 4.1 (68.1). – квітень, 2019 р. // *Режим доступу*: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/4.1/3.pdf>.
16. Наказ «Про затвердження Концепції щодо удосконалення надання психіатричної допомоги дітям» від 30. 08. 2012 N 668) // *Режим доступу*: <https://ips.ligazakon.net/document/ТМ045101>.
17. Борисюк А. С. До проблеми психічного та психологічного здоров'я молоді // *Збірник наукових праць. Психолог ічні науки. Том 2. Випуск 10 (91)* // *Режим доступу*: http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/11_20.pdf.
18. Софійчук Н. Психічне здоров'я співробітників: що слід знати HR // *Режим доступу*: <https://profpressa.com/articles/psikhichne-zdorovia-spivrobitnikiv-shcho-slid-znati-hr>.
19. Бровінська М. Mental Health в IT. Чому в айтішників виникають проблеми із комунікацією, і як їх подолати // *Режим доступу*: www.dev.ua. Дата доступу: 07. 11. 2021.
20. Рапсон Дж., Инглиш К. Похвалите меня: как перестать зависеть от чужого мнения и обрести уверенность в себе / Дж. Рапсон, К. Инглиш. Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2021. – 330 с. – (Серия «Альпина: психология и философия»).
21. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов. – СПб.: Речь, 2002. – 288 с.
22. Maslach C. Prevention of burnout: new perspectives / C. Maslach, J. Goldberg // *Applied and Preventive Psychology*. – 1998, Vol. 7. – P.63-74.
23. Охорона психічного здоров'я в умовах війни: у 2 т. / пер.з англ. Т. Семигіна, І. Павленко, Є. Овсяннікова, О. Тесленко. – К.: Наш формат, 2017. – 1 том. – 568 с.

6.23. Ways of research of ethnic stereotypes of youth self-consciousness

Шляхи дослідження етнічних стереотипів самосвідомості молоді

На сьогоднішній день етнічні стереотипи, як складові етнічної самосвідомості та етнічної само-ідентифікації, виконують важливу роль і функції у регуляції безпосередньої взаємодії між представниками різних рас, етносів, етнічних меншин тощо. Цей феномен в силу його практичної гостроти і актуальності протягом тривалого часу приваблює увагу широкого кола спеціалістів. В умовах сучасного українського суспільства перебудова відобразила сплеск етнічної самосвідомості, її відродження у народі України.

Слід підкреслити, що етнічні стереотипи – найбільш поширений різновид соціальних стереотипів. По-перше, це зумовлено їх яскравістю, рельєфністю, виразністю, представленістю в суспільній та індивідуальній свідомості, а також їх практичною гостротою та актуальністю. Основна маса зарубіжних робіт із питань соціальних стереотипів виконана саме на матеріалі етнічних стереотипів. Феномен етнічної самосвідомості досліджується в рамках таких підходів: конструктивного (Б. Андерсон, Р. Бурдєс, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум, В. А. Тишков), інструментального (Н. Глезер, Д. Мойніхін, Дж. Девіс) та примордіального (Ю. В. Бромлей, В. І. Козлов, В. І. Павленко, А. П. Пономарьов та ін.), до якого належить і переважна більшість українських вчених. Серед зарубіжних вчених в рамках дослідження етнічної самосвідомості значна увага приділялася вивченню ідентичності. Трактуювання процесів формування ідентичності, й етнічної, зокрема, пропонує соціокультурний підхід, 4 представники якого – М. Коул, Е. Крос, Г. Спенсер, Г. Теджфел розглядають етнічну самосвідомість як соціокультурно обумовлене, семіотично опосередковане явище, як продукт впливу соціального оточення (сім'ї, школи, засобів масової інформації).

У ряді самостійних напрямків етнопсихологічних досліджень важливе місце належить вивченню етнічної самосвідомості як основного компонента

етнічної спільності. З приводу визначення даного феномена існують різні точки зору. В етнографії, починаючи з 50-х років, міцно закріпилася характеристика «етнічної самосвідомості» як усвідомлення членами етносу своєї приналежності до нього. Зокрема, відомий дослідник етнічної проблематики Ю. В. Бромлей намагався розширити концепт терміна, стверджуючи, що немає достатніх підстав зводити етнічну самосвідомість лише до усвідомлення своєї етнічної приналежності [2].

Спираючись на принцип системного підходу до дослідження самосвідомості особистості, запропонований В. С. Мерліним [5], і з огляду на існуючі наробітки по даній проблемі, виділимо наступні виявлення етнічної самосвідомості особистості: 1. усвідомлення особливостей етнічної культури етнічної спільноти; 2. усвідомлення психологічних особливостей етнічної спільноти; 3. усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей; 4. усвідомлення тотожності з етнічною спільнотою; 5. усвідомлення себе як суб'єкта етнічної спільноти; 6. соціально-моральна самооцінка етнічності [5].

Що стосується структури, то етнічний стереотип є неоднорідним по відношенню до неї (див. Рис. 1). Формально-аналітичний підхід дозволяє виділити в ньому такі компоненти:

- 1) констатацію особливостей чужої етнічної групи;
- 2) відношення до цих особливостей, яке припускає їх оцінку;
- 3) формування певного типу поведінки по відношенню до цієї етнічної групи.

Механізм формування когнітивного компонента етнічних стереотипів ще не достатньо зрозумілий. Через обмеженість міжетнічного спілкування пізнання іншої етнічної групи нерідко здійснюється на основі абсолютизації і перенесення рис, властивих окремим її представникам, на етнос у цілому. В ряді випадків уявлення про чужу групу може виникати навіть через «третіх осіб» без безпосередніх контактів. В результаті формуються лише приблизне, спрощене уявлення про основні властивості й ознаки іншої етнічної групи. Ю. В. Бромлей підкреслює, що етнічна свідомість «не тільки абсолютизує деякі

дійсно існуючі етнічні властивості, але і схильна приписувати як «своєму», так і «чужому» етносу неіснуючі риси. Такі ілюзорні уявлення можуть відноситись і до етнічного стереотипу, і до етнічних символів, в якості яких в цьому випадку фігурують предмети і явища, що в дійсності не відображають особливостей етносу [2, с. 101].

Сформовані системи етнічних стереотипів є тією основою, на якій відбувається побудова відповідної поведінки по відношенню до представників груп інших національностей. Тому знання соціально-психологічних особливостей формування і механізмів функціонування етнічних стереотипів може стати суттєвим моментом у практичному вирішенні питань регулювання міжнаціональних відносин і прогнозування їх результатів як в межах багатонаціональної держави, так і між представниками націй різних країн.

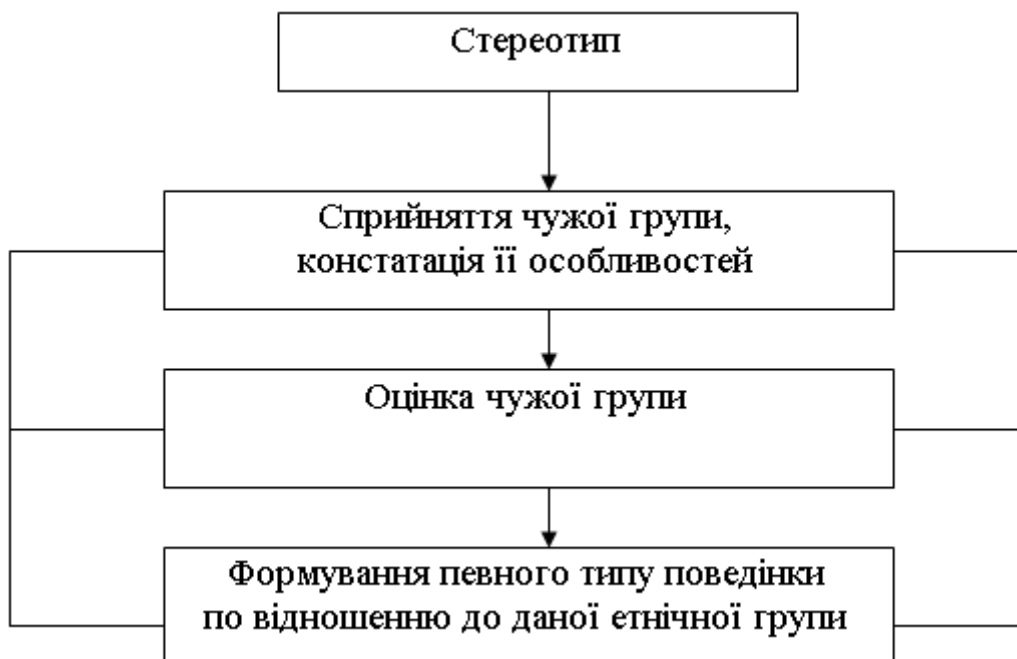

Рис. 1. Структура етнічних стереотипів

Для виявлення і кількісної інтерпретації етнічних стереотипів необхідне чітке визначення сфери їх функціонування (культура, мистецтво, звичаї тощо) і кінцевої мети їх дослідження. В ході підбору методик дослідження необхідно проаналізувати чи сприяє дана техніка вимірювання досягненню мети

дослідження, а також чи будуть достатньо адекватними імовірнісні межі точності у результаті дослідження.

Основні соціально-психологічні методики, за якими можливо проводити дослідження етнічних стереотипів, можна поділити на чотири групи: *шкальні вимірювальні методики, метод спостереження й методи опитування, проєкційні методики, тести, за допомогою яких вивчаються окремі риси особистості* (див. Рис. 2) [6, 8].

Перші прикладні дослідження етнічних стереотипів і етнічних упереджень в етносоціології і етнопсихології проводились на основі шкальних вимірювальних аттитюдних методик і були фактично направлені на вимірювання емоційно-оціночного компонента етнічного стереотипу й етнічного забобону.

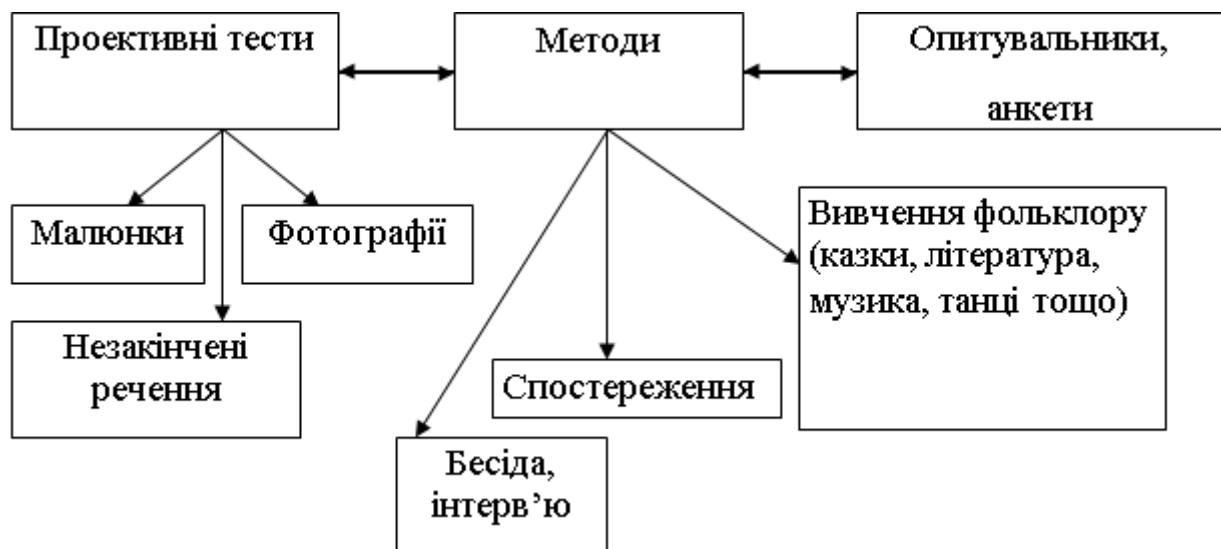

Рис. 2. Основні методи вивчення етнічних стереотипів

Для соціологічних досліджень оціночна шкала була вперше застосована в 1925 р. Є. Богардусом із метою аналізу аттитюдів, фіксуючих ступінь доброзичливості або замкненості по відношенню до представників іншої раси. Шкала Богардуса базується на семи положеннях, що констатують певне ставлення до членів груп інших національностей: припустимість встановлення родинних зв'язків через одруження, дозвіл допуску у свій клуб в якості члена,

можливість сусідства (на вулиці, в під'їзді тощо), можливість роботи за фахом респондента в його країні, можливість прийняття громадянства країни, дозвіл тільки тимчасового відвідання країни, вигнання з країни [1].

Вимірювання етнічних стереотипів і забобонів можна провести на основі психофізичного об'єднаного методу парних порівнянь, котрий базується на законі порівняльного судження. Судження оцінюються групою спеціально підібраних експертів, котрі приписують кожному судженню певний бал. Метод включає більше як двісті вимірювань самих різних параметрів оцінки ставлення до представників інших етнічних груп. Робота за цим методом проводиться по шкалі «відповідність – невідповідність». Незважаючи на ряд істотних недоліків (неминуча суб'єктивність загальної оцінки суджень, що має місце в роботі експертів, складність методу та ін.), метод Терстоуна був використаний для розробки багатьох методик, які використовуються для вимірювання расових аттитюдів [1].

Одною з таких методик є метод суми оцінок Лайкерта [1], створений ним в 1932 р. Цей метод є більш простим за побудовою, але багато в чому подібний до методу Терстоуна. Метод Лайкерта не потребує участі експертів. Його шкала також складається з ряду положень по відношенню до об'єкта або цінності, але вимірювання етнічних стереотипів і забобонів проводиться між полюсами «згоди – незгоди».

Крім виявлення емоційно-оціночного компоненту етнічного стереотипу і етнічного забобону і вимірювання їх за параметрами інтенсивності, стійкості й направленості за допомогою шкільних вимірювальних методик можливе також дослідження і когнітивно-образного компонента за таким важливим параметром, як зміст стереотипу.

В методологічних і прикладних дослідженнях етнічної психології переважають дослідження національного характеру, звичаїв і традицій етнічних груп як складових компонентів психічного складу нації. Етнічні стереотипи, що формуються на основі культурних, побутових і національно-специфічних умов життя певної етнічної спільноти, також є елементами психічного складу нації й

основою формування національної самосвідомості. Розгляд етнічних стереотипів як вихідних елементів, на основі яких відбувається формування компонентів психічного складу нації, може дати ряд переваг для розвитку етнопсихології. За допомогою використання адаптованих методик дослідження національного характеру можна підійти до об'єктивного опису компонентів психічного складу нації через етнічні стереотипи. Такий підхід сприяє математизації процесу дослідження, відкриває можливість наукової обробки одержаних даних статистичними методами.

Одним з основних методів в етнопсихології є спостереження, в результаті якого фіксуються особливості матеріальної й духовної культури (побут, обряди, звичаї тощо) тієї чи іншої нації, народності, етнічної групи. Спостереження поведінки окремих осіб якої-небудь етнічної групи і є першим кроком до складання гіпотез, на основі яких можливо проведення подальших досліджень. В процесі етнографічного спостереження можуть бути отримані особливо цінні дані про когнітивний (поведінковий) компонент структури етнічного стереотипу.

Спостереження такого типу часто страждають відсутністю об'єктивних і наукових критеріїв. Тому для досягнення більшої відповідності між результатами спостереження й дійсністю дослідниками рекомендується використання таких методів, як синтез спостережень різних дослідників і методика систематичного спостереження. Особливою популярністю у етнографів, етнопсихологів і соціологів користуються методи опитування: анкетні методи, метод інтерв'ю, аналіз особистого біографічного матеріалу представників різних етнічних спільнот. Під час використання цих методів дуже важливе значення має точне формулювання питань, що ставляться, склад тих, кого опитують, обстановка, в якій проводилось дослідження. Велике значення має і систематична обробка отриманих даних, їх кодування, і, врешті, їх інтерпретація.

З методів, що застосовуються для дослідження етнічних стереотипів, велике значення мають анкетні методи, котрі при умові попереднього

формулювання гіпотези можуть вважатися одним із найбільш потужних дослідницьких засобів. Методи опитування, зокрема, анкетний метод, мають ту важливу перевагу, що завдяки їм спрацьовує мовна діяльність респондентів, котра найбільш інтимно пов'язана з усіма гранями суспільної психології тих етнічних спільнот, котрих вони представляють. А. Х. Гаджієв вважає, що «продумано складена анкета за умов додержання відповідних пересторог і за умови знання «про що і як питати», відкриває можливість «черпати» інформацію, у зміст якої входять судження, оцінки респондентів, які ранжуються за раніше зафіксованими емпіричними індикаторами і перевіряються за критеріями: обґрунтування, сталості і точності» [4].

Одним із перших методів опитування, безпосередньо направлених на дослідження етнічних стереотипів, вважається відомий метод Д. Катца і К. Брейлі [1], основний принцип якого полягає в тому, що респондентові пропонується вибрати «свою» відповідь із списку раніше сформульованих. Лист опитування Катца і Брейлі складався з 84 прикметників, із яких потрібно було вибрати 5 прикметників, «найбільш характерних» для певної етнічної групи. Недоліки цього методу очевидні: заданість і обмеженість вибору вище згаданим списком призводить до спотворення істинної картини (не створюється стереотип опитуваного в цілому). виправлення деяких недоліків цього методу можливо шляхом сумісного використання методу вільної бесіди з анкетуванням.

В якості інструменту дослідження етнічних стереотипів і забобонів значний інтерес представляють проєктивні методики, використання яких може бути з успіхом спрямоване на виявлення статичних, стійких соціально-психологічних утворень, якими і є етнічні стереотипи. Основною метою застосування проєктивних методик у ході вивчення етнічних стереотипів є дослідження когнітивно-образного компонента [1].

Удале застосування проєктивних методик вельми часто ґрунтується на неабиякій експериментальній майстерності дослідника. До найбільш відомих проєктивних методик, можливість використання котрих для вивчення етнічних

стереотипів не викликає ніяких сумнівів, можна віднести тест Роршаха (часто використовується в зарубіжних дослідженнях), тематичний апперцепційний тест, тести закінчення розпочатих речень, оцінювання фотографій [6, 8].

Методика оцінювання фотографій може бути використана у трьох варіантах:

а) фотографії, що містять визначальну деталь, яка «наштовхує» на відповідь («спрацьовує» чи «не спрацьовує» стереотип);

б) оцінка фотографій за шкалою “подобається – не подобається”, і наступний аналіз отриманих даних відповідно певних критеріїв;

в) оцінка фотографій проводиться на основі співвіднесення з певною етнічною групою й оцінюється за допомогою списку характерних рис або властивостей.

В залежності від кінцевої мети дослідження допоміжним матеріалом можуть стати результати тестування, які спрямовані на виявлення окремих рис особистості. Дейкер і Фрейд виділяють групу таких тестів, що застосовуються в прикладних дослідженнях національного характеру, але використання яких можливе і в рамках дослідження етнічних стереотипів: вимірювання сприйнятливості, вимірювання емоційних реакцій за Стюартом, тест морального світогляду за Бейваласом, тест «внутрішньої справедливості» Ж. Піаже, тест на завершення розповіді, каліфорнійський тест інтелекту, тест оцінювання речень (пропозицій) (якщо виявляється значна кількість згод із повідомленням, то це повідомлення можна прийняти як частину стереотипу), тест, що виявляє художні смаки, малюнок на вільну тему тощо.

Значний вклад у рішення деяких питань проблеми етнічних стереотипів вносять методи порівняльного мовознавства, котрі пов'язані з вивченням особливостей граматичних форм окремих етнічних спільнот.

Значна роль мови у формуванні національних особливостей психіки пояснюється тим, що мова є одним з основних каналів, за допомогою яких відбувається соціалізація індивіда, залучення його до всієї сукупності суспільних відносин, що лежать в основі буття даної нації. Оволодіння рідною

мовою співпадає для особистості з повним усвідомленням своєї належності до певної соціально-етнічної спільноти.

Свідомість особистості піддається впливу лексики, синтаксису, ритміки, мелодики рідної мови, тому і форми висловлювання думок людини носять національний відбиток. Таким чином, національна мова створює своєрідний духовний світ особистості з особливим способом світосприйняття.

До вивчення етнічних стереотипів, до дослідження механізмів їх формування можна підійти, аналізуючи структуру, інтонаційні компоненти лексику, синтаксис мови на основі розкриття семантичних відносин між стереотипами сприйняття, поведінки, спілкування та їх мовними еквівалентами.

Джерелом отримання матеріалу про зародження й механізмах формування етнічних стереотипів вважаються дані, отримані в результаті дослідження засобів соціалізації дитини. Методи таких досліджень спрямовані на вивчення характерних для тої чи іншої спільноти способів соціалізації дитини, тобто прилучення її до культури, соціальних норм, соціальним ролям, символам нації. В процесі такого залучення відбувається формування універсальних систем соціальних стереотипів, що забезпечують у дійсності стан стійкої рівноваги в рамках даного суспільства.

Зазначеними методиками не вичерпується увесь можливий арсенал методів дослідження етнічних стереотипів і етнічних забобонів. Актуальність проблеми вивчення процесу формування і механізмів функціонування етнічних стереотипів потребує подальших пошуків аналізу і необхідної переробки адекватних етнопсихологічних методів у відповідності з конкретними цілями вивчення систем етнічних стереотипів. Матеріали, отримані в результаті використання відповідних методик, інтерпретованих на основі конкретних задач дослідження, будуть сприяти одержанню об'єктивної картини, що відображає особливості відносин між етнічними групами на певному етапі дійсності і можуть стати важливим джерелом інформації в процесі прогнозування й регуляції інтернаціональної спрямованості розвитку міжнаціональних відносин.

Таким чином, для вивчення етнічних стереотипів можливе застосування таких соціальних і психологічних методів як: шкальні вимірювальні методики, метод спостереження й методи опитування, проєктивні методики, тести, за допомогою яких вивчаються окремі риси особистості тощо.

Література:

1. Андреева Г. М. Социальная психология. М.: Издательство "Аспект Пресс" 2014. 363 с.
2. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973. 270 с.
3. Галузьяк В. М., Холковська І. Л. Діагностичний інструментарій класного керівника. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2013. 304 с.
4. Горпинюк І. Психологічна природа і джерела становлення етнонаціональної ідентичності. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». № 5. 2019. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2009-5>.
5. Небилиця Н. В. Етнічна самосвідомість особистості як теоретична та світоглядна проблема. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/108988/32-Nebylitsa.pdf?sequence=1>.
6. Психологу для роботи. Діагностичні методики:збірник /укл. М. В.Лемак, В. Ю.Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород. Видавництво Олександри Гаркуші. 2012. 612 с.
7. Співак Л. Психологічна модель генези національної самосвідомості особистості в юності. Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. Вип. 742. С. 154-162.
8. Стефаненко, Т. Г. Этнопсихология: практикум: учебное пособие. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Аспект Пресс, 2013. 224 с.

6.24. Peculiarities of interrelation of vitality and coping-defense mechanisms of students in educational activity

Особливості взаємозв'язку життєстійкості та копінг-захисних механізмів студентів у навчальній діяльності

Найбільш динамічними періодами формування життєстійкості дослідники вважають ранні періоди онтогенезу, а саме дитячий і підлітковий вік, а вирішальним чинником її розвитку є дитячо-батьківські взаємини. У наукових доробках, присвячених віковим особливостям формування й вияву життєстійкості підлітків, ідеться про важливість наявності в підлітковому віці ресурсів поведінки, що сприяє ефективному подоланню вікових труднощів. Саме в цей період активізуються процеси, пов'язані з розвитком життєстійкості.

І. А. Єршова, М. Є. Пермякова, Т. М. Садкіна під час дослідження виявили як загальні, так і специфічні для юнаків і дівчат підліткового віку зв'язки життєстійкості з копінг-стратегіями й самооцінкою [2]. З'ясовано, що незалежно від статі у підлітків переважають негативні зв'язки між компонентами життєстійкості й копінг-стратегіями. Отже, багато використовуваних підлітками стратегій не підтримують їх життєстійкість. Підлітки ще не володіють навичками ефективного застосування комплексу копінг-стратегій. Водночас, у дівчат ширше коло використовуваних стратегій і більша кількість прямих кореляцій між компонентами життєстійкості і копінг-стратегіями, ніж у юнаків, що дозволяє висновковувати щодо більш гнучкої поведінки дівчат, демонстровуваної у важких ситуаціях.

Становлення і розвиток особистості у юнацькому віці відбувається під впливом різноманітних чинників, які залежать від навчання, соціальної активності тощо. Особистість завжди є породженням своєї епохи. Тому для повноцінного розуміння становлення особистості, необхідне врахування системи її соціального функціонування. У цей період формується спосіб життя

особистості, цілеспрямованішими і осмисленими стають засвоєння нею професійних ролей, включення її в різноманітні види соціальної активності. Спосіб життя, діяльність кожної людини зумовлюються різними обставинами і подіями [8]. Адже саме в цей період відбувається формування життєстійкого подолання стресів. На думку О. В. Юдіної, застосування поняття життєстійкість особистості в навчально-професійній діяльності може сприяти підвищенню фізичного й психічного здоров'я молоді, успішній адаптації до стресових ситуацій, успішній самоактуалізації та особистісній сповненості.

С. Л. Кравчук представила аналіз аспектів проблеми психологічних особливостей життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту [3]. На основі емпіричного дослідження був виявлений прямий значущий зв'язок життєстійкості із задоволеністю якістю життя. Особистість з високим рівнем життєстійкості характеризується оптимістичністю та активністю життєвої позиції. Також було виявлено, що надання переваги духовним цінностям значущо пов'язане з гармонійною взаємодією особистості з оточуючим світом, з можливістю сприймати себе значущою та цінною особистістю, яка здатна повністю включатись у розв'язання життєвих проблем, незважаючи на наявність стресогенних факторів впливу.

На думку М. В. Кобзева, результати дослідження взаємозв'язку життєстійкості й копінг-поведінки в стресовій ситуації у майбутніх фахівців водного транспорту засвідчують, що для високого рівня життєстійкості не притаманна вияскравленість таких стратегій подолання, як емоційно-орієнтований копінг і відволікання. Чим вище життєстійкість людини, тим частіше вона обирає найбільш конструктивний тип копінг-поведінки. Тобто за високого ступеня життєстійкості людина намагається контролювати своє емоційне тло, намагаючись в екстремальній ситуації не піддаватися почуттям, емоціям, не відволікатися на те, що здатне знизити ступінь життєстійкості.

М. В. Логінова, досліджуючи психологічний зміст життєстійкості особистості студентів, виявила взаємозв'язок між компонентами життєстійкості

(залученість, контроль, прийняття ризику) і особистісними ресурсами (темперамент, локалізація контролю, копінг-поведінка). Такі особистісні ресурси, як копінг, орієнтований на емоції; копінг, орієнтований на завдання; загальна інтернальність; ригідність, активність, екстраверсія з великою часткою ймовірності визначають життєстійкість особистості студентів [6].

В. Р. Петросянц, досліджуючи особливості психологічних захистів студентів-психологів з підвищеною і зниженою життєстійкістю, виявила цікаві закономірності [7]. Було з'ясовано, що студенти-психологи з підвищеною життєстійкістю схильні за механізм психологічного захисту обирати «заперечення» і «раціоналізацію», а студенти-психологи зі зниженою життєстійкістю – «проєкцію» і «регресію».

В. Й. Филипович у науковому доробку, присвяченому взаємозв'язку життєстійкості й психологічних захистів за наявності прикордонних психічних розладів і за норми, зазначає, що життєстійкість забезпечує здатність і сміливість особистості бути залученою до ситуації, що змінилася, до процесу пошуку й здобуття нових смислів, уможливорює породження нового ставлення до світу, сприймання та втілення перетворювальні рішення. Захисти покликані забезпечувати цілісність Я-структур та емоційний добробут, зберігати колишнє смислове ставлення до світу і не дозволяють залучатися до ситуації, що змінилася для породження нових смислових взаємодій. Автором відзначається, що високий рівень життєстійкості пов'язаний з низькою напруженістю більшості психологічних захистів. Підсилюють життєстійкість захисні механізми «заперечення» в разі норми і «заперечення» разом з «раціоналізацією» – у разі прикордонного психічного розладу [9].

Ймовірно, життєстійкість студентів може стати домінантою особистості, завдяки якій буде адекватно й ефективно функціонувати система психологічних захистів. У зв'язку з цим видається актуальним дослідження проблеми співвідношення життєстійкості студентів-психологів і вибору механізму психологічного захисту.

І. А. Гуляс дослідила особливості копінг-стратегій студентів та вчителів початкових класів у контексті життєвих досягнень особистості [1]. Узагальнення результатів теоретичного й емпіричного дослідження дали можливість сформулювати автору наступні висновки. Здатність долати перешкоди, не відмовляючись від своєї мети, є важливою характеристикою людини, і успіх швидше приходить до тих, хто цю здатність у собі цілеспрямовано розвиває. Людина, яка порівняно з іншими сприймає стресову подію як менш стресову, має більше шансів її подолати. Особистості з високим рівнем вірності собі, стикнувшись із негативною подією, пояснюють її передусім зовнішніми, нестабільними і специфічними причинами, не вважаючи себе винними, не говорячи про нещасну долю чи погану карму; причини позитивних подій вони вбачають у власній рішучості, активності, наполегливості, терплячості, ставлячи їх собі в заслугу.

На підставі проведеного циклу емпіричних досліджень психологічного здоров'я студентів, М. А. Кузнєцов і Л. М. Зотова висновковують, що життєстійкий профіль особистості позитивно зумовлений особливостями оцінювання студентами власного здоров'я в різних сферах. Надмірно виражені невротичні нахили є перманентним внутрішньоособистісним чинником порушення здоров'я. Відчуття себе здоровим у різних сферах зумовлене тенденціями до використання тих чи тих стратегій подолання життєвих перепон. Позитивні атрибуції важливі для побудови внутрішньої картини здоров'я: показники оптимістичного атрибутивного стилю позитивно корелюють із самооцінкою здоров'я студентів, особливо в психологічній та духовній площинах. На внутрішню картину здоров'я студентів значно впливають їх особистісні якості. Життєстійкість опосередковує вияв особистісних якостей в здоров'язбережувальній поведінці. Загальна спрямованість випробовуваних на пошук середовищних копінг-ресурсів позитивно пов'язана із самооцінкою здоров'я майже у всіх сферах. Оцінювання студентами власного здоров'я в різних сферах і субсферах негативно пов'язане з показниками чутливості до пресингу, що викликає напругу під час навчальної

діяльності в п'яти проблемних галузях. Життєстійкість опосередковує взаємозв'язок між стрес-чинниками навчальної діяльності студентів і самооцінками здоров'я в різних сферах і субсферах. Студенти з високою, а в низці випадків – із середньою життєстійкістю, частіше, ніж нестійкі випробовувані сфокусовані на особливостях навчального процесу, готові до виявлення його недоліків в різних ланках, здатні до суб'єктивного відбиття цих недоліків «мовою» власної внутрішньої картини здоров'я [5].

Результати дослідження, здійсненого С. І. Кудіновим, доводять залежність самореалізації і життєстійкості особистості. С. І. Кудінов проаналізував самореалізацію палестинських біженців, які перебувають у важких життєвих ситуаціях з різними показниками життєстійкості. Зафіксовано, що життєстійкість як властивість особистості за певних умов, у важких життєвих ситуаціях, є предиктором самореалізації суб'єктів діяльності [4]. Автор наголошує на основних індивідуально-особистісних детермінантах вияву самореалізації особистості. Встановлено типи прояву життєстійкості: з високим значенням життєстійкості (активно-залучено-ризиковий тип життєстійкості) і з низьким значенням життєстійкості (пасивно-ризиково-залучений тип життєстійкості) і вияскревлено специфіку самореалізації у респондентів з різними типами життєстійкості. Виявлено психологічну структуру самореалізації в досліджуваних групах.

Таким чином, динамічними періодами формування життєстійкості дослідники вважають ранні періоди онтогенезу (дитячий і підлітковий вік), а також юнацький вік. Життєстійкість, як соціально-психологічна властивість, починає виявлятися в підлітків і зростає в юнацькому й зрілому періодах особистісного розвитку. У науковій літературі наявні дослідження, спрямовані на виявлення особливостей вияву феномену життєстійкості у підлітків і студентів. У наукових доробках акцентовано на важливості наявності у людини психологічного захисту, ресурсів опанувальної поведінки, що сприяють ефективному подоланню життєвих труднощів. Науковці наголошують на тому, що в цей період активізуються процеси, пов'язані з розвитком життєстійкості.

Мета статті – проаналізувати особливості взаємозв'язків життєстійкості та копінг-стратегій, механізмів психологічного захисту студентів у стресових ситуаціях (під час екзаменаційної сесії).

З метою аналізу проблеми властивостей життєстійкості та їх взаємозв'язку з копінг-захисними механізмами у студентів нами було проведено дослідження. Участь у експериментальному дослідженні взяли студенти Донбаського державного педагогічного університету, віком від 18 до 20 років.

З метою дослідження копінг-стратегій студентів було використано копінг-тест Р. Лазаруса, в адаптації Т. Л. Крюкової та співавторів. Для діагностики механізмів психологічного захисту був використаний опитувальник Плутчика Келлермана Конте – методика Індекс життєвого стилю (Life Style Index, LSI). З метою дослідження властивостей життєстійкості використовувалась методика діагностики життєстійкості С. Мадді, в адаптації Д. О. Леонтєва. За допомогою даного опитувальника оцінювалися властивості життєстійкості досліджуваних та їх роль у складі емоційно-функціонального потенціалу.

Результати дослідження властивостей життєстійкості студентів показали, що всі показники виражені на середньому рівні. Така характеристика компонентів життєстійкості свідчить про спроможність студентів витримувати стресову ситуацію, долати внутрішнє напруження у стресовій ситуації та не знижувати ефективність діяльності.

Проаналізовані кореляційні взаємозв'язки між показниками властивостей життєстійкості та показниками копінг-захисних механізмів саморегуляції у студентів. Властивість життєстійкості «залученість» встановлює кореляційні зв'язки: зворотні із копінг-захисними механізмами «втеча-уникнення» ($r \leq -0,479$), «регресія» ($r \leq -0,488$); прямий з копінг-стратегією «планомірне вирішення проблеми» ($r \leq 0,317$). Характер зав'язків свідчить про прихильність студентів до власних цілей. Вони складають плани при вирішенні проблем, особливо у життєвих перспективах. У студентів спостерігаються конструктивні форми поведінки, вони розуміють власну роль при прийнятті рішення. Отже,

студенти виявляють соціальну сміливість, активність й відкритість для спілкування з іншими.

Властивість життєстійкості особистості «контроль» встановлює зворотні кореляційні зв'язки із копінг-захисними механізмами: «втеча-уникнення» ($r \leq -0,414$), «регресія» ($r \leq -0,415$). Це свідчить про те, що студентам властивий контроль над ситуацією та переконання у боротьбі з труднощами. Для них характерні конструктивні форми поведінки, вони зберігають надію на вирішення стресової ситуації, ставлять перед собою цілі, впевнені, що можуть вплинути на ситуацію та готові нести відповідальність. Студенти переконанні в тому, що боротьба із стресовою ситуацією дозволить їм вплинути на її результат, зробити самостійний вибір на своєму життєвому шляху.

Властивість життєстійкості «прийняття ризику» встановлює зворотні кореляційні зв'язки: із копінг-стратегією «втеча-уникнення» ($r \leq -0,343$), захисними механізмами «регресія» ($r \leq -0,492$), «проекція» ($r \leq -0,349$). Це свідчить про те, що студенти сприймають стресову ситуацію як досвід, від якого вони можуть отримати знання й готовність діяти у подальшому, незважаючи на її негативний відтінок. Молоді люди готові активно діяти, приймати особистісну відповідальність з метою вирішення проблеми, особливо якщо це пов'язано з життєвими перспективами. Вони відчують внутрішні сили для додання стресової ситуації.

Досліджені зворотні кореляційні зв'язки між інтегральним показником «загальний рівень життєстійкості» та копінг-захисними механізмами. Загальний показник життєстійкості встановлює зворотні кореляційні зв'язки: з копінг-стратегіями «визнання відповідальності» ($r \leq -0,313$), «втеча-уникнення» ($r \leq -0,474$); з захисним механізмом «регресія» ($r \leq -0,514$). Отже, в стресових ситуаціях студенти готові діяти та виявляти активність всупереч обставинам. Вони ефективно долають стресову ситуацію, про що свідчить середній рівень загального показника життєстійкості. Життєстійкість студентів стримує внутрішню напругу в стресових ситуаціях. Вони мають стійку систему переконань щодо себе і відчують у собі сили її долати стресову ситуацію

шляхом зменшення її значущості. Студенти достатньо активні, у них спостерігаються конструктивні форми поведінки; вони спроможні протистояти стресовим впливам.

Показники властивостей життєстійкості не утворюють зав'язків із показниками копінг-стратегій «конфронтація», «дистанціювання», «самоконтроль», «пошук соціальної підтримки», «позитивна переоцінка»; показниками захисних механізмів особистості «витіснення», «заміщення», «заперечення», «компенсація», «гіперкомпенсація», «раціоналізація».

Таким чином, показники властивостей життєстійкості утворюють зворотні зв'язки із копінг-стратегією «втеча-уникнення» та захисним механізмом «регресія». Показник властивостей життєстійкості «залученість» має прямий зв'язок із копінг-стратегією «планування вирішення проблеми». Показник «загальний рівень життєстійкості» має зворотній зв'язок із показником копінг-стратегії «визнання відповідальності». Показник «прийняття ризику» показав значущий зворотній зв'язок з захисним механізмом «проекція». Отже, успішність саморегуляції студентів у стресових ситуаціях визначається своєрідним репертуаром копінг-стратегій, захисних механізмів та компонентів життєстійкості. Упевненість у свої сили надає можливість студентам ефективно долати стресову шляхом зменшення її значущості, яка у свою чергу має тісний зв'язок із копінг-захисними механізмами.

Отримані взаємозв'язки показників властивостей життєстійкості з показниками копінг-захисних механізмів. Життєстійкість студентів містить компоненти копінг-захисних механізмів: зменшення активізації копінг-стратегій «втеча-уникнення», «визнання відповідальності» та підвищення активізації копінг-стратегії «планомірне вирішення проблеми», зменшення напруження механізмів захисту «регресія», «проекція». Ефективність саморегуляції студентів за наявності помірного рівня життєстійкості, тобто за відсутності стійкої життєствержувальної системи переконань визначається гнучкістю властивостей життєстійкості, можливостями формування ресурсів, індивідуального стилю їх витрачання і компенсації.

Усе вище викладене дозволяє зробити такі висновки. Конструкт життєстійкості містить три компоненти (залученість, контроль, прийняття ризику), які є відносно автономними й мають індивідуальні відмінності та різний рівень узгодженості із загальним ступенем життєстійкості. Найбільш динамічними періодами формування життєстійкості вважаються дитячий і підлітковий вік. Рівень вияву життєстійкості як соціально-психологічної властивості зростає в юнацькому й зрілому періодах особистісного розвитку. У юнацькому віці рівень життєстійкості особистості дозволяє прогнозувати її успішність в навчально-професійній діяльності, активність життєвої позиції, задоволеність життям, успішність самоактуалізації та самореалізації. Властивості життєстійкості досліджуваних виражені на середньому рівні. Характеристиками життєстійкості студентів є показники життєстійкості, цілеспрямований аналіз ситуації, планування своїх дій з урахуванням стресових ситуацій, відмова від стратегії втечі від проблем, безпідставних самозвинувачень, використання захисних механізмів.

Література:

1. Гуляс І. А. Копінг-стратегії у контексті життєвих досягнень особистості. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(20), Issue: 40, 2015. С. 72-75. www.seanewdim.com.
2. Ершова И. А., Пермькова М. Е., Садкина Т. М. Связь жизнестойкости с самооценкой и копинг-стратегиями у юношей и девушек подросткового возраста. *Педагогическое образование в России*. 2019. № 4. С. 133-140.
3. Кравчук С. Л. Психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту. Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. № XI.I 2018. С. 27-38.
4. Кудинов С. И., Кудинов С. С., Хаммад С. М. Жизнестойкость как предиктор самореализации личности в трудных жизненных ситуациях. *Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития*. 2017. Т. 6, вып. 3 (23). С. 229-238.
5. Кузнецов М. А., Зотова Л. Н. Жизнестойкость и образ здоровья у студентов. Х.: Изд-во «Диса плюс», 2017. 398 с.
6. Логинова М. В. Психологическое содержание жизнестойкости личности студентов: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 2010. 21 с.
7. Петросянц В. Р. Особенности проявления механизмов психологической защиты студентов-психологов в вузе в зависимости от жизнестойкости. *Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития*. 2016. Т. 5, вып. 3 (19). С. 250-254.
8. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: Навчальний посібник. К.: Академвидав, 2005. 360 с.
9. Филиппович В. И. Взаимосвязь жизнестойкости и психологических защит при пограничных психических расстройствах и в норме // *Вестн. Кемеров. гос. ун-та*. 2014. № 4-1 (60). С. 135-139.

Annotation

Part 1. Study of the "life quality" phenomenon: philosophical and psychological aspects

- 1.1. *Kateryna Averina, Hanna Varina. Social and psychological determinants of academic mobility of university students of socionomic profile.*** The scientific article is devoted to the analysis of the problem of formation and development of academic mobility of participants of educational process. Domestic and foreign scholars study academic mobility in various aspects, which gives grounds to argue about the multi-vector nature of this aspect, which belongs to different areas of humanities. In this article we consider academic mobility in the context of integrative personality quality. All aspects of mobility are analysed through the prism of personal psychological characteristics (abilities) and active state (readiness). The study found that mobility, as a quality of personality, is a form of individual response to various external and internal conditions. In this regard, mobility is one of the forms of adaptation of the modern individual to the socio-economic conditions that are developing dynamically.
- 1.2. *Nadiya Dubrovina, Lidiya Guryanova, Vira Dubrovina. Cost analysis as a tools for the analysis of effectiveness and efficiency of health care system.*** Cost analysis plays an important role in the evaluation of the effectiveness and efficiency in healthcare system. In the article the different approach for the analysis of the costs in health care system are considered and their role in the assessment of effectiveness and efficiency is emphasized. Such methods as cost-effectiveness analysis, cost-benefit analysis, cost-utility analysis and others are characterized and discussion about their application for practical and research issues is provided. It is concluded that the costs analysis in health care should possess the powerful information databases and different types of costs should be accurately collected, statistically elaborated and applied for the enhancement of decision making and national health policy.
- 1.3. *Iryna Anhelko, Yuliya Zintso, Lubomyr Ribun. Conceptual bases of an estimation of the basic components of a standard of living of the population of Ukraine.*** The development and well-being of any country, first of all, depends on the financial situation of its population. A country will never be rich if a significant part of its population is impoverished, and another – with the current level of income is unable to meet their own living needs, to form a sufficient level of savings. In Ukraine, unfortunately, in recent years there has been a deterioration in the general economic situation, there is a significant lag in real life from existing standards, there is a high level of public dissatisfaction with the government. Therefore, today, the question of a conceptual approach to the study of the main components of living standards through the prism of analysis and evaluation of the latter is important. As you know,

the main components of living standards are financial status, living conditions and social environment.

Each of the components of the standard of living has its own characteristics, specifics and distinctive features. In general, the study of the components of living standards on the basis of a conceptual approach allows to determine the basic principles of public policy to create favorable conditions for long, safe, healthy and prosperous life, ensuring economic growth and social stability.

1.4. Victoria Atiushkina, Svitlana Rakytska, Hanna Davydova. Means of professional self-determination in career planning. The article considers the relationship between the definition of quality of life, based on international quality assessment systems, and the goals of sustainable development "Quality education" and "Decent work and economic growth". The article reviews the approach to life-long career development through vocational guidance, training and further improvement of knowledge and skills. It uses the opportunities provided by the European Union programs for individual academic and non-academic mobility, for the implementation of educational, scientific, research career goals, for professional growth.

1.5. Hanna Varina, Iryna Bulakh, Valentyna Voloshyna. Features of the introduction of immersive technologies as components of auxiliary and alternative communication in the psychological support of children with autism spectrum disorder. The scientific article considers the topical issue of specificity and algorithm of introduction of innovative immersive technologies in the process of psychological and pedagogical support of children with autism spectrum disorders. According to the results of the analysis of scientific research, the Unified Clinical Protocol of primary, secondary (specialized), tertiary (highly specialized) medical care and medical rehabilitation "Autism spectrum disorders (general developmental disorders)", the classifier of approaches to correction, development and training of children with ASD immersive technologies for further implementation in a comprehensive program of psychological and pedagogical support of children with ASD.

1.6. Larisa Deynichenko, Olena Bahryantseva. Features of socio-psychological adaptation of entrepreneurs in quarantine. The article substantiates the relevance of the study of the features of socio-psychological adaptation of entrepreneurs. The approaches of scientists to determine the essence of the concept of adaptation are analyzed. The malts of socio-psychological adaptation and levels of stress resistance of entrepreneurs in quarantine conditions have been investigated experimentally. A comparative analysis of the manifestation of stress resistance with the experience of doing business. A link has been established between the level of adaptation and the resilience of entrepreneurs.

1.7. Olena Reznikova, Natalia Bondarenko. Personal development of elderly people in the aspect of activities of public organizations. The article presents the analysis of the problem of personal development of people of respectable age in terms of the activities of public organizations. The most significant signs, factors, criteria of aging are determined. The phenomenon of senescence in psychological theories is considered. Emphasis is placed on the presence of the potential for personal growth in people of respectable age. The necessity of ensuring the active life of the elderly and

the possibilities of their self-realization are proved. The experience of the public organization “Age of Happiness” concerning the organization of the elderly in the community is presented. The main ways of socialization of elderly people, means of achieving their psychological well-being are revealed.

1.8. Maksym Reutskyi, Ellina Karepova. Improving the quality of life and rehabilitation against the background of post-COVID-19 syndrome: the use of biosuggestive therapy. The publication considers topical aspects of improving the quality of human life against the background of Covid-19 disease, namely: characteristic symptoms and features of postcovid-syndrome, the specifics of client appeals and complaints, as well as successful experience in using the method of psychocorrection and psychotherapy biosuggestive psychotherapy. It was developed in Ukraine and successfully used in Europe and Ukraine to correct psychosomatic and neurotic disorders.

1.9. Svitlana Sukhomlin. The phenomenon of quality of life in modern society: quality of life – how to measure and achieve. The publication addresses current issues of quality of life – a phenomenon that is quite new for Ukrainian and foreign psychological science, in the context of which it can be seen as the ratio of desires and inner experiences, human perception of the environment in the context of culture, society, values, expectations and goals. The article considers the most basic and general concepts of quality of life in relation to the client's request in the course of individual and group therapy, which is often identified as the achievement of personal "happiness".

1.10. Olha Temchenko. The quality of education as one of the factors of the «quality of life» of a person. The article reveals the theoretical aspects of the problem of «quality of life» and «quality of education». It is proved that «quality of education» is a component of «quality of life». The meaning of the concepts «quality of life» and «quality of education» is specified. The analysis of development of the theory and practice of development of system of maintenance of quality of education in Ukraine is carried out. Quality of life is defined as a socio-economic category with a set of criteria and indicators, one of which is the quality of education.

1.11. Svitlana Shevchenko, Hanna Varina. Features of the emotional sphere of teachers in the period of professional activity in the conditions of distance learning. The article presents the results of the study of the emotional sphere of teachers in the period of professional activity in the conditions of distance learning as a temperamental personality trait. According to our authors, the identification of persistent emotional experiences, the subject's tendency to optimism or pessimism, to a positive or negative emotional background can be done by identifying the prevailing modal characteristics of emotionality: emotions of joy, sadness, anger and fear. It is concluded that the sphere of professional activity of teachers in the conditions of distance learning is quite specific, which is definitely related to their emotionality and emotional sphere.

Part 2. Financial and economic instruments to improve the life quality

2.1. *Gafar Baghirov. Formation of agrarian entrepreneurship in the liberated territories of Azerbaijan.* Restoration and development of agriculture in our liberated lands is one of the main tasks before us now. This article provides an overview of the damage caused to agriculture by conflicts / wars and the world experience in restoring agriculture in post-conflict zones. On this basis, the directions of agricultural recovery in the liberated territories of Azerbaijan were identified, as well as the expected production indicators as a result of the restoration of agriculture in these areas were forecasted.

2.2. *Alina Chaikina. Features of HR management digitalization as the basis of the modern enterprise development.* Personnel processes at the enterprise can no longer be imagined without specialized information systems that allow automating the processes of selection, personnel accounting and administration of personnel, internal communications, training of HR analytics, evaluation, and more.

Authors emphasize that the personnel focus of the future is to form an employee development plan that best meets the business strategy and customer expectations, personnel decisions through data analysis. In the short term, HR managers must organize their work so that the business can take full advantage of the joint work of people and machines, i.e. prepare staff to work together with the latest technologies.

In the article was defined that the digital transformation of HR management involves a revision of the enterprise personnel policy in the direction of the implementation of remote forms of work and digital methods of communication. The focus is on the smart working model, which uses new technologies to increase productivity and job satisfaction through the organization of digital jobs.

Authors proved that there are significant changes in HR management: savings in finding qualified personnel; increasing the confidentiality of information; reduction of administrative costs. To get the maximum benefits from the introduction of digital technologies, HR competencies should be clearly defined, differentiated by levels, applied to the performance of any functions of HR management.

2.3. *Alona Goloborodko. Challenges and factors of mergers and acquisitions to improve quality of life.* The article is devoted to important issues of economic development. The globalization of the consumer market requires new management approaches that enhance the competitiveness of enterprises and the quality of life. At the same time, modern models of competitive behavior have transformed from tough competition to business organization based on the creation of associations. The main method of such mergers can be mergers or acquisitions of enterprises. The article discusses the main problems and factors in the course of mergers or acquisitions, highlights ways to reduce risks and aggregators to accelerate the integration of enterprises.

2.4. *Nataliia Kashchena, Nadiia Kovalevska, Iryna Nesterenko. Monitoring of natural capital indicators as tool for achieving sustainable development goals.* The article presents the results of the analysis of the food industry, indicating that in modern conditions of economic management, it has a significant impact on the environmental and economic development of the world. The chronological interpretation of the key

international events aimed at solving environmental problems by highlighting the stages of formation of international initiatives to protect natural capital is developed. A detailed analysis of global and national Sustainable Development Goals related to natural capital is made. These goals should be the basis for the formation of a national institutional model to ensure their achievement.

2.5. *Katarzyna Michura, Marcin Oleksiuk, Paulina Szastaj.* Managing a partnership to raise funds for an international research and development project – a case study. The article aims to present, as an example of good practice, a joint Polish-Czech project, the assumptions of which were the basis for the preparation of an application for funding from partner universities. The publication also shows that the creation of cross-border solutions may have not only a research perspective, but also an implementation perspective. It deals with the issues of financing activities in the scientific field and indicates the need to create international teams, but above all teams in an interdisciplinary perspective. The interpenetration of scientific disciplines gives the opportunity to create innovative fields of study that respond to contemporary challenges and needs of the labor market. Importantly, the presented example shows that the implementation and inclusion of final target groups already at the stage of creating educational resources can bring tangible effects and benefits for all stakeholders.

2.6. *Marharyta Mukhina, Liana Yancheva.* Components of quality of life of the population of Ukraine as a tool for formation of management decisions on safe operation of trade enterprises. The article considers population life quality as complicated complex category that serves as an important social and economic criterion during choosing the directions and priorities of economic development and safe operation of trade enterprises. The authors stressed that trade enterprises financial security management should be considered as system of principles and methods of development and implementation of management decisions, which are related to providing the protection of its priority financial interests from internal and external threats.

2.7. *Kamran Nabizade.* The main features of the foreign trade policy of small open economies. From the above, it can be concluded that there are two possible aspects of increasing the openness of the economy: high openness brings significant benefits for the country (especially deepening of specialization, rational allocation and use of resources, benefiting from best practices, increased competition, etc.) On the other hand, for the financial and economic system becomes a source of risk and creates a dilemma in determining the country's development priorities: participation in free global trade or protection of the internal market.

If we summarize all these, we can say that it would be more accurate to classify countries according to their level of development, that is, according to high, medium or low development. Thus, developing countries such as Azerbaijan should give priority to high technology markets in their trade activities in their foreign trade policy.

2.8. *Kacper Pokusa.* Cross-border cooperation of local government administration – the essence and manifestations. The study examines the main aspects of cross-border cooperation at the level of both individual countries and regions. Different approaches

to the identification of the concepts of cross-border, cross-border cooperation, international cooperation of regions are considered. The author identifies differences in the organization of cross-border and international cooperation at the level of local governments.

2.9. *Liudmyla Shchetinina, Svetlana Rudakova, Nataliia Danylevych, Ivan Ryabokon.*

Quality of working life of teachers in the conditions of coronavirus COVID-19: organizational and economic aspect. To analyze the impact of the COVID-19 pandemic we conducted sociological research, questions for which we grouped according to various components of quality of working life – financial component, decent working conditions, social security, development, and self-fulfillment. Assessment of quality of working life of teachers becomes specific with the introduction of quarantine restrictions as there appeared some epidemiological determinants – features of teaching online, the prevalence of organizational and technical conditions of work, features of motivation of scientific and pedagogical workers, the risk of deterioration of the mental and physiological health, communicative isolation.

2.10. *Wladyslaw Wornalkiewicz.* **Business modeling with the application of UML.**

The traditional design of an IT application, especially as extensive as an ERP-class object-oriented system, is very time-consuming. In order to develop a solution dedicated to a specialist company for which there is no adequate software, one is forced to make the effort to build an original system. It is then necessary to go through the various stages of creation, starting from the analysis of the existing state, development of block diagrams of individual modules, organized database and development of interfaces and configuration of the local network. For this purpose, various supporting tools are used to accelerate the time to obtain subsequent elements of the complex hierarchical structure of the IT system. One of them, discussed in this material, is the graphical UML language, used in many tools. It combines the work of a designer with the coding of a programmer for a specific business project. This language is an electronic collection of symbols used to formulate diagrams. The Cache programs allow to generate a list of the source code of the developed system diagram in the indicated language. Then, one just needs to compile the whole in the form of a package and improve the details of the parameters and options, especially in the field of in-put/output interface.

2.11. *Mariya Belenkova, Tetyana Marenych, Iryna Rahulina.* **Accounting models and control of the turnover of economic assets.**

In modern conditions of primary documentation automated processing usage, knowledge of accounting mathematical models opens up opportunities for more efficient and complete use of various automation techniques at all stages of work, as well as mastering the methodology of controlling the movement and use of economic means and their sources in agricultural enterprises. The paper proposes the systematization of individual accounting data, as well as detailed painstaking work on the procedure for using these indicators to verify the movement of funds of enterprises in the process of their circulation play an important role in improving the methodology of economic control.

2.12. Asia Bogachova, Tetiana Semenko. Improving the organization of marketing activities at the enterprise: researching the level of customer satisfaction.

The article discusses various systems for assessing the level of customer satisfaction with the products (services) of a modern enterprise, as well as the specifics of measuring the level of satisfaction in the service sector on the example of the legal company PRIMLEX LLC. The possibilities and advantages of the CSI (Customer Satisfaction Index) and NPS (Net Promoter Score) methods in the study of the level of customer satisfaction for the legal sector are investigated. The practical results of the study are to apply the author's recommendations to increase the effectiveness of assessing the level of customer satisfaction LLC "PRIMLEX".

2.13. Liudmyla Zveruk, Yuliya Zhyzhka. Banking risks and the need for crisis management.

The specificity of the functioning of banking institutions leads to crises in the banking sector. A feature of banking crises is the impact on the activities of other business entities and economic systems. Therefore, the issue of timely response and impact on destabilizing factors through anti-crisis management of banking institutions is relevant. The crisis combines the processes of imbalance and qualitative renewal of the components of the organization. The banking crisis is a complex concept that manifests itself in the institutional, organizational and systemic nature. The causes of banking crises are considered depending on the depth, specifics and sources. The main conditions of quality crisis management are: the effectiveness of the organizational and information component, the implementation of the risk management system, the harmonious combination of crisis management with the overall management model.

2.14. Diana Maksymenko. Priorities of regional development in the context of ensuring the quality of life of the population.

Ensuring the development of the country, the welfare of its population directly depend on the correct social policy of the state aimed at improving the quality of life. Economic growth is usually seen not only as an important economic goal, but also as an indicator and source of economic development of the region and countries as a whole. Stable development of large, medium and small businesses in the region is the key to a competitive economy, which in turn contributes to solving a wide range of social and humanitarian problems. Modernization of the health care system, modern and high-quality education and training, cultural development, development of physical culture and sports, creation of an affordable housing market, improvement of quality of life, development of the pension system, sustainable development of the environment are all regional development priorities.

2.15. Tetyana Marenych, Olena Lutsenko, Liudmyla Polyvana. Calculation method of production cost (works and services) as an element of accounting policy of agrarian enterprises.

The article reveals the importance and features of cost accounting and costing of products (works and services) in agricultural enterprises. It has been substantiated that the optimally chosen rules of accounting for production costs and calculating the costs of production (works and services) allow the company to: generate reliable data on the cost of production; provide relevant information for pricing products (works and services); analyze and effectively control production costs. It has been concluded that national and international accounting standards define only

the general principles of calculation of production cost (expenses) and do not contain a clear method of calculating the cost of products (works and services). Each company must determine specific rules for determining the actual cost independently and fix them in the accounting policy order. Clear regulation of accounting procedures for costs and costing of products (works and services) ensures the improvement of the quality of information for planning, forecasting, analysis, control and sound management decisions.

2.16. Serhii Momot. The role of social responsibility of business in improving the quality of life of the population of the region. The importance of considering the issues of improving the quality of human life has been proven. Three forces have been identified that most affect the possibilities for improving the quality of life – government, society and business. It has been proven that business has the most influential levers to ensure the quality of human life through the implementation of the principles of corporate social responsibility. The historical aspects of the emergence of the concept of corporate social responsibility are analyzed. The article reveals the modern content of the concept of socially responsible behavior of business entities. The directions of implementation by representatives of the business environment of the principles of corporate social responsibility are characterized.

2.17. Liubov Niekrasova, Margarita Stepanenko. The impact of territorial production systems on the quality of life. The process of formation of united territorial communities in Ukraine is analyzed. The integrated nature of the impact of production development in the conditions of decentralization and growth of economic capacity of united territorial communities in Ukraine on the level of welfare of their population is substantiated. The concept of strategy of sustainable development of the enterprise in the conditions of decentralization which is based on acceptance of administrative decisions on the basis of a complex of targets of sustainable development of the enterprise, branch features and needs of sustainable development of a certain united territorial community and society as a whole is developed.

2.18. Mykhailo Oklander, Maryna Kirnosova, Oksana Yashkina. The role of labeling on food packaging in ensuring quality of life. The article considers the impact of the new legislation of Ukraine in the field of food market regulation on the improvement of life of the population. Nutrition is a basic physiological need of man. The availability of information about products on the market, its reliability is an important step in improving the culture of consumption. The new legal regulation is aimed at counteracting unfair competition, misleading the consumer through false claims about the product, wording about its characteristics, which can be interpreted in two ways. Under the new rules, it is impossible to exert psychological pressure on the consumer when promoting food products, to intimidate him, to encourage him to buy more certain products. The legislation establishes what information should be provided to the consumer on the product packaging. Allergens and products of intolerance should be highlighted in font, color, be visible. The information must be legible and visible.

2.19. Natalia Ryzhikova, Nataliia Birchenko. The innovative orientation concept of agro-industrial production enterprises and associations investment activities.

The article substantiates the theoretical and methodological and methodological foundations of the effectiveness of innovation and investment activities of agribusiness entities. The factors of formation, functioning and development of innovation and investment activity of enterprises are determined. Based on the application of the method of expert assessments, the author singles out a number of factors that most stimulate or, conversely, limit the development of innovation and investment activities of enterprises and associations of agro-industrial production. Stages of realization of partnership relations between institutes of mutual investment and the state in the course of realization of projects of the enterprises of agro-industrial production based on concession bases are allocated.

2.20. Ruslan Chemchykalenko, Dmytro Shyshkin, Dmytro Nestorenko. Principles and strategy of pricing in a new digital era.

The article considers the principles of pricing in the digital era. The analysis of classical approaches to pricing is carried out and their shortcomings are indicated for use in modern pricing strategies. The analysis of several modern research demonstrating the use of economic and mathematical methods and methods of artificial intelligence for the formation of pricing strategies in the digital era. Based on the analysis of modern research, general recommendations were formulated for the formation of pricing strategies in retail, considering the digital era.

Part 3. The physical culture and sports role in the healthy lifestyle formation

3.1. Tadeusz Pokusa, Filip Pokusa. Activity and physical education of young people as a way of quality of life.

Physical activity is one of the basic ingredients of a healthy lifestyle. When properly formed in school age, it is easier to maintain into adulthood. Sport has always attracted fans – the inhabitants of the region. Well-organized sports events, their popularity and media coverage often translate into the assessment of the activities of the authorities by the local community. The authors substantiate that, it is necessary to strive for such situations that the physical activity of young people is visible in the region, that it becomes its "living advertisement" and influences the dynamic development of the region and the quality of life of its inhabitants.

3.2. Karyna Hoida, Dmytro Diianchuk, Maksym Yanchuk. The influence of sports tape on the formation of a healthy lifestyle.

The article identifies the topicality of the introduction of therapeutic and rehabilitation methods of kinesiology – taping. Important criteria for the formation of young people for a healthy lifestyle have been considered. Analysis of types and methods of kinesiological use – taping. The main types of traumatic injuries are named and it is investigated as the most effective to apply taping in the medical-rehabilitation period at different types of traumas.

3.3. Nadia Kotsur, Lidia Tovkun. Formation of a healthy lifestyle of pupils in hierarchy of life's values.

The question of formation a healthy lifestyle of pupils in the system of life's values is considered in the article. The results of researches of pupils of senior

forms in conducting a healthy lifestyle, attitudes to personal health, self-appraisal of the health and adherence to the hygienic standards of the daily regime of the day are shown in it. The forming of pupils in regard to the place of health in the hierarchy of life values shown that 30% of schoolchildren are dismissed of the first place to the family, 10% – friendship, 60% – health; 30% by respondents pupils have not conscious attitude to their own health. The significant percentage of schoolchildren with rational deviations from a hygienic point of view of day's regime is a factor of the risk of violation of the health and development of chronic non-infectious diseases is determined.

3.4. Yuliia Muskharina, Kristina Zaitseva, Oleksii Pozdnukhov. Justification of the effectiveness of the student's own health program. The structure of training in special medical groups. Recommended areas of practical implementation of hygienic principles of recovery and rehabilitation. It is noted that a homework is the essential element of the initial rehabilitation stage. Consider the following lesson structure: introduction (20 min), main part (40 minutes) the final part (20 minutes). It is determined that it is necessary for rehabilitation to use scientifically-provided programs, responsible attitude to staffing groups, pedagogical control, ensuring student motivation, pedagogical counselling on recovery and a healthy lifestyle.

3.5. Olena Nievorova, Valentyna Cherniy, Yaroslava Logvynova. Peculiarities of reactions of adaptation of cardiovascular system of schoolchildren to physical loading. Attention to this area of research explained the feasibility of finding a differentiated approach to physical education by means of its individualization based on performance properties of nervous processes.

Great importance at the problem of adaptation of children to physical activities, especially for younger schoolboys as they further increase the effectiveness of physical performance depends on matching features of the organism and capacity load they carry. Meeting the needs of the organism in increased oxygen during muscular work provided anatomical and functional capacity of the cardiovascular system and mechanisms of its functionality to meet regulation values circulation intensity exercise.

Considered variability indices cardiovascular of the boys 6 years course of the exercise of power density of 1 W per kg body weight shows the influence of the properties of nervous processes to the ratio of heart rate, cardiac output, minute volume of blood in different subgroups of children.

Revealed that while performing load power density of 1 W per kg of body weight of the boys 6 years were the highest rates of heart rate in the subgroup of children with low levels of functional strength and mobility of nervous processes, and the least – in the subgroup with high levels. The major indexes were minute volume of blood in subgroups of children with high levels of properties of nervous processes, and the least – of the children with average levels.

It is shown that when performing exercise power density of 1 W per kg of body weight of the boys 6 years, all the studied parameters cardiovascular system increased, but to varying degrees depending on the properties of nervous processes.

To predict the nature of adaptive reactions in the functional system of providing of oxygen necessary to take into account individual performance properties of nervous processes younger schoolboys.

3.6. Oleksii Stasenko, Irina Sundukova, Olena Radionova. The use of means of physical culture in ensuring a healthy lifestyle of students in secondary schools. This paper emphasizes that today Ukrainian society is faced with the need to preserve the health of the younger generation, i.e. high school students. The means to achieve this important task should include active promotion of the value of health in society, education of health culture, formation of a healthy lifestyle and involvement of children in regular physical culture and sports.

The article states and substantiates that an effective means of maintaining and promoting health is physical culture, which is an important means of ensuring the full development of children and adolescents, strengthening their health and forming a healthy lifestyle.

3.7. Alexandr Kholodnij, Liana Arakelian. Health orientation in education preschool children. The article theoretically substantiates and proves that the health orientation in the education of preschool children is a purposeful, comprehensive process of interaction of children, teachers, parents, the main purpose of which is to understand the importance of maintaining and strengthening health by mastering health techniques. As a result of the practical use of rehabilitation techniques, their effectiveness has been proven: reducing morbidity, increasing the motivation of children to improve their health and forming a culture of health for preschool children.

3.8. Olga Shevchenko, Anastasiia Melnik. Scientific and methodological fundamentals of the organization of health classes by physical culture on production. It has been found that achieving significant results in solving the physical health of the population requires new approaches, technologies and means of influencing the body. It is proved that the use of exercise during working hours helps to restore professional performance by reducing fatigue. The speed of fatigue depends on the specifics of work: it occurs much faster when performing work, accompanied by a monotonous posture, muscle tension, less tired rhythmic movements. The use of physical culture for professional and applied purposes guarantees the achievement of a person as a specialist of the necessary psychophysical qualities and properties, maintaining his health and creative longevity, good performance, reducing the loss of working time due to illness, prevention of occupational diseases, performance of official and social functions.

Part 4. Humanism and spirituality as factors of strengthening personal resources and improving the life quality

4.1. Larysa Bogush. Socio-cultural identity of the community as a basis for the individual labour potential' formation and embodiment. The article reveals the essence, principles of formation and implementation of productive potential of socio-cultural identity of individuals, functional and territorial communities of different scale in the conditions of actualization of the problems of state integrity and ideological consensus of socium. Socio-cultural identity is interpreted as a combination of cultural and living, cultural and productive, cultural and spiritual, ideological characteristics of communities, detailed in the respective individual values, views, signs and indicators of self-determination and self-comprehension, and serves as a basis for social harmony and solidarity and a factor for maintaining national security, establishing processes of sustainable reproduction of competitive economy.

4.2. Valentyna Afanasenko, Taisiia Komar. Development of creative potential of personality in the space of education as a factor of strengthening personal resource and improving the quality of life. The article describes in detail the model of development of creative potential of the individual in the space of education, which is developed on the basis of integration of positions of the general step-by-step model of transformative learning J. Mezirow. The interpretation of step-by-step form as the most general scheme of developmental movement of individual creative potential is highlighted, which is determined through the parameters of nonlinearity, openness, infinity, uncertainty. The classification of steps of development of creative potential with their further careful analysis is outlined, namely: crisis experience; reflection of the current state; transgression; recognition of the significance of the experience; determining the range of possible prospects on the basis of transformational neoplasms; strategic activity planning; responsibility of their own creative realization; acquisition of competencies and confidence in the implementation of productive life; reintegration of one's life on the basis of conditions dictated by a new semantic perspective.

4.3. Inna Shatalovych. Freedom as self-determination in the European philosophy of the early twentieth century. The category of freedom receives a new dimension in European philosophy in the first half of the twentieth century. The prerequisites for this rethinking have a connection with the philosophy of life (F. Nietzsche, A. Bergson). Spiritual and worldview accents are shifting from hetero-determination to auto-determination. The teachings of psychoanalysis (Z. Freud, K. Jung) and existentialism (J. P. Sartre, N. Berdyaev) are examples of such a shift. Thinkers abandon the idea of external determination in favor of self-determination. Consciousness and freedom acquire essential autonomy and the status of a determining principle.

4.4. Oleksandr Shatalovych. «Civilization of love» vs «anti-civilization» in the modern globalized world. The concepts of "civilization of love" and "anticivilization" help to characterize the state of society in the era of globalization. The concept of "civilization of love" is a key concept in the socio-philosophical views of John Paul II. A family that is built on "beautiful love" is the basis for this concept. The most important dimension of the "civilization of love" is self-giving as a gift to others. John Paul II contrasts the "civilization of love" with "anti-civilization", which is based on utilitarianism, individualism and egoism of consumer society. "Anticivilization" originates in the rationalism of Modern times, in which there is a separation of spiritual and material in people, which opened the way to the perception of people as a material for the production of consumer goods. According to John Paul II, the civilization of love will find itself when the truth about the unity of personalities in the family shines again.

4.5. Ivanna Shevchuk, Tetiana Dubyna. Activities of supported housing in Ukraine. The activity of the charity organization "Dim Myloserdia" is considered in the article. The specifics of the institution and the services provided in it are described. There is a list of scientists who studied the problem of social protection and support of people with disabilities was studied. The article gives statistics on the number of disabled people. There are also conclusions on the problem of creating centers for social adaptation, development and rehabilitation of children with disabilities in Ukraine.

Part 5. Legal responsibility mechanisms in the context of globalization

5.1. Svitlana Hlushchenko. Legal bases of realization of legal regulation of business activity in the conditions of globalization. This article discusses the main provisions of business regulation in the context of globalization. It was identified that globalization could also serve as a tool for dividing the world and intensifying confrontation. In particular, this applies to the economy, where the development of globalization is closely linked to the intensification of competition in the world market for control over natural resources and information space through the use of new technologies. Under these conditions, small and medium-sized enterprises with a high sensitivity to innovation and adaptation to the changing market situation have new opportunities to play a more important role in the world economy.

It was noted that the right is based on the freedom of entrepreneurial activity, i.e. on the real possibility of a person at his own discretion and risk of economic activity, not prohibited by law, in order to make a profit.

This article also examined the state regulation of entrepreneurship carried out in accordance with the following provisions of the Constitution and the law of Ukraine.

5.2. Tetiana Duiunova. Globalization processes and their influence on the development of criminal liability legislation. The article considers the concept of globalization process, reveals the significant impact of globalization processes on the development of legislation on criminal liability. It is emphasized that the factors of globalization should be taken into account in the creation and implementation of criminal policy by the state. It was found that globalization is understood as an objective global communicative process, which in turn has economic, political, geopolitical, social, environmental, military, demographic, psychological, informational, financial and criminal aspects, which are due to the subjective orientation and require a clear analysis from the state and on this basis to prepare in advance to prevent and counteract negative criminogenic factors. After all, first of all, it is difficult to trace the impact of globalization processes on criminal offenses in Ukraine. But this study has shown that globalization processes play a significant role in shaping criminal liability legislation. Despite the number of investigations in this area, it is necessary to constantly update criminal law theories, study existing processes in this area, analyze the practice, taking into account globalization processes taking place in the world and take into account the factors influencing the development of criminal liability legislation.

5.3. Oksana Kravchuk, Iryna Varis, Elena Kirianova. Digital communications management in virtual teams. The pandemic has caused global structural changes in the human capital ecosystem and intensified the challenges of the remote teams' productive work organizing. The basic aspects of modern virtual team management, which provide for the establishment of effective digital communications, have been improved. Recommendations for the optimal digital tools selection for virtual collaboration have been developed for increasing the efficiency of virtual communications in remote teams, facilitating timely project completion, and effective distance collaboration. The main directions of virtual communication monitoring in a remote team are outlined. The characteristics and advantages of the most popular

virtual communication digital tools, which are used for cooperation by remote teams, are systematized. The key elements of the virtual team management, which form an effective working environment of the virtual team, are highlighted.

5.4. *Liudmyla Pivnenko. Guarantees of providing of human rights in criminal realization in the conditions of globalization.* In this article the questions in relation to determination of concept and maintenance of judicial guarantee for safeguarding human's rights in criminal realization in the conditions of globalization were investigated. The relevance of this question consists in that just in the field of criminally judicial activity there are the most substantial limitations of constitutional rights and freedoms of a man, public organs and public servants that conduct a criminal process apply the events of forcing to other participants of process (detention, holding under a guard, dismissal and others like that) and show up them. It is well-proven that the guarantees of person's rights for the personality brought over to criminal realization foremost, come forward as facilities of the reliable protecting from illegal limitation of rights for the participants of process, and also allow to eliminate or mineralize investigators and judicial mistakes.

5.5. *Serhiy Shvydky, Nadia Shvydka. International experience of legal and regulatory regimentation of the heritage of traditional knowledge.* The authors analyse the international legal documents to ensure access to traditional knowledge related to genetic resources; their preservation, protection and development of intellectual property, cultural heritage of indigenous peoples. It was found that the legalization of traditional healers, the institutionalization of ethnomedicine and the formation of its legal framework began in the 1970s. This movement began with the formation of national associations of folk healing (under different names) in almost all developed countries. It is traced that during the period of independence in Ukraine for the implementation of activities in the field of folk and alternative medicine were introduced the following urgent measures: it was created a legal framework for traditional healers, including legislation on the examination of professional doctors' interaction of the healer with the doctor-specialist, and profile institutions were started. The main task of solving the problem is to deepen the existing legal and regulatory framework in the field of folk and alternative medicine, to provide scientific, practical and methodological justification of positive and negative achievements, to involve in medical practice all the best achievements that would correspond to modern organizational and medical technologies.

Part 6. Interdisciplinary approach to solving the problem of improving the life quality

6.1. *Aleksander Kuzienkow, Nikita Glazow, Jana Glazowa. Decision support system in the diagnosis of diseases.* The paper analyzes the mathematical approaches used in medical decision support systems. The method of collaborative factorization as a technology of matrix decomposition is considered, which allows to combine patients with certain symptoms, diseases and established diagnoses. The analysis of types

of collaborative filtration is carried out, the conclusion concerning aspects of application is made. In addition, a block diagram and algorithm of test software implementation of this method are presented. The analysis of the algorithm error is carried out, the conclusions on scaling of the presented approach are made.

6.2. *Nataliya Martynenko. Quality of life: challenges of globalization.* Author deals with the changes in the world caused by globalization. In these conditions people in many countries tend to high standards of quality of life. Among new components of it are added such ones as high-paying job, affordable quality education, effective medical care, and long healthy life to the “inalienable social rights”.

Author dwells upon different kinds of indicators influenced on the quality of life. In author’s opinion, social well-being as an element of the standard of living has to include health and sanitary well-being of the population, the probability of getting a compulsory medical care and social security.

6.3. *Leonid Melnyk, Iryna Dehtyarova, Mykola Kharchenko. Socio-economic effects related to improving quality of life in a digital economy: enterprise and society levels.* The research analyses socio-economic effects related to improving quality of life in a digital economy on the enterprise and society levels. It analyses both positive and negative effects of disruptive technologies. The socio-economic effects of disruptive technology related to improving quality of life can be explained by analyzing the peculiarities of Industry 4.0. A disruptive technology is a technology that changes the bases of competition by improving the performance metrics along which firms compete. Therefore, the primary effect of a disruptive technology occurs in competition. The research describes the negative consequences of disruptive technologies as less noticeable and much more difficult to predict.

6.4. *Viacheslav Osadchy, Vladyslav Kruglyk, Hanna Varina. Peculiarities of organization of educational space on the basis of integration of immersive technologies in the conditions of mixed learning.* Trends in modern society, the development of computer technology, globalization and informatization affect all areas of society, including education. The meaning, purpose and mission of modern education in the conditions of transformational and epidemiological changes – not just acquiring basic knowledge and necessary skills and abilities – is to develop a cultural code, an independent approach to learning new knowledge, cultural values, new forms and activities. Currently, to solve this problem, innovative methods are used that allow more effective acquisition of new knowledge with a high degree of involvement in the educational process. These include immersive technologies, i.e. they can be both a learning tool and an object of study. The paper presents a practice-oriented model of implementing the components of augmented and virtual reality in the process of training future professionals as a key factor in the development of his professional self-awareness.

6.5. *Viacheslav Osadchy, Kateryna Osadcha, Hanna Varina. Practice-oriented aspects of providing personalization of professional training of future it-specialists in the conditions of blended learning.* The problem of personalizing the educational process in higher education requires its own adequate psychological and pedagogical resolution. In this regard, the leading task is the need to rethink the goals of higher

education on the basis of understanding the phenomenology of personality formation in the educational process. The article outlines the methodological and methodological foundations of the study of personalization of professional training of future IT specialists. The main attention is focused on the organization of professional training using the Moodle system, taking into account the personality traits of students. The factors of personality traits of students, influencing the training when using information and communication technologies, are highlighted. The ideas of leading scientists on the components of blended learning in the projection of providing an individual approach as an innovative educational technology that has a strong potential for modernization of higher education in general and training of future physical education teachers in particular. The advantages of blended learning over traditional learning are considered. The key features of providing a personalized approach in the context of blended learning are identified and characterized. The effectiveness of the use of personalization for professional training using information and communication technologies has been substantiated.

6.6. *Wladyslaw Wornalkiewicz. The meaning of existing and intended local bypasses.*

The increasing load on local roads with cargo and passenger transport is observed, which is a particular nuisance for the quality of life in small towns. Due to the increasing number of toll sections of motorways, the transport of goods is directed to bypass them and runs through routes prepared for such a load, often leading through the centre of small towns. This not only quickly damages the road surface, but also generates protests from residents. In this situation, there is pressure of the local community on local authorities to build local bypasses. For this reason, the Polish government initiative for the construction of 100 local bypasses, already partially implemented, is gaining public approval. This material presents the example of the Dolnośląskie Voivodeship. The existing and urgent new local bypasses are included, showing the fact that the quality of life in the vicinity of roads with intensive road traffic has deteriorated significantly.

6.7. *Svitlana Avdieieva, Irina Minakova. Formation of inclusive and health-preserving competence of pedagogical workers (analysis of monitoring research).*

The article is devoted to one of the current problems of formation of professional competencies of pedagogical workers, which are related to inclusion and health prevention, coverage of the results of monitoring research in Zaporizhzhia region. There was analysed the results of the recent research and publications on: philosophy of inclusive education and conceptual aspects of inclusive education, problems of inclusive education and its implementation in the educational space, the experience of teaching children with psychophysical special needs in other countries, concepts and components of professional competence of teachers on inclusion and health prevention. There were presented generalized results of the monitoring study.

6.8. *Mykola Balukh. Health as a key aspect of improving the quality of life.*

The article, based on the analysis of academic sources disclosed: in recent decades, the world's top scientists have included the problem of health in its broad sense in the list of global issues, the solution of which determines not only the quantitative and qualitative characteristics of future human development, but also the very fact of the survival of mankind. Modern science states that human health is a complex phenomenon

of significant global value, which should be considered not only as a philosophical, social and medical concept but also as an economic category, as an object of consumption, financial investment, as a systemic phenomenon, dynamic, constantly interacting with the environment, which, in its turn, is continuously changing.

6.9. Galyna Buchkivska, Valentyna Baranovska. Healthy approaches to the use of ICT in the New Ukrainian School. The article, based on the analysis of academic sources, reveals the peculiarities of future primary school teacher training for the formation of a health preserving educational environment of modern primary school. It is emphasized that health preserving characteristics of the work of a primary school teacher with students include the requirement for a teacher to master a set of health preserving competencies and ICT which help to lay the foundation of primary school student's life preserving and health promotion essentials, students become familiar with necessary knowledge, skills and life competencies, methods of ensuring a healthy lifestyle.

6.10. Eleonora Vlasenko, Iryna Stotyka, Oleksandr Stotyka. Teoretical and methodical bases of creative self-realization of future teacher-musician. The article reveals the content of social, psychological, methodological, intellectual, communicative and integral aspects of pedagogical activity. Attention is focused on the lack of clarity in the definition of the category "creative activity" in the context of pedagogy, as well as a certain blurring of related concepts. Outlined features of philosophical and psychological interpretation of pedagogical work, that is related to development of creative qualities and self-realization of personality of teacher, and also with activation of creative potential of students. Creative self-realization of personality is determined in research as reflection activity that is directed after two vectors: firstly, on realization of own creative potential in the process of pedagogical labour; secondly, on development and expression of creative potential of every student in the process of pedagogical cooperation.

6.11. Svitlana Vovk, Valeria Vashchenko, Tetyana Vovk. Methodical tools for analyzing the processes of development of public quality management of higher education. The increased internationalization of higher education and the need to respond to new profound changes leads to the intensification of the entire educational space. Among them, the main one is the construction of a high-quality integrated educational process that affects the National Educational Policy. A successful quality culture of higher education should involve managers, research and teaching staff, applicants and employers in the organizational process in an effective quality mechanism that develops only if responsibility is distributed and procedures are clear. The formation of methodological tools for the development of Public quality management of higher education should include strategic management and transparency. In addition, the importance of promoting transparency in training and the use of methodological tools in terms of providing information is determined by one of the main tasks of quality assurance processes. Therefore, the role of ensuring the quality of higher education should consist of well-formed public administration mechanisms.

6.12. Nataliya Golod, Ihor Churpiy, Vasylyna Tudosy. Assessment of everyday activity of patients after laparoscopic cholecystectomy in the subacute stage of rehabilitation. One of the most common diseases of the gastrointestinal tract is cholecystitis. In most cases, modern surgical treatments are used – laparoscopic cholecystectomy. The assessment of patients' everyday activity and quality of life after laparoscopic cholecystectomy for 6-7 days after surgery was performed. The main complaints were: pain in the epigastrium, right or left hypochondrium, loss of appetite, the presence of various dyspeptic disorders, reduced quality of life, there were also restrictions on professional duties, restrictions on domestic duties, restrictions on self-care and general weakness.

6.13. Marta Derhaliuk, Valerii Miroschnichenko. Economic base of volunteering: the economic motivation of volunteers among higher education students in Ukraine. The article investigated the motivation of volunteering among students of Ukrainian universities. A comparison of the American and Ukrainian student's motivation was made. Differences were found between them in their main motivation. It was found that the factor of understanding is the main one, the most important for Ukrainian students because they seek to understand in which field they want to work, look for applying their skills in practice. The economic basis of volunteering was also analyzed. A classification of volunteer costs has been developed, and the main direction of further researches in this area has been identified. Several connections were found between the material base and the frequency of volunteering.

6.14. Zoia Dikhtiarenko, Yuriy Shcherbina, Larysa Pustoliakova, Julia Gontar. The potential of pedagogical technologies during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting. The authors of the publication aimed to scientifically substantiate the potential of pedagogical technology during distance learning in the study of theoretical material by adolescents and students (cadets) with the possibility of forming an active life position by means of Combat Horting. And, therefore, Z. Dikhtiarenko developed pedagogical technology for the purpose of publication, which provides: purpose, principles, conditions (organizational, social, pedagogical), structure (blocks of work), efficiency criteria, result. Z. Dikhtiarenko's theoretical material included in this pedagogical technology is arranged according to twelve topics and sub-topics, taking into account age, year of training, acquired theoretical and practical knowledge and skills. Also, Z. Dikhtiarenko developed a questionnaire in the questionnaire on the topic: «Formation of an active life position by means of combat horting during distance learning, studying theoretical material by adolescents and students (cadets)» Part 1 of the general topic: «Influence of information technology and combat horting health of pupils and students, cadets».

6.15. Yuliana Irkhina, Iryna Ostopolets, Tetyana Turka, Andriy Zaika. Peculiarities of the professional orientation of students of the pedagogical university. The article is devoted to the study of the dynamics of professional orientation in students of pedagogical universities of different courses. A comparative analysis of the results of the study of the professional orientation of students with different terms of study showed that the attitude to the future profession in the learning process does not

deteriorate; the content of the value-semantic sphere changes in the direction of greater social utility and responsibility; emotional attitude to professionally significant concepts remains positive and harmonious, but changes qualitatively, becomes more realistic.

6.16. *Liliia Kachurynets, Liutsiia Tsyhaniuk.* Interdisciplinary approach to the formation of digital culture of a future music teacher. The significance of the formation of digital culture in the modern society is substantiated in the article. It is claimed that professional education (in particular, art) needs modernization, radical renewal of methodological principles of work focused on training specialists of the digital age. The essence of the concept of "digital culture" is determined, the importance of digital culture as one of the main competencies of the future music teacher is substantiated. It is noted that the interdisciplinary approach to the formation of digital culture of a modern music teacher creates conditions for the implementation of knowledge from different scientific fields, promotes mobility and competitiveness of future professionals. It is emphasized that the particular importance of this problem is determined the transition to distance learning and the introduction of quarantine measures.

6.17. *Volodymyr Kashperskyi.* Pedagogical communication in the structure of professional training of the future teachers in the class of trumpet. The article considers the problem of organizing professional training for pedagogical activity of students of art institutions of professional higher education as one of the important factors of influence on the efficiency of pedagogical activity of the future teachers in the class of trumpet. The essence and the content of the peculiarities of the musical activity of teachers in the class of trumpet have been revealed, their specificity and nature of activity have been determined. The system of educational process for preparation of the future teacher for pedagogical activity, expediency of pedagogical communication in the system of professional training of teachers in the class of trumpet has been theoretically proved and substantiated. The necessity of development of innovative methods of pedagogical communication and its introduction into the professional training of students in art institutions of professional higher education has been defined and proved.

6.18. *Yevheniia Kuzminska, Svitlana Herashchenko.* Ensuring continuity in speech development of children with intellectual disabilities of primary school age. The article discusses the scientific and methodological aspects of solving the issue of implementing the principle of continuity and prospects in the development of speech in children with intellectual disabilities in senior preschool and primary school age. The features of speech development of children with intellectual disabilities of senior preschool and primary school age are revealed. The theoretical and methodological foundations of ensuring continuity and the conditions for using a complex of educational and developmental classes for the development of speech of children with intellectual disabilities in senior preschool and primary school age have been substantiated.

6.19. Andriy Lazarenko, Tetyana Nestorenko, Yana Suchikova. Strategy for minimizing the jellyfish aggregations influence to improve the life quality and rest in resort cities. The paper aims to solve the national and global problem of accumulated giant aggregates of jellyfish near the coast, which causes chemical, physical and biological pollution of waters and coastal areas, leads to the ecological crisis, reduces the species composition of marine fauna, and danger to humans due to significant chemical burns and allergies, etc. This situation has a negative impact on the resort and health sector of urban systems, which are the centres of national health of Ukraine. This problem is typical for many countries around the world. The existing means to localize this ecological threat (mechanical removal of jellyfish, fencing with nets) are excessively expensive, inconvenient, not durable, cause additional damage to the ecosystem of the water area and are often ineffective. Scientific observations show that jellyfish are able to feel infrasonic vibrations generated by a distant storm (“a voice of the sea”). It is now necessary to develop effective mechanisms and technical solutions to overcome the environmental crisis by creating an infrasonic frequency generator to scare away jellyfish from the coast as a complete integrated solution to localize the environmental threats.

6.20. Olena Markova, Anatolii Turchak, Nataliia Shcherbatiuk. Characteristics of the way of life for ninth grade students of a comprehensive school. The article analyzes the results of a survey of 9th grade students on the level of knowledge on the basics of a healthy lifestyle, the essence and its components, which are the main sources of knowledge by adolescents about a healthy lifestyle. The features of motivational attitudes to lead a healthy lifestyle, personal motives of students, encouraging them to exercise regularly at school and at home were determined. The duration of daily, self-exercise of adolescents and the reasons that prevent them from observing physical activity in their free time have been studied.

6.21. Anastasiia Ozarovska. Directions for improving public management of primary medicine at the local level. The health care system plays an extremely important role in ensuring a decent standard of living. Human health is known to be so important in the world that this indicator is the first to be included in the human development index – a universal indicator, on the one hand, the level of social development of a country, and on the other – a sensitive indicator of public administration. That is why public health is one of the most important internal state functions of modern Ukraine.

Significant socio-economic transformations that are taking place in our young state include the reform of health care, providing a change in the legal, economic and organizational framework for maintaining, strengthening and restoring the health of citizens. It should be emphasized that the reforms are based on scientific principles, which include the basic categories of public administration science and health management.

6.22. Larysa Radkevych, Olena Chukurna, Vadym Ostapchuk. Mental health as a component of quality of life in an unstable environment. The article identifies the role and importance of mental health as a component of quality of life. It has been found that mental health lays the foundations for a person's quality of life in general and in relation to physical health. It is determined that mental health involves a person

in a state of balance in the areas of identification. Within this framework, it is proposed to use N. Pezeshkian's "balance model" as a tool for self-control of employees' mental health.

It is substantiated that the "balance model" has a cyclical nature, which determines that all areas of the model are connected, and the imbalance of any of them, disturbs the balance of mental health. The concept of mental health as a state of human balance in four dimensions of identity is formulated.

6.23. Halina Svidenska, Yuliia Cherkas. Ways of research of ethnic stereotypes of youth self-consciousness. The article is devoted to the theoretical analysis of the use of diagnostic tools for the experimental study of the problem of formation and development of ethnicity of self – consciousness of the individual. The structure of ethnic stereotypes is considered and the significance of this component in the composition of ethnic identity is proved. The importance of using socio-psychological features of the formation and mechanisms of functioning of ethnic stereotypes in the practical solution of issues are substantiated. A number of social and psychological methods experimental researches are proposed to study ethnic stereotypes.

6.24. Larysa Stepanenko, Roman Garmash. Peculiarities of interrelation of vitality and coping-defense mechanisms of students in educational activity. The theoretical analysis of the problem of vitality in adolescence is presented in the article. The structural components are analyzed: the properties of the personal viability, coping-strategies and mechanisms of psychological protection. Quantitative and qualitative characteristics of the links between the properties of resilience and coping-defense mechanisms in students were revealed. It was found out that individual's resilience is largely determined by coping-defense mechanisms. The correlations between the properties of resilience and coping-protective mechanisms of students (responsibility recognition, escape-avoidance, systematic problem solving; regression, projection) were determined. It is proved that the success of resilience in stressful situations is determined by a peculiar repertoire of coping-strategies and defense mechanisms of personality.

About the authors

Part 1. Study of the "life quality" phenomenon: philosophical and psychological aspects

- 1.1. *Kateryna Averina* – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Hanna Varina – Master, Senior Lecturer
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.
- 1.2. *Nadiya Dubrovina* – PhD., CSc, Associate Professor
Bratislava University of Economics and Management, Bratislava, Slovakia
Lidiya Guryanova – Doctor in Economics, Professor
Vira Dubrovina – PhD Student
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine.
- 1.3. *Iryna Anhelko* – PhD in Economics, Associated Professor
Institute of Entrepreneurship and Advanced Technologies of Lviv
Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
Yuliya Zintso – PhD in Economics, Associated Professor
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine
Lubomyr Ribun – PhD in Economics, Associated Professor
National Forestry University of Ukraine, Lviv, Ukraine.
- 1.4. *Victoria Atiushkina* – PhD in Economics, Associated Professor
Odesa Polytechnic State University, Odesa, Ukraine
Svitlana Rakytska – PhD in Economics, Associated Professor
Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Odesa, Ukraine
Hanna Davydova – PhD in Economics, Associated Professor
Odesa Polytechnic State University, Odesa, Ukraine.
- 1.5. *Hanna Varina* – Master, Senior Lecturer
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine
Iryna Bulakh – Doctor in Psychology, Professor
Valentyna Voloshyna – Doctor in Psychology, Associated Professor
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine.
- 1.6. *Larisa Deynichenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
Olena Bahryantseva – Student
Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine.
- 1.7. *Olena Reznikova* – PhD in Psychology, Associated Professor
Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine
Natalia Bondarenko – Master
NGO “Foundation for the Support of the Elderly “Age of Happiness”, Slovyansk,
Ukraine.
- 1.8. *Maksym Reutskyi* – PhD in Psychology, Senior Lecturer
Dnipro University of Humanities, Dnipro, Ukraine
Ellina Karepova – Master
Psychological Centre «Mental Health Team», Dnipro, Ukraine.

- 1.9. *Svitlana Sukhomlin* – PhD in Psychology, Lecturer
Dnipro University of Humanities, Dnipro, Ukraine.
- 1.10. *Olha Temchenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associated Professor
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.
- 1.11. *Svitlana Shevchenko* – PhD in Psychology, Associated Professor
Hanna Varina – Master, Senior Lecturer
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.

Part 2. Financial and economic instruments to improve the life quality

- 2.1. *Gafar Baghirov* – PhD
Baku Business University, Baku, Azerbaijan.
- 2.2. *Alina Chaikina* – PhD in Economics, Associated Professor
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic», Poltava, Ukraine.
- 2.3. *Alona Goloborodko* – PhD in Economics, Associate Professor
State University of Telecommunications, Kyiv, Ukraine.
- 2.4. *Nataliia Kashchena* – PhD in Economics, Professor
Nadiia Kovalevska – PhD in Economics, Professor
Iryna Nesterenko – PhD in Economics, Associate Professor
State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 2.5. *Katarzyna Michura* – mgr
Marcin Oleksiuk – mgr
Paulina Szastaj – mgr
The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland.
- 2.6. *Marharyta Mukhina* – PhD Student
Liana Yancheva – PhD in Economics, Professor
State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 2.7. *Kamran Nabizade* – PhD
Baku Business University, Baku, Azerbaijan.
- 2.8. *Kacper Pokusa* – mgr
The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland.
- 2.9. *Liudmyla Shchetinina* – PhD in Economics, Associate Professor
Svetlana Rudakova – PhD of Technical Sciences, Associate Professor
Nataliia Danylevych – PhD of Technical Sciences, Associate Professor
Ivan Ryabokon – Senior Lecturer
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine.
- 2.10. *Wladyslaw Wornalkiewicz* – PhD, Professor WSZiA
The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland.

- 2.11.** *Mariya Belenkova* – PhD in Economics, Professor
Tetyana Marenych – Doctor in Economics, Professor
Iryna Rahulina – PhD in Economics, Associate Professor
 State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 2.12.** *Asia Bogachova* – PhD in Economics, Associate Professor
Tetiana Semenko – Master
 Kyiv National Linguistic University, Kyiv, Ukraine.
- 2.13.** *Liudmyla Zveruk* – PhD in Economics, Associate Professor
Yuliya Zhyzhka – Master
 Kyiv Cooperative Institute of Business and Law, Kyiv, Ukraine.
- 2.14.** *Diana Maksymenko* – PhD in Economics, Associate Professor
 Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine.
- 2.15.** *Tetyana Marenych* – Doctor in Economics, Professor
Olena Lutsenko – PhD in Economics, Associate Professor
Luidmyla Polyvana – PhD in Economics, Associate Professor
 State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 2.16.** *Serhii Momot* – PhD Student
 Cherkasy State Technological University, Cherkasy, Ukraine.
- 2.17.** *Liubov Niekrasova* – Doctor in Economics, Professor
Margarita Stepanenko – PhD Student
 Odesa Polytechnic State University, Odesa, Ukraine.
- 2.18.** *Mykhailo Oklander* – Doctor in Economics, Professor
Maryna Kirnosova – PhD in Economics, Associate Professor
Oksana Yashkina – Doctor in Economics, Professor
 Odesa Polytechnic State University, Odesa, Ukraine.
- 2.19.** *Natalia Ryzhikova* – Doctor in Economics, Associate Professor
Nataliia Birchenko – PhD in Economics, Associate Professor
 State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 2.20.** *Ruslan Chemchikalenko* – PhD in Economics, Associate Professor
Dmytro Shyshkin – Master Student
 Kharkiv Trade and Economics Institute of Ukrainian Engineering and Pedagogical
 Academy, Kharkiv, Ukraine
Dmytro Nestorenko – Master Student
 Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine.

Part 3. The physical culture and sports role in the healthy lifestyle formation

- 3.1.** *Tadeusz Pokusa* – PhD, Professor WSZiA
Filip Pokusa – mgr
The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland.
- 3.2.** *Karyna Hoida* – Student
Dmytro Diianchuk – Student
Maksym Yanchuk – Student
Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine.
- 3.3.** *Nadia Kotsur* – Doctor in History, Professor
Lidia Tovkun – PhD in History, Associate Professor
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, Ukraine.
- 3.4.** *Yuliia Muskharina* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Kristina Zaitseva – Student
Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine
Oleksii Pozdnukhov – Powerlifting trainer-teacher
Donetsk Regional Children's and Youth Sports School for People with Disabilities,
Bahmut, Ukraine.
- 3.5.** *Olena Nievorova* – PhD of Sciences in Physical Education and Sports, Associate Professor
Valentyna Cherniy – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Yaroslava Logvynova – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.
- 3.6.** *Oleksii Stasenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Irina Sundukova – PhD in Psychology, Associate Professor
Olena Radionova – Lecturer
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.
- 3.7.** *Alexandr Kholodnij* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Liana Arakelian – Student
Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine.
- 3.8.** *Olga Shevchenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Anastasiia Melnik – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
Kropyvnytskyi, Ukraine.

Part 4. Humanism and spirituality as factors of strengthening personal resources and improving the life quality

- 4.1. *Larysa Bogush* – PhD in Economics, Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- 4.2. *Valentyna Afanasenko* – Doctor in Philosophy, Associate Professor
Taisiia Komar – Doctor in Psychology, Associate Professor
Khmelnyskyi National University, Khmelnyskyi, Ukraine.
- 4.3. *Inna Shatalovych* – PhD in Philosophy, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.
- 4.4. *Oleksandr Shatalovych* – Doctor in Philosophy, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.
- 4.5. *Ivanna Shevchuk* – Practical Psychologist, Social Educator
Secondary school of Postolivka, Postolivka, Ukraine.
Tetiana Dubyna – Director
KUTOR Ternopil Regional Center for Social and Psychological Help / Assistance
"Family Comfort", Chortkiv, Ukraine.

Part 5. Legal responsibility mechanisms in the context of globalization

- 5.1. *Svitlana Hlushchenko* – PhD in Economics, Associate Professor
State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 5.2. *Tetiana Duiunova* – Doctor in Economics, PhD in Law, Associate Professor
State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 5.3. *Oksana Kravchuk* – PhD in Economics, Associate Professor
Iryna Varis – PhD in Economics, Associate Professor
Elena Kirianova – PhD in Economics, Associate Professor
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine.
- 5.4. *Liudmyla Pivnenko* – Senior Lecturer
State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine.
- 5.5. *Serhiy Shvydky* – Doctor in History, Associate Professor
Nadia Shvydka – PhD in Philology, Associate Professor
Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine.

Part 6. Interdisciplinary approach to solving the problem of improving the life quality

- 6.1.** *Aleksander Kuzienkow* – PhD of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
Nikita Glazow – Master Student
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine
Jana Glazowa – PhD in Economics, Associate Professor
Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine.
- 6.2.** *Nataliya Martynenko* – PhD in History, Associate Professor
Kharkiv National Medical University, Kharkiv, Ukraine.
- 6.3.** *Leonid Melnyk* – Doctor in Economics, Professor
Iryna Dehtyarova – PhD in Economics, Associate Professor
Mykola Kharchenko – PhD in Economics, Associate Professor
Sumy State University, Sumy, Ukraine.
- 6.4.** *Viacheslav Osadchyi* – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Vladyslav Kruglyk – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Hanna Varina – Master in Psychology, Senior Lecturer
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.
- 6.5.** *Viacheslav Osadchyi* – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Kateryna Osadcha – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Hanna Varina – Master in Psychology, Senior Lecturer
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.
- 6.6.** *Wladyslaw Wornalkiewicz* – PhD, Professor WSZiA
The Academy of Management and Administration in Opole, Opole, Poland.
- 6.7.** *Svitlana Avdieieva* – Senior Lecturer
Irina Minakova – Senior Lecturer
Zaporizhzhia Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Zaporizhzhia, Ukraine.
- 6.8.** *Mykola Balukh* – Lecturer
Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine.
- 6.9.** *Galyna Buchkivska* – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Honored Artist of Ukraine
Valentyna Baranovska – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine.
- 6.10.** *Eleonora Vlasenko* – Senior Lecturer
Iryna Stotyka – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Oleksandr Stotyka – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.

- 6.11.** *Svitlana Vovk* – Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor
Valeria Vashchenko – PhD in Economics, Senior Lecturer
 Donetsk National Medical University, Mariupol, Ukraine
Tetyana Vovk – Senior Lecturer
 Donetsk State University of Management, Mariupol, Ukraine.
- 6.12.** *Nataliya Golod* – Doctor of Physical Training and Sport, Associate Professor
Ihor Churpiy – Doctor of Medical Sciences, Professor
Vasylyna Tudosy – Doctor of Medical Sciences, Professor
 Ivano-Frankivsk National Medical University, Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- 6.13.** *Marta Derhaliuk* – PhD in Economics, Senior Lecturer
Valerii Miroshnichenko
 National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”,
 Kyiv, Ukraine.
- 6.14.** *Zoia Dikhtiarenko* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
 Educational and Scientific Institute of Special Physical and Military Training and
 Rehabilitation, Irpin, Ukraine
Yuriy Shcherbina – PhD of Pedagogical Sciences, Professor
Larysa Pustoliakova – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
 Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine
Julia Gontar – Leading specialist in distance and distance learning
 Educational and Scientific Institute of Special Physical and Military Training and
 Rehabilitation, Irpin, Ukraine.
- 6.15.** *Yuliana Irkhina* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
 South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa,
 Ukraine
Iryna Ostopolets – PhD in Psychology, Associate Professor
Tetyana Turka – PhD of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
Andriy Zaika – Student
 Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine.
- 6.16.** *Liliiia Kachurynets* – Senior Lecturer
Liutsiia Tsyhaniuk – Senior Lecturer
 Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine.
- 6.17.** *Volodymyr Kashperskyi* – Senior Lecturer
 Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, Ukraine.
- 6.18.** *Yevheniia Kuzminska* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Svitlana Herashchenko – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
 National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine.
- 6.19.** *Andriy Lazarenko* – PhD of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
Tetyana Nestorenko – PhD in Economics, Associate Professor, Professor WST
Yana Suchikova – Doctor of Technical Sciences, Professor
 Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine.

- 6.20.** *Olena Markova* – PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Anatolii Turchak – PhD of Pedagogical Sciences, Professor
Nataliia Shcherbatiuk – Senior Lecturer
Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr
Vynnychenko, Kropyvnytskyi, Ukraine.
- 6.21.** *Anastasiia Ozarovska* – PhD in Public Administration, Lecturer
National University of Pharmacy, Kharkiv, Ukraine.
- 6.22.** *Larysa Radkevych* – PhD in Economics, Associate Professor
Olena Chukurna – Doctor in Economics, Associate Professor
Odesa Polytechnic State University, Odesa, Ukraine
Vadym Ostapchuk – PhD in Public Administration, Associate Professor
Company “CHVK Ltd”, Odesa, Ukraine.
- 6.23.** *Halina Svidenska* – PhD in Psychology, Associate Professor
Yuliia Cherkas – Master
Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine.
- 6.24.** *Larysa Stepanenko* – PhD in Psychology, Associate Professor
Roman Garmash – PhD Student
Donbas State Pedagogical University, Slovyansk, Ukraine.

